।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - १७

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अनुपलब्ध्यधिकरणतः
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादान्तम्

प्रकाशनम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा
परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - १७

प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २०१५

Śrīman-Nyāyasudhā
Parimaḷādyupetā

Volume - 17

First Edition -2015 A.D.

मन्मथ संवत्सरम्, गतशके १९३७, वैशाख शुक्ल पौर्णिमा, सोमवासरः

मन्त्रालयम्

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁśodhana Mandiram
Jagadguru Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna
Śrī Rāghavendra Swāmy Mutt
Mantrālayam - 518 345
India.

✻ मुद्रकः ✻

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्
शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४
दूरवाणी– २६६००६३०, ६५६० २८३६
मोबाइल– ९२४३० ७४४१४

SUDHA MUDRANA
Shankarpuram, Bangalore - 560 004
Phone : 2660 0630, 6560 2836
Mobile : 92430 74414

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य
श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीमद्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-
श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः
समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीवेदान्तरसात्मकं भगवतो व्यासस्य हार्द्रानुगं
श्रीमन्मध्वसुतत्त्वबोधनचणं टीकार्यसङ्गुम्फितम् ।
श्रीमन्न्यायसुधाख्यग्रन्थनिचयं व्याख्यासमूहैर्युतं
श्रीशे श्रीसुबुधेन्द्रसंयमिमणिः भक्त्याऽर्पयन्मोक्षदम् ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत सर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीचरणकरकमलसञ्जात
श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थवरकुमारकाणां

श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

अनुग्रहसन्देशः

अपौरुषेयवेदराशेः तात्पर्यार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्तस्य, श्रीनारायणाभिन्नश्रीवेदव्यासमुनिना रचितस्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य, श्रीवेदव्याससम्मतमभिप्रायं मुमुक्षुजीविनां उपकारार्थं स्फुटीकर्तुं, पूर्णप्रज्ञा इति महिताः श्रीमदाचार्याः श्रीमध्वाचार्याः, 'सूत्रभाष्यं, अनुव्याख्यानं, न्यायविवरणं, अणुभाष्यमि'ति चत्वारि ग्रन्थरत्नानि व्यरीरचन् । तत्र परमतखण्डनपूर्वकस्वमतस्थापनोद्देशेन प्रवृत्तं परवादिगजसिंहायितं 'श्रीमदनुव्याख्यानं', विद्वज्जनस्य परमादरपात्रं सत् शोभतेतराम् ।

श्रीमदाचार्यभाववेत्तारः, 'श्रीमत्पूर्णप्रमतिकारुण्यसरणिं प्रपन्नाः', 'श्रीटीकाचार्या' इति प्रथितयशसः मिथ्यावादध्वान्तसन्तानभानुभूताः श्रीजयतीर्थमुनयः श्रीमदनुव्याख्यानाब्धिं निर्मथ्य निर्विषां तत्त्वज्ञानामृतरूपां 'श्रीमन्न्यायसुधां' उत्पाद्य, अन्वर्थनामधेयं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थं निर्माय, ज्ञानामृतपिपासुजनेभ्यः पातुं प्रददुः । इयं न्यायसुधा वस्तुनिष्ठविषयप्रतिपादनपरा, परमार्थबोधनचणा, विद्वन्मनीषानिकषायिता, परवादविध्वंसननिष्णाता सती विद्वत्प्रपञ्चे सर्वोच्चशास्त्रग्रन्थत्वेन राराजते ।

'टिप्पण्याचार्यचक्रवर्तिनः' इत्येव ख्याताः श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः श्रीमन्न्यायसुधायाः अर्थगाम्भीर्यं अर्थवैशद्यं च जिज्ञासुभ्यः अवगमयितुं 'परिमळा'ख्यां टिप्पणीं विरचय्य, श्रीमन्न्यायसुधायाः क्षोणीगीर्वाणगम्यतां संसाधितवन्तः । परिमळाचार्याणां वाक्यगुम्फैरेव, परिमळस्य सार्थक्यमवगन्तव्यं यथा—

ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः ।
आघ्रायेमं परिमळं सेवन्तां ते सुधामिमाम् ॥

विद्वत्परिज्ञेयमहाविशेषाः भाष्यटीकाद्यविरुद्धग्रन्थकर्तारः श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य प्रौढिमामधिकृत्य, एवमुद्घोषयन्ति यथा—

प्रतिवाक्यं (प्रत्यक्षरं) प्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥

महान् सन्तोषावहो विषयः यत् अस्मत्पूर्वाश्रमपितृपादानां पण्डितप्रवराणां, महामहोपाध्यायादिबिरुदाङ्कितानां श्री राजा श्री गिरिआचार्याणां आध्यक्ष्ये सम्पन्नस्य परिश्रमस्य फलेन, श्रीमन्न्यायसुधायाः श्रीपरिमळसहितपञ्चविंशति-टिप्पणीनामुपलब्धिः सञ्जाता आसीत् । एवं परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभिरलङ्कृतस्य श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य संशोधन-पूर्वकं प्रकाशनकार्यं अस्माभिः पूर्वाश्रमे एव सङ्कल्प्य प्रारब्धमासीत् । अस्मत्परमगुरूणां परमपूज्य श्रीश्रीसुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादानां श्रीमठस्य पीठाधिपतित्वसमये प्रथमदशसम्पुटानि प्रकाशितानि । अस्मद्गुरुपादानां परमपूज्य श्रीश्रीसुयतीन्द्र-तीर्थानां पीठाधिपतित्वसमये एकादशसम्पुटादारभ्य पञ्चदशसम्पुटपर्यन्तं, ग्रन्थानां प्रकाशनं विधाय लोकार्पणं संसाधित-मासीत् ।

अधुना, अस्माकं पीठाधिपतित्वसमये षोडशसम्पुटादारभ्य द्वाविंशतिसम्पुटपर्यन्तं प्रकाशनं विधाय, समग्र-सुधाग्रन्थस्य संशोधनप्रकाशनरूपमहत्कार्यं सम्पादितं, श्रीगुरुराजसन्निधौ समर्पितं च दृष्ट्वा, प्रमोमुदीत्यस्मच्चेतः । एतत्सर्वं महत् ज्ञानयज्ञकार्यं हंसनामकपरमात्मनः साक्षात्परम्परायामागतस्य अस्माकं विद्यामठस्य पीठाधिपतिभिः सम्पूजितस्य नित्यं अस्माभिरपि सम्पूज्यमान-चतुर्मुखब्रह्माराधितपादपङ्कजस्य, चतुर्युगमूर्तेः भगवतः श्रीरमारमणस्य श्रीमूलरामस्य, श्रीमध्वकरार्चितश्रीदिग्विजयरामस्य, श्रीजयतीर्थकरार्चितश्रीजयरामस्य च पूजासाधितपुण्यफलेन शक्यमभूदिति संस्मृत्य संस्मृत्य आत्मनः धन्यान् मन्यामहे ।

'सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया' इत्युक्तिरीत्या, श्री सुधाऽध्ययनस्य महत्तां, सुधाग्रन्थस्य श्रीकरत्वं च अनुसन्धाय, सर्वे सुधीजनाः परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभूषितानां, श्रीमठेन प्रकाशितानां, समग्रश्रीसुधाग्रन्थानां गुरुमुखेन अध्ययनं विधाय, श्रीमध्वशास्त्रप्रमेयाणां, यथार्थज्ञानं सम्पाद्य श्रीगुरुराजानुग्रहपात्राणि भूत्वा, 'ज्ञानेनैव परं पदमि'त्युक्तरीत्या कृतार्थाः भवेयुरित्याशास्महे ।

श्रीमन्त्रालयक्षेत्रे, प्रतिदिनं एतान् ग्रन्थानेव उपयुज्य, विंशत्यधिकछात्रेभ्यः वयमेव श्रीमन्न्यायसुधापाठकरणे प्रवृत्ताः स्मः इति सामोदं कथयितुमभिलषामः । अनेन श्रीमठप्राकारस्य बौद्धिकाध्यात्मिकसुषमा नूनमभिवर्धिता चकास्ति । जिज्ञासवः सुधीजनाः श्रीमन्न्यायसुधाऽध्ययनस्य कक्ष्यासु भागं ग्रहीतुमर्हन्तीति उद्घोषयितुमुत्सुका वयम् ।

एतज्ज्ञानकार्ये कृतभूरिपरिश्रमाणां समेषां विदुषाम्, अध्यापकानां, सम्पादकमण्डलीसदस्यानां, तथा, पाठ-शोधने, प्रतिकृतिशोधने च सहकृतवतां अन्येषां विद्वज्जनानां च, कृतकार्यस्य आशंसनं कुर्वाणाः वयं, एते सर्वेऽपि अस्मदुपास्य-श्रीमूलरघुपत्यभिन्नवेदव्यासस्य, श्रीगुरुसार्वभौमस्य च अनुग्रहविशेषस्य पात्राणि भवन्तु, तद्बलेन उपो-द्बलिताः सन्तः एवमेव भविष्यत्कालेऽपि ज्ञानकार्येषु बद्धकङ्कणाः भवन्तु इति अस्मदुपास्यश्रीमूलरामे, श्रीगुरुराजे च, भक्त्या सम्प्रार्थयामः ।

अधुना एतद्भूरिप्रमाणस्य मुद्रणादिकार्यस्य बहुसमर्थरीत्या निर्वहणं कृतवद्भ्यः सुधामुद्रणाधिकारिभ्यः वरखेडकर धनञ्जयाचार्येभ्यश्च अस्माकं विशेषानुग्रहवचनानि ।

इति नारायणस्मृतिः ।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,
मन्मथसंवत्सरम्, गतशके १९३७,
वैशाख शुक्ल पौर्णिमा ।

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थान-श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठाधीशानां

श्री श्री सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वरकुमारकाणां

श्री श्री सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

परमानुग्रहेण सम्पादितोऽयं ग्रन्थः ।

प्रधानसम्पादकाः

महामहोपाध्यायाः राष्ट्रपतिप्रशस्तिपुरस्कृताः श्रीपादपुत्राः

श्री राजा श्री गिरिआचार्याः

सम्पादकविद्वन्मण्डली

विद्वान् डॉ. विद्यावाचस्पति श्री वादिराजाचार्य राघवेन्द्राचार्य पञ्चमुखी

निर्देशकः श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

विद्वान् डॉ. श्री एन्. वादिराजाचार्यः

प्रांशुपालाः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्, मन्त्रालयः

विद्वान् श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः

विद्वान् श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्याः

विद्वान् आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्याः

प्रकाशनम्

जगद्गुरुश्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा – परिमळाद्युपेता

टिप्पणीनां क्रमः तथा सङ्क्षिप्तनामानि

क्र.सं.	कर्तृनाम	टिप्पणीनाम	सङ्क्षिप्तनाम
१	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः	बिन्दुः—
२	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमळः	परि०—
३	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रः	वाग्वज्रः—
४	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका	गु०दी०—
५	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी	यादु०—
६	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः	वं०प०—
७	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः	आनन्दः—
८	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः	कं०रा०—
९	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी	श्रीनिधि०—
१०	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका	वा०चं०—
११	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका	शे०चं०—
१२	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला	वा०र०—
१३	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः	स०व्र०—
१४	श्री कुण्डलगिरिआचार्याः	रसकूलङ्कषः	कुण्डल०—
१५	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः	स०ना०—
१६	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी	विठ्ठ०—
१७	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी	रस०—
१८	श्री अडवी कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी	ल०र०—
१९	श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः	चषकः	चषकः—
२०	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः	ए०बा०—
२१	श्री काशी आचार्याः	काशी टिप्पणी	काशी०—
२२	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	गूढकर्तृका	गूढ०—
२३	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः	प्रदीपः—
२४	श्री पांघ्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी	पांघ्री०—
२५	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि	हुग्गि०—

टिप्पणीविषये स्पष्टीकरणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितं महामेरुतुल्यं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थमनेके व्याचख्युः । साम्प्रतमस्माभिः, उपलब्धाः श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्याः सङ्गृह्यैकत्र मुद्रापयितव्याः इत्येकमात्रोद्देशेन अनेकव्याख्यासहिततया श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थः मुद्रापितः ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां च सुधाव्याख्यानयोः इदानीं मुद्रापितायां यस्यां कस्याञ्चित् सुधाव्याख्यायां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये भिन्नाभिप्राये सति (विरुद्धाभिप्राये सति) सः तद्व्याख्यातॄणामभिप्राय एव । सः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वा परिमलकाराणां वा सम्पादकानां वा प्रकाशकानां वा सम्मत इति न मन्तव्यमिति एतन्मूलकतया स्पष्टीकुर्मः ।

इत्थम्

सम्पादकाः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रकाशकीयम्

द्वापरे श्रीगौतममहर्षिभिः शप्तेषु साधुजनेषु व्याकुलीभूतेषु श्रीब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणः श्रीवेदव्यासत्वेनावतीर्य राशीभूतान् वेदान् विभज्य, वेदार्थनिर्णायकानि चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशत(५६४)ब्रह्मसूत्राणि व्यरचयत्।

एषां ब्रह्मसूत्राणां श्रीवाय्ववतारिणः सर्वज्ञाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः भाष्यम्, श्रीमदनुव्याख्यानम्, न्यायविवरणम्, अणुभाष्यं चेति ग्रन्थचतुष्टयं विरचय्य महदुपाकुर्वन्।

श्रीमदाचार्याणां प्रियान्तेवासिनां श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याणां "व्यक्ततर्कततिं कुरु" इति प्रार्थनामनुरुध्य श्रीमदाचार्याः उपर्युक्तग्रन्थेष्वन्यतमं श्रीमदनुव्याख्यानग्रन्थं रचयामासुः।

अनुव्याख्यानस्यास्य इन्द्रांशसंभूताः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधानाम्नीं मेरुतुल्यामनुपमां टीकां व्यरचयन्।

ग्रन्थोऽयं चित्रपदपुञ्जमण्डितः, महागाम्भीर्यवान् महापण्डितवरेण्यानामपि महान्तं गर्वपर्वतं खण्डयितुं दक्षश्चकास्ति।

अस्यामोघस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् एतद्ग्रन्थस्य एतदीयानामनेकासां व्याख्यानां सङ्ख्यैव व्यञ्जयति।

	व्याख्यातारो महाभागाः	व्याख्यानस्य नाम
१)	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रम्
२)	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः
३)	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका
४)	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमलः
५)	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी
६)	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः
७)	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः
८)	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः
९)	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी

१०)	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका
११)	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला
१२)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका
१३)	श्री कुण्डलगिरि आचार्याः	रसकूलङ्कषः
१४)	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः
१५)	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः
१६)	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी
१७)	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि
१८)	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी
१९)	श्री अडवि कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी
२०)	श्री मन्नारि कृष्णाचार्याः	चषकः
२१)	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः
२२)	श्री काशी तिम्मण्णाचार्याः	काशी टिप्पणी
२३)	श्री गूढकर्तृकटिप्पणीकाराः	टिप्पणी
२४)	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः
२५)	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी
२६)	श्री रोट्टि वेङ्कटभट्टाः	सुधाविवृतिः
२७)	श्री ताम्रपर्णी आचार्याः	टिप्पणी
२८)	श्री उमर्जी प्रह्लादकृष्णाचार्याः	उमर्जी
२९)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	कुलिशम्
३०)	श्री महेश्वरसूरिः	टिप्पणी
३१)	श्री पुट्ट तंबि आचार्याः	टिप्पणी
३२)	श्री रत्नगर्भ ओडेयर्	टिप्पणी
३३)	श्री अनन्तभट्टाः	टिप्पणी
३४)	श्री सत्यनाथाचार्याः	टिप्पणी
३५)	श्री जयवेङ्कटाचार्याः	टिप्पणी
३६)	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	सुधासारसङ्ग्रहः
३७)	श्री गलगली गोविन्दाचार्याः	पञ्चरत्नस्तबकः
३८)	श्री श्रीमुष्णाचार्याः	पञ्चाधिकरणी

३९)	श्री लिङ्गेरि श्रीनिवासाचार्याः	सिद्धान्तप्रभा
४०)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	सुधावाक्यार्थविनोदः
४१)	श्री उडुपि राघवेन्द्रतीर्थाः (पुत्तिगे मठः)	टिप्पणी
४२)	श्री सत्यनाथाः	न्यायसुधापरशुः
४३)	श्री सुमतीन्द्रतीर्थाः	भावरत्नकोशः
४४)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	मञ्जरी
४५)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	लघुरसरञ्जनी
४६)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	गुरुरसरञ्जनी
४७)	श्री भीमराव् कुलकर्णी कुम्बारगेरी	टिप्पणी
४८)	श्री सत्यपराक्रमतीर्थाः	सुधाफक्किका
४९)	श्री हुलिगि श्रीपत्याचार्याः	टिप्पणी
५०)	श्री अहोबिलाचार्याः	टिप्पणी
५१)	श्री सत्यप्रज्ञतीर्थाः	टिप्पणी

एतादृशस्य अत्युत्तमग्रन्थस्य मुद्रणकार्यं श्रीमत्परमपूज्यानां प्रातःस्मरणीयानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणानामादेशं सदिच्छां चानुरुध्य सम्प्रति श्रीराघवेन्द्रस्वामि-मठीयपीठाधीश्वराः पूज्याः श्री १००८ श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादाः कारयन्तीति अस्माकं परमं प्रमोदस्थानम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्ये अस्मद्विद्यापीठीयप्राच्यग्रन्थालयस्थाः अधोनिर्दिष्टाः टिप्पण्यः हस्तप्रति-कृतयोऽपि उपयोजिता इति निवेदयितुं नितान्तं तुष्यामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं श्रीसुधाव्याख्यानं विठ्ठलभट्टीयं हस्तलिखितं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीउत्तरादिमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । संशोधनादिकार्येष्वनुकूलयितुं श्रीसुधाव्याख्यानं श्रीनिधितीर्थीयं तालपत्रस्थं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीपुत्तिगेमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्प-यामः । एवमेव मुद्रणकार्येऽस्मिन् साक्षाद्वा परोक्षे वा सहकृतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीमठाधीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यः सभक्तिप्रणामगणं कार्तज्ञ्यमाविष्कुर्मः । श्रीनिधितीर्थीयं व्याख्यानं तालपत्रस्थं तौलवलिपिगतं देवनागरिलिपिगतं कृतवतः विद्वान् श्री साणूरु भीमभट्टतनूजः श्री कृष्णमूर्ति महाशयान् सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रश्रयं स्मरामः ।

ग्रन्थस्यास्य संपादनविषये महदुपकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्ट महाशयेभ्यः तथा एतद्ग्रन्थसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्या-चार्येभ्यः, तथा विद्वद्भ्यः आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, एवं विठ्ठलभट्टीयां टिप्पणीं तथा एरी बाळाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्येभ्यः, तथा पांग्री श्रीनिवासाचार्याणां टिप्पणीं

दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री पांग्री लक्ष्मणाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाख्यां टिप्पणीं, सत्यनाथतीर्थीयां टिप्पणीं, हुग्गिनामकटिप्पणीं च दत्वा उपकृतवद्भ्यः पंढरपुरीय पूर्णप्रज्ञमतोन्नाहिनीपाठशालाप्रांशुपालेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाटिप्पण्याः प्रतिकृत्यन्तरं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री के. टि. पाण्डुरङ्गि महाशयेभ्यः एवमेव प्रदीपटिप्पणीं दत्तवद्भ्यः मद्रपुरसर्वकारीयग्रन्थालयव्यवस्थापकेभ्यः श्रीमद्भ्यः, श्रीमन्न्यायसुधा-बिन्दुनाम्नीं टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः केरलराज्यीय तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थभाण्डारव्यवस्थापकेभ्यः, तथा रसरञ्जनी-लघुरसरञ्जनी इति व्याख्यानद्वयं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, एवं ग्रन्थस्यास्य प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एन्. राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अक्कि राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बण्डी शामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बाळगारु रोचनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री के. वेङ्कटेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एल्. कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. मधुसूदनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री हेच्. श्रीकान्ताचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री ओडेयर् कनकाचलाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः डॉ. श्री डि. माधवाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः गरग जयरामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. भास्कराचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री रमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री जगन्नाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अर्चक वेदव्यासाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री श्रीनाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री मोहनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री प्रदीपसिंहाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पु. वंशी कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री उंडारु पांडुरंग श्रीनिवासमूर्ती आचार्येभ्यः, श्री कुर्डि पवनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुरोहित वेणुगोपालाचार्येभ्यश्च, एवं विशेषतः अल्पीयस्येव काले महता परिश्रमेण सश्रद्धं ग्रन्थानां प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः तथा सर्वाङ्गसौन्दर्येण मुद्राप्य दत्तवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर धनंजयाचार्येभ्यः, तथा ग्रन्थस्यास्य अध्ययनाध्यापनादिकर्तृभ्यः सर्वेभ्यः श्रीभगवान् सीताजानिः श्रीमूलरघुपतिवेदव्यासः आयुरारोग्यै-श्वर्यादीनि चानुगृह्य संरक्षत्विति अनन्यया भक्त्या सम्प्रार्थयामहे।

अत्र मुद्रापितासु टिप्पणीषु काश्चन टिप्पण्यः प्राचीनहस्तप्रतिरूपेण शिथिलाः मध्ये मध्ये त्रुटिताः कदाचिदसमग्रा अपि तेनैव रूपेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रापिताः। अत्र प्रकाशितभागे यदि कुत्रचित् स्खलितानि प्राज्ञैर्विद्वद्भिः विलोकितानि चेत् ते अस्मान्प्रति संसूचयेयुः। तेन वयं शुद्धिपत्रिकायाम् अग्रिमसम्पुटेषु वा तत्सर्वं समीकृत्य विदुषां पुरः उपस्थापयितुं शक्नुमः। येषां समीपे अस्माभिरमुद्रितटिप्पण्यः उपलभ्यन्ते ते कृपया तान् ग्रन्थान् अस्मभ्यं प्रेषयन्ति चेत् तत्सर्वमागामिसम्पुटेषु वयं सम्यक् संशोध्य मुद्रापयितुं महता सन्तोषेण स्वीकुर्मः।

इत्थम्।

भवदीयम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्,

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रस्तावना

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम्।
न क्षमन्ते विमतयः तमुपासे श्रियःपतिम् ॥

भूर्भुवस्स्वरादिचतुर्दशभुवनात्मकसङ्ख्यातिगब्रह्माण्डकोटीः रोमकूपे सन्निवेश्य सकललोकजनन्या श्रिया सह सर्पतल्पे शयानेन भगवता सृष्टेषु भूलोकखण्डेष्वन्यतमेऽस्मिन् भरतखण्डे जनिमतामस्माकं महद्भागधेयमिदं यदत्र भगवान् तत्तद्युगेष्ववतीर्य बलकार्यं ज्ञानकार्यं च सम्पाद्य स्वभक्तानन्वग्रहीत् । तत्रापीदमतिशयितं वक्तव्येष्वाद्यं वचनं यदत्र तद्भक्ताग्रणीः पावनः पवमानः अनेकधाऽवतीर्य तत्रापि तृतीयेऽवतारे श्रीमध्वनाम्नाऽत्र प्रकटीभूय सज्जनानुददीधरत् । तदीयभक्तानुग्रहकार्येषु आचन्द्रार्कं दीप्यमानानि बहूनि कार्याणि यद्यपि वक्तव्यानि सन्ति तथाऽपि समस्तशास्त्रार्थसारभूतानां श्रीबादरायणसंज्ञकेन श्रीवेदव्यासमहर्षिणा निर्मितानां ब्रह्मसूत्राणां भाष्य-अणुभाष्य-अनुभाष्य-न्यायविवरण-ग्रन्थानां निर्माणमतितरां सर्वैरपि अध्यात्मविद्यारसिकैः विचारविमर्शकैः प्रशंसनीयं सर्वदा स्मरणीयं कार्यमिति निश्चप्रचं दृढतरं वयं वक्तुं शक्नुमः ।

तत्र च सूत्रसम्बन्धिग्रन्थचतुष्टये ब्रह्मसूत्र-अनुव्याख्यान-ग्रन्थराजः नभसि नक्षत्रपुञ्जमध्ये चन्द्रमा इव चकास्ति । एतादृशस्य ग्रन्थराजस्य इन्द्रावतारभूतैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यश्रीजयतीर्थमस्करिवरैः रचितम् अनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायसुधानामकं नैकाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृतं श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुवर्याणां प्रेरणया अनुग्रहेण च इदानीं सम्प्रकाश्य हरिगुरुभक्तानां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते अस्माकं चेतः ।

उपनिषत्प्रस्थान-गीताप्रस्थान-सूत्रप्रस्थाननामकप्रस्थानत्रये सूत्रप्रस्थानमेव अन्तिमं निर्णायकं समस्तैः शिरसा धारणीयं च भवति । किं बहुना समस्तेषु वेदेषु समस्तेषु पुराणेष्वन्यत्राप्यभ्यर्हणीयवैदिकवाङ्मयेषु च उक्तानामर्थानां निर्णयाय सूत्राण्येव अस्माकमवलम्बभूतानि महार्णवे तरतामाधारभूतनौकास्थानीयानि । तेषां सूत्राणां व्याख्यानभूतानुव्याख्यानस्य व्याख्यानरूपा इयं सुधा देवलोकीयसुधातोऽप्यभ्यर्हिततमा जन्ममृत्यु-जरादिकं सर्वमपहृत्य स्वरूपानन्दाविर्भावरूपं मोक्षं दापयितुं समर्था । अस्य ग्रन्थस्य प्रशंसा कथं कार्या, कियती कार्या इत्यादिविषयाः आलोच्यमानाः अस्माकं जिह्वां पुरःसर्तुमेव न मुञ्चन्ति । यतो हि ग्रन्थकाराः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पूर्वाश्रमे नाममात्रेण गृहस्थाश्रमप्रवेशं लब्ध्वा केनापि अनालोचनीयेन केवलं भगवता क्लृप्तेन घटनाविशेषेण संसारमिमं तुच्छीकृत्य स्वीये तरुणे वयसि संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य स्वगुरूणां विद्यारण्यारण्यच्छेदकानां श्रीमदक्षोभ्यतीर्थगुरुवर्याणां सविधे शुकवत् शिक्षिता भूत्वा स्वीयया अलौकिकप्रज्ञया आचार्याणां अनेकग्रन्थानां टीकाः विरचय्य प्रायः अन्ते इमां न्यायसुधां भक्तेभ्यः नाकेन्द्रः सुधां इव प्रादुः । अस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं शेषोऽपि वर्णयितुं नालम् । बाल्यादारभ्य यौवनपर्यन्तं प्रायः संस्कृतभाषायाः वेदादिशास्त्राणां च परिचयहीना अपि केवलं

गुर्वनुग्रहेण शास्त्राण्यभ्यस्य अनन्तरं किञ्चित्समयपर्यन्तं सरस्वतीं संसेव्य तदनुग्रहेण घण्टां (लेखनीं) पूगं च लब्ध्वा लेखनकार्यं प्रारभन्त श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः । तत्रापि गुहाया अन्तरुपविश्य पञ्चषशिष्यान् पाठयन्तः स्वयमेव वाणीकृपया लब्धया लेखन्या आचार्याणां ग्रन्थान् व्याख्यास्य, अनन्तरं तदुपरि पूगेन सम्मार्जनमात्रेण तत्सर्वं त्रुटिलेशरहितं भगवत्कृपया आविर्भावयन्तः ते लोके श्रीटीकाचार्याः इत्येव निरुपपदगौरवनाम्ना प्रथिताः बभूवुः ।

महानुभावाः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः मठीयवैभवादीन् हित्वा शिष्यैः भिक्षया आनीतेन यावनालान्नेन (भक्करि) जीवनं निरवहन् ।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः गुरुभक्तिविषये अन्यादृशम् आदर्शम् अस्माकं पुरतः उपस्थापयामासुः । तद्यथा—

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥

अनेन श्लोकेन प्रदर्शितः विनयः अनन्यसाधारणः लोकातिशायी सहृदयान् जिज्ञासून् रोमाञ्चयति । एतदपेक्षया अधिकः गुरुप्रवणः गुरोः दासानुदासः लोके यत्र कुत्रापि नोपलभ्येत इत्येवं सर्वैः सर्वथा अनुभूयते एव ।

अल्पीयसा अनेहसा स्वकीयप्रखरबुद्धिवैभवेन निर्मितस्य अस्य सुधाग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णयितुं सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुत अल्पप्रज्ञाः तृणकल्पाः वयम् । एतदीयग्रन्थस्य माहात्म्यं संवर्णयन् कविरेकः एवमुद्गिरति स्म । यथा—

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकं
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम् ।
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्रतन्त्रान्तराः
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो किं वा कलौ दुर्घटम् ॥

'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति श्रीकृष्णोक्त्यनुसारेण अद्वितीयाध्यात्मविद्याख्य-सूत्रव्याख्यानरूपा इयं न्यायसुधा नैकाभिष्टिप्पणीभिः सह संयोज्य, संशोध्य, संमुद्र्य अत्र प्रकाशं नीयते । महदिदं साहसकार्यं महापुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः अविच्छिन्नभक्ताग्रेसर-श्रीमन्मुख्यप्राणावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां परमानुग्रहेणैव सम्पन्नः प्रह्लादावतारभूतानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानाम् आराधनासमये तत्करकमलाभ्यामेव श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवस्य पादकमलयोः तद्भक्तवृन्देन सप्रश्रयं सभक्ति समर्प्यतेतमाम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आचार्याः साणूरु भीमभट्टाः

प्रथमपञ्चदशभागप्रधानसम्पादकाः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

सम्पुटम् – १७

(२-२-९ तः २-४)

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
अनुपलब्ध्यधिकरणम् (२-२-९-३० तः ३२)		
१. अनुपलपब्ध्यधिकरणम्	१-१२	८००१-८०१९
अ) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतप्रवर्तकनामप्रदर्शनपूर्वकस्तन्मतोपन्यासः	१-५	८००१-८००७
१) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयैकतत्त्वप्रदर्शनम्	१	८००१
२) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे द्विविधशङ्का तत्परिहारश्च	२-४	८००२-८००६
क) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे सदद्वैतभङ्गशङ्का तत्परिहारश्च	२	८००२
ख) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे ज्ञानज्ञेयभेदशङ्का तत्परिहारश्च	३-४	८००३
१) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वशङ्का, तत्परिहारश्च द्वेधा	४	८००३
३) एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे उक्तशङ्कापरिहारस्यानेकप्रकारेण अयुक्तताशङ्का, तत्परिहारश्च	५	८००५
आ) उपन्यस्तप्रकृतमतापाकरणम्	६-११	८००७-८०१८
१) पूर्वमतसहितस्यैतन्मतस्यायुक्तता (तद्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः' इतिसूत्रगत-प्रतिज्ञांशस्य व्याख्यानम्)	६-११	८००७-८०१८
क) तदयुक्ततायाः कारणं द्वेधा विकल्प्य तदुभयविकल्पनिरासः	७-११	८०१२-८०१८
१) तदुभयविकल्पनिरासे प्रथमतः प्रथमविकल्पनिरासः	७	८०१२

२) तदुभयविकल्पनिरासे द्वितीयविकल्पनिरासकहेतुभूतस्य प्रमाणाभावस्य विवरणम् ८-११ ८०१३-८०१८

च) तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे प्रत्यक्षप्रमाणाभावः (तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः' इतिसूत्रगततृतीयपदस्य व्याख्यातता) ८ ८०१३

छ) तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे अनुमानप्रमाणाभावः ९ ८०१३

ज) उक्तस्य प्रमाणाभावस्य समर्थनम् १०-११ ८०१६-८०१८

१) तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदग्राहकप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च (तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः'इतिसूत्रगततृतीयपदस्य प्रकारान्तरेणापि व्याख्यातता) १० ८०१६

२) तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे प्रमाणतयोक्तस्यानुमानस्यानुमानविरोधप्रदर्शनम् (तद्द्वारा च 'क्षणिकत्वाच्च'इतिसूत्रस्य व्याख्यातता) ११ ८०१७

इ) एतावत्सु त्रिष्वधिकरणेषु प्रत्येकं निरस्तानां बौद्धमतानां साधारणदोषेणापि दूषणम् (तद्द्वारा च 'सर्वथाऽनुपपत्तेश्च' इति सूत्रस्य व्याख्यातता) १२ ८०१८

१) तत्र साधारणयोर्दोषयोः प्रदर्शनम् १२ ८०१८

क) तत्रोक्तस्य द्वितीयदोषभूतस्यानुभूतिविरोधस्य पुनरुक्तौ प्रयोजनद्वयप्रदर्शनम् १२ ८०१८

नैकस्मिन्नधिकरणम् (२-२-१०-३३ तः ३६)

१. नैकस्मिन्नधिकरणम् १३-४८ ८०२०-८०९१

अ) निराकार्यमतीयांशोपन्यासस्तन्निराकरणञ्च १३-२३ ८०२०-८०४७

१) निराकार्यमतीयांशोपन्यासः १३-१६ ८०२०-८०३२

क) विश्वस्य निरीश्वरत्वं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यञ्च १३ ८०२०

ख) विश्वस्य प्रकारान्तेण षाड्विध्यम् १४ ८०२१

ग) मोक्षोपयोगिनां पदार्थानां सप्तप्रकारता १५ ८०४२

घ) विश्वस्य सप्तभङ्गिता १६ ८०२८

२) उपन्यस्तमतांशस्य निरासः १७-२३ ८०३२-८०४७

क) सप्तभङ्गित्वांशनिरासः (तदर्थतया च 'नैकस्मिन्नसम्भवात्' इति सूत्रस्य व्याख्यानम्) १७-२३ ८०३२-८०४७

१) एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य दृष्टिविरोधतोऽसम्भवः १७-२० ८०३२-८०४१
च) एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधस्तत्समर्थनञ्च १७-२० ८०३२-८०४१
१) एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधः १७ ८०३२
२) एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधसमर्थनम् १८-२० ८०३४-८०४१
ट) एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेन तद्विरोधाभावशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च १८-२० ८०३४-८०४१
१) एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतया अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्का, तन्निरासश्च १९-२० ८०३५-८०४१
त) एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतया अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्का १९ ८०३५
थ) एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतयोक्ताया अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्काया निरासः २० ८०३६
२) एवमसम्भावितस्यापि सप्तभङ्गिनयस्य स्वीकारेऽतिप्रसङ्गकथनम् २१-२३ ८०४१-८०४७
च) तदतिप्रसङ्गदर्शकानुव्याख्यानगतानां तत्प्रसङ्गस्वरूपदर्शककतिपयशब्दानां व्याख्यानम् २१-२३ ८०४१-८०४७
१) तत्प्रसङ्गस्वरूपदर्शकशब्दगत‘सदा सर्वप्रकारं वदतः’-इत्यस्याशयप्रदर्शनम् २२ ८०४३
२) तदतिप्रसङ्गदर्शकानुव्याख्यानगतविविधप्रसङ्गदर्शनस्य व्याख्यानम् २३ ८०४५
आ) निराकार्यमतीयप्रथमविधार्थान्तिरोपन्यासः तन्निराकरणञ्च २४-३९ ८०४७-८०७२
१) निराकार्यस्य प्रथमविधार्थान्तरस्य (‘स्वप्रभस्यात्मनो देहमानत्वम्’ इत्यस्य) उपन्यासः २४ ८०४७
२) उपन्यस्तार्थान्तरस्य निराकरणम् (‘एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम्’, ‘न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः’ इतिसूत्रद्वयव्याख्यारूपेण) २५-३९ ८०५१-८०७२
क) तथात्वे तदात्मनो नानाशरीरेषु प्रवेशात् देहपरिमाणत्वरूपान्यथाभावापत्तिः (‘एवञ्चात्माकात्स्न्र्यं’इतिसूत्रार्थतया तदन्यथाभावापत्तिनिरूपणम्) २५ ८०५१
ख) आत्मनस्तद्देहपरिमाणत्वे आत्मन एवान्यथाभावप्रसङ्गः २६-३९ ८०३५-८०७२

१) आत्मन एवान्यथाभावाङ्गीकारे चात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः २७-३० ८०५४-८०५९
- च) अन्यथाभाविवस्तुनोऽनित्यत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनम् २८ ८०५५
- छ) प्रसङ्गितया आत्मनोऽनित्यत्वस्य इष्टापादनत्वशङ्का, तच्छङ्कानिवारणञ्च २९ ८०५६
- ज) अन्यथाभावस्य तथाविधानित्यत्वेन व्याप्तौ व्यभिचारशङ्का, तन्निवारणञ्च ३० ८०५७

२) सिद्धान्तेऽपि आत्मनोऽन्यथाभावस्य स्वीकृतत्वेन समानयोगक्षेमत्वशङ्का, सिद्धान्तविशेषप्रदर्शनपूर्वकस्तच्छङ्कानिरासश्च सोपपत्तिकः ३१-३३ ८०५९-८०६४
- च) तच्छङ्का, तच्छङ्कानिरासश्च ३१ ८०५९
- छ) तच्छङ्कानिरासस्योपपादनम् ३२-३३ ८०६०-८०६४
  - १) प्रकृतसन्दर्भे जैनमतसिद्धान्तमतयोर्विशेषप्रदर्शनपूर्वकं अन्यथाभावाङ्गीकारेऽप्यात्मनो नानित्यत्वमिति प्रदर्शनम् ३२ ८०६०
  - २) उक्तार्थस्य विशदनम् ३३ ८०६२

३) तदुक्तस्य 'आत्मनः स्वप्रभ'त्वस्य निराकरणम् ३४-३७ ८०६४-८०६९
- च) तन्निराकरणप्रसङ्गे पुनरात्मनोऽनित्यत्वस्य समानयोगक्षेमत्वशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ३४-३७ ८०६४-८०६९
  - १) आत्मनोऽनित्यत्वस्य समानयोगक्षेमत्वशङ्का ३४ ८०६४
  - २) विशेषणप्रक्षेपेण तच्छङ्कानिरासः ३५-३७ ८०६५-८०६९
    - ट) रूपे भौतिकत्वविशेषणदानेन शङ्कानिरासे पुनः समानयोगक्षेमत्वशङ्का ३५ ८०६५
    - ठ) उभयमतभेदप्रदर्शनपूर्वकस्तच्छङ्कानिरासः ३६ ८०६६
    - ढ) एतस्योपपादयिष्यमाणत्वम् ३७ ८०६८

४) उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणस्योपसंहारः सोपपत्तिकः ३८-३९ ८०६९-८०७२
- च) उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणस्योपसंहारः ३८ ८०६९
- छ) उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणोपसंहारस्य उपपादनम् ३९ ८०७२

इ) निराकार्यमतीयद्वितीयविधस्य प्रमेयान्तरस्योपन्यासः
तन्निराकरणञ्च (‘अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्’ इति सूत्रार्थतया) ४०-४७ ८०७२-८०९०
१) निराकार्यमतीयद्वितीयविधप्रमेयान्तरस्य अलोकाकाशमाप्तनित्योर्ध्वगतिरूपमुक्तेः ‘अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वात्’इतिसूत्रांशार्थरूपेण निराकरणम् ४०-४३ ८०७२-८०८१
क) निराकार्यमतीयद्वितीयविधप्रमेयान्तरस्य अलोकाकाश-माप्तनित्योर्ध्वगतिरूपमुक्तेरुपन्यासः, ‘अन्त्यावस्थितेश्च’-इतिसूत्रांशार्थरूपेण तन्निराकरणञ्च ४० ८०७२
ख) उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ‘उभयनित्यत्वात्’इतिसूत्रांशार्थतया ४१-४३ ८०७४-८०८१
१) उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासार्थं च विकल्पेन प्रश्नद्वयम् ४१ ८०७४
२) उभयथाऽपि उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्य युक्तत्वोपपादनम् ४२-४३ ८०७५-८०८१
च) संस्थानापगमरूपान्यथाभावात्मकमुक्तेः निराकरणम् ४२ ८०७५
छ) साधारणान्यथाभावात्मकमुक्तेः निराकरणम् ४३ ८०७६
२) तत्रत्यार्थान्तरस्य स्थास्नूनामनात्मत्वस्य अनुवादः, ‘अविशेषात्’इतिसूत्रांशस्य त्रिविधार्थतया तन्निराकरणञ्च ४४-४७ ८०८१-८०९०
क) तत्रत्यार्थान्तरस्य स्थास्नूनामनात्मत्वस्य अनुवादः ४४ ८०८१
ख) स्थास्नूनामनात्मत्वस्य निराकरणम् ४५-४७ ८०८४-८०९०
१) वृक्षादिशरीराविशेषात् हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्व-स्याङ्गीकार्यत्वप्रसङ्गः ४५-४७ ८०८४-८०९०
च) हस्त्यादिदेहवृक्षादिदेहविकृतिषु महदल्पभेदेन उक्तप्रसङ्गपरिहारशङ्का, तयोरविशेषात्तच्छङ्कानिवारणञ्च ४६ ८०८५
छ) वृक्षादीनां सात्मकत्वे प्रमाणाभावस्य बाधकप्रमाणसद्भावस्य च शङ्का, शरीराविशेषात्तन्निराकरणञ्च ४७ ८०८७
ई) ‘आत्मनः स्वप्रभत्वम्’इत्यादिकस्य उत्सूत्रितत्वशङ्का, तस्य सूत्रारूढतया तच्छङ्कानिरासश्च ४८ ८०९०-८०९१

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ २-२-१० ॥

पत्युरधिकरणम् (२-२-११-३७तः ४१)

१. पत्युरधिकरणम्	४९-७८	८०९२-८१४८
अ) निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतोपन्यासः, तन्निराकरणञ्च	४९-७७	८०९२-८१४७
१) निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतप्रवर्तकनामविभागसहितानुवादः	४९	८०९२
२) अनूदितस्य निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतस्य निराकरणम्	५०-७७	८०९५-८१४७
क) अनूदितप्रधानमतस्य 'पत्युरसामञ्जस्यात्'इतिसूत्रतात्पर्यभूत-बहुश्रुतिविरोधरूपहेतुना दूषणम्	५०-५४	८०९५-८१०८
१) तद्बहुश्रुतीनामुदाहरणम्	५१	८०९६
२) एतासां श्रुतीनां पशुपतिनिर्दोषत्वविरोधितात्पर्यप्रदर्शनम् (तत्तच्छ्रुतिगतकतिपयशब्दार्थसहितम्)	५२	८०९८
३) एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनस्य तच्छ्रुतिसामर्थ्य-आचार्यवाक्य-टीकाटिप्पण्यादिभ्यश्चावगन्तव्यता	५३	८१०६
४) 'पत्युरसामञ्जस्यात्'इति सूत्रार्थोपसंहारः	५४	८१०८
ख) युक्त्यन्तरेण तन्मतनिराकरणपरतया 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति सूत्रार्थकथनपूर्वकं गर्भितार्थकथनम्	५५-६०	८१०९-८११८
१) युक्त्यन्तरेण तन्मतनिराकरणपरतया 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति सूत्रार्थकथनम्	५५	८१०९
२) उक्तार्थस्य (अशरीरस्य जगता कर्तृत्वेन संबन्धायोगस्य) गर्भितार्थकथनम्	५६	८११०
३) उक्तार्थबलात् श्रुतीनां पाशुपतादिविरोधनिरासार्थं 'अन्यथा नेयत्व'शङ्काया अपि निरासः	५७	८११२
४) उक्तप्रसङ्गस्य 'अशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभाव'कल्पनया व्याप्तिवैधुर्यशङ्का तन्निरासश्च	५८	८११३
५) शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्तया शरीरानपेक्षत्वशङ्का, तत्परिहारश्च	५९-६०	८११४-८११८
च) शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमभ्युपेत्यापि जगत्कर्तृत्वे शरीरापेक्षायाः समर्थनम्	५९	८११४

छ) शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नसिद्ध्यर्थमपि आगमप्रामाण्याङ्गीकारापत्तिः ६० ८११७

ग) 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रीयप्रथमार्धार्थतया 'अशरीरत्वतः शिवादेः कर्तृत्वानुपपत्तेः' परिहारमाशङ्क्य 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रोत्तरार्धार्थतया तच्छङ्कानिरासः ६१-६२ ८११८-८१२०

१) 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रीयप्रथमार्धार्थतया 'अशरीरत्वतः शिवादेः कर्तृत्वानुपपत्तेः' परिहारशङ्का ६१ ८११८

२) 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रीयोत्तरार्धार्थतया तच्छङ्कानिरासः ६२ ८११९

घ) हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वनिराकरणपरतया 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'इत्यादित्रयाणां सूत्राणां व्याख्यानम् ६३-७७ ८१२१-८१४७

१) 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रस्य अधिष्ठानानुपपत्ति-परिहारनिरासपरत्वमपीति दर्शनम् ६४ ८१२२

२) 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः', 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'-इतिसूत्रयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्याने प्रयोजनप्रदर्शनम् ६५ ८१२३

३) शिवादेः शरीरसाहित्यराहित्ययोर्बाधकम्, तेन च 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'इतिसूत्रव्याख्यातता ६६-६८ ८१२४

च) शिवादेः शरीराधिष्ठानराहित्ये बाधकम् ६६ ८१२४-८१२७

छ) शिवादेः लीलागृहीतशरीरसाहित्येऽपि बाधकम् ६७ ८१२५

ज) अत्र शिवादेः शरीरसाहित्यराहित्ययोर्बाधककथनेन 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'इतिसूत्रस्यापि व्याख्यातता ६८ ८१२६

४) शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमते वैशिष्ट्यादभावः ६९-७२ ८१२८-८१३९

च) शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमतेऽभावः ६९ ८१२८

छ) शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमतेऽभावप्रयोजकं श्रुतिप्रामाण्यरूपवैशिष्ट्यकथनम् ७० ८१२८

ज) 'विष्णुदेहात्सर्वजगदुत्पत्ति'प्रतिपादकश्रुतीनामुदाहरणम् ७१-७२ ८१३१-८१३९

१) एतावदुक्तश्रुतीनां तात्पर्यम् ७२ ८१३३

५) विष्णुदेहस्य अभौतिकत्वादिना विरोधशङ्का, तत्परिहारः, उपसंहारश्च ७३-७४ ८१३९-८१४२

ङ) उक्तार्थस्योपपादनम् ७४-७७ ८१४१-८१४७
१) उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्यशङ्का तन्निरासश्च ७४-७५ ८१४१-८१४४
च) उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्यशङ्का ७४ ८१४१
छ) 'उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्य'शङ्कायाः निरासः ७५ ८१४२
२) शिवादेर्जगज्जन्मादिकारणत्वे शैवादिपुराणप्रामाण्यशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ७६ ८१४४
३) शैवादिपुराणादीनां शैवादिपुराणादिभिरपि विरोधप्रदर्शनम् ७७ ८१४५
आ) एतन्न्यायेन निराकार्यमतान्तरप्रदर्शनरूपाधिकरणार्थोपसंहारः ७८ ८१४७

उत्पत्त्य(शक्त्य)धिकरणम् (२-२-१२-४२ तः ४५)

१. उत्पत्त्यधिकरणम् (शक्त्यधिकरणम्) ७९-१०९ ८१४९-८२००
अ) अस्मिन्नधिकरणे प्रथमतो वास्तविकनिराकार्यमतस्योपन्यासस्तन्निराकरणञ्च ७९-९० ८१४९-८१६९
१) निराकार्यमतनामप्रदर्शनपूर्वकं एतदधिकरणारम्भोपपादनम् ७९ ८१४९
२) शाक्तमतोपन्यासः, महावाममध्यवामाणुवामभेदेन तत्त्रैविध्यम्, तन्मतखण्डनञ्च ७९-९० ८१४९-८१६९
क) त्रिविधशाक्तमतस्य प्रत्येकशो विशेषप्रदर्शनपूर्वकं निराकरणम् ७९-८९ ७१४९-८१६६
१) महावाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ८१-८३ ८१५३-८१५९
च) महावाममतविशेषप्रदर्शनम् ८१ ८१५३
छ) महावाममतनिराकरणम् ८२-८३ ८१५४-८१५९
१) केवलस्त्रीभ्य उत्पत्त्यसम्भवः ('उत्पत्त्यसम्भवात्'इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ८२-८३ ८१५४-८१५९
ट) अस्मिन्विषये विविधानुमानप्रयोगाः ८३ ८१५७
२) मध्यवाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ८४-८५ ८१५९-८१६२
च) मध्यवाममतविशेषप्रदर्शनम् ८४ ८१५९
छ) मध्यवाममतनिराकरणम् ('न च कर्तुः करणम्'इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ८५ ८१६०
३) अणुवाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ८६-८९ ८१६२-८१६६
च) अणुवाममतविशेषप्रदर्शनम् ८६ ८१६२

छ) अणुवाममतनिराकरणम् ('विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः' इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ८७-८९ ८१६३-८१६६

१) शक्तेर्विज्ञानादिभावेऽङ्गीक्रियमाणेऽस्य मतस्य शैवमतप्रवेशापत्तेरापादनम् ८७-८८ ८१६३-८१६५

ट) शाक्तशैवमतयोर्भेदमाशङ्क्य तद्भेदनिराकरणम् ८८ ८१६४

२) एतन्मते दोषान्तरानुक्तेः कारणकथनम् ('तदप्रतिषेधः'इतिसूत्रांशव्याख्यानरूपेण) ८९ ८१६५

ख) एतेषां त्रिविधानामपि शाक्तमतानां साधारणदूषणेन दूषणम् ९० ८१६६

आ) 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य अनुवादपूर्वको निरासः ९१-१०८ ८१६९-८१९७

१) 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य अनुवादः ९१ ८१६९

२) 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य निरासः ९२-१०८ ८१७३-८१९७

क) अस्मिन्मते स्वव्याहतेरापादनं तदुपपादनञ्च ९२-९५ ८१७३-८१७७

१) अस्मिन्मते स्वव्याहतेरापादनम् ९२ ८१७३

२) अस्याः स्वव्याहतेः त्रिविधप्रकारेणोपपादनम् ९३-९४ ८१७४-८१७६

च) भारतवचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ९३ ८१७४

छ) गीतावचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ९४ ८१७६

ज) वराहपुराणवचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ९५ ८१७७

ख) 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमते प्रमाणान्तरविरोधदर्शनम् ९६ ८१७७

ग) 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमते आपादितस्वव्याहतेः उपादेयानुपादेयांशभेदकल्पनया अभावशङ्का, तच्छङ्कानिरासश्च ९७ ८१८०

घ) 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य 'पञ्चरात्रे दूषणायोग्यत्व'रूपदूषणान्तरेणापि निराकरणम् ९८-१०७ ८१८१-८१९६

१) पञ्चरात्रे दोषाभावस्य कथनम् ९८ ८१८१

२) उक्तस्य 'पञ्चरात्रे दोषाभावस्य' उपपादनम्	९९-१०७	८१८२-८१९६
च) जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारः	९९-१०१	८१८२-८१८८
१) 'जीवोत्पत्तेरसम्भावितायास्तत्रोक्तत्व'रूप-दोषस्याङ्गीकारवादेन निरसनम्	९९	८१८२
२) श्रुतिसूत्रोक्तजीवोत्पत्तेरन्यथाव्याख्येयत्ववत् पञ्चरात्रोक्तजीवोत्पत्तेरप्यन्यथाव्याख्येयत्वम्	१००	८१८४
३) जीवानामभूत्वाभवनज्ञापकस्य संसारसादित्वस्य वेदादिवत् पञ्चरात्रेऽप्यनुक्तत्वम्	१०१	८१८५
छ) पञ्चरात्रस्थस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्थात् 'जीवाद्यभिमानिनां सङ्कर्षणादीनां जनिरूप'ार्थान्तरप्रदर्शनम्	१०२	८१८८
ज) तद्वाक्यस्यार्थान्तरे कृतेऽपि सङ्कर्षणादिपदानां शेषाद्यर्थकल्पनया उत्पत्त्यसम्भवदोषस्य तादवस्थ्यशङ्का, 'जायते'इत्यस्य प्रादुर्भावार्थकत्वदर्शनेन तच्छङ्कानिरसनञ्च	१०३	८१९०
झ) ततोऽप्यस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यादिवाक्यस्य अर्थान्तरप्रदर्शनम्	१०४-१०७	८१९१-८१९६
१) पञ्चरात्रदूषणप्रसङ्गोक्ताक्षेपाणां प्रकारान्तरेण निरासकतया तद्गतकतिपयशब्दानामर्थान्तरप्रदर्शनम्	१०४	८१९१
२) अर्थान्तरकथनस्य प्रयोजनाभिधानम्	१०५	८१९४
३) अर्थान्तरप्रदर्शने 'विप्रतिषेधाच्च'इतिसूत्रकल्पितार्थोक्त-व्याघातस्यापि परिहारप्रदर्शनम्	१०६	८१९४
४) अर्थान्तरप्रदर्शने 'शण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयते'इत्याक्षेपनिराकरणम्	१०७	८१९५
ङ) 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतनिराकरणस्योपसंहारः	१०८	८१९६
इ) 'अस्याधिकरणस्य पञ्चरात्राप्रामाण्यनिरासकत्वम्'इतिमतस्य अनुवादपूर्वको निरासः	१०९	८१९८
२. एतत्पादार्थोपसंहारः	११०	८२००

३. एतत्पादोक्तसाङ्ख्यादिपरमतनिराकरणस्यैवाकर्तव्यत्वमाशङ्क्य तच्छङ्काया अपि निराकरणम् १११ ८२०१-८२०५

॥ इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

वियदधिकरणम् (२-३-१-१ तः ७)

१. वियदादिविषयाणामुत्पत्त्यनुपपत्तिश्रुतीनां व्यवस्थया विरोधपरिहारः १-१६ ८२०७-८२४५

अ) पादप्रतिपाद्यस्य ससङ्गतिकस्य दर्शनम् १-२ ८२०७-८२१२

१) मूलगतकतिपयशब्दार्थविवरणम् १ ८२०७

२) एतन्मूलस्याभिप्रायप्रदर्शनम् २ ८११२

आ) एतद्वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारस्य प्रयोजनप्रदर्शनम् ३ ८२१३

इ) एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् ४ ८२१४

ई) एतदधिकरणीयविशिष्यविषयनिरूपणम् ५-१६ ८२१९-८२४५

१) अस्मिन्नधिकरणे समर्थितोत्पत्तिविषयकवियत्पदेन लक्षणया विवक्षितानां प्रकृत्यादीनां, उत्तराधिकरणोक्तमातरिश्वप्रभृतीतराणां, तदधिकरणभेदनिमित्तस्य च प्रदर्शनम् ५ ८२१९

२) अत्रोक्ताकाशजन्मस्य स्वमतोक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं परोक्तार्थनिराकरणम् ६-१३ ८२२२-८२४१

क) अत्रोक्ताकाशजन्मस्य स्वमतोक्तपराधीनविशेषाप्तिरूपार्थप्रदर्शनम् ६ ८२२२

ख) अत्रोक्ताकाशजन्मस्य परोक्ताभूत्वाभवनरूपार्थनिराकरणम् ७-१० ८२२५-८२३४

१) अत्रोक्ताकाशादिजन्मस्य परोक्ताभूत्वाभवनरूपार्थनिराकरणे आकाशपदार्थं द्वेधा विकल्प्य उभयथाऽपि तदर्थायोगनिरूपणम् ७-१० ८२२५-८२३४

च) तत्प्रथमविकल्पे आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्रार्थकत्वे तदर्थायोगप्रदर्शनम् ७-८ ८२२५-८२२९

१) आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्रार्थकत्वे अनुपपत्तिप्रदर्शनम् ७ ८२२५

२) उक्तार्थस्य विवरणम् ८ ८२२५

छ) तद्द्वितीयविकल्पेऽप्यभूत्वाभवनरूपतदर्थायोगप्रदर्शनम् ९-१० ८२२९-८२३४

१) मूलारूढतया तदर्थायोगप्रदर्शनम् ९ ८२२४

२) उक्तविषयतात्पर्यकथनम्	१०	८२३२
ग) अत्रोक्ताकाशजन्मसन्दर्भे आकाशशब्दार्थस्य स्वमतोक्तपराधीन-विशेषाप्तिरूपजन्मशब्दार्थस्य च विवरणम्	११-१३	८२३४-८२४१
१) अत्रोक्ताकाशशब्दार्थस्य तथा पराधीनविशेषाप्तिरूप-तदुत्पत्तेश्च विवरणम्	११	८२३४
२) अत्रोक्ताकाशस्य अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिं निराकृत्य पुनस्तदङ्गीकारे व्याघातशङ्का, तत्परिहारश्च	१२	८२३७
३) अत्र भूताकाशव्याकृताकाशयोः उत्पत्तिस्वरूपभेदेन विरोधपरिहारनिरूपणम्	१३	८२४०
३) अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिव्याख्यानम्	१४-१६	८२४०-८२४५
क) अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिस्वरूपविवरणम्	१४	८२४१
ख) अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्यादीनामुत्पत्तिरूप-पराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम्	१५-१६	८२४३-८२४५
१) अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितपुरुषाव्यक्तकालानामुत्पत्तिरूप-पराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम्	१५	८२४३
२) अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृतेरुत्पत्तिरूप-पराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम्	१६	८२४४
मातरिश्वाधिकरणम् (२-३-२-८)		
१. मातरिश्वाधिकरणम्	१७-२०	८२४६-८२५३
अ) मुख्यवायोर्नित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वोभयबोधकश्रुत्योर्विरोधपरिहारक-व्यवस्थायाः प्रदर्शनम्	१७	८२४६
आ) जनेः पराधीनविशेषावाप्तिरूपताया उपायान्तरेणोपपादय-न्नधिकरणार्थोपसंहरणम्	१८-२०	८२४८-८२५३
१) जनेः पराधीनविशेषावाप्तिरूपताया उपायान्तरेणोपपादनम्	१८	८२४८
२) वेदस्याप्युत्पत्तिस्वरूपनिरूपणम्	१९	८२५०
३) अधिकरणार्थोपसंहारः	२०	८२५३

असम्भवाधिकरणम् (२-३-३-९)

१. असम्भवाधिकरणम् २१-२३ ८२५४-८२६०

अ) सिद्धवत्कृतमेकप्रकारकमेतत्सूत्रार्थमनूद्य प्रकारान्तरेणैतत्सूत्रार्थकथनम् २१ ८२५४

आ) केषाञ्चित् (चिरन्तनवृत्तिकाराणां) एतत्सूत्रीयमन्यथाव्याख्यानमनूद्य तन्निराकरणम् २२ ८२५६

इ) अन्येषां (रामानुजीयानां) एतत्सूत्रीयमन्यथाव्याख्यानमनूद्य तन्निराकरणम् २३ ८२५९

व्यतिरेकाधिकरणम् (२-३-१३-२७)

१. व्यतिरेकाधिकरणम् २४-२५ ८२६१-८२६४

अ) एतदधिकरणीयार्थैकदेशस्य पूर्वाधिकरणीयैकसूत्रेण गतार्थत्वेऽपि तत्सहितार्थान्तर-रूपेश्वरसर्वस्वातन्त्र्यस्योपपादकत्वेनापि सङ्गतिज्ञापकतया सूत्रव्याख्यानम् २४-२५ ८२६१-८२६४

१) एतदधिकरणीयार्थान्तररूपेश्वरसर्वस्वातन्त्र्यस्योपपादकत्वेनापि सङ्गतिज्ञापकतया सूत्रव्याख्यानम्, सूत्राभिप्रायसहितम् २४ ८२६१

२) उक्तसूत्रार्थस्य उक्तसूत्राभिप्रायानापादकत्वशङ्का, तच्छङ्कापरिहारश्च २५ ८२६३

पृथगुपदेशाधिकरणम् (२-३-१४-२८,२९)

१. जीवात्मनः परमात्मना आत्यन्तिकभेदसमर्थनम् २६-११३ ८२६५-८४३०

अ) उक्तार्थेऽधिकाशङ्कामूलकपूर्वपक्षोत्थापनम् (श्रुतिभिश्चानुमाबलाज्जीवात्मपरमात्मनोरभेदशङ्का) २६-२७ ८२६५-८२६८

१) अवतरणिकापूर्वकमनुव्याख्यानगतकतिपयशब्दानामर्थप्रदर्शनम् २६ ८२६५

२) अनुव्याख्यानस्याभिप्रायप्रदर्शनम् २७ ८२६६

आ) सिद्धान्तरूपसूत्रव्याख्यानम् २८-११३ ८२६८-८४३०

१) जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्य श्रुत्युपदिष्टत्वम् (एतदधिकरणीय'पृथगुपदेशात्'इतिप्रथमसूत्रव्याख्यानरूपम्) २८-१०५ ८२६८-८४०६

क) पूर्वपक्षस्य सङ्क्षेपतो निराकरणे जीवेशयोरविद्याऽकल्पित-भेदप्रतिपादकैकश्रुत्युदाहरणम् २९ ८२६९

ख) पूर्वपक्षस्य सङ्क्षेपतो निराकरणे जीवेशयोरविद्याऽकल्पित-भेदप्रतिपादकानेकश्रुत्युदाहरणम् ३० ८२७२

ग) प्रथमसूत्रार्थतया पूर्वपक्षस्य विस्तरतो निराकरणम् ३१-१०४ ८२७९-८४०६

१) उपजीव्यविरोधेनाभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्यम् ३१-१०४ ८२७९-८४०६
च) अनुमानेन (श्रुतिसचिवानुमानेन) जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ३१-७२ ८२७९-८३४३
१) अनुमानेन जीवेशाभेदप्रमापनायोगस्य कथनम् ३१ ८२७९
२) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्यानुवादः ३२ ८२८०
३) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य तावदेकप्रकारकदूषणेन निराकरणम् ३३-३९ ८२८२-८२९५
ट) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मादीनां सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनद्वारा तन्निराकरणम् ३३-३९ ८२८२-८२९५
१) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ३३-३५ ८२८२-८२९०
त) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्य-धर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पानि ३३ ८२८२
थ) जीवेशभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्य-धर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पानां दूषणानि ३४-३५ ८२८५-८२९०
१) सत्त्वासत्त्वनोभयेतिपक्षाणां प्रत्येकशः दूषणानि ३५ ८२८७
२) उक्तदूषणाभिप्रायः सन्न्यायरत्नावल्याश्च अनेनैवाभिप्रायेण नेतव्यत्वम् ३५ ८२८७
२) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य दूषणान्तरपरतया तद्गतमिथ्या-शब्दार्थस्यापि सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ३६ ८२९०
३) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य दूषणान्तरपरतया तद्गतभेदत्वहेतोरपि सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ३७ ८२९२
४) समानार्थकानुमानान्तरेऽप्येवमेव सदसत्त्वादि-विकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनातिदेशः ३८ ८२९४
५) अद्वैतवादिप्रयुक्तेषु विरुद्धविषयेषु सर्वेष्वप्यनुमानेष्वेवं साध्यं हेतुञ्च विकल्प्य दोषो वक्तव्य इत्यतिदेशः ३९ ८२९५
४) एकप्रकारकदूषणेन कृत्स्नस्य जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमान-निराकरणस्योपपादनम् ४०-७२ ८२९५-८३४३
ट) जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसद्वैलक्षण्य(अनिर्वाच्यत्व)ासिद्धिमूलकोक्तायुक्तत्व-शङ्कायाः परिहारप्रयत्नः, तत्प्रयत्नासिद्धिश्च ४०-६७ ८२९५-८३३७

१.-आ-१-ग-१-च-४-ट

१) तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले प्रमाणेन साधयितुं शक्यत्वतया तदसिद्धेरयुक्तत्वशङ्का, मानान्तरेण तदनिर्वाच्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वतया सङ्क्षेपेण तच्छङ्कानिरसनञ्च ४० ८२९५

२) तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले साधयितुं प्रयुक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रत्येकं दूषणद्वारा, 'तदनिर्वाच्यत्वस्यासिद्धेरयुक्तत्व'शङ्काया विस्तरेण निरसनम् ४१-६६ ८२९७-८३३५

त) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानस्यानवस्थादोषदर्शनम् ४१ ८२९७

थ) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकागमस्यातदर्थत्वदोषदर्शनम् ४२-४५ ८२४८-८३०७

१) नासदासीदित्यागमस्य 'प्रलये सदाद्यभाव'मात्रार्थकत्वेनानिर्वाच्यार्थकत्वाभावप्रदर्शनम् ४२ ८२४८

२) नासदासीदितिवचनबलेन परिशेषादनिर्वाच्यत्वसाधने परमात्मन एवानिर्वाच्यतापत्तिः ४३-४४ ८३००-८३०४

प) उक्तायाः परमात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तेर्विवरणम् ४३ ८३००

फ) उक्तायाः परमात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तेः परिहारशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ४४ ८३०२

३) 'न तं विदाथ'इत्याद्यागमगतान्यानृतशब्दयोरपि अनिर्वचनीयार्थकत्वाभावः ४५ ८३०४

द) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकप्रत्यक्षरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वदोषदर्शनम् ४६ ८३०७

ध) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वदोषदर्शनम् ४७-६४ ८३०९-८३३३

१) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणस्यानुमानसमानयोगक्षेमत्वरूपदोषदर्शनम् ४७ ८३०९

२) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणे प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदसाधकत्वप्रदर्शनम् ४८-६३ ८३१०-८३३०

प) अनुपपद्यमानार्थस्यैवाभावात्तदर्थमनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारस्यायोग्यत्वम् ४८ ८३१०

फ) 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात्
तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वं, तत्समर्थनञ्च ४९-६३ ८३११-८३३०

१) 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात्
तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वम् ४९ ८३११

२) 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात्
तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वसमर्थनम् ५०-५४ ८३१३

य) 'वियदादौ सत्त्वे बाध'प्रमापकत्वेनोक्तानुमानस्य
'दृष्टान्ते साध्यवैकल्य'दोषकथनम् ५० ८३१३

र) उक्त'दृष्टान्ते साध्यवैकल्य'दोषस्योपपादनम् ५१-५४ ८३१३-८३१७

१) भ्रान्तिरूपज्ञानविषययोर्बाधाभावकथनम्, तदुपपादनञ्च ५१-५४ ८३१५-८३१७

श) भ्रान्तिरूपज्ञाने तन्मतोक्तविनाशरूपबाधाभावप्रदर्शनम् ५१ ८३१३

ष) भ्रान्तिविषये तन्मतोक्तविनाशरूपबाधाभावस्योपपादनम् ५२-५४ ८३१५-८३१७

१) भ्रान्तिविषयं शुक्तिरजतादित्वाभ्यां द्वेधा विकल्प्य
शुक्त्यादित्वविकल्पनिरासः ५२ ८३१५

२) शुक्तिरजतादित्वाभ्यां द्वेधा विकल्पितभ्रान्तिविषययोः
रजतादित्वविकल्पनिरासः ५३ ८३१६

३) उक्तभ्रान्तिविषयरजताद्यसत्त्वविकल्पनिरासे
द्विविधदृष्टान्तदर्शनम् ५४ ८३१६

३) प्रकारान्तेण वियदादेर्बाधायोगात् सत्त्वानुपपत्तिशङ्का
तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ५५-५८ ८३१७-८३२३

य) बाधमङ्गीकारयित्वा वियदादेस्तदभावात् सत्त्वानुपपत्तिशङ्का,
बाधस्वरूपभेदेन तद्वयाप्त्यभावात् तच्छङ्कानिरसनञ्च ५५ ८३१७

र) उक्तशङ्कानिरसनं सोपपत्तिकम् ५६-५८ ८३१८-८३२३

१) सिद्धान्तस्वीकृतबाधस्वरूपप्रदर्शनसहितं
तच्छङ्कानिरासाभिप्रायप्रदर्शनम् ५६ ८३१८

२) अर्थापत्तेर्व्याप्त्यनपेक्षत्वशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ५७ ८३२०

३) 'बाधायोगात्' इति पञ्चम्याः सप्रयोजनत्वम् ५८ ८३२२

१.-आ-१-ग-१-च-४-ट-२-ध-२-फ-

४) वियदादेः शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वाभावसिद्ध्यर्थमुद्दिष्टस्य बाधस्य अभिहितासिद्धेर्विवरणम् ५९-६३ ८३२३-८३३०

य) तदुद्दिष्टबाधस्वरूपस्य त्रिभिःप्रकारैर्विकल्पेन प्रश्नः ५९ ८३२३

र) तदाद्ययोर्विनाशनिवृत्तिरूपबाधस्वरूपप्रकारयोर्भेदस्य प्रदर्शनं सविवरणम् ६० ८३२३

ल) तत्त्रयाणामपि बाधस्वरूपप्रकाराणां प्रत्येकशो निराकरणम् ६१-६३ ८३२५-८३३०

१) विनाशरूपप्रथमप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य दूषणम् ६१ ८३२५

२) निवृत्तिरूपद्वितीयप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य दूषणम् ६२ ८३२७

३) त्रैकालिकसत्तानिषेधंरूपतृतीयप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य तेनाङ्गीकरणे दूषणम् ६३ ८३२९

१.-आ-१-ग-१-च-४-ट-२-ध

३) उक्तार्थेषु कतिपयस्थलेषु असतःप्रतीतिनिवारणेन दोषाभावशङ्का, असतःप्रतीतिनिवारणाशक्यत्वेन तच्छङ्कानिरसनञ्च ६४ ८३३१

न) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकोपमानरूप-प्रमाणस्यातदर्थत्वदोषदर्शनम् ६५ ८३३३

न१) तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकाभावरूप-प्रमाणस्याप्यतदर्थत्वरूपदोषदर्शनम् ६६ ८३३४

१.-आ-१-ग-१-च-४-ट

३) तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले साधयितुं प्रयुक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां साधारणदूषणद्वारा 'तदनिर्वाच्यत्वासिद्धेरयुक्तत्व'शङ्काया निरसनम् ६७ ८३३६

ठ) प्रकारान्तरेण जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वरूपदूषणान्तरेणापि निराकरणम् ६८-७२ ८३३७-८३४३

१) जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वरूपदूषणान्तरेण दूषणम् ६८ ८३३७

२) 'जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वरूप-दूषणान्तरेण दूषणस्य' उपपादनम् ६९-७२ ८३३७-८३४३

त) ईश्वरपरात्मनामप्रत्यक्षत्वात् तद्भेदस्य तद्द्वारा तत्सत्यत्वस्य च प्रत्यक्षत्वासिद्धिशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ६९-७२ ८३३७-८३४३

१) 'जीवेशभेदतत्सत्यत्वयोः प्रत्यक्षत्वसाधन'मात्रस्य 'तदभेदसाधकानुमाने कालात्ययापदिष्टत्व'ासाधकत्वशङ्का, अनुमानतोऽनुभवस्य प्राबल्यात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ७०-७२ ८३३९-८३४३

प) साक्षिणा ईश्वरात्स्वात्मनो भेदग्रहणे कारणाभावशङ्का, भेदप्रतियोगिवैधर्म्यदर्शनस्य तत्र कारणत्वोक्त्या तच्छङ्कानिरसनञ्च ७१-७२ ८३४०-८४४३

१) जीवपक्षकेश्वरभेदसाधकानुमाने प्रत्यक्षविरोधमङ्गीकृत्येश्वर-पक्षकजीवभेदसाधकानुमाने प्रत्यक्षविरोधाभावशङ्का, तस्मिन्पक्ष उपजीव्यश्रुतिविरोधेन कालात्ययापदिष्टतायाः समर्थनञ्च ७१ ८३४०

१.-आ-१-ग-१

छ) श्रुत्याऽपि जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ७३-८५ ८३४४-८३७६

१) 'तद्योऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽप्युपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेद-प्रमापनायोगस्तत्प्रपञ्चनञ्च ७३-८५ ८३४४-८३७६

ट) 'तद्योऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽपि जीवेश्वरोभयान्यतमानुवादेन तदितरा-ऽभेदबोधनेऽपि उपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगप्रदर्शनम् ७३ ८३४४

ठ) 'तद्योऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽऽपि जीवेश्वरोभयान्यतमानुवादेन तदितरा-ऽभेदबोधनेऽपि उपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगस्य प्रपञ्चनम् ७४-८५ ८३४५-८३७६

१) 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ७४-८० ८३४५-८३६४

त) 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्कायाः सामान्यतो निरसनम् ७४ ८३४५

थ) 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्कायाः विशेषतो निरसनम् ७५-८० ८३५३-८३६४

१) यत्र प्रतिषेधकस्योपजीवकस्य प्रतिषेध्यसमर्पकमुपजीव्यं भवति तत्रैतन्नियमाभावशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ७५-८० ८३५३-८३६४

प) तच्छङ्काविवरणम्, तच्छङ्कानिरसने च तावत् 'यः सर्वज्ञः'इत्याद्यागमाप्रामाण्यस्य विरोधिप्रमाणेन निराकरणम् ७५-८० ८३५३-८३६४

१.-आ-१-ग-१-छ-१-ठ-१-थ-१-प

१) तथात्वे 'इदं रजतम्'इतिज्ञानस्यापि 'नेदं रजतम्'इतिज्ञानविरोधेन अप्रामाण्याभावापादनं प्राणिकधर्मिस्वरूपमिदमाकारमाश्रित्य प्रवृत्तेन 'प्रकारांशे बाधक'प्रत्ययेन विरोधात् तन्निरासश्च ७६-८० ८३५६-८३६४

य) अनेनैव न्यायेन 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेरप्रामाण्यस्य शक्योपपादनताशङ्का, 'उभयांशे बाधकाभाव'साम्यात्तन्निरासश्च ७७-८० ८३५७-८३६४

१) न केवलं बाधकाभावसाम्यादस्याः श्रुतेः 'धर्म्यंशे प्रामाण्यं प्रकारांशे त्वप्रामाण्यम्'इति विभागायोगः, अपि तु उभयांशे प्रामाण्यग्राहिकया परीक्षासहकृतसाक्षिरूपविज्ञस्यापि तद्विभागायोग इति प्रदर्शनम् ७८-८० ८३६०-८३६४

श) प्रकारान्तरेण 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेरप्रामाण्यशक्योपपादनताशङ्काया निरसनम् ७९-८० ८३६२-८३६४

१) बाधाभावपरीक्षिततत्वसाम्येऽप्यस्याः श्रुतेरंशतः प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतोऽतिप्रसङ्गकथनम् ८० ८३६३

१.-आ-१-ग-१-छ-१-ठ

२) 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेरुपजीव्यप्रमाणविरोधाभावेऽपि प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यात् परं 'न तत्प्राबल्यम्'इत्याशङ्का, न केवलं प्रमाणविरोधोऽपि तु धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधः स्यात् इति तत्प्राबल्यं सुस्थमेवेति तच्छङ्कानिरसनञ्च ८१ ८३६४

३) 'भिन्नोऽचिन्त्यः'इत्यादिभेदप्रमाणस्यापि धर्मिग्राहकतयाऽभेदप्रापकश्रुत्युपजीव्यत्वशङ्का, भेदश्रुतीनां न धर्मिसमर्पकत्वेनाभेदज्ञानोपजीवकत्वमपि तु तत्त्वमस्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तनिषेध्यप्रापकतयैवेति तच्छङ्कानिरासः ८२ ८३६६

४) 'यः सर्वज्ञः'इत्यादिविशिष्टार्थप्रतिपादकश्रुतेरनुपजीव्यत्वमभ्युपेत्याभेदागमानुमानबाधकत्वकथनम् ८३ ८३७२

५) 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि त्वनुवादत्वमितिशङ्का, सार्वज्ञाद्युपेतब्रह्मणो मानान्तरोपेयत्वाभावात्तच्छङ्काया निरसनम्, तन्निरसनस्योपपादनञ्च ८४-८५ ८३७३-८३७६

त) 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि त्वनुवादत्वमितिशङ्का, सार्वज्ञाद्युपेतब्रह्मणो मानान्तरोपेयत्वाभावात्तच्छङ्काया निरसनञ्च ८४ ८३७३

थ) तदुपपादने ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वमभ्युपेत्यापि अभेदानुमानादेरुपजीव्यप्रमाणविरोधस्य दुष्परिहार्यत्वम् ८५ ८३७४

ज) प्रत्यक्षेणापि जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ८६-१०३ ८३७६-८४०५

१) जीवग्राहकप्रत्यक्षस्य ईश्वरभेदकधर्मिणि जीवे प्रामाण्यसमर्थनम् ८६-९४ ८३७६-८३९३

ट) दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः सकारणः ८६-९४ ८३७६-८३९३

१) दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः ८६ ८३७६

२) दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगकारणोक्तौ तावत् साक्षिणः प्रमाणान्तरसाधारणतामुपेत्य बाधकाभावेन दुःखानुभवस्य भ्रमत्वानुपपत्तिकथनम् ८६-९४ ८३७६-८३९२

त) दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः ८६ ८३७६

थ) दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगे 'क्वचिदपि बाधादर्शन'स्य कारणत्वम् ८७-९२ ८३७८-८३९०

१) 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे बाधरूपकारणशङ्का तन्निरासश्च ८८-९२ ८३७९-८३९०

प) 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे श्रुतिरूपबाधक-कारणशङ्का तन्निरासश्च ८८-८९ ८३७९-८३८२

१) दुःखानुभवस्य भ्रान्तित्वे 'अदुःखित्वश्रुतेरपि भ्रान्तित्वं दुर्निवारम्' इत्यापादनम् ८८ ८३७९

य) अदुःखित्वश्रुतेर्भ्रान्तित्वे च 'नेदं रजतम्'इत्यस्यापि 'रजतमिदम्'इति ज्ञानं प्रति बाधकत्वायोगशङ्का, परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनातथाभूतोपजीव्यस्य बाधनियमात् तच्छङ्कानिरसनञ्च ८९ ८३८१

फ) 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे अनुभवबाधकत्वशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च, [तथात्वे (परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेन अतथाभूतोपजीव्यस्य बाधे अङ्गीक्रियमाणे), श्रुतिप्रामाण्यस्य परीक्षासहकृतसाक्षिनिश्चिततया बाधकशङ्का, परीक्षासहकृत-साक्षिणः प्रामाण्येऽङ्गीकृते 'दुःखानुभवस्य भ्रमत्वानुपपत्त्य'ा-पादनेन तच्छङ्कानिरासश्च साभिप्रायः] ९० ८३८३

ब) 'एकत्र प्रामाण्ये विषयान्तरेऽपि प्रामाण्यम्, तत्राप्रामाण्ये चान्यत्राप्यप्रामाण्यम्' इतिनियमायोगशङ्का, कारणविशेषात्तन्नियमव्यवस्थोपपादनञ्च ९१ ८३८६

भ) श्रुतेरनुभवबाधोक्त्ययोगशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ९२ ८३८८

द) 'अनुभवस्य अभेदश्रुतिं प्रति बाधकत्वोक्तेः' विवरणम् ९३-९४ ८३९०-८३९२

१) न केवलं धर्मिग्राहकतयाऽनुभवस्य श्रुत्यपेक्षया प्राबल्यं किन्तु श्रुतिस्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेनापि ९३ ८३९०

२) 'अहं दुःखी'इत्यादिसाक्षिणो भ्रमत्वे पक्षद्वयं विकल्प्य तन्निराकरणम् ९४ ८३९२

१.-आ-१-ग-१-ज

२) साक्षिणो यथार्थत्वनियमाच्च साक्ष्यनुभूतदुःखादिविषये भ्रमत्वशङ्काया अनुपपद्यता ९५-१०३ ८३९३-८४०५

ट) 'साक्षिणो यथार्थत्व'नियमस्य 'विपक्षे बाधक'प्रदर्शनेन समर्थनम् ९५-१०१ ८३९३-८४०४

१) 'साक्षिणो याथार्थ्य'नियमस्य वस्तुतथात्वविश्वासरूपोपयोगः, अभावे च तद्विपर्ययरूपापनेष्यत्वम् ९६-१०१ ८३९५-८४०४

त) उक्तार्थस्य स्पष्टीकरणम् (भ्रमत्वाभ्रमत्वतत्करण-दोषादिसर्वस्य साक्षिणैव निश्चेयत्वम्) ९७-१०१ ८८९८-८४०४

१) उक्तार्थस्योपपादनम् (साक्षियाथार्थ्यस्य साक्षिणैव निश्चयोपपत्तिः) ९८-१०१ ८४००-८४०४

प) विपक्षे हानोपादानादिसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गः ९९ ८४०१

१) 'सन्देहादिना व्यवहार'स्यात्राविवक्षितत्वादुक्तार्थे व्यभिचाराभावः १०० ८४०३

फ) व्यवहारविलोपमङ्गीकृत्य तस्येष्टापत्तिशङ्का, विपर्ययपर्यवसानेन तच्छङ्कानिरासश्च १०१ ८४०४

ठ) सर्वप्रत्यययाथार्थ्यनियमपक्षस्य(प्राभाकरमतस्य) निराकरणम् १०२ ८४०५

ड) साक्षिणो यथार्थत्वनियमात् जीवे प्रतीतस्य दुःखस्य भ्रमताया (निवारयितुमशक्यताया) उपसंहारः १०३ ८४०५

झ) 'उपजीव्यविरोधादभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्य'स्योपसंहारः १०४ ८४०५

घ) 'पृथगुपदेशात्' इति प्रथमसूत्रार्थोपसंहारः १०५ ८४०६

२. सिद्धान्तरूपसूत्रव्याख्याने ऐतदधिकरणीय'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' इतिद्वितीयसूत्रव्याख्यानम् (जीवब्रह्मणोर्भेदस्य पारमार्थिकत्वेऽपि श्रुत्यादावुपलभ्यमानस्य तयोरभेदवद्व्यवहारस्य सादृश्याभेदसंश्रितत्वम्) १०६-११३ ८४०६-८४३०

च) अमुक्तजीवेश्वरयोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनां गत्यभावशङ्का, सादृश्याभेदसंश्रयात्तद्गतिकथनेन तच्छङ्कानिवारणम्, तत्समर्थनञ्च १०६-१०८ ८४०६-८४१८

१) जीवेश्वरयोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनां गत्यभावशङ्का, सादृश्याभेदसंश्रयात्तद्गतिकथनेन तच्छङ्कानिवारणञ्च १०६ ८४०६

२) तच्छङ्कानिवारणस्योपपादनम् १०७-१०८ ८४१०-८४१८

ट) तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनाममुख्यवृत्त्याश्रयणेनोभयपक्षसाम्यशङ्का, अवान्तरवैलक्षण्यात्तच्छङ्कानिवारणञ्च १०७ ८४१०

ठ) उक्तस्य सौत्राभेदागमव्याख्यानस्योपलक्षणत्वाशयेन नैकधाऽर्थान्तरकथनम्, तदुपपादनञ्च १०८ ८४१६

छ) 'न केवलममुक्तजीवैरपि तु मुक्तजीवैरपि परमात्मना सहाभेद'वाचक-श्रुत्यादीनां भेदपरत्वदर्शनम् १०९-११० ८४१८-८४२३

१) सादृश्यप्राधान्यस्वातन्त्र्येतराभ्यां स्थानैक्यमत्यैक्याभ्यां विशेषान्मुक्तस्य विशेषोक्तेरुपपादनम् १०९ ८४१८

२) मुक्तामुक्तैः सह परमात्मनाऽभेदोक्तेर्निमित्तेष्वेकतमस्य सादृश्यस्य व्यक्ताव्यक्ततया विशेषाद्युक्तता ११० ८४२३

ज) जडपरमात्मनोरभेदव्यपदेशस्य क्वाचित्कत्वम्, तत्र कारणप्रदर्शनम्, तदुपपादनञ्च १११ ८४२३

झ) श्रुत्युक्तस्य सर्वस्याप्यभेदव्यपदेशस्यामुख्यत्वशङ्का, विषयभेदेन तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ११२-११३ ८४२५-८४३०

१) श्रुत्युक्तस्येश्वरगतगुणादीनामीश्वरेणाभेदव्यपदेशस्य मुख्यत्वे बाधाभावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ११२ ८४२५

२) श्रुत्युक्तस्येश्वरगतगुणादीनामीश्वरेण भेदाभेदशङ्का, तन्निरसनञ्च सोपपत्तिकम् ११३ ८४२८

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ११४-१२४ ८४३१-८४६२

अंशाधिकरणम् (२-३-१८-४३ तः ५०)

१. अंशाधिकरणम् ११४-१२३ ८४३१-८४५२

अ) ईश्वरांशभूतस्यापि जीवस्येश्वराद्भेदं प्रमाणैः समर्थयित्वा तदुपपादनम् ११४-१२२ ८४३१-८४५१

१) एतदधिकरणीयं केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतं जीवे ईश्वरीयांशत्वरूप-भेदाभेदमनूद्य तन्निरासः ११४-१२२ ८४३१-८४५१

क) एतदधिकरणीयस्य केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतस्य जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदस्यानुवादः ११४ ८४३१

ख) अनूदितस्यैतदधिकरणीयस्य केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतस्य जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदस्य निरासः ११५-१२२ ८४३३-८४५१

१) 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेद'गताभेदस्य मुख्यामुख्यत्वभेदेन विकल्प्य तस्य युक्तिविरुद्धत्वकथनम् ११५ ८४३३

२) 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेद'गताभेदस्य श्रुतिविरुद्धत्वदर्शनम् ११६ ८४३५

३) एतेन 'यादवप्रकाश'स्यापि निरस्तता ११७ ८४३७

४) सौत्रभेदाभेदश्रुत्युदाहरणस्य गतिप्रदर्शने स्वमतेन सूत्रतात्पर्यकथनम् ११८-१२२ ८४३८-८४५१

च) जीवस्य ब्रह्मांशत्वेन भेदाभेदश्रुतीनां जीवब्रह्मभेदे गतिप्रदर्शनम् ११८-१२२ ८४३८-८४५१

१) जीवस्य ब्रह्मांशतायाः स्वरूपविभागादिकथनद्वारा भेदाभेदपरत्व-निराकरणम्, 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इतिसूत्रव्याख्यानरूपम् ११९-१२० ८४३९-८४४७

ट) सौत्रदृष्टान्तानां स्पष्टीकरणम् १२० ८४४४

२) जीवांशानामंशिनः परमेश्वरात्पार्थक्यस्य युक्तितः समर्थनम् १२१ ८४४७

ट) 'अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्'-इतिसूत्रव्याख्याने दृष्टान्तानामसङ्गतेर्निराकरणम् १२१ ८४४७

३) 'असन्ततेश्चाव्यतिकरः' इति सूत्रस्य मत्स्याद्यंशाना-मभेदलाभार्थं सप्रयोजनमुपलक्षणतया व्याख्यानम् १२२ ८४५०

आ) जीवस्येश्वरांशत्वात्तयोरभेदस्य अंशशब्दार्थविकल्पेन निरासः 'आभास एव च' इतिसूत्रव्याख्यानरूपः १२३ ८४५१

२. पादार्थनिर्णयस्य पिण्डीकृत्य कथनम् १२४ ८४५३-८४६२

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः	१-२	८४६३-८४७१
१) प्राक्सूचितात्प्रकारान्तरेण = आगमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन प्रबलयुक्तिविरोधपरिहाररूपपादभेदप्रदर्शनम्	१	८४६३
२) सूत्रार्थस्य भाष्य एव स्पष्टत्वात् पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीनां सङ्ग्रहेण कथनम्	२	८४६८

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ २-४-१ तः १३ ॥

★ ★ ★

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ अथ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥

॥ २-२-९ ॥

॥ अथ एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतप्रवर्तकनामप्रदर्शनपूर्वकस्तन्मतोपन्यासः ॥

॥ तत्र एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयैकतत्त्वप्रदर्शनम् ॥

ब्र०सू०— ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥

१ **सु०—** अत्र योगाचाराणां मतमपाक्रियते ।

तदर्थं तदुपन्यस्यति **ज्ञानमेवेति** ।

अनु०— ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते ।

विज्ञानमेव तत्त्वं, न रूपादयश्चत्वारः स्कन्धाः, इति योगाचारा मन्यन्त इत्यर्थः ।

परि०— योगाचाराणामिति । वैभाषिकसौत्रान्तिकमाध्यमिकयोगाचाराख्यभेदेन चतुर्विध-बौद्धेषु त्रिषु निरस्तेष्वविशिष्टबौद्धमतं निरस्यत इत्यर्थः । एवशब्दव्यावर्त्यमाह **न रूपादय इति** ।

रूपवेदनसंज्ञासंस्काराश्चत्वार इत्यर्थः । इतिशब्दानन्तरं आकाङ्क्षितक्रियापदं कर्तृपदं च पूरयति **इति योगाचारा मन्यन्त इति** ॥

शे०चं०— अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तेर्मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्ये तदुक्तेस्तदनुसारेणात्रापि शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् तदनुक्तिरत्र न दोषायेत्यभिप्रेत्य विज्ञानवादमपाकरोतीति भाष्यं मनसि निधाय स्वयमधिकरण-प्रतिपाद्यमाह **अत्रेति** । तर्हि तन्निराकरणमेव कर्तव्यम् । किं ज्ञानमेवैकमखिलमित्यादिना ग्रन्थेन । न चायं तन्मतोपन्यासः । तस्यानर्थकत्वादित्यतो विप्रतिपत्तिविषयोपदर्शिनेन तन्मतानिरस्यताशङ्कानिरासार्थत्वात् तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तन्मतोपन्यासप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **तदर्थमिति** । निरस्यता-प्रयोजकीभूतविरुद्धार्थत्वोपदर्शिनेन तन्मतस्य निरस्यतासमर्थनार्थमित्यर्थः । ननु विज्ञानस्य तत्त्वता वैभाषिकादि-मतसाधारणी न मतभेदप्रयोजिकेत्यतो मूले उक्तस्यैवेत्यस्य तात्पर्यं वदन्नपेक्षितपूरणेन वाक्याभासतां परिहरति **विज्ञानमेव तत्त्वमित्यादिना** ।

वि०ठ०— **रूपादय इति** । रूपवेदनसंज्ञासंस्काराख्याश्चत्वार इत्यर्थः ।

॥ इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयैकतत्त्वप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे द्विविधशङ्का तत्परिहारश्च ॥

॥ तत्र एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे सदद्वैतभङ्गशङ्का तत्परिहारश्च ॥

२ **सु०— विज्ञानाङ्गीकारेऽपि विशेषमाह एकमिति । अद्वितीयमित्यर्थः ।**

यादु०— **अद्वितीयमित्यर्थ इति** । सजातीयभेदशून्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— **विज्ञानाङ्गीकारेऽपीति** । विज्ञानस्य तत्त्वताङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषमाहेति** । तर्हि विज्ञानव्यक्तीनामनन्तत्वात् अनन्तसद्वस्तुत्वयङ्गीकारप्रसङ्गात् सदद्वैतभङ्ग इत्याशङ्कापरिहारार्थमिति शेषः । एकत्व-सङ्ख्यावत्त्वरूपस्यैकत्वस्य ज्ञानेऽसम्भवात् सम्भवे वा सदद्वैतमतभङ्गशङ्कानिरासाक्षमत्वात् तच्छङ्कानिरासोपयोगि-तयैकमित्येतद्व्याचष्टे **अद्वितीयमित्यर्थ इति** ।

वि०ठ०— **अद्वितीय**मित्यस्य सजातीयविजातीयभेदशून्यमित्यर्थः ।

॥ इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे सदद्वैतभङ्गशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

।। अथ एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे ज्ञानज्ञेयभेदशङ्का तत्परिहारश्च ।।

३ **सु०—** 'ननु ज्ञेयमपि रूपादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धं, तत्कथं विज्ञानमेव तत्त्वमि'त्यत आह **अखिलेति** । ज्ञानमेव ज्ञेयाकारम्, न ज्ञेयं नाम ज्ञानाद्भिन्नमस्तीत्यर्थः ।

शे०चं०— मूले ज्ञानस्याखिलज्ञेयाकारत्ववर्णनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य ज्ञानमेवैकमित्युक्ताया ज्ञानमात्रतत्त्वताया उपपादनार्थं तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । तत्त्वरूपत्वाङ्गीकारप्रयोजकस्य प्रामाणिकत्वस्य ज्ञानज्ञेययोः साधारण्येनोभयोरपि तत्त्वरूपत्वमेव न तूक्तरीत्या तद्वैषम्यमित्यर्थः ।।

* * *

१००३।। अथ एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वशङ्का, तत्परिहारश्च द्वेधा ।।

४ **सु०—** कुतो ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वमित्यत आह **प्रभासत इति** । ज्ञानं हि प्रकाशते, तेन प्रकाशमानत्वस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तौ सिद्धायां, नीलादेरपि प्रकाशमानस्य ज्ञानत्वं सिद्धमित्यर्थः ।। यद्वा **प्रभासते** नीलादिना सहैवेति शेषः । तेन 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरि'त्युक्तं भवति ।

परि०— **व्याप्तौ सिद्धायामिति** । विज्ञानतत्त्व इति योज्यम् । यद्वेत्यनन्तरं (वि)ज्ञानम् हीत्यनुकर्षः ।। **सहोपलम्भेति** । अङ्गुल्यवष्टब्धनयनेन दृश्यमानं द्वितीयचन्द्रादिकं सत्यचन्द्रादिना नियमेन सहोपलभ्यमानं सत्यचन्द्राद्यभिन्नं दृष्टम् । एवं नीलादिना सहैव भासमानं ज्ञानं तेनाभिन्नमित्यर्थः ।

यादु०— **सहोपलम्भनियमात्** इत्यस्य अयमर्थः । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भनश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेध्यो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तः । यथा भिन्नावश्विनौ नावश्यं सहोपलभ्येते । कदाचिदभ्रापिधानेऽन्यतरस्यैकतरस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति ।

श्रीनिधि०— **सहोपलम्भनियमादिति** । न हि भेदे सहोपलम्भनियमो घटत इति भावः ।

शे०चं०— ज्ञानं हीति । अनेन ज्ञानमित्यस्यावृत्तिरुक्ता भवति । ज्ञानमेव हीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानत्वस्य प्रकाशमानत्वं प्रति व्यापकताया अलाभादिति द्रष्टव्यम् । अनेन यत्प्रकाशते तज्ज्ञानं यथा सम्मतं प्रकाशते च नीलादीत्युदाहरणोपनयाख्यद्व्यवयवानुमानमेव ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वे प्रमाणमुक्तं भवति ।

अनुमानान्तरसङ्ग्राहकतयाऽपि प्रभासत इति व्याख्याति **यद्वेति** ॥ **तेन सहोपलम्भनियमादिति** । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते । यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेत्यनुमानमनेनोक्तं भवति । न चात्र हेत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम् । विषयविज्ञानयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भाभावादेव तत्सिद्धिसम्भवात् । न च अप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनरूपतया तदनवकाशात् । तथा हि । विज्ञानवादिना निषेध्यो हि विज्ञानार्थयोर्भेदः सहोपलम्भनियमाभावेन व्याप्तः । यतो यौ भिन्नौ न ताववश्यं सहोपलभ्येते यथाऽश्विनाविति नियमात् । अश्विनोर्हि कदाचिदेकोपलम्भेऽन्यस्योपलम्भेऽपि न तन्नियमोऽस्ति । कदाचिदेकस्याभ्रादिना आच्छादनेऽप्यन्यस्योपलम्भदर्शनात् । न च भेदव्यापकः सहोपलम्भनियमाभावोऽर्थज्ञानयोरस्ति येन तद्व्याप्यो भेदोऽपि स्यात् । तयोः सहोपलम्भनियमेन तद्विरुद्धस्य सहोपलम्भनियमाभावस्यासम्भवात् । स च ज्ञानार्थयोर्व्यावर्तमानः स्वव्याप्यं भेदमपि व्यावर्तयति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावात् । ततश्च प्रतिबन्धसिद्धौ क्वाप्रयोजकत्वशङ्केति भावः ।

वा०र०— वह्निमानेव धूमवान् इत्यादाविव व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारेण व्याप्तिसिद्ध्यर्थमाह **ज्ञानमेव हीत्यर्थ इति** । **अलाभादिति** । व्यभिचाराशङ्कानिरासकाभावादित्यर्थः । ....अनुसारेणाह **यद्येन नियतसहोपलम्भनमित्यादिना शङ्केति भाव इत्यन्तेन** ।

स०व्र०— सहोपलम्भनियमादित्यादिवाक्यस्यायमर्थः । संविन्नीलयोर्भेदे नीलसंविदि नीलस्य भानं न स्यात् । भिन्नस्यापि भाने नीलसंविदि नीलेतरस्य धवलपीतादेरपि भानं स्यात् । न च नीलसंविदि नीलस्य सम्बन्धोऽस्तीति नीलं भासते । धवलादेस्तु तत्र न सम्बन्ध इति न भानमिति वाच्यम् । नीलस्य नीलबुद्धेश्च सम्बन्धान्तरानुपपत्त्या संविदि नीलस्यारोपितत्वमेव सम्बन्ध इति तयोरभेदसिद्धिरिति भावः ।

वि०ठ०— ज्ञानं हि प्रकाशत इति । ज्ञानमेव प्रकाशत इत्यर्थः । **यद्वा प्रभासत** इत्यत्र ज्ञानमिति ग्राह्यम् । **सहोपलम्भनियमा**दित्यस्यायमर्थः नीलतद्धियोः पदार्थतज्ज्ञानयोरभेद एव । **सहोपलम्भनियमात्** । नियमेन सहोपलभ्यमानत्वात् । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते । यथैकेन चन्द्रमसा सहोपलभ्यमानो द्वितीयश्चन्द्रमा इति ।

॥ इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वशङ्का, तत्परिहारश्च द्वेधा ॥

॥ इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे ज्ञानज्ञेयभेदशङ्का तत्परिहारश्च ॥

॥ इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे द्विविधशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

।। अथ एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे उक्तशङ्कापरिहारस्यानेकप्रकारेण अयुक्तताशङ्का, तत्परिहारश्च ।।

५ **सु०—** 'नन्वयुक्तो ज्ञानज्ञेययोरभेदः, भेदस्य प्रतिभासनात् । एकमिति चायुक्तम्; विज्ञानसन्ततीनां भेदस्य, एकैकस्यामपि सन्ततौ विज्ञानभेदस्य च विद्यमानत्वात् । किञ्च आस्तामन्यो भेदः, भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यते; तेनैव विज्ञानस्य सद्वितीयत्वप्राप्तेर्नैकत्वमुपपद्यत' इत्यत आह **तत्रेति** ।

अनु०— तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदो(ऽ)भेद एव च ।
कल्पिताः प्रतिभासन्ते नानासंवृतिभूमिषु ।।

तत्र ज्ञानज्ञेययोः । भेद इति सम्बन्धः । **सन्ततिभेदः** सन्ततीनां परस्परं भेदः । **स्वभेदः** एकैकस्यामपि सन्ततौ पूर्वोत्तरज्ञानभेदः । **कल्पिता एव** इति सम्बन्धः । **नानासंवृतिभूमिषु** अनेकाज्ञानस्थानेष्वन्तःकरणेषु ।। यद्वा नानासंवृतिकारणकासु वासनास्विति निमित्तसप्तमी । तदुक्तम् 'भेदस्तु भ्रान्तिबुद्ध्यैव दृ(दृश्य इन्दा)श्येतेन्दाविवाद्वय' इति ।

परि०— भेदस्येति । बाह्याभ्यन्तरत्वादिना प्रागुपपादितदिशा भेदस्य प्रतिभासनादित्यर्थः । **विज्ञानसं(ततीनां)तानानां भेदस्येति** । घटपटादिज्ञेयभेदेनेति भावः । **तत्रे**त्यनुवादः । **ज्ञानज्ञेययो**रिति व्याख्या ।। **भेद इति सम्बन्ध इति** । अन्तिमभेदपदेन सम्बन्ध इत्यर्थ इत्येके । अन्ये तु नैवमर्थः । अन्तिमभेद एवेत्यत्राभेद इति विच्छिद्य भेदाभाव इति तस्य व्याख्यातत्वात् । अन्यथा भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यत एवेत्युक्तपक्षनिरासाप्राप्तेः । तस्मात् सन्ततिभेदश्चेत्यत्र भेदशब्देन बुद्ध्या विविक्तेनाध्याहृतेन वा भेद इत्यनेन सम्बन्ध इत्यर्थ इत्याहुः । अपरे त्वन्तिमभेद इत्यत्र भेद इत्यभेद इति च द्वेधा विच्छेद इत्याहुः । केचिद्भेदाभावस्याकल्पिततया विज्ञानतत्त्वात्मकतया तस्य उत्तरत्र कल्पितत्वोक्तिप्रस्तावेन परिग्रहः; अतो भेद इत्येव व्यवच्छिद्य तेन सम्बन्ध इत्यर्थ इत्याहुः। एवकारान्वयमाह **कल्पिता एवेति सम्बन्ध इति** ।। **इन्दाविति** । चन्द्रबिम्ब इत्यर्थः ।

गु०दी०— तत्र सन्ततिभेदश्च इति मूलश्लोकस्य इयं योजना । तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदः परस्परं भेदः ज्ञानसन्ततीनामेव परस्परं भेदः । एकस्यामपि सन्ततौ घटज्ञानं पटज्ञानमिति त्रिविधा अपि भेदाः कल्पिता एवावभासन्त इति ।। २ ।। २ ।। ८ ।।

यादु०— विज्ञानसन्ततीनामिति । घटपटस्तम्भादिविज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः ।

वं०प०— विज्ञानेति । घटज्ञानसन्ततिः पटज्ञानसन्ततिरिति विज्ञानसन्ततीनां, तथा **एकस्यामपि** घटज्ञानसन्ततौ, **विज्ञानभेदस्य** पूर्वोत्तरज्ञानभेदस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— एकैकस्यामिति । एकस्यामपि ज्ञानसन्ततौ पूर्वोत्तरज्ञानभेदस्य च विद्यमानत्वादित्यर्थः । ननु नानासंवृतिभूमिशब्दस्य नानासंवृतिकारणकवासनापरत्वे नानासंवृतिभूमिष्विति सप्तम्यनुपपन्ना, वासनानां कल्पितप्रतिभासानधिकरणत्वादित्यत आह **निमित्तसप्तमीति** । तथा च वासनानामनधिकरणत्वेऽपि कल्पित-प्रतिभासं प्रति निमित्तत्वात् तदर्थत्वेन सप्तम्युपपन्नेति भावः । **भेदस्त्विति** । अद्वये द्वितीयरहिते विज्ञाने भेदस्तु भ्रान्तिबुद्ध्यैव दृश्येत चन्द्र इवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— विज्ञानसन्ततीनामिति । घटपटादिविज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः । **एकैकस्यामपीति** । घटपटादितत्तज्ज्ञानसन्ततावित्यर्थः । **अनेकाज्ञानस्थानेष्वन्तःकरणेष्विति** । ज्ञानकारणीभूतान्तःकरणाश्रितानि अज्ञानानि भेदभ्रमनिमित्तानीत्यर्थः । ननु भेदावभासो भ्रमश्चेत् भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वनियमात् भेदसत्यत्वं स्यात् इत्यत आह **यद्वेति** । अनादिरेवायं भेदारोपः प्रवाहतः । तथा च नाभ्रान्तिरपेक्ष्यते । भ्रमहेतुसंस्कारोत्पत्त्यर्थं खलु तदपेक्षा । स चोत्तरोत्तरारोपहेतुः पूर्वपूर्वारोपजन्यो भविष्यतीति किमनुपपन्नमिति । संवृतिकारणकत्वं च संस्काराणां भ्रान्तिद्वारेति द्रष्टव्यम् । प्रथमव्याख्याने संवृतिभूमिष्विति षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति द्रष्टव्यम् । मूले **अभेद** इत्यपि पदविभागोऽभिप्रेतः । तेन भेदाभाव इत्यर्थः । **दृश्येत** विषयीक्रियेतेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु 'तत्र सन्ततिभेदश्चे'त्यादिना ज्ञानज्ञेयभेदादेः कल्पितत्वं कथ्यते तदनर्थकम् । न च तद्ग्राहकस्य प्रत्यक्षादेः कल्पितार्थविषयकत्वेनाप्रामाण्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनेनानर्थक्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्य ज्ञानज्ञेययोरभेदानुमानादेस्तद्विरोधेनाप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वात् तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुक्तार्थानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ **विज्ञान-सन्ततीनामिति** । घटज्ञानादिरूपविजातीयज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः ॥ **एकस्यापि सन्तताविति** । 'घटोऽयं घटोऽयमिति सजातीयज्ञानसन्ततावित्यर्थः ॥ **ज्ञानभेदस्येति** । पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तिभेदस्येत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । न च 'तत्र सन्ततिभेदश्चे'त्युत्तरवाक्येनैतच्चोद्यापरिहारः । तत्र ज्ञानज्ञेययोः ज्ञानसन्ततीनाम् एकसन्ततावपि पूर्वोत्तर-ज्ञानव्यक्तीनां च भेदनिरासेऽपि भेदाभावेन भेदस्यानिरासादिति वाच्यम् । तस्यापि ज्ञेयकोटावन्तर्भावेन ज्ञानज्ञेय-भेदनिरासकेन 'तत्र भेद' इत्यनेनैव तन्निरासस‍िद्ध्या पृथगनिरासस‌म्भवादिति भावः ।

व्यवहितत्वात् सम्बन्धं दर्शयति **तत्रेति** । तत्रेत्यस्य व्याख्यानं **ज्ञानज्ञेययोरिति** । इतरसमुच्चायक-चशब्दस्येतरव्यावर्तकैवकारेणैकत्रसम्बन्धानुपपत्तिमाशङ्क्य एवशब्दस्य भिन्नक्रमतां दर्शयति **कल्पिता एवेति** ॥ **सम्बन्ध इति** । ज्ञानज्ञेयभेदादेः कल्पितताया: परसम्मतत्वं कुतोऽवगतमित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य 'सहोप-लम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरि'ति प्रागुदाहृततद्वाक्यशेषमेवोदाहरति **तदुक्तमिति** ।

वा०र०— ज्ञानज्ञेययोरभेदानुमानादेरिति । आदिपदेन एकत्वोक्तेः परिग्रहः । अभेदोक्तेरित्येव वक्तव्ये अनुमानत्वोक्तिः तत्र अनुमानप्रमाणकथनस्याधिकत्वाभिप्रायेण । अनुमानदूषणे अभेदोक्ते प्रामाण्यसिद्धेरिति ध्येयम् । कुत एतच्चोद्यपरिहाराभाव इत्यत उपपादयति । **तत्र ज्ञानज्ञेययोरिति** । भाष्यगतोत्तरकेवलभेद इत्यस्य सम्बन्धप्रदर्शनात् तत्प्रभेद इत्येकः प्रकार इत्युक्तं भवति । स्वभेद एकैकेत्येव मूलपाठः । **तद्वाक्यशेष-मेवेति** । ....इत्यत्रत्यमित्यर्थः ।

स०व्र०— किञ्चेति । न च 'तत्र सन्ततिभेदश्च' इत्यादिना नास्याः शङ्कायाः परिहार इति शङ्क्यम्। ज्ञानज्ञेययोः ज्ञानसन्ततीनामेकसन्ततावपि पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तीनां च भेदनिरासेनैव भेदाभावेनापि भेदनिरास इत्यभिप्रायेण पृथग्दूषणसम्भवात् । भेदाभावस्यापि ज्ञानकोटौ वा ज्ञेयकोटौ वा अन्तर्भावावश्यम्भावेन तद्भेदस्यापि स्वभेदत्व-स्वसन्ततिभेदत्व-ज्ञानज्ञेयभेदत्वावश्यम्भावादिति भावः ।

वि०ट०— विज्ञानसन्ततीनामिति । घटपटादिज्ञेयभेदेन तत्तद्विषयकज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः । तत्रे-त्यनूद्य **ज्ञानज्ञेययोरिति** व्याख्या । अन्तिमभेदेन सम्बन्ध इत्यर्थः । केचित्तु अन्ते अभेद इति पदं विच्छिद्य भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यत इत्युक्तपक्षानुवादस्तेन क्रियत इति तद्व्याख्याय, **भेद इति सम्बन्ध** इत्यस्य सन्ततिभेदश्चेत्यत्रत्यभेदपदेन बुद्ध्या विविक्तेन वा, अन्तिमस्य भेद इत्यभेद इति द्वेधा पदं विच्छिद्य तेन वा भेदपदेन सम्बन्ध इत्याहुः । तत्राभेद इति भेदानुवादे कल्पिताः प्रतिभासन्त इति कल्पितत्वोक्तियुक्तिरयुक्ता स्यात् । भेदाभावस्य विज्ञानतत्त्वात्मकत्वेनाकल्पितत्वस्यैव तदभिमतत्वादिति ज्ञाने ज्ञेयादिभेदाः कल्पिता इत्यत्र तदीयसम्मतिमाह **तदुक्तमिति** । **अद्वये** भेदरहिते । **इन्दौ** चन्द्रे यथा तथेत्यर्थः ।

।। इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतीयोक्तैकतत्त्वे उक्तशङ्कापरिहारस्यानेकप्रकारेण अयुक्तताशङ्का, तत्परिहारश्च ।।

।। इति एतदधिकरणीयापाक्रियमाणमतप्रवर्तकनामप्रदर्शनपूर्वकस्तन्मतोपन्यासः ।।

* * *

।। अथ उपन्यस्तप्रकृतमतापाकरणम् ।।

।। तत्र पूर्वमतसहितस्यैतन्मतस्यायुक्तता

(तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः'इतिसूत्रगतप्रतिज्ञांशस्य व्याख्यानम्) ।।

६ **सु०— एवमनूदितं मतमपाकरोति इत्येतदपीति** ।

अनु०— इत्येतदपि नो युक्तं

पूर्वमतसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः ।

अनेन 'न भाव' इति सूत्रांशो व्याख्यातः । 'जगत्, भावो = ज्ञानं, न, भवती'त्यर्थः, भवतेरनुभवार्थत्वात्; उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एव ।

परि०— अनेनेति । नो युक्तमित्यनेनेत्यर्थः । **भाव** इति सौत्रपदानुवादः । **ज्ञान**मिति व्याख्या । भावशब्दस्य ज्ञानार्थत्वं कथमित्यत आह **भवतेरिति** । 'प्राप्तौ भूक् शुद्धिचिन्तयोः' इति कविकल्पद्रुमोक्त्या चिन्तार्थस्य भवतेरप्रत्यये भाव इति सिद्धिरिति चन्द्रिकोक्तरीत्या चिन्तार्थत्वमुपेत्य अनुभवार्थत्वादित्युक्तम् । नन्वन्वित्युपसर्गयुक्त एव भवतिरनुभवार्थे दृष्ट इत्यत आह **उपसर्गा हीति** । एतच्चाभ्युपेत्यवादेन । वस्तुतस्तु वाचका एवोपसर्गाः । तर्कताण्डवे तथा निपुणतरमुपपादितत्वादिति ज्ञेयम् ।

यादु०— अनुभवार्थत्वादिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमन्वित्युपसर्गस्य वैयर्थ्यमित्यत आह **उपसर्गा हीति** ॥ **व्यञ्जका एवेति** । धातुगतशक्ततावच्छेदकरूपोपसन्दानापरपर्यायद्योतका एवेत्यर्थः । यथा प्रजयतीत्यत्र जिधातोरेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनात् प्रकृष्टजयद्योतकत्वं प्रेत्यस्य, एवं भूधातोरेवानूत्तरभूत्वेन ज्ञानविशेषे शक्तिकल्पनात् शक्ततावच्छेदकत्वरूपमुपसन्दानत्वापरपर्यायद्योतकत्वमेवानूपसर्गस्य, न पुनरर्थविशेषे शक्तत्वरूपं वाचकत्वमिति भावः । इदं च पररीतिमाश्रित्यैवोक्तं न वस्तुतः । 'उपसर्गत्वतो वेस्तु' इति वीत्यस्योपसर्गत्वेनोत्तरपदार्थविशेषकत्वादिति पूर्वमुक्तत्वात् । 'समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यत' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । उपसर्गाणां यथा अर्थविशेषवाचकत्वमेव नोपसन्दानत्वं, तथा तर्कताण्डवे प्रतिपादितं तत्रैवानुसन्धेयम् । उपसर्गविशेषाभिप्रायेणैवैतदित्यन्ये ॥ वस्तुतस्तु पूर्वसूत्र इवात्रापि सूत्रे कर्तृसाधनेन भावशब्देन सद्रूपं ज्ञानमुच्यते । विज्ञानवादे ज्ञानादन्यस्यासत्त्वात् । ज्ञानमित्यनुक्त्वा भाव इत्युक्तिस्तु नासतोऽदृष्टत्वादिति शून्यवादिनं प्रत्युक्तो दोषो नास्माकमिति पूर्वपक्षोत्थापनार्थमिति चन्द्रिकानुसारेण भावशब्दार्थोऽवगन्तव्यः ।

वं०प०— नन्वनुरूपोपसर्गपूर्वकस्यैव भवतेरनुभवार्थत्वं युक्तं न केवलं भवतेः । प्रकृते चानुरूपोपसर्गाभावात् कथमनुभवार्थत्वमत आह **उपसर्गा हीति** । तथा च भवतेरेवानुभववाचकत्वमित्यर्थः । यथाऽऽहुः । 'धातावेव विलीनोऽर्थ उपसर्गेण काश्यते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदि'ति ।

कं०रा०— ननु 'न भावोऽनुपलब्धेरि'ति सूत्रे न भाव इत्यंशस्य जगत् भावः ज्ञानं न भवतीत्यर्थकथनमयुक्तं, भू सत्तायामित्यर्थनिर्देशानुसारेण भवतेः सत्तार्थकतया ततो निष्पन्नस्य भावशब्दस्यापि तदर्थत्वावश्यंभावादित्यत आह **भवतेरिति** । भू सत्तायामिति सत्तारूपार्थनिर्देशस्यार्थान्तरोपलक्षणत्वेन भवतेरनुभवार्थत्वस्यापि सत्त्वाद्भावशब्दस्य ज्ञानार्थतया व्याख्यानं युक्तमेवेति भावः । तदुक्तं धातुवृत्तौ— उपलक्षणमर्थ-

निर्देशः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । मल्लो मल्लाय प्रभवति । ग्रामस्य प्रभवति । परान् पराभवति । स्थाली तण्डुलान् सम्भवति । शमनुभवतीत्यादौ प्रकाशनाङ्गनिःसरणपर्याप्त्यैश्वर्याभिभवोत्प्रेक्षान्तर्भावनसंविदादीनामवगमादिति । ननूक्तस्थलेषूपसर्गविशिष्टस्यार्थान्तरवाचित्वेऽपि केवलस्य भवतेरर्थान्तरवाचित्वाभावाद्भावशब्दस्य ज्ञानार्थत्वेन व्याख्यानस्यानुपपत्तितादवस्थ्यमित्यत आह **उपसर्गा हीति** । केवलस्य भवतेरेवानेकार्थत्वमुपसर्गास्तु धातुनिलीनार्थविशेषव्यञ्जका इत्येव वाच्यम् । अन्यथा प्रभवतीत्यादौ भुवः क्रियावाचित्वाभावात्समुदायस्य च भूवादावपाठान्नेह धातुत्वमिति तन्निबन्धनप्रत्ययाभावात् प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात्, 'भूतिकामः', 'पुत्रो भवति', 'बहुर्वै भवतो भ्रातृव्य' इत्यादावुपसर्गसम्बन्धरहितभूत्यादिशब्दैरैश्वर्योत्पत्तिभूतिलिप्साद्यवगतिश्च न स्यादतः केवलभवतेरेवानेकार्थत्वेनानुभवार्थत्वस्यापि सत्त्वाद्भावशब्दस्य ज्ञानार्थत्वेन व्याख्यानं युक्तमेवेति भावः । एतदप्युक्तं धातुवृत्तौ— न च मन्तव्यं प्रभुप्रभृतयः समुदाया एवैतेष्वर्थेषु वर्तन्त इति, एवं हीह भुवः क्रियावाचित्वाभावात् समुदायस्य च भुवादावपाठान्नेह धातुत्वमिति तन्निबन्धनप्रत्ययाभावात्प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात् । किं चोपसर्गसम्बन्धमन्तरेण 'भूतिकामः पुत्रो भवति बहुर्वै भवतो भ्रातृव्य' इत्यादावैश्वर्योत्पत्तिभूतिलिप्सादयोऽवगम्यन्त इत्यादिना ।

श्रीनिधि०— ननु भवतेरनुभवार्थत्वादित्ययुक्तम् । अनुपूर्वस्यैव तस्य तदर्थत्वादित्यत आह **उपसर्गा हीति** । यत्र हि उपसर्गसन्निधानेनार्थविशेषो दृश्यते । तत्राप्युपसर्गाः न तदर्थबोधसामर्थ्यमादधति, किन्त्वन्धकारे निलीनं तस्करं प्रदीप इव धातुनिलीनमर्थं व्यञ्जयन्तीत्यर्थः ।

शे०चं०— हेत्वंशस्येव प्रतिज्ञांशस्याप्यवश्यव्याख्येयस्याव्याख्यानाद्भाष्ये न्यूनत्वमाशङ्क्य मतापकरणप्रतिज्ञारूपपूर्वभाष्येणैव तद्व्याख्यानसिद्धे पृथगव्याख्यानं न न्यूनत्वापादकमित्याशयेन पूर्वभाष्यमेव तद्व्याख्यानतयाऽपि व्यापारयति **अनेनेति** । कथमित्यतस्तदेवाभिनयेन दर्शयति **जगदिति** । ननु तर्हि सूत्रे न ज्ञानमिति वक्तव्यं न भाव इति तु कथमुक्तम् । न च भावशब्दोऽपि ज्ञानपर इत्यदोषः । कर्तृसाधनभूधातुनिष्पन्नभावशब्दस्य सदर्थत्वेन ज्ञानपरत्वानुपपत्तेरित्यतः 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति स्मरणात् धातूनामनेकार्थत्वस्थित्या भवतेरनुभवार्थत्वस्याप्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **भवतेरनुभवार्थत्वादिति** । नन्वेवं भावशब्देनैवानुभवलाभादनुभवशब्दे तदर्थस्यान्वित्युपसर्गस्य वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्योपसर्गाणां धातुगतशक्ततावच्छेदकत्वरूपोपसन्दानत्वापरपर्यायद्योतकत्वेन तदर्थकत्वासिद्धेर्न तद्वैयर्थ्यमित्याह **उपसर्गा हीति** । प्रजयतीत्यत्र प्रोत्तरजित्वेन जिधातोरेव प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनया प्रकृष्टजयबोधकत्वसिद्धेस्तद्द्योतकत्वमात्रं यथा प्रेत्युपसर्गस्यास्थीयते तथाऽनूत्तरभूत्वेन भूधातोरेव ज्ञानविशेषे शक्तिकल्पनया ज्ञानविशेषबोधकत्वादन्वित्यस्योक्तरीत्या द्योतकत्वमेवेत्यर्थः । यद्यपि उपसर्गाणां वाचकत्वमेव स्वसिद्धान्तः । 'समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते', 'उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेदि'ति तत्र तत्र भगवत्पादोक्तेः । युक्तिसिद्धश्चायमर्थः । गवादिशब्दानां स्वार्थ इव जिधातो-

रावापोद्वापाभ्यां जय इव प्रादेरपि प्रकर्षादावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहात् । प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य च जयमात्रे क्लृप्त-शक्तिकजिधातुसमभिव्याहारेणैवोपपत्तौ धातावेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनस्य गौरवात् । जिपूर्वप्रत्वेन प्रशब्दस्यैव प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनाप्रतिबन्द्या चानुत्थानात् । तथाऽपि अङ्गीकारवादोऽयमित्यदोषः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । निरवकाशैतद्ग्रन्थानुरोधेन कर्मनिर्णयटीकानुरोधेन च द्योतकत्वस्य उदाहृतभगवत्पाद-ग्रन्थानुरोधेन वाचकत्वस्य चावगतेरुभयमपि सिद्धान्त एव । ततश्चोपसर्गविशेषाभिप्रायेणैव वाचकत्वद्योतकत्वयोः समावेशस्यावश्यकत्वादुपसर्गविशेषस्य वाचकत्वेऽप्युपसर्गविशेषस्य द्योतकत्वात् तदभिप्रायेणैव वाऽयं ग्रन्थः । तर्कताण्डवे वाचकत्वसमर्थनमप्युपसर्गविशेषाभिप्रायकमेवेत्यप्याहुः । यद्यप्यत्र वो युष्माकं भाः साक्षात्कारत्वे-नाभिमतं ज्ञानमित्यभिप्रेत्य वा, 'प्राप्तौ भूक् शुद्धिचिन्तयोरि'ति (कविकल्पद्रुमीयं धातुपाठवचनम् इति शे.वा.र.) वचनात् चिन्तार्थकज्ञानात्मकोऽपि भूधातुरस्तीति वा, नाभाव उपलब्धेरिति पूर्वसूत्र इवात्रापि सूत्रे कर्तृसाधनो भावशब्दः सद्रूपज्ञानवाचक एव । विज्ञानवादे ज्ञानादन्यस्यासत्त्वेन तद्वाच्यत्वासम्भवात् । ज्ञानमित्यनुक्त्वा भाव इत्युक्तिस्तु शून्यवादिनं प्रत्युक्तो दोषो नास्माकमिति पूर्वपक्षोत्थापनार्थमेवेति वा व्युत्पादनं कर्तुं शक्यते । तथाऽप्युपायान्तरमेतदुपदर्शितं टीकायामित्यदोषः । (''ब्रुल युंक्तौ, भुक् भूञ् प्राप्तौ, भूक् शुद्धिचिन्तयोः'' इति कविकल्पद्रुमः ।)

वा०र०— मतापकरणेति । योगाचारमतापकरणेत्यर्थः । **इति स्मरणादिति** । .... तिशेषः । **अनुभवार्थत्वादितीति** । विभाषाग्रह इति सूत्रीय-'भवतेश्चेति वक्तव्यम् । भवः संसारः भावः पदार्थः' इत्यादिकाशिकापदमञ्जर्याद्यनुसारेणाप्रत्ययान्तो भावशब्द इति व्युत्पाद्यम् । **नन्वेवमिति** । एवं भूधातोरनेका-र्थत्वे । **तदर्थस्य** अनुभवलाभार्थस्य । अयमाशयः । प्रतिष्ठतेर्गतिनिवृत्त्यर्थत्वेऽपि प्रोपसन्दाने गतिरूपार्थान्तर-परत्ववत् भवतेर्ज्ञानार्थत्वेऽपि अनुपसर्गसम्बन्धवशेनैवानुभवरूपार्थान्तरत्वात् । अनूपसर्गस्यानुभवलाभार्थत्वमिति । भवेदेवम् । यदि अनूपसर्गस्यानुभवार्थत्वं स्यात् न च तदस्ति । तथा च न तेनानुभवलाभ इति समाधिमाह **उपसर्गाणामिति** । **तदर्थकत्वासिद्धेरिति** । अनुभवार्थकत्वासिद्धेरित्यर्थः । ततश्च न तेन तल्लाभ इति भावः । **ज्ञानविशेषेति** । स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानरूपेत्यर्थः । **तत्र भगवत्पादोक्तेरिति** । **समित्युपसर्गेणेति** । तृतीयस्य तृतीये । उपसङ्क्रमणं चैवेति श्लोकस्यानन्दमयाधिकरणे उक्तेरित्यर्थः । तर्कताण्डवानुसारेण वाचकत्व-मुपपादयति **युक्तिसिद्धश्चेति** । गौरवादित्यस्यानुत्थानादित्यनेन सम्बन्धः । **कर्मनिर्णयटीकेति** । यो व्यर्तीरफा-णयत् इत्येतद्व्याख्यानावसरे उपसर्गा हि धातुसम्बन्धे तदर्थबाधादिहेतवः । केवलास्तु समाधानक्रियावचना भवन्तीत्यत इति टीकेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । 'उपसर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा' इत्येतत्प्रथमा-ध्यायचतुर्थपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे 'वि इत्यस्य उपसर्गत्वेनोत्तरपदार्थविशेषकत्वात्' इत्येतन्मूलानुरोधेन इत्यपि द्रष्टव्यम् । वाचकत्वस्य चावगतेरिति चशब्दयुक्त एव पाठः ।

यद्यपि 'गोधापरिसनिष्वणत्' इत्येतद्व्याख्यानावसरे उपसर्गाणां व्यञ्जकत्वपक्षे वाचकत्वेऽपीति पक्षद्वयं चाविशेषेणोक्तम् । तथापि तत्सामान्यत एवोक्तम् । उपसर्गा हीत्येतत्तु विशेषतः स्वपक्षत्वेनेति तदेव साधक-

त्वेनोक्तम् । भावशब्दस्य ज्ञानवाचकत्वं चन्द्रिकायां प्रतिपादितं त्रेधा । तत्प्रकारेणैवोपपत्तौ किं प्रकारान्तराश्रयणेन इति शङ्कते **यद्यपीति** । तत्र केषाञ्चित्पक्षद्वयमादायाह **वो युष्माकं भाव इत्यादि** । अत्र दीप्त्यर्थकस्य भातेर्धातोः आतो मनिन् इत्यनेन चशब्द सङ्गृहीतविच्प्रत्यये भा इत्याकारान्तशब्दनिष्पत्तौ आबन्तत्वाभावेन सुब्लोपाभावे भा इति प्रथमैकवचनसिद्धिः । सकारान्तभास्शब्दपक्षेऽपि रूत्वयलोपयोः भाव इति भवतीत्यप्याहुः । **प्राप्तौ भुक् शुद्धिचिन्तयोः इति वचनादिति** । ञ्रुलञुक्तौ भुकङ् भूञप्राप्तौ भूक् शुद्धिचिन्तयोः इति कविकल्पद्रुमीयधातुपाठवचनादित्यर्थः । प्राप्तावित्यस्य पूर्वत्रेणान्वयात् ञकारानुबन्धविशिष्टो भूधातुः प्राप्त्यर्थे वर्तते । ककारानुबन्धयुक्तस्तु भूधातुः शुद्ध्यर्थे च वर्तत इत्यर्थः । ककारानुबन्धस्तु चुरादिण्यन्तत्वज्ञापनार्थ इति द्रष्टव्यम् । चन्द्रिकाकारीयपक्षमाह **नाभाव उपलब्धेरिति पूर्वसूत्रे इवेतीति** । **व्युत्पादनं कर्तुं शक्यत इति** । अत्रानेकार्थत्वाद्यनाश्रयणादिति भावः । **उपायान्तरमिति** । तथा व्याख्यानं तु स्पष्टत्वात् शिष्यैरेवोह्यतामिति भावेनेति शेषः ।

स०व्र०— उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एवेति । अत्र उपसर्गविशेषस्य वाचकत्वेऽपि उपसर्गमात्रे तदभावाभिप्रायेण व्यञ्जका एवेत्युक्तम् । न तु वाचकत्वाभावाभिप्रायेण । अन्यथा 'समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यत' इत्यादिना विरोधप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रजयतीत्यादौ प्रादिनोपसर्गेण प्रकर्षादिरूपार्थविशेषप्रतीतेः प्रादेः प्रकर्षादौ शक्तिरेव । गवादिशब्दानां स्वार्थ इव प्रादेरपि प्रकर्षादौ आवापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहात् । प्रकृष्टजयस्य जयमात्रे क्लृप्तशक्तिकजिधातुसमभिव्याहारेणोपपत्तौ धातावेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पने गौरवात् । शुक्लां गामानयेत्यादौ गोशब्द एव शुक्लोत्तरगोशब्दत्वेन शुक्लगवि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रत्यय-प्रकृत्योरिवोपसर्गेण साधुत्वार्थमेव धातोरपेक्षणेन अर्थबोधनार्थमनपेक्षणात् । अन्यथा प्रत्ययस्यापि तदापत्तेः । अत एव भगवत्पादैरपि 'समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते' इत्युक्तमिति चेन्न । उपसर्गविशेषस्य वाचकत्वेऽपि उपसर्गमात्रस्योपसन्दानत्वमेवेत्यभिप्रायात् ।

विठ०— अनुभवार्थत्वादिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । यद्वा कविकल्पद्रुमोक्त्या चिन्तार्थस्य भवतेरण्प्रत्यये भावसिद्धिः, चन्द्रिकोक्तरीत्या चिन्तार्थत्वमुपेत्यानुभवार्थत्वादित्युक्तम् । ननु भूधातोरेवानुभवार्थत्वे अन्वित्युपसर्गवैयर्थ्यमित्यत आह **उपसर्गा हीति** । इदं च पररीत्यैवोक्तं वस्तुतस्तूपसर्गाणामर्थविशेषवाचकत्वमपि भवति । 'समित्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यत' इत्यादौ तथाऽभिधानात् । प्रपञ्चितं चैतत् तर्कताण्डवे इति ।

चषकः— उपसर्गा हीति । धातुगतशक्ततावच्छेदकत्वरूपोपसन्दानत्वापरपर्यायद्योतकत्वविशेषिता इत्यर्थः । मतान्तरदिशैवेदं न सिद्धान्तदिशा । तथैव तर्कताण्डवे समर्थितत्वादिति स्थितम् । प्रपञ्चितं चैतदन्यत्र ।

* * *

॥ अथ तद्युक्ततायाः कारणं द्वेधा विकल्प्य तदुभयविकल्पनिरासः ॥

॥ तत्र तदुभयविकल्पनिरासे प्रथमतः प्रथमविकल्पनिरासः ॥

७ **सु०— कुतो न युक्तमिति चेत्; किं ज्ञेयं स्वरूपेणासदेव विज्ञाने समारोपितं विज्ञानात्मकमु(मित्यु)च्यते, किंवा परमार्थसत एव ज्ञेयस्य जगतो विज्ञानात्मकत्वं भेदमात्रं त्वसदिति । आद्यस्त्वतीताधिकरणरीत्या निरस्तः । न द्वितीयः जगतो ज्ञानाभेदे प्रमाणाभावात् ।**

परि०— अतीताधिकरणरीत्येति । 'न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते । यत' इत्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

वं०प०— आद्यस्त्विति । ज्ञेयं स्वरूपेण सदेव विज्ञाने आरोपितमित्येतत् 'नाभाव उपलब्धेः' 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यतीताधिकरणन्यायेन निरस्तमित्यर्थः ॥

श्रीनिधि०— अतीताधिकरणरीत्येति । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्युक्तदूषणसाम्यादिति भावः ।

शे०चं०— ननु जगतो विज्ञानात्मकत्वं नाम तत्रारोपितत्वमेव ममाभिमतम् । तथा च न हीत्युत्तरदूषणासङ्गतिरित्यतो नैतत्पक्षदूषणपरमुत्तरवाक्यं किन्नाम विज्ञानाभिन्नमेव जगदिति पक्षनिरासपरमित्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य जगतो विज्ञानात्मकत्वोक्तौ सम्भावितं पक्षद्वयं विकल्प्य आद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति **किं ज्ञेयमित्यादिना** ॥ **निरस्त इति** । जगतो भ्रान्तिकल्पितत्वस्य तत्र साधकाभावेन बाधकसद्भावेन निरस्तत्वादिति भावः । ननु 'न हि ज्ञानतया जगदि'ति ज्ञानजगतोरभेदस्य प्रत्यक्षत्वाभाववर्णनमनर्थकम् । न चैतत् तदभेदस्य प्रामाणिकत्वाभावसमर्थनार्थमिति वाच्यम् । तस्य प्रागनुक्ततया तदुपपादकत्वायोगादित्यतो द्वितीयपक्षनिरासहेतुतया तस्याभिप्रेतत्वात् तदुपपादकस्योत्तरग्रन्थस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रायेणाभिप्रेतोपपादकतया उत्तरग्रन्थं योजयितुं द्वितीयपक्षनिरासं प्रतिज्ञाय तद्धेतुतया प्रमाणाभावं तावद्व्यापारयति **न द्वितीयो जगत इति** ।

॥ इति तदुभयविकल्पनिरासे प्रथमतः प्रथमविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ तदुभयविकल्पनिरासे द्वितीयविकल्पनिरासकहेतुभूतस्य प्रमाणाभावस्य विवरणम् ॥
॥ तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे प्रत्यक्षप्रमाणाभावः
(तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः' इतिसूत्रगततृतीयपदस्य व्याख्यातता) ॥

८ सु०— न तावत् तत्र प्रत्यक्षमस्तीत्याह **न हीति** ।

अनु०— न हि ज्ञानतया जगत् ।
भासते

अनेन 'अनुपलब्धेरि'त्येतद्व्याख्यातं भवति ।

कं०रा०— अनेनेति । 'न हि ज्ञानतया जगद्भासत' इत्यनेन सौत्रमनुपलब्धेरित्येतत्पदं जगतो ज्ञानात्मकत्वं अनुपलब्धेरित्यर्थपरतया व्याख्यातं भवतीत्यर्थः ।

शे०चं०— तथाऽपि प्रत्यक्षाभावमात्रेण न प्रमाणाभावसिद्धिरतिप्रसङ्गादित्यतः अत्र यावत्प्रमाणविशेषाभावस्यैव प्रमाणाभावसाधकतयाऽभिमतत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तत् किं प्रत्यक्षम् उत अनुमानमिति प्रमाणविशेषविकल्पं मनसि निधाय प्रत्यक्षाभावोपपादकतया न हीति ग्रन्थं सङ्गमयति **न तावदिति** ।

॥ इति तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे प्रत्यक्षप्रमाणाभावः
(तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः' इतिसूत्रगततृतीयपदस्य व्याख्यातता) ॥

* * *

॥ अथ तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे अनुमानप्रमाणाभावः ॥

९ सु०— मा भूत् प्रत्यक्षेण ज्ञानार्थयोरभेदसिद्धिः प्रकाशमानत्वाद्यनुमा(नात्तु)नेन तु भविष्यतीत्यत आह **अनुभवस्यैवेति** ।

अनु०— अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेशलम् ।
तन्मतं

सम्बन्धमात्रे षष्ठी । एवशब्देन अनुभवस्य अनुमानतः प्राबल्यं सूचयति । तन्मतं तदभिमतमनुमानमिति शेषः, ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति वा (च) । ज्ञानज्ञेययोः स्फुटं भेदस्यैव साक्षिसिद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वमनुमानस्येत्यर्थः ।

अनेन 'अनुपलब्धेरि'त्येतदुपलब्धिविरोधादिति च व्याख्यातम् ।

परि०— नन्वनुभवस्य विरुद्धत्वादिति कथम् । 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति सूत्रेण निष्ठाशब्दितक्तप्रत्ययान्तयोगे सति षष्ठी न भवतीति निषिद्धत्वेन कर्तृकारणयोस्तृतीयेति कर्तरि तृतीयया भाव्यत्वादित्यत आह **सम्बन्धमात्रे षष्ठीति** । 'षष्ठी शेष' इति सूत्रोक्तसम्बन्ध(मात्रेण)-सामान्ये षष्ठी, न तु क्रियाकर्तृभावरूपसम्बन्धविशेषे । 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति सूत्रे च 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रप्राप्तषष्ठ्या एव द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निषेधः न सम्बन्धमात्रप्राप्तषष्ठ्या इति भावः ।

गु०दी०— **प्रकाशमानत्वाद्यनुमानाद्भविष्यति** इत्यत्र प्रकाशमानत्वं प्रकाशरूपत्वं विवक्षितमिति चेत् घटादौ नास्ति । प्रकाश्यमानत्वं चेत् ज्ञाने नास्ति । प्रकाशरूपस्यापि तस्य स्वप्रकाशत्वात् स्वेनैव प्रकाश्यत्वं चेत् आत्माश्रयोऽधिको दोषः । पराप्रकाश्यत्वमात्रं चेत् पुनर्घटे नास्ति । किञ्च महीमहीधरादयः पुम्भिरनुद्धार्यमहाभारेण युक्ताः । ज्ञानं तु न तथा । महीधरादिष्वविद्यमानमेव गौरवं प्रतीयते चेत् गण्डशैलनिपतनेऽपि स्वस्य मरणं न स्यात् । अतोऽत्यन्तविरुद्धयोरनयोरैक्यं न युक्तिशतेनापि वक्तुं शक्यमित्यादिदूषणं बहिरेवोन्नेयम् ॥ २ । २ । ९ ॥

यादु०— ननु 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति षष्ठीप्रतिषेधात् कथमनुभवस्य विरुद्धत्वादिति निष्ठायोगे षष्ठीत्यत आह **सम्बन्धमात्र इति** । नात्र 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेन कर्तरि षष्ठी, येनोक्तनिषेधावसरः, किन्तु 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव । अत्र च न तन्निषेधप्राप्तिरिति भावः ॥ **सूचयतीति** । 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यत्रेवेति भावः ।

वं०प०— **अनेनेति** । तथा च अनुपलब्धेरित्यस्य ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकतायाः प्रत्यक्षेणानुपलब्धेरित्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वनुभवेनैव विरुद्धत्वादिति वक्तव्ये अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादिति कथमुक्तमित्यत आह **सम्बन्धेति** । 'षष्ठी शेष' इति सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्या विहितत्वात् प्रकृतेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठ्युपपत्तिरिति भावः । **ज्ञानज्ञेययोरिति** । घटं जानामि पटं जानामि घटस्य ज्ञानं पटस्य ज्ञानमिति ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्यैव स्फुटं साक्षिसिद्धत्वाद् 'ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं प्रकाशमानत्वाद् ज्ञानवदि'त्याद्यनुमानस्य बाधितविषयत्वमित्यर्थः । **अनेनेति** । अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादित्यनेनैवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ननु विरोधो तद्विरुद्धार्थविषयकं ज्ञानम् । तत्र चानुभवस्य हेतुत्वात् 'हेतौ तृतीयेति' तृतीयया भाव्यम् । कथं षष्ठीत्यत आह **सम्बन्धमात्र इतीति** ।

शे०चं०— द्वितीयपक्षमुत्थापयति **मा भूदिति** । प्रकाशमानत्वादीत्यादिपदेन नियतसहोपलम्भरूप-हेतुपरिग्रहः । 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधात् निष्ठान्तविरुद्धशब्दयोगेऽनुभवस्येति कथं षष्ठीत्यतो नायं षष्ठीमात्रस्य निषेधः किन्तु कारकषष्ठ्या एव । अन्यथा 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्नोदनस्य पचन् अपां पेरुरसि नरकस्य जिष्णवो गुणैरि'त्यादौ षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च निष्ठायोगे कारकषष्ठ्यनुपपत्तावपि शेष-षष्ठ्या अप्रतिषेधादस्याश्च शेषषष्ठीत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **सम्बन्धमात्र इति** । एतच्च न लोकेति निषेधस्य नित्यत्वमभ्युपगम्यैवोक्तं न वस्तुतः । त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणात् ज्ञापकात् तस्य अनित्यतया कारकषष्ठीपक्षेऽपि निषेधाप्रवृत्त्युपपत्तेरिति ध्येयम् । नन्वनुमानविरोधस्याप्युत्तरत्रोच्यमानत्वादनुभव-स्यैवेति कथमवधारणमित्यतोऽस्य बाधकत्वोपयोगिप्राबल्यसूचकतयोत्तरनिषेधकत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **एवशब्द इति** । अनुमाननिरासकताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमनुरूपं शेषं पूरयति **अनुमानमिति शेष इति** । प्रमाणाभावसमर्थनफलोपपादकतयाऽपि शेषं पूरयति **ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति (चे)वेति** । अत्र शेष इति वर्तते ।

वा०र०— **तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाद् ज्ञापकादिति** । एतच्च 'मोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वत' इत्येतद्विचारावसरे टीकायां तृतीयस्य तृतीये स्पष्टमिति ज्ञातव्यम् ।

विठ्ठ०— ननु 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति सूत्रे निष्ठाशब्दितक्तप्रत्ययान्तयोगे षष्ठीनिषेधात् कथमनुभवस्य विरुद्धत्वादिति षष्ठीप्रयोगः । किन्तु 'कर्तृकर्मणोस्तृतीया' इति तृतीयया भाव्यमित्यत आह **सम्बन्धमात्रे षष्ठीति** । नात्र 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रेणात्र षष्ठीत्युच्यते । येन 'न लोकाव्यये'त्यपवादावसरः किन्तु 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव । अतो न निषेधप्राप्तिरत्रेति भावः ।

चषकः— **सम्बन्धमात्रे षष्ठीति** । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रविहितायाः कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वरूप-विशेषधर्मावच्छिन्नान्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षाशालिन्याः षष्ठ्या एव 'न लोके'तिसूत्रेण निषेधो न तु सम्बन्धत्वरूप-सामान्यधर्मावच्छिन्नान्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षाशालिन्या 'शेष' इति लक्षणलक्षिताया इति भावः ।

॥ इति तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे अनुमानप्रमाणाभावः ॥

* * *

॥ अथ उक्तस्य प्रमाणाभावस्य समर्थनम् ॥

॥ तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदग्राहकप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च

(तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः' इतिसूत्रगततृतीयपदस्य प्रकारान्तरेणापि व्याख्यातता) ॥

१० **सु०—** ननु भेदग्राहकं प्रत्यक्षं भ्रान्तमिति चेन्न, बाधकाभावात्। अनुमानं बाधकमिति तु न वाच्यम्, प्रत्यक्षस्यानुमानतो बलवत्त्वात्; अन्यथा कालातीततोच्छेदप्रसङ्गात्; प्रत्यक्षस्य भ्रा(न्ति)न्तत्वेऽनुमानप्रामाण्यं तस्मिंश्च सति प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वाच्चेति।

वं०प०— **अनुमानत** इति। यत्प्रकाशते तद्विज्ञानं, यथा ज्ञानम्। प्रकाशन्ते च नीलादय इत्यनुमानादित्यर्थः। **अन्यथा** अनुमानेनैव प्रत्यक्षस्य बाधे। वह्निरनुष्ण इत्यनेन अनुमानेनैव स्पार्शनप्रत्यक्षस्य बाधापत्त्या कालात्ययापदिष्टरूपबाधोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः। 'प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्व' इत्यनन्तरं तद्विरोधाभावादिति शेषः। 'तस्मिंश्च सती'त्यनन्तरं तद्विरोधादिति शेषः।

शे०चं०— बाधकमपि किं तदभेदग्राहकं प्रत्यक्षमभिमतं किंवा तदभेदसाधकतयोपन्यस्तमनुमानमिति विकल्पं मनसि निधाय 'न हि ज्ञानतया जगद् दृश्यत' इति ज्ञानजगतोरभेदे प्रत्यक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वान्न तस्य बाधकत्वं सम्भवतीत्याशयेन आद्यं दूषयति **बाधकाभावादिति**। द्वितीयं दूषयति **अनुमानं हीति**। तत्कुत इत्यतो दुर्बलस्यानुमानस्य प्रबलप्रत्यक्षबाध्यतया तद्बाधकत्वायोगादित्याह **प्रत्यक्षस्येति**। प्रबलत्वं चानुमितिकारणस्य पक्षसाध्यहेतुव्याप्त्यादेरनुमितिस्वरूपतत्प्रामाण्यादेश्च प्रत्यक्षेणैव ग्राह्यत्वादुपजीव्यत्वेनेति द्रष्टव्यम्। अस्तु प्रबलस्यापि प्रत्यक्षस्य दुर्बलेनैवानुमानेन बाध इत्यतः तथा सत्यग्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षस्य तच्छैत्यानुमानेनैव बाधप्रसङ्गात् कालात्ययापदिष्टोच्छेदः स्यादित्याह **अन्यथेति** ॥ **अन्योन्याश्रयत्वाच्चेतीति**। न चैवमनुमानस्य भ्रान्तत्वे सिद्धे प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यसिद्धिः तस्मिंश्च सति अनुमानस्य भ्रान्तत्वसिद्धिरिति तवाप्यन्योन्याश्रयः स्यादिति वाच्यम्। अक्षस्य प्रबलतयाऽनुमानविरोधपरिहारमनपेक्ष्यैव प्रामाण्यस्थित्या तदनवकाशात्। 'न हि सिंहः शशशावकाभावमपेक्ष्य वनमवगाहते' इत्याशयात्।

॥ इति तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदग्राहकप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च

(तद्द्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः' इतिसूत्रगततृतीयपदस्य प्रकारान्तरेणापि व्याख्यातता) ॥

* * *

॥ अथ तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे प्रमाणतयोक्तस्यानुमानस्यानुमानविरोधप्रदर्शनम्
(तद्द्वारा च 'क्षणिकत्वाच्च'इतिसूत्रस्य व्याख्याततता) ॥

११ **सु०—** अनुमानविरोधं च अनुमानस्य प्रतिपादयितुं सूत्रम् **'ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ'** इति । तद्व्याचष्टे **क्षणिकत्वाच्चेति** ।

अनु०— क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ।
ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण

आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वं भ्रान्तम्, अबाधितप्रत्यय-(तीति)सिद्धत्वात् । स्थिररूपतः आशुतरविनाशितारहित(त्वात्)त्वतः, **'अनुस्मृतेश्चे'त्याद्युक्तप्रकारेण । अत्र क्षणिकत्वाक्षणिकत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासं भेदहेतुं वदताऽऽन्तर-बाह्यत्वादिरनेको विरुद्धधर्मसंसर्ग उपलक्षितो बोद्धव्यः ।**

परि०— क्षणिकत्वाच्चेति हेतोरसिद्धिनिरासाय वा विरुद्धधर्म एव तात्पर्यं न तु क्षणवर्तित्व इति भावेन वा अर्थमाह **आशुतरविनाशित्वादित्यर्थ इति** । स्थिररूपत इत्यस्य नित्यत्वत इति भ्रमनिरासायाह **स्थिररूपत इति** । इत्याद्युक्तेत्यत्र आदिपदेन 'आकाशे चाविशेषत' इत्याद्युक्त-क्षणिकत्वानुमानग्रहः ।

कं०रा०— क्षणमात्रावस्थायित्वरूपं क्षणिकत्वं ज्ञानस्यासिद्धमित्यत आह **आशुतरेति** । 'स्थिररूपतः ज्ञेयस्ये'त्यत्र स्थिरशब्देन नित्यत्वविवक्षायामसिद्धिरित्यत आह **आशुतरविनाशितारहितत्वत इति** । ज्ञेयस्याशुतरविनाशितारहितत्वमेव कुत इत्याशङ्कानिरासाय **उक्तप्रकारेण** इत्युक्तं मूले । तद्व्याचष्टे **अनुस्मृतेश्चेति** । 'अनुस्मृतेश्च', 'आकाशे च विशेषात्' इत्यत्र जगतः स्थिरत्वस्य तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादिबलेन साधितत्वात्, तत्रोक्तप्रकारेण ज्ञेयस्य स्थैर्यं सिद्धमिति भावः । **आन्तरबाह्यत्वादिरिति** । आदिशब्देन सविषयनिर्विषयत्वादि गृह्यते ।

श्रीनिधि०— **क्षणिकत्वात्** इत्यस्य क्षणमात्रावस्थायित्वादित्यर्थः प्रतीयते । न च तद्युक्तम् । प्रमाणविरोधादभ्युपगमविरोधाच्चेत्यत आह **आशुतरेति** । स्थिररूपत इत्यस्य नित्यत्वादित्यर्थः प्रतीयते । तच्च सर्वेषां ज्ञेयानां बाधितमेवेत्यत आह **आशुतरविनाशित्वाभावादित्यर्थ इति** ।

शे०चं०— ननु ज्ञेयस्याशुतरविनाशित्वराहित्यासिद्धिरेवेत्यत उक्तं मूले 'उक्तप्रकारेण' इति । तद्व्याचष्टे **अनुस्मृतेश्चेत्याद्युक्तप्रकारेणेति** ।

विठ्ठ०— नास्मन्मते ज्ञानस्य क्षणिकत्वमङ्गीक्रियते । किन्तु घटादिवद्बहुकालावस्थायित्वाभाव एव इत्याशयेनार्थमाह **आशुतरविनाशित्वादिति** । यद्वा 'उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादि'तिवत् पराभ्युपगमेनैव क्षणिकत्वाच्चेति दूषणं तत्र क्षणादयः क्षणिकास्तद्विशेषाच्चेत्युक्तरीत्या न वैवक्षिकं क्षणिकत्वं पराभ्युपगतम् । किन्तु स्वरूपत एवाशुतरविनाशित्वमेवेत्याशयेनाह **आशुतरविनाशित्वादिति** । 'न च ज्ञानस्ये'त्यत्रापि पूर्ववद् द्वेधाऽभिप्रायो बोध्यः । नित्यत्वं स्थिरत्वमिति प्रतीतिनिरासायाह **आशुतरेति** । इत्याद्युक्तेत्यादिपदेन 'आकाशे चाविशेषात्' इत्याद्युक्तक्षणिकत्वानुमानसङ्ग्रहः । अत्र ज्ञानज्ञेययोरान्तरत्वबाह्यत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गस्य तत्रानुक्तत्वादाह **अत्र क्षणिकत्वेति** ॥

॥ इति तत्र ज्ञानार्थयोरभेदे प्रमाणतयोक्तस्यानुमानस्यानुमानविरोधप्रदर्शनम्
(तद्वारा च 'क्षणिकत्वाच्च'इतिसूत्रस्य व्याख्यातता) ॥
॥ इति उक्तस्य प्रमाणाभावस्य समर्थनम् ॥
॥ इति तदुभयविकल्पनिरासे द्वितीयविकल्पनिरासकहेतुभूतस्य प्रमाणाभावस्य विवरणम् ॥
॥ इति तदयुक्ततायाः कारणं द्वेधा विकल्प्य तदुभयविकल्पनिरासः ॥
॥ इति पूर्वमतसहितस्यैतन्मतस्यायुक्तता (तद्वारा 'न भावोऽनुपलब्धेः'इतिसूत्रगतप्रतिज्ञांशस्य व्याख्यानम्) ॥
॥ इति उपन्यस्तप्रकृतमतापाकरणम् ॥

* * *

॥ अथ एतावत्सु त्रिष्वधिकरणेषु प्रत्येकं निरस्तानां बौद्धमतानां साधारणदोषेणापि दूषणम्
(तद्वारा च 'सर्वथाऽनुपपत्तेश्च' इति सूत्रस्य व्याख्यातता) ॥
॥ तत्र साधारणयोर्दोषयोः प्रदर्शनम् ॥
॥ तत्रोक्तस्य द्वितीयदोषभूतस्यानुभूतिविरोधस्य पुनरुक्तौ प्रयोजनद्वयप्रदर्शनम् ॥

१२ **सु०**— एवं प्रत्येकं निराकृतानि बौद्धमतानि साधारणदोषेण दूषयितुं सूत्रम् '**ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ**' इति । तद्व्याख्याति **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वश्रुतिविरोधतः ।
अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥

श्रुतिप्रामाण्यस्य समर्थितत्वादवैदिकं प्रत्यपि श्रुतिविरोधकथनं युक्तमेव । अभ्युपगतश्रुतिप्रामाण्यं (शिष्यं) प्रति वा । तेषां पक्षाणामशिवत्वमनेन ज्ञाप्यत इति ।

नन्वनुभूतिविरोधः प्रागुक्त एव पुनः कस्मादुच्यते । उपसंहारार्थमित्यदोषः । यद्वा तदीयप्रमेयान्तरेऽपीति ॥

परि०— समर्थितत्वादिति । न विलक्षणत्वाधिकरणे, 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति जिज्ञासाधिकरणे वा समर्थितत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— प्रागुक्त एवेति । 'अनुपलब्धेः' इत्यनेन सूत्रखण्डेन इत्यर्थः ॥ 'अनुभवस्यैव विरुद्धत्वात्' इति तस्यानुभवविरोधकथनपरतया व्याख्यातत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **प्रमेयान्तरेऽपीति** । तथा च केशोल्लुञ्छनसप्तघटिकाभोजनादिरूपतदीयप्रमेयान्तरेऽप्यनुभवविरोधं वक्तुं प्रागुक्त एवानुभवविरोधः पुनरुक्त इति न दोष इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तदीये प्रमेयान्तरेऽपीति । जगतोऽपि ज्ञानेऽध्यस्तत्वादावित्यर्थः ॥

शे०चं०— ननु श्रुतिप्रामाण्यमनभ्युपगच्छन्तं प्रति कथं श्रुतिविरोधकथनमित्यत आह **श्रुतीति** । स्वागमप्रामाण्यस्य बौद्धेनाप्यङ्गीकारात् तदागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेनैव तं प्रति श्रुतिप्रामाण्यसमर्थनादित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । 'सत्त्वं चास्यानुभूतितः', 'अनुभवस्यैव विरुद्धत्वात्' इत्यादिनेति शेषः । उपसंहारार्थत्वमगतिकागतिरिति पूर्वत्रापरितोषादाह **यद्वेति** । तत्तद्वाद्युत्प्रेक्षितप्रागनिराकृतप्रमेयविशेष एवानुभवविरोधोऽत्रोच्यते । न तु प्राङ्निराकृतेऽर्थ इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥

॥ इति तत्रोक्तस्य द्वितीयदोषभूतस्यानुभूतिविरोधस्य पुनरुक्तौ प्रयोजनद्वयप्रदर्शनम् ॥
॥ इति तत्र साधारणयोर्दोषयोः प्रदर्शनम् ॥
॥ इति एतावत्सु त्रिष्वधिकरणेषु प्रत्येकं निरस्तानां बौद्धमतानां साधारणदोषेणापि दूषणम् (तद्द्वारा च 'सर्वथाऽनुपपत्तेश्च' इति सूत्रस्य व्याख्यातता) ॥

॥ इति अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥
॥ २-२-९ ॥

* * *

॥ अथ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥
॥ २-२-१० ॥

॥ अथ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥
॥ तत्र निराकार्यमतीयांशोपन्यासस्तन्निराकरणञ्च ॥
॥ तत्र निराकार्यमतीयांशोपन्यासः ॥
॥ तत्रापि विश्वस्य निरीश्वरत्वं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यञ्च ॥

ब्र०सू०— ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥

१३ सु०— जैनमतमत्र निराक्रियते ।

निराकार्यांशज्ञापनाय तदुपन्यस्यति **आहेति** ।

अनु०— आह क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् ।
द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गि सदातनम् ॥

द्विविधं तावद्विश्वं, जीवाजीवात्मकं, निरीश्वरम् ।

परि०— सप्तभङ्गित्वाद्यंश एव विवाद इति भ्रमनिरासाय वा शिष्याणां प्रतिज्ञानाय वा विश्वमिति मूलोक्तविश्वरूपं तन्मतेऽनुवदति **द्विविधं तावदिति** ॥

यादु०— मूले विश्वमित्यनूद्य तस्य सप्तभङ्गित्वमाहेत्युच्यते । इदं च तदभिमतविश्वशब्दार्थाज्ञाने सुज्ञानं न भवतीत्याशयेन तन्मते विश्वशब्दगृहीतानर्थान् दर्शयति **द्विविधं तावदित्यादिना** ॥

श्रीनिधि०— ननु विश्वं द्विविधमिति कथमुच्यते । ईश्वरसाहित्येन त्रैविध्यस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह **निरीश्वरमिति** ।

शे०चं०— स्याद्वादिमतं दूषयतीति भाष्यं मनसि निधाय एतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह **जैनेति** । तन्मतोपन्यासवैयर्थ्यं परिहरति **निराकार्यांशेति** । पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससन्दृब्धे मते

बुद्धिस्थे सत्येव तन्निरसनस्य सम्भवादिति भावः । मूले विश्वस्य सप्तभङ्गित्वानुवादः क्रियते । स च पराभिमतविश्वशब्दार्थाज्ञाने दुर्ज्ञानो भवतीत्यतो विश्वशब्दगृहीतानर्थान् दर्शयति **द्विविधमिति** । सङ्क्षेपत इति शेषः ॥ **जीवाजीवात्मकमिति** । भोक्तृभोग्यात्मकमित्यर्थः । आस्रवादीनाम् अजीवे, मोक्षस्य च पक्षभेदादुभयत्रान्तर्भावाद्युक्तं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यमिति भावः । जीवाजीवात्मकत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात् कथमस्य निरसनीयत्वमित्यतः तत्प्रयोजकमाह **निरीश्वरमिति** ॥

वा०र०— पञ्चास्तिकायादीत्यादि बुद्धिस्थमित्यन्तकल्पतर्वनुसारेणाह **पञ्चास्तीति** । अजीवजीवोपभोग्यमित्येदनुसारेणाह **भोक्त्रिति** । प्रमाणमालातट्टीकयोः न्यायवाचस्पत्यादौ चायमनुवादः **मोक्षस्य च पक्षभेदादुभयत्रेति** ।

स०व्र०— **निराकार्यांशज्ञापनायेति** । पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससन्दृब्धे मते बुद्धिस्थे सत्येव तन्निरसनस्य सम्भवादित्यर्थः । **द्विविधमिति** । सङ्क्षेपत इति शेषः । **जीवाजीवात्मकमिति** । भोक्तृभोग्यात्मकमित्यर्थः । आस्रवादीनामजीवे मोक्षस्य च पक्षभेदादुभयत्रान्तर्भाव इति युक्तं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यमिति भावः । जीवाजीवात्मकत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकार्यत्वात् कथमस्य निरसनीयत्वमित्यतः तत्प्रयोजकमाह **निरीश्वरमिति** ॥

वि०ट०— सप्तभङ्गित्वांश एव निरसनीय इति प्रतीतिनिरासाय तदभिमतविश्वशब्दान् दर्शयति **द्विविधं तावदित्यादिना** । विश्वस्य जीवाजीवात्मकत्वे किमीश्वरस्य विश्वबहिर्भाव इत्यत ईश्वर एव नेत्याह **निरीश्वरमिति** ।

॥ इति विश्वस्य निरीश्वरत्वं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यञ्च ॥

* * *

॥ अथ विश्वस्य प्रकारान्तेण षाड्विध्यम् ॥

१४ **सु०**— तत्पुनः षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशनामानि । तत्र जीवास्त्रिविधाः, बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति । धर्मो गतिहेतुर्जगद्व्यापी । अधर्मः स्थितिहेतुर्व्यापक एव । पुद्गलो रूपरसगन्धस्पर्शवत् द्रव्यम्; तत् द्विविधम्, परमाणुरूपं सङ्घातरूपं च । कालः 'अभूत् भवति भविष्यती'ति व्यवहारहेतुरप्यणुरूपः । आकाश एकोऽनन्तप्रदेशश्च; स द्विविधो, लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति ।

(ए)तेष्वणुव्यतिरिक्तान्यस्तिकायशब्दानि, अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकायशब्द-(प्र)वृत्तेः । ते च जीवास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः पुद्गलास्तिकाय आकाशास्तिकाय इति पञ्च ।

परि०— **हेतुरिति** । प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । व्यापीति, व्यापक एवेति अनयोर्व्याप्त इत्यर्थः ॥ **रूपरसेति** । तेजोजलपृथिवीवायुरूपभूतचतुष्टयमित्यर्थः ॥ **एतेष्विति** । षड्द्रव्येष्वित्यर्थः ॥ अस्तिकायशब्दो येषां तानीति बहुव्रीहिः । कुत एतच्छब्दत्वमेतेषामित्यत आह **अनेकदेशवर्तिनीति** । कालस्याणुत्वेन कालास्तिकाय इत्यभावादाह **इति पञ्चेति** ॥

गु०दी०— **अनेकदेशवर्तिद्रव्येऽस्तिकायशब्दवृत्तेः** इत्यत्र न तावद्योगेन तत्रास्तिकायशब्दप्रवृत्तिः योगादर्शनात् । नापि रूढ्या । प्रयोगबाहुल्यं हि रूढिः । व्याकरणादिष्वेतच्छब्दप्रयोगस्याप्यभावात् । अन्ततो भगवन्मतानुवर्तिना अमरसिंहकारेणाप्यस्य शब्दस्य क्वाप्यननुशासनात् । अतस्स्वकपोलकल्पनामात्रमेतदिति दूषणं द्रष्टव्यम् ।

यादु०— **रूपरसेति** । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं स्थावरं जङ्गमं चेत्यर्थः ॥ **लोकाकाश इत्यादि** । उपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र लोकानामसत्त्वात् ॥ **अनेकदेशवर्तिनीति** । अत एव अनुभूतकालस्य, नास्तिकायशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । तथा चास्तिकायशब्दो न्यायनये समवायशब्द इव तन्मते पारिभाषिक एव न तु अभिधानादिसिद्ध इति भावः ।

वं०प०— **गतिहेतुः** मोक्षहेतुः । **स्थितिहेतुः** संसारहेतुः । **सङ्घातरूपं** (साधनरूपं) कार्यरूपम् । **अणुरूपः** सूक्ष्मः । **अणुव्यतिरिक्तानि** कालव्यतिरिक्तानि ॥ **ते चेति** । अस्तिकाया इत्यर्थः । षण्णां द्रव्याणां मध्ये कालातिरिक्तपञ्चद्रव्याण्यस्तिकायशब्दवाच्यानीत्याह **जीवास्तिकाय इत्यादिना** ।

कं०रा०— **तत्पुनरिति** । यज्जीवाजीवात्मकत्वेन द्विविधं विश्वं तत्पुनः प्रकारान्तरेण षड्द्रव्यात्मकमित्यर्थः । **अनन्तेति** । अनन्ताः प्रदेशाः यस्य स इत्यर्थः । **अस्तिकायशब्दानीति** । अस्तिकाय इति शब्दो येषां तानीत्यर्थः । **अनेकदेशवर्तिनीति** । अणोरस्त्वेकदेशवृत्तित्वान्न तत्रास्तिकायशब्दवृत्तिरिति भावः ।

श्रीनिधि०— **योगसिद्धा इति** । योगो नाम मनःप्रणिधानविशेषः । **गतिहेतुरिति** । ऊर्ध्वगतिहेतुरित्यर्थः । **स्थितिहेतुरिति** । संसारस्थितिहेतुरित्यर्थः । **सङ्घातरूपमिति** । समुदायरूपमित्यर्थः । अनेनावयवी नाभ्युपगम्यत इति सूचितम् । **लोकाकाशो अलोकाकाशश्चेति** । ब्रह्माण्डान्तर्गताकाशो लोकाकाशः । तद्बहिरलोकाकाश इति ज्ञेयम् । **जीवास्तिकाय इति** । तन्मते जीवे तत्तद्देहपरिमितजस्थितिरुक्त इत्यस्तिकायशब्द उपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— योगसिद्धा इति । नित्यसिद्धा इत्यर्थः । तत्रार्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः । इतरे केचित्साधनैर्मुक्ता अन्ये बद्धा इति भेदः ॥ **धर्मो गतिहेतुरिति** । गतिः प्रवृत्तिः हेतुर्ज्ञापकं प्रमाणं यस्य स तथोक्तः । सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्या ह्यान्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयत इति भावः ॥ **अधर्म इति** । स्थितिहेतुः स्थित्यनुमेय इत्यर्थः । ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवः तस्य देहेऽवस्थानेन अधर्मोऽनुमीयत इति भावः ॥ **तद्विविधमिति** । यद्यपि पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति पुद्गलस्य षाड्विध्यमेव परेणोक्तमिति षड्विधमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि कस्यचित्परमाणुरूपेऽन्यस्य च सङ्घातरूपे अन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण द्वैविध्यमेवोक्तमित्यवधेयम् ॥ **लोकेति** । तत्रोपर्युपर्यवस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तदुपरि मोक्षस्थानं अलोकाकाशः, तत्र लोकानां अभावादित्यर्थः । **जीवास्तिकाय इत्यादि** । 'कै शब्दे' इति धातोरस्तीति कायते शब्द्यत इत्यस्तिकायः, जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः । पूर्यते गिलतीति पुद्गलः, स चासावस्तिकायश्चेति तथोक्तः ।

वा०र०— नित्यसिद्धश्चेति भामत्यनुसारेणाह **नित्यसिद्धा इत्यर्थ इति** । कल्पतर्वनुसारेणार्थान् दर्शयति **तत्रार्हन्मुनिरिति** । प्रवृत्त्यनुमेय इति भामत्यनुसारेण गतिहेतुपदं तदर्थतया व्याचष्टे **गतिः प्रवृत्तिरित्यादिना । सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थ इति** । कल्पतर्वनुसारेण सम्यक्पदप्रयोगः । तदनुसारेणैवानुमेयत्वमुपपादयति **शास्त्रीयेति** । शास्त्रीयया तप्तशिलारोहणादिशास्त्रप्रभवया बाह्यया चेष्टारूपया प्रवृत्त्येत्यर्थ इत्यादि परिमलानुसारेण ज्ञेयम् । स्थित्यनुमेय इति भामत्यनुसारेणाह **स्थित्यनुमेय इति** । कल्पतर्वनुसारेण भावमाह **ऊर्ध्वेति** । षड्धाविभागकथनपरभामत्यनुसारेण शङ्कते **यद्यपीति** । कस्यचिदिति पदेन अन्यस्य चेति पदेन तत्र तत्रान्तर्भावयोग्यस्यैव ग्रहणम् । 'तत्रोपर्युपरि' इत्यादि 'लोका न सन्ति' इत्यन्तभामत्यनुसारेण व्याचष्टे **तत्रोपर्युपरीति । अस्तीति कायत इति** । कायत इत्यस्य कथ्यत इत्यर्थः । प्रमाणमालाटीकायामस्तीति कायते कथ्यते इत्याद्युक्तेः । शब्दार्थात् कै धातोः कर्मणि घञि आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्व आतोयुक् चिण्कृतोरिति युगागमे च सति काय इति रूपं भवतीति भावः । **पूर्यते गिलतीति पुद्गल इति** । पृषोदरादित्वेन शब्दसाधुता ज्ञेया ।

स०व्र०— योगसिद्धाः नित्यसिद्धा इत्यर्थः । तत्र अर्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः, इतरे केचित् साधनैर्मुक्ताः, अन्ये बद्धा इति भेदः । **धर्मो गतिहेतुरिति** । गतिः प्रवृत्तिः हेतुः ज्ञापकं प्रमाणं यस्य । सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्या हि आन्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयत इति भावः । **अधर्म इति** । स्थितिहेतुः स्थित्यनुमेय इत्यर्थः । ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवः, तस्य देहे अवस्थानेनाधर्मोऽनुमीयत इति भावः । **तद्विविधमिति** । यद्यपि पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं चेति पुद्गलस्य षाड्विध्यमेव परेणोक्तमिति षड्विध इत्येवानुवादनीयम् । तथापि कस्यचित्परमाणुरूपे अन्यस्य सङ्घातरूपेऽन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण द्वैविध्यमेवोक्तमिति ध्येयम् । **लोकाकाश इत्यादि** । तत्र उपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तदुपरि मोक्षस्थान-

मलोकाकाशः । तत्र लोकानामभावादित्यर्थः । **जीवास्तिकाय इत्यादि** । 'कै शब्द' इति धातोः अस्तीति कायते शब्द्यते इत्यस्तिकायः । जीवश्चासौ अस्तिकायश्चेति कर्मधारयः । पूर्यते गिलतीति पुद्गलः स चासावस्तिकायश्चेति बोध्यम् ।

विट्ठ०— गतिहेतुरिति । प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । जगत्प्रवृत्तिस्थितिकार्यरूपस्य सर्वत्रोपलम्भाद्धर्माधर्मयोर्व्यापकत्वमिति भावः । **रूपरसेति** । जलतेजोपृथिवीवायुरूपं भूतचतुष्टयमित्यर्थः । **सङ्घातरूपं** स्थूलरूपम् । कालस्याणुरूपत्वेऽपि कालपरमाणूनां सर्वत्र सत्त्वात् सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वात् तदभिप्रायः **लोकाकाश इति** । लोकानामन्तरवर्ती लोकाकाशः । सर्वलोकोपरिवर्ती तु अलोकाकाश इति ज्ञेयम् । **अणुव्यतिरिक्तानीति** । पुद्गलपरमाणुकालव्यतिरिक्तानि द्रव्याणीत्यर्थः । अस्तिकायादिशब्दः केवलं पारिभाषिकाः ।

चषकः— अस्तिकायशब्दानीति बहुव्रीहिः ।

॥ इति विश्वस्य प्रकारान्तेण षाड्विध्यम् ॥

* * *

॥ अथ मोक्षोपयोगिनां पदार्थानां सप्तप्रकारता ॥

१५ **सु०— अत्र च मोक्षोपयोगिनः सप्त पदार्था जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षाः ॥ जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः । अजीवो जीवोपभोग्यं वस्तुजातम् । आस्रवः तद्भोगोपकरणमिन्द्रियादिकम् । बन्धो द्विविधः, घातक(घातिक)चतुष्टयभेदात्; आद्यं जीवगुणानां ज्ञाना(नन्दा)दीनां प्रतिबन्धकम्, द्वितीयं शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखहेतुभूतम् । निर्जरो मोक्षसाधनं तपः । संवर इन्द्रिय(निरोधः)निग्रहः । मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः । मोक्षग्रहणेनैव मोक्षमार्गोऽपि सङ्गृहीतः, स च सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यक्चारित्र्याख्यरत्नत्रयात्मकः ।**

परि०— आद्यमिति । घातकशब्दितबन्धनमित्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । चतुष्टयशब्दितमित्यर्थः । शरीरसंस्थानं च तदभिमानं च तत्स्थितिश्च तत्प्रयुक्तसुखदुःखे च तेषां चतुर्णां हेतुभूतमित्यर्थः ॥

यादु०— आस्रव इति । आस्रावयति पुरुषं विषयेष्विवितीन्द्रियादिकमास्रवशब्दवाच्यमित्यर्थः । आस्रवयतीत्यास्रव इत्यन्ये । **बन्ध इति** । बन्धक इत्यर्थः ॥ **घातकचतुष्टयति** । घातकं च चतुष्टयं चेति

विग्रहः ॥ **प्रतिबन्धकमिति** । अज्ञानमिथ्याज्ञानादिकमित्यर्थः । **शरीरसंस्थानेति** । शरीरसंस्थानं च तदभिमानश्च तत्स्थितिश्च तत्प्रयुक्तसुखदुःखे च तेषां हेतुभूतं कर्मेत्यर्थः । तथा च एतेषां चतुर्णां हेतुभूतं यत्कर्मचतुष्टयं तच्चतुष्टयशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ **निर्जरो मोक्षसाधनमिति** । निःशेषं जरयति बन्धमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । तच्च तपोमलपङ्कधारणास्नानमौनवीरासनतिष्ठद्भोजनतप्तशिलारोहणकेशोन्मूलनादिरूपमिति ज्ञातव्यम् ॥ **संवर इति** । संवृणोतीन्द्रियद्वारमिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ **मोक्ष इति** । फलज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वमभिप्रेत्य मोक्षोपयोगिमध्ये मोक्षोऽपि परिगणित इति ध्येयम् । **स च** मोक्षमार्गः । सम्यग्दर्शनशब्देन पुद्गलस्य देहस्यात्मविविक्तत्वेन दर्शनं पुद्गलस्यात्मनो देहविविक्तत्वेन वा दर्शनं विवक्षितम् । स्वसमयनियमपरिपालनमेव सम्यग्दर्शनशब्देन विवक्षितमित्यप्याहुः । सम्यक्चारित्र्यं च अहिंसाप्रधानको धर्मः । 'धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनमि'ति वक्ष्यमाणत्वात् ।

कं०रा०— आस्रव इति । तस्य जीवस्य भोग्यवस्त्वनुभवोपकरणमिन्द्रियादिकमास्रव इत्युच्यत इत्यर्थः । **स्वाभाविकेति** । न च वाच्यं स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावस्य मोक्षशब्दार्थत्वे कथं तस्य मोक्षोपयोगित्वमिति । मोक्षोपयोगिन इत्यत्र मोक्षशब्देन निरन्तरोर्ध्वगतेर्विवक्षितत्वात् तस्याश्च स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावानन्तरमेव जायमानतया तस्य तदुपयोगित्वोपपत्तेरिति । सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां भेदः ।

श्रीनिधि०— मोक्षोपयोगिनः सप्तपदार्था इति । मोक्षस्तदुपयोगिनश्च सप्तपदार्था इत्यर्थः । **घातिकचतुष्टयभेदादिति** । घातिकं चतुष्टयं चेति भेदादित्यर्थः । **शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितीति** । **शरीरसंस्थानं** नाम शरीरस्य संस्थितिः । अनेन कालावस्थानमिति यावत् । **तदभिमानतत्स्थितीति** । तस्मिन् शरीरे अभिमानेन जीवस्यावस्थानं इत्यर्थः । **तत्प्रयुक्तेति** । शरीरे अभिमानतः स्थितिप्रयुक्तेत्यर्थः । **सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यक्चारित्र्याख्येति** । **सम्यग्ज्ञानं** परोक्षे । तत्त्वज्ञानं परोक्षरूपम् । **सम्यग्दर्शनं** तादृशमपरोक्षरूपम् । **सम्यक्चारित्रं** सदाचारः ।

शे०चं०— जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षा इत्येव मूलपाठः ॥ **आस्रव इति** । आस्रावयति गमयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियादिकमास्रव इत्यर्थः ॥ **घातिकचतुष्टयभेदेति** । अत्र घात्येव घातिकमिति स्वार्थे कः । घातिकं च चतुष्टयं चेति विग्रहः । अत्र घातिकमित्यनेन चतुर्विधमपि घातिकर्म । चतुष्टयमित्यनेन चतुर्विधमप्यघातिकर्म ग्राह्यं, तेन घात्यघातिकर्मत्वरूपेण बन्धो द्विविध इत्यर्थः । क्वचित्तु घात्यघातिकर्मचतुष्टयभेदादिति वा पाठः । स तु सुगम एव । पाठद्वयेऽपि बध्नातीति बन्धो बन्धकं कर्म अष्टविधमिति तात्पर्यार्थः । किं तद्घातिककर्मेत्यत आह **आद्यमिति** । जीवगुणानां प्रतिबन्धकं कर्म घातिकमित्यर्थः । यद्यपि घातिकं कर्म चतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयं अन्तरायमिति । तत्र 'सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुः' इति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । 'आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मुक्तिरि'ति विपर्ययो दर्शनावर-

णीयम् । 'बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकरैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं' मोहनीयम् । 'सन्मोक्षमार्गे प्रवृत्तानां तत्प्रत्यूहकरं विज्ञानम्' आन्तरीयकम् । एतच्चतुर्विधं कर्म श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्मोच्यत इति घातिक-चतुष्टयस्य श्रेयोहन्तृत्वमिति तत्सिद्धान्तः । तथाऽपि ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्य जीवस्य ज्ञानादिगुणानां मोक्ष-दशायामाविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रवाहानादीनि पापरूपाणि चत्वारि घातिकर्माणीति विधान्तरेण चातुर्विध्यपरतदेकदेशिमतमाश्रित्यायं तदनुवाद इति द्रष्टव्यम् । अघातिकर्मोदाहरति **द्वितीयमिति** । यद्यप्यघाति-कर्म चतुर्विधं वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायु(मु)ष्कं चेति । तत्र ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम्, एतन्नामा अहमस्मीत्यभिमानो नामिकं, विशिष्टवंशे जनितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकं, शरीरयात्रानिमित्तं कर्मायु(मु)ष्कमिति वा, सक्रियस्य शरीरस्य पावकपवनवशादीषद्घनीभावो शरीराकारेण परिणामो वेदनीयं, तच्छक्तिमिति तस्मिन् बीजे कललाख्यद्रवावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चारम्भकक्रियाविशेषो नामिकं, बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्ति-र्गोत्रिकं, शुक्लशोणितव्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयमायु(मु)ष्कं, तदेतच्चतुर्विधं कर्म तत्त्वज्ञानाविघातकत्वेन निःश्रेयसहेतुपरिपन्थिहेतुत्वाभावादघातिकर्माणीति परसिद्धान्तः । तथाऽपि शरीरसंस्थातदभिमानतत्स्थिति-तत्प्रयुक्तसुखादिनिमित्तानि पुण्यमिश्रितत्वात् पुण्यरूपाणि चत्वार्यघातिकर्माणीति तदेकदेशिमतानुवादोऽयमि-त्यविरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ **निर्जर इति** । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जर इत्यर्थः । तच्च मलिनवीरासनतिष्ठद्भोजनतप्तशिलारोहणकेशोल्लुण्ठनादिरूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ **संवर इति** । आस्रवः स्रोतोद्वारं संवृणोतीति संवर इत्यर्थः । स च शमादिप्रवृत्तिरूपो द्रष्टव्यः । **स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भाव इति** । उप-लक्षणं चैतत् । अर्हन्मुनिप्राप्तिः सततोर्ध्वगतिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि मोक्षो न मोक्षोपयोगीति तदुपयोगिषु तद्गणनमनुचितमित्याभाति तथाऽपि तदुद्देशस्य मोक्षोपयोगित्वाभिप्रायेण तस्य तत्र गणनमित्यवधेयम् । कोऽसौ मोक्षमार्गो यो मोक्षग्रहणेन गृहीत इत्युच्यते इत्यतस्तमुपदर्शयति **स चेति** । आत्मविविक्तत्वादिरूपेण देहस्य देहादिविविक्तत्वेन आत्मनो वा दर्शनमिह सम्यग्ज्ञानमभिमतं पुद्गलदर्शनमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वात् । सम्यक्-चारित्र्यं च अहिंसैकस्वरूपो धर्मोऽभिमतः 'धर्मोऽहिंसापरो नान्यः' इति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि सम्य-ग्दर्शनं च यद्यपरोक्षज्ञानं तदा सम्यग्ज्ञानग्रहणेनैव गृहीतम् । यदि च स्वसमयपरिपालनं तदा सम्यक्चारित्र्य-ग्रहणेनैव गृहीतमिति न पृथग्ग्रहणं युक्तम् । अत एव च मोक्षस्य सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यसमुच्चयसाध्यत्वमेवेति तत्सिद्धान्तः । अत एव तृतीये मोक्षसाधननिराकरणप्रस्तावे 'अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि चे'ति साधनतया द्वयोरेवानुवादः । तथाऽपि गुणदोषचिन्तामकृत्वा यथास्थिततन्मतानुवादोऽयं कृत इत्यदोषः ।

वा०र०— आस्रवेत्यादिस्थाने आश्रवेत्यादिपाठो दृश्यते । अत आह **जीवाजीवेति** । भामत्यनुसारेण व्याचष्टे **आस्रावयतीति** । कल्पतर्वनुसारेण व्याख्यातं **गमयतीति** । तत्र घातिकर्म चतुर्विधम् । तथा चत्वार्य-घातिकर्माणि इति भामत्यनुसारेणाह **अत्र घात्येवेति** । ननु घातिकचतुष्टयस्यैकविधात्वेन विधान्तरस्य वक्तव्य-त्वात् तदभावे कथं भेदादित्युक्तमित्यतो अन्तवदेवं यद्यघातिकचतुष्टयमिति विशिष्टस्य एकविधत्वमङ्गीक्रियते । न चैवम् । अपि तु घातिकं चतुष्टयं चेति । घातिकचतुष्टययोरेव विधात्वम् । ततश्च युक्तं तद्भेदेन द्वैविध्यमित्याह

घातिकं चतुष्टयं चेति विग्रह इति। तस्य प्रकृतोपयोगिविभागपरत्वं यथा स्यात् तथा विवेचयति **अत्रेति**। **स तु सुगम एवेति**। तत्र विधाद्वयस्य स्पष्टत्वादिति भावः। बन्धोऽष्टविधः इत्यादि भामत्यनुसारेण तात्पर्यार्थमाह **पाठद्वयेऽपीति**। **जीवगुणानामिति**। ज्ञानदर्शनसुखवीर्यरूपाणामित्यर्थः। घात्यघातिकर्मणोश्चातुर्विध्यं जैनमुख्यमतानुसारेण तात्पर्यार्थः ज्ञानावरणीयादिभेदेन भामत्यामुक्तम्। तदाशङ्क्य 'अन्ये तु विधान्तरेण तद्विवेकमाहुः' इति परिमलानुसारेण मूलोक्तविभागं उपपादयति **यद्यपि घातिकमित्यादिना अविरोध इति द्रष्टव्यमित्यन्तेन**। तत्र मोहनीयमन्तरायमिति पाठो भामत्यनुसारेण ज्ञेयः। यद्वा आन्तरीयकमिति करणे ठक्प्रत्ययान्तः शब्दः। एवं तल्लक्षणकथनदशायामपि लक्ष्यनिर्देशे प्रकारद्वयं ज्ञेयम्। तत्रान्तरीयकमिति ककारस्त्वरस्त्येव। **श्रेयोहन्तृत्वादिति**। ततो जीवगुणप्रतिबन्धकत्वेन घातित्वं वाच्यमिति भावः। **प्रवाहेति**। प्रवाहतो अनादीत्यर्थः। ममेदं ज्ञातव्यमस्ति इत्यादीनि चत्वारि वेदनीयादिलक्षणानि प्रमाणमालातट्टीकानुसारेणाह। भामतिकल्पतरुमनुसृत्य तु **सक्रियस्ये**त्यादीनीति ध्येयम्। **अघातिकर्माणीति सिद्धान्त इति**। ततश्च निःश्रेयसहेतुपरिपन्थित्वाभावादेवाघातित्वं वाच्यमिति। शरीरावस्थादिनिमित्तत्वेन तन्न वाच्यमिति भावः। अत्राघातिकर्माणीत्यनुवादेन चतुर्विधकर्मत्वं विधेयमिति न लिङ्गव्यत्यासदोषः। क्वचिदघातिकर्मेत्यपि पाठः। स हि निःशेषं पुण्यापुण्यमिति भामत्यनुसारेण व्याचष्टे **निःशेषमिति**। भामत्यां तप्तशिलारोहणादिरित्येवोक्तमपि ....सारेण स्वयं तपःपदार्थमाह **तच्च मौनेति**। मलिनमिति पाठस्तु लेखकप्रमादात्। सा हि आस्रवेत्यादि भामत्यनुसारेण व्याचष्टे **आस्रव इत्यादि**। प्रमाणमालाटीकायामपि जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षाः सप्त पदार्थाः। तत्र जीवास्तिकाय इत्यादिकम्। तथा बन्धोऽष्टविधं कर्मेत्यादि ग्रन्थोऽस्ति। न्यायवाचस्पतितट्टीकयोरपि किञ्चित्। **आस्रवः स्रोतोद्वारमिति**। इन्द्रियादीनां यत् स्रोतोद्वारं यद्वारा इन्द्रियाणि च्यवन्ति तद्वारमित्यर्थः। **शमादिप्रवृत्तिरूप इति**। शमादिरूपा प्रवृत्तिः तद्रूप इत्यर्थः। शमदमादिरूपा प्रवृत्तिरिति भामत्यामुक्तेः। अत्रादिपदेन गुप्तिसमित्यादेः ग्रहणम्। कायवाङ्मनोनिग्रहो गुप्तिः। भूमिगतजन्तूनां संहारपरिहाराय प्रहते मार्गे सम्यगादित्यरश्मिप्रकाशिते निरीक्ष्य सञ्चरणं नियताहारनिषेवणमित्यादिकं समितिरिति जैनैः परिभाष्यते इत्यादिकं ज्ञेयम्। भामत्याद्यनुसारेणाह **उपलक्षणं चैतत् अर्हन्मुनिप्राप्तिः सततोर्ध्वगतिश्चेति**। मोक्षोपयोगिन इति प्रागुक्तं मोक्षस्य मोक्षोपयोगित्वमुपपादयति **यद्यपीत्यादिना**। **तृतीय इति**। जैनोक्तमोक्षसाधनदूषणावसरे इति शेषः।

स०व्र०— जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षा इत्येव मूलपाठः। मूलकोशेषु तथा दर्शनादिति बोध्यम्। **आस्रव इति** आस्रावयति गमयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इत्यर्थः। **घातिकचतुष्टयभेदात्** इति क्वचित्पाठः। तत्र घात्येव घातिकः। स्वार्थे कः। घातिकं चतुष्टयं चेत्येवं द्विविध इत्यर्थः। अत्र घातिकमित्यनेन चतुर्विधमपि घातिककर्म गृह्यते। चतुष्टयमित्यनेन चतुर्विधमपि अघातिककर्म गृह्यते। तेन घात्यघातिककर्मरूपेण बन्धो द्विविध इत्यर्थः। क्वचित् घात्यघातिककर्मचतुष्टयभेदादिति पाठः। तत्र तु स्पष्टैव योजना। पक्षद्वयेऽपि बन्धोऽष्टविध इति तात्पर्यार्थः। अत्र ज्ञानावरणीयं, दर्शनावरणीयं, मोहनीयं, अन्तरायमिति

घातिककर्मणश्चातुर्विध्यं बोध्यम् ॥ सम्यग्ज्ञानं मोक्षहेतुरिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्म । आर्हतमताभ्यासान्न मुक्तिरिति विपर्ययो दर्शनावरणीयम् । बहुषु तीर्थङ्करदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् । सन्मोक्ष-मार्गे प्रवृत्तानां तत्प्रत्यूहकरं ज्ञानमन्तरायम् । तेषां श्रेयोहन्तृत्वात् घातिककर्मत्वम् । वेदनीयं, नामिकं, गोत्रिकम्, आयुष्कमित्यघातिककर्मणश्चातुर्विध्यम् । मयेदं ज्ञातव्यमस्ति इत्यभिमानो वेदनीयम् । एतन्नामाऽस्मीत्यभिमानो नामिकम् । विशिष्टवंशे जनितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकम् । शरीरयात्रानिमित्तं कर्म आयुष्कम् । अथ वा सक्रियस्य (शरीरस्य) बीजस्य पावकपवनवशात् ईषद्घनीभावो शरीराकारेण परिणामो वेदनीयम् । तच्छक्तिमति तस्मिन् बीजे कललाख्यद्रवावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चारम्भकक्रियाविशेषो नामिकम् । बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकम् । शुक्लशोणितव्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयस्वरूपमायुष्कम् । तान्येतानि पुद्गलाश्रयत्वादघातिकानि कर्माणि । तदेत-त्कर्माष्टकं बध्नातीति व्युत्पत्त्या बन्ध इति विवेकः । **निर्जर इति** । निश्शेषं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः । स च मलिन-वीरासन-तिष्ठद्भोजन-तप्तशिलारोहण-केशोल्लुञ्चनादिरूपो द्रष्टव्यः । **संवर इति** । स्रोतोद्वारं संवृणोतीति संवर इत्यर्थः । स च शमादिप्रवृत्तिरूपो द्रष्टव्यः । **स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भाव इति** । उपलक्षणं चैतत् । अर्हन्मुनिप्राप्तिः, सततोर्ध्वगतिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वि०— आस्रवशब्दस्त्वास्रावयति पुरुषं विषयेषु प्रवर्तयतीन्द्रियादिकमास्रवः । आदिपदेन रागादि-ग्रहणम् । **बन्धो** बन्धकः । घातकं च चतुष्टयं चेति विग्रहः । **प्रतिबन्धकमिति** । मोक्षप्रतिबन्धहेतुभूतं मिथ्याज्ञानादिकं घातकमित्यर्थः । **शरीरसंस्थानेति** । शिरःपाण्यादिशरीरसंस्थानं तत्र शरीरे अभिमानं च तत्स्थितिः शरीरावस्थानं च शरीरतदभिमानादिप्रयुक्तसुखदुःखे चेत्येवं चतुर्णां हेतुभूतं कर्मचतुष्टयं चतुष्टयशब्देन विवक्षितमिति भावः । **निर्जर इति** । निःशेषं बन्धं जरयतीति व्युत्पत्त्येति भावः । तच्च तपो मलपङ्कधारणा-स्नानमौनवीरासनतिष्ठद्भोजनतप्तशिलारोहणकेशोल्लुण्ठनादिरूपं मोक्षसाधनं तया निर्जर इत्यर्थः । **संवर इति** । सम्यग्वृणोति निरोधयतीति व्युत्पत्त्येति भावः । अत्र बन्धादेर्मोक्षोपयोगिता तज्ज्ञानेन तज्जिज्ञासाद्वारा, मोक्षस्य तु ज्ञानफलस्यैव पुरुषस्य तत्साधने प्रवृत्तिर्भवतीति हेतोरिति ज्ञेयम् । **स च मोक्षमार्गः** । उक्तद्रव्याणां सम्यक् परिज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । देहात्मनोर्विवेकेन दर्शनं सम्यक् स्वसमयपरिपालनं वा सम्यग्दर्शनम् । अहिंसाप्रधानको धर्मः सम्यक्चारित्र्यम् ।

॥ इति मोक्षोपयोगिनां पदार्थानां सप्तप्रकारता ॥

* * *

॥ अथ विश्वस्य सप्तभङ्गिता ॥

१६ सु०— तदेतद्विश्वं, सप्तभङ्गि = प्रत्येकं सप्तप्रकारकम(मित्य)ाह क्षपणकः । कथम् । सत् इत्येकप्रकारः । असत् इति द्वितीयः । द्वयं = सदसदात्मकमिति तृतीयः ।

अद्वयम् = अवक्तव्यमिति चतुर्थः । **द्वयाद्वयम्** इति पञ्चमषष्ठौ; तत्र सदवक्तव्यं चेति पञ्चमः, असदवक्तव्यं चेति षष्ठः । **अतत्सर्वम्** इति सप्तमः; **सर्वमिति** सदसदात्मकम्, **अतदिति** अवक्तव्यम् ।

तत्किं कालभेदेन सप्तभङ्गि; नेत्याह **सदातनमिति** ।

एतच्चोपलक्षणम् । नित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिरूपेणापि अनेकान्तवादोऽवगन्तव्यः ।

परि०— अतदिति । सदसदात्मकत्वे सति सदसद्विलक्षणमिति सप्तम इत्यर्थः । व्यक्तीकृत एष सप्तभङ्गिप्रकारश्चन्द्रिकायाम् । **अनेकान्तवाद इति** । अनैयत्यवाद इत्यर्थः ।

गु०दी०— सदसद्द्वयमद्वयम् इति मूलस्य अद्वयं द्वयोः सदसतोः स्पर्शेनैव विधुरं केवलमवक्तव्यमिति यावत् । द्वयं सदवक्तव्याख्यद्वितीयसम्बन्धि । यद्यपि पूर्वमपि द्वयमुक्तम् । तत्सदसद्द्वयाख्यविरुद्धकोटिसम्बन्धि । इदं तु विजातीयकोटिघटितमिति भेदः । अव्यवहितपूर्वोक्तद्वयाद्विलक्षणम् । असदवक्तव्यमिति पक्षः पूर्वोक्तपञ्चकोटिष्वनुस्यूतत्वात् सदसत्सर्वमित्युच्यते । अतत्त्वेनापि वक्तुं शक्यत इति मिलितत्वात् अतदिति सदसदवक्तव्याख्यकोटिर्गृहीता ।

यादु०— अद्वयमित्यस्यार्थः **अवक्तव्यमिति** । अनिर्वचनीयं सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । **सदवक्तव्यं चेति** । सत्त्वे सति सद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ **असदवक्तव्यं चेति** । असत्त्वे सति असद्विलक्षणं चेत्यर्थः ॥ **अतदित्यवक्तव्यमिति** । तथा च अतत्सर्वमित्यस्य सदसदात्मकत्वे सति सदसद्विलक्षणमित्यर्थ इति भावः । **अनेकान्तवाद इति** । अनियमवाद इत्यर्थः ।

कं०रा०— द्वयशब्दार्थं वदन्नेव तृतीयप्रकारं दर्शयति **द्वयमिति** । अद्वयशब्दार्थं वदंश्चतुर्थप्रकारमाह **अद्वयमवक्तव्यमिति** । सदसद्विलक्षणमिति चतुर्थप्रकार इत्यर्थः । **सदवक्तव्यमिति** । सत्सद्विलक्षणं चेति पञ्चमप्रकार इत्यर्थः । **असदवक्तव्यमिति** । असदसद्विलक्षणं चेति षष्ठः प्रकार इत्यर्थः । **सर्वमितीति** । असत्सर्वमित्यत्र सर्वशब्देन सदसदात्मकमुच्यते । असदित्यनेन तु सदसद्विलक्षणं तथा च सदसदात्मकत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वं सप्तमप्रकार इति भावः । **एतच्चेति** । जगत्सत्त्वादिरूपेण सप्तभङ्गीत्येतदुपलक्षणम्, विश्वं नित्यमनित्यम्, नित्यानित्यम्, नित्यानित्यविलक्षणम्, नित्यम्, नित्यविलक्षणम्, अनित्यमनित्यविलक्षणम्, नित्यानित्यात्मकम्, तदुभयविलक्षणं तथा भिन्नमभिन्नम्, भिन्नाभिन्नविलक्षणम्, भिन्नम्, भिन्नविलक्षणम्, अभिन्नमभिन्नविलक्षणम्, भिन्नाभिन्नम्, तदुभयविलक्षणं चेति नित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वरूपेणापि सप्तभङ्गि जगदित्यवगन्तव्यमित्यर्थः । आदिशब्देन भावत्वाभावत्वादि गृह्यते ।

श्रीनिधि०— अवक्तव्यमिति । अनिर्वचनीयमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **द्वयाद्वयमिति पञ्चमषष्ठाविति । द्वयं** इत्यनेन सदसदुच्यते । **अद्वयं** इत्यनेनावक्तव्यम् । एवं च **अद्वयं** इत्यस्य द्वयशब्दार्थेन बुद्ध्या विविक्तेन प्रत्येकं सम्बन्धे सति, सदवक्तव्यं असदवक्तव्यं चेति पक्षद्वयं लभ्यत इति भावः ।

श्रे०चं०— के ते सप्त प्रकाराः कदा कदा च प्रसरन्तीत्याशयेन पृच्छति **कथमिति** । 'तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति मतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते । अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥ (स)समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग इष्यते ॥' इत्यनन्तवीर्योदीरितसप्तभङ्गप्रकारं मनसि निधाय 'सदसद्द्वयमद्वयम् । द्वयाद्वयमतत्सर्वमि'ति मूलोक्तान् सप्तप्रकारानुपदर्शयति **सदित्येकप्रकार इत्यादिना** । अत्र सप्तस्वपि भङ्गेषु स्यादिति पदं पूरणीयम् । ततश्च स्यात्सत्, स्यादसत्, स्यात्सदसत्, स्यादवक्तव्यम्, स्यात्सदवक्तव्यं च, स्यादसदवक्तव्यं च, स्यात्सदसदवक्तव्यं चेति सप्तप्रकारं सिद्ध्यति । अवश्यं चैतदेवम् । 'स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति नास्ति च, स्यादवक्तव्यं, स्यादस्ति चावक्तव्यं च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चे'ति क्षपणकोक्तेः । अत्र च स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतको निपातः । यथाऽऽहुः । 'वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः' इति । यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् । स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् तदिदमुक्तम् 'अर्थयोगित्वादि'ति । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात्कथञ्चिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । एवञ्च सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वम् । सत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वम् असत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वम्, सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वमित्यादि अनियतसप्तप्रकारता विश्वस्योक्ता भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ **एतच्चेति** । सदादिप्रकारैः सप्तभङ्गोपदर्शकं सदसदित्यादिभाष्यमित्यर्थः । **नित्यत्वानित्यत्वेत्यादि** । स्यान्नित्यं, स्यादनित्यं, स्यान्नित्यं चानित्यं च, स्यान्नित्यानित्यविलक्षणं, स्यान्नित्यं च तद्विलक्षणं च, स्यादनित्यं च तद्विलक्षणं च, स्यान्नित्यं चानित्यं च नित्यानित्यविलक्षणं च' इत्यादिरूपेण अनियतसप्तप्रकारतावादोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । भिन्नत्वाभिन्नत्वादीत्यादिपदेन भावत्वाभावत्वादिरूपपरिग्रहः ।

वा०र०— सप्त चैकान्तत्वभङ्गाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरन्ति इत्यपेक्षायां अनन्तवीर्यः प्रतिपादयामासेत्यादि कल्पतर्वनुसारेणाह **के ते सप्त प्रकारा इत्यादिना मनसि निधायेत्यन्तेन** । यद्यपि तत्र गतिर्भवेदित्युक्तं तथापि अत्र मतिरिति तथार्थानुवादः । तथा समुदायभृत् इत्यस्य समुदायवानिति । **युगपदिति** । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोः विवक्षायां युगपदुभयमपि अवाच्यम् । कुतः अशक्तितः । अशक्तिश्च वाचः क्रमवृत्तित्वात् इति भावः । **आद्यावाच्येत्यादि** । ननु वाचः क्रमवृत्तित्वेन सदसत्त्वयोः युगपद्विवक्षायां अवाच्यत्वप्रसक्तावपि सत्त्वासत्त्वक्रमिकसदसत्त्वपक्षेषु कुतोऽवाच्यत्वप्रसङ्गः । न ह्येषु चतुर्थपक्ष इवाशक्तिरस्तीति कथमेतेषां पक्षाणां प्रसर इति चेत् । अत्र केचिदाद्यावाच्येत्यादिसार्धश्लोके अन्त्येन सह युगपत् आद्येन सह

युगपत् एकैकेन सह युगपत् इत्यध्याहारेणाशक्तिमुपपादयन्ति । तथाहि । आद्योऽस्तित्वभङ्गोऽन्त्येनासत्त्वेन सह अन्त्योऽसत्त्वभङ्गश्चाद्येन सत्त्वेन सह युगपदवाच्यः । सत् युगपत् अवाच्यः । सत्त्वरूपसमुच्चयभङ्गश्च एकेनासत्त्वेन एकेन सत्त्वेन वा सह युगपत् अवाच्य इति पञ्चमषष्ठपक्षा इति । तदसत् । सदसत्त्वयोर्युगपद्विवक्षायां वाचः क्रमवृत्तित्वेन अवाच्यत्वप्राप्तिरिति । चतुर्थपक्षादेषां त्रयाणां फलतो भेदाभावापत्त्या शब्दभेदमात्रेण विधान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादेवमत्र पक्षभेदव्युत्पादनं कार्यम् । सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वपक्षेषु एकान्ते निरस्ते अनिर्वाच्यत्वपक्षः चतुर्थः । तेषु पक्षेषु तत्तत्पूर्वपक्षवाद्युक्तानिर्वाच्यत्वपक्षाः ते सिद्धान्तकोट्या सह पञ्चमषष्ठसप्तमभावं अश्नुवते । तथाहि । सत्त्वैकान्तपक्षः साङ्ख्याद्यभिमतसत्कार्यवादः, असत्त्वैकान्तपक्षः शून्यवाद्यभिमतः असद्वादः, क्रमेण सदसत्त्वपक्षः वैशेषिकाद्यभिमतः घटादीनां मध्ये सतां पूर्वं पश्चाच्च प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगित्वरूपमसत्त्वमिति वादः । एतेषां पक्षेषु पूर्वपक्षा उत्तिष्ठन्ति । सत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमिति । असत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमिति । प्रागभावप्रतियोगित्वप्रध्वंसप्रतियोगित्वे निर्वक्तुमशक्ये इति । तेषां पूर्वपक्षिणां ये तत्तदनिर्वाच्यत्वैकान्त्यवादाः तद्भङ्गरूपा एते अनेकान्तवादाः पञ्चमषष्ठसप्तमाः स्यात् अस्ति च अवक्तव्यमित्यादिनोक्त इति । एतदाशयेनैव उत्तरत्र ग्रन्थकारः सप्त प्रकारान्निरूपयिष्यति ।

स्यादिति पदं पूरणीयमिति । तन्निमित्तं तु स्वयमेव अवश्यं चैतदित्यादिना वक्ष्यतीति ध्येयम् । स्यादस्ति स्यान्नास्ति इत्येतद् विधाद्वयानन्तरं शाङ्करभाष्यभामत्योः यद्यपि स्यादवक्तव्य इति कोटिरेवोक्ता । तथापि तत् पाठान्तरम् । सप्तभङ्गीक्रमेणैव चायं पाठः । अत एव चन्द्रिकायां क्षपणकवाक्यत्वेनैवमेवोदाहरणम् । एवं तत्रावक्तव्य इति पुल्लिङ्गोक्तावपि अत्र चन्द्रिकानुसारेण नपुंसकत्वं च ध्येयम् । ननु अस्तीत्यादिविधासु स्याच्छब्दो न पूरयितुं शक्यते । तथा सति प्रथमविधायां तावत् अस्ति स्यादितिशब्दयोः एकस्मिन् पर्यवसानानुपपत्तिः । अस्तीत्यनेन हि वर्तमानत्वं बोध्यते । स्यादित्यनेन च कालत्रयानवमर्शिविधेयमात्रम् । तथा च कालत्रयानवमर्शिविधेयवर्तमानत्वयोः कथं युगपत् बोध्यत्वमिति, तत्राह **स्याच्छब्द इति** । तिङन्ततुल्योऽतो न विध्यर्थतेत्यर्थः । **वाक्येष्विति** । स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्ययं शब्दः तिङन्तसदृशो निपात इत्यन्वयः । कोऽस्यार्थ इति, तत्राह **अनेकान्तेति** । अनेकान्तद्योतनमर्थ इत्यर्थः । अनेकान्तप्रतिपादनं किं स्वातन्त्र्येण ? नेत्याह **गम्यं प्रतीति** । अस्तित्वादि गम्यं प्रति विशेषणमित्यर्थः । अस्यानेकान्तद्योतित्वं कुत इत्यत आह **अर्थयोगित्वादिति** । एतदुपपादयति **यदि पुनरिति** । अनिष्टत्वोपपादनाय अर्थयोगित्वमुक्तमित्याह **तदिदमिति** । एवं व्यतिरेकमुक्त्वा अन्वयमाह **अनेकान्तद्योतकत्वे त्विति** । स्याच्छब्दस्यानेकान्तद्योतकत्वं जैनैरुक्तं तदनूदितम् । अनेकान्ताभिधाने प्रयोजनं तत् । 'स्याद्वादः सर्वथा एकान्तत्यागादि'त्यादिना भामत्यामुपपादितं तदुक्तरीत्या ध्येयम् । तदुपपादनं च कल्पतरौ ध्येयमिति भावः । एवं च अस्त्यादिपक्षे स्याच्छब्दः कथञ्चिदर्थकः प्रयुज्यमानः नियमनिरासेनानेकान्तं द्योतयतीति फलितम् । सप्तप्रकारान् स्पष्टं सङ्गृह्णाति **एवं चेति** । इत्यादिरूपेणेत्यादिपदेन स्याद्भिन्नं स्यादभिन्नं स्याद्भिन्नं चाभिन्नं च विलक्षणं चेत्येवंरूपेणानियतसप्तप्रकारवादग्रहणं ध्येयम् ।

स०व्र०— विश्वं सप्तभङ्गि प्रत्येकं सप्तप्रकारम् । के ते सप्तप्रकाराः, कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामाह **कथमिति** । 'तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति मतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात् तन्निषेधे विवक्षिते । क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः । आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते । अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः । समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते' इति सप्त-भङ्गप्रकारं मनसि निधायाह **सदित्येकः प्रकार इत्यादिना** । वस्तुनिष्ठः सप्तभङ्गोऽपि अनेनैवोक्तो वेदितव्यः । तत्राद्यप्रकारत्रयं स्पष्टम् । अवक्तव्यमिति चतुर्थ इत्यनेन । सदसद्विलक्षणमित्ययमर्थः (उक्तः) । सदवक्तव्यं चेत्यनेन सत्त्वे सति सद्विलक्षणत्वमित्यर्थः । असदवक्तव्यमित्यनेन असत्त्वे सति असद्विलक्षणत्वमित्यर्थः । अतत्सर्वमित्यादेश्च सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वमित्यर्थः । तदनेन कथं सप्तप्रकाराः कदा च प्रसरन्तीति शङ्काद्वयनिरास इति बोध्यम् । *तत्त्वप्रदीपसन्न्यायरत्नावल्योस्तु* द्वितीय एव सप्तभङ्गतया उक्तः । अत्र च द्विविधोऽपीति अधिकोक्तावपि न विरोधः । टीकायां तु सत्स्यादिति भाष्यानुसारेण द्वितीय एव सप्तभङ्गतया उक्तः । अत्र तु 'सदसद्द्वयम्' इत्याद्यनुव्याख्यानस्योभयथाऽपि व्याख्यातुं शक्यत्वात् द्विविधस्यापि तस्योक्तिरिति भेदः ।

विठ्ठ०— एवं विश्वशब्दार्थं निरूप्य मूलं योजयति **तदेतदिति** । **क्षपणको** जैनः । **अवक्तव्यमिति** । सत्त्वेनासत्त्वेन च निर्वक्तुमशक्यमनिर्वचनीयमित्यर्थः । द्वयाद्वयमिति सत्त्वासत्त्वरूपद्वयत्वे । सत्यवक्तव्यमित्यसत्त्वे सत्यनिर्वचनीयमिति प्रकारद्वयं लभ्यत इत्याशयेनाह **तत्रेति** । अतत्सर्वमिति सदसदात्मकत्वे सति सदस-द्विलक्षणमित्याशयेनाह **सर्वमितीति** । **नित्य इत्यादि** । नित्यं अनित्यं नित्यानित्यविलक्षणम् । नित्यत्वे सति नित्यानित्यविलक्षणम् । अनित्यत्वे सति नित्यानित्यविलक्षणम् । नित्यानित्यत्वे सति नित्यानित्यविलक्षणम् इत्येवं सप्तभङ्गीत्यादिप्रकारेण अनियतवाद इत्यर्थः ।

।। इति विश्वस्य सप्तभङ्गिता ।।

।। इति निराकार्यमतीयांशोपन्यासः ।।

* * *

।। अथ उपन्यस्तमतांशस्य निरासः ।।

।। तत्र सप्तभङ्गित्वांशनिरासः (तदर्थतया च 'नैकस्मिन्नसम्भवात्' इति सूत्रस्य व्याख्यानम्) ।।

।। तत्रापि एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य दृष्टिविरोधतोऽसम्भवः ।।

।। तत्रापि चैकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधस्तत्समर्थनञ्च ।।

।। तत्रापि चादौ एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधः ।।

१७ **सु०**— अत्र सप्तभङ्गित्वनिरासार्थं नैकस्मिन्नसम्भवादिति सूत्रं व्याचष्टे **नैतदिति** ।

अनु०— नैतत्पदार्थ एकस्मिन् युक्तं दृष्टिविरोधतः ।

एतत् सप्तप्रकारत्वम् । कुतः, असम्भवात् । सोऽपि कथं, दृष्टिविरोधतः ।

सर्वं हि स्वोपाधौ सत् परोपाधावसत्, स्वरूपेण भावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभावः, द्रव्यरूपेण नित्यमवस्थाभेदेन अनित्यम्, स्वरूपादिनाऽभिन्नं स्वगुणादिना भिन्नाभिन्न-मित्येव प्रतीयते । नातोऽन्येन प्रकारेण । अतो 'व्यवस्थया नियमग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधेन' असम्भवादयुक्तमेवानेकान्तमतमिति ।

परि०— कुत इत्याकाङ्क्षायां सौत्रं हेतुमाह **असम्भवादिति** । **दृष्टिविरोधत इति** ॥ **स्वोपाधाविति** । अत्रोपाधिशब्द आश्रयपरः । **द्रव्यरूपेणेति** । विशेष्यरूपेण नित्यं, कार्यात्मना त्वनित्यमित्यर्थः । दृष्टिपदं प्रमाणमात्रपरमिति भावेनाह **प्रत्यक्षादीति** ।

यादु०— **द्रव्यरूपेणेति** । विशेष्यरूपेणेत्यर्थः । यद्वा प्रकृतिरूपेणेत्यर्थः । **अवस्थाभेदेनेति** । कार्यविशेषात्मनेत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** । घटस्वरूपं पटस्वरूपेणेत्यर्थः ।

कं०रा०— **स्वोपाधाविति** । स्वाधिकरण इत्यर्थः । **परोपाधाविति** । स्वाधिकरणादन्यत्रेत्यर्थः । **स्वरूपेणेति** । सर्वं घटादिकं स्वरूपेण भावोऽन्योन्याभावरूपेण अभावोऽन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वात् प्रागभावादिकं तु स्वरूपेणाभावः प्रमेयत्वादिरूपेण भाव इति प्रतीयत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **द्रव्यरूपेणेति** । सर्वं घटादिकं सूक्ष्मप्रकृतिरूपेण नित्यं अवस्थाभेदेन त्वनित्यम् । तथा स्वान्यवस्तु तद्गुणादिना भिन्नं स्वगुणादिना त्वभिन्नमित्येव प्रत्यक्षादिना प्रतीयत इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति **व्यवस्थया नियमग्राहक-प्रत्यक्षादिविरोधेनेति** ।

श्रीनिधि०— **स्वोपाधाविति** । स्वाश्रय इत्यर्थः । **द्रव्यरूपेणेति** । धर्म्यात्मनेत्यर्थः । **अवस्था-भेदेनेति** । आगन्तुकधर्मसम्बन्धप्रयुक्तविशिष्टाकारभेदेनेत्यर्थः । **स्वरूपादिनेति** । **आदिपदेन** पूर्वोत्तरं च बाधितो धर्म उच्यते । **स्वगुणादिनेति** । **आदिपदेन** क्रियादिकमुच्यते । न्यायमतानुसारेणेदम् । खण्डिते भेदाभेदाभि-प्रायेण स्वमतेन वा ।

शे०चं०— उक्तप्रतिज्ञायामसम्भवहेतोः सूत्र एवोक्तेर्दृष्टिविरोधत इति भाष्ये तदभिधानमनर्थक-मित्याशङ्क्य सौत्रहेतूपपादनार्थत्वेन स्वतन्त्रहेत्वभिधानत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन हेत्वाकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकं सौत्रहेतुं व्यापार्य तदुपपादकतया तमुपपादयितुं हेत्वाकाङ्क्षामुत्थापयति **कुत इतीति** ॥ **व्यवस्थयेति** । अनेन उत्तरग्रन्थानुरोधेन दृष्टिपदं व्यवस्थया नियमग्राहकदृष्टिपरं, तच्च प्रमाणमात्रोपलक्षणमित्युक्तं भवति ।

वा०र०— **कुत इतीति** प्रतीकोपादानम् । अपर इति शब्दोऽधिकः ।

विट्ठ०— असम्भवादिति सौत्रहेतूपपादनाय दृष्टिविरोधत इति मूलपदमित्याशयेनाह **कुत इत्यादिना । स्वोपाधाविति ।** स्वदेशकालाधिष्ठानरूपे स्वाश्रय इत्यर्थः । **अन्यात्मत्वादिना** इत्यत्र अन्यधर्मवत्त्वमादिशब्दार्थः । **द्रव्यरूपेणेति ।** उपादानभूतप्रकृतिरूपेणेत्यर्थः । **अवस्थाभेदेनेति ।** परिणामरूपावस्थाभेदेनेति कार्यात्मनेत्यर्थः । **स्वगुणादिना भिन्नमिति ।** खण्डितस्थले गुणादेर्भेदस्यापि सद्भावात् परमतरीत्या वा इदमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

।। इति एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधः ।।

* * *

।। अथ एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधसमर्थनम् ।।
।। तत्र एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेन तद्विरोधाभावशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ।।

१८ **सु०—** नन्वेकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेन न तद्विरोधोऽसम्भवमावहतीत्यत आह **भावेति ।**

अनु०— भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते ।
तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते ।।

'येन रूपेणे'त्यस्यैव विवरणं **भावाभावतयेति ।** तच्च व्यवस्थितसदसत्त्वाद्युपलक्षणं बोद्धव्यम् । यद्वा **भावाभावतया** अन्येन च **येन** सत्त्वादि(ना)**रूपेणे**ति योजना । अथवा **येन भावाभावतया रूपेणे**ति सामानाधिकरण्येन योज्यम् । यदि वा **'भावाभावतये'**त्यस्य विशेषणमेतत् । **'येन** व्यवस्थितेन **रूपेणे'**ति । **'केन** प्रमाणेने'त्याक्षेपः ।

भवेदेतन्नियमदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वम्, यदि दृष्टस्य नियमस्य निवारकमनेकान्तसाधकं प्रबलप्रमाणं स्यात्, न चैतदस्ति । न च बाधकेन विना प्रत्ययानां मिथ्यात्वं कल्पयितुं युक्तम्, अतिप्रसङ्गादिति ।

यादु०— एकान्तदर्शनस्येति । नियमदर्शनस्येत्यर्थः । **असम्भवम् ।** अनेकान्तवादस्येति शेषः । **व्यवस्थितेति ।** स्वस्वरूपेण भावः, अन्यात्मत्वेन अभाव इति व्यवस्थितेत्यर्थः ।

कं०रा०— भावाभावतयेत्यस्येति । येन व्यवस्थितेन रूपेण भावाभावतया विश्वं प्रमीयत इत्येवं येन रूपेणेत्यत्र भावाभावतयेत्यस्य विशेषणम् । प्रमाणप्रमितभावाभावतायाः सप्तभङ्गित्ववाद्यभिमताव्यवस्थित-भावाभावत्वाद्व्यवच्छेदकमिति यावत् । तथा च भावाभावतायाः परेणापि यथाकथञ्चिदङ्गीकृतत्वान्नेदं परस्या-निष्टमिति चोद्यं परस्यानवकाशमिति भावः ।

शो०चं०— मूले 'येन रूपेण मीयत' इत्येतावता पूर्तेर्भावाभावतयेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति **येन रूपेणेत्यस्यैव विवरणमिति** । अल्पविषयकत्वाद्भावाभावतयेत्यस्य येन रूपेणेति बहुविषयकव्याख्यानत्व-मनुपपन्नम् । तथा सति 'वासः परिधत्ते यत्क्षौममि'त्यादाविव विशेषविषयव्याख्यानानुसारेण सामान्यविषयस्य व्याख्येयस्यापि विशेषविषयकत्वस्थित्या भावत्वाभावत्वरूपेण अनेकान्तवादापेक्षया रीत्यन्तरेण अनेकान्तवादा-भावप्रसङ्गादित्यतो व्याख्यानस्यापि व्यवस्थितसत्त्वासत्त्वाद्युपलक्षणत्वाश्रयणात् नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **तच्चेति** । अत्र पक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावो व्याख्यानस्योपलक्षणत्वं च आश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । अस्मिन्नपि व्याख्याने मूले चशब्दस्यान्येनेत्यस्य चाध्याहारकल्पनाप्रसङ्गादपरितुष्यन्नाह **अथवेति** । अत्रापि येन रूपेणेत्येतावता पूर्तेरितरवैयर्थ्यमित्यपरितोषादाह **यदि वेति** । किमस्य विशेषणस्य प्रयोजनमित्यतो भावत्वाभावत्वादेः प्रकारस्य स्वरूपेण भावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभाव इति प्रागुक्तरीत्या व्यवस्थितत्वोपदर्शनमेव तत्प्रयोजनमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह **येनेति** ॥ **आक्षेप इति** । न केनापि प्रमाणेनेत्याक्षेप इत्यर्थः । तथा-ऽप्येकान्तदर्शनस्य भ्रमत्वादिति पूर्वशङ्कायाः कथं परिहार इत्यतो वाक्यतात्पर्यमाह **भवेदिति** । एकान्तदर्शनं यदि भ्रमः स्यात् तर्हि बाध्येतेत्यभिप्रेते तर्केऽप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति **न चेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । शुक्तिरजतप्रत्ययस्येव सत्यरजतप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

विठ्ठ०— एकान्तदर्शनस्येति । नियमग्राहकप्रत्यक्षादिरूपस्य दर्शनस्येत्यर्थः । **सदसत्त्वाद्युप-लक्षणमिति** । सदसत्त्वनित्यानित्यत्वभिन्नाभिन्नत्वरूपप्रागुक्तप्रकाराणामुपलक्षणमित्यर्थः । **विशेषणमेतदिति** । तथा च भावाभावप्रकारकेण येन व्यवस्थितेन रूपेण मीयत इति योजनोक्ता भवति ।

* * *

॥ अथ एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतया
अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्का, तन्निरासश्च ॥

॥ तत्र एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतया अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्का ॥

१९ **सु०— नियमस्य बाधकमाशङ्कते तत्तदिति** ।

अनु०— तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ।
यदि

सद्वादिनो हि सत्त्वं विश्वस्य प्रमाणैः प्रातिष्ठिपंस्तदनङ्गीकारे दोषांश्च न्यरूरुपन् । एवमसद्वादिनोऽप्यसत्त्वस्थापनं तदनङ्गीकारे दूषणं च व्युत्पादितवन्तः, तथाऽन्येऽपि स्वपक्षसाधनं तदनभ्युपगमे बाधनं च कृतवन्तः । तथा च यदि स(त्य)त्वं नाङ्गीक्रियते तदा तु तदुपन्यस्तं प्रमाणमुपरुध्येत दूषणं चानुषज्जेत । एवमसत्त्वाद्यनङ्गीकारेऽपि । अतः तद्दोषपरिहारार्थं तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं च तत्तदात्मता विश्वस्य मया स्वीकृता । तथा च अनेकान्ते प्रबलप्रमाणसद्भावात् कथं नियमे बाधकाभाव इति ।

परि०— 'तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थम्' इत्येतत् तत्तत्साधकप्रमाणस्याप्युपलक्षणं मत्त्वा व्याचष्टे **सद्वादिनो हीति** । **प्रातिष्ठिपन्** प्रतिष्ठापितवन्त इत्यर्थः । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् ।

कं०रा०— **प्रातिष्ठिपन्निति** । प्रकर्षेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । तिष्ठतेरिदि(पा.सू. ७-४-५)ति चङ्परे णौ तिष्ठतेरुपधाया इत्वम् । 'समवप्रविभ्यः स्थ' इत्युपसर्गनिमित्तमात्मनेपदं न भवति । तत्र स्थ इत्यणिच्कस्य स्थाधातोर्ग्रहणादस्य च सणिच्क्त्वात् । 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदमपि न भवति । तस्य कर्तृगामिनि क्रियाफले विहितत्वादिह च स्थापनक्रियायाः परबोधार्थत्वेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाभावादिति ध्येयम् । **न्यरूपयन्निति** । निरूपितवन्त इत्यर्थः । न्यरूरुपन्निति पाठेऽप्ययमेवार्थः । रूपयतेर्लुटि णिश्रीति चङि चङि चेति द्विर्वचने णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वे दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घे णेरनिटीति णिलोपे चेदं रूपम् ।

श्रीनिधि०— **उपरुध्येत** विरुद्ध्येत । **दूषणं चेति** स्वस्वोक्तानङ्गीकारे उक्तं दूषणमित्यर्थः ।

शे०चं०— **तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं चेति** । अनेन तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणमित्युक्तं भवति ॥

विठ्ठ०— दोषनिवृत्त्यर्थमित्येतत्प्रमाणानुसरणार्थमित्यस्योपलक्षणमित्याशयेनाह **सद्वादिन इति** । **प्रातिष्ठिपन्** साधितवन्तः ।

॥ इति एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतया अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्का ॥

* * *

॥ अथ एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतयोक्ताया अनैकान्तदर्शनसाधकप्रबलप्रमाणशङ्काया निरासः ॥

२० **सु०**— परिहरति **तैरिति** ।

अनु०— **तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते(ऽ)चलदर्शनः ।**

'तर्हीं'ति शेषः ।

इदमत्र वक्तव्यम् "सद्वादिमतानुसरणसमयेऽसत्त्वादिभङ्गीरङ्गीकरोषि (वा) न वेति। एवमसद्वादिचरणशरणप्रवेशवेलायां सत्त्वादिप्रकारानूरीकरोषि वा न वेति। एवमन्येष्वपि पक्षेषु विकल्पः।

यद्याद्यस्तदा असौ '**अचलदर्शनः**', = सदा सकलपक्षाङ्गीकारवान् **तैर्दोषैरखिलै-(तैरखिलैर्दोषै)र्लिप्यते**। तथा हि। सद्वादिनो हि न केवलं सत्त्वे प्रमाणं तदनङ्गीकारे च दूषणं च व्युत्पाद्य निवृत्ताः किन्त्वसत्त्वादिपक्षेषु दोषानपि व्युत्पादितवन्तः। एवमस-द्वादिनोऽपि नासत्त्वे प्रमाणं तदनभ्युपगमे बाधकं चाभिधायैवोपरताः, किन्नाम सत्त्वादि-पक्षेषु दोषानपि उपपादितवन्तः। एवमन्येऽपि। तथा च सकलपक्षकक्षीकारे (तु) तत्त-द्वाद्युक्तपक्षान्तरदोषलेपः कथं न स्यात्॥ अथ मन्यसे 'न ते दोषाः किन्त्वाभासाः, ते च नानेकान्तवादं बाधन्त' इति। तदा कथं तानि प्रमाणानि। अनङ्गीकारे दोषाश्च नाभासाः, येनानुस(ये नानुस)रणीयाः। तस्मात्तत्तद्वादिव्युत्पादितप्रमाणाद्यनुसारेण सप्तभङ्गीकुर्वाणेन तदुक्तविपक्षदोषानुसारेण तत्परित्यागोऽपि कार्यः स्यात्। तथा चाङ्गीकारपरित्यागाभ्या-मुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यात्॥ ननु 'अनेकान्तो द्वेधा, क्रमाक्रमभेदात्। तत्र क्रमानेकान्ते तावन्नाङ्गीकारपरित्यागौ विरुद्धौ, अक्रमानेकान्तेऽपि येन रूपेण नित्यत्वं तेनैवानित्यत्वमित्याद्यनङ्गीकारान्न विरोधः; तथा च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारिणा मया तानि प्रमा-णानि दूषणानि च व्यवस्थापितानि भवन्ती'ति नोक्तदोषः। मैवम्, तत्तत्प्रमाणादीनां व्यव-स्थानर्हत्वात्। न खलु तत्त(त्प्रमाणवा)द्वादिभिस्तानि तानि प्रमाणादीनि सावकाशा-न्युपन्यस्तानि, तस्मात्सर्वेष्वपि (वादिषु) वादेषु परमास्तिकस्य कथितैव गतिः॥ अपि चैवमपि सप्तभङ्ग्यङ्गीकारो निर्मूल एव, न ह्येवंवादिनो वादिनः प्रसिद्धाः। सम्भावनया तदङ्गीकारे च न सप्तत्वपरिनिष्ठा, सम्भावनावका(को)शस्य निःसीमत्वात्॥ किञ्च सर्वा-ङ्गीकारपक्षे स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीति पक्षद्वयं न भिद्यते।

द्वितीयपक्षे तु **चलदर्शन** इत्येव दूषणम्, अपसिद्धान्ती स्यात्" इति।

तदेवं सप्तभङ्ग्यङ्गीकारः प्रमाणविरुद्धोऽप्रामाणिकश्चेत्युक्तम्।

अखिलैर्दोषैर्लिप्यत इत्यनेन परस्परव्याहतिश्चेत्यपि सूचितम्।

परि०— कथं तानि प्रमाणानीति । किन्त्वाभासानीति योज्यम् ।। **अनङ्गीकार इति** । तदुक्तप्रमाणानामाभासतानङ्गीकार इत्यर्थः । ये इति विभागः ।। **कष्टां दशामिति** । कृच्छ्रावस्थां प्राप्तवान् भवेदित्यर्थः । **क्रमानेकान्त इति** । इदानीं सत्त्वं पश्चादसत्त्वमित्येवं क्रमानेकान्त इत्यर्थः ।। **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामित्यादिनोक्तैव गतिरित्यर्थः ।। **एवमपीति** । तत्तद्वाद्युक्तप्रमाणानुसरणाद्यर्थमनेकान्तवादावतारेऽपीत्यर्थः ।। **एवं वादिन इति** । सदसदात्मकं सत्त्वे सति सद्विलक्षणमित्यादिप्रकारं ब्रुवाणा इत्यर्थः ।। **स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति** । सदसदात्मकमिति पक्षादित्यर्थः ।। **स्यादस्ति स्यान्नास्तीति पक्षद्वयमिति** । सदिति पक्षोऽसदिति पक्षश्चेति पक्षद्वयमित्यर्थः । एकदैवानेकविधाङ्गीकारवादे सदसदात्मकमित्युक्त्यैव (क्तेऽस्यैव) सदिति पक्षस्य असदिति पक्षस्य च प्राप्तेरिति भावः । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्त(व्यं च)व्यश्च स्यादस्ति चावक्त(व्यं)व्यः स्यान्नास्ति चावक्त(व्यञ्च)व्यश्च स्यादस्ति च नास्तिचावक्त(व्यञ्चे)व्यश्चेत्यादिसप्तभङ्गीसङ्ग्राहकपरकीयवाक्यं चन्द्रिकायां व्याख्यातम् ।। **द्वितीयपक्षे त्विति** । अङ्गीकरोषि वा न वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षे त्वित्यर्थः ।

गु०दी०— न ह्येवंवादिनो वादिन इत्यत्र सदसदाख्यभङ्गिद्वयाङ्गीकारिणां सत्त्वेऽपि त्वदुक्तसप्तभङ्गिनां मध्ये एकैकभङ्गच्यङ्गीकारिणां वादिनां दर्शनषट्केऽप्यनुपलम्भादित्यर्थः ।

यादु०— कष्टां दशामाविष्ट इति । व्याहतभाषी स्यादित्यर्थः ।। **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयमित्यादिना कथितैव गतिरित्यर्थः ।। **स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति** । सदसत्स्यादिति पक्षात् सत्स्यादसत्स्यादिति पक्षद्वयं मिलितं न भिद्यत इत्यर्थः । युगपत्सर्वभङ्गच्यङ्गीकारपक्षे यदा सदसदिति पक्षोऽङ्गीकृतः, तदा सदित्यसदिति पक्षद्वयं स्वीकृतमेवेति पुनस्तदङ्गीकारो व्यर्थस्तत्परित्यागे च सप्तभङ्गच्यङ्गीकारभङ्ग इति भावः । ननु सदित्येकः प्रकारोऽसदिति द्वितीयः सदसदात्मक इति तृतीय इति पूर्वमुक्तत्वात् तथैव व्यवहर्तव्यम् । स्यादस्तीत्यादिविलक्षणव्यवहारः कथमिति चेत् । उच्यते । पूर्वं शिष्याणां सुबोधाय तच्छास्त्रीयशब्दानामर्थानुवाद एव कृतः, इदानीं स्वात्मनस्तदभिज्ञत्वद्योतनाय तच्छास्त्रीयशब्दैरेव व्यवहृतमिति न कोऽपि दोषः । ते च शब्दाः स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तभङ्गीप्रतिपादकास्तच्छास्त्रीया ज्ञेयाः । अत्र स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तद्योती । यथाऽऽहुः 'वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः' इति । तथा च स्यादस्तीत्यादिवाक्ये स्याच्छब्दात्कथञ्चिदर्थोऽस्तीत्यादिभिरनुक्तः प्रतीयते । तेनानियमरूपोऽनेका(न्तिको)न्तोऽवगम्यत इति ।। **व्याहतिश्चेत्यपीति** । व्याहतं सदेत्युत्तरत्रानुवादादिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— येनेति । यदि तानि प्रमाणानि नाभासभूतानि तत्पक्षानङ्गीकारे च तेनोक्ता दोषाश्च यदि नाभासास्तर्ह्येव ते पक्षा अनुसरणीया इत्यर्थः ॥ **तदुक्तविपक्षेति** । सत्त्वे प्रमाणमभिधाय तद्विपक्षेऽसत्त्वपक्षे दूषणमुक्तवन्तः, अतस्तद्दोषानुसारेण असत्त्वपक्षपरित्यागोऽपि कार्यः स्यादित्यर्थः ॥ **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यादित्युक्तैव गतिरित्यर्थः । **एवं वादिनः** विश्वं सदेवेति वादिनः । असदेवेति वादिनः । सदसदेवेति वादिनः । सदसद्विलक्षणमेवेति वादिनः । सत्त्वे सति सदसद्विलक्षणमेवेति वादिनः । असत्त्वे सत्यसद्विलक्षणमेवेति वादिनः । सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणमेवेति वक्तारो वादिनो न हि प्रसिद्धाः, येन तद्वाद्युक्तप्रमाणानुसरणाय सप्तभङ्गिता विश्वस्य त्वयाऽङ्गीकार्या स्यादित्यर्थः ।

कं०रा०— अथ मन्यस इति । सद्वादिप्रभृतिभिर्व्युत्पादिता असत्त्वादिपक्षेषु ये दोषास्ते वस्तुतो दोषा न भवन्ति किं त्वाभासाः तेनानेकान्तवादं न बाधन्त इति यदि मन्यसे तर्हि तद्वादिप्रभृतिभिः सत्त्वादिसाधक-त्वेनोक्तानि प्रमाणानि सत्त्वाद्यनङ्गीकारव्युत्पादिता दोषाश्च कथं नाभासाः येनानुसरणीयाः स्युरित्यर्थः । **न ह्येवं-वादिन इति** । विश्वस्य सत्त्वादिपक्षान् सर्वानपि वदन्तो वादिनो न प्रसिद्धाः येन तत्तद्वादिव्युत्पादितप्रमाण-मूलकत्वात् सप्तभङ्ग्यङ्गीकारस्य निर्मूलता न स्यादिति भावः । **सम्भावनाकोशस्येति** । सदसदात्मकत्वे सति सद्विलक्षणत्वं सदसदात्मकत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमित्यादिप्रकारान्तराणामपि सम्भावयितुं शक्यत्वात् सम्भावना-कोशस्य निःसीमत्वमिति भावः । **किञ्चेति** । सर्वाङ्गीकारपक्षे विश्वं सदसदात्मकमिति पक्षात् सत् असत् इति पक्षद्वयं न भिद्यते अतः सप्तभङ्गित्ववचनमयुक्तमिति भावः । एतच्चोपलक्षणं विश्वं सदसदात्मकं तद्विलक्षणं चेति पक्षात्सत्तद्विलक्षणमसत्तद्विलक्षणमिति पक्षद्वयं न भिद्यत इत्यपि ग्राह्यम् । **द्वितीय इति** । सद्वादिमतानुसरण-वेलायामसत्त्वादिप्रकारा नाङ्गीक्रियन्त इति द्वितीयपक्षे तु चलदर्शन इत्येव दूषणमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे चल-दर्शनशब्दार्थमाह **अपसिद्धान्तीति** ।

श्रीनिधि०— तानि प्रमाणादीनि इति । **आदिपदेन** अनङ्गीकारे बाधकं च परपक्षदूषणं च गृह्यते । **कथितैव गतिरिति** । तथा च अङ्गीकारपरित्यागाभ्यां उभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यादित्युक्ता गतिरित्यर्थः । **एवमपीति** । कालभेदेन वा रूपभेदेन वा अनेकान्ताभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । **एवंवादिन इति** । सप्तभङ्गितावादिन इत्यर्थः । सत्त्वं नैयायिकादिभिरभ्युपगतं असत्त्वं शून्यवादिना । मायिवराकेण अवक्तव्यत्वम् । पक्षचतुष्टयं तु न केनापि । तथा च कथं तत्तद्वाद्युक्तप्रमाणानुरोधेन तदनङ्गीकारे उक्तबाधकेन च सप्तभङ्ग्यङ्गीकार इति भावः । ननु भङ्गित्रयं तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीक्रियते अतिरिक्तं तु सम्भावनयेत्यत आह **सम्भावनयेति** । **परिनिष्ठा** व्यवस्था । **निःस्सीमत्वादिति** । निरवधिकत्वादित्यर्थः । तथाहि । सदसत्त्वे सति सद्विलक्षणं तत्त्वे असत्यसद्विलक्षणमित्यादेरप्यूहितुं शक्यत्वादिति । **स्यादस्तीत्यादि** । अस्तीति स्यात् नास्तीति च स्यादिति पक्षात् । सदसदिति पक्षादिति यावत् । **स्यादस्ति स्यान्नास्तीति** । सत्स्यादसत्स्यादिति आद्यपक्षद्वयमित्यर्थः । **द्वितीयपक्षे त्विति** । सद्वाद्यादिमतानुसरणसमये असत्त्वादिभङ्गिर्नाङ्गीक्रियत इति पक्ष

इत्यर्थः । **अपसिद्धान्ती स्यादिति** । सप्तभङ्गि सदातनमित्युक्तेरिति भावः । एवञ्च चलितं त्यक्तं दर्शनं येन सः चलदर्शन इति विग्रहः सूचितः । आद्यपक्षे तु चलं चञ्चलं दर्शनं यस्येति च द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— तर्हीति शेष इति । पूर्वत्र यदीत्युक्तेरिति भावः । ननु सत्त्वपक्षाङ्गीकारसमयेऽसत्त्वादि-पक्षाणामनभ्युपगमान्नायं दोष इत्यतोऽङ्गीकारपक्ष एवायं दोष इत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भवितपक्षद्वयं विकल्प्य आद्यपक्षदूषणतया ग्रन्थं योजयितुमाह **इदमत्रेत्यादिना** । ननु तत्तत्पक्षाङ्गीकारमात्रेणैव तत्तदुपन्यस्त-प्रमाणानुसरणस्य तत्तद्दूषणानुषङ्गस्य चोपपन्नत्वात् कथमखिलदोषलिप्तत्वं तस्येत्यतो नात्र दोषशब्देन तत्त-दनङ्गीकारे निरूपितदोषोऽभिमतः, येन तदङ्गीकारमात्रेण तन्निवृत्तेः कथं दोषलिप्तता तस्येति शङ्क्येत, किन्नाम तदतिरिक्त एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपपादयितुं प्रतिजानीते **तथाहीति** ॥ **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामापन्नः स्यादित्युक्तैव गतिरित्यर्थः ॥ **सम्भावनाकोश-स्येति** । सत्त्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं सत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति सद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति सदस-द्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे सति सद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमित्यादीनामनेकेषां प्रकाराणां सम्भवा-दिति भावः ॥ **स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति** । स्यात्सदसदिति पक्षात्स्यात्सत्स्यादसदिति मिलितं पक्षद्वयं न भिद्यत इत्यर्थः । युगपत्सर्वभङ्ग्यङ्गीकारपक्षे स्यात्सदसदिति तृतीयपक्षाङ्गीकारेणैव स्यात्सत्स्या-दसदिति आद्यपक्षद्वयाङ्गीकारसिद्धेः पुनस्तत्स्वीकारो व्यर्थः । तत्परित्यागे च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारभङ्ग इति भावः । **द्वितीयेति** । सत्त्वपक्षाङ्गीकारसमयेऽसत्त्वादिभङ्गानङ्गीकारोऽसत्त्वाङ्गीकारसमये च सत्त्वादिप्रकाराणामनङ्गीकार इति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ **व्याहतिश्चेत्यपीति** । 'व्याहतं सदे'त्युत्तरत्र व्याहतत्वस्यापि कथना-दिदमुक्तमित्यवधेयम् ।

वा०र०— तर्हीति शेष इति इति प्रतीकोपादानं विशिष्टम् ।

स०व्र०— कथितैव गतिरिति । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यादित्युक्तैव गतिरित्यर्थः । **सम्भावनाकोशस्येति** । सत्त्वे सति असद्विलक्षणत्वम्, सत्त्वे सति सदसद्विल-क्षणत्वम्, असत्त्वे सति असद्विलक्षणत्वम्, असत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वम्, सदसत्त्वे सति सद्विलक्षणत्वम्, सदसत्त्वे सति असद्विलक्षणत्वमित्यादीनामनेकेषां प्रकाराणां सम्भवादिति भावः ।

वि०ठ०— तानि प्रमाणानि इत्यतःपरं नाभासानीति ग्राह्यम् । **कष्टां दशामिति** । व्याहतभाषित्वरूपां कृच्छ्रावस्थामित्यर्थः । **क्रमाक्रमभेदादिति** । इदानीं सत्त्वं कालान्तरे त्वसत्त्वमिति क्रमानेकान्तः, युगपदेव सदसत्त्वादिकमित्यक्रमानेकान्त इति ज्ञेयम् । **नाङ्गीकारपरित्यागाविति** । इदानीं सत्त्वाङ्गीकारस्य कालान्तरे तत्परित्यागस्य चाविरुद्धत्वादिति भावः । **व्यवस्थापितानीति** । कालादिभेदेन सत्त्वदशायां प्रमाणानि असत्त्व-दशायां तत्सत्त्वदूषणानि व्यवस्थितानीत्यर्थः । **न खल्विति** । सत्त्वादिप्रकारप्रापकप्रमाणानि तद्विरुद्धप्रकार-दूषणानि कालादिभेदेन सावकाशानि नोपन्यस्तानि किन्तु तत्तद्वादिभिः स्वस्वाभ्युपगतप्रकारस्य सर्वथाऽन्यथ-

यितुमशक्यतयैवोपन्यस्तानि । ततश्च सर्ववाद्युक्तसाधनदूषणयोरत्यन्तश्रद्धावता तत्तदभ्युपगतप्रमाणमङ्गीकुर्वाणस्य तत्तद्वाद्युक्तविपक्षदोषमनुसरमाणस्य सर्वपक्षाङ्गीकारयोरवश्यं कर्तव्यत्वादुभयत आकृष्ट इत्यादिना कथितैव गतिः स्यादित्यर्थः । न केवलमेवं व्याहतभाषित्वं, सप्तभङ्गितारूपानेकान्तवादोऽपि न सिद्ध्यतीत्याह **अपि चेति** । **स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति** । सदसत् स्यादित्येतत् पक्षात् सत्स्यादसत्स्यादिति च पक्षद्वयं मिलतं न भिद्यत इत्यर्थः । युगपत्सर्वभङ्ग्यङ्गीकारपक्षे यदा सदसदिति पक्षोऽङ्गीकृतः, तदा सदिति असदिति पक्षद्वयं लब्धमेवेति पुनस्तदङ्गीकारो व्यर्थः । तत्परित्यागे च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । ननु सदित्येकः प्रकार असदिति द्वितीयः सदसदात्मकमिति तृतीयः इति पूर्वमुक्तत्वात् तथैव व्यवहर्तव्यम्, स्यादस्तीत्यादि विलक्षणव्यवहारः कुत इति चेदुच्यते पूर्वं शिष्याणां सुबोधत्वाय तच्छास्त्रीयशब्दानामर्थानुवाद एव कृतः इदानीं तु स्वात्मनस्तच्छास्त्राभिज्ञताद्योतनाय तच्छास्त्रीयव्यवहारः कृत इति न दोषः । तच्छास्त्रीयवाक्यं चन्द्रिकाया-मुदाहृत्य व्याख्यातमिति । **द्वितीयपक्षे त्विति** । प्राग्विकल्पितपक्षे त्वित्यर्थः । **अपसिद्धान्तीति** । दर्शनपदस्य सिद्धान्तवाचित्वादिति भावः । व्याहतं सदेत्युत्तरमूले अनुवादात् तदनुरोधेनाह **व्याहतिश्चेत्यपि सूचितमिति** ।

।। इति एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतयोक्ताया अनैकान्तदर्शनसाधक-प्रबलप्रमाणशङ्काया निरासः ।।

।। इति एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वसाधने बाधकतया अनैकान्तदर्शनसाधक-प्रबलप्रमाणशङ्का, तन्निरासश्च ।।

।। इति एकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेन तद्विरोधाभावशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ।।

।। इति एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधसमर्थनम् ।।

।। इति एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य प्रमाणविरोधस्तत्समर्थनञ्च ।।

।। इति एकस्मिन्पदार्थे सप्तभङ्गित्वस्य दृष्टिविरोधतोऽसम्भवः ।।

* * *

।। अथ एवमसम्भावितस्यापि सप्तभङ्गिनयस्य स्वीकारेऽतिप्रसङ्गकथनम् ।।

।। तत्र तदतिप्रसङ्गदर्शकानुव्याख्यानगतानां तत्प्रसङ्गस्वरूपदर्शककतिपयशब्दानां व्याख्यानम् ।।

२१ सु०— एवम्भूतस्यापि सप्तभङ्गिनयस्य स्वीकारेऽतिप्रसङ्गं चाह **अतिहायेति** ।

अनु०— अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं सदसत्तया ।
अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहतं सदा ।
सर्वप्रकारं वदतो

अशेषमाविरुद्धं वदत इत्यस्योपपादनं व्यवस्थितया **सदसत्तया प्रमाणाप्तनियम-मतिहायेति** । सर्वे प्रकारा यस्य विश्वस्य तत्तथोक्तम्, सर्वश्चासौ प्रकारश्चेति वा । ननु 'क्रमानेकान्ते तावत्कालभेदेन न व्याघातः, अक्रमानेकान्तेऽपि रूपभेदेने'त्यत उक्तं **सदा सर्वप्रकारं वदत इति** । 'सदे'ति रूपाभेदस्याप्युपलक्षणम् ।

परि०— रूपभेदेनेति । येन रूपेण सत्त्वं ततोऽन्येन रूपेणेत्येवं रूपभेदेनेत्यर्थः ॥ **रूपाभेदस्यापीति** । रूपभेदेनेति यदुक्तं तदभावस्यापीत्यर्थः ।

यादु०— रूपभेदेनेति । केनचिद्रूपेण सत्केनचिद्रूपेणासदित्यादिरूपेणेत्यर्थः ।

वं०प०— रूपभेदेनेति । येन रूपेण सत्त्वं तेनैव रूपेणासत्त्वं नोच्यते, किन्तु रूपान्तरेणेत्यर्थः । **क्रमानेकान्ते** क्रमेण, अक्रमानेकान्ते रूपभेदेन ।

श्रीनिधि०— कालभेदेन न व्याघात इति । स्वकाले सत्त्वम् । प्राक् ध्वंसावस्थायां चासत्त्वम् । एवं सदसदित्यत्रापि कालभेदेनोपपत्तिः । चतुर्थेऽपि प्रागुत्तरं च सद्विलक्षणत्वं स्वकाले असद्विलक्षणत्वम् एवं पञ्चमादावपि द्रष्टव्यम् । एवंरूपभेदेनापि घटत्वेन सत्त्वम् । पटत्वेनासत्त्वम् । एवं तृतीयभङ्ग्यामपि । चतुर्थेऽपि घटत्वेनासद्विलक्षणत्वं पटत्वेन सद्विलक्षणत्वमिति । एवमेव पञ्चमादावपि द्रष्टव्यम् अनेकान्तवादान्तरोऽसङ्गतः ।

शे०चं०— प्रमाणविरुद्धत्वस्याशेषमाविरुद्धं वदत इत्यनेनैव कथनादप्रामाणिकत्वस्य च निर्मान-मित्यनेनैव कथनात् 'अतिहाय प्रमाणाप्तनियममि'त्यादिभाष्यखण्डस्य वैयर्थ्यमित्यत आह **अशेषेति** । अन्यपदार्थप्रधानत्वेन बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात् तदाश्रयणमनुपपन्नमित्यरुचेराह **सर्वश्चासाविति** ॥ **कालभेदेनेति** । एकस्मिन्नेव भूतले एकस्यापि घटस्य कालभेदेन सत्त्वासत्त्वोपलम्भेन तयोरविरुद्धत्वात् कालभेदेन विश्वस्य सत्त्वासत्त्वे युज्येते इत्यर्थः ॥ **रूपभेदेनेति** । तत्र तदैव नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभावदर्शनात् प्रकारभेदेन सत्त्वासत्त्वयोरप्यविरोध इति भावः । ननु सदा सर्वप्रकारवादित्वात् कालभेदेन व्याघातपरिहारासम्भवेऽपि रूप-भेदेन व्याघातपरिहारः स्यादेवेत्यतः सदेत्यस्य रूपाभेदोपलक्षणत्वेन रूपभेदाभावस्यापि लाभान्न रूपभेदेनापि व्याघातपरिहारसिद्धिरित्यभिप्रेत्य सदेत्येतद्रूपाभेदोपलक्षणतया योजयति **रूपाभेदस्यापीति** ।

वा०र०— अशेषेति इति प्रतीकोपादानम् ।

विठ्ठ०— रूपभेदेनेति । येन रूपेण सत्त्वं ततोऽन्येन रूपेणासत्त्वमिति भेदेनेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ तत्प्रसङ्गस्वरूपदर्शकशब्दगत‘सदा सर्वप्रकारं वदतः’-इत्यस्याशयप्रदर्शनम् ॥

२२ **सु०— अयमाशयः । यदि क्रमेण वा रूपभेदेन वाऽनेकप्रकारत्वं तदा नायमनेकान्तवादः समर्थनीयः; सर्वैरपि वादिभिरङ्गीकृतत्वात्, न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वाणोऽस्ति यं प्रत्यनेकान्तवादावतारः सङ्गच्छेत, केवलं क्षणभङ्गो वाऽत्यन्तसत्कार्यवादो वाऽवस्थावस्थावतोरत्यन्तभेदो वाऽपाकरणीयः । अतः अनेकान्तवादमवतारयता क्षपणकेन, ‘सदा, रूपाभेदेनैव च, सर्वप्रकार(क)त्वमि’त्येव वक्तव्यम् । तथा च न व्याघातनिस्तार इति ।**

परि०— तर्ह्यपाकरणीयाभावात् मम मूकतैव स्यादित्यत आह **केवलं क्षणभङ्गो वेति** । वैभाषिकसाङ्ख्यवैशेषिकैः क्रमादङ्गीकृत इति भावः । निस्तार इतीतिशब्दस्यायमाशय इत्यनेनान्वयः ।

यादु०— कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यलक्षणमनैकान्त्यमनङ्गीकुर्वाणो वादी कोऽपि नास्तीत्ययुक्तम् । साङ्ख्यवैभाषिकनैयायिकादीनामेव तथाभूतानां सत्त्वात् । न हि वैभाषिकमते एकस्यैव वस्तुनः कालतोऽवस्थावैचित्र्यरूपमनैकान्त्यमुपपद्यते । तैः पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरकालयोर्वस्तुन एकत्वस्यैवाभावात् । नापि साङ्ख्यमते तत् सम्भवति । कार्यावस्थाया अपि पूर्वविद्यमानाया एवाभिव्यक्तिरित्यत्यन्तसत्कार्यवादिना तेनाङ्गीकृतत्वेनावस्थावैचित्र्याभावात् । नैयायिकादिमतेऽपि न तत् सम्भवति । अवस्थायास्तद्वतश्चात्यन्तभेदस्यैव तैरङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरावस्थयोः परस्परमत्यन्तभेदे तद्वतोरपि परस्परमत्यन्तभेदप्राप्त्यैकस्मिन्नवस्थावैचित्र्यालाभादित्यत आह **केवलं क्षणभङ्ग इत्यादि** । त्वदुक्तानेकान्तवादानङ्गीकारबीजानां क्षणिकत्वादीनां निराकरणे तदङ्गीकारस्य तेषामप्यौचित्या वर्जितत्वेन प्राप्ततया तान्प्रत्यपि त्वदीयमुक्तानैकान्त्योपपादनं व्यर्थमेवेति भावः ।

वं०प०— क्षणभङ्ग इति । जैनानां मते जगतः स्थायित्वादिति भावः । **रूपाभेदेन** । येन रूपेण सत्त्वं तेनैव रूपेणासत्त्वमिति रूपाभेदेनेत्यर्थः ।

कं०रा०— ननु क्षणभङ्गादिपक्षेषु पदार्थानां कालादिभेदेन वैचित्र्यस्याभावात् तद्वादिनं प्रत्यनेकान्तवादावतारः किं न स्यादित्यत आह **केवलमिति** । क्षणभङ्गादिवादिनं प्रति क्षणभङ्गादिकमेव निराकार्यं तस्मिन्निराकृते कालादिभेदेनानेकान्तवादस्य सर्ववाद्यङ्गीकृतस्य स्वत एव सिद्धेर्न त्वनेकान्तवादोऽवतारणीय इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— नहि कोऽपि वादीति । कालतो रूपतश्च नियममात्रसमर्थने अनेकान्तवादोऽसङ्गतः । सत्त्वादिरूपेणैकप्रकारत्वाभावसाधनं तु सत्त्वासत्त्वनियमाभावसाधनं कालतो रूपतश्च सर्ववादिसिद्धम् । नित्यत्वानित्यत्व-भिन्नत्वाभिन्नत्व-भावाभावत्वादिना नियमस्तु रूपभेदेनैव सिद्धः न कालभेदेन । कालभेदेन तदने-

कान्ततासाधने तु क्रमानेकान्तवादाभ्युपगमो व्यर्थ एव व्याघातानिस्तारादिति द्रष्टव्यम् । **क्षणभङ्गो वेत्यादि** । क्रमानेकान्तमङ्गीकुर्वतेति शेषः । क्षणभङ्गादीनां क्रमानेकान्तविरुद्धत्वादिति भावः । तथाहि । क्रमानेकान्तो नाम कालभेदेनैकस्य अनेकविरुद्धधर्मसंसर्गः । न च क्षणिके तत्सम्भवति । अत्यन्तसत्कार्यवादे सत्त्वाद्यनेकान्तो न सङ्गच्छते । अवस्थावस्थावतोरत्यन्तभेदे च क्रमानेकान्ते घटः पूर्वं असन् इदानीं सन् इत्यनियमः एकस्यैव मृत्पिण्डत्वघटत्वादिविरुद्धानेकधर्मसंसर्गे सति भवति । नान्यथा । अन्यथा घटपटादीनामपि क्रमेणोत्पत्तौ क्रमानेकान्तः स्यात् । मृदादेर्धर्मिणः घटत्वाद्यवस्थायाश्च अत्यन्तभेदे सति नैकस्यानेकधर्मसंसर्ग इति, सोऽवश्यं निराकार्यः ।

श्री०चं०— 'न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वाणोऽस्ती'त्ययुक्तम् । असद्वैभाषिकसाङ्ख्यवैशेषिकादीनामेव तथाभूतानां सत्त्वात् । न हि वैभाषिकमते एकस्यैव वस्तुनः कालतोऽवस्थावैचित्र्यरूपानेकान्तत्वमुपपद्यते । तैः पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरकालयोर्वस्तुन एकत्वस्यैवाभावात् । नापि साङ्ख्यमते तत् सम्भवति । कार्यावस्थाया अपि पूर्वं विद्यमानाया एवाभिव्यक्तिरिति अत्यन्तसत्कार्यवादिना तेनाङ्गीकृतत्वेन अवस्थावैचित्र्याभावात् । वैशेषिकादिमतेऽपि न तत् सम्भवति । अवस्थायास्तद्वतश्चात्यन्तभेदस्यैव तैरङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरावस्थयोः परस्परमत्यन्तभेदात् तद्वतोरपि परस्परमत्यन्तभेदसिद्ध्या एकस्मिन्नवस्थावैचित्र्यालाभादित्यत आह **केवलं क्षणभङ्ग इत्यादिना** । त्वदुक्तानेकान्तवादानङ्गीकारबीजानां क्षणिकत्वादीनां निराकरणे तदङ्गीकारस्य तेषामप्यौचित्या वर्जितत्वेन प्राप्ततया तान्प्रत्यपि त्वदीयमुक्तानेकान्तवादोपपादनं व्यर्थमेवेति भावः ।

वा०र०— **केवलं क्षणभङ्ग इत्यादिना** इति प्रतीकोपादानम् ।

वि०— सदेत्यनेन व्याहत्युपपादनं कथं लभ्यत इत्यत आह **अयमाशय इति** । ननु न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्च अवस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वाणोऽस्तीत्युक्तमयुक्तम् । वैभाषिकसाङ्ख्यनैयायिकानां सत्त्वात् । तथा हि वैभाषिकमते पदार्थानां क्षणिकत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरकालावस्थायिन एकस्य वस्तुनो अभावेन कालतः सदसत्त्वरूपानेकान्तवादानुपपत्तिः । साङ्ख्यमतेऽपि नानेकान्तवादः, अत्यन्तसत्कार्यवादिना साङ्ख्येन पूर्वं विद्यमानाया एव कार्यावस्थायाः व्यक्तिरित्यङ्गीकृतत्वेन तन्मतेऽवस्थाभेदेन सदसत्त्वरूपवैचित्र्याभावात् । नैयायिकैरपि अवस्थायास्तद्वतश्चात्यन्तभेदस्यैवाङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरावस्थयोः परस्परमत्यन्तभेदे तद्वतोरपि परस्परमत्यन्तभेदप्राप्त्या एकस्मिन्नवस्थावैचित्र्यालाभेन तन्मतेऽपि नानेकान्तवादो युज्यते । तथा चोक्तमित्यत आह **केवलं क्षणभङ्गो वेति** । तथा च त्वदीयानेकान्तवादादपि विरोधित्वात् क्षणभङ्गादिरेव निरसनीयः अनेकान्तवादोपपादनं तु व्यर्थत्वान्न सङ्गच्छत इति भावः ।

॥ इति तत्प्रसङ्गस्वरूपदर्शकशब्दगत'सदा सर्वप्रकारं वदतः'-इत्यस्याशयप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदतिप्रसङ्गदर्शकानुव्याख्यानगतविविधप्रसङ्गदर्शनस्य व्याख्यानम् ॥

२३ सु०—

अनु०— दृष्टहानिरमग्रहः ।
स्वव्याहतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि ॥

अशेषमाविरुद्धं सदा सर्वप्रकारत्वं वदतो दृष्टहानिः स्यात् । **निर्मानं च सदा सर्वप्रकारं वदतो अमग्रहो** अप्रामाणिकस्वीकारः स्यात् । **व्याहतं सदा सर्वप्रकारं वदतः स्वव्याहतत्वं** स्यादिति योजना । दृष्टहानाद्यनुषङ्गिदोषान्तरसङ्ग्रहार्थमित्याद्या इत्युक्तम् ॥ हिशब्दः सर्वत्र प्रसङ्गहेतुसूचनार्थः ।

अयमर्थः । यदि प्रमाणविरुद्धमपि सर्वप्रकारत्वं विश्वस्य स्वीक्रियते तदा दहनशैत्यं वा गवालम्भनादेर्धर्मसाधनत्वादिकं वा(चा)ऽङ्गीकार्यं स्यात्, प्रमाणविरोधेन प्रतिपक्ष-निराकरणं च न स्यात्, किन्तु प्रत्यभिज्ञादिविरुद्धमपि क्षणिकत्वादिकमङ्गीकर्तव्यं स्यात्; अविशेषात् । यदि चाप्रामाणिकमपि सर्वप्रकारत्वमुररीक्रियते तदा खरविषाणादिकं वा गोमांसादिभक्षणस्य धर्मसाधनत्वं चोररीकरणीयं स्यात्, प्रमाणाभावेन परमतनिरासोऽपि न कार्यः स्यात् । तद(प्य)भ्युपगमनीयमेव भवेदविशेषात्, तथा च दूष्योपादेयहीनस्य शास्त्रनिर्माणमपि न स्यात् । यदि च व्याहतमपि सर्वप्रकारत्वमङ्गीकुर्यात् तदा 'मातुरपि वन्ध्यात्वं, जिनोपदेशस्य प्रमाणतयाऽभ्युपगतस्याप्यप्रामाण्यं, बद्धस्यापि मुक्तत्वं, मुक्त-स्यापि बद्धत्वं, सिद्धस्यापि रागित्वं, श्वपचस्यापि सिद्धत्वमि'त्यादि सर्वमप्यङ्गी(कुर्यात्)-कार्यं स्यात्, अन्यथाऽनेकान्तभङ्गप्रसङ्गात् । एवञ्च न शास्त्रप्रणयनप्रयासः कार्यः, मत्तो-न्मत्तादिभिरेवास्य कृतत्वादिति ।

परि०— वाक्यं योजयति **अशेषमाविरुद्धमित्यादिना** ॥ **हेतुसूचनार्थ इति** । अविशे-षादिति हेतुसूचनार्थ इत्यर्थः । आनुषङ्गिकदोषं हेतुं च दर्शयितुं प्रतिजानीते **अयमर्थ इति** ॥ **प्रतिपक्षेति** । परपक्षेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । मात्रादेर्मातृत्वाद्येकप्रकाराङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अस्य कृतत्वादिति** । व्याहतवाक्यप्रबन्धस्येत्यर्थः ॥ *सप्तभङ्गित्वभङ्गः ॥*

यादु०— हेतुसूचनार्थ इति । अविशेषलक्षणस्यानेकान्तभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्य च हेतोः सूचनार्थ इत्यर्थः । आद्यशब्दसङ्गृहीतं दोषान्तरं दर्शयितुमाह **अयमर्थ इति** ॥

वं०प०— प्रसङ्गे हेत्विति । दृष्टहानेरमग्रहस्य स्वव्याहतत्वस्य च **प्रसङ्गे** आपादने अविशेषानेकान्तभङ्गलक्षणहेत्वोः सूचनार्थो हिशब्द इत्यर्थः । अनुषङ्गिदोषान्तरं सूचितहेतुं च वक्तुमाह **अयमर्थ इति** । तदेत्यारभ्य अविशेषादित्यन्तेन दृष्टहान्यनुषङ्गिदोषान्तरं कथितम् । यदि वेत्यारभ्य निर्माणमपि न स्यादित्यन्तेन अप्रामाणिकस्वीकाररूपामग्रहानुबन्धिदोषान्तरमुक्तम् । यदि चेत्यारभ्य कृतत्वादितीत्यन्तेन स्वव्याहतत्वानुबन्धिदोषान्तरमुक्तमिति ध्येयम् । अविशेषादनेकान्तभङ्गप्रसङ्गादिति हिशब्दसूचितहेतुप्रदर्शनं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥

श्रीनिधि०— दृष्टहान्यादि अनुषङ्गिदोषान्तरसङ्ग्रहार्थमिति । स च दोषः 'अयमर्थ' इत्यादिना वक्ष्यमाणोऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् । **सर्वत्र प्रसङ्गहेतुसूचनार्थ इति** । मूलसूचनार्थ इत्यर्थः । हेतुसूचनार्थ इत्युक्तं तदेव मूलं दर्शयति **अविशेषादिति** । आद्ये द्वितीये च वक्ष्यति **अविशेषादिति** । **दहनशैत्यं वा गवालम्बनादेर्धर्महेतुत्वं वेति** । अनुमानस्य प्रत्यक्षागमोपजीवनेनैव प्रमाणत्वात् तद्विरुद्धस्य पृथग्ग्रहणाभावः । **सिद्धस्येति** । योगसिद्धस्येत्यर्थः । तृतीयप्रसङ्गे 'हि'शब्दसूचितं हेतुं दर्शयति **अन्यथाऽनेकान्तेति** । सदसद्ग्रहणस्य नित्यत्वानित्यत्वादिसकलधर्मोपलक्षणत्वादिति भावः । इत्यादि सर्वमप्यङ्गीकुर्यादितीष्टमेवेत्यत आह **एवं चेति** । **अस्य कृतत्वादिति** । **अस्य** व्याहताङ्गीकारस्य । स्वबुद्धिस्थप्रमेयं परेणाप्यङ्गीकारयितुं हि शास्त्रम् । तद्बुद्धिस्थं च प्रमेयं सर्वव्याहतं, तच्च मत्तादिभिरेवाङ्गीकृतमिति शास्त्रप्रणयनं व्यर्थमिति भावः ।

शे०चं०— अशेषमाविरुद्धत्वादिकमपि दृष्टहान्यादित्रिके प्रत्येकं हेतुरिति भ्रमनिरासाय हेतुहेतुमद्भावमुपदर्शयति **अशेषेत्यादिना योजनेत्यन्तेन** ॥ **हेतुसूचनार्थ इति** । अविशेषलक्षणस्य अनेकान्तभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्य च हेतोः सूचनार्थ इत्यर्थः । आद्यशब्दसङ्गृहीतमनुषङ्गिदोषान्तरमेव दर्शयितुमाह **अयमर्थ इत्यादिना** । तर्कमूलभूतव्याप्तिवैकल्यात् तर्काभासतामाशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यदविशिष्टस्य यस्य यद्वत्ति तदविशिष्टस्य अपरस्यापि तद्वतीति अविशेषव्याप्तिसद्भावान्न तर्काभासतेत्याह **अविशेषादिति** । इतीत्यस्येत्ययमर्थ इति पूर्वेण सम्बन्ध इति ॥ **वर्तत इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः ।

वा०र०— आद्यशब्देति । इत्याद्या इत्याद्यशब्दसङ्गृहीतमित्यर्थः । **प्रतिपक्षेति** मूलम् । विरोधिपक्षेत्यर्थः । **तर्काभासतेति** । तर्काभासतेत्याशङ्क्येत्यर्थः । **अविशेषेति** । अविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावादित्यर्थः ।

स०व्र०— आनुषङ्गिकदोषान्तरसङ्ग्रहार्थम् इत्याद्या इत्युक्तमित्युक्तम् । तदेव दोषान्तरं वक्तुमाह **अयमर्थ इति** ।

विट्ठ०— एवं मूलाभिप्रेतं व्याघातमुपपाद्य समग्रमूलं योजयति **अशेषेति** । **हेतुसूचनार्थ इति** । आद्यद्वितीयातिप्रसङ्गयोर्वक्ष्यमाणस्य अविशेषादिति हेतोः तृतीये अनेकान्तभङ्गप्रसङ्गादिति हेतोश्च सूचनार्थ इत्यर्थः । सर्वत्र प्रसङ्गप्रदर्शनपूर्वकं सूचितहेतून् व्यञ्जयन्नादिशब्दसङ्गृहीतमनुषङ्गिकदोषं दर्शयति **अयमर्थ इति** । **प्रतिपक्षनिराकरणमिति** । वैभाषिकादिवादिनिराकरणमित्यर्थः । **अन्यथेति** । व्याहतस्यापि सर्वप्रकारत्वस्याऽनङ्गीकार इत्यर्थः ।

॥ इति तददतिप्रसङ्गदर्शकानुव्याख्यानगतविविधप्रसङ्गदर्शनस्य व्याख्यानम् ॥

॥ इति तददतिप्रसङ्गदर्शकानुव्याख्यानगतानां तत्प्रसङ्गस्वरूपदर्शककतिपयशब्दानां व्याख्यानम् ॥

॥ इति एवमसम्भावितस्यापि सप्तभङ्गिनयस्य स्वीकारेऽतिप्रसङ्गकथनम् ॥

॥ इति सप्तभङ्गित्वांशनिरासः

(तदर्थतया च 'नैकस्मिन्नसम्भवात्' इति सूत्रस्य व्याख्यानम्) ॥

॥ इति उपन्यस्तमतांशस्य निरासः ॥

॥ इति निराकार्यमतीयांशोपन्यासस्तन्निराकरणञ्च ॥

* * *

॥ अथ निराकार्यमतीयप्रथमविधार्थान्तरोपन्यासः तन्निराकरणञ्च ॥

॥ तत्र निराकार्यस्य प्रथमविधार्थान्तरस्य ('स्वप्रभस्यात्मनो देहमानत्वम्' इत्यस्य) उपन्यासः ॥

२४ **सु०**— एवं विश्वस्य क्षपणकोक्तं सर्वप्रकारत्वं निराकृत्य तदुक्तमर्थान्तरमपि निराकर्तुमनुवदति **वक्तीति** ।

अनु०— वक्ति स्वप्रभमात्मानं देहमानम्

'क्षपणक' इति वर्तते । **स्वप्रभं** स्वप्रकाशम् । देहस्य मानं परिमाणमिव मानं यस्यासौ तथोक्तः । अत्र देहमानत्वमेव विप्रतिपन्नोऽर्थः, स्वप्रभत्वं तु सम्मतमेवास्माकम् ।

यद्वा 'स्वप्रभमि'ति क्रियाविशेषणम्, विना प्रमाणेन स्वीयया प्रभयोत्प्रेक्ष्यैव वक्तीति ।

अथवाऽनेन देहपरिमाणत्वे जैनोक्तं प्रमाणाभासमनुवदति । तत्र स्वशब्देन स्वीयो देह उच्यते, तत्र प्रभा यस्यासौ तथोक्तः । तथा च प्रयोगः । देवदत्तात्मा, तद्देह एव, तत्र सर्वत्रैव च विद्यते, तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात्, यो यत्रैव

यत्र सर्वत्रैव स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते स तत्रैव तत्र सर्वत्र (एव) च विद्यते, यथा देवदत्तगृह एव तत्र सर्वत्रैव चोपलभ्यमानस्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः, तथा चायं, तस्मात्तथेति; अन्यथा कमनीयतनयालिङ्गनेन सर्वत्राल्हा(दाक)दकरस्य (स्व)सुखस्याननुभवप्रसङ्गः, तथा च सर्वाङ्गीणरोमाञ्चादिकार्यानुदयः स्यादिति ।

यद्वा प्रदीपस्येव स्वानपायिनी प्रभा यस्यासौ स्वप्रभ इति ।

परि०— **स्वीयया प्रभयेति** । 'तस्मै हितमि'ति हिताद्यर्थे च्छप्रत्ययेन स्वीयशब्दनिर्वाहश्चन्द्रिकाव्याख्याने प्रदर्शितः । विभुत्वाविभुत्वसिद्ध्या च अर्थान्तरनिरासाय क्रमात् तद्देह एवेति तत्र सर्वत्रैव चेति विशेषणद्वयम् । देहेऽपि क्वचित्सङ्कोचवारणाय सर्वत्रैवेत्येवशब्द इत्येके । स्पष्टार्थमित्यन्ये ॥ **स्वासाधारणगुणेति** । सुखं वा तदनुभावो वा तादृशो गुण इति भावः । शब्दरूपासाधारणगुणाधारतया सर्वत्रोपलभ्यमाने व्योम्न्यव्यभिचाराय तत्रैवेत्युक्तिः । स्पर्शगुणेन तथोपलभ्यमाने प्राणवायावव्यभिचाराय तत्र सर्वत्रैवेत्युक्तिरित्याहुः ॥ **अन्यथेति** । सर्वदेहव्यापित्वाभावे इति विपक्षे बाधकतर्कोक्तिरित्येके । हेतोः पक्षधर्मोपपादकमेतदित्यन्ये । अत्राह्लादशब्देन सर्वशरीरगतविकारविशेषो ग्राह्यः ।

यादु०— **तद्देह एव तत्र सर्वत्रेति** । अत्रात्मनो व्याप्तत्वसिद्ध्या अर्थान्तरवारणाय आद्य एवकारः । अणुत्वसिद्ध्या अर्थान्तरवारणाय **सर्वत्रेत्युक्तम्** । तद्देह एव सर्वत्रैव इत्यनयोः व्याहतिपरिहाराय **तत्रेति** । एवमग्रेऽपि हेत्वादौ तत्रेत्युक्तिर्व्याहतिपरिहारायैवेति ज्ञातव्यम् । देहापेक्षया किञ्चिन्न्यूनमध्यमपरिमाणसिद्धिवारणाय अन्त्य एवकारः । सर्वत्रैव, नात्र सङ्कोच इत्यर्थः । एवं चात्मनो देहमानत्वमेव सिद्ध्यतीति ज्ञातव्यम् । हेतौ तु घटाद्यवच्छिन्ने आत्मनि सुखाद्यनुभवाभावेनासिद्धिवारणाय **तत्रेति** । तद्देह एवेत्यर्थः । तत्र सर्वत्रोपलभ्यमानशब्दाश्रये वस्तुतोऽपरिच्छिन्ने देहगताकाशे व्यभिचारवारणाय आद्य एवकारः । स्वासाधारणस्पर्शाधारतयोपलभ्यमाने देहाव्याप्ते प्राणवायौ व्यभिचारवारणाय **सर्वत्रेत्युक्तम्** । चरमैवकारस्तु सर्वत्रेत्यस्य न सङ्कोच इति ज्ञापयन् हेतोरभिमतसाध्यसिद्ध्यङ्गस्योपपादकः । अत्र दृष्टान्ताभावात् सामान्यतो व्याप्तिं दर्शयति **यो यत्रेति** । अत्र गृहे विद्यमानाकाशे व्यभिचारवारणाय आद्य एवकारः । गृहैकदेशस्थे स्तम्भादौ तद्वारणाय यत्र सर्वत्रेत्युक्तम् । न्यूनतापरिहाराय अन्त्य एवकारः । प्रदीप इत्यनन्तरं तत्रैव विद्यत इति शेषः । प्रदीपाभिन्नायाः प्रभाया गृहे सर्वत्र विद्यमानत्वात् प्रदीपस्तत्र सर्वत्र विद्यत इत्युक्तिरुपपन्नेति ज्ञातव्यम् । हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयति **अन्यथेति** ॥ **आल्हादेति** । अत्राल्हादशब्दो विकासरूपविशेषपर इति ज्ञातव्यम् ॥ **सुखेति** । तथा च प्रभाशब्दः पक्षे सुखानुभवपर इति भावः । यद्वा पक्षे दृष्टान्ते च प्रभाशब्दः कान्तिविशेषपर एवेत्यभिप्रेत्य योजनान्तरमाह **यद्वेति** । एतच्च व्याख्यानं 'भौतिकं त्वेव रूपादी'त्युत्तरानुव्याख्यानमुत्थापयितुं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥

वं०प०— तत्र प्रभेति । **तत्र** देहे **प्रभा** अनुभवो यस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । उक्तानुमाने यद्यप्रयोजकतेत्यर्थः । बाधकं तर्कमाह **कमनीयेति** । **सर्वाङ्गीणेति** । सर्वाङ्गसम्बन्धीत्यर्थः ॥

कं०रा०— तद्देह एवेति । तद्देह एव विद्यत इत्येतावन्मात्रोक्तावणुत्वेनाप्युपपत्त्या अर्थान्तरता स्यात् तन्निरासाय तत्र सर्वत्रैवेत्युक्तम् । तावत्युक्ते विभुत्वेनाप्युपपत्त्या अर्थान्तरता स्यात् तन्निरासाय तद्देह एवेत्युक्तम् तथा च देवदत्तात्मनो देवदत्तदेह एव तत्रापि सर्वत्रावस्थानस्य देहमानत्वं विनाऽनुपपत्तेस्तत्सिद्धिरिति भावः । **अन्यथेति** । देवदत्तात्मनस्तद्देहे सर्वत्रावस्थानाभाव इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— देवदत्तात्मा तत्तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यत इति । उद्देश्यस्य कायपरिमाणत्वस्य सिद्ध्यर्थं विशेषणम् । तथा हि । तत्तद्देह एवेत्युक्ते अणुत्वेऽपि साध्यपर्यवसानसम्भवात् अर्थान्तरता स्यात् । तदर्थं **तत्र सर्वत्रैव च** इत्युक्तम् । तावत्येवोक्ते व्याप्तत्वमादायापि साध्यपर्यवसानसम्भवादर्थान्तरता स्यादतस्**तत्तद्देह एवे**त्युक्तम् । हेतौ तु तत्रैव चेत्यनुक्तौ गृहे बहिश्च स्वासाधारणगुणतयोपलभ्यमाने सौरतेजसि व्यभिचारः स्यात् । तत्रैवेति साध्यांशस्याभावात् । अतस्**तत्रैव चे**त्युक्तम् । तत्रैव चेत्येतन्मात्रोक्तौ गृह एव स्वासाधारणगुणतयोपलभ्यमाने स्फुलिङ्गे व्यभिचारः स्यात् । सर्वत्रैव चेति साध्यांशस्य तत्राभावात् । अतः **सर्वत्रैव च** इत्युक्तम् । **अन्यथेति** । सर्वत्रैव स्वासाधारणगुणतयानुपलम्भ इत्यर्थः । **यद्वेति** । पूर्वं स्वशब्देन देह उपात्तः । इदानीं च आत्मेत्येतावान् विशेषः । **प्रभा**पदेन च पक्षे ज्ञानं दृष्टान्ते भास्वरत्वमिति तु सममेव । **स्वानपायिनीति** । प्रभा तावद् देहव्याप्ता । अन्यथा अन्यथेत्याद्युक्तबाधकापत्तेः । तस्याश्च अनपायित्वे स्वस्यापि देहव्याप्तिः सिद्धेति भावः ।

शे०चं०— स्वप्रभं देहमानमित्यनुवादादुभयमपि विप्रतिपन्नमिति भ्रान्तिनिरासायाह **अत्रेत्यादिना** । एवं तर्हि स्वप्रभमित्यनुवादवैयर्थ्यमित्यपरितोषात् नेदं स्वप्रकाशत्वानुवादपरं किन्तु देहमानत्वस्य स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलकत्वाभिधानमेवेति न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन तत्परतया योजयति **यद्वेति** । परेणानुमानावष्टम्भेनैवात्मनो देहमानत्वसमर्थनात् न स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलकत्वाभिधानत्वमपि तस्य युक्तमिति पूर्वत्रापरितोषात् पराभिप्रेतानुमानसमर्पकतयाऽपि तद्व्याचष्टे **अथवेति** ॥ **अनुवदतीति** । सूचयतीत्यर्थः । कोऽसौ जैनोक्तो देहमानत्वसाधकः प्रमाणाभासो यत्सूचकतया स्वप्रभमित्यस्य सार्थक्यमित्यतस्तमाह **तथा चेति** ॥ **तद्देह एवेत्यादिना** । अत्र आत्मनो व्याप्तत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय आद्य एवकारः । अणुत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । व्याहतिपरिहारायोक्तं **तत्रेति** । एवमग्रेऽपि हेत्वादौ तत्रेत्युक्तिर्व्याहतिपरिहारायेति ज्ञातव्यम् । देहापेक्षया किञ्चिन्न्यूनमध्यमपरिमाणसिद्धिव्युदासायान्त्य एवकारः । सर्वत्रैव नात्र सङ्कोच इत्यर्थः । एवञ्च युक्ताऽऽत्मनो देहमानत्वसिद्धिः । हेतौ तु घटाद्यवच्छिन्ने आत्मनि सुखाद्यनुभवाभावेन असिद्धिवारणाय **तत्रेति** । तद्देह एवेत्यर्थः । तत्र सर्वत्रोपलभ्यमानशब्दाश्रये अपरिच्छिन्नदेहगताकाशे व्यभिचारवारणाय आद्य एवकारः । स्वासाधारणस्पर्शाधारतयोपलभ्यमाने देहाव्याप्ते प्राणवायौ व्यभिचारवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । चरमैवकारस्तु

सर्वत्रेत्यस्य न सङ्कोच इति ज्ञापयन् तत्सङ्कोचशङ्कया प्राणवायावेव व्यभिचारवारणायेति द्रष्टव्यम् । अत्र दृष्टान्ताभावेन विशेषतो व्याप्त्यसम्भवात् सामान्यव्याप्तिं दर्शयति **यो यत्रेति** । अत्र गृहे विद्यमानाकाशे व्यभिचारवारणाय आद्य एवकारः । गृहैकदेशे वर्तिनि स्तम्भादौ तद्वारणायोक्तं **तत्र सर्वत्रेति** । सर्वशब्दे सङ्कोचशङ्कया तद्वर्तिनि तादृशवस्तुविशेषे व्यभिचारपरिहाराय अन्त्य एवकारः । प्रदीप इत्यनन्तरं तत्रैव तत्र सर्वत्रैव विद्यत इति शेषः । प्रदीपो यद्यप्येकदेशवर्त्येव तथाऽपि तदभिन्नप्रभायाः सर्वत्र विद्यमानत्वात् तदभिप्रायेण तत्र सर्वत्र विद्यमानत्वोक्तिरियमिति ज्ञातव्यम् । उपनयनिगमने दर्शयति **तथा चेति** । अप्रयोजकतामाशङ्क्य हेतूच्छित्तेरेव विपक्षे बाधकत्वान्न तदवकाश इति भावेनाह **अन्यथेति** ।। **आह्लादेति** । अत्राल्हादशब्दो विकासरूपविकारपर इति ज्ञातव्यम् ।। **सुखेति** । अनेन मूले प्रभाशब्दः सुखानुभवपर इत्युक्तं भवति । अत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्याह **तथा चेति** । 'भौतिकं त्वेव रूपादी'त्युत्तरानुव्याख्यानप्रवृत्त्यौपयिकतयाऽपि स्वप्रभमित्येतद्व्याख्याति **यद्वेति** । अनेन प्रभाशब्दः पक्षे दृष्टान्ते च कान्तिविशेषपर एवेत्युक्तं भवति ।

वा०र०— मूले **क्रियाविशेषणमिति** । क्रियाविशेषणत्वोपपादनं आनन्दमयनये अस्माभिः टीकोपपादनावसरे कृतम् । तत एव प्रतिपत्तव्यम् । मूलकृत्वाभिधानत्वमपीति पाठः । ....सारेण साध्यहेतुव्याप्तिगतविशेषणकृत्यमाह **अत्रात्मन इत्यादिना** । सर्वत्र विद्यते इत्येवोक्ते आत्मनो व्याप्तत्वसिद्ध्या अर्थान्तरता तन्निरासाय । देह एवेति देहशब्दसहित एवकारो गृहीत इत्यर्थः । ततश्च देह एवेति अवधारणेन देह एव सत्त्वलाभेन नार्थान्तरता । देह एव विद्यते इत्येवोक्ते अणुत्वमादाय पर्यवसानेनार्थान्तरता स्यात्, अतः उक्तं **सर्वत्रेति** । ततश्चाणुत्वमादाय नार्थान्तरतेति भावः । देह एव सर्वत्र वर्तते इत्युक्ते व्याघातः । देह एवेत्यवधारणेनान्यत्र सत्ताया निषेधात् सर्वत्रेत्यन्तेन च तदुक्तेः, अत उक्तं **तत्रेति** । तथा च देह एव विद्यते तत्र विद्यमानोऽपि तत्र सर्वत्र विद्यत इति व्याहतिनिराकरणं भवतीति भावः । एवं हेत्वादावपि तत्रेत्युक्तिः व्याघातपरिहारायेति ज्ञेयम् । सर्वत्रेत्युक्तावपि देहापेक्षया किञ्चिन्न्यूनपरिमाणत्वमादाय सङ्कोचशङ्कानिरासायान्त्य एवकारः । तस्य च नात्र सङ्कोच इत्यर्थः । एवं चात्मनो देहमानत्वसिद्धिः युक्ता । हेतौ तु सर्वत्र स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भादित्युक्ते घटाद्यवच्छिन्ने आत्मनि स्वासाधारणसुखादिरूपगुणाधारतया उपलम्भाभावेनासिद्धिः स्यादिति तन्निरासाय तत्रेत्युक्तम् । तद्देह इत्यर्थः । वस्तुगत्या अन्वितो एवकार इति तदनुवादः । न तु व्यावर्तककोटौ निवेशाभिप्रायेण । तद्व्यावर्त्यं तु देहगताकाश एव । तस्य अपरिच्छिन्नत्वेन तत्र देहे सर्वत्र स्वासाधारणशब्दरूपगुणाश्रयत्वेनोपलभ्यमानत्वात् । तत्रैव सर्वत्रैव च विद्यमानत्वरूपसाध्याभावस्तु अन्यत्रापि सत्त्वेन स्पष्ट एवेति व्यभिचारः, तत्परिहाराय **तत्रैवेति** । आकाशस्य तथात्वाभावान्न व्यभिचारः इत्यादि द्रष्टव्यम् । **प्रभाशब्दः सुखानुभवपर इति** । स्वेनैव प्रभानुभवः सुखस्येति स्वप्रभः इत्युक्तं भवतीति भावः । सर्वाङ्गीणेति मूलप्रयोगः अस्माभिरुपपादितोऽस्ति ।

वि०ठ०— **तद्देहे इति** । ज्ञानसुखादिदेवदत्तदेह एवेत्यर्थः । यज्ञदत्तात्मनो देवदत्तदेहेऽवस्थानवारणाय देवदत्तात्मेति पक्षे विशेषणम् । आत्मनो व्याप्तत्वसिद्ध्या अर्थान्तरवारणाय तद्देह एवेत्यवधारणम्, अणुत्व-

सिद्ध्या अर्थान्तरवारणाय **सर्वत्रेति** । देह एवेत्युक्त्वा पुनस्सर्वत्रेत्युक्ते व्याहतिः । अतस्तत्र इति । तद्देहे सर्वत्रैव न क्वचिदप्यभाव इति सर्वत्रेत्यस्यासङ्कुचितवृत्तिताज्ञापनाय अन्त्य'एव'शब्दः । **तत्रैव** देहे एव न तु देहादन्यत्र तत्र देहेऽपि सर्वत्रैव न त्वेकदेशं विना स्वस्य देवदत्तस्य योऽयमसाधारणो गुणो सुखज्ञानलक्षणः तदाधारतयोपलभ्यमानत्वादिति हेतुवाक्यार्थः । सर्वत्र देशादौ स्वासाधारणगुणाधारतयोपलब्धस्यासिद्धत्वादसिद्धिवारणाय **तत्रेति** । शब्दरूपासाधारणगुणाधारतया देहे सर्वत्रोपलभ्यमाने व्योम्नि व्यभिचारवारणाय आद्य एवकारः । पूर्ववद्व्याहतिपरिहाराय वा एवेति । पदस्पर्शलक्षणासाधारणगुणाधारतया देहे उपलभ्यमाने प्राणवायौ व्यभिचारवारणाय **सर्वत्रेति** । सर्वत्रेत्यस्य न सङ्कोच इति ज्ञापनाय अत्राप्येवेत्युक्तिः सङ्कोचे कायपरिमाणत्वरूपाभिमतसाध्यासिद्धेः । अत्र दृष्टान्ताभावात् सामान्यतो व्याप्तिं दर्शयति **यत्रेति** । अत्रापि गृहे विद्यमानाकाशे व्यभिचारवारणायाद्य एवकारः । गृहैकदेशस्थे स्तम्भादौ तद्वारणाय तत्र सर्वत्रेत्युक्तम् । न्यूनतापरिहाराय अन्त्य'एव'कार इति । प्रदीप इत्यनन्तरं तत्रैव तत्र सर्वत्रैव विद्यत इति शेषः । अत्र भास्वरत्वादिगुणाधारप्रदीपप्रभाया गृहे सर्वत्र विद्यमानायाः प्रदीपाभिन्नत्वात् तत्र सर्वत्र विद्यत इत्युक्तिरिति ज्ञातव्यम् । हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयति **अन्यथेति** । **आह्लादेति** । अत्राह्लादशब्दो विकासविशेषपरः सुखकारणतयोक्तत्वादिति ज्ञेयम् । नास्त्येव सर्वत्र सुखानुभव इत्यत आह **तथा चेति** । स्वप्रभशब्दस्य परोक्तप्रमाणाभावस्य भावादिपरत्वयोजनायां स्वशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । तस्यामेव योजनायामर्थान्तरमाह **यद्वेति** । प्रभाशब्दः पक्षे सुखानुभवपर इति भावः । यद्वा पक्षे दृष्टान्ते च प्रभाशब्दः विशेषपर इत्यभिप्रेत्य स्वप्रभमित्यस्यार्थान्तरमाह **यद्वेति** । एतच्च व्याख्यानं 'भौतिकत्वे च रूपादी'ति मूलमुत्थापयितुमिति ज्ञेयम् ।

॥ इति निराकार्यस्य प्रथमविधार्थान्तरस्य ('स्वप्रभस्यात्मनो देहमानत्वम्' इत्यस्य) उपन्यासः ॥

* * *

॥ अथ उपन्यस्तार्थान्तरस्य निराकरणम्
('एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम्', 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः' इतिसूत्रद्वयव्याख्यारूपेण) ॥
॥ तत्र तथात्वे तदात्मनो नानाशरीरेषु प्रवेशात् देहपरिमाणत्वरूपान्यथाभावापत्तिः
('एवञ्चात्माकात्स्न्र्यं'इतिसूत्रार्थतया तदन्यथाभावापत्तिनिरूपणम्) ॥

२५ **सु०—** अत्रात्मनः कायपरिमाणत्वनिरासार्थं सूत्रम् '**ॐ एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम् ॐ**' इति, तस्य तात्पर्यमाह **तदपीति** ।

अनु०— तदप्यलम् ।
दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवात् ॥

कुतः, 'अकात्स्न्यादिप्रसङ्गादि'ति शेषः । पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्य आत्मनः कर्मविपाकवशाद्गजगवयादिदेहप्राप्तौ तत्राकात्स्न्र्यं स्यात्, गजादिदेहगतस्य च तत्परिमाणस्य पिपीलिकादिदेहेऽतिरेकः स्यात्, इत्युभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरेवेति । एतदर्थत्वेन (वा) च 'नानाशरीरेष्वि'ति वाक्यं योज्यम् । तत्र **अन्यथाभवात्** इति काय-परिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः ।

परि०— कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थ इति । अन्यथा पिपीलिकादिदेहं प्रविष्टस्य पिपीलिकादिदेहे हस्तिपरिमाणत्वाभावे, अभवादित्यस्य कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः ॥

वं०प०— तत्तात्पर्यमाहेति । 'तदप्यलम् । दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवादि'त्येतद्वाक्यं समग्रं 'न च पर्यायादपी'ति सूत्रतात्पर्यकथनपरमेव । तत्र तदप्यलं दुष्टमित्येतावन्मात्रमेवैवं चेत्यादिसूत्रतात्पर्यकथनपर-मित्याशयः ॥ **उभयथेति** । अकात्स्न्र्यं स्यादतिरेकश्च स्यादित्युभयथेत्यर्थः ॥ **एतदर्थत्वेनेति** । अकात्स्न्र्या-दिप्रसङ्गादिति शेषमकृत्वा उभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरित्यर्थलाभायेत्यर्थः ॥ **इति वाक्यमिति** । उत्तर-सूत्रतात्पर्यकथनपरमपि वाक्यमत्र योज्यमित्यर्थः । तत्र नानाशरीरेषु प्रवेशादित्यनेनाकात्स्न्र्यातिरेकौ तात्पर्यतो लब्धौ । उभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरन्यथाभवादित्यनेनाभिप्रेतेत्याह **तत्रेति** । त्वदुक्तस्य कायपरिमाण-त्वस्यान्यथाभावः प्राप्तः ॥

कं०रा०— अकात्स्न्र्यादीति । आदिशब्देनातिरेको गृह्यते । पूर्वं 'तदप्यलं दुष्टमि'ति प्रतिज्ञायात्मनो-ऽकात्स्न्र्यादिप्रसङ्गादिति हेतुपूरणेन योजयित्वेदानीं 'नानाशरीरेषु प्रवेशादि'ति वाक्यमेवोक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पक-त्वेन योज्यमित्याह **एतदर्थत्वेनेति** । अस्यां योजनायामन्यथाभवादित्यस्याभिप्रेतमर्थमाह **तत्रेति** । तथा च परकीयमात्मनो देहमानत्ववचनमपि **अलं दुष्टं** प्राक्पिपीलिकादेहस्थस्य तत्परिमाणस्य आत्मनः कर्मवशेन गजादिदेहप्रवेशात् अकात्स्न्र्यप्रसङ्गेन गजादिदेहगतस्य तत्परिमाणस्य पिपीलिकादिदेहप्रवेशादतिरेकप्रसङ्गेन **च अन्यथाभवात्** कायपरिमाणत्वानुपपत्तेरिति मूलस्य पर्यवसितोऽर्थ इति भावः ।

श्रीनिधि०— कर्मविपाकः परिपाकः फलौन्मुख्यमिति यावत् । **एतदर्थत्वेन वेति** । एवं च अकात्स्न्र्यादिति अध्याहारो न कर्तव्य इति भावः । **वाशब्देन** उत्तरसूत्रतात्पर्यकथनरूपमिदमिति ज्ञापयति **तत्रेति** । एतदर्थत्वेन योजने इत्यर्थः । उत्तरानुसारेण विकारार्थत्वे असङ्गत्यापत्तेरिति भावः ।

शे०चं०— अकात्स्न्र्यादिप्रसङ्गादिति । अकात्स्न्र्यादीत्यादिपदेनातिरेकपरिग्रहः । अनेन सूत्रे अकात्स्न्र्यपदमतिरेकस्याप्युपलक्षणमित्युक्तं भवति । तत्प्रसङ्गमेव विवृणोति **पिपीलिकादीत्यादिना** । उक्त-योजनायां शेषः पूरणीयो भवतीत्यपरितोषादाह **एतदर्थत्वेनेति** । एतदर्थत्वेनापीत्यर्थः । न च पर्यायादित्युत्तर-

सूत्रव्याख्यानशेषत्वस्यापि सद्भावाद्वाशब्दः । **इत्यर्थ इति** । अत्र पक्षेऽन्यथापरिणामरूपान्यथाभवस्य तदर्थत्वासम्भवादिति भावः ।

वा०र०— अतिरेकेति । तस्यापि उपलक्षणया गजादिदेहगतस्येत्यादिना उपपादनादिति भावः । ननु व्याख्यानान्तरस्य प्रागकृतत्वादप्यर्थक'वा'शब्दानुपपत्तिः इत्यत आह **न च पर्यायादित्युत्तरेति** । **अन्यथा-परिणामेति** । स्थूलसूक्ष्मपरिमाणरूपेत्यर्थः । तस्य वक्ष्यमाणयोजनायामर्थत्वेऽपि एतद्योजनायामर्थत्वानुपपत्तेः कायपरिमाणत्वाभावापत्तिरेवान्यथाभवशब्देन ग्राह्येति भावः ।

विठ्ठ०— आत्माकात्स्न्यर्प्रसङ्गं स्वोक्तादिशब्दार्थं च विवृणोति **पिपीलिकादिदेहस्थस्येति** । **योज्यमिति** । आत्मनः पिपीलिकागजादिनानाशरीरेषु प्रवेशान्निमित्तादन्यथाभवात् परोक्तकायपरिमाणत्वान्यथा-भावापत्तेरेवाङ्गीकार्यत्वात् तत्कार्यपरिमाणत्वमलं दुष्टमिति मूलयोजनेति भावः ।

॥ इति तथात्वे तदात्मनो नानाशरीरेषु प्रवेशात् देहपरिमाणत्वरूपान्यथाभावापत्तिः ('एवञ्चात्माकात्स्न्यं'इतिसूत्रार्थतया तदन्यथाभावापत्तिनिरूपणम्) ॥

* * *

॥ अथ आत्मनस्तद्देहपरिमाणत्वे आत्मन एवान्यथाभावप्रसङ्गः ॥

२६ **सु०—** 'स्यादेतत्, यं यं देहं प्राप्नोत्यात्मा तत्तत्परिमाणो भवत्यतो नोक्तदोष' इत्याशङ्कानिरासार्थं सूत्रम् **'ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ'** इति । तस्य तात्पर्यमाह **तदप्यलमिति** ।

चित्तस्थं परिमाणपर्यायं 'तत्'शब्देन परामृशति । **'नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथा-भवादि'**ति स्थूलसूक्ष्मशरीरेषु प्रवेशात् स्थूलसूक्ष्मपरिमाणोपज(न)ने सति परिमाणतद्वतो-रत्यन्तभेदानभ्युपगमादात्मन एवान्यथाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

परि०— तदेव भाष्यमेतत्सूत्रार्थतयाऽप्यवतारयति **तस्य तात्पर्यमाहेति** । नानाशरीर-प्रवेशान्निमित्तात्प्राप्तो यः परिमाणभेदरूपोऽन्यथाभवः तस्मात्परिमाणभेदरूपादन्यथाभवादात्मनो-ऽप्यन्यथाभवप्रसङ्गादिति योजनां मनसि निधाय व्याचष्टे **चित्तस्थमित्यादिना** ।

वं०प०— पर्यायं क्रमम् ।

श्रीनिधि०— पर्यायमिति । क्रममित्यर्थः । **परिमाणतद्वतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादिति** । क्रमेण अनेकविरुद्धपरिमाणोत्पत्तिः तत्र परिमाणस्य खण्डितत्वेन भेदाभेदाभ्युपगमादत्यन्तभेदानभ्युपगमः । यत्र तु अखण्डितत्वं तत्र अत्यन्ताभेदाभ्युपगमेन अत्यन्तभेदानभ्युपगमादि भावाभावाभ्यामपीति भावः ।

शे०चं०— नोक्तदोष इति । नाकात्स्न्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु परिमाणपर्यायस्य पूर्वत्राप्रकृतत्वात् कथं प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देन तस्य परामर्श इत्यतो ग्रन्थोक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिस्थत्वेन प्रकृतत्वसम्भवाद्युक्त-स्तस्य परामर्श इत्याशयेनोक्तं **चित्तस्थमिति** । ननु 'नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवादि'ति किं नानाशरीरप्रवेशेन आत्मनोऽन्यथाभावसाधनमभिमतं तदापादनं वा । नाद्यः । तथा सति बाधापसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सिद्धान्त इव पूर्वपक्षेऽपि नानाशरीरप्रविष्टस्यात्मनोऽन्यथाभावाभावसम्भवेन अप्रयोजकत्वापातात् । न च नाना-शरीरप्रवेशो नापादकः किन्तु परिमाणान्यथाभाव एव । तथा च यद्यात्मा परिमाणान्यथाभाववान् स्यात् तर्ह्य-न्यथाभाववान् स्यादिति तर्कशरीरमत्र विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति मूले आपादकानुक्तिप्रसङ्गेन न्यूनत्वा-पातात् । तदध्याहाराभिप्राये च नानाशरीरेषु प्रवेशादित्यस्य वैयर्थ्यापातात् । न चास्य परिमाणान्यथाभावोप-पादकत्वादेतद्बलेनैव तल्लाभान्न वैयर्थ्यादिकमिति वाच्यम् । तथाऽपि परिमाणनिष्ठेनान्यथाभावेन आत्मनः तदा-पादनस्य चोरापराधात् माण्डव्यस्य शूलप्राप्तिवदयुक्तत्वेन तेन तदापादनानुपपत्तेरित्याशङ्क्य इदमापादनमेवे-त्यभिप्रेत्य तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारं सूचयन् तदुपपादयति **नानाशरीरेष्वित्यादिना** ।

वा०र०— ग्रन्थोक्तत्वाभावेऽपीति । प्रत्युत बुद्धिप्रकृतत्वमेव प्रकृतत्वम् । ग्रन्थप्रकृतत्वं तु तल्लिङ्गमिति भावः । अत्र टीकायां शरीरप्रवेशप्रयुक्तत्वोक्तिस्थले अन्यथाभावादिति सार्वत्रिकः पाठः । शरीरप्रवेशान्यथाभावनिमित्तकोक्तिस्थले अन्यथाभव इति पाठो ध्येयः ।

विठ्ठ०— अन्यथाभावप्रसङ्गादिति । विकारप्रसङ्गादित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ आत्मन एवान्यथाभावाङ्गीकारे चात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः ॥

२७ **सु०—** अस्त्वात्मन एवान्यथाभावस्ततः को दोष इत्यत आह **अन्यथेति** ।

अनु०— अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः । तन्मते

स्थितिः व्याप्तिः । **तन्मते** जैनदर्शने । 'अङ्गीकृते'ति शेषः ।

ततोऽपि किमित्यत आह **तदिति** ।

तदनित्यत्वं

यत एवं व्याप्तिर्यतश्चान्यथाभावित्वमङ्गीकृतं तत् तस्मात्, आत्मनः अनित्यत्वं आपततीति शेषः ।

श्रीनिधि०— तत् तस्मात् **तस्यात्मन** इति ।

शे०चं०— 'व्याप्त्या तथाऽन्यथाभावादि'त्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाह **स्थितिर्व्याप्तिरिति** ॥ **ततोऽपि किमितीति** । व्याप्त्यङ्गीकारमात्रस्यादोषत्वादिति भावः । आत्मनोऽन्यथाभावेन देहस्यानित्यत्वप्रसञ्जनं चोरापराधान्माण्डव्यस्य शूलारोपणवदयुक्तम् । देहस्यानित्यत्वाङ्गीकारादिष्टापादनं चेत्यतोऽत्रात्मनोऽनित्यत्वस्यापाद्यमानत्वान्न दोषद्वयमपीत्यभिप्रेत्य तदापादनसिद्ध्यर्थमनुरूपं शेषं पूरयति **आत्मन इति** । अत्रात्मन आपततीत्येतावान् शेषो द्रष्टव्यः ।

* * *

॥ अथ अन्यथाभाविवस्तुनोऽनित्यत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥

२८ **सु०— अत्र दृष्टान्तः पुद्गलस्येति ।**

अनु०— पुद्गलस्य

'इव'शब्दोऽध्याहार्यः, पुद्गलस्य देहस्येवेति ।

यद्वा पुद्गलशब्दो जरज्जैनैरात्मवाचित्वेन स्वीकृत इत्यत्रात्मवाची ।

(यद्वा) यदि वा स्वमतेनायमात्मनि प्रयुक्तः, यथाऽऽहुः 'पुद्गलो निरयं गिरन्नि'ति ।

परि०— यथाहुरिति । विष्णुतत्त्वनिर्णयकर्तारः **निरयं** नरकं **गिरन्** अनुभवन् अनुभवतीति कृत्वा जीवः पुद्गल इत्युच्यते इत्याहुरित्यर्थः । 'कर्मानुशयनाच्चैव संसार्यनुशायी स्मृतः' इति वाक्यशेषः ॥

कं०रा०— पुद्गलो निरयं गिरन्निनतीति । एतद्वाक्यार्थः 'मननान्मन उद्दिष्टः पुद्गलो निरयं गिरन् । कर्मानुशयनाच्चैव संसार्यनुशयी स्मृत' इत्येतद्व्याख्यानावसरे विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायामुक्तः । पुत्र इत्यादौ पुच्छब्दस्य नरकवाचित्वदर्शनात् पुच्छब्दो नरकवाची । गृ निगरण इत्यस्मात्पचाद्यचि गुणे तस्य रपरत्वे अचि विभाषेति रेफस्य लत्वे गलशब्दो निष्पन्नः । तस्य पुच्छब्देन षष्ठीसमासः । तथा च निरयं गिरन् अनुभवन् संसारी पुद्गल इत्युद्दिष्ट इति ।

श्रीनिधि०— यद्वा इत्यादि । एवं च तच्छब्दस्यावृत्तिरपेक्षितेति भावः । **निरयं गिरन्निति । निरयं** नरकं **गिरन्** गृ निगरणे । अनुभवन्निति यावत् ।

शे०चं०— तर्हि तावतैव चारितार्थ्यान्मूले पुद्गलस्येत्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तोपदर्शनानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदुपदर्शकतया तद्योजयति **अत्र दृष्टान्त इति** । पुद्गलस्येत्येतावन्मात्रस्य तदुपदर्शकत्वानुपपत्तेराह **इवशब्द इति** । अत्र पक्षे '' 'आत्मन' इति शेषः । इवशब्दाध्याहारश्च'' कर्तव्यो भवतीत्यपरितोषादाह **यद्वेति** । अत्रापि जरजैनरीत्याश्रयणं कर्तव्यं भवतीत्यपरितोषादाह **यदि चेति** ॥

विठ्ठ०— प्राक् पुद्गलशब्दस्य भूतचतुष्टयपरताया उक्तत्वेन जीवपरत्वासम्भवादाह **अत्र दृष्टान्त इति** । पुद्गलकार्यदेहोऽपि पुद्गल इत्यभिप्रेत्य देहस्येति व्याख्यानम् । विष्णुतत्त्वनिर्णयोदाहृतप्रमाणमत्रार्थे दर्शयति **यथाऽऽहुरिति** ।

॥ इति अन्यथाभाविवस्तुनोऽनित्यत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ प्रसङ्गितया आत्मनोऽनित्यत्वस्य इष्टापादनत्वशङ्का, तच्छङ्कानिवारणश्च ॥

२९ सु०— 'नन्ववस्थापर्यायरूपेणा(प्या)त्मनोऽप्यनित्यत्वमङ्गीक्रियत एव, तत्कथमनित्यत्वापादनमि'त्यतो वा पुद्गलस्य देहस्येवेत्युक्तम्; यथा देहस्य देहाकारनामपरित्यागेन भस्मीभावलक्षणानित्यत्वं तथाविधमात्मनोऽप्यापाद्यत इति ।

यादु०— भस्मीभावलक्षणेत्यत्र भस्मीभावपदेन अवस्थान्तरापत्तिरुपलक्ष्यते । तेन कपालादिभावलक्षणान्यथाभाववति घटादौ न व्यभिचार इति ध्येयम् ॥

श्रीनिधि०— आत्मनोऽप्यनित्यत्वं **अङ्गीक्रियत एवेति** । जैनैरिति शेषः । **इत्यतो वा पुद्गलस्येत्युक्तमिति** । वाशब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयापेक्षया पक्षान्तरे एवं शङ्कानिरासरसूचनार्थ वेत्यर्थः ।

शे०चं०— तत्कथमापादनमिति । अनिष्टप्रसञ्जनत्वाभावादिति भावः ॥ **अतो वेति** । अतश्चेत्यर्थः । अनेनात्र पुद्गलस्येत्यावर्तते । तत्र श्रुतस्यात्मार्थत्वमावर्तितस्य देहार्थत्वम् इवशब्दोऽध्याहार्य इत्युक्तं भवति । देहस्येवेत्युक्तमेवोपपादयति **यथेति** ॥ **तथाविधमिति** । तथा च तादृशानित्यत्वानभ्युपगमादात्मनो नेष्टापत्तिरिति भावः ॥

वि०— अवस्थापर्यायरूपेणेति । पिपीलिकात्वगजत्वाद्यवस्थोत्पत्तिविनाशक्रमेण तत्परिमाणविशिष्टस्यात्मनो अनित्यत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । **देहाकारनामपरित्यागेति** । देहसंस्थानस्य तन्नाम्नश्च परित्यागेन नामरूपात्मकस्य विशिष्टस्यैव धर्मिणो नाशेति यावत् । 'भस्मीभावलक्षणे'त्यत्र भस्मीभावपदेनावस्थान्तरापत्तिरुपलक्ष्यत इति ध्येयम् ।

॥ इति प्रसङ्गितया आत्मनोऽनित्यत्वस्य इष्टापादनत्वशङ्का, तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

* * *

॥ अथ अन्यथाभावस्य तथाविधानित्यत्वेन व्याप्तौ व्यभिचारशङ्का, तन्निवारणञ्च ॥

३० **सु०— ननु अन्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वेन व्याप्तिर्नास्ति, परमाण्वादौ व्यभिचारात् । तत्कथमापादनम्; मैवम्, परिमाणव्यत्ययलक्षणस्यान्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वव्याप्तत्वेन देहादौ दृष्टतया तद्वतोऽप्यात्मनस्तथाविधानित्यत्वस्य निवारयितुमशक्यत्वात्; तदिदमुक्तम् अनिवारितमिति ।**

अनु०— अनिवारितम् ।

परि०— परमाण्वादाविति । तत्रापि चलनसंयोगविभागादिरूपविकारस्य सत्त्वादिति भावः ।

यादु०— एवंविधानित्यत्वेनेति । आकारनामपरित्यागेन अवस्थान्तरापत्तिरूपेत्यर्थः ॥ **परमाण्वादाविति** । तत्रापि प्रदेशविशेषसंयोगादिरूपस्यान्यथाभावस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **परिमाणव्यत्ययलक्षणस्येति** । इदं च प्रकृताभिप्रायेणैवोक्तम् । वस्तुतस्तु महती या विकृतिः तद्रूपान्यथाभावस्यैवोक्तविधानित्यत्वेन व्याप्तिरिति तस्याशयः इत्यग्रे 'अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या' इत्यत्र विभावयिष्यति ॥ तेन यौवनावस्थदेहे पूर्वपरिमाणव्यत्ययस्य सत्त्वेऽप्युक्तविधानित्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति चोद्यानवकाशः । विवक्षितमहाविकृतिरूपान्यथाभावस्य तत्राभावादिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— एवंविधेति । यथा देहस्येत्याद्युक्तप्रकारेण स्वरूपनाशरूपेत्यर्थः ॥ **अवस्थापर्यायेति** । सति धर्मिण्यवस्थाभेदेनेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । सर्वेषु परमाणुष्वप्यसंयुक्तेषु संयुक्तत्वरूपस्य पार्थिवेषु तेषु पाकजरूपवत्त्वादिरूपान्यथाभावस्य च सत्त्वादित्यर्थः ॥ **परिमाणेति** । न हि परमाणुषु परिमाणव्यत्ययलक्षणा-न्यथाभावोऽस्ति, तस्य यावद्द्रव्यभावित्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

कं०रा०— परिमाणव्यत्ययेति । परमाण्वादौ च पूर्वदेशसंयोग उत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यादिना । गुणा-न्तरव्यत्ययलक्षणान्यथाभावस्य सत्त्वेऽपि परिमाणव्यत्ययरूपान्यथाभावस्यासत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

शे०चं०— परमाण्वादाविति । तत्र प्रदेशविशेषसंयोगादिरूपस्यान्यथाभावस्य सत्त्वेऽपि विवक्षिता-नित्यत्वाभावादिति भावः ॥ **तत्कथमिति** । व्याप्तिविकलस्य तर्कस्याभासत्वादिति भावः ॥ **परिमाणव्यत्य-येति** । नन्वत्र कीदृशश्चान्यथाभाव इत्याद्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तिसिद्धेः परिमाणव्यत्ययलक्षणस्येति तद्विवरणमनर्थकम् । न च परमाण्वादौ व्यभिचारपरिहारार्थं तत्, तन्नित्यत्वासिद्धेः । सिद्धत्वे वा पक्षसमत्वेनैव तत्परिहारसम्भवात् । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा वक्ष्यमाणव्याप्तावपि तत्र व्यभि-चारापातादिति चेन्न । अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तावपि प्रकृते आपादकतया विवक्षितस्य परिमाणा-न्यथात्वस्याभावेनैव व्यभिचारपरिहारसम्भवे किं पक्षतुल्यत्वाद्याश्रयणेनेति भावेन एतद्ग्रन्थप्रवृत्त्या वक्षमाण-विरोधासम्भवात् ।

वा०र०— तन्नित्यत्वासिद्धेरिति । परमाण्वादीनामपि रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वस्य सिद्धान्तेऽङ्गी-कारादिति भावः ।

स०व्र०— परिमाणव्यत्ययलक्षणस्यान्यथाभावस्येति । ननु 'अत्र कीदृशश्चान्यथाभाव' इत्या-द्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तिसिद्धेः परिमाणव्यत्ययलक्षणस्येति विशेषणप्रक्षेपो-ऽनुपपन्नः । न च परमाण्वादौ व्यभिचारपरिहारार्थं तस्यावश्यकत्वम् । पक्षसमत्वेनैव तत्परिहारसम्भवात् । अन्यथा वक्ष्यमाणव्याप्तावपि परमाणौ व्यभिचारापातादिति चेन्न । अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तावपि प्रकृते परिमाणान्यथात्वस्यापादकतया विवक्षितस्याभावेनैव व्यभिचारपरिहारसम्भवे किं पक्षतुल्यत्वोक्त्येति भावेनैत-त्प्रवृत्त्या वक्ष्यमाणविरोधाभावादित्याहुः ।

वि०ठ०— परमाण्वादाविति । संयोगविभागादिरूपस्यान्यथाभावस्य सत्त्वादिति भावः । **परिमाण-व्यत्ययलक्षणान्यथाभावस्येति** । न च बाल्यावस्थापन्नदेहपरिमाणान्यथाभावस्य सत्त्वेऽपि तदोक्तविधा-नित्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । मृत्पिण्डादेर्घटादिप्रकारेण विकृतत्वरूपान्यथाभावस्यैवोक्तविधानित्यत्वेन

व्याप्तत्वमित्याशयात् । बाल्याद्यवस्थावद्देहे महाविकृतेरभावात् । गर्भे जायमानदेहादौ महाविकृतिसद्भावेन अनित्यत्वं सम्मतमेवेति ।

॥ इति अन्यथाभावस्य तथाविधानित्यत्वेन व्याप्तौ व्यभिचारशङ्का, तन्निवारणश्च ॥
॥ इति आत्मन एवान्यथाभावाङ्गीकारे चात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ सिद्धान्तेऽपि आत्मनोऽन्यथाभावस्य स्वीकृतत्वेन समानयोगक्षेमत्वशङ्का,
सिद्धान्तविशेषप्रदर्शनपूर्वकस्तच्छङ्कानिरासश्च सोपपत्तिकः ॥
॥ तत्र तच्छङ्का, तच्छङ्कानिरासश्च ॥

३१ **सु०—** 'नन्वस्मन्मतवद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽन्यथाभावोऽस्त्येव सुखदुःखाभ्यामुच्चनीचत्वाभ्युपगमात् । अन्यथाभाविनश्च देहादेरनित्यतोपलब्धा । तस्माद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽनित्यता दुर्वारा' इत्यत आह **नेति** ।

अनु०— नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु

'अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनः प्रसज्यत' इति शेषः ।

परि०— उच्चनीचत्वाभ्युपगमादिति । सुखेनात्मनः (तूल)स्थूलपिण्डस्येव प्रशिथिलावयवस्य विकास उच्चत्वं नाम । नीचत्वं त्वार्द्रचणकस्य शुष्कतादशायामिव सङ्कोच इति ज्ञेयम् ।

शे०चं०— ननु 'नानित्यताऽस्मिन्पक्ष' इत्यादिनोत्तरग्रन्थेन आत्मनोऽनित्यत्वाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च परं प्रत्युद्भावितस्य दोषस्य स्वपक्षेऽपि समानत्वात् स्वव्याहत्वेन जात्युत्तरत्वशङ्कानिवारणार्थं तदिति वाच्यम् । स्वपक्षे आत्मनोऽन्यथाभावस्यैवाभावेन तदप्रवृत्त्युपपत्त्या स्वव्याघाताप्रसरात् इत्यतोऽन्यथाभावप्रसञ्जनकथनेन तदुपपादनपूर्वकं स्वपक्षे दूषणसाम्यशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ **उच्चनीचत्वाभ्युपगमादिति** । विकासरूपस्योच्चत्वस्य सङ्कोचरूपनीचत्वस्य च परिमाणान्यथात्वाभावेऽसम्भवाद्विवक्षितान्यथाभावसिद्धिरिति भावः ॥ **तस्मादिति** । अन्यथाभाविनोऽनित्यत्वनियमादात्मनश्चान्यथाभावित्वादित्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यताप्रयोजकत्वात् परिमाणव्यत्ययाभावेऽप्यन्यथाभावमात्रेणैव आत्मनोऽनित्यत्वशङ्का सम्भवत्येव । तथाऽप्यङ्गीकृत्य परिमाणव्यत्ययलक्षणान्यथाभावस्य तत्प्रयोजकत्वं तद्व्युत्पादनं कृतमित्यवधेयम् ॥

स०व्र०— ननु उच्चत्वस्य विकासरूपत्वात् नीचत्वस्य सङ्कोचरूपत्वात् तयोश्च परिमाणस्य अन्यथात्वभावे एव सम्भवेन त्वन्मतेऽपि आत्मनः परिमाणान्यथात्वादनित्यत्वमित्याशङ्कते **नन्विति** । वस्तुतो न परिमाणान्यथाभाव एव प्रयोजकः । वक्ष्यमाणरीत्या अन्यथाभावस्यैव प्रयोजकत्वात् । तन्मात्रस्य तत्त्वेऽपि परिमाणव्यत्ययलक्षणान्यथाभावस्येत्युक्तेः प्रकारान्तरेणैवोपपादितत्वेन तदनुसारेण विशिष्टस्य तत्त्वालाभात् । तथा च परिमाणव्यत्ययाभावेऽपि अन्यथाभावमात्रेणानित्यता शङ्कितेति भावः ।

॥ इति तच्छङ्का, तच्छङ्कानिरासश्च ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिरासस्योपपादनम् ॥

॥ तत्र प्रकृतसन्दर्भे जैनमतसिद्धान्तमतयोर्विशेषप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्ते अन्यथाभावाङ्गीकारेऽप्यात्मनो नानित्यत्वमिति प्रदर्शनम् ॥

३२ **सु०**— तत्कथमित्यत आह **चैतन्यादेरिति** ।

अनु०— चैतन्यादेर्विशेषिणः ।
लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यात्

'अस्मन्मत' इति वर्तते, 'अनित्यते'ति च । तुशब्दोऽवधारणे; अस्मन्मते **चैतन्यादेर्लक्षणस्य निवृत्तौ** एव **विशेषिणः** लक्षणवतः अर्थस्य **अनित्यता स्यात्**, न तु जैनानामिवान्यथाभावमात्रेण ।

एतदुक्तं भवति । यस्य वस्तुनो यल्लक्षणं तन्निवृत्तिरूपोऽन्यथाभाव एव तदनित्यतानिबन्धनं, नान्यथाभावमात्रमिति ।

एवं तर्हि शब्दादिलक्षणाभावाद्गगनादीनां महाप्रलये विनाशः स्यात्, चेष्टाश्रयत्वाभावाच्छरीरस्य सुप्त्यादौ विलयो भवेदित्यत उक्तं **विशेषिणो लक्षणस्येति** । विशेषवतो लक्षणस्य, न तु लक्षणमात्रस्येत्यर्थः ।

किमतो यद्येवमित्यत आह **नेति** ।

अनु०— **न तच्चेतने क्वचित् ।**

तत् इति सामान्येन **वाक्यार्थं** परामृशति । अनित्यत्वकारणत्वेनोक्तं विशेषिणो लक्षणस्य निवर्तनं **चेतने क्वचित्** अपि **न** स्यात्, अतस्तस्यानित्यताऽपि **न** स्यात् ।

यद्वा तत् इति लक्षणपरामर्शः । **चेतने क्वचिन्न** । 'निवर्तत' इति शेषः ।

परि०— स्यादित्यत्राकाङ्क्षितं पूरयति **अनित्यतेति चेति** । वर्तत इत्यनुषङ्गः । निवृत्तेः प्रकृतत्वान्न सा चेतन इति वाच्यम् । कथं न तच्चेतन इत्युक्तमित्यत आह **तदिति सामान्येन इति** । स क इत्यत आह **अनित्यत्वेति** । क्वचिन्न निवर्तत इति शेषः इत्यत्र क्वचिदित्यस्य कदाचिदित्यर्थोऽग्रेऽनुवादेन व्यक्तः ।

यादु०— अन्यथाभावमात्रेणेति । एतच्च वक्ष्यमाणबाधकेनान्यथाभावमात्रम् अनित्यत्वेन व्याप्तमिति जैनैरवश्यमङ्गीकार्यमित्यभिप्रेत्य, अतो महाविकृतिरूपान्यथाभावस्यैव तन्मतेऽनित्यत्वेन व्याप्तत्वात् कथमेतदिति शङ्कानवकाशः ।

वं०प०— अन्यथाभावमात्रेण यादृशतादृशान्यथाभावेन । अनित्यतायां **निबन्धनं** हेतुः ।

श्रीनिधि०— विशेषिण इति । विशेषश्च यावद्द्रव्याभावित्वं द्रष्टव्यम् । ननु 'लक्षणस्य निवृत्तावि'ति निवृत्तिपदं स्त्रीलिङ्गं सन्निहितम् । एवं च कथं 'तदि'ति नपुंसकलिङ्गेन परामर्शः इत्यत आह **तदितीति** । **वाक्यार्थमिति** । लक्षणस्य निवृत्ताविति वाक्यार्थमित्यर्थः । **सामान्येनेति** । तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वादिनेत्यर्थः । **यद्वेति** । अस्मिन्पक्षे न लिङ्गव्यत्यासशङ्केति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— वर्तत इति । अनुवर्तत इत्यर्थः ॥ **अनित्यतेति चेति** । वर्तत इत्यनुवर्तते । अन्यथाभावमात्रस्य तत्र प्रयोजकताव्यावृत्तये मूले तुशब्द इत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह **तुशब्द इति** ॥ **विशेषवत इति** । स्वरूपभूतस्येत्यर्थः ॥ **न त्विति** । शब्दादिकं च न यावल्लक्ष्यभाविलक्षणमिति न तन्निवृत्त्या गगनादिनिवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । ननु 'लक्षणस्य निवृत्तौ त्वि'ति प्रकृतत्वात् 'न सा चेतने कुत' इति स्त्रीलिङ्गेन तच्छब्देन निवृत्तिपरामर्शो युक्तः । तदिति नपुंसकेनेति तु कथं तत्परामर्श इत्यतो नायं निवृत्तिपरामर्शः किन्तु सामान्येन 'चैतन्यादेर्विशेषिण' इति पूर्ववाक्यार्थपरामर्श इति न नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति भावेनाह **तदितीति** । तच्छब्दपरामृष्टव्यं पूर्ववाक्यार्थं दर्शयन्नेव तद्वाक्याभिप्रायमाह **अनित्यत्वेति** । अनेन मूले तच्छब्दो लक्षणनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तानित्यतायाश्च परामर्शक इत्युक्तं भवति । सामान्येन वाक्यार्थपरामर्शकत्वे तच्छब्दस्य तदिति नपुंसकं

क्लिष्टं भवतीत्यतः तत्स्वारस्याय पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । तद्ध्वनिन अनित्यत्वप्रयोजकस्य स्वरूपलक्षणविनाशस्य आत्मन्यभावालाभात् अनित्यत्वाभावसमर्पकता न स्यादित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तत्समर्पकतां दर्शयति **चेतन इति** ।

वा०र०— तदितीति मूले प्रतीकमात्रोपादानं च तच्चाविशेषमानेनेति जिज्ञासाधिकरणीयभाष्य-मूलस्थ-'सामान्ये नपुंसकमि'त्येतद्वाक्यार्थचन्द्रिकानुसारेण व्याख्यानप्रकारोऽवधेयः इत्याशयेनेति ज्ञेयम् ।

वि०— नन्वात्मनोऽन्यथाभावस्तावदङ्गीकृतः । तेन स्यादेवानित्यत्वम् । अन्यथा परमते आपादनानुपपत्तेरित्यतः परमते यथाकथञ्चिदन्यथाभावमात्रमनित्यत्वेन व्याप्तमङ्गीकृतम् । अस्मन्मते तु महाविकृति-नियामिकासाधारणधर्मनिवृत्तिरूपान्यथाभाव एव अनित्यताव्याप्तोऽङ्गीकृतः । अतो नास्मन्मते अनित्यत्वापत्तिः । पररीत्या परस्यापादनं च युज्यत इत्याशयेनाह **एतदुक्तं भवतीति** । **विशेषवतो लक्षणस्येति** । यावद्धर्मि-भावलक्षणस्येत्यर्थः । निवृत्तिरिति प्रकृतत्वात् कथं तदिति नपुंसकप्रयोग इत्यत आह **सामान्येनेति** । सामान्ये नपुंसकप्रयोग इति भावः ।

॥ इति प्रकृतसन्दर्भे जैनमतसिद्धान्तमतयोर्विशेषप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्ते अन्यथाभावाङ्गीकारेऽप्यात्मनो नानित्यत्वमिति प्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य विशदनम् ॥

३३ **सु०—** विशेषिणो लक्षणस्य निवृत्तौ लक्ष्यस्यानित्यता स्यादित्युक्तम् । तद्विशदयति **ओतेति** ।

अनु०— ओतप्रोतात्मकत्वं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ।
इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता ॥

ओतप्रोतात्मकत्वं नाम तन्तूनां संयोगविशेषः, **पटे** 'लक्षणमि'ति शेषः । **अङ्ग-संस्थितिः** करचरणाद्यङ्गानां सन्निवेशविशेषः । **आदिशब्दः** प्रकारवचनः । **अनित्यता** लक्ष्यस्येति शेषः । यावल्लक्ष्यभाविनां लक्षणानां निवृत्तिरेव लक्ष्यानित्यत्वनिमित्तम्, तादृशं चात्मनश्चैतन्यम्, तच्च कदाऽपि न निवर्तते; इति कथं तस्य विनाशप्रसङ्ग इति ।

परि०— आदिशब्दः प्रकारवचन इति । पृथुबुध्नोदराकारत्वादिरूपो यः प्रकारो घटलक्षणभूतः तस्य वचन इत्यर्थः । अनित्यतेत्यत्र काङ्क्षितं तदनुवादपूर्वमाह **अनित्यता लक्ष्यस्येति शेष इति** । लक्षणवत इत्यर्थः ।

गु०दी०— यावल्लक्ष्यभाविनां लक्षणानां निवृत्तिरेव लक्ष्यानित्यत्वनिमित्तमित्युक्ते ममापि नानाशरीरेष्वसाधारणलक्षणभूतचैतन्यनाशो नास्तीति परेण सन्तोष्टव्यम् । पृथिव्यादीनामनित्यत्वाय यादृशतादृशान्यथाभावस्यैवानित्यत्वप्रयोजकतया परेणाङ्गीकारात् । न हि पृथिव्यादावसाधारणगन्धस्यैवान्यथाभावोऽस्ति । किन्तु समीकरणविषमीकरणघनघननिपातनादिनैवान्यथाभावः । अतो जीवे च यादृशतादृशान्यथाभावेऽपि स्यादेवानित्यता गजादिस्थूलशरीरगतसुखदुःखाद्यनुभवाय सूक्ष्मचैतन्यं नालमिति तदेव चैतन्यं स्थूलाकारेण परिणतमिति परेषां प्रक्रिया । तस्यैव पिपीलिकायोनौ प्रवेशः न मन्त्रशक्त्या । नाप्यष्टैश्वर्यशक्त्या । किन्तु परशुना वृक्षमिव स्थूलाकारं विच्छिद्य सूक्ष्मीकरणादिति वक्तव्यम् । एवं च स्थूलदेहस्थसुखदुःखाद्यनुभवकासाधारणलक्षणीभूतचैतन्यस्यैव बहुलं नाशात् कथं नासाधारणलक्षणस्यैव नाशः । अस्माकं त्वणोर्जीवस्य प्रभयैव यावद्देहप्रवर्तिसुखानुभवं वदतां स्थूलदेहेषु प्रतिबन्धाभावात् स्थूलदेहे दीपप्रभाया इव तावद्व्यापित्वम् । सूक्ष्मदेहे तु घटान्तस्थितदीपप्रभाया घटेन निरोधात् तावन्मात्रव्यापित्वम् । स्थूलदेहे तेनैव निरोधात् तन्मात्रवर्तित्वम् । दीपस्य दीपप्रभायाः तत्प्रकाशनशक्तेश्च क्वाप्यविनाशवत् जीवस्य जीवप्रभाया अर्थोल्लेखित्वलक्षणचैतन्यस्वभावस्य च न क्वापि विनाशः । तव तु पिपीलिकायोनौ प्रवेशे स्थूलतरदेहस्थसुखदुःखादिप्रकाशकचैतन्यस्वभावस्यैव बहुलं नाशात् कथं नात्मविनाशः । नहि घटस्य बहुलावयवाद्विच्छिद्य सूक्ष्मकपालमात्रावशेषणेऽविनाशं कोऽपि ब्रूते । अतो नास्मत्प्रतिबन्दी परस्य । इदं तु वस्तुतत्त्वकथनाय आचार्यैरुक्तम् । वस्तुतस्तु तद्दुःखे सति जीवस्य नीचता नाम न चैतन्यपरिमाणस्यैव विच्छेदः । निर्विकारत्वाङ्गीकारात् । किन्त्वौत्तरतात्कालिकस्वाङ्गचेष्टादिव्यापाराननुगुणत्वमेव । एवं सुखे सत्युच्चत्वमपि तदनुगुणत्वमेव । एवं च चैतन्यपरिणामस्य न क्वापि व्यत्यास इति ज्ञेयम् ।

वं०प०— तादृशं यावल्लक्ष्यभावि ।

कं०रा०— तादृशमिति । यावल्लक्ष्यभावीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सन्निवेशविशेष इति । संस्थितिविशेष इत्यर्थः । **प्रकारवचन इति** । एवञ्चेत्यादिलक्षणस्य इत्यादिप्रकारकलक्षणस्य यावद्द्रव्यभाविन इत्यर्थः ।

शे०चं०— विशदयतीति । ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । विशेषलक्षणस्य भृङ्गिग्राहकतया स्वमुखेनैव कथनादस्य पूर्वविवरणत्वमिति द्रष्टव्यम् । आदिशब्दस्य प्रभृत्यर्थत्वे लक्षणमात्रनिवृत्तेरेव लक्ष्यानित्यतानिमित्तत्वप्राप्तेः आत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गतादवस्थ्यादाह **आदिशब्द इति** । कोऽसौ प्रकारो यमादिशब्दो वक्तीत्यतः तमुपदर्शयन्नेव वाक्यतात्पर्यमाह **यावदिति** ।

वा०र०— आदिशब्दः **प्रकारवचन** इत्येतन्मूलग्रन्थस्य तच्छब्दस्य प्रकारवाचित्वाभावात् इत्येतद्ग्रन्थेन ....त्येन विरोधः परिहरणीयोऽस्ति ।

विठ्ठ०— सूत्रे मणीनामिव कथापाठानामिव वा स्वात्यन्तभिन्ने पटे तन्तूनामोतप्रोतात्मकत्वाभावादाह **ओतप्रोतात्मकत्वं नामेति** । इत्यादिलक्षणस्यैवेत्यत्र आदिशब्दस्य प्रभृत्यर्थत्वे सङ्कोचकाभावेन अयावल्लक्ष्यभाविलक्षणस्यापि ग्रहणप्रसङ्गेन विशेषिणो लक्षणस्येति यावद्द्रव्यभाविलक्षणमात्रस्य निवृत्तौ लक्ष्यस्यानित्यता स्यादित्युक्तप्रपञ्चनपरत्वमस्य न स्यादित्यत आह **आदिशब्दः प्रकारवचन इति** । तथा च इत्यादि लक्षणस्यैवेत्यस्येति उक्तप्रकारकलक्षणस्येत्यर्थ उक्तो भवति । प्रकारार्थत्वे सति लब्धमर्थमाह **यावल्लक्ष्यभाविनामिति** ।

॥ इति उक्तार्थस्य विशदनम् ॥
॥ इति तच्छङ्कानिरासस्योपपादनम् ॥
॥ इति सिद्धान्तेऽपि आत्मनोऽन्यथाभावस्य स्वीकृतत्वेन समानयोगक्षेमत्वशङ्का, सिद्धान्तविशेषप्रदर्शनपूर्वकस्तच्छङ्कानिरासश्च सोपपत्तिकः ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तस्य 'आत्मनः स्वप्रभ'त्वस्य निराकरणम् ॥
॥ तत्र तन्निराकरणप्रसङ्गे पुनरात्मनोऽनित्यत्वस्य समानयोगक्षेमत्वशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ॥
॥ तत्र च आत्मनोऽनित्यत्वस्य समानयोगक्षेमत्वशङ्का ॥

३४ **सु०—** यदुक्तम् " 'आत्मा स्वप्रभ' इति तदप्यसत्; स्वप्रभावतः प्रदीपादेरिव रूपस्पर्शापत्तेः, रूपादिमत्त्वाच्च विनाशित्वापत्तेः, यद्रूपादिमत् तदनित्यत्वमिति परेणैव व्याप्तेरङ्गीकृतत्वात्" इति ।

"ननु सिद्धान्तेऽप्यात्मनो रूपादिमत्त्वमङ्गीक्रियत एव, रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्तिश्च, 'रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादि'त्युक्तत्वात्, तत्कथमनित्यत्वपरिहारः" इति ।

परि०— **व्याप्तिश्चेति** । अङ्गीक्रियत एवेत्यनुषङ्गः ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । वैशेषिकाधिकरणे सूत्रकृतेति शेषः ।

यादु०— स्वप्रभमित्यस्य चरमव्याख्यानमनुसृत्य उत्तरमूलमुत्थापयितुमाह **यदुक्तमात्मा स्वप्रभ इत्यादि** । **ननु सिद्धान्तेऽपीति** । 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचना' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

कं०रा०— रूपादिमत इति । यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्तिश्च सिद्धान्तेऽप्यङ्गीक्रियत एव । 'रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादि'ति वैशेषिकाधिकरणगुणसूत्रे रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनामनित्यत्वं तथा दृष्टत्वाल्लोक इत्युक्तत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु 'भौतिकं त्वेव रूपादी'त्युत्तरग्रन्थे रूपादिमात्रस्यानित्यत्वव्याप्त्यभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च रूपादियुक्तत्वेऽप्यात्मनोऽनित्यत्वं नास्तीति प्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनेनानर्थक्यापरिहारात् । न च परपक्षे प्रसञ्जितदोषस्य स्वपक्षे साम्याभावोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्य- मिति वाच्यम् । रूपादियुक्ततया आत्मनोऽनित्यतायाः पूर्वमप्रसञ्जितत्वेन स्वपक्षे तत्साम्यशङ्काया अनुदयात् । न चैतदनुरोधेन परपक्षेऽप्येतद्दोषस्य वक्तव्यतायां तात्पर्यं कल्प्यम् । रूपादिमत्त्वस्य तं प्रत्यसिद्ध्या तेन तदनित्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च रूपादिमत्त्वमप्यापाद्यमित्यत्र तात्पर्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदापाद- नायोगादित्यतः स्वपक्षे तद्दोषसाम्यशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तच्छङ्काप्रसञ्जकतया परपक्षे रूपादि- मत्त्वेनानित्यत्वापादनं विवक्षुः आपादकासिद्धिपरिहाराय तत्प्रसञ्जकं तावदुपदर्शयति **यदुक्तमिति** । अनेन स्वप्रभमित्यनेनोक्ता कान्तिरेव रूपाद्यापादिकेत्युक्तं भवति । एतच्च प्रदीपस्येव स्वानपायिनी प्रभा यस्यासौ स्वप्रभ इत्यन्तिमव्याख्यानमनुरुध्य द्रष्टव्यम् ॥ **प्रदीपादेरिवेति** । अनेन तर्कमूलव्याप्तेरभावात् तर्काभासोऽयमिति शङ्का परिहृता भवति । इष्टापत्तिं परिहरति **रूपादीति** । एवं शङ्काप्रसञ्जकमुक्त्वा तत्साम्यशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ **व्याप्तिश्चेति** । अङ्गीक्रियत एवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

विट्ठ०— स्वप्रभमित्यस्य चरमव्याख्यानुसारेणोत्तरं मूलं सङ्गमयितुमाह **यदुक्तमात्मा स्वप्रभ इत्यादि** । **सिद्धान्तेऽपीति** । चितिमात्रेण तदात्मकत्वादिना वक्ष्यमाणत्वात् । 'श्यामावदाता' इत्यादि वचनाच्चेति भावः ।

॥ इति आत्मनोऽनित्यत्वस्य समानयोगक्षेमत्वशङ्का ॥

* * *

॥ अथ विशेषणप्रक्षेपेण तच्छङ्कानिरासः ॥

॥ तत्र रूपे भौतिकत्वविशेषणदानेन शङ्कानिरासे पुनः समानयोगक्षेमत्वशङ्का ॥

३५ सु०— अत आह **भौतिकं त्विति** ।

अनु०— भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते ।

तुशब्दो विशेषार्थः । स एव भौतिकम् इति विवृतः । न रूपादिमात्रमिति **एवार्थः** । न च भौतिकं रूपादिकमात्मन्यस्ति, तस्मान्नानित्यताप्रसङ्ग इति भावः ।

वं०प०— कोऽयं रूपविशेषो यो नाशव्याप्य इत्यत आह **स एवेति**। तुशब्दोक्तो विशेष एवेत्यर्थः।

श्रीनिधि०— भौतिकपदं प्राकृतोपलक्षणम्।

॥ इति रूपे भौतिकत्वविशेषणदानेन शङ्कानिरासे पुनः समानयोगक्षेमत्वशङ्का ॥

* * *

॥ अथ उभयमतभेदप्रदर्शनपूर्वकस्तच्छङ्कानिरासः ॥

३६ **सु०**— 'यथा भवद्भिरन्यथाभावो विशेष्यते। यावल्लक्ष्यभावि(विशेष)लक्षण-व्यावृत्तिरूपोऽन्यथाभावोऽनित्यत्वव्याप्त इति, रूपादिमत्त्वं च भौतिकत्वेन; तथाऽस्मन्मतेऽपि विशेषणप्रक्षेपे नोक्तदोषः' इत्यत आह **नैवमिति**।

अनु०— नैवं तस्य

तस्य क्षपणकस्य मते **नैवम्** अन्यथाभावो रूपादिमत्त्वं च विशेष्यते, किन्तु सामान्यमेवानित्यत्वव्याप्ततयाऽङ्गीक्रियते; ततो नोक्तदोषपरिहार इत्यर्थः।

तत्कथमित्यत आह **अन्यथेति**।

अन्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम्।
रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये॥

भूभूधरादेः **जगतो नाशित्वसिद्धये यस्यान्यथाभावः** तस्य **अनित्यत्वमीरितं** क्षपणकेन। **तथा**शब्दः समुच्चये। **रूपादियुक्तस्य** अपि **अनित्यत्वमीरितम्** इति।

यद्वा यत् **रूपादियु**(क्तं तत्त)**क्** तत् **तथा** अनित्यम् **ईरितम्** इति योजना। 'तस्य' इत्यस्य 'यस्य' इत्यनेनान्वयः।

अन्यथा तु यच्छब्दश्रवणात् तच्छब्दाध्याहारः।

पूर्ववाक्यात् तस्येत्यनुवर्तते वा।

परि०— अन्यथाभावपदमुपलक्षणं मत्त्वा आह **रूपादिमत्त्वं चेति**। यस्येति लक्षणलब्धमाह **तस्येति**। समुच्चय इत्युक्तस्य अन्वयोपदर्शनेन योजनामाह **रूपादियुक्तस्यापीति**। आदिपदेन स्पर्शग्रहः ॥ **अन्यथा त्विति**। रूपादियुक्तस्यापीति पूर्वयोजनापक्षे त्वित्यर्थः ॥ **पूर्ववाक्यादिति**। 'नैवं तस्ये'ति वाक्यादित्यर्थः ॥

यादु०— **विशेषणप्रक्षेप इति**। यावल्लक्ष्यभाविलक्षणनिवृत्तिरूपस्य भौतिकेत्यस्य च विशेषणस्य प्रक्षेप इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। यदि रूपादियुक् तस्येति पदच्छेदमकृत्वा रूपादियुक्तस्येत्येकमेव पदं कृत्वा व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ **अनुवर्तते वेति**। अनुवर्तत इति वा वक्तव्यम्। तदुभयं च जघन्यमिति वाक्यशेषः।

वं०प०— **अन्यथेति**। यस्येत्यनेन अन्वयाकरणे इत्यर्थः।

कं०रा०— **तस्येत्यस्येति**। रूपादियुक्तस्य तथेति वाक्यस्य यद्रूपादियुक् तत्तथा अनित्यमीरितमिति द्वितीययोजनायां तस्येत्यस्य यस्यान्यथाभावः तस्यानित्यत्वमीरितमिति पूर्वेणान्वय इत्यर्थः। ननु रूपादियुक्तस्याप्यनित्यत्वमीरितमिति पूर्वयोजनायामन्यथाभावो यस्य अनित्यत्वमीरितमिति पूर्ववाक्ये तच्छब्दाभावादनन्वय इत्यत आह **अन्यथा त्विति**। पूर्वयोजनायां तु यच्छब्दश्रवणात् तच्छब्दाध्याहारः। 'नैवं तस्ये'ति पूर्ववाक्यात् तस्येत्यस्यानुवृत्तिर्वा क्रियते अतो नानन्वय इति भावः।

श्रीनिधि०— **किन्तु सामान्यमेवेति**। अन्यथाभावसामान्यं रूपसामान्यं चेत्यर्थः। **अन्यथेतीति**। अनेनान्यथाभाव इत्येतदावृत्त्या योजितं द्रष्टव्यम्। एवं तर्हि पूर्वव्याख्याने यस्येत्यस्यान्वय एव न स्यात् तच्छब्दाश्रवणादित्यत आह **अन्यथेति**। रूपादियुक्तस्येत्यस्यैकपदत्वाश्रयण इत्यर्थः।

शे०चं०— **विशेषणप्रक्षेप इति**। यावल्लक्ष्यभाविलक्षणनिवृत्तिरूपस्य भौतिकत्वरूपस्य च विशेषणस्य प्रक्षेप इत्यर्थः। रूपादियुक्तस्येत्येकं पदमाश्रित्य व्याख्यातम्। इदानीं रूपादियुक् तस्येति पदभेदमाश्रित्य व्याचष्टे **यद्वेति** ॥ **योजनेति**। इयं च यत्तच्छब्दाध्याहारमनित्यत्वमिति प्रकृतेऽपि योग्यत्वात् तथेत्यस्यानित्यमात्रपरत्वं चाश्रित्य कृतेति द्रष्टव्यम्। एवं योजनायां तस्येत्यस्यात्रानपेक्षितत्वाद्वैयर्थ्यमित्यतो यस्यान्यथाभावोऽनित्यत्वमीरितमिति पूर्ववाक्यस्थेन यस्येत्यनेन तस्येत्यस्यान्वयान्नानर्थक्यमित्याशयेनाह **तस्येत्यस्येति**। तर्हि कथमेकपदत्वेन व्याख्यानम्। तत्पदाश्रवणेन निराकाङ्क्षत्वालाभादित्यत आह **अन्यथा त्विति**। एकपदत्वेन व्याख्यान इत्यर्थः ॥ **यच्छब्दश्रवणादिति**। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धत्वादिति भावः। अध्याहारस्यानुवृत्त्यपेक्षया जघन्यत्वात् 'नैवं तस्ये'ति पूर्ववाक्यात् तस्येत्यस्यानुवृत्तिसम्भवेन अध्याहारकल्पनमयुक्तमित्याशयेनाह **पूर्वेति**।

विट्ठ०— विशेषणप्रक्षेप इति । अनित्यताप्रयोजकत्वेनोक्तान्यथाभावित्वे यावल्लक्ष्यभाविलक्षण-निवृत्तिरूपेति विशेषणस्य रूपादिमत्त्वे च भौतिकेति विशेषणप्रक्षेपेत्यर्थः । **नोक्तदोष इति** । यावल्लक्ष्यभावि-लक्षणनिवृत्तिरूपस्यान्यथाभावस्य भौतिकत्वविशिष्टरूपादिमत्त्वस्य वा आत्मन्यभावादनित्यतापत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । **सामान्यमिति** । अन्यथाभावसामान्यं रूपादिमत्त्वसामान्यं चेत्यर्थः । ननु यद्रूपादियुक् तत्तथेति योजनायां तस्येत्यविशिष्टं वर्तते तस्य केनान्वय इत्यतः पूर्वाधःस्थितेन यस्येत्यनेनान्वय इत्याह **तस्येत्य-स्येति** । योजना तु यस्यान्यथाभावः तस्यानित्यमीरितमिति प्रागेवोक्तम् । रूपादियुक्तस्येत्येकपदत्वाश्रयणपक्षे पूर्वार्धगतस्य यस्येत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह **अन्यथा त्विति** । एकपदतया व्याख्यानपक्ष इत्यर्थः । यस्येति श्रवणात् तस्येत्यध्याहार इत्यर्थः । मास्तु वा अश्रुतपदग्रहणरूपाध्याहारः । किन्तु 'नैवं तस्ये'ति पूर्व-वाक्यात् तस्येत्यस्यानुवृत्त्या सम्बन्ध इत्याह **पूर्ववाक्यादिति** ।

॥ इति उभयमतभेदप्रदर्शनपूर्वकस्तच्छङ्कानिरासः ॥

* * *

॥ अथ एतस्योपपादयिष्यमाणत्वम् ॥

३७ **सु०— एतच्चोपपादयिष्यते ।**

परि०— एतच्चेति । अन्यथाभावमात्रं नाशहेतुरित्येतच्च 'कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतु-तयेष्यत' इत्यादिनेति भावः ।

यादु०— ननु महाविकृत्यादिरूपस्यैवान्यथाभावस्य अस्मन्मते अनित्यत्वेन व्याप्तिरङ्गीकृता न अन्यथाभावमात्रस्य, येनोक्तदोषः स्यादित्यत आह **एतच्चोपपादयिष्यत इति** । अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वेन व्याप्तिस्तेनाङ्गीकर्तव्येत्येतच्च 'कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यत' इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

कं०रा०— एतच्चेति । अन्यथाभावसामान्यमेव अनित्यत्वव्याप्यतया क्षपणकेनाङ्गीक्रियत इत्येत-दनुपदमुपपादयिष्यते चेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ननु क्षपणकेनान्यथाभावो रूपादिमत्त्वं च न विशेष्यत इत्युक्तम् । तत्कुत इत्यत आह **एतच्चेति** ।

शे०चं०— नन्वन्यथाभावमात्रस्य रूपादिमत्त्वमात्रस्य च अनित्यत्वेन व्याप्तिः पराभिमता, न तु विशि-ष्टस्यान्यथाभावस्य विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्य च तेन व्याप्तिरिति पूर्वमुक्तं तत्कुत इत्यत आह **एतच्चेति** ।

अविशिष्टस्यैवान्यथाभावादेरनित्यत्वेन व्याप्तिरित्येतच्च 'कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते' इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

स०व्र०— उपपादयिष्यत इति । 'कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते' इत्यादिनेति शेषः ।

वि०ठ०— ननु भवन्मते महाविकृतिरूपस्यान्यथाभावस्यानित्यत्वेन व्याप्तिरङ्गीक्रियते । तथा मयाप्यङ्गीक्रियते । नान्यथाभावमात्रस्य अतो न दोष इत्यत आह **एतच्चेति** । अन्यथाभावमात्रस्यानित्यत्वेन व्याप्तिस्तेन क्षपणकेनाङ्गीकर्तव्येत्येतच्च 'कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते' इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

॥ इति एतस्योपपादयिष्यमाणत्वम् ॥

॥ इति विशेषणप्रक्षेपेण तच्छङ्कानिरासः ॥

॥ इति तन्निराकरणप्रसङ्गे पुनरात्मनोऽनित्यत्वस्य समानयोगक्षेमत्वशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ॥

॥ इति तदुक्तस्य 'आत्मनः स्वप्रभ'त्वस्य निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणस्योपसंहारः सोपपत्तिकः ॥

॥ तत्र उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणस्योपसंहारः ॥

३८ **सु०—** उक्तमुपसंहरति **व्याप्त्येति** ।

अनु०— व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेत् ।

'यदन्यथाभावि तदनित्यं', 'यच्च रूपादिमत्तदनित्यमि'ति व्याप्त्या । अन्यथाभावात् इत्युपलक्षणम्, रूपादिमत्त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— 'अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः । तन्मते तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितम्' इत्यादिनोक्तस्यैव 'व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादि'त्यादिनोत्तरत्राभिधानात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्योपसंहारार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति **उक्तमिति** ॥

॥ इति उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणस्योपसंहारः ॥

* * *

।। अथ उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणोपसंहारस्य उपपादनम् ।।

३९ सु०— स्यादेतत्; सम्प्रतिपन्नव्याप्तिकव्याप्यारोपे(ण) अनिष्टव्यापकारो(पः)पणं तर्कः, अत्र च न चेद्व्याप्तिः सम्मता, कथं तर्हि तर्कत्वम्। मैवम्, व्याप्यवद्व्याप्तेरपि पराभ्युपगतत्वेऽपि तर्कत्वाविरोधात्। एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्मतावपि न दोषः। वक्ष्यति चैतत् 'परन्यायैस्तु दूषणमि'ति।

परि०— अन्यथाभावविशेषस्यानित्यत्वव्याप्यत्वेन सिद्धान्तिनोपगमात्। अन्यथाभावमात्रस्य विनाशेन व्याप्तेरनङ्गीकारा(त्त)त्कथमसम्मतव्याप्तिकस्य तर्कत्वमुपेत्य 'व्याप्त्या तये'त्यादिना अनित्यत्वापादनमिति शङ्कते **स्यादेतदिति** ।। **क्वचिदाश्रयस्येति**। शून्यं न जगत्कारणमसत्त्वादित्यादाविति भावः। **वक्ष्यति चैतदिति**। परसिद्धत्वमात्रेण अदोषत्वमित्येतद्भक्तिपादे वक्ष्यतीत्यर्थः। तदाह **परेति**।

यादु०— सम्प्रतिपन्नेति। उभयसम्प्रतिपन्नेत्यर्थः ।। **न चेद्व्याप्तिः सम्मतेति**। अविशेषितेऽन्यथाभावादावनित्यत्वव्याप्तिर्युष्माकं न चेत् सम्मतेत्यर्थः। **दूषणं** दूषणानुमानं तर्क इति यावत् ।।

वं०प०— व्याप्त्येति मूलेन यदन्यथाभावित्वाद्रूपादिमत्त्वाच्चानित्यता स्यादात्मन इत्यापादनं कृतं तत्राशङ्कते **स्यादेतदिति** ।। **सम्प्रतिपन्नेति**। वादिप्रतिवादिनोरिति शेषः। यथा वह्निर्माऽस्त्विति वह्न्यभावरूपव्याप्यारोपे धूमाभावरूपानिष्टापादनं क्रियते। तत्र वह्न्यभावधूमाभावयोर्व्याप्तिरुभयसम्मता तद्वदिह नास्ति। अविशेषितान्यथाभावरूपादिमत्त्वाख्यापादकरूपव्याप्यस्यानित्यत्वरूपव्यापकेन व्याप्तेः मन्मते सत्त्वेऽपि भवद्भिरनङ्गीकारात्। अतो व्याप्तेरुभयवाद्यसम्मतत्वान्नास्य तर्कत्वमित्याशयः। **व्याप्येति**। आत्मन्यन्यथाभावरूपादिमत्त्वरूपव्याप्यमापादकं यथा पराभ्युपगतमङ्गीकृत्यापाद्यते। एवं व्याप्तिरपि पराभ्युपगतैव स्वीक्रियत इत्यर्थः। **क्वचिदाश्रयस्येति**। क्वचित्तर्के परसिद्धमाश्रयमङ्गीकृत्य तर्कप्रवृत्तिः। यथा समवायो यदि स्यात् तदा अनवस्था स्यादित्यादौ।

कं०रा०— अत्रेति। अन्यथाभावसामान्ये रूपादिमत्त्वसामान्ये चानित्यत्वव्याप्तिः सिद्धान्तिनः सम्मता न चेत् ताभ्यामापादकाभ्यां क्रियमाणस्यात्मनोऽनित्यत्वप्रसञ्जनस्य तर्कत्वं कथमित्यर्थः।

श्रीनिधि०— व्याप्तेरपि पराभ्युपगतत्वेऽपि तर्कत्वाविरोधादिति। तथा अनुमानस्यैवापादनान्न कोऽपि दोष इति भावः। **क्वचिदाश्रयस्येति**। यथा परमाणुरनित्यः रूपादिमत्त्वादित्यत्र पराभिमतपरमाणोरस्माभिरनभ्युपगमेऽपि परसिद्ध्या परो दूष्यत इत्यर्थः। **उभयथा असम्मतावपीति**। उभयप्रकारकसम्मतिराहित्येऽपीत्यर्थः। वादिकर्तृकत्वमेकः प्रकारः प्रतिवादिकर्तृकत्वमपर इति द्रष्टव्यम्।

शे०चं०— सम्प्रतिपन्नेति । उभयसम्प्रतिपन्नेत्यर्थः । एतच्च व्याप्यस्वरूपसङ्कीर्तनं लक्षणान्तर्गतम् ॥ **व्याप्यारोप इति** । व्याप्याङ्गीकार इत्यर्थः । अन्यथा धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं वह्न्यनुमितिस्थले यद्यग्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति तर्के निरग्निकत्वस्य वस्तुतः सत्त्वेन तत्रारोपाभावादव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अनिष्टेति** । अनिष्टस्य वह्न्यभावव्यापकस्य धूमाभावादेः प्रसञ्जनमित्यर्थः । अत्र जलह्रदे निर्धूमत्वापादनव्यावृत्त्यर्थं **अनिष्टेति** । शब्दो यद्यनित्यः स्यात् तर्हि सावयवः स्यादित्यादिव्युदासाय **व्यापकेति** । शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वव्यापकस्य मीमांसकं प्रत्यनिष्टस्यानित्यत्वस्य साधनेऽतिप्रसङ्गव्युदासाय **प्रसञ्जनमित्युक्तम्** । प्रसञ्जनं च न तर्कः । तस्यैव निरुच्यमानतया आत्माश्रयप्रसङ्गात् । किन्तु आपादनं प्रसङ्गः । आपादनमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमप्युक्तदोषः । आपादनमङ्गीकर्तव्यतया ज्ञापनमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । **अत्रेति** । अविशेषितेऽन्यथाभावादावनित्यत्वेन व्याप्तिर्न सम्मता चेद्भवतामित्यर्थः । **कथमिति** । आत्मनोऽन्यथाभावाद्रूपादिमत्त्वाच्चानित्यत्वं स्यादित्यनित्यत्वप्रसञ्जनस्योक्तरूपतर्कलक्षणाऽनाक्रान्तत्वात् तर्कत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । **व्याप्यवदिति** । यथा स्वपक्षसाधने इदमित्थं न भवतीति परपक्षदूषणे च व्याप्यस्य स्वपरसिद्ध्यपेक्षायामपि अनिष्टोपदर्शनरूपे दूषणे व्याप्यभूतस्यापादकस्य परसिद्धत्वमेवापेक्षितं न स्वसिद्धत्वमपि तथा व्याप्तेरुभयसिद्धतायाः स्वपक्षसाधने उक्तरूपदूषणे चापेक्षायामपि अनिष्टोपदर्शनरूपे दूषणे व्याप्तेः परसिद्धत्वमेवापेक्षितं न तु स्वसिद्धत्वमपि । ततश्च व्याप्यादेरुभयसिद्धत्वाभावे साधनत्वादिविरोधेऽपि तर्कत्वविरोध इत्यर्थः । ननु यदि व्याप्यादिपदव्यावर्त्यमस्ति तर्हि कस्यचिदर्थस्याङ्गीकारेऽर्थान्तरस्यापादनमिति पद्धत्युक्तलक्षणेऽपि व्याप्यादिपदं कर्तव्यं स्यात् । यदि च तन्नास्ति तर्ह्यत्रापि व्याप्यादिपदं न कर्तव्यं स्यादिति चेन्न । भावानवबोधात् । सेतिकर्तव्यताकं हि करणम् । तत्र तर्कः करणधर्मी । तस्य व्याप्त्यादीन्यङ्गानि । तत्र करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षया अङ्गेभ्यः पृथक्कृत्य पद्धतौ तर्कतयोक्तिः । अत्र तु सेतिकर्तव्यताकस्यैवेति न दोषः । न चैवमत्रोक्तलक्षणाभावेऽपि पद्धत्युक्तलक्षणसत्त्वेनाव्यापकेष्टप्रसङ्गानामपि तर्कत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तर्हि ततोऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न । अङ्गं विना कृतस्य करणस्य क्रियां प्रत्यजनकतया अङ्गसाचिव्याभावेन तदप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः । **एवमेवेति** । व्याप्यादिवदेवेत्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । पर्वतो यदि निरग्निकः स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यादित्यत्र आश्रयस्योभयसम्मतावपि, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यत तुल्यदर्शनसामग्रीकत्वादिति तर्के आश्रयस्योभयासम्मतावपीत्यर्थः । ननु तर्के व्याप्यस्येव व्याप्तेरपि परसिद्धत्वमेवापेक्षितमाश्रयस्योभयसम्मतत्वमनपेक्षितमित्युक्तं तत्कुतः सिद्धमित्यत आह **वक्ष्यतीति** । तृतीयस्य द्वितीय इति शेषः । न्यायशब्दस्यात्र धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्तपरत्वाद्विवक्षितसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— उपरि वक्ष्यमाणत्वादिति । स्वप्नाधिकरणीयप्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता इत्यनुभाष्यमूले इति शेषः । **ततोऽप्यनुमितिः स्यादिति** । तदनुगृहीतानुमानेनेत्यर्थः । **अन्यत्र विस्तर इति** । व्याप्यारोप इत्यादिरूपमणिकण्ठाद्युक्तलक्षणानुसारेण मूले आरोपपदं न प्रयोज्यमित्यादिविचारः तर्कताण्डवानुसारेण पूर्वं कृतोऽस्ति भक्तिपादे च करिष्यत इत्याशयः ।

वि॰— नन्वन्यथाभावविशेषस्यैवानित्यत्वव्याप्तत्वं सिद्धान्तिनाङ्गीकृतम्, तेन त्वन्यथाभावमात्रस्य विनाशेन व्याप्तिः । तथा च उभयासम्मतव्याप्तिकस्य तर्कस्य कथं साधकत्वमित्याशयेन शङ्कते **स्यादेतदिति** । 'परन्यायस्तु दूषणमि'त्युक्तन्यायेन दूषणानुमानरूपस्य तर्कस्य व्याप्तेः पराभ्युपगतत्वमात्रेणापादकस्यैव तर्काङ्गत्वं युज्यत इति समाधत्ते **मैवमिति** ।

।। इति उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणोपसंहारस्य उपपादनम् ।।

।। इति उक्तस्य निराकार्यमतीयप्रथमार्थान्तरनिराकरणस्योपसंहारः सोपपत्तिकः ।।

।। इति आत्मनस्तद्देहपरिमाणत्वे आत्मन एवान्यथाभावप्रसङ्गः ।।

।। इति उपन्यस्तार्थान्तरस्य निराकरणम् ('एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम्', 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः' इतिसूत्रद्वयव्याख्यारूपेण) ।।

।। इति निराकार्यमतीयप्रथमविधार्थान्तरोपन्यासः तन्निराकरणञ्च ।।

* * *

।। अथ निराकार्यमतीयद्वितीयविधस्य प्रमेयान्तरस्योपन्यासः तन्निराकरणञ्च ('अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्' इति सूत्रार्थतया) ।।

।। तत्र निराकार्यमतीयद्वितीयविधप्रमेयान्तरस्य अलोकाकाशमाप्तनित्योर्ध्वगतिरूपमुक्तेः 'अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वात्'इतिसूत्रांशार्थरूपेण निराकरणम् ।।

।। तत्रापि निराकार्यमतीयद्वितीयविधप्रमेयान्तरस्य अलोकाकाशमाप्तनित्योर्ध्वगतिरूपमुक्तेरुपन्यासः, 'अन्त्यावस्थितेश्च'इतिसूत्रांशार्थरूपेण तन्निराकरणञ्च ।।

४० **सु॰**— क्षपणकोक्तं प्रमेयान्तरं निराकर्तुं सूत्रम् '**ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ**' इति ।। तत्र 'अन्त्यावस्थितेश्चे'त्येतावत् तावद्व्याख्याति **नित्येति** ।

अनु॰— नित्योर्ध्वगतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते ।
अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा ।।

अपिशब्दः प्रमेयान्तरनिराकरणसमुच्चयार्थः । **चशब्दः** परिमाणपर्यायेण सह समुच्चये । **या एषा नित्योर्ध्वगतिर्मुक्तिरिति** जैनैः **कथ्यते सा च कथम्** आत्मनो **विकृतिर्नो** भवेत् । भवेदेव ।

तत्कथम्, **अलोकाकाशमाप्तस्य** । प्राक् लोकाकाशस्थो ह्ययमात्मा निरन्तरोर्ध्वगत्या अलोकाकाशमाप्नोति, तथा च अन्यथाभावादात्मनोऽनित्यत्वापत्तिरिति भावः ।

अनेन 'अन्त्या (या) अवस्थितिः सन्ततोर्ध्वगतिलक्षणा, **ततश्च** आत्मनोऽनित्यत्वापत्तिरि'ति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति ।

परि०— अन्त्यावस्थितेश्चोभयेति ।। **प्रमेयान्तरनिराकरणेति** । सन्ततोर्ध्वगतिरूपमुक्तिलक्षणप्रमेयान्तरेत्यर्थः ।। **चशब्द इति** । न केवलं परिमाणपर्यायेण, किन्त्वन्त्यावस्थितेश्चानित्यत्वमिति समुच्चय इत्यर्थः ।। **ततश्चात्मन इति** । तस्मादपि विकारादित्यर्थः ।

वं०प०— अन्त्येति । लोकाकाशं विहाय अन्त्या अलोकाकाशसम्बन्धिनी याऽवस्थितिरित्यर्थः ।। **ततश्चेति** । तस्या अन्त्यावस्थितेरङ्गीकारादित्यर्थः । सूत्रेऽध्याहारमाह **आत्मन इति** ।

श्रीनिधि०— अनेन अन्त्या या अवस्थितिः सन्ततोर्ध्वगतीति । **अन्त्यावस्थितिः** चरमावस्थितिः । मुक्तिरिति यावत् । सा च तदभिमता सन्ततोर्ध्वगतिलक्षणेति एवमुक्तम् । **ततश्चेति** । सन्ततोर्ध्वगतेश्चेत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रमेयान्तरमिति । पूर्वं निरस्तात् सप्तभङ्गदेहमानत्वादेरन्यत्प्रमेयमित्यर्थः । भाष्ये अपिशब्दचशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमाशङ्क्य अर्थभेदकथनेन तत्परिहरति **अपिशब्द इति** । सप्तभङ्गादिनिराकरणेन सहैतन्निराकरणस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः ।। **परिमाणपर्यायेणेति** । परिमाणान्यथाभावेन सह नित्योर्ध्वगतेः समुच्चयार्थ इत्यर्थः ।। **सा चेति** । अनेन न केवलं परिमाणान्यथाभाव एव आत्मनोऽन्यथाभावहेतुः किन्तु नित्योर्ध्वगतिश्च आत्मनो विकृतिः अन्यथाभावहेतुरिति परिमाणापरपर्यायेण समुच्चय उपदर्शितो भवति । **तत्कथमिति** । नित्योर्ध्वगतौ सिद्धायां भवेत् तया अन्यथाभाव आत्मनः, सैव तु कथं सिद्ध्येदित्याशयः । तत्कथमित्यतःपरं इत्यत आहेति शेषः । अलोकाकाशमाप्तस्येत्यतःपरं चेतीति शेषः । अनेन मूले 'अलोकाकाशमाप्तस्ये'त्येतन्नित्योर्ध्वगत्युपपादकमित्युक्तं भवति । कथमलोकाकाशप्राप्तिकथनेन नित्योर्ध्वगतिरित्यतः तामुपपादयति **प्रागिति** । अस्त्वेवमात्मनोऽन्यथाभावः किं ततः 'तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितमि'ति प्रागुक्तमतिप्रसङ्गं फलतया दर्शयति **तथा चेति** ।

विठ्ठ०— चशब्द इति । न केवलं परिमाणपर्यायेण किन्त्वत्यन्तावस्थितेश्च अनित्यत्वमिति समुच्चय इत्यर्थः । **तथा च अन्यथाभावादिति** । अलोकाकाशस्य संयोगोत्पादरूपादन्यथाभावादित्यर्थः । **ततश्चात्मन इति** । ततो विकारित्वाच्चेत्यर्थः ।

।। इति निराकार्यमतीयद्वितीयविधप्रमेयान्तरस्य अलोकाकाशमाप्तनित्योर्ध्वगतिरूपमुक्तेरुपन्यासः, 'अन्त्यावस्थितेश्च'इतिसूत्रांशार्थरूपेण तन्निराकरणञ्च ।।

* * *

॥ अथ उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च 'उभयनित्यत्वात्' इतिसूत्रांशार्थतया ॥

॥ तत्र उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासार्थं च विकल्पेन प्रश्नद्वयम् ॥

४१ **सु०—** 'नन्वन्यथाभावमात्रमनित्यत्वस्य प्रयोजकमिति न तावद्भवदीयः पक्ष इत्युक्तम्, नापि मदीयः पक्षः; तत्कथं प्रदेशविशेषसंयोगमात्ररूपान्यथात्वेन मुक्तात्मनोऽनित्यत्वप्रसञ्जनमि'त्यतो 'जैनपक्षोऽयमि'ति समर्थयितुं तावत्पृच्छति **कीदृशश्चेति** ।

अनु०— कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते ।

क्षपणकेन हि क्षित्यादेः सर्वस्य नित्यत्वाद्यनेकान्तं समर्थयमानेन द्रव्यपर्यायाभ्यां नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्युक्तम्; 'द्रव्याकारस्य कदाऽप्यनपायान्नित्यत्वम्, पर्यायोऽन्यथाभावः तस्मादनित्यत्वमि'ति । तत्र वक्तव्यम् । कीदृशोऽत्रान्यथाभावो नाशं प्रति हेतुतयेष्यते, किं संस्थानादिलक्षणापगमरूपो वा, साधारणो वेति भावः ।

परि०— विकल्पदूषणयोरनुक्तविषयत्वनिरासायाह **क्षपणकेन हीति** ॥ **द्रव्याकारस्येति** । विशेष्यस्वरूपस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— **प्रदेशविशेषेति** । आलोकाकाशसंयोगमात्ररूपान्यथाभावेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— **अन्यथाभावमात्रमिति** । अविशेषितोऽन्यथाभाव इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । 'नानित्यताऽस्मत्पक्षे त्वि'त्यादिनेति शेषः ।

वि०— विकल्पदूषणयोरनुक्तविषयतानिरासाय तन्मतं दर्शयति **क्षपणकेन हीति** । द्रव्यपर्यायाभ्यामित्युक्तं विशदयति **द्रव्याकारस्येति** । विशेष्यस्वरूपस्येत्यर्थः ।

॥ इति उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासार्थं च विकल्पेन प्रश्नद्वयम् ॥

* * *

॥ अथ उभयथाऽपि उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्य युक्तत्वोपपादनम् ॥

॥ तत्र संस्थानापगमरूपान्यथाभावात्मकमुक्तेः निराकरणम् ॥

४२ **सु०**— आद्यं शङ्कते **संस्थानेति** ।

अनु०— संस्थानापगमश्चेत्

संस्थानग्रहणं लक्षणोपलक्षणम् । नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्धः ।

प्रतिषेधति **स नेति** ।

स न हि भूसागरादिषु ।

'वक्तुं शक्यत' इति शेषः । कुतो नेत्यत आह **स न हीति** । **यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणोऽन्यथाभावो भूसागरादिषु पक्षैकदेशभूतेषु, न हि, इदानीं प्रमितः, ततो हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं स्यादित्यर्थः । प्रमितत्वे तु तस्यानित्यत्वेऽपि संशयो नास्तीत्यनुमानं व्यर्थमापद्यते ।**

परि०— द्रव्यभिन्नसंस्थानाभावादाह **संस्थानग्रहणमिति** । लक्षणं च यावल्लक्ष्यभावीत्यग्रे व्यक्तम् ॥ **अनुमानमिति** । द्रव्यविपर्ययाभ्यां नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्यत्र विपर्ययशब्दितान्यथाभावादनित्यमित्युक्तानुमानमित्यर्थः ।

यादु०— गुणकर्मादावमूर्ते संस्थानापगमं विनाऽप्यनित्यत्वस्य भावात् कथं तेन तत्प्रयोज्यमित्यत आह **लक्षणोपलक्षणमिति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणोपलक्षणमित्यर्थः ।

वं०प०— **प्रमितत्वे त्विति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणान्यथाभावस्येति शेषः । तस्य निरुक्तान्यथाभावरूपहेतुमतो भूसागरादेरित्यर्थः । **व्यर्थं** सिद्धसाधनत्वादित्यर्थः ।

कं०रा०— **प्रमितत्वे त्विति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमरूपान्यभावस्य भूसागरादिषु प्रमितत्वे तु तेष्वनित्यत्वसंशयो नास्तीत्यनित्यत्वसाधकानुमानं व्यर्थमापद्यत इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— मूले **संस्थानापगम** इत्यत्र संस्थानं करचरणाद्यङ्गसन्निवेशविशेषः । तदपगमो नाशः । न हि सर्वत्राप्यवयवविशेषसंस्थितिविशेष एव लक्षणं इत्यत आह **संस्थानग्रहणमिति** । **लक्षणोपलक्षणमिति** । सकललक्षणोपलक्षणमित्यर्थः । **नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्ध इति** । कीदृशश्चान्यथाभाव

इति पूर्ववाक्यात् अनुवृत्तेनेति शेषः । **अनुमानं व्यर्थमिति** । यदन्यथाभावि तदनित्यं इति व्याप्तिमूलकमनुमानमित्यर्थः ।

शे०चं०— गुणकर्मादावमूर्ते संस्थानापगमं विनाऽप्यनित्यत्वसद्भावेन न तस्य तत्र प्रयोजकत्वमित्यत आह **संस्थानग्रहणमिति** । लक्षणोपलक्षणं यावल्लक्ष्यभाविलक्षणोपलक्षणमित्यर्थः । अन्यथा शब्दादिलक्षणापगमात् गगनादीनामपि महाप्रलये नाशप्रसङ्गात् । अत एव यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगम इत्येवोत्तरत्रानुवाद इत्यवधेयम् । संस्थानापगमः किं पक्षे प्रमितो न वा । आद्ये किं प्रत्यक्षेण उतानुमानागमाभ्यामिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **न हीदानीं प्रमित इति** । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वात् भूभूधरादिषु चेदानीं संस्थानापगमस्यावर्तमानत्वान्न तस्य प्रत्यक्षेण प्रमितिः सम्भवतीति भावः । नेति पक्षं प्रत्याह **तत इति** । अनुमानागमप्रमितत्वं प्रत्याह **प्रमितत्व इति** ॥ **अनुमानं व्यर्थमिति** । संस्थानापगमसाधकतया अवश्यमनुसरणीयादनुमानादागमाद्वा तदनित्यत्वस्यापि निश्चितत्वादिति भावः ।

वि०— गुणकर्मादावमूर्ते संस्थानापगमं विनाऽप्यनित्यत्वस्य भावात् कथं संस्थानापगममात्रं विनाशे प्रयोजकमित्यत आह **लक्षणोपलक्षणमिति** । यावल्लक्ष्यभावलक्षणोपलक्षणमित्यर्थः । ततश्चैवं मूलयोजना । संस्थानापगमो नाशहेतुतया परेणेष्यते स नाशहेतुरिति वक्तुं न शक्यते । कुतः हि यस्मान्नाशहेतुतयाऽभ्युपगमो लक्षणापगमो भूसागरादिषु नेति ।

॥ इति संस्थानापगमरूपान्यथाभावात्मकमुक्तेः निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ साधारणान्यथाभावात्मकमुक्तेः निराकरणम् ॥

४३ **सु०—** तर्हि द्वितीयोऽस्त्विति शङ्कते **यः कश्चिदिति** ।

अनु०— यः कश्चिदन्यथाभावो यदि

पूर्ववदेव सम्बन्धः । अविवक्षितविशेष इत्यर्थः ।

एवं तर्हि मुक्तात्मनोऽप्यनित्यत्वापादनं सुस्थितमिति भावेनाह मुक्तिश्चेति ।

मुक्तिश्च तादृशी ।

तादृशी अन्यथाभावस्वरूपा ।

एवमप्यात्मनो नित्यत्वे भूभूधरादीनामपि नित्यत्वं स्यात्, अन्यथा हेतोरनैकान्त्यात्। तदिदमुक्तं सूत्रकृता 'उभयनित्यत्वादि'ति।

अवयवोपचयापचयलक्षणोऽन्यथाभावोऽनित्यत्वे हेतुरिति चेत् (न), स्फटिकादौ पक्षैकदेशे सन्दिग्धत्वात्। रूपादिमत्त्वं सविशेषणमुपादीयते चेत् को दोष इति चेन्न, परस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, न हि परो रूपादिमत्किञ्चिन्नित्यमभ्युपैति। आत्मनस्तु प्रभया रूपादिमत्त्वमापादितमेव; यद्वा आत्मनो रूपादिमत्त्वं स्वसिद्धान्त एव। रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तानित्यत्वप्रसङ्गो व्याख्यातव्यः।

परि०— पूर्ववदेवेति। नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्धः। **हेतोरिति**। विपर्ययशब्दितान्यथाभावरूपहेतोरित्यर्थः॥ **उभयनित्यत्वादिति**। प्रसङ्गहेतुरयं उभयनित्यत्वप्रसङ्गादिति। अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनो नित्यत्वे आत्मानात्मनोरुभयोरपि नित्यत्वं प्रसज्यत इत्यर्थः। यच्चोक्तं रूपादिमत्त्वादात्मनोऽनित्यत्वमिति। तत्र शङ्कते **रूपादिमत्त्वमिति**। नन्वेवं हेतोरसिद्धिरित्यत आह **आत्मनस्त्विति**॥ **स्वसिद्धान्त एवेति**। जैनसिद्धान्त एवेत्यर्थः। कथं तर्ह्यात्मन्येव व्यभिचारात् 'व्याप्त्या तये'त्युक्तमित्यत आह **इति व्याप्त्यङ्गीकार इति**। 'रूपादियुक्तस्य तथे'त्यत्रोक्तदिशा यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तौ परेणाङ्गीकृतायां 'व्याप्त्या तये'त्यादिना आत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्ग उक्त इति व्याख्यातव्य इत्यर्थः। यथाऽन्यथाभावस्यानित्यत्वव्याप्तत्वाङ्गीकारे मुक्तिरूपान्यथाभाववत्त्वेनात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्ग उक्तः। तथा रूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वव्याप्तत्वोपगमे तादृशस्यात्मनोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गो 'व्याप्त्या तये'त्यादिनोक्त इति भावः।

यादु०— स्वसिद्धान्त एवेति। क्षपणकसिद्धान्त एवेत्यर्थः। नन्वेवं तर्ह्यत्रैव व्यभिचारात् परमतेऽपि व्याप्त्यभावेन 'व्याप्त्या तया आत्मनोऽनित्यता भवेदि'ति पूर्वोक्तः कथमनित्यत्वप्रसङ्ग इत्यत आह **रूपादिमत इति**। पक्षे व्यभिचारचोदनं न परीक्षकसम्मतम्, अतः तदितरत्र यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तिश्चेत् परेणाङ्गीक्रियते, तदा अस्मदीयः प्रागुक्तोऽनित्यत्वप्रसङ्गो युक्त एव। यदि च व्याप्तिग्रहणसमय एव तत्र व्यभिचारस्फुरणेन न परेणोक्तव्याप्तिरङ्गीक्रियते, तदा तं प्रति रूपादिमत्त्वेन आत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गोऽस्माभिर्नैवोच्यत इत्याशयः।

वं०प०— पूर्ववदेवेति। यथा 'संस्थानापगमश्चेदि'त्यस्य 'नाशहेतुतयेष्यत' इति पूर्वेण सम्बन्धः तथा 'यः कश्चिदन्यथाभावो यदी'त्यस्यापि 'नाशहेतुतयेष्यत' इति पूर्वेणैव सम्बन्ध इत्यर्थः। **एवमपीति**। यादृशतादृशान्यथाभाववतोऽपि मुक्तात्मनो नित्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः। भूधरादीनामप्यविवक्षितविशेषान्यथा-

भाववतामपीत्यर्थः । **अन्यथेति** । भूधरादेरपि नित्यतामनङ्गीकृत्य यादृशतादृशान्यथाभावेन हेतुना भूधरादेरनित्यतैव यदि साध्यत इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । आत्मनीति शेषः । **तदिदमुक्तमिति** । एवं च हेतोरनैकान्त्यपरिहाराय आत्मभूधरयोरुभयोरपि **नित्यत्वात्** नित्यत्वस्याङ्गीकार्यत्वापातादिति सूत्रयोजना द्रष्टव्या । **अवयवेति** । अस्त्वयं हेतुर्भूधरादौ न त्वात्मनीति न व्यभिचार इत्यर्थः । **सन्दिग्धत्वादिति** । निरुक्तहेतोरित्यर्थः । ननु यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तौ य आत्मनि व्यभिचार उक्तः स न युक्तः । यतो रूपादिमत्त्वं भौतिकत्वविशेषणसहितमुपादीयते । तथा च यद्भौतिकरूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्त्यङ्गीकारात् आत्मनि च भौतिकरूपाभावान्न व्यभिचारः । ततश्च आत्मनोऽनित्यता भवेदित्यापादनमयुक्तमिति भावेनाशङ्कते **रूपादिमत्त्वमिति** । **वैयर्थ्येति** । भौतिकत्वविशेषणस्येत्यर्थः । अस्मन्मते ईश्वरे व्यभिचारवारकतया सार्थक्यात् परस्येत्युक्तम् । तदुपपादयति **न हीति** । येन तत्र व्यभिचारवारणाय भौतिकत्वविशेषणं सार्थकं स्यादिति शेषः । ननु यदि रूपादिमदपि नित्यं परेण नाङ्गीकृतं कथं तर्हि भवद्भिर्यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तेः आत्मनि व्यभिचार उक्त इति तटस्थाशङ्कां परिहरति **आत्मनस्त्विति** । प्रभावतः प्रदीपादेरिव रूपस्पर्शापत्तेरिति रूपादिमत्त्वमापाद्य व्यभिचारो दत्तः, न तु परेणात्मनो रूपादिमत्त्वमङ्गीकृतमिति । तथा च व्यर्थविशेषणत्वमपरिहार्यमिति भावः । आपाद्य दूषणदानेऽपरितोषादाह **यद्वेति** । **स्वसिद्धान्तः** क्षपणकसिद्धान्तः । नन्वात्मनो रूपादिमत्त्वं यदि क्षपणकसिद्धान्तः तर्ह्यत्रैवात्मनि व्यभिचारात् यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्त्यभावेन तदर्थं भौतिकत्वविशेषणस्य परेणावश्यं देयत्वात् यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्त्या आत्मनोऽनित्यता भवेदित्यापादनमयुक्तमेवेत्यत आह **रूपादिमत इति** । तथा च भौतिकत्वरूपं विशेषणं त्यक्त्वा यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तिः परेण यद्यङ्गीक्रियते तदैव 'व्याप्त्या तये'ति पूर्वोक्तातिप्रसङ्गो व्याख्यातव्य इत्यर्थः । यदि भौतिकत्वविशेषणं दत्वा व्याप्तिरुच्यते तदा अस्मदनुमतिरेवेति हृदयम् ।

कं०रा०— पूर्ववदिति । यःकश्चिदन्यथाभावो नाशहेतुतया यदीष्यत इति सम्बन्ध इत्यर्थः । यःकश्चिदित्यस्याभिप्रेतार्थमाह **अविवक्षितेति** । **अन्यथेति** । अन्यथा भावसामान्यवतोऽप्यात्मनो नित्यत्वमङ्गीकृत्य तद्वतां भूसागरादीनां तु नित्यत्वानङ्गीकारेण अन्यथाभावसामान्येनैवानित्यत्वसाधने हेतोरात्मन्यनैकान्त्यप्रसङ्गात् तेषामपि नित्यत्वमेष्टव्यमिति भावः । नन्ववयवोपचयापचयलक्षणोऽन्यथाभावो भूसागरादीनामनित्यत्वे हेतूक्रियते अतो न पक्षैकदेशे सन्दिग्धासिद्धिर्भूसागरादिष्ववयवोपचयलक्षणान्यथाभावस्य प्रमितत्वात् । नाप्यात्मन्यनैकान्त्यमवयवोपचयादिलक्षणान्यथाभावस्य तत्रासत्त्वादित्याशयेन शङ्कते **अवयवेति** । नन्वात्मनो रूपादिमत्त्वस्यैवाभावान्न तेनानित्यत्वापादनं युक्तं इत्यत आह **आत्मनस्त्विति** । पूर्वमात्मनः पराङ्गीकृतप्रभया रूपादिमत्त्वमापाद्यानित्यत्वमापादितमिदानीं त्वात्मनो रूपादिमत्त्वमस्तीति परस्य सिद्धान्त एवेत्याह **यद्वेति** । नन्वात्मनो रूपादिमत्त्वमभ्युपगच्छता परेण रूपादिमत्त्वमात्रस्य अनित्यत्वव्याप्तेरनङ्गीकृतत्वात् कथं तेनानित्यत्वप्रसञ्जनमित्यत आह **रूपादिमत इति** । रूपादिमत्त्वेन जगन्नाशित्वसिद्धये रूपादिमतो अनित्यत्वमिति व्याप्तिः । परेण यद्यङ्गीक्रियेत तदा पूर्वोक्तात्मानित्यत्वप्रसङ्गो व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— पूर्ववदेवेति । अनुवृत्तेन नाशहेतुतयेत्यनेन यथा संस्थानापगम इति पूर्ववाक्ये सम्बन्धः । तथा अत्रापीत्यर्थः । आत्मनोऽन्यथाभावित्वमस्तु अनित्यत्वं मा अस्तु विपक्षे किं बाधकमित्यत आह **एवमपीति** । अन्यथाभावित्वेऽपीत्यर्थः । **अन्यथेति** । एवमन्यथाभाववतोऽपि आत्मादेर्नित्यत्वं भूधरादेरनित्यत्वं इत्यङ्गीकारे । **हेतोः** अन्यथाभावित्वादिति हेतोः । **उभयनित्यत्वादितीति** । उभयनित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **अवयवोपचयापचयलक्षण इति** । स च नात्मनीति नातिप्रसङ्ग इति भावः । **सविशेषणं** भौतिकत्वविशेषणयुक्तम् । आदिपदेनान्यथाभावो लक्षणापगम इति लभ्यते । **वैयर्थ्यादिति** । व्यभिचाराद्यावरकत्वादित्यर्थः । नन्वात्मैव तथाविधोऽभ्युपगम्यते । अन्यथा 'भौतिकं त्वेवरूपादिरि'त्यादेरसङ्गत्यापत्तेरित्यत आह **आत्मनस्त्विति** । **स्वसिद्धान्त एवेति** । जैनसिद्धान्त एवेत्यर्थः । आत्मन इति शेषः । **पूर्वोक्त इति** । 'अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमि'ति स्वरीत्यादिनोक्त इत्यर्थः । विशेषणोपादानपक्षे किं दूषणमिति चेन्न । परोक्तस्य हेत्वादेर्दर्शनार्थं अस्माभिः प्रवृत्तत्वात् । न च परेण विशेषणमुपात्तमिति ।

शे०चं०— पूर्ववदेवेति । 'संस्थानापगमश्चेदि'ति वाक्ये 'नाशहेतुतयेष्यत' इति पूर्वानुवृत्त्या यथा सम्बन्धः तथा 'यःकश्चिदन्यथाभावो यदी'ति वाक्येऽपि 'नाशहेतुतयेष्यत' इति पूर्वानुवृत्त्यैव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **एवमपीति** । अन्यथाभाववत्त्वेऽपीत्यर्थः ॥ **स्यादिति** । अविशेषादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अन्यथाभावित्वाविशेषेऽपि भूभूधरादीनामनित्यत्वमात्मनश्च नित्यत्वमित्यभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । आत्मन्येवेति शेषः ।

सन्दिग्धत्वादिति । परमाणोरप्रत्यक्षत्वेन तदवयवोपचयापचययोः प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । न च निबिडावयवत्वात् स्फटिकादेरवयवोपचयापचयलक्षणान्यथाभावाभावनिश्चयान्निश्चितासिद्धिरेव किन्नोच्यत इति वाच्यम् । निबिडावयवत्वं न विभागायोग्यावयवत्वं विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु घटादितोऽप्युत्कृष्टकारणापेक्षत्वमेव । न च तद्विशेषाभावः शक्योऽस्माभिरवगन्तुमिति न निश्चितासिद्धिरत्र वक्तुं शक्येति तात्पर्यात् । विशिष्टरूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकतायां दोषानुक्तिर्भाष्ये स्पष्टत्वात् स शिष्यैरेवोह्यतामिति भावेनेत्यभिप्रेत्य स्वयं तं पक्षं दूषयितुमाशङ्कते **रूपादिमत्त्वमिति** । किमाक्षेपे । न कोऽपि दोष इत्यर्थः । व्यभिचारोपाध्योरदर्शनादिति भावः ॥ **परस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति** । विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । न च हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं न दूषणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिहतेरिति वाच्यम् । व्याप्त्युपयोगितया हि हेतौ विशेषणमुपादीयते, वैयर्थ्ये तु विशिष्टस्य व्याप्यत्वाभावाद्धेतुदूषणत्वमेवेति तृतीये वक्ष्यमाणत्वेन तदुपपत्तेरित्याशयात् । स्वमते तद्वैयर्थ्याप्रसक्तेरुक्तं **परस्येति** । 'एकपक्षेऽपि दूषणमि'ति तृतीये वक्ष्यमाणत्वादन्यतररीत्याऽपि व्यर्थविशेषणत्वं दूषणमेवेत्यवधेयम् । परपक्षे वैयर्थ्यमेवोपपादयति **न हीति** ॥ **उपैतीति** । येन तद्वारणाय विशेषणमर्थवत् स्यादिति भावः । ननु रूपादिमतोऽप्यात्मनोऽनित्यत्वं परेणाप्यभ्युपगतमेवेति कथं तदनभ्युपगमोक्तिरित्यतो भवेदेवं यद्यात्मनो रूपादिमत्त्वं परेणाङ्गीकृतं स्यान्न चैतदस्तीत्याह **आत्मनस्त्विति** । न तु परस्य सिद्धान्त इत्येवार्थः । अतो न तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषणमुपादेयमिति भावः ॥ **स्वसिद्धान्त**

एवेति । स्वस्य जैनस्य सिद्धान्त एवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं तर्ह्यात्मन्येव व्यभिचारेण रूपादिमत्त्वमात्रस्यानित्यत्वेन सह व्याप्तेः परीत्याऽप्यसिद्ध्या विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्यैवानित्यत्वप्रयोजकत्वप्राप्तेः आत्मनस्तदभावादेव अनित्यत्वाप्रसङ्गात् कथमविशिष्टव्याप्तिमूलकः प्रागुक्त आत्मानित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य केवलं रूपादिमत्त्वमेवानित्यत्वेन व्याप्तिमित्यङ्गीकार एवात्मनोऽनित्यत्वप्रसञ्जनस्य तत्राभिमतत्वात् विशिष्टस्य प्रयोजकत्वपक्षे तदप्रसक्तावपि नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **रूपादिमत इति** । यद्वा भाष्यकारीयाविशिष्टान्यथाभावस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वे दोषोक्तिः विशिष्टरूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वपक्षदोषोपलक्षणमित्यभिप्रेत्य तं दोषमुपदर्शयितुं रूपादिमत्त्वमित्यादिशङ्कासमाधानात्मकग्रन्थप्रवृत्तिः । योजना तु पूर्ववदेव बोध्या । केचित्तु विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे दोषस्य सत्त्वेऽपि तस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् भाष्यकृतः तत्पक्षे दोषानुक्तिरिति पूर्वग्रन्थार्थमुपवर्ण्य विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे दोषाभावादेव तत्पक्षे दोषानुक्तिर्भाष्यकारस्येति पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **स्वसिद्धान्त एवेति** । जैनसिद्धान्त एवेत्यर्थः । ततश्चात्मनोऽपि सप्तभङ्गीरङ्गीकुर्वता परेण रूपादेरप्यङ्गीकारात् तन्मात्रस्यैवानित्यत्वप्रयोजकतया आत्मनोऽपि तदापत्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थं भौतिकेति विशेषणस्य अवश्यं ग्राह्यत्वान्न परपक्षेऽपि विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । तर्हि रूपवत्त्वेन आत्मानित्यत्वापादनपरपूर्वग्रन्थविरोधः स्यादित्यतः अविशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्य अनित्यत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारवादोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् तस्य वस्तुस्थितिकथनपरेणानेन ग्रन्थेन अविरुद्धत्वादित्याशयेनाह **रूपादिमत इति** । इति ग्रन्थप्रयोजनमाहुः ।

वा०र०— स शिष्यैरेवेति । दोष इत्यर्थः । **तृतीये वक्ष्यमाणत्वेनेति** । विशेषणे वैयर्थ्यमेवेति भाष्यमूलकत्वासम्भवादिति । इतिशब्दस्य इत्यन्त इति वेति प्रकारेणेति वा अर्थासम्भवादित्यर्थः । अभ्युपगमस्य इति शेषः । भाष्यकृत इति पाठः ।

स०व्र०— ननु 'संस्थानापगमश्चेत् स न हि' इत्यादिना विशिष्टान्यथाभावस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वे दोषोऽभिहितो भाष्यकृता । न तु विशिष्टरूपादिमत्त्वस्य प्रयोजकतायाम् । तत्र दोषानुक्तिः किं दोषस्य सद्भावेऽपि ज्ञातुं शक्यत्वात् दोषस्यैवाभावाद्वेति विकल्पं मनसि निधाय अस्ति चेत् कीदृश इति पृच्छति **रूपादिमत्त्वमिति** । **परस्येति** । जैनस्येति शेषः । अनेन सत्त्वेऽपि दोषस्य शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् भाष्यकृतस्तदनुक्तिरिति प्रथमपक्षमुपपाद्य विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्य प्रयोजकत्वे दोषाभावादेव भाष्यकृतः तदनुक्तिरिति द्वितीयं पक्षं मनसि निधायाह **यद्वेति** । स्वः मुख्यः, स चासौ सिद्धान्तश्च स्वसिद्धान्तः, न तु उपपादनसापेक्ष इत्यर्थः । तथा च आत्मनोऽपि सप्तभङ्गीरङ्गीकुर्वता रूपादेरप्यङ्गीकृतत्वात् रूपादिमत एवानित्यत्वे आत्मनोऽपि तदापत्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थं भौतिकेति विशेषणस्यावश्यकत्वान्न परपक्षे विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । तर्हि 'नैवं तस्यान्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम् । रूपादियुक्तस्य' इत्यादिना रूपादिमत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् आत्मनोऽनित्यत्वापादनं कथं सङ्गच्छत इत्यत आह **रूपादिमत इति** । अतः अविशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वाङ्गीकारान्न तद्विरोधोऽपि ।

वि०— पूर्ववदेवेति । 'नाशहेतुतयेष्यत' इति सम्बन्ध इत्यर्थः । **एवमपीति** । अन्यथाभावित्वेऽपीत्यर्थः । **हेतोरिति** । विपर्ययपदोदितान्यथाभावरूपहेतोरित्यर्थः । **उभयनित्यत्वादिति** । उभयनित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनो नित्यत्वाङ्गीकारे आत्मानात्मनोरुभयोरपि नित्यत्वं स्यादिति सूत्रखण्डाभिप्रायः । **स्फटिकादाविति** । तत्राप्यवयवापचयोपचययोर्युक्तिपादेऽस्माभिः समर्थितत्वेऽपि परैरङ्गीकारात् सन्दिग्धत्वादित्युक्तम् । किञ्च रूपादिमत्त्वाच्च मुक्तात्मनो नित्यत्वं स्यात् । न स्यात् । सविशेषणस्य रूपादिमत्त्वस्य अनित्यत्वव्याप्तेरिति शङ्कते **रूपादिमत्त्वमिति** । **सविशेषणमिति** । भौतिकत्वविशेषणोपेतमित्यर्थः । रूपादिमत्त्वहेतोरात्मन्यभावान्नातिव्याप्तिरित्यत आह **आत्मनस्त्विति** । **स्वसिद्धान्त एवेति** । क्षपणकसिद्धान्त एवेत्यर्थः । जरज्जैनैस्तथाङ्गीकारात् । नन्वेवं तर्हि आत्मन्येव व्यभिचारेण परमतेऽपि व्याप्त्यभावात् । 'व्याप्त्या तया अन्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेदि'ति पूर्वोक्तोऽनित्यत्वप्रसङ्गः कथमुपपद्यत इत्यत आह **रूपादिमत इति** । आत्मनः पक्षत्वेन तदितरत्र यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्तौ परेणाङ्गीकृतायां आत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गो 'व्याप्त्या तये'त्युक्तो व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।

॥ इति साधारणान्यथाभावात्मकमुक्तेः निराकरणम् ॥

॥ इति उभयथाऽपि उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्य युक्तत्वोपपादनम् ॥

॥ इति उक्तप्रमेयान्तरनिराकरणस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च 'उभयनित्यत्वात्'इतिसूत्रांशार्थतया ॥

॥ इति निराकार्यमतीयद्वितीयविधप्रमेयान्तरस्य अलोकाकाशमाप्तनित्योर्ध्वगतिरूपमुक्तेः 'अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वात्'इतिसूत्रांशार्थरूपेण निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ तत्रत्यार्थान्तरस्य स्थास्नूनामनात्मत्वस्य अनुवादः, 'अविशेषात्'इतिसूत्रांशस्य त्रिविधार्थतया तन्निराकरणञ्च ॥

॥ तत्रत्यार्थान्तरस्य स्थास्नूनामनात्मत्वस्य अनुवादः ॥

४४ **सु०—** क्षपणकोक्तमर्थान्तरं दूषयितुमनुवदति देहेति ।

अनु०— देहमाने विकारः स्यादिति स्थास्नूननात्मनः । आह

देहमाने देहमानत्वे । 'प्रमिते(सती)'ति शेषः । **विकारः स्यात्** 'स्थावराणां सात्मकत्वाङ्गीकृतावात्मन' इति शेषः । **इति** स मा भूदित्येवमर्थम् । **स्थास्नून्** वृक्षादीन् । **अनात्मनः** आत्मानधिष्ठितान् । **आह** क्षपणकः ।

अत्र 'क्षपणकः स्थावराननात्मन आहे'त्येतावत्येव वक्तव्ये यद् 'आत्मनो देह-परिमाणत्वस्य प्रमितत्वात्, वृक्षादीनामपि सात्मकत्वे तत्परिमाणत्वापत्तौ, अङ्कुरावस्थायामणुमात्रस्य महावृक्षावस्थायां च महतो विकारित्वं विकारित्वादनित्यत्वं च प्रसज्येत तन्मा प्रसाङ्क्षीदित्येतद(प्रसञ्जीत्येवम)र्थमि'ति हेतुकथनं, तत्पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थम्। यदि विकारित्वमात्रमनित्यत्वे प्रयोजकं जैनो नाभ्युपेयात्, तदा विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्भिभ्यता स्थावराणामनात्मत्वं यत्तेनाभ्युपगतं तदनुपपन्नं स्यात्; न हि स्थावराणां सात्मकतायामात्मनो लक्षणापगमो भवति, किन्त्वन्यथाभावमात्रमिति।

यद्वा दूषणसौकर्यार्थं हेत्वनुवादः।

परि०— **यदिति**। इति यद्धेतुकथनमित्यन्वयः। किं पूर्वोक्तप्रमेयं कथं च तस्य दृढीकरणमित्यत आह **यदीत्यादिना**।

यादु०— ननु स्थावराणां सात्मकत्वे यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमेनैवानित्यत्वप्रसङ्गभयात् तेषामनात्मकत्वमुच्यत इत्यत आह **नहि स्थावराणामिति**।

वं०प०— तत्परिमाणत्वापत्तौ वृक्षपरिमाणत्वापत्तौ सत्याम् **इति** यद्धेतुकथनं तदित्यन्वयः। तद्विवृणोति **यदीत्यादिना**॥ **न हीति**। यदि स्थावराणां सात्मकताऽङ्गीकारे स्थावरादिविकारेणात्मनोऽपि यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमः स्यात् तर्ह्येव तस्यानित्यत्वप्राप्त्या तेषामनात्मता स्वीकार्या स्यादित्यर्थः। तथा चाभ्युपगतं परेण स्थावराणामनात्मत्वम्। तेन ज्ञायते विकारत्वमात्रमेवानित्यत्वे प्रयोजकत्वेन जैनेनाङ्गीकरणीयमिति। तत्र च 'व्याप्त्या तये'त्युक्तं दूषणं युक्तमिति भावः। किन्त्वन्यथाभावमात्रमिति पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थमित्यन्वयः।

श्रीनिधि०— देहमानत्व इति। देहमानसदृशमानत्व इत्यर्थः। **स्थास्नूनिति**। स्थावराणि (ही)त्यर्थः। **पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थमिति**। नानाशरीरेषु प्रवेशाद् अन्यथाभावादन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिरित्युक्तप्रमेयदृढीकरणार्थमित्यर्थः। **दूषणसौकर्यार्थमिति**। 'हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथाभवः' इति दूषणसौकयार्थमित्यर्थः। अन्ये अस्मिन् दूषणे असङ्गतिः शङ्क्यते। हेत्वनुवादे तु सङ्गतत्वेनैव दूषणज्ञानं सम्भवतीति सौकर्यं द्रष्टव्यम्। **यद्वेति**। पूर्वं **आदिपदेन** पिपीलिकादिदेहग्रहणम्। देहादेहान्तरप्राप्तौ योऽन्यथाभावः स एवान्यथाभावपदेन गृहीतः। इदानीञ्च **आदिपदेन** सर्वशरीराणि अन्यथाभावपदेन तु तेष्वेव देहेषु तत्तत्परिमाणभेदेन प्राप्तविकार इति भेदः।

शे०चं०— देहमान इति वाक्ये विकारापत्त्युक्तावपि तस्याः स्थास्नूनामनामत्वस्वीकारोपपादकत्वाभावात् तदुपपादिकायाश्च आत्मनो विकारापत्तेरत्र अनुक्तेः तथा आत्मनो विकारापादिकायाः स्थावराणां सात्म-

त्वाङ्गीकृतौ तत्तत्परिमाणत्वापत्तेरप्यनुक्तेः तदापादिकाया देहमानत्वेन प्रमितततायाश्च अनुक्तेः कथमस्य स्थावराणामनात्मत्वस्वीकारसाधकत्वमित्यतो विकारपदस्यावृत्तिं वक्ष्यमाणरीत्या द्व्यर्थतां चाभिप्रेत्य अपेक्षितमर्थं शेषकथनेन पूरयन् व्याख्याति **देहमान इत्यादिना** । स्थावराणामनात्मत्वस्वीकारस्यात्मनो विकारापत्तिनिवृत्त्यर्थ-विकारापत्त्यर्थकत्वाभावेन इतिशब्दस्य एतदर्थकत्वासम्भवादाह **इति स मा भूदित्येवमर्थमिति** । स्थावराणामात्मभिन्नत्वरूपानात्मत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारेण विप्रतिपत्तिविषयसूचकत्वानुपपत्तेः तदर्थमाह **आत्मानधिष्ठितानिति ॥ इत्येव वक्तव्य इति** । देहमानत्वस्य प्रागेव निरस्ततया अदूष्यत्वेनाननुवाद्यत्वाद् दूष्यतया स्थावराणामनात्मत्वमात्रस्यैव वक्तव्यत्वादिति भावः । देहमानत्वप्रमितत्वादेः प्रयोज्यप्रयोजकभावमुपदर्शयन्नेव हेतुकथनपरवाक्यतात्पर्यमाह **यदात्मन इत्यादिना ॥ प्रमितत्वादिति** । देवदत्तात्मा, तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव वर्तते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यमानत्वादित्यनुमानेनेति शेषः ॥ **अणुमात्रस्येति** । अणुत्वमात्रपरिमाणस्येत्यर्थः ॥ **महत इति** । महत्त्वपरिमाणस्यात्मन इति सम्बन्धः ॥ **विकारित्वमिति** । परिमाणतद्वतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादिति भावः । मूले इतीत्यस्य तात्पर्यं **तन्मेत्यादि** । किं तत्पूर्वोक्तं प्रमेयं कथं च हेतुकथनस्य तद्दृढीकरणार्थत्वमित्यतः तदुभयं दर्शयति **यदीत्यादिना** । अनुपपत्तिमेव प्रथयति **न हीति** । अयमर्थः । अन्यथाभावमात्रस्य अनित्यताप्रयोजकत्वपक्ष एव स्थावराणामनात्मत्ववर्णनमुपपद्यते । तेषां सात्मकत्वाङ्गीकृतौ आत्मनस्तत्तत्परिमाणत्वप्राप्त्या अनित्यत्वापादकान्यथाभावसद्भावेन तत्प्रसञ्जनसम्भवात् । न तु यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमस्यानित्यताप्रयोजकत्वपक्षे । तत्पक्षे स्थावराणां सात्मत्वाङ्गीकृतावात्मनस्तत्परिमाणत्वप्राप्त्या अन्यथाभावमात्रप्रसक्तावपि अनित्यत्वप्रयोजकीभूतयावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमाप्राप्त्या अनित्यत्वप्रसञ्जनस्यैवासम्भवेन तन्निवृत्त्यर्थत्वानुपपत्तेः स्थावराणामनात्मत्वाभ्युपगमस्यानर्थक्यमिति । 'स न हि भूसागरादिष्वि'त्यादिनैव विकारितामात्रस्यानित्यत्वप्रयोजकताया जैनेनाभ्युपगन्तव्यत्वस्य समर्थितत्वान्न हेत्वनुवादस्य तदर्थतेति पूर्वत्रारुच्या पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

वा०र०—— अभ्युपगमस्य आनर्थक्यमितीत्यत्रत्यस्य इतिशब्दस्य इत्ययमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ।

वि०— तथा च यथा अन्यथाभावस्य अनित्यत्वव्याप्त्यङ्गीकारे मुक्तिरूपान्यथाभाववत्त्वेन अनित्यत्वप्रसङ्ग उक्तः । तथा रूपादिमत्त्वस्यापि अनित्यत्वव्याप्त्यङ्गीकारे आत्मनो रूपादिमत्त्वापादनेन एकदेशमतानुसारेण वा मुक्तात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गो 'व्याप्त्या तये'त्यादिनोक्त इति समुदायार्थः । यदात्मन इति यच्छब्दस्य तत्पूर्वोक्तदृढीकरणार्थमित्युत्तरेणान्वयः । किं तत्पूर्वोक्तं प्रमेयं कथं तस्य दृढीकरणमित्यत आह **यदि विकारित्वेति** । ननु स्थावराणां सात्मकत्वे यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमेनैव अनित्यत्वप्रसङ्गभयात् तेषामनात्मकत्वमभ्युपगम्यत इत्यत आह **न हीति** ।

॥ इति तत्रत्यार्थान्तरस्य स्थास्नूनामनात्मत्वस्य अनुवादः ॥

* * *

॥ अथ स्थास्नूनामनात्मत्वस्य निराकरणम् ॥

॥ अथ वृक्षादिशरीराविशेषात् हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्याङ्गीकार्यत्वप्रसङ्गः ॥

४५ **सु०—** तदिदं विकारित्वापत्तिभयात् स्थावराणामनात्मत्वाङ्गीकरणमयुक्तम्, तथा सति हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्याङ्गीकार्यत्वप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यत आह हस्त्यादीति ।

अनु०— हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथाभवः ।

पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्य **हस्त्यादिदेहेषु** प्राप्तेषु **अन्यथाभवः** स्यात् **हि** तस्मात् इति ।

अथवा शरीरमात्रस्यानात्म(क)त्वमापाद्य तदुपपादनमिदं क्रियते । **हस्त्यादिसर्वदेहेष्वपि** आत्मनः **अन्यथाभावः** स्यात्; उत्पत्तिसमये देहानां हस्तवित(स्त्यादिमा)स्तिमात्रपरिमाणत्वात्, यौवने तूत्कृष्टपरिमाणत्वादिति ।

अनेन 'अविशेषादि'ति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति ।

परि०— दूषणसौकर्यार्थमित्येतद्व्यञ्जयन् मूलं योजयति **तदिदमित्यादिना** । हिशब्दानुवादेन तस्यार्थमाह **तस्मादिति** । यद्वा हीत्यस्य यस्मादिति व्यक्तं मत्त्वा तदविनाभावलब्धोक्तिः **तस्मादिति** ॥ **शरीरमात्रस्येति** । विकारित्वभयात् स्थावराणामनात्मत्वाङ्गीकरणमयुक्तम् । तथात्वे देहमात्रस्यानात्मत्वं स्यादित्यापाद्यम् । तत्कथमित्यतो हस्त्यादीत्यादिवाक्यं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । हस्त्यादीत्यनेन स्थावराणामिव हस्त्यादिसर्वदेहानां विकारित्वाविशेषादनात्मत्वाविशेषप्रसङ्गादित्यर्थ उक्तो भवतीत्यर्थः ।

वं०प०— आपादनप्रकारं दर्शयति **हस्त्यादिसर्वशरीरेष्विति** । उपपादनप्रकारं दर्शयति **उत्पत्तीति** ॥ **सूत्रखण्डस्येति** । यथा स्थास्नुष्वात्माङ्गीकारे विकारप्राप्त्या तेषामनात्मकत्वं स्वीकृतं, एवमेव सर्वशरीराणामपि सात्मकत्वाङ्गीकारे तद्विकारेण तत्रत्यात्मनोऽपि विकारप्राप्त्या तेषामपि सात्मकता न स्वीकार्या । कुतः । अविशेषात् । स्थास्नूनामनात्मकत्वे उक्तन्यायस्य हस्त्यादिशरीरानात्मतास्वीकारेऽप्यविशिष्टत्वात् । अन्यथा तदपि न स्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

श्रीनिधि०— अनेनेति । हस्त्यादिदेहेष्विति दूषणाभिधानेनेत्यर्थः । **अविशेषादितीति** । हस्त्यादिदेहेषु वृक्षादिदेहेषु च विकारस्याविशेषादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु हस्त्यादीत्युत्तरवाक्ये हस्त्यादिदेहेष्वप्यात्मनोऽन्यथाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वस्याप्रकृतत्वेन तदुपपादनार्थत्वायोगादित्याशङ्क्यात्र मूले हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वापादनस्यापि मध्येऽभिप्रेतत्वेन तदुपपादकत्वस्य सम्भवादित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं उक्तानुवादपूर्वकं तदुपपत्तिं प्रतिज्ञाय तत्र हेतुतया हस्त्यादिदेहानात्मत्वापादनं तावत् पूरयति **तदिदमिति** ॥ **अन्यथाभावः स्याद्वीति** । ततश्च विकारित्वादात्मनोऽनित्यता च स्यादित्यर्थः ॥ **हस्त्यादिदेहेष्विति** । विशिष्याभिधानं देहान्तरव्यावर्तकमित्याश्रित्य देहविशेषस्यानात्मत्वापादनोपपादकतया तद्वाक्यं व्याख्यातम् । इदानीं तु स्वरूपकथनतामाश्रित्य देहमात्रस्यानात्मत्वप्रसङ्गोपपादकतयाऽपि तद्योजयति **अथवेति** । सर्वदेहेष्वप्यात्मनोऽन्यथाभावमुपपादयति **उत्पत्तीति** । देहानां हस्तवितस्त्यादिमात्रपरिमाणत्वादित्येव टीकापाठो, न तु देहादीनां हस्तवितस्त्यादिमात्रपरिमाणत्वादिति । मूलकोशेष्वदर्शनात् । ततश्चोत्पत्तिकालावच्छिन्नाल्पपरिमाणदेहस्थस्यात्मनः तत्परिमाणत्वस्य, यौवनावस्थायामुत्कृष्टपरिमाणदेहस्थस्य आत्मनश्च उत्कृष्टपरिमाणत्वस्य प्रसङ्गात् परिमाणतद्वतोश्च अत्यन्तभेदानभ्युपगमात् आत्मनोऽप्यन्यथाभावादिति भावः ॥ **अर्थ उक्तो भवतीति** । वृक्षादिदेहस्थस्यात्मनोऽन्यथाभाववत् हस्त्यादिदेहस्थस्याप्यात्मनोऽन्यथाभावसत्त्वादित्यर्थ उक्तो भवतीत्यर्थः ।

वि०ठ०— दूषणसौकर्यार्थमित्येतद्व्यञ्जयन् मूलमवतारयति **तदिदमित्यादिना** । **अथवेति** । पूर्वं विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्बिभ्यता स्थावराणां निरात्मकताङ्गीकारे जङ्गमैकदेशानां हस्त्यादिशरीराणामपि निरात्मकत्वं स्यादित्यापाद्य तदुपपादनं हस्त्यादिदेहेष्वित्यादिना क्रियत इति व्याख्यातम् । इदानीं सर्वस्यापि जङ्गमशरीरस्य नैरात्म्यापादनोपपादनं क्रियत इति भेदः । **अविशेषादिति सूत्रखण्डस्येति** । स्थावरवद्धस्त्यादिशरीरेष्वपि विकारित्वस्याविशेषात् स्थावराणामनात्मत्वे हस्त्यादीनामप्यनात्मत्वप्रसङ्गान्न स्थावराणामनात्मत्वमिति सूत्रखण्डार्थ इति भावः ।

* * *

॥ अथ हस्त्यादिदेहवृक्षादिदेहविकृतिषु महदल्पभेदेन उक्तप्रसङ्गपरिहारशङ्का, तयोरविशेषात्तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

४६ **सु०—** 'ननु च विषमोऽयमुपन्यासः । अल्पैव हि हस्त्यादिदेहेष्वात्मनो विकृतिः, वृक्षादौ तु महती; ततो वृक्षादीनामनात्मत्वे हस्त्यादीनामपि त(दुप)दापादनमनुचितमि'त्यत आह **अणुदेहस्येति** ।

अनु०— अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या ।
देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः स्थास्नुतनौ च नुः ॥

अणुदेहस्य पिपीलिकादिदेहस्य **जीवस्य गजत्वे** प्राप्ते, यद्वोत्पत्तिसमये **अणुदेहस्य** हस्तवितस्त्यादिपरिमितदेहस्य, **महागजत्वे** प्राप्ते, **देहव्याप्तौ** **(या)** यावती **विकृतिः**, **स्थास्नुतनौ च, नुः** पुरुषस्य, या विकृतिः, **तस्याः** तस्याः **च** परस्परं **को विशेषः** । न कोऽपि ।

अयमर्थः । आत्मनः किं महती विकृतिरनित्यत्वहेतुत्वादनभ्युपगन्तव्या, किंवा विकृतिमात्रम् । नाद्यः; महत्त्वस्यापरिनिष्ठितत्वात्, परिनिष्ठाकल्पने केषुचिद्वृक्षादिषु तदभावात्, तद(वि)नुरोधेनापि परिनिष्ठाङ्गीकारे हस्त्यादावपि तद्भावात् । द्वितीये तूभयोर्विकारित्वेनाविशेषात् वृक्षादिवत् हस्त्यादावपि अनात्मत्वमङ्गीकार्यम् । हस्त्यादिवद्वृक्षादीनामपि सात्मकत्वं न परित्याज्यमिति ।

एतेन 'अविशेषादि'त्यस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम् ।

परि०— अपरिनिष्ठितत्वादिति । एतावदिति परिच्छेदानिश्चयादित्यर्थः । दशहस्तपरिमितत्वादिरूपेण परिनिष्ठां ब्रूम इत्यत आह **परिनिष्ठाकल्पन इति** । वटतालवंशवृक्षादिष्वभावादित्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । विकृतिमात्रमिति पक्ष इत्यर्थः ॥ **उभयोरिति** । वृक्षादिहस्त्याद्योरित्यर्थः ॥ **अर्थान्तरमुक्तमिति** । व्यक्तमेतदुभयोरित्यादिपूर्ववाक्ये ।

वं०प०— तस्यास्तस्याश्चेति । देहव्याप्तौ पुरुषस्य या विकृतिः तस्याः तथा स्थास्नुतनौ या विकृतिः तस्याश्चेत्यर्थः ॥ **परिनिष्ठेति** । अनित्यत्वसाधकविकृतौ महत्त्वमेतावदिति परिनिष्ठा इयत्ताविनिश्चयस्तत्कल्पन इत्यर्थः ॥ **तदभावादिति** । परिनिष्ठितमहत्त्वस्याभावादित्यर्थः । तथा च केषाञ्चिद्वृक्षाणां सात्मकत्वं स्यादिति भावः । **तदविरोधेनेति** । वृक्षविशेषसाधारण्येनेत्यर्थः । तथा च न सात्मकत्वं तेषामिति भावः ॥ **तद्भावादिति** । तदविरोधेनाङ्गीकृतपरिनिष्ठितमहत्त्वस्य भावादित्यर्थः । तथा च सात्मकत्वं न स्यादिति भावः ।

श्रीनिधि०— अपरिनिष्ठितत्वादिति । अव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । एवञ्च हस्त्यादिदेहेष्वपि विकृतिर्महतीति भावः । **परिनिष्ठाकल्पने त्विति** । हस्तिशरीरापेक्षया अधिकपरिमाणे या विकृतिः सा महतीति व्यवस्थाकल्पन इत्यर्थः । **केषुचिद्वृक्षादिष्विति** । आदिपदेन लतादिग्रहः । एवञ्च तत्रानात्मत्वाङ्गीकारोऽयुक्ततर

इति भावः । **तदनुरोधेनापीति** । हस्तवितस्त्यादिपरिमाणपक्षाद्यनुसारेणापि विकारस्य महत्त्वमिति व्यवस्थाङ्गीकार इत्यर्थः । **एतेनेति** । अणुदेहस्येत्यादिमूलेनेत्यर्थः । **अर्थान्तरमुक्तमिति** । पूर्वं तु विकारत्वाविशेषादित्यर्थः, इदानीं तु विकृतेर्महत्वाल्पत्वरूपविशेषाभावादित्यर्थः इत्यर्थान्तरत्वं द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— अणुदेहस्येत्युभयत्राविशेषोपपादनानर्थक्यमाशङ्क्य तर्कमूलभूताविशेषव्याप्तिसमर्थनेन तन्मूलकतर्कोत्थानसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तर्कमूलभूताविशेषव्याप्त्यसिद्धिशङ्कामुत्थापयति **ननु चेति** । हस्त्यादिदेहेष्वपि स्यादन्यथाभाव इत्यस्य आद्यव्याख्यानमनुसृत्याह **अणुदेहस्येति** । द्वितीयव्याख्यानमनुसृत्याह **यद्वेति** ॥ **न कोऽपीति** । अनेन मूले किंशब्द आक्षेपार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **अपरिनिष्ठितत्वादिति** । अव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । यत्किञ्चिदपेक्षया सर्वस्यापि महत्त्वादिति भावः ॥ **परिनिष्ठेति** । स्वरूपेणाव्यवस्थितस्यापि महत्त्वस्य किञ्चिदवच्छेदकेन व्यवस्थाकल्पन इत्यर्थः ॥ **केषुचिद्वृक्षादिष्विति** । अल्पपरिमाणवृक्षादिष्वित्यर्थः । तदभावात् किञ्चिदवच्छेदेन व्यवस्थितमहत्त्वस्याभावादित्यर्थः । तथा च तेषां वृक्षादीनामनात्मत्वं न स्यादिति भावः ॥ **तदविरोधेनापीति** । अल्पपरिमाणवृक्षादिसङ्ग्रहेणापि महत्त्वस्य व्यवस्थितत्वकल्पन इत्यर्थः ॥ **तद्भावादिति** । तथा च हस्त्यादिदेहानामप्यनात्मत्वं स्यादिति भावः ॥ **अर्थान्तरमिति** । वृक्षादिवद्धस्त्यादीनामप्यनात्मत्वं हस्त्यादिवद् वृक्षादीनामपि सात्मकत्वं स्यादित्यर्थान्तरमित्यर्थः ।

वि०ठ०— ननु को विशेष इति विशेषाभावकथनमनुपपन्नम् । तस्यैव हस्त्यादिषु विकृतिः वक्षादौ तु महतीति विशेषस्योक्तत्वादित्यत आह **अयमर्थ इति** । दशहस्तपरिमितमित्यादिपरिमाणपरिमितं कल्पयाम इत्यत आह **परिनिष्ठाकल्पन इति** । वटतालादिषु वा ह्रस्वबदर्यादिषु परिमाणपरिच्छेदनिश्चयाभावादित्यर्थः ।

॥ इति हस्त्यादिदेहवृक्षादिदेहविकृतिषु महदल्पभेदेन उक्तप्रसङ्गपरिहारशङ्का, तयोरविशेषात्तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

* * *

॥ अथ वृक्षादीनां सात्मकत्वे प्रमाणाभावस्य बाधकप्रमाणसद्भावस्य च शङ्का, शरीराविशेषात्तन्निराकरणञ्च ॥

४७ **सु०—** 'स्यादेतत् । न वयं विकारित्वापत्तिभयाद्वृक्षादीनामनात्मकत्वमाचक्ष्महे, किन्तु सात्मकत्वे प्रमाणाभावात्, बाधकप्रमाणसद्भावाच्च । वृक्षादीनां देहत्वे तद्व्यापकमिन्द्रियवत्त्वमपि स्यात्; न च तदस्ति, तत्कार्यस्य श्रवणादेरभावात्, सोऽपि तज्ज्ञापकस्याभावात् । अदेहत्वे च न सात्मकत्वं शिलादिवदि'त्यत आह **गीतादिति** ।

अनु०— गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः ।
अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता भवेत् ॥

गीतात् तावद्वृक्षस्यापि **पुष्पफलावाप्तिः** दृश्यते, तया श्रवणमनुमीयते 'विमतः श्रवणवान् गीतसान्निध्ये सति लब्धविकासत्वाद्राजादिवदि'ति; न चायं स्वभाव एव, राजादेरपि तत्प्रसङ्गात् । श्रवणेन च श्रोत्रसद्भावोऽनुमीयते । एवं शीतोष्णस्पर्शविशेषात् कार्श्यं दृश्यते; तेन सुकुमारशरीरवत् स्पर्शज्ञानमनुमीयते, तेन च त्वगिन्द्रियसत्त्वम् । तथोदकादिरसात्स्थितिरशुष्यतोऽवस्थानं दृश्यते; तेन सम्मतदेहवद्रसज्ञानं ततो रसनेन्द्रिय-सद्भावोऽनुमीयते । एवं कमनीयकान्तावलोकनेनोत्कोरकत्वं तिलकवृक्षस्योपलभ्यते; तेन दर्शनकामौ, ततो नयनमनसी सिद्ध्यतः । धूपोपयोगेन चातिशयदर्शनाद् घ्राणसिद्धिः । इति प्रसिद्धशरीराविशेषात् स्थावराणामनात्मता न सिद्ध्येत् ।

केचिन्मूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणादाध्यात्मिकवायुसम्बन्धमनुमाय सात्मकत्व-मनुमिमते । तदसत्, भस्मगुलिकादौ व्यभिचारात् ।

एतेन 'अविशेषादि'त्येतत्प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति ।

परि०— **केचिदिति** । तार्किकादयः ॥ **भस्मगुलिकादाविति** । भस्मनि गुलिकादावि-त्यर्थः । **प्रकारान्तरेणेति** । इन्द्रियवत्त्वेन स्थावराणां प्रसिद्धशरीराविशेषादिति व्याख्यातमित्यर्थः ।

गु०दी०— **उत्कोरकवत्त्वम्** इत्यस्य कुड्मलवत्त्वमित्यर्थः ॥ २ । २ । १० ॥

यादु०— **प्रकारान्तरेणेति** । वृक्षादीनामिन्द्रियवत्त्वेन प्रसिद्धदेहाविशेषादिति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ।

वं०प०— **आचक्ष्मह इति** । येन तन्न्यायेन हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मकता स्यादिति शेषः । **सोऽपि** श्रवणाद्यभावोऽपि ॥ **तदिति** । श्रवणादीत्यर्थः । **अयं** विकारः ॥ **स्वभाव एवेति** । श्रवणाद्यभावेऽपि भवतीत्यर्थः ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** । मुखविकासस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च राजादेरपि श्रवणं न कल्प्यमिति भावः ॥ **स्पर्शविशेषादिति** । अतिशीतादत्युष्णाच्च स्पर्शादित्यर्थः । **कार्श्यं** शुष्कता । **अशुष्यतो** वृक्षस्य । शोषाभावेनावस्थानमिति यावत् । **उत्कोरकत्वं** कुड्मलवत्त्वम । **तिलकवृक्षो** अशोकवृक्षः । **केचित्** तार्किकाः । **आध्यात्मिकवायुः** शरीराभ्यन्तरचारी प्राणवायुः । **भस्मेति** । भस्मगुलिकं चेदुदके स्थाप्यते तर्हि

तदुदकमुपर्युपसर्पतीति प्रत्यक्षसिद्धं, तेन तत्राप्याध्यात्मिको वायुरनुमीयेत । तथा च भस्मगुलिकमपि सात्मकं स्यादिति भावः । इति प्रसिद्धशरीराविशेषादिति यत्पूर्वमुक्तं तत्सूत्रखण्डस्यार्थान्तरकथनपरमित्याह **एतेनेति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । स्थावराणामिन्द्रियवत्त्वे प्रसिद्धशरीराविशेषात् स्थावराणामनात्मता नेत्येवंप्रकारान्तरेणेत्यर्थः ।

कं०रा०—— सोऽपीति । श्रवणाद्यभावोऽपि वृक्षादिषु श्रवणादिज्ञापकस्याभावात्सिद्ध इत्यर्थः । **अदेहत्वे चेति** । अनेन वृक्षादिकमनात्मकं देहभिन्नत्वाच्छिलादिवदित्यनुमानम् । विपक्षे हेतूच्छित्तिसहितं वृक्षादीनां सात्मकत्वे बाधकप्रमाणमित्युक्तं भवति । **केचिदिति** । पादमूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणवत् अस्मदादिशरीरेषु प्राणवायुसम्बन्धस्य दृष्टतया स्थावराणां मूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणात् प्राणवायुसम्बन्ध-मनुमाय तेन तेषां सात्मकत्वं केचिदनुमीयत इत्यर्थः । **तदसदिति** । मूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणवति भस्मगुलिकादौ प्राणवायुसम्बन्धाभावेन व्यभिचारान्मूले निषिक्तानामपामुपरिसर्पणेन स्थावराणां प्राणवायुसम्बन्धा-नुमानस्यैवासम्भवात् तेन सात्मकत्वानुमानं सुतरामयुक्तमिति भावः ।

श्रीनिधि०—— सोऽपि तज्ज्ञापकस्याभावादिति । तथा च व्यापकस्येन्द्रियादेर्निवृत्त्या व्याप्यं देहत्वमपि व्यावर्तयति इति भावः । **कुमारशरीरवदिति** । अत्यन्तमृदुशरीरवदित्यर्थः । **उत्कोरकत्वमिति** । उद्गतमुकुलत्वमित्यर्थः । **अतिशयदर्शनादिति** । पुष्पलक्षणातिशयदर्शनादित्यर्थः । **आध्यात्मिकवायुसम्ब-न्धादिति** । अध्यात्मं शरीरम् । आत्मानं अधिकृत्य वर्तमानत्वात्, तत्सम्बन्धि **आध्यात्मिक** इत्यर्थः । **प्रकारान्तरेणेति** । प्रसिद्धशरीराविशेषादिति व्याख्यातमित्यर्थः ।

शे०चं०—— किं तद्बाधकप्रमाणमित्यतो वक्ष्यमाणमनुमानमेवेत्यभिप्रेत्य वृक्षादीनामपि देहत्वात् अदेहत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तत्सिद्धिमुपपादयति **वृक्षादीनामिति** । अप्रयोजकत्वं परिहरति **तद्व्यापकमिति** । व्याप्यवति व्यापकावश्यम्भावनियमान्न तदिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति **न चेति** । अनेन वृक्षादिकं न देह इन्द्रियवत्त्वाभावात् घटवदिति व्यापकाभावलिङ्गकमनुमानमुक्तं भवति । अत्रापि हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य 'वृक्षादिकं इन्द्रियवन्न तत्कार्यशून्यत्वात् घटवत्' इत्यनुमानात् तत्सिद्धेर्नैवमित्याह **तत्कार्यस्येति** । अत्रापि हेत्वसिद्धि-माशङ्क्य, विप्रतिपन्नं ज्ञानवन्न तत्कार्यप्रवृत्त्यादिशून्यत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धेर्न सेत्याह **सोऽपीति** । अस्त्वेवं वृक्षादीनामदेहत्वं ततः किं सिद्धमित्यतः सिद्धं बाधकमनुमानमुपन्यस्यति **अदेहत्वे चेति** । हेतोरन्यथासिद्धि-माशङ्क्य परिहरति **न चेति** ॥ **श्रोत्रेति** । श्रवणस्य श्रोत्रकार्यतया तेन विनाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ **तेन चेति** । कार्श्येनेत्यर्थः ॥ **तेन चेति** । स्पर्शज्ञानस्य त्वगिन्द्रियकार्यत्वेन तेन विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **कान्तावलोकनेनेति** । कान्ताकर्तृकावलोकनेनेत्यर्थः ॥ **तेनेति** । उत्कोरकत्वेने-त्यर्थः । तस्य दर्शनकामकार्यतया तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ **तत इति** । दर्शनकामाभ्यामित्यर्थः । दर्शनस्य नयनसाध्यतया तद्व्यतिरेके कामस्य च मनःसाध्यतया तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्तेरिति भावः । साधक-प्रमाणाभावशङ्कापरिहारकत्वेन 'नानात्मते'ति वाक्यं योजयति **इतीति** । अनेन वृक्षादिकं सात्मकं शरीरत्वात्

सम्प्रतिपन्नशरीरवदित्यनुमानमेव साधकप्रमाणमुक्तं भवति । **व्यभिचारादिति** । तत्र सत्यपि मूले निषिक्तानामपामुपर्युपसर्पणे आध्यात्मिकप्राणसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । वृक्षादीनामिन्द्रियवत्तया प्रमितप्रसिद्धशरीराविशेषादिति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— **उत्कोरकत्वमिति** । पुष्पमुकुलोद्गमकत्वमित्यर्थः । **धूमोपयोगेनेति** । धूमधूमसंयोगेन पल्लवाद्यतिशयसिद्धिरित्यर्थः । **केचित्त्विति** । तार्किकादयः । **भस्मकुलिका** भस्मपिण्डः । **प्रकारान्तरेणेति** । वृक्षादीनामपीन्द्रियवत्त्वेन प्रसिद्धदेहाविशेषादित्यर्थः ।

॥ इति वृक्षादीनां सात्मकत्वे प्रमाणाभावस्य बाधकप्रमाणसद्भावस्य च शङ्का, शरीराविशेषात्तन्निराकरणञ्च ॥

॥ इति वृक्षादिशरीराविशेषात् हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्याङ्गीकार्यत्वप्रसङ्गः ॥

॥ इति स्थास्नूनामनात्मत्वस्य निराकरणम् ॥

॥ इति तत्रत्यार्थान्तरस्य स्थास्नूनामनात्मत्वस्य अनुवादः, 'अविशेषात्'इतिसूत्रांशस्य त्रिविधार्थतया तन्निराकरणञ्च ॥

॥ इति निराकार्यमतीयद्वितीयविधस्य प्रमेयान्तरस्योपन्यासः तन्निराकरणञ्च ('अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्' इति सूत्रार्थतया) ॥

* * *

१२९॥ अथ 'आत्मनः स्वप्रभत्वम्'इत्यादिकस्य उत्सूत्रितत्वशङ्का, तस्य सूत्रारूढतया तच्छङ्कानिरासश्च ॥

४८ **सु०— 'वक्ति स्वप्रभमि'त्यादिकमुत्सूत्रितं कस्माद्वर्णितमिति मन्दाशङ्कां निवारयितुं सूत्रारूढं करोति एवञ्चेति ।**

अनु०— एवञ्चात्माकात्स्न्र्यमिति तत एवाह वेदवित् ॥

इति त्रिसूत्रीमिति शेषः । तत एव तदर्थमेव, उक्तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेव । एवमन्यत्रापि सूत्रानुपन्यासेन व्याख्यानेऽपि नैवमाशङ्कनीयमिति ज्ञापयितुमिदमभिहितमिति ॥

परि०— इति शेष इति । इति शब्दानन्तरमिति भावः । तत एवेत्यस्य प्रतिपदं **तदर्थमेवेति** । तद्विवरणम् **उक्तस्येत्यादि** ॥

यादु०— मन्दाशङ्कामिति । तत्र तत्र सूत्रारूढत्वस्य प्रेक्षावद्भिरुक्तरीत्या ज्ञातुं शक्यत्वान्न तेषामियं शङ्का किन्तु मन्दानामेवेति भावः ॥

वं०प०— एवमाशङ्कनीयमिति । उत्सूत्रितं कस्माद्वर्णितमित्यर्थः । **इदमिति** । सूत्रारूढताप्रतिपादकं एवं चेत्यनुव्याख्यानमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— इति त्रिसूत्रीमिति । 'एवञ्चात्माकात्स्र्न्यम्, न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः, अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्' इति सूत्रत्रयमित्यर्थः ।

शे०चं०— मन्दाशङ्कामिति । सूत्रानुपन्यासेऽप्युक्तरीत्या तत्तत्सूत्रारूढताया उपदर्शितत्वान्न प्रेक्षावतामियं शङ्केति भावः । वक्तीत्यादेः सर्वस्योदाहृतसूत्रमात्रार्थत्वभ्रान्तिनिरासायाह **त्रिसूत्रीमिति शेष इति** ॥ **तदर्थमेवेति** । अनेनाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तत इति चतुर्थ्यन्तात् तसिः, तादर्थ्ये चेयं चतुर्थीत्युक्तं भवति । तस्यैव विवरणम् **उक्तार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवेति** ॥

विठ्ठ०— मन्दाशङ्कामिति । प्रेक्षावद्भिः सूत्रारूढतायाः ज्ञातुं शक्यत्वादियमाशङ्का मन्दानामेवेति भावः ।

॥ इति 'आत्मनः स्वप्रभत्वम्'इत्यादिकस्य उत्सूत्रितत्वशङ्का, तस्य सूत्रारूढतया तच्छङ्कानिरासश्च ॥
॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

॥ २-२-१० ॥

* * *

।। अथ पत्युरधिकरणम् ।।

।। २-२-११ ।।

।। अथ निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतोपन्यासः, तन्निराकरणञ्च ।।

।। तत्र निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतप्रवर्तकनामविभागसहितानुवादः ।।

ब्र०सू०— ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ।।

४९ सु०— इह महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां मतमपाक्रियते ।

ते चतुर्विधाः— शैवाः, पाशुपताः, कालामुखाः, महाव्रताश्चेति । तेषां सत्यप्यवान्तरभेदे साधारणमेव प्रमेयं वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादपाकर्तुमनुवदति **सर्वज्ञत्वादिकैरिति** ।

अनु०— सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं सदाशिवम् ।
जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ।
आहुः पाशुपताः

पशुपतेरिमे **पाशुपता** इति चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते । ते, **सदाशिवं जगद्विचित्ररचनाकर्तारम्** आहुः । ततो 'जन्माद्यस्य यतः' इत्युक्तमसदिति ।

अज्ञानादिदोषयुक्तं कथं जगत्कर्तारमाहुरित्यत उक्तं **दोषवर्जितमिति** ।

सार्वज्ञाद्यभावेऽज्ञानादिवर्जनं चेतनस्य नोपपद्यत इत्यतः **सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तम्** इत्युक्तम् ।

यद्वा 'सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं दोषवर्जितमि'ति प्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यासः, 'जगद्विचित्ररचनाकर्तारमि'ति श्रौतब्रह्मलक्षणविरुद्धार्थोक्तिः, इत्यवगन्तव्यम् ।

परि०— चतुर्विधानां ग्रहणायाह **महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानामिति** । अपाकरणे बीजोक्तिः **वेदवादस्येत्यादि** । **पशुपतेरिम इति** । तस्येदमिति सम्बन्धमात्रेऽणप्रत्यय इति भावः । **प्रधानलक्षणेति** । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'त्यानन्दमयाधिकरणानुव्याख्यानाद्युक्तदिशा जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मपदोक्तनिर्दोषगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणेत्यर्थः ॥ **श्रौतेति** । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'यो नः पिता जनिते'त्यादिश्रुतिसिद्धजगज्जन्मादिहेतुत्वरूपब्रह्मलक्षणेत्यर्थः ।

यादु०— **प्रधानलक्षणेति** । साध्यलक्षणेत्यर्थः । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'त्युक्तत्वादिति भावः ।

कं०रा०— सार्वज्ञादिरहितस्य जडस्य भावरूपाज्ञानादिवर्जनसद्भावात् **चेतनस्य** इत्युक्तम् । **प्रधानेति** । सर्वगुणपूर्णत्वादिरूपं यद्विष्णोः प्रधानलक्षणं तद्विरुद्धोपन्यास इत्यर्थः । **श्रौतेति** । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितं यद्विष्णुलक्षणं तद्विरुद्धार्थोक्तिरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **महादेवं** रुद्रम् । **सत्यप्यवान्तरभेद इति** । आचारादिभेद इत्यर्थः । स च लेशतो युक्तिचरणे 'अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम्' इत्यादेर्व्याख्यानावसरे दर्शितः । **वेदवादस्येति** । वैदिकसिद्धान्तस्येत्यर्थः । **चतुर्विधा अपीति** । चतुर्णामपि महादेवसम्बन्धित्वादिति भावः । **तत इति** । तत्समयविरोधादित्यर्थः । जडे व्यभिचारपरिहारार्थं **चैतन्य**विशेषणम् । चैतन्ये चेतनत्वे सति नोपपद्यत इत्यर्थः । **प्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यास इति** । **प्रधानलक्षणं** सम्भाव्यं लक्षणम् ।

शे०चं०— अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तेर्मूले न्यूनतामाशङ्क्य पाशुपतपक्षं निराकरोतीति भाष्य एव तदुक्तेर्न तदनुक्तिर्दोषायेत्यभिप्रेत्य तद्भाष्यविवरणपूर्वकं स्वयमधिकरणप्रतिपाद्यमाह **इहेति** ॥ **सत्यप्यवान्तरभेद इति** । ईश्वरः कारणं भवति तथाऽपि नोपादानं किन्तु निमित्तमेव । तस्योपादानतायां कार्यगुणदोषैर्लेपः स्यात् । मृदादीनामिव घटादिगुणदोषैस्ततो नोपादानता तस्येत्याद्यानां मतम् । चैतन्यरूपः पशुपतिर्भवत्येव निमित्तकारणमुपादानं चेति द्वितीयानां मतमिति परप्रमेय एवास्ति विप्रतिपत्तिराद्ययोर्द्वयोः । उत्तरयोस्त्ववान्तरप्रमेये । 'रुद्राक्षं कङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं कलशार्चनमि'ति कालामुखैः । 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव' इति । 'मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ज्ञात्वा निर्वाणमृच्छति । कर्णिका रुचिकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्मं यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह कायभाक्' इति महाव्रतैश्चाधिकारसाधनयोः सौलभ्यस्य कथनादित्येवं चतुर्णां परापरप्रमेये अवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ **साधारणमेवेति** । यद्यपि 'कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टा' इत्यपि महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्त-

मानानां साधारणमेव प्रमेयम् । 'तत्र कार्यं प्राधानिकं महदादि । कारणं महेश्वरः । योगश्च चित्तवृत्तिनिरोध' इत्यादिना योगशास्त्रेणोक्तः प्रणवाद्यनुष्ठानरूपो; विधिस्तु नानाविधो भिक्षाटनपात्रधारणादिरूपः कर्तव्यता-विशेषः । दुःखान्तो मोक्षः । यत्र स्वातन्त्र्यमेव, न कदाचित्पारतन्त्र्यम् । परतन्त्रस्यैव सर्वाणि दुःखानि भवन्ति न तु स्वतन्त्रस्येश्वरस्य । पशुपतिश्च व्याख्यातः कारणत्वेन । पशवश्च रागद्वेषादिभिर्निबद्धा जीवाः ते च योग-विधिभ्यां कार्याद्विलक्षणं पशुपतिमाराध्य दुःखान्तं मोक्षमधिगच्छन्ति । अन्यथा परतन्त्राः सन्तो वाक्तन्त्या नामभिर्दामभिरिव बद्धा रागद्वेषादिभिरनड्वाह इव विख्याताः शुष्कालाम्बुवत्संसारसमुद्रे इतस्ततोऽभिधावन्तः स्वर्गनरकादिषु बहूनि दुःखानि प्राप्नुवन्ति । 'अज्ञा अत एव पशवः' इत्येतत् सर्वेषां साधारणं प्रमेयम् । न तस्य सर्वस्यानुवादेन दूषणमिहास्तीति साधारणं प्रमेयमपाकर्तुमनुवदतीत्युक्तमिवाभाति । तथाऽपि साधारणप्रमेये विरुद्धमप्यंशं विहाय अतिविरुद्धांशस्य दूषणायायमनुवादः । अत एव वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादित्युक्तम् । ततश्च वेदवादस्यातिविरुद्धं साधारणं प्रमेयमपाकर्तुमनुवदतीत्यर्थः ॥ **पाशुपता इति** । चतुर्विधेषु तेष्वेकविधाभूत-पाशुपतानां परामर्श इति भ्रान्तिं निवारयति **पशुपतेरिति** । पशुपतिप्रणीतसिद्धान्तानुगामित्वाच्चतुर्णामपि पाशुपतत्वमिति ध्येयम् । जगद्विचित्ररचनाकर्तारमित्यस्यैव सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं दोषवर्जितमिति विशे-षणद्वयस्यापि सिद्धान्तविरुद्धार्थोपन्यासत्वस्यैव सम्भवे जगद्विचित्ररचनाकर्तृत्वोपपादकतया तद्योजनं क्लिष्टमिति पूर्वत्रापरितोषादाह **यद्वेति** ॥ **प्रधानेति** । मुख्यलक्षणेत्यर्थः । 'अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि । तावदेवे-श्वरो नामे'ति भगवत्पादोक्तेरिति भावः । यद्वा साध्यलक्षणेत्यर्थः ॥ 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'ति पूर्वग्रन्थानुरोधादित्यवधेयम् ॥ **श्रौतेति** । लक्षणसूत्रे जन्मादिकारणत्वस्यानन्तगुण-पूर्णत्वस्य च लक्षणतयाऽभिप्रेतत्वेऽपि जन्मादिकारणत्वस्य श्रुतिवृत्त्या प्रतिपादितत्वात् श्रौतत्वम् । गुणपूर्ण-त्वादेश्च हार्दत्वेन श्रुतिवृत्त्या अप्रतिपाद्यत्वात् अश्रौतत्वमिति भावः ।

वा०र०— ....अनुसारेण अवान्तरभेदमुपपादयति **ईश्वरः कारणं भवतीत्यादिना** । 'इतरेषां चानुपलब्धेः', 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति सूत्रद्वयानुव्याख्यानमूलाद्यनुसारेण अवान्तरप्रमेयभेदे नियामकमाह **रुद्राक्षमित्यादिना** । माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणेत्यादि शाङ्करभाष्यानुसारेण । कारणं ईश्वरः कार्यप्रधानादिकं महदादीत्यादि भामत्यनुसारेण ......सारेण चाह **यद्यपि कार्यकारणेत्यादिना अपाकर्तुं अनुवदतीत्यर्थ** इत्यन्तेन । **भगवत्पादोक्तेरिति** । अत एव चोपमेत्यधिकरणीयेति शेषः । **पूर्वग्रन्थानुरोधादिति** । आनन्द-मयनयस्थेति शेषः ।

स०व्र०— अविशेषेणेश्वरवादोऽनेन निषिध्यते इति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह **महादेवमिति** ॥ **सत्यप्यवा-न्तरभेद इति** । शैवैः 'प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमि'ति श्रुतिमवलम्ब्य ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरव्यतिरिक्तस्यैव साम्बशिवस्याभ्युपगमात् तज्ज्ञानादेव च मोक्षप्राप्तिरित्यङ्गीकृतम् । पाशुपतैस्तु पशुपतिरेव सर्वोत्तमः, तेन च कार्य-कारण-योग-विधि-दुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः, तत्र कार्यं प्राधानिकम् । महदादिकारणं महेश्वरः, योगः समाधिः, विधिः त्रिषवणस्नानादि, दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । पशवो

जीवाः, तेषां पाशो बन्धः, तद्विमोक्षो दुःखान्तः तदर्थमित्यङ्गीकृतम् । कालामुखैश्च 'रुद्राक्षं कङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं कलशार्चनम्' इत्यादिना भिन्न एवाधिकारो निरूपितः । महाव्रतैरपि 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानवः' । तथा 'मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः पञ्चमुद्रासमन्वितः । भगासनस्थमात्मानं (ज्ञा)ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति । कर्णिका रुचिकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह कायभाक्' इत्यादि वदद्भिरन्यदेव प्रमेयमभ्युपगतमिति चतुर्णामेषां पक्षाणामवान्तरभेदे विद्यमानेऽपीत्यर्थः । **श्रौतब्रह्मलक्षणेति** । लक्षणसूत्रे श्रुतिवृत्त्या प्रतिपादितत्वात् जन्मादिकारणत्वस्य श्रौतत्वं, गुणपूर्णत्वस्य च आक्षिप्तत्वात् अश्रौतत्वमिति ध्येयम् ।

वि०— महादेवं पुरस्कृत्येति । शिवं सर्वोत्तमदेवतात्वेन स्वीकृत्येत्येतच्चतुर्विधमतावच्छेदकोक्तिः । मूले पाशुपता इति पदेन चतुर्विधेषु शैवेषु द्वितीयविधा एवोच्यन्त इति प्रतीतिनिवारणायाह **पशुपतेरिमेति** । **अज्ञानादि** इत्यत्र भावरूपाज्ञानादीत्यर्थः । ज्ञानाभावस्य सर्वज्ञेन निरस्तत्वात् । **प्रधानलक्षणेति** । जन्मादि-कारणत्वेन लब्धप्रधानलक्षणेत्यर्थः । अत एवोक्तं 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तम्' इति दोषाभावस्यापि गुणत्वादिति ज्ञेयम् ।

॥ इति निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतप्रवर्तकनामविभागसहितानुवादः ॥

* * *

॥ अथ अनूदितस्य निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतस्य निराकरणम् ॥

॥ तत्र अनूदितप्रधानमतस्य 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इतिसूत्रतात्पर्यभूत-बहुश्रुतिविरोधरूपहेतुना दूषणम् ॥

५० **सु०— तदेतद्दूषयितुं पत्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रतात्पर्यमाह तच्चेति ।**

अनु०— तच्च बहुश्रुतिविरोधतः ।
नोपादेयं मतं हि

चशब्दः पूर्वतनैः (मतैः) सह समुच्चयार्थः । हिशब्दो हेतौ । तत् पशुपतेः सर्वजग-त्कारणत्वादिकं, मतं नोपादेयम् । कुतः । पत्युः पशुपतेः । असामञ्जस्यात् दोषित्वात् । तदनङ्गीकारे च बहुश्रुतिविरोध इति योजना ।

शे०चं०— उक्तप्रतिज्ञायां सूत्र एव असामञ्जस्यादिति हेतूक्तेः भाष्ये बहुश्रुतिविरोधत इति हेत्वभिधानानर्थक्यमित्याशङ्क्य नेदं प्रकृतप्रतिज्ञायां हेतुकथनपरं भाष्यं, किन्तु सौत्रहेत्वनङ्गीकारे बाधककथनद्वारा तद्धेतूपपादकमेवेति नानर्थक्यमिति भावेन प्रकृतप्रतिज्ञायां सौत्रं हेतुमुपन्यस्य तदुपपादकतया भाष्यं योजयति **कुत इत्यादिना** ॥

विठ्ठ०— अनुपादेयत्वे साक्षाद्युक्तिः सूत्रोक्ता । तदुपपादनाय मूले युक्तिरभिहितेत्याशयेन मूलं योजयति **पशुपतेरिति** ।

* * *

॥ अथ तद्बहुश्रुतीनामुदाहरणम् ॥

५१ **सु०**— कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति **अस्येति** ।

अनु०— अस्य देवस्य स्तुहि गर्तगम् ।
उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् ।
यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ।
धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्नदेवताः ।
घ्नन्छिश्नदेवानेकोऽसावासीन्नारायणः परः ।
तस्माद्रुद्रः सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् ।
यज्ञेन यज्ञमयजन्ताबध्नन्पुरुषं पशुम् ।
यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा ॥

अनेन 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावदि'ति (ऋ. ७-४०-५) श्रुतिमुपादत्ते ।

'स्तुहि गर्तगमि'त्यनेन 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् । मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते आस्मन्निवपन्तु सेनाः' इति (ऋ. २-३३-११) । **'उत्पिपेषे'**-त्यनेन 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेषे'ति । **'गृणीषे'** इत्यनेन 'कुमारश्चित्पितरं

वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् । भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे' इति (ऋ. २-३३-१२) । **'पदमि'**त्यनेन 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनामि'ति (ऋ. ५-३-३) । **'हन्तुमि'**त्यनेन 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ' इति (ऋ. १०-१२५-६) । **'यं कामये'** इत्यनेन 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामि'ति (ऋ. १०-१२५-५) । **'मे'**त्यनेन 'मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं न' इति । **'घ्नन्'** इत्यनेन 'घ्नञ्छिश्नदेवाँ अभिवर्पसाऽभूदि'ति । **'एकोसावि'**त्यनेन 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर' इति । **'तस्मादि'**त्यनेन 'स रुष्टः स प्रसन्नो यद्रुष्टो यत्प्रसन्नस्तस्माद्रुद्रसम्प्रसादावभूतामि'ति । **'वैष्णवमि'**त्यनेन 'तेषां मखं वैष्णवं यश आर्छदि'ति । **यज्ञेनेति, अबध्नन्निति, यो भूतानामिति प्रसिद्धम् ।**

परि०— इति प्रसिद्धमिति । इति वाक्यत्रयं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

शे०चं०— यज्ञेनेति अबध्नन्निति यो भूतानामिति प्रसिद्धमिति । यद्यप्यत्र 'अस्य देवस्ये'त्यादाविव यज्ञेनेत्यादिनेदमुपादीयत इत्येव वाच्यम्, तत्प्रसिद्धत्ववचनं त्वनर्थकमेव, अस्य देवस्येत्यादिपूर्वोदाहृतानामपि प्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्याभावात् । तथाऽप्यपेक्षितार्थप्रतिपादकस्य समस्तस्य श्रुतिखण्डस्य तत्र तत्रोदाहरणानुदाहरणाभिप्रायेणेयमुक्तिः । न हि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'त्याद्युदाहृतवाक्येनेव 'अस्य देवस्ये'त्यादावुदाहृतभागेनैव विवक्षितार्थलाभः सम्भावितः । घ्नञ्छिश्नदेवानित्यत्रापि क्रियापदानुपन्यासान्न्यूनत्वमेवेति न ततोऽपि विवक्षितार्थलाभ इति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्तु 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'ति, 'अबध्नन्पुरुषं पशुं' इति समग्रेण पादेन, 'यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषेति' श्लोकार्धेन यथाश्रुतानुपूर्वीविशिष्टश्रुतिपरिग्रहवत् 'अस्य देवस्ये'त्यादावनुव्याख्याने समग्रेण पादेनार्धेण वा यथास्थितानुपूर्वीविशिष्टतत्तच्छ्रुत्यपरिग्रहादियं प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वोक्तिरिति ध्येयम् ।

स०व्र०— यज्ञेनेति, अबध्नन्निति, यो भूतानामिति प्रसिद्धमिति । अत्र 'अस्य देवस्य' इत्यादाविव अत्रापि यज्ञेनेत्यादिना इदमुपादीयते इत्येव वक्तव्यम्, न तु प्रसिद्धमिति तत्प्रसिद्धत्ववचनं व्यर्थम् । पूर्वोदाहृतानामपि प्रसिद्धत्वादिति न वाच्यम् । अपेक्षितार्थप्रतिपादकस्य समस्तस्यापि आचार्येण उदाहरणानुदाहरणाभ्यामेतदुक्तेः समञ्जसत्वात् । न हि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इत्युदाहृतवाक्येनेव 'अस्य देवस्य' इत्यादौ विवक्षितार्थलाभः सम्भवति । 'घ्नञ्छिश्नदेवान्' इत्यत्रापि क्रियापदानुदाहरणात् न्यूनत्वमेवेति बोध्यम् ।

॥ इति तद्बहुश्रुतीनामुदाहरणम् ॥

* * *

॥ अथ एतासां श्रुतीनां पशुपतिनिर्दोषत्वविरोधितात्पर्यप्रदर्शनम्
(तत्तच्छ्रुतिगतकतिपयशब्दार्थसहितम्) ॥

५२ **सु०—** कथमेताभिः श्रुतिभिः पशुपतेर्निर्दोषत्वं विरुद्धमित्यतस्तासां तात्पर्यमाह इत्यादीति ।

अनु०— इत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः ।
पराधीनपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः ।
प्रतीयन्ते

अभवः अभावः । **प्रतीयन्ते** पशुपतेरिति शेषः ।

'अस्य देवस्ये'त्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः प्रतीयते । **मीह्लुषः** सेचकस्य, **एषस्य** इच्छारूपस्य, **अस्य** विष्णोर्देवस्य, **प्रभृथे** प्रभरणे पूजायामिति यावत्, हविर्भिः कृते सति, **वया** बन्धको रुद्रो, **रुद्रियं महित्वं** रौद्रं पदं, **विदे** विविदे लेभे, हि यथा तथा, हे अश्विनौ युवामपि, **इरावत्** अन्नवत्, **वर्ति** वर्तनं, **यासिष्टं** अयासिष्टं प्राप्तवन्तौ स्थ इति ।

'स्तुही'त्यनेन स्तावकतया पारतन्त्र्यम् । हे रुद्र, त्वं, **श्रुतं** प्रसिद्धं, **गर्तसदं** हृदय-गुहानिवासं, युवानं, **मृगं न भीमं** सिंहमिव भीषणम्, **उग्रम्** उग्राणां दैत्यानाम्, **उपहत्नुम्** उपहन्तारं, नृहरिं, **स्तुहि** स्तौषि । स एवं **स्तवानः** स्तुवंस्त्वं, **जरित्रे** स्तोत्रे, त्वां स्तुवन्तं माम् । **मृळ** मृडय सुखय । ते सेनाश्चास्मदन्यमेव **निवपन्तु** घ्नन्त्विति ।

'रुद्रस्ये'त्यनेनाज्ञत्वं पारतन्त्र्यं मृतिश्च । आरोपितं धनुर्हनाववष्टभ्यावस्थितस्य रुद्रस्य शिरो ज्यायां (वम्रिरू)कामरूपेणेन्द्रेण छिन्नायामुत्क्षिप्ता धनुरार्त्निः **उत्पिपेष** चिच्छेदेति ।

'कुमार' इत्यनेनापि पारतन्त्र्यं जनिश्च । हे रुद्र, **कुमारः** पुत्रो भवान्, जगद्व्यामो-हनाय कैलासमुपयन्तं, त्वां वन्दमानं **पितरं** कृष्णं प्रति, ननाम । तेन स्तुतस्त्वं, **भूरेः** पुरुषार्थस्य, दातारं, सत्पतिं, **गृणीषे** स्तौषि स्तुतवानसि । एवम्भूतः **त्वम्** अस्माभिः **स्तुतः**, **अस्मे** अस्मभ्यं, **भेषजा** भेषजानि, संसारव्याधिनिरसनानि ज्ञानानि, **रासि** ददासि देहीति ।

'तव श्रिय' इत्यनेन पराधीनपदप्राप्तिर्जनिः पारतन्त्र्यं च । हे रुद्र **यत्** येभ्यः **ते जनिम** जन्माभूत्, **ते मरुतो** ब्रह्माणोऽतीतवर्तमानाः, **तव श्रिये** सम्पदे, **चारु** सुन्दरं, **चित्रम्** आश्चर्यम्, **उपमं** उप समीपे मा लक्ष्मीर्यस्य संवहनकर्त्री तत्तथोक्तम्, **यत्**, **विष्णोः पदं**, **मर्जयन्तः** शोधितवन्तः क्षालितवन्तः । तत्, त्वया हृदि, **निधायि** न्यधायि । **तेन** कारणेन, त्वं, **गोनां** गवां (वाचां) मध्ये, **गुह्यं नाम** नारायणादिकं, **पासि** जपोपदेशादिना पालयसीति ।

'अहमि'त्यनेन मृतिः । अहं, **ब्रह्मद्विषे** ब्रह्मद्विषां दैत्यानां, **शरवे** हिंसकाय हिंसकं, **रुद्राय** रुद्रं, **हन्तवै** हन्तुमेव, प्रलये, **धनुः**, **आतनोमि** विस्तारयामीति ।

'यमि'त्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः । अहं **यं यं** रुद्रं कर्तुं **कामये**, **तं तम्**, **उग्रं** रुद्रं, **कृणोमि** करोमि, एवं, **तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां** सुमेधसं, करोमीति ।

'मे'त्यनेन **अज्ञत्वम्** । अतीतानागतवर्तमाना गुह्याभिमानिनो **देवा** रुद्रा **अपि नः** अस्माकमुपास्यम् **ऋतं** ज्ञानरूपं ब्रह्म, **मा गुः** न ज्ञातवन्त इति ।

घ्नन्नित्यनेन **मृतिः** । **गुह्याभिमानिदेवान् घ्नन्** ईश्वरो **वर्पसा** बलेन सर्वम् **अभ्यभूत्** अभिभूतवानिति ।

'एक' इत्यनेन **प्रलयेऽभावो जनिश्च** ।

'तस्मात्' इत्यनेन **जनिः** । परमेश्वररोषजो रुद्र इत्यर्थः । **सम्प्रसादो** ब्रह्मा ।

'तेषामि'त्यादिवाक्यैः **पारतन्त्र्यम्** । **तेषां** देवानां, **यशो**, **वैष्णवं मखं** विष्णुमखे पशुत्वेन नियुक्तं रुद्रम् **आर्छत्** प्राप्तवदिति ।

देवा यज्ञेन रुद्रेण पशुना **यज्ञं** विष्णुम् **अयजन्त** इति ।

देवाः पुरुषं रुद्रं **पशुमबध्नन्** इति ।

यो भूतानामधिपती रुद्रः स विष्णोराज्ञारूपायां तन्त्यां चरति **वृषा** प्रसिद्ध-तन्त्यामिवेति ।

परि०— मिह सेचने लिटः क्वसुः दीर्घ उपधाया इत्युपेत्यार्थमाह **सेचकस्येति** । अभीष्ट-वर्षकस्येत्यर्थः । इषु इच्छायामित्यतः पचाद्यच्प्रत्यये पुगन्त इति गुण इत्युपेत्याह **इच्छारूप-स्येति** । प्रपूर्वस्य भृञ् भरण इत्यस्य भावे थक्प्रत्यय इत्युपेत्यार्थमाह **प्रभरण इति** । वय बन्धन इत्यतोऽसुन्प्रत्यय इत्युपेत्याह **वयाः बन्धक इति** । रुद्रशब्दात् घप्रत्यये तस्येयादेशे यस्येति लोपे रुद्रियमिति रूपमुपेत्याह **रौद्रमिति** । विद्लृ लाभ इत्यस्य लिटयभ्यासलोपे रूपमुपेत्याह **विदे विविद इति** । यासिष्टमिति मध्यमपुरुषश्रवणलब्धमाह **युवामपीति** । या प्रापण इत्यतो लुङि रूपम् । छन्दस्यमाङ्योगोऽपीत्यडभाव इत्युपेत्याह **यासिष्टमयासिष्टमिति** । पदात्परस्य नशब्दस्ये-वार्थत्वप्रसिद्धेराह **सिंहमिवेति** । सुपां सुलुगित्यादिना षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्युपेत्याह **उग्रमुग्राणामिति** । हन हिंसागत्योरित्यतः क्रुप्प्रत्यये ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगागमे अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोप इत्युपेत्याह **उपहन्तारमिति** । बहुलं छन्दसीति लडर्थे लोडित्युपेत्याह **स्तौषीति** । मृळेति मध्यमपुरुषश्रवणादाह **स्तुवन् त्वमिति** । ते इत्यस्य जरित्रेत्यत्रान्वयमुपेत्य वा योग्यता-बलाद्वा आह **त्वां स्तुवन्तमिति** । सुपां सुपो भवन्तीति वार्तिकोक्तेरिति भावः । अभ्यर्हितत्वाद्वा अस्मदन्यं इति श्रवणाद्वा आह **मामिति** । ऋषिमित्यर्थः । मृडेत्यन्तर्णीतणिजन्तमुपेत्याह **मृडयेति** । दैर्घ्यं संहितायामाधिक्यार्थम् । 'संहितायां यत्र दैर्घ्यं प(दकाले)दे यत्र न विद्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितमि'त्युक्तेः ॥ **ते इति** । त्वदीया इत्यर्थः । 'दिव्यस्यैका धनुरार्त्निः पृथिव्यामपराश्रिता । तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्स्वयमि'ति पूर्ववाक्यार्थमनुवदति **आरोपितमित्यादिना** । **धनुरार्त्निः** धनुःकोटिः । भवानित्यस्य ननामेत्यन्वयः । नानामेत्यत्र दैर्घ्यं प्राग्वत् । **तेनेति** । कृष्णेनेत्यर्थः । **भूरेरिति** बहोरित्यर्थः । पुरुषार्थस्येति शेषोक्तिः । सुपां सुलुक्-पूर्वसवर्णाच्छेयेत्यादिना अस्मच्छब्दाच्छे इति सुबादेशं मत्वोक्तम् **अस्मे अस्मभ्यमिति** । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशं मत्त्वाह **भेषजा भेषजानीति** ॥ **ददासीति** । रा दान इति धातोरिति भावः । व्यत्ययो बहुलमित्युक्तेराह **देहीति** । **यदित्यनुवादः येभ्य** इति व्याख्या । जनी प्रादुर्भाव इत्यत उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् इमनिच्प्रत्ययमुपेत्याह **जनिम जन्मेति** । यदिति श्रवणा-दाह **ते मरुत इति** । भूतपूर्वगत्यात्र मरुन्नामेति भावेनाह **ब्राह्मण इति** । बहुवचननिर्वाहायाह **अतीतेति** । सम्पदे मर्जयन्तेत्यन्वयः । 'यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मू(र्ध्निविधृ)र्ध्यधि-धृतेन शिवः शिवोऽभूदि'त्यादेरिति भावः । **मर्जयन्त** । मृजूष् शुद्धौ । अमार्जयन्तेति वाच्येऽडभावो ह्रस्वत्वं च छान्दसमिति भावेनाह **शोधितवन्त इति** । सुपां सुलुगित्यादिना (ते इत्यत्र) तृतीया-

विभक्तेः शे इत्यादेशं मत्त्वाह **तत् त्वयेति** । अडभावश्छान्दस इत्युपेत्याह **न्यधायीति** । निहितमित्यर्थः ॥ **गवामिति** । वाचामित्यर्थः । अहमिति लक्ष्मीराह । एवमग्रेऽपि । **ब्रह्मद्विषे** । **द्विषा**मित्येतदन्यत्रोक्तादर्थादर्थान्तरमित्युक्तं चन्द्रिकायाम् । 'तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशाध्यैन्तवैतवेङ्तवेन इति हन्तेस्तुमर्थे तवैप्रत्यय इति भावेनाह **हन्तुमेवेति** । उशब्दार्थः **एवेति** । कृञः श्नुविकरणं छान्दसमित्युपेत्याह **करोमीति** । बहुवचननिर्वाहायाह **अतीतानागतेति** । विशे(शि)ष्योक्तिः **रुद्रा इति** । **नः** अस्माकमिति । मन्त्रद्रष्टृप्रयुक्तास्मच्छब्दगतषष्ठ्योक्तसम्बन्धं व्यनक्ति **उपास्यमिति** । ऋ गताविति धातोर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वादाह **ऋतं ज्ञानरूपमिति** । ब्रह्मेति विशेष्योक्तिः । इण् गतावित्यस्य लुङि इणो गालुङीति गादेशे उस्यपदान्तादित्याकारलोपे न माङ्योग इत्यडभावे सति गुरिति रूपं मत्त्वा आह **मा गुर्न ज्ञातवन्त इति** । गुह्याभिमानिदेवानिति बहुवचनं प्राग्वत् । रुद्रानिति योज्यम् । भूदित्यत्राडभावश्छान्दस इत्युपेत्याह **अभ्यभूदिति** । 'व्यवहिताश्चे'त्युपसर्गान्वयः । **सर्वमिति** योग्यतया लब्धोक्तिः । प्रलयेऽसतो जनिः सिद्धेति जनिश्चेत्युक्तम् । 'देवा वै सत्रमासते'त्युपक्रमादाह **देवानां यश इति** । आर्छदित्यन्वयः । वैष्णवं मखमित्यस्यार्थः **विष्णुमख इति** । प्रकरणप्राप्तमाह **पशुना रुद्रेणेति** । 'देवा यद्यज्ञं तन्वाना' इति पूर्ववाक्यस्थदेवपदान्वयेनार्थमाह **देवाः पुरुषमिति** ॥ **अधिपती रुद्र इति** । 'ढ्रलोपे दीर्घोऽण' इति दीर्घत्वम् । **वृषा** वृषभः ।

गु०दी०— एषस्य इच्छारूपस्य इत्यत्र 'इषु इच्छायाम्' इति धातोः पचाद्यचि कृते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति च गुणे च कृते एष इति शब्दनिष्पत्तिर्भवति । एतच्छब्दरूपत्वे त्वेतस्येति स्यात् ॥ ॥ २ । २ ॥ ११ ॥

यादु०— एषस्येच्छारूपस्येति । इषु इच्छायामित्यस्मात्पचाद्यचि गुणे च कृते एष इति शब्दनिष्पत्तिर्भवति । एतच्छब्दरूपत्वे त्वेतस्येति स्यादिति ज्ञातव्यम् ॥ **वया बन्धक इति** । वय बन्धन इत्यस्मादसुन्प्रत्यये वया इति रूपं भवतीति ज्ञातव्यम् । धनुरार्त्निर्धनुषः कोटिः अग्रमिति यावत् ।

कं०रा०— मीळ्हुष इति । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति मिह सेचन इत्यस्मान्निपातितस्य मीढ्वस् शब्दस्य षष्ठ्यैकवचन इदं रूपमित्यतः सेचकस्येति व्याख्यातम् । **एषस्येति** । इषु इच्छायामित्यस्माद्घञन्तत्वेन निष्पन्नस्य एषशब्दस्येच्छार्थकत्वाद्गुणगुणिनोरभेदेन विष्णोरिच्छारूपत्वात् तत्रैषशब्दवृत्तिरिति भावः । **अस्य विष्णोरिति** । 'अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापोधुः । सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो

अति पर्षन्नरिष्टानि'ति पूर्ववाक्ये तत्तद्देवताशब्दानां श्रवणात् तेषां च 'यो देवानां नामधा एक एवे'त्यादि-प्रमाणबलेन मुख्यतो विष्णुवाचितया विष्णोः प्रकृतत्वादस्येतीदंशब्देन विष्णोः परामर्श इति भावः । यद्वा 'अ इति ब्रह्म', 'अकारः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायक' इत्यादेरकारस्य परब्रह्मरूपविष्णुवाचित्वात् तथा व्याख्यात-मिति द्रष्टव्यम् । **वयाबन्धक इति** । यद्यपि वय गतावित्यस्मादसुन्प्रत्ययान्तो वयश्शब्दः तथापि धातूना-मनेकार्थत्वमाश्रित्यैवं व्याख्यातमिति ध्येयम् । **विविद इति** । श्रुतावभ्यासलोपः छान्दस इति भावः । **इराव-दन्नवदिति** । यद्यपि 'इराभूवाक्सुराप्सु स्यादि'त्यमरोक्तेः इराशब्दः भूम्यादिवाची तथाप्यत्रान्नशब्दता 'अन्न-मसृजन्ते'त्यादाविव पृथिवीपरः पार्थिवौषधिजातान्नपर इति वा द्रष्टव्यम् । **वर्ति वर्तनमिति** । वृतु वर्तन इत्यस्माद्भावे इणिनिप्रत्ययान्तो वर्तिशब्द इति भावः । या प्रापण इत्यस्माल्लुङि मध्यमपुरुषद्विवचने यमरमनमातां सक्चेति सिच इडागमे धातोः सगागमे 'तस्थस्थमिपां तान्तन्ताम' इति थसस्तमादेशे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य षत्वे ष्टुना ष्टुरिति षकारस्य ष्टुत्वे बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावे च सति यासिष्टमिति रूपं श्रुतौ निष्पन्नमित्यभिप्रेत्य तस्यार्थमाह **अयासिष्टमिति** । उपह्वरमुग्रमित्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्याः द्वितीयादेशः । उग्रमित्येकवचनं जातौ वचनव्यत्ययो वेत्यभिप्रेत्याह **उग्रमुग्राणामिति** । उपपूर्वाद्ध्वन्तः उणादयो बहुलमिति क्वुप्रत्यये अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति कित्वादनुनासिकलोपे च उपह्वरशब्दो निष्पन्नः । स्तुहीत्यत्र लकारव्यत्यय इत्यभिप्रेत्याह **स्तौषीति** । जरितृशब्दः स्तोतृनामसु पठितत्वात् स्तोत्रर्थकश्चतुर्थी च विभक्तिव्यत्ययेन द्वितीयार्थेत्याशयेनाह जरित्रं **स्तोत्रे त्वां स्तुवन्तमिति** । **मृडयेति** । श्रुतौ णिलोपश्छान्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वाद्भवति अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुरित्युक्तेः डस्य ळश्चेति भावः । **हनाविति** । कपोलपरप्रदेश इत्यर्थः । कपोलौ तत्परो हनुरित्यमरः । **ज्यायामिति** । आरोपितस्य धनुषो ज्यायां मौर्व्यां क्षुद्रजन्तुविशेषरूपेणेन्द्रेण च्छिन्नायामित्यर्थः। अनेन 'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्स्वयमि'ति पूर्ववाक्यतात्पर्यमुक्तं भवति । धनुरार्त्निर्धनुषः कोटिः प्रति । ननामेति प्रथमपुरुषप्रयोगाद्भवच्छब्दोऽध्याहार्य इत्याशयेनाह **भवानिति** । भगवतः कृष्णस्य कैलासयात्रा स्वप्रयोजनार्थं नेत्याह **जगदिति** । अयोग्यजनव्यामोहनायेत्यर्थः । एतच्च त्वां वन्दमानमित्यत्रापि सम्बध्यते । **तेन** कृष्णेन । **सत्पतिमिति** । सतां पतिं श्रीकृष्णमित्यर्थः । गृणीष इत्यस्य स्तौषीति वर्तमानार्थायोगात्कालव्यत्ययमाश्रित्याह **स्तुतवानसीति** । स्तुत इत्यस्य कर्त्राकाङ्क्षायामाह **अस्माभिरिति** । अस्मे इत्यत्र सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णा-च्छेयाडाड्यायाजाल इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यसः शे इत्यादेशः, शेषे लोपः, शे इत्यस्यादेशत्वेन यत्वा-भावः । 'अतो गुण' इति पररूपं चेत्यभिप्रेत्याह **अस्मे अस्मभ्यमिति** । भेषजेत्यत्र सुपां सुलुगित्यादिना शस आकारादेश इत्यभिप्रेत्याह **भेषजानीति** । रासीत्यत्र रा दान इत्यस्माल्लट आदेशभूतस्य सिपो लकारव्यत्ययत्वेन लोडर्थतेत्यभिप्रेत्याह **ददासि देहीति** । मृजूष् शुद्धावित्यस्मात् णिजन्ताल्लुटि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावे छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् वृद्ध्यभावे च मर्जयन्तेति रूपमित्यभिप्रेत्याह **शोधितवन्त इति** । **न्यधायीति** । श्रुतावडभावः उक्तन्यायेनानुसन्धेयः । **तेनेति** । विष्णोः पदस्य हृदयनिधानरूपकारणेनेत्यर्थः । 'गोः पादान्ते' गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामः ऋक्पादान्ते वर्तमानस्य नुडागमो भवतीति गोशब्दात्परस्यामः नुडागमे

सति श्रुतौ गोनामिति रूपमित्याशयेनाह **गवामिति** । ब्रह्मद्विष इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे एकवचनं च जात्यभिप्रायम्, षष्ठी बहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शे इत्यादेशो वेत्याशयेनाह **ब्रह्मद्विषामिति** । शॄ हिंसायामित्यस्मादुप्रत्यये निष्पन्नस्य शुरुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने शरव इति रूपमित्यभिप्रेत्याह **शरवे हिंसकायेति** । शरव इत्यादि चतुर्थी द्वितीयार्थे वर्तत इत्याशयेनाह **हिंसकं रुद्राय रुद्रमिति** । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेध्यै-अध्यैन्शाध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेन' इति हन्तेस्तुमर्थे तवैप्रत्यये कृते हन्तवा इति रूपं जातमित्याशयेनाह **हन्तवै हन्तुमिति** । उ इत्यस्यार्थमाह **एवेति** । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमी'त्यत्र उग्रशब्दस्य उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठ इत्यादिना रुद्रे प्रसिद्धत्वात् स रुद्रपर इत्याशयेनाह **रुद्रमिति** । **कृणोमीति** । यद्यपि सुनोत्यादिषु पठितस्य कृञ् हिंसामित्यस्यैतद्रूपं तथापि धातूनामनेकार्थत्वमाश्रित्य करोमीति व्याख्यातम् । यद्वा छन्दसि विकरणव्यत्ययेन डुकृञ् करण इत्यस्य कृणोमीति रूपमित्याशयेनैवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । **अभ्यभूदिति** । श्रुतावतीत्युपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवधानेन प्रयोग इति भावः । **आज्ञारूपायामिति** । आज्ञारूपतन्त्यधीनश्चरतीत्यर्थः । श्रुतौ वृषेति दृष्टान्तपरमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **वृषेति** । वृषभो यथा बन्धनरज्जुविशेषाधीनत्वेन चरति तथेति पूर्वेणान्वयः । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायामि'ति तनोतेः क्तिच्प्रत्यये 'न क्तिचि दीर्घश्चे'ति दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेधात् तन्तिशब्दो निष्पन्नः ।

श्रीनिधि०— सम्प्रसादो ब्रह्मेति । अत्र परमेश्वरप्रसादज इति द्रष्टव्यम् । **तेषामित्यादीति** । तेषां मखं वैष्णवं यश आर्च्छत् । तस्य कामयत । तेनापाक्रमत् । तेन प्रलयमाचरदिति । पारतन्त्र्यवाक्यं द्वितीयेऽष्टके । **रुद्रमार्च्छदिति** । महानुभावं रुद्रमपि देवा यज्ञे पशुत्वेन नियुक्तवन्त इत्येवं रूपं देवानां यशः रुद्रसम्बन्ध्यभवदित्यर्थः । तदायत्तत्त्वाद्यशस इति भावः ।

शे०चं०— अभवशब्दस्य प्रलयेऽनुत्पत्त्यर्थताभ्रान्तिं निवारयति **अभवोऽभाव इति** । मिह सेचन इत्यस्माल्लिटः क्वसुरादेशे दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनादद्वित्वानिट्त्वोपधादीर्घत्वढत्वेषु सत्सु निष्पन्नमीढ्वस्प्रातिपदिकात् षष्ठ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपत्वे, 'आदेशप्रत्यययोरि'त्यनेन स्थानिवत्त्वात्प्रत्ययावयवस्य सकारस्य षत्वे च, मीळ्हुष इति रूपसिद्धिरित्यभिप्रेत्य **व्याचष्टे सेचकस्येति** । भक्ताभिलषितवर्षितुरित्यर्थः ॥ **एषस्येच्छारूपस्येति** । तौदादिकात् इषु इच्छायामित्यस्मात् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यनेन एषणमेष इति भावे घञि पुगन्तलघूपदस्य चेत्युपधागुणे च सति एषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । टीकायां तु अत्र आ ईश इति विग्रहः । शकारस्य व्यत्ययेन षकार इत्यभिप्रेत्य आ समन्तादीशस्येति व्याख्यानं कृतमित्यवधेयम् । वय बन्धन इत्यस्मात् असुनित्यनेन कर्तर्यसुनित्यभिप्रेत्याह **बन्धक इति** । अहङ्काराभिमानित्वेन जीवानां बन्धक इत्यर्थः । लाभार्थस्य विन्दतेर्लिटि द्विर्वचनाभावश्छान्दस इत्यभिप्रेत्याह **विदे विविद इति** । इराशब्दस्यान्ननामसु पठितत्वादाह **अन्नवदिति** । यासिष्टमिति लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति स्मरणादडभावश्छान्दस इत्यभिप्रेत्याह **अयासिष्टमिति** ।

नेति पदं हि लोके प्रतिषेधार्थ एव वर्तते । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थे उपमार्थे च वर्तते । येन पदेनान्वीयते तत्पूर्वं प्रयुज्यमानं तत्प्रतिषेधे वर्तते । ततःपरं प्रयुज्यमानं तत्पदार्थप्रतियोगिकसादृश्ये वर्तते । 'नेति प्रतिषेधार्थोऽयं भाषायामुभयमन्वध्यायं', 'नेन्द्रं देवममंसते'ति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति, दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमीयत इति यास्कोक्तेः । तथा चोपमेयवाचिनो मृगशब्दादुपरिष्टात्प्रयुज्यमानं नेतिपदं मृगपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थकमित्याशयेनाह **सिंहमिवेति** । ननु न कुमारक इत्युपमेयवाचिकुमारकपदात्पूर्वं प्रयुज्यमानस्यापि नपदस्योपमानार्थत्वान्न पूर्वपदस्य वेदे प्रतिषेधार्थत्वनियमो युक्तः । न चार्भको न शिशुरिव कुमारकः सूक्ष्मे देह इति व्याख्यानान्न काचित्कुसृष्टिरिति वाच्यम् । तथाव्याख्यानस्य शब्दाननुगुणत्वात् । कुमारकशब्दस्य सूक्ष्मदेहार्थत्वव्यवस्थापकयो रूढियोगयोरभावात् । अर्भकशब्दस्य च सूक्ष्मदेहार्थत्वेऽर्भकमल्पकं शरीरं यस्येति व्युत्पत्त्युपपत्तेः । ततश्च तत्र नपदस्यार्भकपदेनान्वयायोगात् कुमारकपदेनैवान्वय इत्युक्तदोषतादवस्थ्यमिति चेत् । न । 'नेन्द्रं देवममंसते'त्यादौ सर्वत्र पूर्वस्य नपदस्य प्रतिषेधार्थत्वेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त' इति वचनात् प्रतिषेधार्थत्वाभावस्य कुमारशब्दार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थत्वस्य चोपपन्नत्वात् । उक्तं च टीकाकृता 'यद्यपि परं नेतिपदं इवार्थे प्रसिद्धं, तथाऽपि क्वचित्पूर्वमपि भवती'ति । यत्तूदाहृतटीकावाक्यस्य 'खले न पर्षान्प्रतिहन्मि भूरी'त्यादौ क्वचित्पूर्वमपि नेतिपदमुपमार्थं दृष्टमिति न कुमारक इतीदमप्युपमार्थमेवेत्यभिप्रायवर्णनम् । तन्न । तथा सति पूर्वस्य नशब्दस्योपमानार्थताया दर्शनमात्रेणैव सिद्ध्या हेत्वाकाङ्क्षोपरमात् सर्वे विधय इति तत्र हेतुप्रदर्शनपरोत्तरटीकाग्रन्थवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । खले न खल इवेति भक्तिपादीयटीकानुरोधेन येनान्वीयते तस्मात्परत्वेन तस्य पूर्वत्वासिद्ध्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाश्रयणस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च धान्यानि यद्वत्खलगानीत्यादिस्मृत्यनुसारेणैतत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तेन खलशब्दस्य तत्स्थितधान्योपलक्षणत्वस्य वा खलशब्दात्परतः स्थितधान्यानीति पदान्तराध्याहारस्य प्राप्तावपि नशब्दस्य पर्षानित्यनेनान्वयस्याप्राप्त्या तद्बलेनास्यार्थस्यासिद्धत्वात् । अत एव खलस्थितधान्यानीवेति नशब्दस्य परत्वमेव निदर्शितमिति दिक् ।

'मृगं न भीमम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारायाह **उग्रमुग्राणामिति** । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एकवचनं च जात्यभिप्रायमिति भावः ॥ **उपहत्नुमिति** । 'कृहनिभ्यां त्क्नुरि'ति हन्तेः त्क्नुप्रत्यये 'अनुदात्तोपदेशावनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिती'त्यनुनासिकलोपे हत्नुशब्दनिष्पत्तिर्बोध्या । वेदापभाष्यकारस्तु दशपादीवृत्तिस्थं तकाररहितं कृहनिभ्यां क्नुरिति पाठमनुसृत्य तकारोपजनश्छान्दस इत्याह । तत्तु हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेनोपहत्नुमित्युदाहृत्य त्क्नोः कित्वादनुनासिकलोप इत्युक्तत्वेन तकारसहितपाठस्यैव तत्सम्मतत्वेन तद्विरोधादुपेक्ष्यम् । यत्तु माधवेनापि सुरूपकृत्नुमिति मन्त्रं विवृण्वता तकारोपजनश्छान्दस इत्युक्तं तत्तु दशपादीवृत्तिमनुसृत्यैव, न तु वस्तुस्थितिमनुरुद्ध्येति द्रष्टव्यम् । स्तुहीति लोट्श्रवणाद्विध्यर्थत्वभ्रान्तिं वारयति **स्तौषीति** । लडर्थेऽयं लोडिति भावः । जरितृशब्दस्य स्तोतृनामसु पाठादाह **स्तोत्र इति** । द्वितीयार्थे चेयं चतुर्थीति भावेनाह **स्तुवन्तमिति** । मृडेत्येतदन्तर्णीतणिजर्थमित्यभिप्रेत्याह **मृडयेति** । शस्य ङित्त्वाल्लघूपदगुणाभाव इति ध्येयम् ॥

सुखयेति । मृड सुखन इति धातोरिति भावः । 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत' इत्यभियुक्तोक्तेरत्र नीत्युपसर्गश्रवणाद्धिंसार्थत्वमित्याशयेनाह **घ्नन्त्विति** ।

वम्रिरूपेण कीटरूपेण । धनुरार्त्निः धनुषः कोटिस्तदग्रमिति यावत् ।

नानामेत्यत्र लिटि अभ्यासदीर्घश्छान्दस इति भावेनाह **ननामेति** । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शेआदेश इत्यभिप्रेत्याह **अस्मे अस्मभ्यमिति** ॥ **ददासीति** । रा दान इति धातोरिति भावः । विध्यर्थतालाभायाह **देहीति** । लोडर्थेऽयं लडिति भावः ।

शोधितवन्त इति । मृजूष् शुद्धाविति धातोरिति भावः ॥ **न्यधायीति** । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'ति स्मरणान्निधायीति लुङ्यडभाव इति भावः ।

छन्दसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति स्मरणात् ब्रह्मद्विष इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थ इति भावेनाह **ब्रह्मद्विषामिति** । यद्यप्यत्र चतुर्मुखस्य पञ्चममुखच्छेत्रे इति टीकोक्तरीत्या, दक्षप्रजापतिद्विष इति प्रकारान्तरेण वा व्याख्यातुं शक्यमिति व्यत्ययाश्रयणमनर्थकमित्याभाति, तथाऽपि सत्येव तस्मिन्नर्थाधिक्यलाभाय प्रकारान्तरोपदर्शनमेतदिति द्रष्टव्यम् । शॄ हिंसायामिति धातुव्याख्यानं मनसि निधायाह **हिंसकायेति** । हिंसाशीलायेत्यर्थः । ताच्छील्यार्थकस्य उप्रत्ययस्य श्रवणात् । अत एव टीकायां हिंसनशीलायेत्येव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयार्थेऽयं चतुर्थीति भावेनाह **हिंसकमिति** । एवमेव रुद्रायेत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **हन्तुमेवेति** । तुमर्थे तवैप्रत्यय इति भावः । 'एव' इति 'उ'शब्दार्थकथनम् । न तु भीषणाद्यर्थमित्यर्थः ।

कृणोमीति । व्यत्ययो बहुलमिति विकरणव्यत्यय इति भावेनाह **करोमीति** ।

उपास्योपासकभाव एव 'न' इति षष्ठ्यर्थः सम्बन्ध इति भावेन तल्लब्धार्थकथनम् **उपास्यमिति** ॥ **ज्ञानरूपमिति** । ऋ गतावित्यतो भावे क्त इति भावः ॥ **मा गुरिति** । इण् गतौ 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । अत इति झेर्जुस्, न माङ्योग इत्यडभाव इति भावः । वर्पस्शब्दस्य बलनामसु पठितत्वादाह **वर्पसा बलेनेति** ॥ **जनिश्चेतीति** । 'तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा' इत्युत्तरवाक्यानुसारेण । अन्यथाऽनुपपत्त्या वाऽत्र जनिलाभादियमुक्तिरिति ध्येयम् ।

वा०र०— अभाव इतीति । अभवो अभावमात्रे पर्यवसन्नः इति भावः । दाशुष इत्येतदुपपादनं 'वायो तवे'त्येतत् ऋग्भाष्यटीकाव्याख्याने टीकाकृता कृतमस्ति । तद्वत् मीळ्हुष इत्येतदुपपादनं द्रष्टव्यमित्याशयेन सङ्क्षिप्योपपत्तिमाह **मिह सेचन इत्यस्मादित्यादि** । 'अर्भको न कुमारक' इत्येतत्कर्मनिर्णयटीकाकारोक्त्यनुसारेणाह **नेति पदमित्यादि दिगित्यन्तम्** । कृहनिभ्यां त्नुरिति सूत्रपाठः । त्नुरित्युत्तरानुसारात् । अधिकं सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतदृग्भाष्यटीकायाम् । विकरणव्यत्यय इति भावेनेति पाठः । बलनामसु पठितत्वादिति शेषः ।

स०व्र०— जनिश्चेति । 'तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भ' इत्याद्युत्तरवाक्यानुसारेण वा अन्यथानुपपत्त्या वा जनिलाभो बोध्यः ।

विठ्ठ०— मिह सेचन इत्यतः क्सुन्नित्यभिप्रेत्याह सेचकस्येति । अभीष्टवर्षकस्येत्यर्थः । इषु इच्छायामित्यतः पचाद्यचि पुगन्तेति गुण इत्युपेत्य आह **एषस्येति** । प्रपूर्वाद् भृञ् भरण इत्यतो भावे थक् प्रत्यये प्रभृथ इति भावेनाह **प्रभरण इति** । वय बन्धन इत्यतोऽसुन्प्रत्यय इत्युपेत्याह **वया बन्धक इति** । सुपां सुलुगिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया एकवचनं च जात्या इत्युपेत्याह **उग्रमिति** । 'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्स्वयम्' इति पूर्ववाक्येन सह व्याचष्टे **आरोपितं धनुरित्यादिना** । आरोपितं सज्जीकृतं धनुरार्त्निः धनुषः कोटिः यदित्यनूद्य येभ्य इति व्याख्यानम् । **सम्पद इति** । रुद्रपदादिरूपसम्पदे । **क्षालितवन्त इति** । गङ्गोदकेन शिरसि धारणार्थं प्रक्षालितवन्त इति यावत् । एतत्कल्पीयरुद्रं प्रति अतीतमरुद्भिः गङ्गोदकेन प्रक्षालनस्य कृतत्वात् । अतः क्षालनमिव क्षालं विचारणमिति यावत् । ततश्च सम्यक् प्रशोध्योपदिष्टवन्त इत्यर्थ इत्यप्याहुः । हृदि मनसि न्यधायि ध्यानं कृतमिति यावत् । हृत्पद्मे सन्निधापितमिति वा । तेन नित्यध्यानरूपेण विशेषसन्निधानरूपेण वा कारणेनेत्यर्थः । विशेषभगवत्सन्निधानाभावे सर्वध्यानाभावे च न हि सदा जपोपदेशादिकं सम्भवतीति भावः । हन्तुमेव न तु भीषणायेत्यवधारणार्थः । इण्गतावित्यस्मात् लुङि इणो गा लुङीति गादेशे उस्यपदान्तादिति आकारलोपे, न माङ्योगे इत्यडभावे च सति गुरिति रूपं मत्वाह **मा गुरिति** । 'देवा वै सत्रमासते'त्युपक्रमे सत्त्वात्तेषां देवानामित्युक्तम् । **वृषा** वृषभः ।

॥ इति एतासां श्रुतीनां पशुपतिनिर्दोषत्वविरोधितात्पर्यप्रदर्शनम्
(तत्तच्छ्रुतिगतकतिपयशब्दार्थसहितम्) ॥

* * *

॥ अथ एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनस्य तच्छ्रुतिसामर्थ्य-आचार्यवाक्य-
टीकाटिप्पण्यादिभ्यश्चावगन्तव्यता ॥

५३ **सु०— एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनं त्वाचार्येणैवान्यत्रोदाहृतेभ्यो वाक्येभ्यष्टीकातश्चावगन्तव्यम् । अत एव सामर्थ्यात् इत्युक्तम् ।**

परि०— अन्यत्रोदाहृतेभ्य इति । श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयश्रीमद्भाष्यादावुदाहृतेभ्य इत्यर्थः । तदवलोकिनां स्फुटमेतदिति न प्रपञ्च्यते ॥ **टीकात इति** । सन्न्यायरत्नावलीत इत्यर्थः । तत्र हि शान्तिपर्वणीत्युपक्रम्य केषाञ्चिद्वचनानामुक्तत्वादिति भावः ।

यादु०— आचार्येणैवान्यत्रोदाहृतेभ्य इत्यादि । अस्य देवस्येत्यस्योक्तार्थत्वोपपादनं 'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत' इति गीताभाष्ये यः स्थाणोः स्थाणुतां

प्रादाद्भगवानव्ययो हरिः' इत्यादि भागवततात्पर्ये च आचार्येणोदाहृतवाक्यसंवादेनावगन्तव्यम् । एवमितरेषामपि वाक्यानां उक्तार्थत्वोपपादनमप्याचार्येण तत्तद्ग्रन्थोदाहृतवाक्यसंवादेनावगन्तव्यमित्यर्थः ।

वं०प०— टीकात इति । सन्न्यायरत्नावल्या इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— टीकातः सन्न्यायरत्नावलीतः । **अत एव सामर्थ्यादित्युक्तमिति** । **अत एव** एतदर्थत्वस्यान्यत्र उपपत्तिभिः समर्थितत्वादेव । **सामर्थ्यं** च अन्यथानुपपत्तिरिति ।

शे०चं०— आचार्येणैवान्यत्रोदाहृतवाक्येभ्य इति । अत्रैव प्रसङ्गान्तरे उदाहृतेभ्यो 'यः स्वात्ममायाऽभिभवं स्वयं गतो नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः', 'ब्रह्माऽपि यं वेत्ति न चेह सम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः' इत्यादिभ्यः । 'यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये' इत्यन्तेभ्यो ब्रह्मशिवयमवाक्येभ्यः । भाष्ये उदाहृतात् 'श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुख' इति शैवस्कान्दवचनात् । 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्यैकांशभागिनः । बालः क्रीडनकै-र्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युत' इति ब्राह्मब्रह्मवैवर्तवचनात् । गीताभाष्ये तत्र तत्रोदाहृतात् । 'सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा । पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यन-न्तधा । नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः' इति नारदीयवचनात् । 'यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोरपि । यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि' इति स्कान्दशैववचनात् । 'संसारार्णव-निर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसी'ति स्कान्दे शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनात् । 'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत' इति गारुडवचनात् । महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यत' इति नारदीयवचनात् । 'यः स्थाणोः स्थाणुतां प्रादाद्भगवानव्ययो हरिः' इत्यादिभागवततात्पर्योदाहृतवचनेभ्यश्चे-त्यर्थः । **टीकातश्चेति** । सन्न्यायरत्नावलीतश्चेत्यर्थः । 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः' इत्यादरणीयत्ववर्णनात् । टीकोक्तरीत्या **यं कामय** इत्यस्य 'न त्वं वेत्सि न वेत्तीन्द्रो नाहं वेद्मि न शङ्करः । वेत्ति पारं महत्त्वस्य हरेरद्भुतकर्मणः' इति टीकोदाहृतस्कान्दवचनात्, **मा शिश्नदेवा** इति वाक्यस्य 'नमो-ऽतिशायिने तस्मै देहिनां परमात्मने । नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । एतौ च द्वाविह श्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदुद्देशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकावि'ति टीकोदा-हृतशान्तिपर्ववचनानुसारेण, **स रुष्ट** इत्यादिवाक्यस्य 'देवा वै सत्रमासत ऋद्धिकामास्तेऽब्रुवन् यन्नः प्रथमयश' इत्यादिटीकोदाहृतोपक्रमानुसारात्, 'तेषां मखं वैष्णवमि'त्यस्य 'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्स्वयमि'ति गलेनावष्टब्धधनुषो धनुर्ज्याया यशःप्रत्याहर्तुकामेनेन्द्रेण छिन्नत्वस्योपरि श्रुतत्वस्य टीकायामुपवर्णितत्वात्, 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निरित्यस्ये'त्येवं टीकोक्तरीत्या लिङ्गादिभ्य आचार्योदाहृतवचनेभ्यश्च यथायोगमुदाहृत-श्रुतीनामुक्तार्थत्वमुपपादनीयमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । इहैतासां श्रुतीनामुक्तार्थत्वस्योपपादनसापेक्षत्वज्ञापनार्थ-मेवेत्यर्थः ।

वा०र०— अवष्टब्धधनुषः इति पाठः ।

स०व्र०— टीकातश्चेति । 'यं कामये' इत्यस्य चोक्तार्थत्वस्य सन्न्यायरत्नावल्यामुपपादितत्वादित्यर्थः । चशब्देन लिङ्गादेरपि सङ्ग्रहो बोध्यः । 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः' इत्यादरणीयत्ववर्णनात् । 'यं कामये' इत्युक्तार्थे तात्पर्यं टीकोक्तरीत्या ज्ञेयम् । 'मा शिश्नदेवा' इत्यस्य 'न त्वं वेत्थ न वेत्तीन्द्रो नाहं वेद्मि न शङ्करः । वेत्ति पारं महत्त्वस्य हरेरद्भुतकर्मणः' इति टीकोदाहृतस्कान्दवचनेनोक्तार्थत्वम् । 'स रुष्ट' इत्यस्य च 'नमोऽतिशायिने तस्मै देहिनां परमात्मने । नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । एतौ च द्वाविह श्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । (तदादेशित) तदुद्देशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ' इति टीकोदाहृतशान्तिपर्ववचनानुसारेण उक्तार्थत्वं ज्ञेयमिति भावः ।

विठ्ठ०— अन्यत्रोदाहृतेति । 'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रं पदं तत' इति गीताभाष्ये । 'यः स्थाणोः स्थाणुतां प्रादाद्भगवानव्ययो हरिरि'ति भागवततात्पर्ये । एवं तत्र तत्रोदाहृतं द्रष्टव्यम् । **टीकात इति** सन्न्यायरत्नावल्यां शान्तिपर्वणीत्युपक्रम्य तदर्थापवादाभ्यामुदाहृतत्वादवगन्तव्यम् ।

।। इति एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनस्य तच्छ्रुतिसामर्थ्य-आचार्यवाक्य-टीकाटिप्पण्यादिभ्यश्चावगन्तव्यता ।।

* * *

।। अथ 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति सूत्रार्थोपसंहारः ।।

५४ **सु०— सूत्रार्थमुपसंहरति सदोषत्वादिति ।**

अनु०— सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ।

ततः श्रुतिबलेन सदोषत्वात् पशुपतिः ईशः जगत्कर्ता न भवति, दोषि(णो)-यज्ञदत्तस्येव जगत्कर्तृत्वानुपपत्तेरिति ।

परि०— ईश इत्यनुवादः । **जगत्कर्तेति** व्याख्या ।

श्रीनिधि०— तत इत्यनूद्य तस्यार्थं वदन् सम्बन्धं दर्शयति **ततः श्रुतिबलेन सदोषत्वादिति** । एवं सम्बन्धं दर्शयित्वा वाक्यार्थमाह ततः **श्रुतिबलेन सदोषत्वात् पशुपतिरीशो जगत्कर्ता न भवतीति** ।

विठ्ठ०— ईश इत्यनुवादेन जगत्कर्तेति व्याख्यानम् ।

।। इति 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति सूत्रार्थोपसंहारः ।।

।। इति अनूदितप्रधानमतस्य 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति सूत्रतात्पर्यभूतबहुश्रुतिविरोधरूपहेतुना दूषणम् ।।

* * *

॥ अथ युक्त्यन्तरेण तन्मतनिराकरणपरतया 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति सूत्रार्थकथनपूर्वकं गर्भितार्थकथनम् ॥

॥ तत्र युक्त्यन्तरेण तन्मतनिराकरणपरतया 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति सूत्रार्थकथनम् ॥

५५ **सु०—** युक्त्यन्तरेण शिवस्य जगत्कर्तृत्वमपाकर्तुं सूत्रम् '**ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ**' इति । तस्यार्थमाह **अशरीरत्वत इति** ।

अनु०— अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो जगता क्वचित् ।
कर्तृत्वेन न युज्येत

तस्य शिवस्य । अशरीरस्यापि गगनादेर्जगता सम्बन्धदर्शनात् कथमेतदित्यतः सम्बन्धमेव व्याख्याति, **क्वचित्** कार्ये, **कर्तृत्वेनेति** कार्यकर्तृत्वलक्षणः **सम्बन्धो न युज्यत** इत्यर्थः । **क्वचित्** इत्यनेन कुतः सर्वकर्तृत्वमिति सूचयति ।

अयमत्र प्रयोगः । शिवो न कर्ताऽशरीरत्वात् सुप्तप्रलीनवदिति ।

परि०— सुप्तप्रलीनवदिति । सुप्तवत् प्रलीनवत् प्रलयं प्राप्तवदित्यर्थः । सुप्तस्य देहाभिमानाभावेनाशरीरत्वं प्रलीने तु मुख्यमेवेति ज्ञेयम् ।

यादु०— सुप्तस्याशरीरत्वमभिमानाभावेनैव न मुख्यं मुख्यमेव च हेतुतया वाच्यम् अन्यथा असिद्ध्यापत्तेः अतो दृष्टान्तान्तरमाह **प्रलीनवदिति** ॥

श्रीनिधि०— सुप्तप्रलीनवदितीति । सुप्तस्य शरीरसद्भावेऽपि अभिमानराहित्यात् सोऽप्यशरीरकल्प एवेति भावः । **प्रलीनो** लयं गतः ।

शे०चं०— सुप्तप्रलीनवदिति । सुप्तवत्प्रलीनवच्चेत्यर्थः । सुप्तस्याशरीरत्वं न मुख्यं किन्त्वभिमानाभावेनैव तदिति गौणमेव । मुख्यमेव च हेतुतया विवक्षितम् । अन्यथाऽसिद्ध्यापातादित्यतो दृष्टान्तान्तरमप्युक्तमित्यवधेयम् ॥

स०व्र०— युक्त्यन्तरेणेति । जगत्कर्तृत्वरूपसम्बन्धस्य अशरीरतया अनुपपत्तिरिति तदर्थविवक्षया सूत्रमिति बोध्यम् ॥

विट्ठ०— सुप्तप्रलीनवदिति । अत्र सुप्तस्याभिमानाभावेनाशरीरत्वमिति मुख्यदृष्टान्तः प्रलीनवन्मृतवदित्युक्त इति ज्ञेयम् ।

।। इति युक्त्यन्तरेण तन्मतनिराकरणपरतया 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति सूत्रार्थकथनम् ।।

* * *

।। अथ उक्तार्थस्य (अशरीरस्य जगता कर्तृत्वेन सम्बन्धायोगस्य) गर्भितार्थकथनम् ।।

५६ **सु०— ननु शिवः सिद्धो न वा । न द्वितीयः, आश्रयासिद्धेः । आद्ये तु कर्तृत्वेनैव सिद्ध इति धर्मिग्राहकमानविरोधः ।**

किञ्च भवन्मते(ऽपि) शिवस्य कर्तृत्वं शरीरित्वं चाङ्गीक्रियत एव, तथा च अपसिद्धान्तान्यतरासिद्धी स्यातामिति । उच्यते । इदमत्राकूतम् । पशुपतेर्जगत्कारणत्वं वदन् प्रष्टव्यः, किं पाशुपतादिशास्त्राण्यनुमानानि (चा)वाऽऽश्रित्येदमुच्यते, उत श्रुत्यादिकम् । आद्ये त्वतिप्रसङ्गोऽयमुच्यते, 'यदि पाशुपताद्याश्रित्येदमुच्यते तर्हि तस्याशरीरत्वमपि ततः सिद्धमिति तदप्यङ्गीकार्यं स्यात्, तथा च कर्तृत्वानुपपत्तिरि'ति, अत एव न युज्येतेति लिङ्प्रयोगः । द्वितीये तु वक्ष्यत इति । एवञ्च न कश्चिद्दोषः; शिवस्वरूपस्य अस्माकं श्रुत्यादितः सिद्धेराश्रयासिद्ध्यभावात्, परसिद्धेनाशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावापादनाद्धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावात् ।

परि०— कैमुत्याय आद्यदृष्टान्तः ।। **अत एवेति** । कर्तृत्वस्य पाशुपतादिधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादनिष्टापादनत्वद्योतनाय लिङ्प्रयोगः कृत इत्यर्थः ।। **वक्ष्यत इति** । 'शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः' इत्यादौ रुद्रकर्तृत्वे श्रुतिरेव नेति वक्ष्यत इत्यर्थः ।। **एवं चेति** । परसिद्धेनैव परस्यापादने सतीत्यर्थः ।। **श्रुत्यादित इति** । प्रागुक्तश्रुतिभिः । 'रुद्रं समाश्रिता देवा' इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः ।। **विरोधादीति** । आदिपदेनान्यतरासिद्ध्यपसिद्धान्तयोर्ग्रहः ।।

यादु०— द्वितीये तु वक्ष्यत इति । 'शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः' इत्यादिना ग्रन्थेन शिवस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकं श्रुत्यादिकं नास्तीति वक्ष्यत इत्यर्थः ।। **श्रुत्यादित इति** । प्रागुदाहृतश्रुत्यादित इत्यर्थः । ननु प्रागुदाहृतश्रुत्यादौ शिवस्य प्रतिपादनेऽपि तस्य जगत्कारणत्वाप्रतिपादनाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाभावेऽप्यन्यतरासिद्ध्यपसिद्धान्तौ स्यातामित्यत आह **परसिद्धेनेति** ।। **आपादनादिति** । आपादने च

नान्यतरासिद्ध्यादिकं दोष इति भावः । यथोक्तम् । 'परन्यायैस्तु दूषणमि'ति । अतो न दूषणेऽपसिद्धान्तादीति च । यद्यप्यापादनत्वादेवाश्रयस्यान्यतरासिद्धिर्न दोषः, एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्मतावपि न दोष इति पूर्वमुक्तत्वात्, तत एव धर्मिग्राहकमानविरोधोऽपि न दोषो मानविरोधस्यापादनालङ्कारत्वादिति शक्यते वक्तुम् । तथाऽप्याश्रयस्य सिद्धत्वेऽपि न धर्मिग्राहकमानविरोध इति वस्तुस्थितिप्रदर्शनायेदमिति ज्ञातव्यम् ॥

वं०प०— अपसिद्धान्तान्यतरासिद्धी इति । शिवो न जगत्कर्तेति साधनेऽपसिद्धान्तः अशरीरत्वादिति हेतोरन्यतरासिद्धिरित्यर्थः ॥ **कर्तृत्वानुपपत्तिरिति** । त्वन्मत इति शेषः । **इदं** जगत्कारणत्वं, **अत एवेति** तत्त्वज्ञापनार्थमेवेति । न कश्चिद्दोष इत्युक्तं विवृणोति **शिवस्वरूपस्येत्यादिना** । शिवो न प्रसिद्ध इति द्वितीयपक्षोक्ताश्रयासिद्धिं परिहरति **शिवस्वरूपस्येति** । शिवः प्रसिद्ध इत्याद्यपक्षोक्तधर्मिग्राहकमानविरोधोऽप्येतेनैव परिहृतः । शिवस्वरूपमात्रग्राहकस्यैव श्रुत्यादेर्धर्मिग्राहकप्रमाणत्वेनाङ्गीकृततया तेन जगज्जन्मादिकर्तृत्वाप्रतिपादनात् । नन्वथाऽपि किञ्चेत्यादिनोक्तापसिद्धान्तादिदोषस्तु स्यादेवेत्यत आह **परसिद्धेनेति** । धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावादित्यत्र धर्मिग्राहकविरोधादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽपसिद्धान्तादिकमुच्यते । धर्मिग्राहकविरोधाभावस्य पूर्ववाक्येनैव लब्धत्वेन परसिद्धेनेति वाक्येन धर्मिग्राहकविरोधाभावोपपादनालाभादिति द्रष्टव्यम् । तथा च न तद्दूषणेऽपसिद्धान्तादिर्दोष इति भावः ॥

कं०रा०— अन्यत्र प्रमाणलक्षणे । **अत एवेति** । 'अशरीरत्वतस्तस्ये'त्यादिवाक्यस्य परं प्रत्यनिष्टापादनपरत्वादेवेत्यर्थः । **एवं चेति** । 'अशरीरत्वतस्तस्ये'त्यादिवाक्यस्य परं प्रत्यनिष्टापादनपरत्वे सतीत्यर्थः । दोषाभावमेव दर्शयति **शिवस्वरूपस्येति** । **परसिद्धेनेति** । परसिद्धेनाशरीरत्वेन शिवस्य कर्तृत्वाभावापादनादापादने च तत्कर्तृत्वसाधकधर्मिग्राहकश्रुत्यादिविरोधस्यादोषत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अत एवेति । एवमतिप्रसङ्गस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः । सिद्धवन्निर्देशो हि धर्मिग्राहकमानविरोधः स्यादिति भावः । **द्वितीये तु वक्ष्यत इति** । 'शिवादीनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचका' इत्यादिनेति भावः । **धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावादिति** । **आदिपदेन** अपसिद्धान्तान्यतरसिद्धी गृह्येते । अनुमानस्यापादनात् नान्यतरासिद्धिरपसिद्धान्तश्च । धर्मिग्राहकविरोधस्तु आपादने भूषणमेवेति तद्विरोधोऽकिञ्चित्कर इति भावः । यद्वा कर्तृत्वबोधकस्य परदर्शनस्य प्रामाण्यासम्मतेरस्तद्विरोधाभावः ।

शे०चं०— अत एवेति । आपादनमात्रस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः' इत्यादिना शिवस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्याद्यभावो वक्ष्यत इत्यर्थः । न कश्चिद्दोष इत्युक्तमेव प्रपञ्चयति **शिवेति** ॥ ननु तर्हि माऽस्त्वाश्रयासिद्धिः जगत्कर्तृत्वेनैवेश्वरसिद्धेः धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधस्तु स्यादेव । तथा भवन्मतेऽपि शिवस्य शरीरित्वजगत्कर्तृत्वयोरङ्गीकारादन्यतरासिद्ध्यपसिद्धान्तौ च स्यातामित्यतः साधन एव तेषां दूषणत्वस्यापादने च भूषणत्वेनादूषणत्वस्य 'अतो न दूषणेऽपसिद्धान्तादी'-

त्यादिना अन्यत्र 'अप्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषका' इत्यादिना तृतीयस्य द्वितीये च समर्थनान्नानुपपत्तिरित्याह **परसिद्धेनेति** । 'परन्यायैस्तु दूषणमि'त्युपरि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यप्याश्रयस्यान्यतरासिद्धिरप्यापादने न दोषः । 'एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्मतावपि न दोष' इति पूर्वग्रन्थानुरोधात् । तथाऽपि व्याप्यव्यास्त्यादिवत् सर्वत्र तदसिद्धेरदूषणतायाः क्वचिदित्यनेनैव व्यावर्तितत्वात् क्वचिद्दूषणत्वं क्वचिन्नेत्येवं किमर्धजरतीयाश्रयणेनेत्यभिप्रेत्याङ्गीकृत्य तद्दोषत्वमियमुक्तिरिति ध्येयम् । श्रुत्यनुमानाभ्यां शिवस्वरूपसिद्धेराश्रयासिद्धिरपीह नास्तीति वस्तुस्थितिप्रदर्शनायेदमुदितमिति वा ॥

वा०र०— अन्यत्र प्रमाणलक्षणे । दूषका इत्यादिनेति पाठः । तृतीयस्य द्वितीये चेति पाठः । **पूर्वग्रन्थानुरोधादिति** । जैनाधिकरणीयग्रन्थेत्यर्थः । अत्रोभयासम्मतावपीति पाठः ।

स०व्र०— इदमत्राकूतमिति । तथा च आपादनस्यैव परं प्रति करणेन साधनपक्षानभ्युपगमात् न तत्रोक्तदोष इति भावः । **द्वितीये तु वक्ष्यत इति** । 'शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः' इत्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः ।

विठ्ठ०— अतिप्रसङ्गोऽयमुच्यत इति । तथा चास्य दूषणानुमानत्वेन परसिद्धेनैव परस्यापादनान्नाश्रयासिद्ध्यादिकमिति भावः । अतिप्रसङ्गमेव दर्शयति **यदीति** । **अत एवेति** । अनिष्टापादनद्योतनायैव न युज्येतेति लिङ्गप्रयोग इत्यर्थः । **वक्ष्यत इति** । 'शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचका' इत्यादिना शिवादेर्जगत्कारणतापरश्रुत्याद्यभावं वक्ष्यत इत्यर्थः । **एवं चेति** । परसिद्धन्यायेन परस्यापादने सतीत्यर्थः । न कश्चिद्दोष इत्युक्तं दोषाभावं क्रमेण दर्शयति **शिवस्वरूपस्येति** । **श्रुत्यादित इति** । प्रागुदाहृत-'अस्य देवस्ये'त्यादिश्रुत्यादित इत्यर्थः । आचार्यैरन्यतो उदाहृतवचनान्यादिपदेन गृह्यन्ते । तथापि सिद्धान्तरीत्या अशरीरत्वस्य धर्मग्राहकविरोधोऽपसिद्धान्तश्च स्यादित्यत आह **परसिद्धेनेति** ।

॥ इति उक्तार्थस्य (अशरीरस्य जगता कर्तृत्वेन संबन्धायोगस्य) गर्भितार्थकथनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थबलात् श्रुतीनां पाशुपतादिविरोधनिरासार्थं
'अन्यथा नेयत्व'शङ्काया अपि निरासः ॥

५७ **सु०— एतेन 'पाशुपतादिविरोधात् श्रुतयोऽन्यथा योज्या' इति निरस्तम् ।**

परि०— एतेनेति । सम्बन्धानुपपत्तिकथनेनेत्यर्थः । तर्कपराहतत्वेन तस्यैवालब्धात्मकत्वादिति भावः ।

यादु०— एतेनेति । उक्ततर्कबाधितत्वेन पाशुपतादेरप्रामाण्यस्यात्र सूत्रेऽभिप्रेतत्वेनेत्यर्थः ।

वं०प०— एतेनेति । अशरीरस्य कर्तृत्वायोगेनेत्यर्थः ।। **अन्यथा योज्या इति** । रुद्राणामेकादशत्वेन प्रधानरुद्रातिरिक्तरुद्रपरा भवदुदाहृतश्रुतय इति भावः ।

कं०रा०— एतेनेति । पाशुपताद्युक्तेनाशरीरत्वेन शिवस्य जगत्कर्तृत्वानुपपत्त्या तत्प्रतिपादकपाशुपतादिप्रामाण्यस्यायोगेन पाशुपतादिविरोधाच्छिवस्य दोषित्वप्रतिपादकश्रुतयोऽन्यथा योज्या इत्येतन्निरस्तमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— एतेनेति । पाशुपताद्यागमस्य निरवकाशानुमानविरोधकथनेनेत्यर्थः । **निरस्तमिति** । प्रबलप्रमाणविरोधे ह्यन्यथा योजनमिति भावः ।

शे०चं०— एतेनेति । शिवकर्तृत्वस्य युक्तिविरुद्धत्वकथनेनेत्यर्थः । ततश्च युक्तिविरुद्धतत्कर्तृत्वाभिधायकतया पाशुपतादीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधस्य श्रुतीनामन्यथायोजनीयत्वसाधकत्वमिति भावः ।

विठ्ठ०— एतेनेति । पाशुपताद्युक्तार्थाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः ।

।। इति उक्तार्थबलात् श्रुतीनां पाशुपतादिविरोधनिरासार्थं 'अन्यथा नेयत्व'शङ्काया अपि निरासः ।।

* * *

।। अथ उक्तप्रसङ्गस्य 'अशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभाव'कल्पनया व्याप्तिवैधुर्यशङ्का तन्निरासश्च ।।

५८ **सु०—** ननु 'अशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः, कारकप्रयोक्तृत्वं हि कर्तृत्वं न शरीरित्वमि'त्यत आह **देहिन इति** ।

अनु०— **देहिनो ज्ञानदृष्टितः ।**

सत्यं कारकप्रयोक्तृत्वमेव कर्तृत्वं न शरीरित्वमिति । तच्च न प्रयत्नेन विना सम्भवति, न चेच्छामन्तरेण प्रयत्नः, न च ज्ञानाद्विनेच्छा, न च शरीरादृते ज्ञानम्, देहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनात्, अदेहिनां सुप्तप्रलीनानां चादर्शनात् । ततः कर्तृत्वस्य व्यापकं शरीरं शिवाद्व्यावर्तमानं तदपि व्यावर्तयतीति ।

वं०प०— कारकेति । एतादृशं च कर्तृत्वं न शरीरसापेक्षमिति भावः । **न शरीरित्वमिति** । येन अशरीरस्यापीति कर्तृत्वायोग इति भावः । **तच्चेति** । कारकप्रयोक्तृत्वरूपं कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ सुषुप्तिव्यावृत्तये जाग्रतामित्युक्तम् ।

शे०चं०— नन्वशरीरस्यापि कर्तृत्वं भविष्यतीति शङ्कैव नावतरति, कर्तृत्वस्य शरीरित्वरूपत्वेना-शरीरस्य शरीरित्वशङ्काया व्याहतत्वाद्व्याघातावधित्वादाशङ्काया इत्यतो भवेदेतदेवं यदि शरीरित्वं कर्तृत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्यभिप्रेत्य तन्निर्वचनेन व्याघातं परिहरति **कारकेति** । ननु 'देहिनो ज्ञानदृष्टित' इत्यनेन कथमप्रयो-जकताशङ्कापरिहारः । विपक्षे बाधकानुपन्यासात् । न च शरीरत्वस्य व्यापकतायामस्य तात्पर्यादशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावसाधनस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनरूपत्वलाभेन व्याप्यव्यापकभावभङ्गस्यैव विपक्षबाधकत्व-सम्भवाद्युक्तोऽनेनाप्रयोजकताशङ्कापरिहार इति वाच्यम् । शरीरित्वस्य व्यापकताबोधकशब्दस्यात्र वाक्येऽश्रवणेन तदसिद्ध्योक्तप्रकारकल्पनायोगात् । न च देहिन एव ज्ञानदृष्टित इति एवशब्दस्यात्राध्याहारात् तल्लाभ इति वाच्यम् । तावता ज्ञानं प्रति शरीरित्वस्य व्यापकतालाभेनाशरीरत्वेन ज्ञानाभावसाधनस्य व्यापकाभावेन व्याप्या-भावसाधनत्वप्राप्त्या तत्रोक्तबाधकेनाप्रयोजकताशङ्कापरिहारसम्भवेऽपि कर्तृत्वं प्रति शरीरित्वस्य व्यापकत्वा-लाभेनाशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावानुमानस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावानुमानत्वालाभेन तत्रोक्तप्रकारेणाप्रयोजकत्व-शङ्कापरिहारायोगादित्यतः कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यज्ञानव्याप्यत्वेन सुतरां शरीरित्वव्याप्यतया तदभावेन तद-भावानुमानस्यापि व्यापकाभावेन व्याप्याभावानुमानत्वस्यावर्जनीयत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कर्तृत्वस्य परम्परया ज्ञानव्याप्यताप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं शरीरित्वव्याप्यतामुपदर्शयति **सत्यमित्यादिना** ॥ **तच्चेति** । कारकप्रयोक्तृत्वं चेत्यर्थः । कारणाभावे कार्यानुदयादिति भावः । **तदपि व्यावर्तयतीति** । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेराव-श्यकत्वादन्यथा व्याप्यव्यापकभावभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ।

वा०र०— ज्ञानाभावसाधनस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावेति पाठः ।

॥ इति उक्तप्रसङ्गस्य 'अशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभाव'कल्पनया व्याप्तिवैधुर्यशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

॥ अथ शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्तया शरीरानपेक्षत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥
॥ तत्र शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमभ्युपेत्यापि जगत्कर्तृत्वे शरीरापेक्षायाः समर्थनम् ॥

५९ **सु०—** ननु ज्ञानजन्मन्येव शरीरस्योपयोगः, ज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात्, इन्द्रियाणां च शरीरसंयोगनियमात्; नित्यज्ञानश्च भगवान् शिव इति किं तस्य शरीरेणेति । एवं तर्हि प्रयत्नजन्मन्येवेच्छोपयोगिनीति नित्यप्रयत्नस्येच्छाऽपि न स्यात्, तथेच्छोत्पत्तावेव ज्ञान-मुपयुज्यत इति नित्येच्छस्य ज्ञानमपि न स्यात् ।

अथ न प्रयत्नमात्रं कर्तृत्वम्, अपि तर्हि ज्ञानेच्छे अपि । परिदृष्टसामर्थ्यकारक-प्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वमिति हि वृद्धा इति चेत्, तथाऽपीच्छात्यागे बाधकाभावात् । कुतश्चैवं कल्पनीयम् । कुलालादौ तथा दर्शनादिति चेत्; किं तत्र शरीरं न दृष्टम् । दृष्टमप्यनुप-युक्तमिति चेत्; किन्नियमाभावादेवमाश्रीयते, अन्यत्रोपक्षयाद्वा । नाद्यः, व्यभिचाराभावात् । शरीरप्रेरणेऽपरं शरीरं नास्तीति चेन्न, तेनैव सशरीरत्वात् । न द्वितीयः, निरस्तत्वात्; अन्यथा ज्ञानादीनामप्यनुपयोगप्रसङ्गः ।

परि०— परिदृष्टेति । परिज्ञातसामर्थ्यानि यानि कारकाणि तत्प्रयोक्तृत्वमित्यर्थः । न हि ज्ञानाभावे सामर्थ्यपरिज्ञानं युक्तमिति भावः ।। **कुतश्चेति** । प्रमाणादित्यर्थः ।। **अन्यत्रेति** । ज्ञान-जन्मन्युपक्षयादित्यर्थः । व्यभिचारं शङ्कते **शरीरप्रेरण इति** ।। **निरस्तत्वादिति** । एवं तर्हि प्रयत्न-जन्मन्येवेत्यादिना निरस्तत्वादिति भावः । तदेव व्यनक्ति **अन्यथेति** । ज्ञानादेर्नित्यतयेश्वरे शरीर-स्यानुपयोगादित्यर्थः ।

यादु०— अन्यत्रोपक्षयाद्वेति । जन्यज्ञानजनन एवोपक्षयाद्वेत्यर्थः । निरस्तत्वादित्युक्तमेव विवृणोति **अन्यथा ज्ञानादीनामिति** ।

वं०प०— परिदृष्टेति । कुलालादौ परिदृष्टं यत्सामर्थ्यं यज्ज्ञानेच्छासाहित्येन प्रयत्नवत्त्वरूपं कर्तृत्वं तदनुसारेणेश्वरेऽपि कल्पनीयमित्यर्थः । **एवं** ज्ञानेच्छावत्त्वम् । **दृष्टमपि** शरीरम् । **नियमेति** । यत्र ज्ञानेच्छा-प्रयत्नवत्त्वं तत्र शरीरमिति नियमेत्यर्थः । **एवम्** अनुपयुक्तमितीत्यर्थः । व्यभिचारमाशङ्कते **शरीरेति** । **तेनै-वेति** । ननु तच्छरीरविशिष्टस्तच्छरीरं प्रेरयतीत्यङ्गीकारे एकस्यैव शरीरस्य प्रेर्यकोटौ प्रेरककोटौ च प्रवेशा-दात्माश्रय इति चेन्न । एकदेशः कर्ता समुदायः कर्मेति नात्माश्रय इत्याहुः । निरस्तत्वादिकं विशदयति **अन्यथेति** । शरीरं जन्यज्ञान एवोपयुक्तमिति यदि शरीरमनुपयुक्तमित्यर्थः । **प्रसङ्गः** एवं तर्हि तथेच्छोत्पत्ता-वेवेत्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

कं०रा०— परिदृष्टेति । स्वपरिदृष्टसामर्थ्यानि यानि कारकाणि तत्प्रेरयितृत्वमित्यर्थः । **तथापीति** । स्वपरिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वमिति वृद्धवचनात् कर्तुर्ज्ञानत्यागायोगेऽपीच्छात्यागे बाधकाभावादि-त्यर्थः । शरीरप्रेरणेऽन्यस्य शरीरस्याभावेन व्यभिचारात् कर्तृतायामनुपयुक्तं शरीरमित्याशयेन शङ्कते **शरीरप्रेरण इति** । शरीरप्रेरणेऽन्यस्य शरीरस्याभावेऽपि तेनैव शरीरेणात्मनः सशरीरत्वात् सशरीरस्यैव कर्तृत्वमिति नियमे न व्यभिचार इति परिहरति **नेति** ।

श्रीनिधि०— परिदृष्टेति । परिदृष्टं सामर्थ्यं यस्य कारकस्य तत्तथा । यद्यपि सामर्थ्यवदेव कारकम्, तथाऽपि तद्वत्त्वेन तद्दर्शनमपेक्षितम् । अन्यथा पटार्थी मृत्पिण्डादिकमपि प्रयुञ्जीतेति भावः । व्यभिचारं शङ्कते **शरीरप्रेरणेऽपरमिति** । **तेनैवेति** । प्रेर्येणैवेत्यर्थः । **निरस्तत्वादिति** । ज्ञानेच्छाप्रतिबन्ध्येति भावः । **अन्यथेति** । अन्यत्रोपक्षयकल्पनेन शरीरस्यानुपयोगाङ्गीकारे ।

शे०चं०—ननु ज्ञानजन्मन्येव शरीरस्योपयोगेन शरीरस्य जन्यज्ञानं प्रत्येव व्यापकत्वावधारणाच्छरीरव्यावृत्त्या जन्यज्ञानव्यावृत्तिसिद्धावपि ज्ञानमात्रावव्यावृत्तेर्नित्यज्ञानस्येश्वरस्य तत एव कर्तृत्वोपपत्तेः न शरीरेण विना कर्तृत्वानुपपत्तिरित्यप्रयोजकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य शरीरस्य ज्ञानजन्मन्युपयोगमुपपादयन्नेव तच्छङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । इन्द्रियजन्यत्वादस्तु ज्ञानजन्मनीन्द्रियाणामपेक्षा शरीरस्य तु कुत इत्यत आह **इन्द्रियाणां चेति** ॥ **नियमादिति** । 'शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमि'ति तल्लक्षणादिति भावः । ज्ञानजन्मन्युपयोगेन शरीरस्य जन्यज्ञानमात्रव्यापकत्वकल्पने प्रयत्नजन्मन्येवेच्छाया इच्छाजन्मन्येव च ज्ञानस्योपयोगेन जन्यप्रयत्नं प्रत्येवेच्छाया व्यापकत्वस्य जन्येच्छां प्रत्येव च ज्ञानस्य व्यापकतायाः प्रसङ्गेन ज्ञानव्यावृत्त्या जन्येच्छाव्यावृत्तिप्राप्तावपीच्छामात्रव्यावृत्त्यप्राप्तेर्नित्येच्छया, इच्छाव्यावृत्त्या तद्व्याप्यजन्यप्रयत्नव्यावृत्तावपि प्रयत्नमात्रव्यावृत्त्यसिद्ध्या नित्यप्रयत्नमात्रेणैवेश्वरस्य कर्तृतानिर्वाहात् कर्तृत्वोपयोगितया ज्ञानादिकल्पनमपि न स्यादिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते **एवं तर्हीति** ।

ननु कर्तृत्वनिरुक्त्यनुरोधेन ज्ञानादीनां कर्तृत्वप्रयोजकत्वावधारणान्न ज्ञानादिव्यतिरेकेऽपि प्रयत्नमात्रेण कर्तृत्वनिर्वाह इति शङ्कते **अथेति** ॥ **तथापीति** । परिदृष्टसामर्थ्यादित्यनेन कारकदर्शनस्य प्रयोक्तृत्वमित्यनेन प्रयत्नस्य प्रत्यायनात् । उपन्यस्तकर्तृत्वनिरुक्तनिरोधेन प्रयत्नातिरिक्तज्ञानप्राप्तावप्युक्तनिरुक्ताविच्छाप्रत्यायकाभावेनेच्छाऽसिद्धेरीश्वरस्य कर्तृत्वनिर्वाहकतयेच्छाकल्पनमनुपपन्नमेवेत्यर्थः । ज्ञानादेः कर्तृत्वप्रयोजकतासाधकप्रमाणबलेन शरीरस्यापि तत्प्रयोजकत्वसिद्धेर्न तेन विनेश्वरस्य कर्तृत्वनिर्वाह इति नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य तदुपपादयितुं ज्ञानादेः प्रयोजकत्वे कल्पकं तावत्पृच्छति **कुतश्चेति** । प्रयत्नमात्रं न कर्तृत्वप्रयोजकं किन्तु ज्ञानादिकमपीत्येवं कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यर्थः । कुलालादौ ज्ञानादिमतः कर्तृत्वदर्शनमेव ज्ञानादेः कर्तृत्वप्रयोजकतायां कल्पकमित्याशङ्कते **कुलालादाविति** । हन्तैवं तत एव शरीरस्यापि तत्र प्रयोजकत्वसिद्धिरित्याशयेन परिहरति **किं तत्रेति** ॥ **नियमाभावात्** यः कर्ता स शरीरीति नियमाभावात् ॥ **एवमिति** । अनुपयुक्तत्वमित्यर्थः । **अन्यत्रेति** । ज्ञानजन्मनीत्यर्थः । शरीरप्रेरणे सत्यपि सकर्तृत्वे शरीरिजन्यत्वाभावेन तत्र व्यभिचारान्न तदभाव इत्याशङ्कते **शरीरेति** । कर्मभूतस्य शरीरस्य कर्तरि प्रवेशो च कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तेनैवेति** । कर्मीभूतशरीरेणैवेत्यर्थः । न चैवं कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधेः स्वाध्ययनविधायकत्वस्य शब्दशब्दस्य स्ववाचकत्वस्य घटशब्दशब्दस्य स्वव्यतिरिक्तवाच्यादर्शनेन स्वमात्रवाचकत्वस्य च दर्शनेन कर्मकर्त्रोर्भेद एवेति व्याप्तेरौत्सर्गिकत्वेन धूमाग्निव्याप्तिवत् सङ्कोचनानर्हत्वाभावेन कर्मभूतस्यापि शरीरस्य कर्तरि प्रवेशस्योपपन्नत्वादिति भावः । शरीरत्वेन कर्तरि कारकत्वेन च कर्मणि प्रवेशो न विरुद्ध इत्य-

प्याहुः । प्रयत्नस्य शरीराकर्मकत्वात् तज्जन्यक्रियायास्तत्कर्मकत्वेऽपि शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः कर्तृत्वं विशेषण-भूतस्य शरीरमात्रस्य कर्मत्वमिति न प्राचीनदोष इत्यप्याहुः । निरस्तत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति **अन्यथेति** । तेषामपीच्छादिजन्मन्युपक्षयादिति भावः ।

वा०र०— नित्येच्छयेत्यस्य कर्तृतानिर्वाहादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रयत्नमात्रेणैव चेति पाठः । सत्यपि सकर्तृकत्व इति पाठः । कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेतिसूत्रीय 'कर्मकर्त्रोः उत्सर्गतो भिदे'त्यनुव्याख्यानरूप-मूलानुसारेणाह **स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेरित्यादिना** ।

स०व्र०— शरीरप्रेरण इति । न च कर्मीभूतशरीरस्य कर्तरि प्रवेशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शरीरत्वेन कर्तरि, कारकत्वेन च कर्मणि प्रवेशोपपत्तेरविरोधादिति भावः । निरस्तत्वमेव दर्शयति (निरस्तत्वादित्युक्तमेव विवृणोति) **अन्यथेति** ।

वि०ठ०— परिदृष्टेति । परि सम्यग्दृष्टानि ज्ञातानि कार्यानुकूलसामर्थ्यानि येषां कारकाणां तत्प्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वमित्यर्थः । तथा च कारकसामर्थ्यज्ञानमावश्यकमिति भावः । **कुत इति** । न प्रयत्नमात्रकर्तृत्वं अपि तु ज्ञानेच्छे अपीत्येतत् कुतः प्रमाणात् कल्पनीयमित्यर्थः । **किं तत्रेति** । तत्र कुलालादौ शरीरं न दृष्टं किं न दृष्टमेवेत्यर्थः । तथा च ज्ञानेच्छयोरिव शरीरस्यापि कुलालादौ दृष्टत्वेन शरीरमपि कर्तृत्वान्तर्गतमित्यङ्गीकार्यमिति भावः । **अन्यत्रोपक्षयाद्वेति** । कर्तृत्वोपेते कुलालादौ सर्वत्र शरीरत्वदर्शननियमसद्भावेऽपि शरीरस्य जन्यज्ञान एव तज्जन्यजन्मन्युपक्षीणतया कर्तृत्वेऽनुपयुक्तत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । ननु स्वशरीरप्रेरणरूपक्रियाकर्तृत्वे सदा शरीर-त्वाभावादस्ति व्यभिचार इति शङ्कते **शरीरप्रेरणेति** । **तेनैवेति** । यच्छरीरप्रेरणकर्तृत्वमुच्यते तेनैव सशरीरत्व-मिति न व्यभिचार इति भावः । न चैवं सत्यात्माश्रयत्वं वाच्यम् । शरीरं प्रति कर्तृत्वे तस्यैव शरीरस्योपयोगे सत्येवमेव, तत् । न चैवम्, किन्तु शरीरक्रियां प्रति । तथा च कुत आत्माश्रयत्वमिति । **निरस्तत्वादिति** । एवं तर्हि प्रयत्नजन्मन्येत्यादिना प्रतिबन्धनिरस्तत्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति **अन्यथेति** । ज्ञानादेर्नित्यतयेश्वरे शरीरस्यानुपयोगे इत्यर्थः ।

॥ इति शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमभ्युपेत्यापि जगत्कर्तृत्वे शरीरापेक्षायाः समर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नसिद्ध्यर्थमपि आगमप्रामाण्याङ्गीकारापत्तिः ॥

६० **सु०— कुतश्चास्य नित्यज्ञानत्वसिद्धिः । आगमादिति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्; सिद्धे ह्यागमप्रामाण्ये नित्यज्ञानेश्वरसिद्धिः, तत्सिद्धौ चागमस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्य-सिद्धिरिति ।**

कं०रा०— तत्प्रणीतत्वेनेति । नित्यज्ञानवदीश्वरप्रणीतत्वेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरिति** । नित्यज्ञानसिद्धौ ह्याप्तिः प्रामाण्यहेतुभूता सिद्ध्यति । न हि नित्यस्य ज्ञानस्य भ्रमप्रमादादिहेतुकत्वं शक्यशङ्कमिति भावः ।

शे०चं०— अङ्गीकृत्य चेदमीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं व्यभिचाराभावबलेन शरीरस्य तद्व्यापकत्वसमर्थनं कृतम् । वस्तुतस्तु कुलालादिज्ञानस्येवेश्वरज्ञानस्यापि जन्यत्वेन तदुत्पत्त्यर्थमेव शरीरस्यापेक्षितत्वेन न शरीरं विना कर्तृत्वनिर्वाह इति नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य तज्ज्ञानस्य नित्यतामाक्षिपति **कुतश्चेति** ॥ **आगमादिति** । पाशुपताद्यागमादित्यर्थः ।

॥ इति शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नसिद्ध्यर्थमपि आगमप्रामाण्याङ्गीकारापत्तिः ॥
॥ इति शिवादीनां नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्तया शरीरानपेक्षत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥
॥ इति युक्त्यन्तरेण तन्मतनिराकरणपरतया 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति सूत्रार्थकथनपूर्वकं गर्भितार्थकथनम् ॥

* * *

॥ अथ 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रीयप्रथमार्धार्थतया 'अशरीरत्वतः शिवादेः कर्तृत्वानुपपत्तेः' परिहारमाशङ्क्य 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रोत्तरार्धार्थतया तच्छङ्कानिरासः ॥
॥ तत्र 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रीयप्रथमार्धार्थतया 'अशरीरत्वतः शिवादेः कर्तृत्वानुपपत्तेः' परिहारशङ्का ॥

६१ सु०— उक्तदोषपरिहारमाशङ्क्य तन्निरासाय सूत्रम् **'ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ'** इति । तन्नेत्यन्तं तावद्व्याचष्टे **न चेति** ।

अनु०— न च देहादिवद्विश्वमस्य स्यात्

यदुक्तमशरीरत्वाच्छिवस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरिति, तदसत् । कुलालादयो हि कर्तारो दण्डादिकं साक्षात्प्रयत्नेनाधिष्ठातुमनीशानास्तदधिष्ठानाय साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयं शरीरमपेक्षन्ते । **अस्य** तु **विश्वं** कार(क)चक्रमेव, **देहवत्स्यात्** साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयं स्यात्, ततः किमपरेण शरीरेण । अत एव भगवान्विश्वमूर्तिरिति गीयते । न च आदिसृष्टेः प्राक् कारकाभावः, मायादेरनादेर्विद्यमानत्वात्, अन्यथा सृष्ट्यनुपपत्तेरिति । **आदिपदेनेन्द्रियाणां** वक्ष्यमाणस्याधिष्ठानस्य च सङ्ग्रहः । तदिदं नोपपद्यत इत्यर्थः ।

परि०— अधिष्ठातुं कार्योन्मुखीकर्तुमित्यर्थः । **प्रयत्नाधिष्ठेयं** प्रयत्नप्रेर्यम् । मूलं योजयति **अस्य त्वित्यादिना** ।

यादु०— अधिष्ठातुं प्रेरयितुम् । **अधिष्ठानाय** प्रेरणाय । **अधिष्ठेयं** प्रेर्यम् ।

वं०प०— मायादेः प्रकृत्यादेः ॥ **अन्यथेति** । आदिसृष्टेः प्राक् प्रकृत्यादिकारकचक्रानङ्गीकार इत्यर्थः । **सृष्टीति** । उपादानाद्यभावादिति शेष इति भावः ।

कं०रा०— अत एवेति । यतः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयस्य शरीरस्थानीयत्वम्, **अत एव** साक्षादीश्वर-प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात् सर्वस्य विश्वं मूर्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या भगवान्विश्वमूर्तिरिति गीयत इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— साक्षादिति । शरीरव्यवधानमन्तरेणेत्यर्थः ।

शे०चं०— अधिष्ठातुं प्रेरयितुम् । **अधिष्ठानाय** प्रेरणाय । **अधिष्ठेयं** प्रेर्यम् ॥ **विश्वमूर्तिरिति** । विश्वं कारकचक्रमेव मूर्तिर्देहो यस्येति तथोक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि शिवोऽनादिकार्यकारणम् अशरीरत्वात् सुप्त-प्रलीनवदित्यनुमानविरोधः । आदिसृष्टेः प्राक् कारकचक्राभावेन हेत्वसिद्धेरशक्यशङ्कत्वादित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** ॥ **मायादेरिति** । तथा चात्राप्यसिद्धिरेवेति भावः ॥ **अन्यथेति** । मायादेरप्यसत्त्व इत्यर्थः । उपादाना-द्यभावादिति भावः ।

विठ्ठ०— साक्षादिति । चेतनस्वरूपमात्रेणेत्यर्थः । **अधिष्ठातुं** कार्यजननोन्मुखीकर्तुं प्रेरयितुमिति यावत् । **अधिष्ठानाय** प्रेरणाय । **अधिष्ठेयं** प्रेर्यम् । **कारकाभाव इति** । तथा च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयाभावा-दादिसृष्ट्यनुपपत्तिरिति नेति भावः । **मायादेरिति** । उपादानकारणप्रकृतेः निमित्तकारणादृष्टकालादेरधिष्ठेयस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । उपादानाद्यभावे इत्यर्थः ।

॥ इति 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' इतिसूत्रीयप्रथमार्धार्थतया
'अशरीरत्वतः शिवादेः कर्तृत्वानुपपत्तेः' परिहारशङ्का ॥

* * *

॥ अथ 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' इतिसूत्रीयोत्तरार्धार्थतया तच्छङ्कानिरासः ॥

६२ **सु०— कुतो नेत्यतः सौत्रहेतुं व्याख्याति भोगेति ।**

अनु०— भोगसम्भवात् ।

यदि शिवस्य कारकग्रामः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयः स्यात् तदा स तस्य सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुः स्यात्, साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेऽस्मदादिशरीरे तथा दर्शनात् । कर्मार्जितस्यैव तथात्वमिति चेन्न, साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन तथाभावस्याप्यापत्तेः । भोगादिमतश्च नेश्वरत्वम् । अतः शिवस्य भोगादिप्रसङ्गान्नेयं कल्पना युक्तेति ।

परि०— तथाभावस्यापि । कर्मार्जितत्वस्यापीत्यर्थः ।

वं०प०— तथा भोगहेतुत्वस्य । **तथात्वं** भोगहेतुत्वम् । **तथाभावस्यापि** कर्मार्जितत्वस्यापि । भोगसम्भवादित्युक्तम्, किं तत इत्यत आह **भोगादिमतश्चेति** ।

कं०रा०— तथादर्शनादिति । सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । **भोगादीति** । सुखदुःखानुभवजन्ममरणवत इत्यर्थः । **इयं कल्पनेति** । कारकचक्रमेवेश्वरस्य शरीरस्थानीयमिति कल्पनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— भोगादिमतश्चेति । अस्मदादिवदिति शेषः ।

शे०चं०— तर्कमूलभूतव्याप्तिमुपदर्शयति **साक्षादिति** । **तथादर्शनात्** सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वदर्शनात् । यत्र सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वमस्मदादिशरीरे तत्र कर्मार्जितत्वमिति व्यापकाभिमतव्यापकत्वात् । यत्र च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं कारकग्रामेऽस्ति तत्र कर्मार्जितत्वाभावेन व्याप्याभिमताव्यापकत्वात् तर्कमूलभूतव्याप्तौ कर्मार्जितत्वमुपाधिरिति शङ्कते **कर्मार्जितस्यैवेति** ॥ **तथात्वं** सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वम् । एवकारो वह्निमानेव धूमवानित्यादाविव कर्मार्जितत्वस्य व्यापकतोपदर्शनार्थ इति बोध्यम् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेऽस्मदादिशरीरे कर्मार्जितत्वदर्शनेन कारकग्रामस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनैव सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वस्येव कर्मार्जितत्वस्याप्यापादनसम्भवेन व्याप्याभिमतव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमित्याशयवानाह **साक्षादिति** । सुखदुःखानुभवलक्षणभोगस्य कर्मार्जितशरीरस्य चाङ्गीकारादिष्टापादनमेतदित्यत आह **भोगादिमतश्चेति** । भोगादिमतोऽस्मदादेरीश्वरत्वाभावदर्शनादित्यर्थः । नेश्वरत्वमित्यतःपरं स्यादिति शेषः ।

वा०र०— तथादर्शनात् इत्येवमनुवादः ।

॥ इति 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' इतिसूत्रीयोत्तरार्धार्थतया तच्छङ्कानिरासः ॥

॥ इति 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' इतिसूत्रीयप्रथमार्धार्थतया 'अशरीरत्वतः शिवादेः कर्तृत्वानुपपत्तेः' परिहारमाशङ्क्य 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' इतिसूत्रोत्तरार्धार्थतया तच्छङ्कानिरासः ॥

* * *

॥ अथ हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वनिराकरणपरतया
'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च' इत्यादित्रयाणां सूत्राणां व्याख्यानम् ॥

६३ **सु०—** हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वं निराकुर्वत् '**ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ**' इति सूत्रं व्याचष्टे **अधिष्ठान इति** ।

अनु०— अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ।

यः **कर्ता** कुलालादिः स पृथिव्यादौ **अधिष्ठाने स्थित** एव घटादिकार्यं **कुर्वन् प्रतीयते,** न तु निरधिष्ठानः कश्चित्किञ्चित्कुर्वाणः । अनेन व्यतिरेकाविनाभावेन निरधिष्ठानत्वस्याकर्तृत्वेन व्याप्तिरुपपादिता भवति । ततः किमित्यत आह **नास्येति** ।

नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ।

अस्य शिवस्य । **तदा** आदिसृष्टिसमये । कुतो नास्ति । प्रागुत्पन्नानां पृथिव्यादीनां **महाभूतानां प्रलये** सति । 'तस्मात्कर्तृत्वमपि तस्य नोपपद्यत' इति शेषः ॥

परि०— व्यतिरेकाविनाभावेनेति । व्यतिरेकव्याप्त्येत्यर्थः ॥

वं०प०— अनेनेत्यनन्तरं ईश्वरो जगत्कर्ता न, निरधिष्ठानत्वादित्यनुमान इति शेषः । **अनेन** अन्वयव्याप्तिप्रदर्शकेन मूलेन ॥ **व्यतिरेकाविनाभावेन** व्यतिरेकव्याप्त्या । **व्याप्तिः** अन्वयव्याप्तिः ॥ **उपपादितेति** । व्यतिरेकव्याप्त्या व्यभिचारपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः ॥

कं०रा०— अनेनेति । 'अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन् प्रतीयत' इत्युक्तेन अकर्तृत्वव्यतिरेकनिरधिष्ठानत्वव्यतिरेकरूपयोः कर्तृत्वसाधिष्ठानत्वयोरविनाभावेन निरधिष्ठानत्वस्याकर्तृत्वेन सह व्याप्तिरुपपादिता भवति । व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयव्याप्तौ लिङ्गत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । **तस्मात्कर्तृत्वमपीति** । अनेन 'नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ती'ति मूलाभिप्रेतं शिवो न कर्ता निरधिष्ठानत्वादित्यनुमानमुक्तं भवति ।

श्रीनिधि०— व्यतिरेकाविनाभावेनेति । व्यतिरेकोऽस्यास्ति अधिकरणत्वेनेति व्यतिरेक्यविनाभाव इत्यर्थः । 'व्यतिरेक्यविनाभावेने'ति पाठे न काचिदनुपपत्तिः ।

शे०चं०— व्यतिरेकेति । यद्यपि गगनादेरेवान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तत्वसम्भवात् साक्षात्सैवोपदर्शयितुं शक्येति व्यतिरेकयोरविनाभावेन व्याप्त्युपपादनं गौरवकरमित्याभाति । तथाऽपि व्यतिरेकयोरविनाभावकथनं विना व्यभिचारशङ्काया अनिरासात् तदर्थं तदुपादानमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये साध्यानुक्तेराह **तस्मादिति** ।

स०व्र०— व्यतिरेकेति । यद्यप्यत्र **गगनादेरेव** अन्वयदृष्टान्तत्वसम्भवेन व्यतिरेकयोरेव अविनाभावोक्तिरयुक्ता तथाऽपि व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् तस्यैवोपादानम् ।

* * *

।। अथ 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रस्य अधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासपरत्वमपीति दर्शनम् ।।

६४ **सु०— ननु कारकाणामेव अधिष्ठानत्वं भविष्यति; मैवम्, साधिष्ठानस्य चेतनस्य भोगादिप्रसक्तेरुक्तत्वात् ।**

नन्वयं निरधिष्ठानत्वहेतुः कर्तुर्विपक्षात्कुलालादिव अकर्तुः सपक्षाद्घटादेरपि व्यावृत्तत्वादसाधारणः; मैवम्, गगनादौ सपक्षे वृत्तेः ।

परि०— भोगादीति । आदिपदेन जनिमृतिग्रहः ।।

यादु०— 'न च देहादिवद्विश्वमि'त्यत्र आदिपदेन अधिष्ठानस्यापि गृहीतत्वात् करणवच्चेदिति सूत्रम् अधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमपि भवतीति सूचितम् । तत्प्रपञ्चयति **ननु कारकाणामेवेति** ।

वं०प०— गगनादाविति । ततश्चासाधारण्याभावे कतिपयसपक्षवृत्तित्वमेव प्रयोजकं न सर्वसपक्षवृत्तित्वम् । मा हि भूत् धूमानुमानस्याप्ययोगोलकेऽवृत्त्याऽसाधारण्यमिति भावः ।।

कं०रा०— यत्किञ्चित्सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रेणासाधारण्ये धूमस्यापि वह्निमदयःपिण्डादिव्यावृत्तत्वेनासाधारण्यापत्त्या क्वापि सपक्षे वृत्त्यभावोऽसाधारण्यमिति वाच्यम् । तच्च निरधिष्ठानत्वहेतौ नास्ति तस्याकर्तृत्ववति गगनादौ सपक्षे सत्त्वात् अतो नासाधारण्यमिति परिहरति **मैवमिति** ।

श्रीनिधि०— गगनादौ सपक्ष इति । तस्य कर्तृतारहितत्वात् निरधिकरणत्वात् चेति भावः ।

शे०चं०— 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्य' इत्यधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमपि भवतीत्यभिप्रेत्य तत्परिहारनिरासपरतया योजयति **ननु कारकाणामेवेति** । शङ्कासमाधानाभ्यामुपपादनं तु पूर्ववदेव द्रष्टव्यमिति भावः । न सकलपक्षवृत्तित्वं हेतोरपेक्षितं तथा सति धूमस्यापि सपक्षेऽयोगोलकेऽवृत्त्याऽसाधारणत्वप्रसङ्गात् ।

किन्तु यत्किञ्चित्सपक्षवृत्तित्वम् । तच्च गगनादौ सपक्षैकदेशवृत्त्याऽस्त्येवेति नासाधारण्यमित्याशयेन परिहरति **मैवमिति** ।

विठ्ठ०— 'भोगादिभ्यः' इत्यत्र आदिपदेन कर्मबन्धादिग्रहणे 'करणवच्चेदि'ति सूत्र-अधिष्ठानानुपपत्ति-परिहारोऽपि निरस्त इत्याशयेन तमाशङ्क्य निरस्यति **ननु कारकाणामेवेति** । **भोगादिप्रसक्तेरिति** । तथा च पूर्वसूत्रोक्तभोगादिप्रसक्त्यैव कारकाणामधिष्ठानत्वमयुक्तमिति भावः । अत एव 'न च देहादिवद्विश्वमि'त्यत्रादि-पदेनाधिष्ठानस्य च सङ्ग्रह इति प्रागुक्तमिति ज्ञेयम् ।

॥ इति 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'इतिसूत्रस्य अधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासपरत्वमपीति दर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः', 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'इतिसूत्रयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्याने प्रयोजनप्रदर्शनम् ॥

६५ **सु०—** नन्विदं सूत्रद्वयं व्युत्क्रमेण कुतो व्याख्यातम् । सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठाना-नुपपत्त्योरुभयोरपि परिहारः करणवच्चेदित्यनेन निरस्यत इति ज्ञापनार्थम् । यदि खलु यथा-क्रममेव व्याख्यायेत तदा सन्निहिताधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमेवेदं ज्ञायेत, व्युत्क्रमेण तु उभयमध्ये व्याख्याने सत्युभयसम्बन्धि विज्ञायत इति । अत एव भाष्येऽधिष्ठानादिरूप-मित्युक्तमत्र तु देहादिवदिति ।

परि०— इदं सूत्रद्वयमिति । 'करणवच्चे'ति 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्चे'ति सूत्रद्वयमित्यर्थः । करणवच्चेदित्यस्य पश्चात्तनस्य पूर्वं व्याख्यानात् व्युत्क्रमेणेत्युक्तम् ॥ **इत्यनेनेति** । इति शङ्काभागेन निरस्यत इत्यर्थः ॥ **उभयमध्य इति** । सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्त्युक्तिपरसूत्रद्वयमध्य इत्यर्थः ।

यादु०— करणवच्चेदिति सूत्रस्योभयसम्बन्धित्वमभिप्रेतमित्यत्रोपष्टम्भकमाह **अत एवेति** । उभय-सम्बन्धित्वेन व्याख्यानस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । **अन्यथा** अन्यतरमात्रसम्बन्धित्वस्याभिप्रेतत्वे, उभयत्रादिपदो-पादानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥

वं०प०— उभयसम्बन्धीति । यदुक्तमधिष्ठानानुपपत्तिरिति तन्न । कारकचक्रस्यैवाधिष्ठानस्य सत्त्वा-दिति परिहारस्य भोगादिप्राप्त्या निरासेन तथा सम्बन्धानुपपत्तिरपि नास्ति, जगत एव तच्छरीरत्वेन सम्बन्ध-सम्भवादिति परिहारस्यापि भोगादिप्राप्त्या निरासादित्युभयसम्बन्धीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— इदं सूत्रद्वयमिति । 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः', 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च' इति सूत्रद्वयमित्यर्थः । सूत्रक्रमे तु अधिष्ठानानुपपत्तेश्चेति सूत्रं पूर्वं प्रतीयते । 'करणवच्चेदि'ति तु अनन्तरमिति । **उभयसम्बन्धि विज्ञायेतेति** । सूत्रक्रमदिशा अधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारार्थत्वं ज्ञातुं शक्यम् । तत्सन्निधानात् । भाष्यदिशा तु सम्बन्धानुपपत्तिनिरासार्थत्वमपि । एतद्दिशा तत्सन्निधानादिति भावः । **अत एव भाष्य इत्यादि** । अत एवानुपपत्तिद्वयनिरासस्याभिमतत्वादेव । भाष्ये आदिपदेन देहग्रहणं अत्र त्वधिष्ठानादिकमिति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— करणवच्चेति सूत्रस्योभयसम्बन्धित्वस्याभिप्रेतत्वमित्यत्रोपष्टम्भकमाह **अत एवेति** । अस्योभयसम्बन्धिताया ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यतरमात्रसम्बन्धित्वस्याभिप्रेतत्वे तूभयत्रादिपदोपादानमनर्थकं स्यादिति भावः । देहादिवदितीत्यतःपरं उक्तमित्यनुवर्तते ।

वा०र०— उभयसम्बन्धित्वमभिप्रेतमित्यत्रेति पाठः ।

वि०— व्युत्क्रमेणेति । पश्चात्तनं करणवदिति सूत्रं पूर्वं व्याख्यायते पूर्वतनमधिष्ठानेति सूत्रं पश्चादिति व्युत्क्रमेण कुतो व्याख्यातमित्यर्थः । **मध्य इति** । सम्बन्धानुपपत्तेश्च अधिष्ठानानुपपत्तेश्चेत्यव्यवहितसूत्रद्वयमध्ये तदुभयपश्चात्तनस्य करणवच्चेदित्यस्य व्याख्याने इत्यर्थः । करणवच्चेदित्यस्योभयसम्बन्धित्वमभिप्रेतमित्यत्र भाष्यमनुभाष्यं च ज्ञापकमस्तीति तद्दर्शयति **अत एवेति** । उभयसम्बन्धितया व्याख्यानस्याभिप्रेतत्वादेव करणवच्चेदिति सूत्रव्याख्यानपरे भाष्ये द्वितीयसूत्रोक्तमधिष्ठानं स्वपदेन गृहीतम्, अत्र तु आदिपदेन अधिष्ठानं इति एवं अधिष्ठानदेहयोरुभयोर्ग्रहणं कृतमिति भावः ।

।। इति 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः', 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'इतिसूत्रयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्याने प्रयोजनप्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ शिवादेः शरीरसाहित्यराहित्ययोर्बाधकम्, तेन च 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'इतिसूत्रव्याख्याततता ।।

।। तत्र शिवादेः शरीराधिष्ठानराहित्ये बाधकम् ।।

६६ **सु०—** ननु 'युक्तं कुलालस्याधिष्ठानसापेक्षत्वं शरीरित्वात् । शरीरं हि गुरुत्वात् प्रसक्तपतनं तत्प्रतिबन्धाय स्पर्शवदधिष्ठानमपेक्षते, अनवस्थितशरीरस्य कर्तृत्वायोगात् । ईश्वरस्य तु शरीरविधुरस्य किमधिष्ठानेन । इहेदं जातमित्यादिव्यवहारस्तु गगनादिकमाश्रित्योपपत्स्यत' इत्यत आह **अदेहश्चेदिति** ।

अनु०— अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा ।

सदा इत्यनेन व्याप्तिमुपपादयति, अत एव **शिलाकाष्ठादिवत्** इत्यनेकदृष्टान्तोपादानम् । तथा च कुतः सार्वज्ञम्, कुतश्च सर्वकर्तृत्वमिति भावः ।

यादु०— कुतः सार्वज्ञमिति । अनेन सर्वपदपरित्यागेन अज्ञत्वमात्रं पूर्वमापादनीयमिति सूचयति ।

वं०प०— आकाशादिरूपाधिष्ठानस्य सत्त्वात् स्पर्शवदित्युक्तम् । नन्विहेदं जातमिति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या, इहप्रत्ययविषयभूतं भूम्यादि किञ्चिदधिष्ठानमङ्गीकार्यमित्यत आह **इहेति** । गगनाद्यधिष्ठानं च न स्पर्शवदिति भावः । **अत एव** व्याप्त्युपपादनार्थमेव ।

श्रीनिधि०— स्पर्शवदधिष्ठानमपेक्षत इति । गगनादिकमादाय अन्यथासिद्धिवारणार्थं **स्पर्शवत्** इत्युक्तम् । **अनवस्थितशरीरस्य** अवस्थितिरहितशरीरस्य । यदि निरधिष्ठान एव कार्यं, तदा कार्यमपि निरधिष्ठानं स्यात् । तथा च इहेदं जातमिति व्यवहारो उच्येतेत्यत आह **इहेदं जातमित्यादिव्यवहारस्त्विति** ।

शे०चं०— अत एवेति । व्याप्तेरुपपादनीयत्वस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथैकेनैव दृष्टान्तेन पूर्तेरनेकदृष्टान्तोपादानस्यानर्थक्यादिति भावः । **कुतः सार्वज्ञमिति** । अनेन सर्वपदार्थपरित्यागेनाज्ञत्वमात्रं पूर्वमापादनीयमिति सूचयति । अत एव 'अन्यथा ज्ञानाभाव' इत्येव भाष्यं, यदि न शरीरी तर्हि तस्य ज्ञानमेव न स्यात् कुतः सार्वज्ञमि'ति तट्टीका चेति ध्येयम् ॥

वा०र०— इहेदं जातमित्यादि व्यवहारस्त्विति मूलवाक्यं शोध्यमस्ति ।

विठ्ठ०— अनवस्थितशरीरस्येति । पतनवच्छरीरवतः पुरुषस्येत्यर्थः । **तथा च कुत इति** । शिलाकाष्ठादिदृष्टान्तेनादेहस्य ज्ञानमात्राभावस्य प्राप्तेः सुतरां सार्वज्ञाभाव इति भावः । अनेन सर्वपदपरित्यागेनाज्ञत्वमात्रं पूर्वमापादनीयमिति सूचयति ।

॥ इति शिवादेः शरीराधिष्ठानराहित्ये बाधकम् ॥

* * *

॥ अथ शिवादेः लीलागृहीतशरीरसाहित्येऽपि बाधकम् ॥

६७ **सु०— स्यादेतत् 'न सर्वथा सदाशिवः अशरीरः, किन्तु लीलया शरीराण्यपि गृह्णाति, ततो नायं दोषः; न च भोगादिप्राप्तिः, लीलया गृहीतस्य विग्रहस्य तदहेतुत्वादि'त्यत आह देही चेदिति ।**

देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥

अन्तवान् मरणवान् स्यात् । उपलक्षणं चैतत्, दुःखादिमांश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

नन्वसौ विग्रहो न तद्धेतुरित्युक्तम् । मैवम्, 'शरीरं, न भोगायतनं चे'त्यस्य व्याहतत्वात्, शरीरत्वेनैव तदनुमानाच्च । तदिदमाह **एवेति** ।

वं०प०— तदहेतुत्वात् भोगादिप्राप्त्यहेतुत्वात् । **असौ** लीलया गृहीतः । **तदिति** । भोगादीत्यर्थः । उक्तं लीलयेत्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ **अनुमानादिति** । लीलागृहीतं शरीरं सुखदुःखादिभोगप्राप्तिहेतुः शरीरत्वात् सम्मतशरीरवदित्यनुमानेन भोगायतनत्वस्यानुमानादित्यर्थः ।

शे०चं०— व्याहतत्वादिति । भोगायतनं शरीरमिति तल्लक्षणादिति भावः ।

॥ इति शिवादेः लीलागृहीतशरीरसाहित्येऽपि बाधकम् ॥

* * *

॥ अथ अत्र शिवादेः शरीरसाहित्यराहित्ययोर्बाधककथनेन 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा' इतिसूत्रस्यापि व्याख्यातता ॥

६८ **सु०— एतेन 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वे'ति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।**

पाठक्रमादर्थक्रमो गरीयानित्यतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् ।

परि०— एतेनेति । 'अदेहश्चे'ति श्लोकेन व्याख्यातमित्यर्थः । ननु सूत्रेऽन्तवत्त्वं मरणवत्त्वमिति देहित्वपक्षदोषं पूर्वमुक्त्वा असर्वज्ञता वेत्यदेहित्वपक्षदोषं पश्चादुक्तवानिति तदनुरोधात् देही चेदित्युत्तरार्धस्य पूर्वं निवेशनेन भाव्यम् । तत्कथमदेहश्चेदित्यस्य पूर्वनिवेशनेन व्युत्क्रमेण व्याख्यानमित्यत आह **पाठक्रमादर्थक्रम इति** । सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्तिसूत्राभ्यामदेहत्वपक्षे दूषणे कथिते सति तदुद्धाराय करणवच्चेदिति सूत्रेण देहित्वमाशङ्क्य तत्पक्षेऽपि दूषणेऽभिहिते सत्यधिष्ठानानुपपत्तिदोषोद्धारः आदावाशङ्क्य निराकार्यश्च । करणवच्चेदित्यत्रोक्तदोषोद्धारः पश्चादाशङ्क्य निराकर्तव्यश्चेत्येवमर्थक्रमो ज्यायानिति तं क्रममनुसृत्य सौत्रपाठक्रममुलङ्घ्य अदेहश्चेदित्यादिना व्युत्क्रमेण अन्तवत्त्वमिति सूत्रं व्याख्यातमित्यर्थः ।

वं०प०— गरीयान् अदेहित्वपक्षस्य तेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः ।

कं०रा०— नन्वन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति पाठक्रमानुसारेण 'देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनादि'-त्यन्तवत्त्वं व्याख्याय पश्चात् 'अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत् सदे'त्यसर्वज्ञत्वं व्याख्येयम् । तद्विहाय 'अदेह-श्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत् सदा । देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनादि'ति व्युत्क्रमेण कस्माद्व्याख्यातमित्यत आह **पाठक्रमादिति** । पशुपतेरदेहत्वस्य पराभ्युपगतत्वेन प्रधानतया तत्प्रयुक्तासर्वज्ञत्वस्यापि प्रधानत्वात् देहित्वस्य तु परानभ्युपगतत्वेनाप्रधानतया तत्प्रयुक्तान्तवत्त्वस्याप्यप्रधानत्वादर्थयोः क्रम इति भावः । यद्वा सर्व-कार्यतदुपादानाद्यनभिज्ञस्य सर्वकर्तृत्वायोगेनासर्वज्ञत्वस्यासर्वकर्तृत्वं प्रति साक्षादुपपादकत्वेन प्राधान्यादन्त-वत्त्वस्य चातथात्वेनाप्राधान्यात् तयोः क्रम इति भावः । अथवा ज्ञानाभावस्य प्राथमिकदोषतया तन्मुखेनापा-द्यमानासर्वज्ञत्वस्य प्राधान्यादन्यस्य च अतथात्वेनाप्राधान्यात् तयोः क्रम इत्याशयः । सूत्रकृता तु भावा-भावयोर्भावस्य प्रधानत्वेन देहवत्त्वप्रयुक्तान्तवत्त्वं प्रथमं पठितं देहाभावप्रयुक्तासर्वज्ञत्वं तु पश्चादिति ज्ञातव्यम् ।

श्रीनिधि०— अर्थक्रम इति । आकाङ्क्षाक्रम इत्यर्थः । असार्वज्ञे प्रथमं प्रतिपादिते स्यादेतदित्यादिना प्रतिपादिताकाङ्क्षोदयः । अन्तवत्त्वे तु प्रथमं प्रतिपादिते तु नोक्ताकाङ्क्षोदय इति भावः ।

शे०चं०— नन्वन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति सौत्रक्रमानुरोधेन 'देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानाभाव' इति भाष्य इवेहापि 'देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् । अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदे'ति क्रमेणैव व्याख्यानं कर्तुमुचितम् । तत्कथं सौत्रक्रमविपरीतक्रमेण व्याख्यानमित्यत आह **पाठेति** । सूत्रे त्वभावस्य भावपूर्वकत्वात् प्रथमतो भावपक्षनिराकरणं कृतमिति भावः ।

स०व्र०— पाठक्रमादिति । सूत्रे तु अभावस्य भावपूर्वकत्वात् प्रथमं भावपक्षतिरस्करणमिति ध्येयम् ।

विठ्ठ०— नन्वत्र सूत्रे असर्वज्ञतेत्युत्तरांशं 'अदेहश्चेदि'ति पूर्वार्धे व्याख्याय 'अन्तवत्त्वमि'ति पूर्वभागं 'देही चेदन्तवानि'त्युत्तरार्धेन कुतो व्याख्यातवान् मूलकार आचार्य इत्यत आह **पाठक्रमादिति** । ईश्वरो देहविधुर इत्यस्यैव पराभिप्रेततया अभ्यर्हितत्वेन अदेहत्वपक्षबाधकोक्तिपरप्राचीनसूत्रसङ्गतत्वेन 'अदेहश्चेदसर्वज्ञ' इत्यादौ वक्तव्यम् । एतद्दोषपरिजिहीर्षया देहशङ्कायां पश्चात्प्राप्तायां अन्तवत्त्वमिति तत्र दोषोक्तिरित्येवमर्थक्रमो गरीया-नित्यर्थः ।

॥ इति अत्र शिवादेः शरीरसाहित्यराहित्ययोर्बाधककथनेन
'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'इतिसूत्रस्यापि व्याख्यातता ॥
॥ इति शिवादेः शरीरसाहित्यराहित्ययोर्बाधकम्, तेन च
'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'इतिसूत्रव्याख्यातता ॥

* * *

॥ अथ शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमते वैशिष्ट्यादभावः ॥

॥ तत्र शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमतेऽभावः ॥

६९ **सु०—** ननु "एवं शिवस्य जगत्कारणत्वमपाकुर्वतां कोऽभिप्रायः; किमकर्तृकमेवेदं विश्वमिति, किंवा विष्णुकर्तृकमिति । नाद्यः; कार्यस्याकर्तृकत्वे विरोधात्, अपसिद्धान्तप्रसक्तेश्च । न द्वितीयः, विष्णावपि कर्तर्यभ्युपगम्यमाने दोषाणामेषां समानत्वेन (स्व)-व्याहतत्वात् । तथा हि यदुक्तमसामञ्जस्यं शिवस्य तत्तावद्विष्णावपि समम्, 'जनितोत विष्णोः' इत्यादौ जन्मादिदोषश्रवणात् । सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं तु स्फुटमेवे'त्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न चैतदखिलं विष्णौ

एतदखिलं दोषजातं, **विष्णौ** अपि विश्वस्य कर्तर्यभ्युपगते समानमिति **न** वाच्यम् । कुतः, श्रुत्यैव सकलदोषपरिहारेण विष्णोर्विश्वकारणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ।

शे०चं०— **विरोधादिति** । यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति व्याप्तेरिति भावः । अकर्तृकत्वपक्षाश्रयणान्न व्याप्तिसम्मतिरपीति न विरोध इत्यत आह **अपसिद्धान्तेति** । कार्यस्याकर्तृकत्वाभ्युपगम इति शेषः ॥ **स्वव्याहतत्वादिति** । तथा च असामञ्जस्यादिति पाशुपतपक्षनिराकरणं जात्युत्तरत्वान्न बाधक्षममिति भावः ॥ **स्फुटमेवेति** । तदापादकाशरीरत्वस्य शिव इव विष्णावपि तुल्यत्वादिति भावः ॥ **विश्वस्य कर्तरीति** । न लोकेति निषेधस्य कारकषष्ठीनिषेधत्वेऽपि शेषषष्ठ्यनिषेधकत्वादनित्यत्वाद्वा तृन्योगेऽपि विश्वस्येति षष्ठ्युपपत्तिः । तृजन्तत्वपक्षे तु न काचिदपीयं कुसृष्टिरिति बोध्यम् ।

॥ इति शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमतेऽभावः ॥

* * *

॥ अथ शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमतेऽभावप्रयोजकं श्रुतिप्रामाण्यरूपवैशिष्ट्यकथनम् ॥

७० **सु०—** ननु 'पशुपतेरप्येवमागमैरनुमानैश्च जगत्कारणता प्रतिपादितैव, ततः को विशेष' इत्यत आह **श्रुतीति** ।

अनु०— श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् ।

पाशुपतादितोऽपि श्रुतीनां प्रामाण्यस्य गुरुत्वात् ।

एतदुक्तं भवति । 'पाशुपतादिकं हि शिवे जगत्कर्तरि सर्वज्ञे सिद्धे तत्प्रणीतत्वेन प्रमाणत्वेन निश्चीयेत, निश्चिते च तत्प्रामाण्ये शिवस्यैवंविधस्य सिद्धिरि'त्यन्योन्याश्रयतया दुरवधारणप्रामाण्यम् । अन्यतः शिवस्यैवंविधतासिद्धावलमनेन । न चान्यत्तादृशं प्रमाणमस्ति, अनुमानानां दूषितत्वात् । न चैवं श्रुतिप्रामाण्यम्; अपौरुषेयत्वेन करणदोषाणां, बाधकप्रत्ययस्य चाभावे सति, तस्य निष्कम्पमेव स्वतो निश्चितत्वात् । अतो निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या विधूतावद्यगन्धं विष्णोर्जगत्कारणत्वं सिद्ध्यत्येवेति ।

परि०— आगमैरनुमानैश्चेति । शास्त्रयोनिसूत्रपूर्वपक्ष्युक्तैः पाशुपतागमैरनुमानैश्चेत्यर्थः ॥ **दूषितत्वादिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इति भावः ॥ **न चैवमिति** । अन्योन्याश्रयतया दुरवधारणं चेत्यर्थः । न विलक्षणत्वनयसिद्धमाह **अपौरुषेयेति** ।

यादु०— आगमैरिति । पाशुपताद्यागमैरित्यर्थः ॥ **दूषितत्वादिति** । शास्त्रयोन्यधिकरण इति शेषः ।

वं०प०— पशुपतेरप्येवमिति । सकलदोषपरिहारेणेत्यर्थः । ननु द्वितीयकोटेरनङ्गीकारान्नान्योन्याश्रय इत्याशङ्क्याह **अन्यत इति** । अनुमानादित्यर्थः । **एवंविधतासिद्धौ** जगत्कर्तृतायाः सिद्धौ । **अनेन** पाशुपतशास्त्रेण । दूषणान्तरमाह **न चेति** । **तादृशं** शिवस्यैवंविधताप्रतिपादकम् ॥ **न चैवमिति** । श्रुतिप्रामाण्यम् **एवं** पाशुपतशास्त्रवद् दुरवधारणं न चेत्यर्थः ।

कं०रा०— न चैवमिति । श्रुतिप्रामाण्यं पाशुपतादिप्रामाण्यमिव दुरवधारणं नैवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनुमानैरागमैश्चेति । अत्रागमः पाशुपतादिर्गृह्यते । **श्रुतीनां पाशुपतादितोऽपि प्रामाण्यगुरुत्वादिति** । **पाशुपतादितः** पशुपतादिप्रामाण्यापेक्षया । **गुरुत्वात्** पूज्यत्वात् । **अन्यतः** पाशुपताद् व्यतिरिक्तप्रमाणात् । अस्तु पाशुपतागमस्य व्यर्थत्वम् । तथाऽपि अस्मदभिमतं सिद्ध्यत्येवेत्यत आह **न च अन्यत्तादृशमिति** । **अनुमानानां दूषितत्वादिति** । शास्त्रयोन्यधिकरणव्याख्यानावसरे 'वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुरि'त्यादिनेति भावः । **न चैवमिति** । अन्योन्याश्रयादिग्रस्तं नेत्यर्थः । गुरुत्वादित्युक्तम् । तत्र निमित्तमाह **अपौरुषेयत्वेनेत्यादिना** । **करणदोषाणां बाधकप्रत्ययस्य चाभावे सतीति** । अनेन कारकज्ञापकयोरभाव उक्तः ।

शे०चं०— आगमैरिति । पाशुपताद्यागमैरित्यर्थः ॥ **अनुमानैश्चेति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्, विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजं कर्मत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते गुरुत्वे सत्यपातित्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं नाश्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यादिभिरनुमानैरित्यर्थः ।

यद्यपि च कार्यत्वाद्यनुमानात् कर्तृमात्रं सिद्ध्यति न पुनः शिवः कर्तेति । कर्तृमात्रं च विष्णौ कर्तृत्वाविरोधि लोकप्रसिद्ध्यादेरुभयत्र तुल्यत्वात् । तथाऽप्यनुमानं स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्ते कर्तरि विष्णौ न पर्यवस्यति । किन्त्वागमोक्ते कर्तरीति नानुमानावष्टम्भेन विष्णोर्जगत्कारणत्वप्राप्तिः किन्तु शिवस्यैवेति भावः । यद्वा शिवो जगज्जन्मादिकर्ता सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाद्वेत्यादिभिर्व्यतिरेक्यनुमानैस्तत्सिद्धिः । सर्वज्ञत्वादिकं चागमसिद्धमित्यागमसहायानुमानैः शिवस्य जगत्कारणत्वसिद्धिरित्यर्थः । किं तच्छ्रुतिप्रामाण्यस्य गुरुत्वं, कश्चानेन पक्षद्वयस्य विशेष उक्त इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **पाशुपतादिकमिति** । नन्वत्रादिशब्देन नानुमानपरामर्शः तत्र वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयाप्रसरात् । नापि लिङ्गपुराणादेः तस्य व्यासकृतत्वेन शिवप्रणीतत्वाभावेन तत्राप्यन्योन्याश्रयाप्रसरात् । अन्यस्य च तत्सङ्ग्राह्यस्याभावादिति चेन्न । अन्योन्याश्रयप्रसक्तियोग्यस्यैतदधिकरणान्ते निरसिष्यमाणस्य स्कान्दाद्यागमस्यैव ग्रहणसम्भवात् । 'ननु पशुपतेरप्येवमि'त्यादिशङ्काग्रन्थे पशुपतिशब्दस्य स्कन्दाद्युपलक्षणत्वस्याभिमतत्वादित्याशयः ॥ **जगत्कर्तरीति** । तच्च मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यत्र करिष्यमाणस्वकीयतत्साधुत्वव्युत्पादनेन कृतसाधुत्वव्युत्पादनम् । ननु प्रमाणान्तरेण शिवस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धेरङ्गीकारेण तदर्थं पाशुपतादिप्रामाण्यानपेक्षणान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्य तथा सति तस्यैव प्रमाणस्य सार्वज्ञादिसाधकतयोपन्यसनीयत्वात् पाशुपतागमोपन्यासवैयर्थ्यमित्याशयेनाह **अन्यत इति** । अङ्गीकृत्य सार्वज्ञादिसाधकं प्रमाणान्तरं पाशुपतागमोपन्यासवैकल्यमभिहितम् । वस्तुतस्तु तादृशं प्रमाणमेव नास्तीति न तेन तत्सिद्धिरित्याशयेनाह **न चेति** ॥ **तादृशं** सार्वज्ञादिबोधकम् । ननु चोक्तमनुमानजातमेव सार्वज्ञादिसाधकं प्रमाणमस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह **अनुमानानां चेति** ॥ **दूषितत्वादिति** । 'न पृथक् चानुमेश्वरे' इत्यादिना शास्त्रयोनिसूत्र इति शेषः ॥ **न चैवमिति** । श्रुतिप्रामाण्यं पाशुपतप्रामाण्यवद् दुरवधारणं नेत्यर्थः । प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वापवादकाभावं दर्शयति **करणदोषाणामभावे सतीति** । ज्ञप्तौ स्वतस्त्वापवादकाभावं दर्शयति **बाधकप्रत्ययस्याभावे सतीति** ॥ **निष्कम्पं** निश्शङ्कम् । अनेन गुरुत्वान्निष्कम्पं स्वतो निश्चितत्वं प्रमाणतया निश्चितत्वानिश्चितत्वलक्षण एव च पक्षद्वयस्य विशेष इत्युक्तं भवति । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेणान्वयः ।

वा०र०— अनुमानैरित्यर्थ इति । किरणावल्याद्यभिहितैरिति शेषः । चन्द्रिकायां शास्त्रयोनित्वाधिकरणोक्तरीत्याह **यद्यपि चेत्यादिना** । **इत्यादिभिरिति** । आदिपदेन महाकल्पत्वं कल्पत्वव्याप्येत्याद्यनुमानानां परिग्रहः । तत्रापि अन्योन्याश्रयाप्रसरात् इति पाठः । प्रसक्तियोग्यस्येवेति पाठः । एतच्च मोक्षादीति पाठः । षष्ठीसमासाद्यनुपपत्तिपरिहारायेदं बाधकप्रत्ययस्य चाभावे सतीति प्रतीकमुपादेयम् । अनेन गुरुत्वान्निष्कम्पमिति पाठः । निश्चितत्वमित्यस्य उक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः । मूले **विधूतावद्यगन्धमिति** । अस्पृष्टदोषगन्धायेत्येतत् चन्द्रिकोपपादनतट्टीकाप्रपञ्चे अस्मदीयेऽस्ति तत्रेवात्रापि साधुता । अन्यथागन्धीत्यापत्तेः । तत्रत्यप्रकारो लेख्योऽस्ति ।

स०व्र०— पाशुपतादिकमिति । नन्वत्र आदिशब्देन नानुमानस्य परामर्शः । तत्रोक्तान्योन्याश्रयाप्रसरात् । नापि लिङ्गपुराणादेः । तत्रापि अन्योन्याश्रयासम्भवात् । तस्य च व्यासकृतत्वेन शिवप्रणीतत्वा-

भावात् । पुराणान्तरेण तस्य चानाशङ्कितत्वेन ग्रहणासम्भवादिति चेन्न । अन्योन्याश्रयप्रसक्तियोग्यस्य एतदधिकरणान्ते निरसिष्यमाणस्य स्कान्दाद्यागमस्यैव ग्रहणसम्भवात् पशुपतेरित्यादिशङ्काग्रन्थे पशुपतिशब्दस्य स्कन्दाद्युपलक्षणत्वाददोष इति भावः ।

वि०— **पशुपतेरप्येवमिति** । एवं सर्वदोषपरिहारेणेत्यर्थः । **आगमैरनुमानैश्चेति** । पाशुपताद्यागमैः शास्त्रयोनिसूत्रे पूर्वपक्षे उदाहृतैरनुमानैश्चेत्यर्थः । 'श्रुतिप्रामाण्यगौरवादि'त्यनेनाभिप्रेतं पाशुपतादिप्रामाण्यस्य दुरवधारणत्वं श्रुतिप्रामाण्ये निष्कम्पं स्वत एव निश्चितत्वं दर्शयति **एतदुक्तं भवतीति** । प्रमाणान्तरेण शिवस्य सार्वज्ञे निश्चिते सर्वज्ञप्रणीतत्वेन पाशुपतप्रामाण्यं सिद्ध्यतीति तर्हि तेनैव प्रमाणेन शिवस्य विश्वकारणतायास्तदनुषङ्गाच्च सार्वज्ञसिद्धेरुक्तत्वात् कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह **अनुमानानामिति** । शास्त्रयोन्यधिकरण इति शेषः ।

।। इति शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमतेऽभावप्रयोजकं श्रुतिप्रामाण्यरूपवैशिष्ट्यकथनम् ।।

* * *

।। अथ 'विष्णुदेहात्सर्वजगदुत्पत्ति'प्रतिपादकश्रुतीनामुदाहरणम् ।।

७१ **सु०—** कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति **मन इति** ।

अनु०— मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः ।
स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरूर्जिता ।
देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत् ।
एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः ।
सद्देहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ।
आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः ।
प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ।

आनन्दो मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्क्वचित् ।
मनसोऽस्याभवद्ब्रह्मा ललाटादपि शङ्करः ।
पक्षयोर्गरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥

अनेन 'बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे । बुद्धिमान्मनोवानङ्गवान्प्रत्यङ्गवानि'ति श्रुतिमुपादत्ते ।

'य एवे'त्यनेन 'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः, किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक' इति । **ऊर्जिता** बलवती, सर्वत्राप्रतिबद्धा । एतदात्मको भगवांस्ततस्तस्य देहोऽप्येतदात्मक इति श्रुतिलब्धोऽर्थः ।

'न ते विष्णवि'त्यनेन 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापे'ति ।

'वासुदेव' इत्यनेन 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीदि'ति ।

'मात्रये'त्यनेन 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' इति ।

श्रीनिधि॰— ननु श्रुतौ तु 'यदातमको भगवान् तदात्मिकी व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक' इत्यादिना भगवतस्तद्देहस्य च अभेदमुक्त्वा भगवतो ज्ञानाद्यात्मकत्वमुच्यते । अनुव्याख्याने तु 'स एव देह' इत्यादिना देहस्य ज्ञानाद्यात्मकत्वमुच्यते । एवञ्चेदं न श्रुतिव्याख्यानमित्यत आह **श्रुतिलब्धोऽर्थ इति** । श्रुतिसामर्थ्यलब्ध इत्यर्थः । ज्ञानाद्यात्मकभगवदभेदस्य ज्ञानाद्यात्मकतामन्तरेण अनुपपत्तेरिति । एवञ्चार्थिकस्याप्यर्थस्य शब्दार्थत्वात् न कश्चिद्दोष इति ।

शे॰चं॰— यदात्मको भगवानित्येतच्छ्रुतिव्यतिरिक्तश्रुत्यन्तरस्य 'विज्ञानं शक्तिरूर्जिता । देहो विष्णोः' इत्येतद्भाष्यखण्डसङ्ग्राह्यत्वासम्भवात् यदात्मक इति श्रुतेश्च य एव स एवेत्यनेनांशेनैव सङ्गृहीतत्वान्मूले तदानर्थक्यमाशङ्क्य य एव सः स एव देह इति भाष्यखण्डसङ्गृहीतश्रुतिलब्धार्थकथनरूपत्वान्नानर्थक्यमिति भावेनोर्जितपदार्थकथनपूर्वकं विज्ञानमित्यादेर्लब्धार्थकथनतामुपदर्शयति **ऊर्जितेत्यादिना** ।

वि॰ठ॰— ननु श्रुतौ किमात्मको भगवानिति प्रश्ने ज्ञानात्मक इत्यादिना भगवत एव ज्ञानात्मकत्वं एवमुच्यते न तु देहस्य । तत्कथं मूले विज्ञानमैश्वर्यमूर्जिता शक्तिश्च विष्णोर्देह इति देहस्य ज्ञानात्मकत्वोक्ति-

रित्यतः श्रुतौ भगवतः यदात्मकत्वम् । व्यक्तिपदोक्तदेहस्यापि तदात्मकत्वमेवेत्युक्त्या भगवतो ज्ञानात्मकत्वोक्तौ तद्देहोऽपि ज्ञानाद्यात्मक इति लभ्यत एव । अतो मूले तदुक्तिर्युज्यत इत्याशयेनाह **यदात्मको भगवानिति** ।

* * *

॥ अथ एतावदुक्तश्रुतीनां तात्पर्यम् ॥

७२ **सु०—** कथमेताभिः श्रुतिभिरभिप्रेतार्थसिद्धिरित्यतस्तासां तात्पर्यमाह **इत्यादीति** ।

अनु०— इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः ।
विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीदितीयते ॥

नित्यश्चासौ गुणात्मा चेति तथोक्तः, तस्मात् ।

तत्र 'बुद्धी'ति श्रुत्या विष्णोर्देहवत्त्वमवगम्यते । **अङ्गं** देहः, **प्रत्यङ्गानि** हस्तादीनि, **लक्षयामहे** ज्ञापयामः । कथं, **बुद्धिमानित्यादि** ।

'यदात्मको भगवान्' इत्यनया भगवतो देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वम् । **व्यक्तिः** देहः ।

'न ते विष्णो' इत्यनया भगवतो देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वमनादिनित्यत्वम् । जातादिभिरप्राप्यमहित्वस्यान्यथाऽनुपपत्तेः ।

'वासुदेव' इति श्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वम् ।

'अजस्य' इत्यनया देहवत्त्वं तस्याप्यजत्वम् ।

'परो मात्रया' इत्यनया देशकालगुणैरपरिच्छिन्नतनुत्वम् ।

'सद्देह' इत्यादिश्रुतिद्वयेन जन्मादिदोषरहितगुणात्मदेहवत्त्वम् । **सद्देहः** जन्मादिदोषरहितदेहः । **सुखगन्धः** सुगन्धः । **ज्ञानभाः** न तु तैजसभाः । **ज्ञानज्ञान** इत्यादेरतिशयितज्ञान इत्यादिरित्यर्थः ।

प्रियादिशब्दाः सुखविशेषवाचिनः । **अन्यत्** प्राकृतादिकम् ।

'मनस' इत्यादिश्रुतिद्वयेन देहवत्त्वं ततो जगतो जन्म च । 'ब्राह्मणोऽस्ये'त्यादि-वाक्यशेषात् । **पक्षयोः** पार्श्वयोः ।

अत्र कासुचिच्छ्रुतिषु विवक्षितार्थो न स्फुटं प्रतीयते, किन्तूपपत्तिसाध्य इत्याशय-वतोक्तं **बलादिति** ।

आविरासीत् इत्यनेन सत्कार्यवादं सूचयति । **ईयते** ज्ञायते ।

अत्र सकलजगत्कारणत्वस्यैव श्रुतिसिद्धत्वे सर्वदोषपरिहारः सिद्ध्यत्येव; न हि दोषेषु सत्सु तत्सम्भवति, तथाऽपि दोषाभावोऽपि श्रौतोऽस्ति किमुपपत्तिगवेषणयेत्याश-येन सोऽपि दर्शितः । तत्र देहवत्त्वेन देहाभावप्रयुक्तानि दूषणानि प्र(त)युक्तानि, तस्य च देहस्य ज्ञानानन्दादिगुणात्मकत्वेन जननादिदोषपरिहारोऽपि सिद्धः । जनितोतेत्यादिवाक्यं तु बह्वीभिर्निरवकाशादिभिः श्रुतिभिः विरुद्धमन्यथाव्याख्येयम् । तदिदमुक्तं **सन्दर्भबलादिति** ।

परि०— **श्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वमिति** । प्रलयेऽवस्थानोक्त्या अनादिनित्यत्वे सिद्धे स्वरूपेणानादिनित्यब्रह्मादेर्लये सत्त्वाभावोक्तिपूर्वमस्य सत्त्वोक्तौ देहतोऽप्यनादिनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **तस्याप्यजत्वमिति** । अन्यथा सर्वलोकाधारपद्मनाभत्वायोग इति भावः ॥ **देशकाल-गुणैरिति** । सङ्कोचकाभावाद्वर्धनं देशादित्रिभिरिति भावः ॥ **सुखविशेषवाचिन इति** । आनन्द-मयाधिकरणभाष्यटीकोक्तरीत्योपकारजं सुखं प्रियम् । प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ । स्वरूप-भूतसुखमानन्द इति सुखविशेषेत्यर्थः ॥ **अन्यत्प्राकृतादिकमिति** । तथा च द्वितीयश्रुतावपि दोष-रहितदेहलाभात् श्रुतिद्वयेनेत्युक्तं साध्वित्यर्थः ॥ **श्रुतिसिद्धत्व इति** । श्रुतिप्रामाण्यगौरवादित्य-स्याद्यव्याख्याने तथोक्तेरिति भावः ॥ **किमुपपत्तीति** । अज्ञानपारतन्त्र्यजनिमृत्यादिदोषेषु सत्सु जगत्कारणत्वासम्भवादित्येवंरूपोपपत्तीत्यर्थः ॥ **दर्शित इति** । मन इत्यादिभिर्दर्शित इत्यर्थः ॥ **अन्यथा व्याख्येयमिति** । व्याख्यातमेतत् प्राक् जन्माधिकरणे । 'विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम । तौ सोमाद्भवत इति सोमो विष्णोर्जनिता जनयितेत्युच्यत' इति ।

यादु०— **वासुदेव इति श्रुतिद्वयेनेति** । अत्र प्रलयेऽप्यवस्थानोक्त्या अनादिनित्यत्वं तावत् प्रती-यते । तच्च न स्वरूपापेक्षया । जीवसाधारण्यादतस्तद्देहस्यैव तत्सिद्ध्यतीति भावः ॥ **तस्याप्यजत्वमिति** ।

अजस्येत्यनेन पद्मनाभदेहविशिष्टस्यैव भगवतो गृहीतत्वादिति भावः । न च तत्स्वरूपापेक्षया अजत्वम् । तथात्वे 'अजस्य नाभावि'ति षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्यामुख्यतापत्तेः ॥ **परो मात्रयेत्यनयेति** । मात्राया मितेः परोऽसीति विष्णोरपरिच्छिन्नत्वे उक्ते तद्देहस्य परिच्छिन्नत्वात् कथं तस्यापरिच्छिन्नत्वमित्यत उक्तं '**तन्वा वृधाने**'ति । शरीरेणाप्यभिवृद्धो भवसीत्यर्थः । शरीरस्याभिवृद्धिरपरिच्छेदः । स च सङ्कोचे कारणाभावात् त्रिविधोऽपि विवक्षित इति भावः ॥ **जन्मादिदोषरहितेति** । द्वितीयश्रुतावप्यन्यत्प्राकृतादिकं क्वचिदपि नाभूदिति दोषराहित्यस्योक्तत्वात् श्रुतिद्वयेनेत्युपपन्नमिति ज्ञातव्यम् ॥ **सुखविशेषवाचिन इति** । **उपकारजं** प्रियम् । प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ । स्वरूपभूत **आनन्द** इति सुखविशेषवाचिन इत्यर्थः ॥ **अन्यथा-व्याख्येयमिति** । 'विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम, तौ सोमाद्भवत इति सोमो विष्णोर्जनितेत्युच्यत' इति जन्माधिकरणोक्तरीत्या व्याख्येयमित्यर्थः ।

वं०प०— अन्यथा अनादिनित्यत्वाभावे । ननु मनस इति श्रुतौ देहवत्त्वस्य ततो जगज्जन्मनश्च श्रुतत्वेऽपि सहस्रेति श्रुतावीश्वरस्य देहवत्त्वश्रवणेऽपि ततो जगज्जन्माश्रवणात् श्रुतिद्वयेनेति कथमुक्तमित्यत आह **ब्राह्मणोऽस्येति** ॥ **उपपत्तिसाध्य इति** । 'न ते विष्णो जायमान' इति श्रुतौ भगवतो देहस्यानादिनित्यत्वरूपो विवक्षितोऽर्थो जातादिभिरप्राप्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैव प्रतीयते, न स्फुटम् । 'सहस्रशीर्षे'ति श्रुतौ हरेर्जगतो जन्म 'ब्राह्मणोऽस्ये'ति वाक्यशेषबलादेव प्रतीयते, न स्फुटमित्यर्थः । **सिद्ध्यत्येवेति** । अन्यथाऽनुपपत्त्येवेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति **न हीति** । **तत्सम्भवतीति** । जगज्जन्मादिकारणत्वमित्यर्थः । तथा च सकलजगज्जन्मादि-कारणत्वमित्यर्थः । तथा च अर्थात्स्वत एव सिद्धजन्मादिदोषरहितदेहवत्त्वोपपादकं 'सदेह' इत्यादिश्रुतिद्वयकथनं व्यर्थम् ॥ **उपपत्तीति** । न हि दोषेष्वित्युक्तोपपत्तीत्यर्थः । **सोऽपि** श्रौतदोषाभावोऽपीत्यर्थः । दोषाभावप्रति-पादकश्रुतिर्दर्शितेति यावदिति भावः ।

कं०रा०— कथमिति । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे ज्ञापयाम इत्युक्ते कथं केन प्रकारेण भगवतो बुद्धिमत्त्वादिकं ज्ञाप्यत इत्याकाङ्क्षायां बुद्धिमान् मनोवान् अङ्गवान् प्रत्यङ्गवान् भगवान् इत्येवं-प्रकारेण भगवतो बुद्धिमत्त्वादिकं ज्ञापयाम इत्याशयेन वाक्यशेषः प्रवृत्त इति योजनीयमिति भावः । **जातादि-भिरिति** । 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापे'ति श्रुत्या हे विष्णो देव ते महिम्नोऽन्तं जातो न प्राप जायमानो न प्राप्नोति जनिष्यमाणो न प्राप्स्यतीत्युक्तस्य विष्णोर्जातादिभिरप्राप्यमहिमत्वस्य ज्ञाना-दिगुणात्मकनित्यदेहत्वं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । **वासुदेव इति द्वयेनेति** । 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीत्', 'एको नारायण आसीदि'ति श्रुतिद्वयेन प्रलये विष्णोः सत्त्वमितरेषामसत्त्वं चोच्यते । तत्र स्वरूपसत्त्वमात्रविवक्षायां तन्मात्रस्येतरसाधारणतयेतरेषामसत्त्वोक्त्ययोगाद्देहतोऽपि सत्त्वमभिप्रेतमिति वाच्यम् । तथा च प्रलयकालेऽपि सतो देहस्यानादिनित्यत्वावश्यंभावादुक्तश्रुतिद्वयेन विष्णोरजादिनित्यदेहवत्त्वमवगम्यत इति भावः । **अजस्ये-त्यनयेति** । 'अजस्य नाभावि'ति श्रुत्या विष्णोर्नाभ्युक्तेर्नाभेश्च देहाभावेऽनुपपत्तेर्देहवत्त्वं स्वरूपेण जनिराहित्यस्य जीवसाधारणत्वेन विशिष्य अजस्येत्युक्त्ययोगात् देहतोऽपि जनिराहित्यस्याभिप्रेततया देहस्याप्यजत्वमवगम्यत

इति भावः । **परो मात्रयेत्यनयेति** । 'परो मात्रया तन्वा वृधाने'ति श्रुत्या तन्वा वृधान स्वतन्वा व्याप्त विष्णो मात्रया मात्रायाः मितेः परोऽसीति विष्णोरमितत्वोक्तेर्देशकालगुणैरपरिच्छिन्नतनुत्वमवगम्यत इति भावः । यद्वा 'तन्वा वृधाने'ति तनुतेः व्याप्त्युक्तेर्व्याप्तेश्च सङ्कोचकाभावेन देशकालगुणव्याप्तिरूपतया पर्यवसानाद्विष्णोर्देशकाल-गुणैरपरिच्छिन्नतनुत्वमवगम्यत इति भावः । **सुगन्ध इति** । अत्र शोभनो गन्धो यस्येति न बहुव्रीहिः तथात्वे 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य' इति बहुव्रीहावित्वविधानेन सुगन्धिरिति निर्देशापत्तेः । किन्तु शोभनश्चासौ गन्धश्चेति कर्मधारयः । विष्णोः शोभनगन्धात्मकत्वेन तत्सम्भवादिति ध्येयम् । **प्रियादिशब्दा इति** । प्रियादिशब्दानां सुखविशेषवाचित्वमानन्दमयाधिकरणतत्त्वप्रकाशिकायामुक्तं द्रष्टव्यम् । नान्यदभूत् क्वचिदित्यत्र अन्यशब्दार्थमाह **अन्यत्प्राकृतादिकमिति** । आदिशब्देन भौतिकं गृह्यते । **मनस इत्यादिश्रुतिद्वयेनेति** । 'मनसोऽस्याभवद्ब्रह्मा ललाटादपि शङ्कर' इति श्रुत्या 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इति श्रुत्या च विष्णोर्देहवत्त्वं ततो देहाज्जगतो जन्म चाव-गम्यत इत्यर्थः । ननु 'मनसोऽस्याभवद्ब्रह्मा ललाटादपि शङ्कर' इति श्रुतौ विष्ण्ववयवेभ्यो ब्रह्मादीनामुत्पत्ति-कथनेन विष्णुदेहाज्जगज्जन्मप्रतीतावपि 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इति श्रुतौ ततस्तज्जन्म न प्रतीयत इत्यत आह **ब्राह्मण इति** । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत' इत्यादि वाक्यशेषस्थसामानाधिकरण्यस्य 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायते'त्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया ब्राह्मणादेर्विष्णुमुखाद्यवयव-जातत्वपरत्वेन तद्देहाज्जगतो जन्म तत्रापि प्रतीयत इति भावः । **आविरासीदित्यनेनेति** । प्रागत्यन्तासत एव जगत उत्पत्तावाविरासीदितिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति भावः । **जनितोतेत्यादीति** । जनितोत विष्णोरिति वाक्यं तु बह्वीभिर्निरवकाशाभिरुदाहृतश्रुतिभिः विरुद्धत्वात् जन्माद्यधिकरणोक्तन्यायेन प्रकारान्तरेण व्याख्येयमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— नित्यश्चासौ गुणात्मा चेतीति । **नित्यपदस्य** गुणविशेषणत्वे भगवतो देहयोगादिनापि अनित्यता नेत्यत्र इदं प्रमाणं न स्यादत एवमुक्तम् । **जातादिभिरप्राप्यमहिमत्वस्यान्यथानुपपत्तेरिति** । **आदिपदेन** जायमानादिर्गृह्यते । **अन्यथा** भगवद्देहस्यानादिनित्यत्वाभावे । भगवद्देहस्यानादिनित्यत्वे इतरेषां देहस्य तदभावेन तदप्राप्यो महिमा एतदादिर्भविष्यति । अन्यथा एतस्याभावात् जननमरणादिसाम्येन व्यावृत्त-महिमान्तरस्याप्यभावादिदमनुपपन्नं स्यादिति भावः । **अजस्येत्यनेन सदेहत्वमिति** । नाभाविति शरीरैक-देशनाभ्युक्तेः इति भावः । **ज्ञानभा इति** । ज्ञानात्मका भा इत्यर्थः । **न तु तैजसभा इति** । जडप्रकाश-वन्नेत्यर्थः । **सुखविशेषवाचिन इति** । उपकारजं प्रियम् । प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ । इत्याद्यन्यतो-ऽवगन्तव्यम् । **प्राकृतादिकमिति** । **आदिपदेन** भौतिकं गृह्यते । शिर आदिकमित्यर्थः । **क्वासुचिदिति** । 'यदात्मको भगवान्, न ते विष्णो जायमानो, अजस्य नाभौ' इत्यादिश्रुतित्रय इत्यर्थः । **अजस्य** इत्यत्र नाभ्युक्त्यन्यथानुपपत्त्या देहप्रतीतेरिति द्रष्टव्यम् । **बलादितीति** । **बलात्** सामर्थ्यात् । अन्यथानुपपत्तेरिति यावत् । **सन्दर्भबलादितीति** । **सन्दर्भपदेन** समुदायप्रतीतेः तस्य च बहुत्वमन्तराऽनुपपत्तेरिति भावः ।

शे०चं०— उदाहृतश्रुतिभिर्गुणानां नित्यत्वानुक्तेर्गुणात्मकत्वेन देहनित्यत्वसिद्ध्यसम्भवेन गुणविशे-षणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, देहसद्भावपक्षोक्तदोषपरिहाराय अवश्यवक्तव्यस्य देहनित्यत्वस्य साक्षादनुक्तिप्रसङ्गात्, बहु-

व्रीहेरन्यपदार्थप्रधानस्य वर्तिपदार्थप्रधानकर्मधारयात् जघन्यत्वाच्च नित्यत्वस्य गुणविशेषणतामङ्गीकृत्य नित्या गुणा यस्येति व्याख्यानमनुपपन्नमिति भावेन अन्यथा व्याचष्टे **नित्यश्चासाविति** । किमत्र देहप्रत्यायकमित्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गपदमेवेति तत्पदद्वयार्थमाह **अङ्गमिति** ॥ **ज्ञापयाम इति** । शिष्यादीन्प्रतीति शेषः । यदात्मक इति वाक्ये देहप्रत्यायकाभावात् कथं तेन देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वसिद्धिरित्यतो व्यक्तिपदमेव तत्प्रत्यायकमिति भावेन तद्व्याचष्टे **व्यक्तिरिति** ॥ **जातादिभिरिति** । अत्र तावद्विष्णोर्जातादिभिरप्राप्यमहिमत्वमुच्यते । तत्र विष्णोरपि जातत्वे तस्यापि प्रतियोगिकोटिनिवेशप्रसङ्गेनाजत्वे सिद्धे स्वरूपेणाजत्वस्य जीवादिसाधारणत्वेन देहत एव तस्य वक्तव्यतया तदुपपादकत्वेन ज्ञानादिगुणात्मकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अनादिनित्यदेहत्वमिति** । अत्र प्रलयेऽवस्थानोक्त्या अनादिनित्यत्वं प्रतीयते । तच्च न तत्स्वरूपापेक्षया जीवादिसाधारण्यात् । अतस्तद्देहापेक्षयैव तद्वक्तव्यमिति देहस्यानादिनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **तस्याप्यजत्वमिति** । अजस्येत्यनेन पद्मनाभदेहविशिष्टस्यैव भगवतो गृहीतत्वादिति भावः ॥ **अपरिच्छिन्नतनुत्वमिति** । **मात्रया** मितेः परोऽसीति विष्णोरपरिच्छिन्नत्वे उक्ते तद्देहस्य परिच्छिन्नत्वात् कथं तस्यापरिच्छिन्नत्वमित्यत उक्तं **तन्वा वृधानेति** । शरीरेणाप्यभिवृद्धत्वं तदर्थः । शरीरस्याभिवृद्धिर्नाम अपरिच्छेद एवेति देहस्य योग्यतया श्रुत्यन्तरबलाद्वा त्रिविधापरिच्छिन्नत्वसिद्धिरिति भावः । **जन्मादिदोषरहितेति** । द्वितीयश्रुतावप्यन्यत्प्राकृतादिकं क्वचिदपि नाभूदित्युत्तरव्याख्यानानुरोधेन दोषराहित्यस्योक्तत्वलाभात् श्रुतिद्वयेनेत्यस्योपपत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **सुखविशेषवाचिन इति** । उपकारजं **प्रियं**, प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ **मोदप्रमोदौ**, स्वरूपभूत **आनन्द**, इति वा, श्रवणोत्थं **प्रियं**, दर्शनोत्थो **मोदो**, भोगोत्थः **प्रमोदः**, स्वरूपभूत **आनन्द** इति वा टीकोक्तरीत्येति शेषः । नन्वत्र दोषराहित्यं न प्रतिपाद्यते तत्कथमस्य दोषराहित्ये प्रमाणतयोपन्यास इत्याशङ्क्य नान्यदभूदित्यनेनैव तत्प्रतिपादनाद्युक्तोऽस्य प्रमाणतयोपन्यास इति भावेन तत्सिद्ध्यर्थमन्यपदं दोषपरतया व्याचष्टे **अन्यत्प्राकृतादिकमिति** । ननु सहस्रशीर्षेति वाक्ये भगवतो देहप्रतिपादनेऽपि ततो जगतो जन्मानुक्तेः कथमुभयत्र प्रमाणतयोपन्यास इत्यत आह **ब्राह्मणोऽस्येत्यादीति** । श्रुतावासेत्येतत् 'यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकमि'त्येतद्वाक्यस्थस्यासेत्यत्य साधुत्वव्युत्पादनेन कृतसाधुत्वव्युत्पादनम् । ननु विष्णोर्देहाज्जगज्जातमित्येव वक्तव्यमाविरासीदित्याविर्भावकथनं तु किमर्थमित्यतः सत्कार्यवादसूचनद्वारा वैशेषिकाद्यभिमतात्यन्तासत्कार्यवादनिरासार्थं तदिति भावेन तत्प्रयोजनमाह **आविरासीदित्यनेनेति** ॥ **सिद्ध्यत्येवेति** । तथा च तत्साधनाय श्रुत्युपन्यासोऽनर्थक इति भावः ॥ **सोऽपीति** । न तूक्तोपपत्त्या तत्सिद्धिर्न सम्भवतीत्यभिप्रेत्येति भावः ॥ **देहाभावप्रयुक्तानीति** । सम्बन्धानुपपत्त्यज्ञत्वप्रसङ्गादीनीत्यर्थः ॥ **जननादिदोषेति** । देहवत्त्वप्रयुक्तान्तवत्त्वसुखदुःखादिभोगप्रसङ्गादिदोषेत्यर्थः । तर्हि निर्विषयत्वाद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह **जनितोतेत्यादीति** ॥ **अन्यथा व्याख्येयमिति** । 'गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेदि'त्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे 'विष्णुरिति यज्ञस्य यजमानस्य वा नाम, तौ सोमाद्भवत इति सोमो, जनितोत विष्णोरित्युच्यत' इति प्रागुपदर्शितप्रकारेण व्याख्येयमित्यर्थः । यद्यपि सोमादिशब्दवाच्यान्मूलरूपादवताररूपप्रादुर्भावपरतया सन्न्यायरत्नावलीव्याख्यानानुसारेण तथैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथाऽपि सोमादिपदानां प्रसिद्धार्थपरत्वेऽपि 'अतो दोषवचो यत्र तद्वाक्यमवरं वदेदि'त्यृग्भाष्या-

नुसारेण 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः' इत्यादिश्रुत्या विष्णुशब्दस्य यज्ञादिनामत्वेनैवमपि व्याख्यातुं शक्य-मिति भावेन व्याख्यानान्तरमेतदिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— देहनित्यत्वसिद्धेरसम्भवेनेति पाठः । अत्रायं भावः । अत्र हि गुणानां नित्यत्वात् तदा-त्मकदेहस्यापि नित्यत्वमिति परम्पराभिप्रायेण गुणग्रहणम् । तदनुपपन्नम् । गुणानां नित्यत्वे सिद्धे किल तादृशगुणात्मकतया देहनित्यत्वसिद्धिः स्यात् । न चासावस्ति । उक्तप्रमाणानां गुणनित्यतासाधकत्वाभावेन बलात् नित्यगुणात्मन इति देहविशेषगुणायोगात् । ततश्च नित्यादित्येव वाच्यमिति । नित्यत्वाद्युक्तेरित्यादे-रनुपपन्नमित्यनेन सम्बन्धः । **गुणात्मकत्वेनेति** । न ते विष्णावित्यनयेत्यादिवक्ष्यमाणरीत्येति शेषः । **गुण-विशेषणेति** । गुणीयनित्यत्वरूपविशेषणेत्यर्थः । **टीकोक्तरीत्येति शेष इति** । आनन्दमयाधिकरणीयतत्त्व-प्रकाशिकोक्तरीत्येत्यर्थः । एतच्चोपपादितमस्माभिः तद्व्याख्याने । **श्रुताविति** । 'मनसोऽस्य भवेद् ब्रह्म' इत्यस्यां श्रुतौ मुखादासेत्यत्रत्य आसेत्येतदित्यर्थः । **यथा द्रौणेरित्यादि** । नविलक्षणत्वाधिकरणीयवाक्यस्थस्येत्यर्थः । **गुणाः श्रुता इति ह्यस्मादित्यादि** । जन्माधिकरणीयेत्यर्थः । **इति ऋग्भाष्यानुसारेणेति** । ऋग्भाष्यादिकथन-प्रसङ्गे दोषाभिधायिवाक्यगतिकथनावसरे विष्णुरमादीनामपि दोषश्रवणमाशङ्क्य तत्परिहारोक्तेति शेषः । ...... -सारेणाह **केचित्त्विति** । ....अनुसारेणाह **अन्ये त्विति** । ....मप्याह **गच्छतीत्यादा**वित्यादिना **अप्याहु**रित्यन्तेन ।

स०व्र०— गुणानां नित्यत्वस्य श्रुत्यनुक्तत्वादाह **नित्यश्चेति** । **जातादिभिरिति** । अत्र विष्णोः जातादिभिरप्राप्यमहिमत्त्वमुच्यते । तत्र विष्णोरपि जातत्वे तस्यापि प्रतियोगिकोटिनिवेशापत्त्या अजत्वे सिद्धे स्वरूपेण अजत्वस्य सर्वसाधारणतया देहत एव तद्वक्तव्यमिति भावः । 'मनस' इत्यादिश्रुतिद्वयेन देहवत्त्वं, ततो जगतो जन्म चेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । तत्राद्यवाक्ये अजत्वस्य प्रतीतावपि द्वितीयवाक्ये 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यत्र देहवत्त्वप्रतीतावपि जगतस्ततो जन्मनोऽप्रतीतेः श्रुतिद्वयेत्यसामञ्जस्यादित्यत आह **ब्राह्मणोऽस्येतीति** ।

वि्ठ०— **जातादिभिरिति** । भगवद्देहस्य जन्मादिसर्वसद्भावे स्वस्यापि जातादित्वप्राप्त्या जातादिभि-रात्ममहिमत्वायोगात् पूर्वजातैर्जनिष्यमाणैश्चाप्राप्तमहिमत्वमनादित्वेन विना नोपपद्यते । अनादित्वादेव न सादिभिः प्राप्त इति । नित्यत्वादेव नानित्यैः प्राप्त इतीत्येके । अन्ये तु भगवतो जातत्वे स्वेन प्राप्तमहिमत्वेन जातादि-भिरप्राप्तमहिमत्वानुपपत्तिरिति सङ्गिरन्ते । **वासुदेव इति श्रुतिद्वयेनेति** । अत्र प्रलयेऽप्यवस्थानोक्त्यानादित्वं प्रतीयते । न चैतत्स्वरूपापेक्षया जीवसाधारणात् । अतः स्वदेहस्यैवेति सिद्ध्यतीति भावः । **अजस्येत्यन-येति** । अत्र **अजस्य नाभा**विति सम्बन्धार्थकषष्ठीबलात्पद्माश्रयनाभिविशिष्टस्य भगवतो अजशब्देन गृहीतत्वाद् देहवत्त्वं तस्याजत्वं चावगम्यत इत्यर्थः । **परो मात्रयेत्यनयेति** । मात्रया मितेः परोऽसीति देहकारणगुणैरपर-च्छिन्नत्वमुक्त्वा तद्देहस्याप्युच्यते । तन्वा देहेन वृधान परिपूर्णेति वृधानत्वं च प्रसक्तं देशकालगुणैरपरिच्छिन्न-त्वमेवेति भावः । **श्रुतिद्वयेनेति** । 'सद्देह' इति 'आनन्द एक एवे'ति श्रुतिद्वयेनेत्यर्थः । अत्र देहवत्त्वं स्फुटं

दोषरहितं त्वाद्यायां सच्छब्देन द्वितीयायां नान्यदभूदिति प्रकृत्यादिनिषेधोक्त्या गम्यत इति ज्ञेयम् । **तद्विशेषवाचिन इति** । स्वरूपभूत आनन्दः मोदो भोगनिमित्तकः प्रमोदस्तद्विशेषोत्थः श्रवणोत्थं प्रियनामेत्येवं सुखविशेषवाचिन इत्यर्थः । **श्रुतिसिद्धत्व इति** । श्रुतिप्रामाण्यगौरवेणेति भावः । श्रुतिप्रामाण्येन जगत्कारणतानिश्चयेऽपि दोषाभावः कथं सेत्स्यत इत्यत आह **न हीति** । ननु श्रुतिभिर्ज्ञानाद्यात्मकदेहवत्त्वसिद्धावप्यसर्वज्ञतादिदूषणपरिहारः कथमित्यत आह **देहवत्त्वेनेति** । क्वचिद्वाक्ये जननादिकं हरेः श्रूयत इति तत्प्रतिपक्षतेत्यत आह **जनितोतेति** । **अन्यथा व्याख्येयमिति** । व्याख्यातमेतज्जन्माधिकरणे । विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम । तौ सोमाद्भवत इति सोमो विष्णोर्जनितेत्युच्यत इति ।

चषकः— **ज्ञानभाः** ज्ञानात्मकभास्वरूपः ।

॥ इति एतावदुक्तश्रुतीनां तात्पर्यम् ॥
॥ इति 'विष्णुदेहात्सर्वजगदुत्पत्ति'प्रतिपादकश्रुतीनामुदाहरणम् ॥
॥ इति शैवादिमतोक्तदोषजातस्य वैष्णवमते वैशिष्ट्यादभावः ॥

* * *

॥ अथ विष्णुदेहस्य अभौतिकत्वादिना विरोधशङ्का,
तत्परिहारः, उपसंहारश्च ॥

७३ **सु०—** स्यादेतत् 'देहो ज्ञानानन्दादिगुणात्माऽनादिनित्यश्चेत्येतच्छशो विषाणवानितिवद्विरुद्धम्, यो देहः स भौतिको जन्मादिमानिति नियमदर्शनात्; ततो विष्णोर्देहमङ्गीकृत्य तस्याभौतिकत्वाद्यङ्गीकारे शशस्यापि विषाणित्वमङ्गीकार्यमि'त्यतो देहस्याभौतिकत्वादिना विरोधं तावदपाकरोति **मानवत्त्वादिति** ।

अनु०— मानवत्त्वाद्विरोधः को

क इत्याक्षेपे । नास्ति विरोध इत्यर्थः । इदानीं शशविषाणप्रतिबन्दीं मोचयति **नेति** ।

नामानं क्वचिदिष्यते ।

अङ्गीकुर्मः शशविषाणमपि यदि परमेश्वरविग्रहस्यानन्दाद्यात्मकत्वमिव प्रामाणिकं, स्यात् । न चैवम् । न ह्यप्रामाणिकं केनापि कदाऽपि क्वचिदप्येष्टुं शक्यत इति ।

ननु प्रामाणिकत्वेऽपि विरोधाभावः कथमित्यत आह **अविरोध इति** ।

अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ।

ययोः क्वचित्सहदर्शनं तयोरविरोधः, ययोस्तु नियमेन व्यधिकरणतयैव दर्शनं तयोः विरोध इत्येवं सहदर्शनासहदर्शनलक्षणेन मानेन (हि) वस्तूनामविरोधविरोधाववगन्तव्यौ, तन्नियामकस्यान्यस्याभावात् । अतः प्रमाणेन सह दृष्टेऽर्थे विरोधः कथं स्याद्व्याघातादिति ।

उपसंहरति **अत इति** ।

अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते ।

प्रमाणैः सह दृष्टेऽर्थे विरोधस्यानाशङ्कनीयत्वात् । **उक्तम्** उदाहृताभिः श्रुतिभिः । **समस्तं** चिदानन्दाद्यात्मकनिरवद्यविग्रहेण जगत्कारणत्वम् । एतच्चारूपवदेवेत्यादिना वक्ष्यमाणं शिष्यहितैषिणाऽऽचार्येणात्रोक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

परि०— ननु परमतनिरासप्रस्तावे स्वमतस्थापनमुत्सूत्रितमिह कस्माद्भाषितमित्यत आह **एतच्चारूपवदेवेति** । 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'ति भक्तिपादीयाधिकरणे वक्ष्यमाणाप्राकृतविग्रहत्वमित्यर्थः ।

वं०प०— **तदिति** । अविरोधविरोधेत्यर्थः ।

कं०रा०— **वस्तूनामिति** । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन इति आमो नुटि कृते नामीति दीर्घः । ननु 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यादिना सूत्रकारेणैव विष्णोरप्राकृतचिदानन्दाद्यात्मकदेहवत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत्र भाष्यकारीयं (कर्मकरणयोग्यमिति यावत्, एतत्प्रकारेणेति वा) तद्व्युत्पादनं व्यर्थमित्यत आह **एतच्चेति** ।

श्रीनिधि०— दर्शनविरोधयोः न परस्परविरहव्याप्यत्वेन तद्भवतीति अवगन्तव्यम् । नन्वेतन्निरूपणमुत्सूत्रं 'अरूपवादे वे'त्यस्यार्थोऽयमिति चेत्तर्ह्यनवसरग्रस्तत्वमित्यत आह **एतच्चेति** ।

शे०चं०— **दर्शनादिति** । अस्मदादिशरीरेष्विति शेषः ॥ **व्याघातादितीति** । प्रमाणेन सह दृष्टं विरुद्धं चेत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यधिकरणवैयर्थ्यं तत्प्रयोजनस्यानेनैव सिद्धेरित्यतः तदधिकरणप्रमेयस्यैवेह भाष्यकारेण प्रतिपादनान्नानेन तस्य गतार्थतेति भावेनाह **एतच्चेति** ।

स०व्र०— नन्वेवं 'अरूपवदेव' इत्यधिकरणं व्यर्थम् । तत्कार्यस्यानेनैव सिद्धत्वादित्यतः तदधिकरण-प्रमेयस्यैवात्र प्रतिपादनात् नानेन तस्य गतार्थतेति भावेनाह **एतच्चेति** ।

विठ्ठ०— उत्सूत्रमेतत्प्रमेयं किमर्थमुच्यत इत्यत आह **एतच्चारूपवदेवेति** ।

॥ इति विष्णुदेहस्य अभौतिकत्वादिना विरोधशङ्का, तत्परिहारः, उपसंहारश्च ॥
॥ इति हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वनिराकरणपरतया 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'-इत्यादित्रयाणां सूत्राणां व्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्योपपादनम् ॥
॥ तत्र उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्यशङ्का, तन्निरासश्च ॥
॥ तत्रादौ उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्यशङ्का ॥

७४ **सु०—** **ननु ''एतदस्माकमपि समानम् । तथा हि । यद्यपि पाशुपतादिकमशक्यावधारणप्रमाणभावं तथाऽपि 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति', 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे', 'स इमान् लोकानीशत ईशनीभिः' इत्याद्याः श्रुतयस्तावच्छिवस्य जगज्जन्मादि-हेतुतामाचक्षते, शिवादिनामोपेतत्वात्; न च तथाविधस्यासमञ्जसत्वं सम्भवतीत्युदाहृताः श्रुतयोऽन्यथा योज्याः । अतः सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं श्रुतिरेवाभासयिष्यति, तद्धटकं वा किमपि कल्पयिष्यति'' इति ।**

वं०प०— **तथाविधस्य** जगज्जननादिहेतोः । **असमञ्जसत्वम्** । **श्रुतयो** 'अस्य देवस्ये'त्याद्याः ॥

कं०रा०— **ज्ञात्वेति** । 'ज्ञात्वा शिवमि'ति श्रुतिः शिवज्ञानान्मोक्षमावेदयन्ती शिवस्य मोक्षहेतुता-माचष्टे । 'एको रुद्र इति' श्रुतिः सृष्टेः प्राग्रुद्रस्यैव सत्त्वं वदन्ती तस्य जगज्जननहेतुतां 'स इमां लोकानीति' इति श्रुतिस्तु शिवस्य जगन्नियामकत्वादिकमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेताः श्रुतयः शिवस्य जगज्जननादिहेतुत्वपराः कुत इत्यत आह **शिवादिनामेति** । **तथाविधस्येति** । जगज्जननादिहेतोरित्यर्थः । **उदाहृताः श्रुतय इति** । 'अस्य देवस्य मीढुषः', 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानम्' इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । **श्रुतिरेवेति** । शिवस्य जगज्जननादि-हेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिरेवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **ईशनीभिः** सामर्थ्यैः । **जन्मादीति** । **आदिपदेन** ज्ञात्वेत्यादिवाक्योक्तो मोक्षादि-र्गृह्यते । **असमञ्जसत्वं** दोषित्वम् ।

शे०चं०— अशक्यावधारणेति । उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वादिति शेषः ॥ **तथाविधस्येति** । निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या जगत्कारणतया अवधारितस्येत्यर्थः । अन्यथा तादृशस्य विष्णोरप्यसामञ्जस्य प्रसङ्गादिति भावः । **उदाहृता इति** । 'अस्य देवस्य', 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदमि'त्यादिनेति शेषः । **अन्यथा योज्या इति** । तद्वाक्यस्थरुद्रादिशब्दानां यत्किञ्चित्क्रूरमात्रपरत्वं न पशुपतिपरत्वमित्यन्यथा योज्या इत्यर्थः । अन्यथा 'जनितोत विष्णोरि'त्यस्याप्यन्यथायोज्यत्वं न स्यादिति भावः ।

विठ्ठ०— न च तथाविधस्येति । न हि श्रुतिसिद्धजन्मादिकारणत्वस्य ईश्वरस्य असमञ्जसत्वं दोषित्वं भवति । तथात्वे अस्मदादिवज्जगज्जन्माद्यनुपपत्तेरिति भावः ।

॥ इति उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्यशङ्का ॥

* * *

॥ अथ 'उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्य'शङ्कायाः निरासः ॥

७५ **सु०—** अत आह **शिवादीति** ।

अनु०— शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ।

भवेदेवं यद्येताः श्रुतयः शिवपराः स्युः, न चैवम्, किन्तु शिवादिनामयुक्ता अपि विष्णुविषया एव ।

नन्वेतत्कुतः, एवं सत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव 'एको नारायण इत्याद्या अपि श्रुतयः शिवपरा' इति; मैवम्, शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमत्त्वात् । नारायणादिनाम्नां शिवे शक्त्यभावात् । अत्रापि किं मानमित्यत आह नामानीति ।

नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः ।
विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ।
न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ ।
इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ॥

अनेन 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोक' इत्यादिकां श्रुतिमुपादत्ते ।

'एक' इत्यनेन 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति । नामानि धत्त इति नामधाः ।

नान्यस्य वाचकानि । न तदन्येषु वर्तन्ते । अपरे शिवादिशब्दाः ।

उक्तः समन्वयश्च तत्र मानम् इति सम्बन्धः ।

समन्वयग्रहणेनैतदपि परिहृतम्, 'एता अपि श्रुतीरहं शिवादिवि(ववि)षयतया व्याख्यास्यामी'ति, उपक्रमादिभिर्लिङ्गादिभिश्च भगवत्परतया निश्चितत्वादिति ।

परि०— नान्यस्येत्यनुवादेन शेषमाह **वाचकानीति** । **तदन्येषु** इत्यनुवादः । **वर्तन्त** इति शेषोक्तिः ।

वं०प०— समन्वयेति । उपक्रमादिप्रमाणकशक्तितात्पर्यलक्षणसम्बन्धरूपसमन्वयग्रहणेनेत्यर्थः । **एताः** 'नामानी'त्यादिकाः ।

श्रीनिधि०— इत्यादिकामिति । आदिपदेन 'यदाविरासीत् अनृतस्य सर्वं, नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इत्यादिश्रुतिर्गृह्यते । **धत्त इति** । तव्या...य इति फलितोऽर्थः । **एता अपीति** । 'नामानी'त्यादिका अपीत्यर्थः । समन्वयग्रहणेन कथं परिहृतमित्यत आह **उपक्रमादिभिरिति** । भाष्यादावित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये । 'शैवे च स्कान्दे', 'श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः' इत्यादि ।

शे०चं०— ननु शिवादिसर्वनाम्नां विष्णुवाचित्वे कथं 'यो देवानां नामधा' इति श्रुतिः प्रमाणम् । तत्र तत्प्रत्यायकाभावात् । नामधा इत्यस्य च अश्वकर्णादिशब्दवत् संज्ञामात्रत्वादित्यतः अश्वकर्णादिशब्दानां सर्वथा यौगिकत्वासम्भवात् केवलरूढत्वमाश्रीयते । इह तु क्लृप्तावयवशक्त्यैव प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ समुदायशक्तौ प्रमाणाभावेन रूढेरनौचित्याद्यौगिकत्वमेवेत्यतस्तेनैव विवक्षितलाभात् प्रामाण्योपपत्तिरिति भावेन नामधा इत्येतद्व्युत्पादयति **नामानि धत्त इति नामधा इति** । 'आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्चे'ति चकाराद्विचि नामधा इत्यस्य साधुत्वमिति भावः । केचित्तु नामानि धीयन्ते देवेषु निधीयन्तेऽनेनेति नामधा इति करणसाधनत्वभ्रान्तिं वारयितुं नामानि धत्त इति व्याख्यानमित्याहुः । तन्न । करणे विचोऽननुशासनादेव तथाविधभ्रान्त्यनुदयात् । अन्ये तु यो देवानां नाम नामानि वेद यश्च धत्त इति धा इत्यन्यथाप्रतीतिनिवारणायेदं व्याख्यानमित्याहुः । गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य च देवदत्तगतत्वदर्शनात् कर्तृगतत्वे बाधकसद्भावादेव च छिनत्तीत्यादौ फलस्यान्यगतत्वाभ्युपगमात् । प्रकृते फलीभूतव्यवहारादेः कर्तृगतत्वे बाधकाभावान्न तत्त्याग इत्याशयेनेदं व्याख्यानमित्याहुः ।

स०व्र०— गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य च देवदत्तगतत्वस्य दर्शनात् कर्तृगतत्वे बाधकसद्भावेनैव छिनत्तीत्यादौ फलस्यान्यगतत्वाभ्युपगमात् प्रकृते च फलीभूतव्यवहारादेः कर्तृगतत्वे बाधकाभावान्न तत्त्याग इति भावेनाह **नामानीति** ॥ **समन्वयग्रहणेनेति** । न केवलं समन्वयेन शिवादिशब्दोपेतानां श्रुतीनां विष्णुवाचित्वमेव सिद्धमिति । किं नाम एतासां श्रुतीनां शिवादिविषयत्वाभावोऽप्युक्तो भवतीत्यर्थः ।

वि०ठ०— मूले विष्णुनामानीति न प्रतीकग्रहणं किन्तु स्वतन्त्रवाक्यद्वयम् । तत्र नान्यस्येत्यनन्तरं वाचकानीति तदन्येष्वित्यनन्तरं न वर्तत इत्यध्याहारं दर्शयति **नान्यस्येति** । **उक्तः समन्वय इति** । प्रथमाध्यायोक्तः सर्वशब्दसमन्वय इत्यर्थः ।

॥ इति 'उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्य'शङ्कायाः निरासः ॥

॥ इति उक्तार्थस्य शैवादिमतेष्वपि साम्यशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

॥ अथ शिवादेर्जगज्जन्मादिकारणत्वे शैवादिपुराणप्रामाण्यशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

७६ **सु०—** **'मा भूच्छ्रुतिभिः शिवस्य जगत्कारणत्वावधारणं शैवपुराणैस्तु भविष्यति । न च तान्यपि विष्णुपराणि, उपक्रमादिबलेन शिवविषयतया निश्चितत्वादि'त्यत आह पुराणानीति ।**

अनु०— पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा ।

पुराणाद्यैः वैष्णवैः । **विरुद्धत्वात्** प्राक् प्राबल्यचिन्तायाः सत्प्रतिपक्षत्वात्, तदुत्तरं बाधितत्वाच्च । **तत्** तत्र, शिवस्य जगत्कारणत्वे ।

कं०रा०— **तदुत्तरमिति** । प्राबल्यचिन्तानन्तरं वैष्णवपुराणानां प्राबल्यस्य निश्चितत्वेन शिवपुराणानां तद्बाधितत्वमिति भावः ।

शे०चं०— **पुराणैस्त्विति** । तेषु विष्ण्वादीनामुपसर्जनत्वोपपादनपूर्वकं शिवादीनां जगत्कारणत्वस्याभिहितत्वादिति भावः । **उपक्रमादिभिरिति** । तात्पर्यलिङ्गविरोधान्न तेषां विष्णुविषयत्वमिति भावः । **प्रागिति** । शैवपुराणापेक्षया वैष्णवपुराणानां विशेषानिर्धारणायां सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः । **तदुत्तरं त्विति** । श्रुतिसंवादित्वेन वैष्णवपुराणानां प्राबल्यनिर्णयानन्तरमित्यर्थः ।

॥ इति शिवादेर्जगज्जन्मादिकारणत्वे शैवादिपुराणप्रामाण्यशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

७७ सु०— 'न केवलं वैष्णवादिपुराणादिविरुद्धत्वादप्रमाणं शैवपुराणम्, किन्तु शैवप्रमाण(पुराण)विरुद्धत्वादपी'त्याह **तदिति** ।

अनु०— तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः ।

तद्विरुद्धेषु शैवपुराणादिविरुद्धेषु शिवजगत्कारणादिषु, **नो मानं** शैवपुराणमिति शेषः । कथं शैवपुराणस्य शैवपुराणविरोध इत्यत आह **पूर्वेति** । एतच्चान्यत्र दर्शितम् ।

किञ्च शैववैष्णवपक्षपातशून्यब्राह्मपुराणविरुद्धत्वाच्च शैवपुराणं विमतेऽर्थे न मानमित्याह **समेति** ।

समब्राह्मविरोधाच्च

इदमप्यन्यत्र दर्शितम् ।

'एवं तर्हि वैष्णवानामपि पुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात्, तेषामपि शैवब्राह्मपुराणविरुद्धत्वात् पूर्वापरविरोधाच्चे'त्यत आह **नियमादिति** ।

नियमाद्वैष्णवेष्वपि ।

एकप्रकारत्वात् । पूर्वापरविरोधाभावात् । शैवादिपुराणानामेतत्प्रतिबन्धकत्वाद्यसामर्थ्यादिति **अपे**रर्थः । तेषां नाप्रामाण्यमिति शेषः ।

ननु वैष्णवेष्वपि पुराणादिषु शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं विष्णुना तदीयस्तुत्यादिकरणं च प्रतीयत एव, तत्कथं नियम उच्यत' इत्यत आह **मोहार्थमिति** ।

मोहार्थमुक्तितश्चैव

शिवादीनां जगत्कारणत्वादेरयोग्यजनव्या**मोहनार्थं** एव **उक्तितः**, चशब्दाद्विष्णुना शिवस्तुत्यादेः **मोहार्थं** कृतस्यानुवादतश्च नियमो न विरुद्ध इति ।

कथं शैवपुराणादीनां प्रतिरोधकत्वाद्यसामर्थ्यमित्यत आह **मोहार्थमिति** । शैवपुराणादीनां मोहार्थमेव उक्तितः कृतत्वात् । **चशब्देन वैष्णवानां तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वात् । अत्र चार्थेऽन्यत्र प्रमाणान्युक्तानि** ।

परि०— एतच्चान्यत्रेति । शैवपुराणविरोधाच्छैवपुराणमप्रमाणमित्येतच्छैवे च स्कान्द इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णये, द्वितीयाध्यायगीताभाष्ये, प्रथमाध्यायबृहद्भाष्यादौ चेत्यर्थः । अत एवान्यत्रेति सामान्येनोक्तिः । **इदमप्यन्यत्रेति** । 'ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते' इति श्रीमद्भाष्यादिपूर्वोक्तग्रन्थेष्विति ज्ञेयम् । मोहार्थमित्येतत्प्रकारान्तरेण योजयति **कथं शैवेति** ॥ **अत्र चार्थेऽन्यत्रेति** । 'शैवान् पाशुपताच्चक्रे' इति 'मोहार्थान्यन्यशास्त्राणी'त्यादिना तात्पर्यनिर्णयादिग्रन्थेष्वेवेत्यादि ध्येयम् ।

यादु०— एतच्चान्यत्रेति । 'शैवे च स्कान्दे' इत्यादिभाष्ये इत्यर्थः ॥ **इदमप्यन्यत्रेति** । ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते' इत्यादिभाष्ये इत्यर्थः ॥ **अत्र च अर्थेऽन्यत्रेति** । 'मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हरेः । अतस्तेषूक्तमग्राह्यमसुराणां तमोगतेः । यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः', 'वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमाणान्येव' इत्यादीनि प्रमाणानि महाभारततात्पर्यनिर्णयादावुक्तानीत्यर्थः ॥

वं०प०— पक्षपातशून्येति । समशब्दार्थकथनम् ॥

कं०रा०— समब्राह्मविरोधाच्चेति वाक्यं समशब्दार्थं वदन्नेवावतारयति **किं च शैववैष्णवेति** ।

श्रीनिधि०— अन्यत्रेति । **अत्रापि** भाष्यादौ । तद्वाक्यं च 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभाजिनः' इत्यादि । **अयोग्यजनव्यामोहनार्थमेवोक्तित इति** । प्रतिपादनादित्यर्थः । **अन्यत्र प्रमाणान्युक्तानीति** । 'एष मोहम्' इत्यादीनि भाष्यादावित्यर्थः ।

शे०चं०— एतच्चान्यत्र दर्शितमिति । ''तद्ग्रन्थविरोधाच्च । तथा हि । शैवे स्कान्दे 'यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने' इत्यादिना गीताभाष्ये,' शैवे च स्कान्दे, 'श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुख' इत्यादिना भाष्ये'' च दर्शितमित्यर्थः ॥ **इदमप्यन्यत्र दर्शितमिति** । 'समब्राह्मविरोधाच्चे'त्यादिना गीताभाष्ये, ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युत' इत्यादिना भाष्ये च दर्शितमित्यर्थः । वैष्णवादिपुराणानां पूर्वापराविरोधोपपादकतया मोहार्थमिति वाक्यं व्याख्याय शैवपुराणानामेतत्प्रतिबन्धकत्वासामर्थ्योपपादकतयाऽपि तदेव व्याख्यातुं शङ्कते **कथमित्यादिना** । शैवपुराणानां मोहार्थं कृतत्वं वैष्णवानां पुराणानां च तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वमित्येतत्कुत इत्यत आह **अत्र चार्थ इति** । 'एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो

मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' इति । 'मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हरेः । अतस्तेषूक्तमग्राह्यमसुराणां तमोगतेः । यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः', 'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभू ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु', 'वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमाणान्येव मन्वाद्याः स्मृतयः' इत्यादिवाराहवचनादीनि भाष्यादावुक्तानीत्यर्थः ॥

स०व्र०— एतच्चान्यत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । **अन्यत्र** भाष्ये ।

वि०— एतच्चान्यत्रेति । 'शैवे च स्कान्द' इत्यादि भाष्ये । 'स्कान्देऽप्युक्तं शिवेनैव षण्मुखेनैव सादरमि'त्यादिना तात्पर्यनिर्णयादौ चेत्यर्थः । **इदमप्यन्यत्रेति** । 'ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्त' इत्यादिना भाष्यादावित्यर्थः । वैष्णवादीनामित्यादिपदेन शैवपुराणगतविष्णूक्त्यादिपरभागग्रहणम् । प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदेन बाधकग्रहणम् । **अत्र चार्थेऽन्यत्रेति** । 'मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हरेरि'त्युपक्रम्य 'वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमाणान्येवे'त्यादीनि 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'त्यादीनि च तात्पर्यनिर्णयादावुक्तानीत्यर्थः ।

॥ इति शैवादिपुराणादीनां शैवादिपुराणादिभिरपि विरोधप्रदर्शनम् ॥
॥ इति उक्तार्थस्योपपादनम् ॥
॥ इति अनूदितस्य निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतस्य निराकरणम् ॥
॥ इति निराकार्यमतसमूहगतप्रधानमतोपन्यासः, तन्निराकरणश्च ॥

* * *

॥ अथ एतन्न्यायेन निराकार्यमतान्तरप्रदर्शनरूपाधिकरणार्थोपसंहारः ॥

७८ **सु०—** अधिकरणार्थमुपसंहरति **विष्णुरिति** ।

अनु०— विष्णुरेको गुणार्णवः ।

तस्मादिति सिद्धमिति शेषः । ननु स्कन्दादिमतान्यप्युक्तार्थविरोधीनि सन्ति तानि कुतोऽत्र न निराक्रियन्त इत्यत आह **स्कन्देति** ।

स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः ।
निराकृतानि

अमुतो न्यायतः पाशुपतमतनिराकरणन्यायतः । 'अतो न निराक्रियन्त' इति शेषः ।

कथमनेन न्यायेन तन्निराकरणमित्यत आह **अशेषेणेति** ।

अशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥

कात्स्न्र्येन तदीयसिद्धान्तानां पाशुपत**सिद्धान्तस्य च अविशेषतः** । केवलदेवतान्तरपरिग्रहेणैव सिद्धान्तभेदः, प्रक्रिया तु सर्वत्र समानैव; अतः पूर्वनिराकरणन्यायेनैव तन्निराकरणं युक्तमेवेति भावः ॥

परि०— इति शेष इति । आदौ 'तस्मादि'ति, अन्ते 'इति सिद्धमि'ति योज्यमित्यर्थः । **अमुतो न्यायत इति** । पत्युः पदस्थाने स्कन्दस्येत्यादिपदं प्रक्षिप्य सूत्राणि योज्यानि । स्कन्दादेरसामञ्जस्ये प्रमाणानि तत्त्वनिर्णयादावुक्तानि ध्येयानीति भावः ॥

विठ्ठ०— इति शेष इति । आदौ तस्मादिति अन्त इति सिद्धमिति शेष इत्यर्थः । **पूर्वनिराकरणन्यायेनेति** । स्कान्दादेरसामञ्जस्यप्रमाणानि तत्र तत्रोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति भावः ।

॥ इति एतन्न्यायेन निराकार्यमतान्तरप्रदर्शनरूपाधिकरणार्थोपसंहारः ॥

॥ इति पत्युरधिकरणम् ॥ २-२-११ ॥

* * *

॥ अथ उत्पत्त्य(शक्त्य)धिकरणम् ॥

॥ २-२-१२ ॥

॥ अथ उत्पत्त्यधिकरणम् (शक्त्यधिकरणम्) ॥
॥ तत्र अस्मिन्नधिकरणे प्रथमतो वास्तविकनिराकार्यमतस्योपन्यासस्तन्निराकरणञ्च ॥
॥ तत्रापि निराकार्यमतनामप्रदर्शनपूर्वकं एतदधिकरणारम्भोपपादनम् ॥

ब्र०सू०— ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥

७९ सु०— शाक्तं मतमत्रापाक्रियते ।

न निराकर्तव्यमेवैतत्, स्कान्दादिमतवदस्यापि पूर्वन्यायेनैव निरस्तत्वात् । यथा हि पत्युरित्यस्य स्थाने स्कन्दस्येत्यादि पठित्वाऽसामञ्जस्ये तदनुसारिण्यः श्रुतय उदाह्रियन्ते सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं च तद्विषयं योज्यते, तथा शक्तावपि वक्तुं शक्य(ते)मेव; अन्यथा स्कन्दादिदर्शनमपि पृथगपाकरणीयं स्यात् । अथोच्येत शाक्तमते पाशुपतादाचारभेदादेर्विद्यमानत्वात् तत्सिद्धान्ताविशेषो नास्तीति, तन्न सौरादिमतेष्वपि तस्य विद्यमानत्वात् । अथ किं तेन; देवताविशेषपरिग्रहमन्तरेणोक्तार्थविरुद्धो दूष्योऽर्थः सर्वत्र समान एवेति ब्रूषे, तच्छाक्तेऽपि समानम्; इत्यतो नैतदपि पृथगपाकरणीयमित्यत आह **निराकृताविति** ।

अनु०— निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् । दूष्यते

सत्यम्, स्कान्दादिवच्छाक्तस्यापि मतस्य न पाशुपताद्विशेषः । अत एवोक्तदोषग्रासविषयत्वमपि; तथाऽपि तत्रासाधारणस्य दूषण(स्यापि वि)स्य विद्यमानत्वात् तद्विवक्षया शक्तिमतं पृथग्भङ्ग्या दूष्यते सूत्रकारेण ।

उत्पत्त्यसम्भवो हि शाक्तस्यैवासाधारणदोषो न तु पुरुषदैवतानाम् । एतच्च वक्ष्याम इति ।

परि०— अथ किं तेनेति । आचारभेदादिना किमित्यर्थः ॥ **देवताविशेषपरिग्रहमन्तरेणेति** । तत्स्वरूपमात्रस्य सम्मतत्वादिति भावः ॥ **उक्तार्थेति** । पूर्वाध्यायोक्तार्थविरुद्धार्थो दूष्य इत्यर्थः ॥ **शाक्तस्येति** । मतस्येति योज्यम् ॥ **पुरुषेति** । पुरुषाः स्कन्दादयो दैवतान्येषां तेषां मतानामिति योज्यम् ॥ **एतच्चेति** । शक्तिमत एवायं दोषो न मतान्तर इत्येतच्च 'दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः' इत्यादौ वक्ष्याम इत्यर्थः ।

यादु०— ननु चुल्याद्युत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवलस्त्रीणामप्युपलम्भात् कथमुत्पत्त्यसम्भवः शाक्तस्यासाधारणो दोष इत्यत आह **एतच्च वक्ष्याम इति** । अत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिर्विवक्षिता न सृष्टिमात्रमिति वक्ष्याम इत्यर्थः ।

वं०प०— तस्य आचारभेदस्य **तेन** आचारभेदेन ॥ **उक्तार्थेति** । भगवत्सर्वोत्तमत्वरूपोक्तार्थेत्यर्थः । **समानः** तथा च सौरादिमतं पृथगपाक्रियत इत्यर्थः । **इत्यतः** इति हेतोः ।

कं०रा०— तेनेति । आचारभेदादिनेत्यर्थः । **सर्वत्रेति** । पाशुपतस्कान्दसौरादिमतेष्वित्यर्थः । **उत्पत्त्यसम्भव इति** । पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्योऽपत्योत्पत्त्यसम्भव इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— असामञ्जस्ये तदनुसारिण्यः इति । असामञ्जस्य इति विषयसप्तमीयम् । **अथ किं तेनेति** । **तेन** आचारभेदादिना । **उक्तार्थविरुद्ध इति** । विष्णोर्जन्मादिकारणत्वमुक्तोऽर्थः तद्विरुद्धोऽर्थः अन्यस्तादृश इति सर्वत्र समान एवार्थः । **शक्तावपीति** । शक्तिमतेऽपीत्यर्थः । **एतच्चेति** । उत्पत्त्यसम्भवस्य शाक्तमत एवासाधारणदोषत्वं न तु पुरुषदैवतानां मत इत्येतदित्यर्थः । **वक्ष्यामः** उत्पत्त्या साधयामः । 'दृष्टा पुम्भ्यः जगत्सृष्टिः स्त्रीपुम्भ्यो वा विशेषत' इत्यादिनेति भावः । व्याख्यानापेक्षया **वक्ष्याम इति** । यद्वा वक्ष्याम इति भावो मूलकारणमिति वाऽर्थः ।

शे०चं०— एतदधिकरणप्रतिपाद्यानुक्त्या मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्ये तदुक्तेस्तत एव तस्य शिष्यैर्ज्ञातुं शक्यत्वादत्र तदनुक्तिर्न दोषायेति भावेन 'शक्तिपक्षं दूषयती'ति भाष्यं मनसि निधाय अधिकरणप्रतिपाद्यमाह **शाक्तमिति** । नन्वेवं तन्मतमुपन्यस्य दूषणीयम् । निराकृतावित्युत्तरभाष्ये तस्य पृथङ्निरसनीयत्वसमर्थनमनर्थकम् । न च पृथगनिरसनीयताशङ्कानिरासेनाधिकरणारम्भोपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । पूर्वमनिराकृतशक्तिपक्षनिरासकमात्रेणैवाधिकरणारम्भसिद्ध्या प्रापकाभावेनानिरसनीयत्वशङ्काया एवानवकाशादित्यत एतत्पक्षस्य पाशुपतपक्षाविशिष्टत्वेन सिद्धान्ताविशेषस्यैव तत्प्रापकत्वेन अनिरसनीयताशङ्कोदयसम्भवात् तन्निरसनेनाधिकरणारम्भोपपादकस्यास्य भाष्यस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सिद्धान्ताविशेषोपपादनपूर्वकं पृथगनिरसनीयताशङ्कामुत्थापयति **न निराकर्तव्यमेतदित्यादिना** । ननु यत्किञ्चिदुत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवलस्त्रीणामप्युपलम्भात् कथ-

मुत्पत्त्यसम्भवः शाक्तस्यैवासाधारणो दोषो न तु पुरुषदेवतावादिनामित्यत आह **एतच्च वक्ष्याम इति**। 'दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः। केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य' इत्युत्तरग्रन्थव्याख्यानावसरे 'अत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिर्विवक्षिता न सृष्टिमात्रं, तस्य केवलाभ्योऽपि स्त्रीभ्यो दर्शनादि'त्यादिनोत्पत्त्यसम्भवस्य शाक्तासाधारणत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः।

वा०र०— नन्वेवमिति। यदि एतदधिकरणं शाक्तमतनिरासकमित्युच्यते तर्हीति योज्यम्। समर्थनं तु अनर्थकमिति पाठः। **ननु यत्किञ्चिदुत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवलस्त्रीणामपीत्यादि इत्यत आह एतच्च वक्ष्यामः इत्यन्तम्**। तत्रोत्पत्त्यसम्भवः इत्यारभ्य वादिनामित्यन्तं उत्पत्त्यसम्भवो हीति सुधानुवादरूपम्। यत्किञ्चित् इत्यादि कथमित्यन्तं दोषत्वरूपैकदेशाक्षेपरूपमिति द्रष्टव्यम्। देवतावादिनामिति यदुक्तं तत्कथम्। यत्किञ्चिदुत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवलस्त्रीणामप्युपलम्भादिति योजना। अथवा उत्पत्त्यसम्भवः कथम्। सः शाक्तस्यैवासाधारणो दोषः। न तु पुरुषदेवतावादिनामित्येतच्च कथमिति चाध्याहारेण योज्यम्। उत्पत्त्यसम्भवे हि सति तदसाधारणत्वचिन्तावकाश इति भावः। **दृष्टा पुंभ्य** इत्यारभ्य **इत्यर्थ** इत्यन्तम्। तत्र दर्शनादित्यन्तेन दोषभूतोत्पत्त्यसम्भवस्य व्युत्पादनम्। आदिपदोपात्तकेषाञ्चिदेव हि द्रोणादीनां सृष्टिः केवलेभ्यः पुरुषेभ्यः दृष्टेत्यनेन तु केवलस्त्रीभ्य उत्पत्त्यसम्भववत् केवलपुरुषेभ्यः उत्पत्त्यसम्भवाभावेनोत्पत्त्यसम्भवस्यासाधारणत्वमुपपादितम्। यदि चेत्यादि पक्षद्वयमपि आदिपदेन ग्राह्यम्। तस्याप्युत्पत्त्यसम्भवासाधारणदोषताव्युत्पादकत्वादिति ध्येयम्। केवलस्त्रीभ्य इव केवलपुरुषेभ्योऽपि उत्पत्तेरदृष्टेः उत्पत्त्यसम्भवस्य पुरुषदेवतावादेऽपि साम्यान्नासाधारणत्वमित्याशङ्कानिवर्तकतया एतच्चेति वाक्यमवतार्य केवलेभ्योऽपि पुरुषेभ्यः द्रोणादीनामुत्पत्तिदृष्टेः पुरुषदेवतावादे तदभावान्नासाधारणत्वानुपपत्तिः इति 'दृष्टा पुम्भ्य' इत्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थ इति व्याख्येयम्। अत एव अथवेत्यन्तिमपक्षकथनावसरे दृष्टेत्यादेरसाधारणत्वं स्पष्टमभिहितमिति तद्योजना न कृता। अन्यथाख्यात्युक्तं एतेन निरस्तम्। देवदत्तः परशुं कृत्वा काष्ठानि च्छिनत्तीतिवत् जीवो मनः कृत्वा कार्यान्तरे मनःकरणतयाऽपेक्षत इत्यङ्गीक्रियत इत्याशङ्कापरिहाराय दूषणान्तरमाह **एकस्मादिति** मूलम्।

स०व्र०— एतच्च वक्ष्याम इति। 'दृष्टा पुंभ्यः' इत्यादिना वक्ष्याम इत्यर्थः।

विठ्ठ०— किं तेनेति। किं तेनाचारभेदादिना पराङ्गीकृतेन न किमपि। प्रागुक्तस्य हरेर्जन्मादिकारणत्वस्य विरुद्धत्वात्। किं तूक्तस्य तस्यार्थस्य विरुद्धो यो दूष्योऽर्थः शिवादेर्जगत्कारणत्वादिस्तस्य स्कान्दादिमतेऽपि शिवस्कन्दसूर्यादिदेवतानामविशेषपरिग्रहमात्रव्यतिरेकेणान्यस्य समानत्वमेव। तथा च स्कान्दादिदर्शनानां पृथङ्निराकरणीयत्वमिति यदि ब्रूषे तर्हि तद्देवतानामविशेषपरिग्रहमन्तरेण तद्दूष्यांशसाम्यं शाक्तमतेऽपि समानमित्येतदपि न पृथङ्निराकरणीयमित्यर्थः। **पुरुषदेवतानामिति**। पुरुषाः शिवस्कन्दादयो देवता येषु मतेषु तेषामित्यर्थः। **एतच्चेति**। शक्तेर्देवतात्वम्, अत एव अयं असाधारणो दोष इत्येतद् 'दृष्टा पुंभिः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः। केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य' इति वक्ष्याम इत्यर्थः। इति केचिदाहुः। अन्ये त्वेव-

माहुः । केवलस्त्रीभ्यो चुल्याद्युत्पत्तिदर्शनात् कथं शाक्तस्यासाधारणो दोष इत्यत आह **एतच्च वक्ष्याम इति**। अत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिरेव विवक्षिता न यत्किञ्चित्सृष्टिमात्रं वक्ष्याम इत्यर्थ इति भावः ।

।। इति निराकार्यमतनामप्रदर्शनपूर्वकं एतदधिकरणारम्भोपपादनम् ।।

* * *

।। अथ शाक्तमतोपन्यासः, महावाममध्यवामाणुवामभेदेन तत्त्रैविध्यम्, तन्मतखण्डनञ्च ।।
।। तत्र त्रिविधशाक्तमतस्य प्रत्येकशो विशेषप्रदर्शनपूर्वकं निराकरणम् ।।

८० **सु०—** एवमधिकरणारम्भमुपपाद्येदानीं शाक्तमत(स्थिति)मुपन्यस्यति **महतीति** ।

अनु०— महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ।
त्रिपुराभैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते ।।

शक्तिमतमिति वर्तते । सर्वस्यागामिना इतिशब्देन सम्बन्धः । देवी महती सर्वोत्कृष्टेति शक्तिमतमिति ।

कथं महतीत्यत उक्तं **सर्वकारणमिति** । सकलजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वात् सार्वज्ञादिसर्वगुणवती समस्तदोषदूरा भ(ग)वतीत्यतः सर्वोत्कृष्टेति ।

ननु 'इदं शास्त्रमन्योन्यव्याहतं कथं प्रमाणं स्यात् । भुवनेश्वरीतन्त्रे हि सैव महती सर्वकारणमिति चोच्यते, त्रिपुरातन्त्रे तु त्रिपुरैव, तथा भैरवीतन्त्रे भैरवी, एवं कुब्जिकादितन्त्रेष्वन्या चान्या च । न च बह्वीनां सर्वोत्तमत्वमुपपद्यत' इत्यत उक्तं **ह्रीङ्कारी, त्रिपुरा, भैरवीत्यादिनामभिः सा** भगवत्येकैव **अभिधीयते** । अतो न (नान्योन्य)व्याघात इति ।

शाक्ताश्च त्रिविधाः । महावामा मध्यवामा अणुवामाश्चेति । एत एव क्वचिच्छाक्तशाम्भवाणवशब्दैरुच्यन्ते ।

परि०— सम्बन्ध इत्युक्तं व्यनक्ति **देवीति** । सर्वकारणमित्युक्त्यैव निर्दोषगुणपूर्तिलाभ इत्याह **सकलेति** ।

वं०प०— **एत एव** महावामादय एव ।

श्रीनिधि०— सकलजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वात् सार्वज्ञादिसर्वगुणवतीति । सार्वज्ञाद्यभावे सकलजगत्सृष्टृत्वमेव न युज्यते । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामेव कर्तृशब्दार्थत्वादिति भावः । **सकलदोषदूरा भवतीत्यतः इति** । अन्येषां सकलदोषदूरत्वाभावान्न सर्वोत्कृष्टत्वमिति भावः । **अन्यान्या चेति** । ह्रीङ्कारीत्याद्यभिधीयत इत्यर्थः ।

शे०चं०— वर्तत इति । अनुवर्तत इत्यर्थः । **सर्वस्येति** । 'महती सर्वकारणमि'त्यादेः सर्वस्येत्यर्थः । **आगामिनेतिशब्देनेति** । 'भूतभौतिकमप्येतदिती'त्यत्रत्येनेतिशब्देनेत्यर्थः । तमेव सम्बन्धमभिनयेन दर्शयन् व्याख्याति **देवीत्यादिना** । सर्वकारणत्वमात्रस्य महत्त्वोपपादकत्वेऽपि तथा योजनायां श्रौतब्रह्मलक्षणाक्षेपसूचनलाभेऽपि प्रधानलक्षणद्वयाक्षेपसूचनालाभात् तल्लाभाय परम्परया महत्त्वोपपादकत्वेन तद्योजयति **सृष्ट्यादिकारणत्वादिति** । सृष्ट्यादिकर्तृत्वादित्यर्थः । सार्वज्ञादिगुणवती तत एव समस्तदोषविदूरेति योज्यम् ॥ **न च बह्वीनामिति** । तथा सत्यनेकेश्वरवादापत्त्या जगतोऽक्रियत्वोन्मथनप्रसङ्गादिति भावः ।

वा०र०— सर्वस्येत्यनेन देवी ह्रीङ्कारीत्यादेरशेषस्य ग्रहणं प्रतीयते । न च तत्सर्वमिति योजयितुं शक्यं, अतो विवक्षितं सङ्ग्राह्यमाह **महती सर्वकारणमित्यादेरिति** । आदिपदेनाभिधीयत इत्यादि ग्राह्यम् । **सर्वकारणत्वमात्रस्य महत्त्वोपपादकत्वेऽपीति** । परम्परया महत्त्वेत्यादिना सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह **तथा योजनायामिति** । सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वगुणैरित्येतत् पूर्वाधिकरणानुभाष्यीय'यद्वेति'द्वितीययोजनानुसारेणोक्तम् । **श्रौतब्रह्मेत्यादि** । 'यतो वे'त्यादि श्रुत्युक्तजगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपेति योज्यम् । **प्रधानेति** । सार्वज्ञादिसर्वगुणत्वनिर्दोषत्वरूपेति योज्यम् । सार्वज्ञाद्यभावे ज्ञानादिवर्जनं चेतनस्येत्यादि पूर्वाधिकरणमूलं मनसि कृत्वाह **तत एवेति** । **अक्रियत्वोन्मथनेति** । अक्रियत्वोन्मथनयोः प्रसङ्गादित्यर्थः ।

विठ्ठ०— अत्र योजनायां वक्ष्याम इत्यतः स्वरसा सम्बन्ध इत्युक्तं लेशेन दर्शयति **देवी महतीति** । **अन्या चान्या चेति** । **कुब्जिकादितन्त्रं** कुब्जिकातन्त्रान्तरे तदन्येत्यर्थः । **ह्रीङ्कारीति** भुवनेश्वरिनाम्नीत्याहुः ।

* * *

॥ अथ महावाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ॥

॥ तत्र महावाममतविशेषप्रदर्शनम् ॥

८१ **सु०— तत्राद्यानां मतविशेषं दर्शयति तस्या इति ।**

अनु०— तस्याः सदाशिवाद्याश्च जायन्ते देवमानवाः । भूतभौतिकमप्येतदिति

तस्याः केवलाया एव शक्तेः । **सदाशिवग्रहणेन** मतान्तराद्भेदो दर्शितः, तत्र सदाशिवस्य शक्तितो जन्मानभ्युपगमात् ।

श्रीनिधि०— मतान्तरादिति । महावामादिमतान्तरादित्यर्थः । तत्र मतान्तरे ।

शे०चं०— केवलाया एवेति । पुरुषाननुगृहीताया एवेत्यर्थः ।

॥ इति महावाममतविशेषप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ महावाममतनिराकरणम् ॥

॥ तत्र केवलस्त्रीभ्य उत्पत्त्यसम्भवः ('उत्पत्त्यसम्भवात्' इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ॥

८२ सु०— एवमुपन्यस्तं महावाममतं तावदयुक्तमित्याह **तदिति** ।

अनु०— तन्नोपपद्यते ।

निरन्तरोपन्यस्तं महावाममतं तत् इति परामृशति ।

कुत इत्याकाङ्क्षायां सूत्रम् **'उत्पत्त्यसम्भवादि'**ति । तद्व्याख्यातुं तावद्व्याप्तिमुपपादयति **दृष्टेति** ।

दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ।
केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् ।
नार्च्यं महावाममतं

अत्र **सृष्टिशब्देनापत्त्योत्पत्तिर्विवक्षिता** न सृष्टिमात्रम्, तस्य केवलाभ्योऽपि स्त्रीभ्यो दर्शनात् । **सदा** इति व्यभिचाराभावं सूचयति । **वाशब्दस्तुशब्दार्थः** । **विशेषतः** प्राचुर्येण ।

केषाञ्चिदेव हि द्रोणादीनां सृष्टिः केवलेभ्यः पुरुषेभ्यो दृष्टा ।

ननु 'अचतुरा'दिसूत्रेण स्त्रीपुंसेभ्य इति भवितव्यम्, स्त्रीपुंभ्य इति कथम् । 'समासान्तो विधिरनित्य' इति भविष्यति । यद्वा द्वन्द्वात्परः समासान्तोऽसौ निपातितः । अत्र तु स्त्रीभिः पुमांसः (स्त्रीपुमांसः) तेभ्य इति न द्वन्द्व इति न भविष्यति ।

केवलाभ्यः पुरु(षानुग्रहहीनाभ्यः)षाननुगृहीताभ्यः ।

ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति **तत इति** । यत एवं व्याप्तिर्यतश्च प्रकृता(तिः) केवला, शिवादीनां ततो जन्माङ्गीकारात् । **ततः** कारणात्, **ततः** शक्तेरपत्योत्पत्त्यसम्भवात् इत्यर्थः ।

परि०— तस्य केवलाभ्य इति । स्थूलान्नशाकपाकादिनिर्मा(सृष्टेर्निर्मा)णदर्शनादिति भावः । पुंभ्य इत्युक्तपक्षाद्विशेषद्योतनायाह **वाशब्द इति** ॥ **व्यभिचाराभावमिति** । केवलाभ्य इत्यत्र वक्ष्यमाणव्याप्तावित्यग्रे व्यक्तम् । **अचतुरादिसूत्रेणेति** । 'अचतुरविचतुरस्त्रीपुंसे'त्यादिसूत्रेण समासान्ततया निपातनादिति भावः । एतत्समग्रसूत्रं वैशेषिकनयसुधापरिमळे लिखितम् । **अनित्य इति** । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्वि'त्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिति भावः ।

वं०प०— नन्वचतुरेति सूत्रेणेति । स्त्री पुंस् इति स्थिते 'अचतुरेति' सूत्रेण समासान्ताच्प्रत्यये स्त्रीपुंसेति भवति । **न द्वन्द्व इति** । तथा च तत्र सूत्रे स्त्री च पुमांश्चेति द्वन्द्वसमासं विवक्षित्वा तत्परतः समासान्तोऽच्प्रत्ययो विहितः । प्रकृते स्त्रीपुंभ्य इत्यत्र न द्वन्द्वसमासो विवक्षितः किन्तु स्त्रीभिः सहिताः पुमांसः स्त्रीपुमांसः तेभ्यः स्त्रीपुंभ्य इति मध्यमपदलोपीसमासरूपतत्पुरुष एव विवक्षित इति हेतोर्न द्वन्द्वोऽभिप्रेत इति तस्मात् स्त्रीपुंभ्य इति भविष्यतीत्यर्थः ।

कं०रा०— केवलपुरुषेभ्योऽपत्यसृष्टिमपेक्ष्य स्त्रीपुंसेभ्यस्तु सृष्टेः यत्प्राचुर्यमुक्तं तत्कुत इत्यत आह **केषाश्चिदेव हीति** । द्रोणादीनां केवलपुरुषेभ्यः सृष्टिप्रकारस्तात्पर्यनिर्णयोक्तोऽनुसन्धेयः । **नन्विति** । 'अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वा' इति सूत्रेण स्त्रीपुंसशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात् स्त्रीपुंसेभ्य इति वक्तव्यम् । स्त्रीपुंभ्य इति तु कथमुक्तमित्यर्थः । 'वृद्धिरादैच्', 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्वि'त्यादिनिर्देशेन समासान्तप्रत्ययविधेरनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् समासान्ताच्प्रत्ययाभावपक्षे स्त्रीपुंभ्य इति निर्देशो भविष्यतीत्याशयेन परिहरति **मैवमिति** । उक्तज्ञापकेनान्यस्य समासान्तप्रत्ययविधेरनित्यत्वेऽपि प्रकृतसमासान्तप्रत्ययविधेर्नित्यत्वमेव । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादि'त्यत्र स्त्रीपुंसाभ्यामिति निर्देशाज्ज्ञापकादन्यथा

सूत्रस्याल्पाक्षरत्वावश्यम्भावेन स्त्रीपुंभ्यामिति निर्देशापत्तेरित्यरुचेराह **यद्वेति** । अचतुरेत्यादिसूत्रेण स्त्रीपुंसेति निपातितः समासान्तोऽच्प्रत्ययो द्वन्द्वात्पर एव अचतुरेत्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायामाद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अतः परे एकादश द्वन्द्वा इत्युक्तत्वात् । अत्र तु स्त्रीभिः सहिताः पुमांसः स्त्रीपुमांसः तेभ्य इति मध्यमपदलोपि-तत्पुरुष एव न द्वन्द्वः । शाकपार्थिवादीनां सिद्धयर्थमुत्तरपदलोपश्चेति मध्यमपदलोपितत्पुरुषस्य विहितत्वात् । तथा च समासान्ताच्प्रत्ययाप्रसक्ते स्त्रीपुंभ्य इति निर्देशो भविष्यतीति भावः । प्रकृतिशब्दितायाः शक्तेः पुरुषा-नुग्रहराहित्यरूपं कैवल्यं कुत इत्यत आह **शिवादीनामिति** । शिवादीनां शक्तेः सकाशाज्जन्मनोऽङ्गीकृतत्वेन तेषां तदनुग्राहकत्वायोगाच्छक्तिः पुरुषानुग्रहरहितेति भावः । **ततः कारणादिति** । शक्तेः पुरुषानुग्रहरहितत्वा-त्कारणादित्यर्थः । तत इत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्याह **ततः शक्तेरिति** ।

श्रीनिधि०— केवलाभ्योऽपीति । कटादिसृष्टेरिति भावः । **वाशब्दस्तुशब्दार्थ इति** । स च 'स्त्रीपुंभ्यस्त्वि'ति सम्बध्यत इति द्रष्टव्यम् । **असौ निपातित इति** । **असौ** स्त्रीपुंसशब्दः । **ततः शक्ते-रिति** । आवृत्येदं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— स्त्रीपुंभ्यो वेति वाशब्दस्य विकल्पाद्यर्थत्वानुपपत्तेराह **वाशब्द इति** । कथं केवलेभ्यः पुरुषेभ्यः सृष्ट्यपेक्षया स्त्रीपुम्भ्यः सृष्टेः प्राचुर्यमितीत्यतस्तद्दर्शयति **केषाञ्चिदेवेति** ॥ **समासान्तो विधिरिति** । तदनित्यत्वं च शोभनाः आपोऽस्मिन् सरसीति स्वप् इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष' इति समासान्ताकारस्या-भावादेवावसीयते । सति हि समासान्तस्य नित्यत्वे तत्रापि समासान्ताकारप्रसङ्गेन स्वपमिति रूपप्रसङ्गादिति केचित् । तन्न । 'न पूजनादि'ति निषेधादेव तत्र समासान्ताकाराप्रसक्तेः । तस्य तदनित्यतायामज्ञापकत्वात् । वस्तुतो बह्वप् बह्वपी बह्वम्पीत्यादावपूजनार्थतया 'न पूजनादि'ति निषेधाप्रसङ्गात् । समासान्तविधेर्नित्यतायां तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेति तदनित्यत्वादेव तत्र समासान्ताभावो वाच्यः । तथा अंश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपि तत्र प्रमाणम् । स हि 'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुष' इत्यन्तोदात्तत्वार्थो, 'राजाहःसखिभ्य' इति टचो नित्यत्वे किं तेनेति दिक् । अङ्गीकृत्य समासान्तविधेर्नित्यत्वं समाधानमाह **यद्वेति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तत इति तच्छब्दबलात् यत इत्यस्य लाभं तस्यावृत्तिं तत इत्यस्यावृत्तिं चाश्रित्य मूलं योजयति **यत इत्यादिना** । प्रकृतेः केवलत्वमेव कथं सिद्धमित्यत आह **शिवादीनामिति** । तज्जन्यानां तेषामन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् तदनुग्राहकत्वासम्भवादिति भावः ।

वा०र०— विकल्पादीत्यादिपदेन उपमापरिग्रहः । **तदनित्यत्वं चेति** । एतत् प्रागपि उपपादितम् । गीताभाष्यटीकाचन्द्रिकादिव्याख्यावसरे अधिकमुपपादनमस्ति तदप्यत्र ज्ञेयम् । रमाद्यनुसारेणाह **तथांश्वादीति** । **न प्रकृतिरिति** मूलम् । शाक्तमते शक्तेः प्रकृतिपदेनापि व्यवह्रीयमाणत्वात् प्रकृतिपदप्रयोगः । एवं टीकायामपि ।

विट्ठ०— व्यभिचाराभावमिति । वक्ष्यमाणव्याप्ताविति ध्येयम् । **अचतुरेत्यादिसूत्रेणेति** । 'अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसे'त्यादिसूत्रेण समासान्ततया अजन्तत्वे निपातनादिति भावः ।

चषकः— समासान्तो विधिरनित्य इति । अत्र ज्ञापकं तु 'प्रतेरंश्वादय' इति सूत्रे अंश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः । अन्यथा राजाहःसखिभ्य इति टचैव सिद्धे किं तेन । 'स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम चे'ति सूत्रे अपाचेत्यनुवृत्त्या अपस्फिगमित्यादावुत्तरपदान्तोदात्तविधायकाध्वन्शब्दग्रहणमपीहलिङ्गम् । उपसर्गादध्वन इत्यध्वन्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे चित्वादेव सिद्धं स्यादित्यादिप्रपञ्चनमाकरतोऽवसेयमिति समासः ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-गालवपुरी-श्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां चषकनाम्न्यां श्रीमन्न्यायसुधायाः समासतो व्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* * *

॥ अथ अस्मिन्विषये विविधानुमानप्रयोगाः ॥

८३ **सु०—** अयमत्र प्रयोगः । आदिकालीनापत्त्योत्पत्तिर्न केवलस्त्रीकृता(कर्तृका) अपत्योत्पत्तित्वात्; याऽपत्त्योत्पत्तिः सा न केवलस्त्रीकर्तृका, यथा सम्प्रतिपन्ना । सा हि कदाचित् पुरुषमात्रात्क्वचित्पुरुषानुगृहीताभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा, न पुनः क्वापि केवलाभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा; येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः स्यादिति ।

यद्वा शक्तिर्नापत्त्यप्रसवित्री केवलस्त्रीत्वात्सम्प्रतिपन्नकेवलस्त्रीवत् । अत्र 'केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य' इत्यन्वयकथनं 'दृष्टे'त्यादि तद्व्यभिचारपरिहारार्थमिति ज्ञातव्यम् ।

यदि वा केवलस्त्रीत्वान्नापत्यप्रसवित्री चेच्छक्तिः स्यात् तदा केवलपु(लात्पु)रुषत्वात् पुरुषोत्तमोऽपि तथा न स्यादित्याक्षेपमपाकर्तुं प्रागेव 'दृष्टे'त्याद्युक्तम् । असिद्धं च केवलत्वं तस्य लक्ष्मीपतेरित्याशयेन 'स्त्रीपुंभ्य' इत्युक्तम्, 'केवलाभ्य' इति तु व्याप्त्युपपादकम् ।

अथवा यत् 'निराकृतौ विशेषस्य भावादि'त्यनेनास्य दोषस्यासाधारणत्वमुक्तम् तदुपपादनाय 'दृष्टे'त्याद्युपन्यासः ।

वं०प०— **तद्व्यभिचारेति** । यत्र केवलस्त्रीत्वं तत्रापत्यप्रसवितृत्वाभाव इत्यन्वयव्याप्तौ व्यभिचारपरिहारार्थमित्यर्थः । अत्र केवलस्त्र्यपि अपत्यप्रसवित्री किन्न स्यादिति व्यभिचारशङ्कायां सा न सम्भवतीत्युच्यते । 'दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः' । दृष्टा केवलस्त्रियः सकाशादुत्पत्तिर्न दृष्टा, येन व्यभि-

चारः स्यात् अतो व्यभिचाराभावादुक्तान्वयव्याप्तिः समीचीनेत्येवं वक्तुं दृष्टेत्याद्युक्तमित्यर्थः । **अपाकर्तुमिति** । ईश्वरो न जगत्प्रसविता केवलपुरुषत्वादिति सत्प्रतिपक्षानुमानं व्यभिचाराख्यदोषेण निराकर्तुमित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । 'केवलाभ्य' इत्येतत्प्रागित्यर्थः । तर्हि 'स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषत' इत्येतद्व्यर्थमित्यतः सत्प्रतिपक्षानुमानेऽसिद्धिरूपं दोषान्तरं वक्तुं सार्थकमित्याह **असिद्धं चेति** । नन्वस्यां योजनायां 'केवलाभ्य' इत्येतद्व्यर्थमित्यत आह **केवलाभ्य इति** । अत्र शक्तिर्नापत्यप्रसवित्री केवलस्त्रीत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति पूर्ववदनुमानं विवक्षितम् । तत्रान्वयव्याप्त्युपपादकमिदं वाक्यमुक्तरीत्येति भावः । **अस्य दोषस्य** केवलस्त्रीसकाशादेवोत्पत्त्यभावरूपस्य दोषस्य ॥ **उपपादनायेति** । दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः दृष्टा केवलाभ्यः स्त्रीभ्यो न दृष्टा । अतस्तेन महावामेन केवलस्त्रीसकाशादेवोत्पत्तिः स्वीकृता अत 'उत्पत्त्यसम्भवादि'ति दोषस्तस्यैवासाधारण इत्यसाधारण्योपपादनायेत्यर्थः ।

कं०रा०— अत्रेति । शक्तिर्नापत्यप्रसवित्री केवलस्त्रीत्वादित्याद्यनुमानेऽन्वयव्याप्तिकथनपरं 'केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यः सृष्टिरि'ति वाक्यमिति भावः । ननु 'केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य' इत्यनेनैवोक्तानुमानस्यान्वयव्याप्तेः कथितत्वात् 'दृष्टा पुंभिः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषत' इति वाक्यं किमर्थमित्यत आह **दृष्टेत्यादीति** । दृष्टेत्यादिवाक्यमुक्त्वा अन्वयव्याप्तेर्व्यभिचारपरिहारार्थमिति ज्ञातव्यमित्यर्थः । **असिद्धं चेति** । लक्ष्मीसहितस्य तस्य पुरुषोत्तमस्य केवलत्वमसिद्धं चेत्याशयेन 'स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषत' इत्येतदुक्तमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— आदिकालीनाऽपत्त्योत्पत्तिर्न केवलस्त्रीकर्तृकेति । सिद्धसाधनतावारणाय **आदिकालीन** इति पक्षविशेषणम् । बाधवारणाय साम्ये केवलग्रहणम् ॥ *(एतट्टिप्पणीमातृका समाप्ता ।)*

शे०चं०— अपत्योत्पत्तित्वादिति । न चास्तीकाद्युत्पत्तौ व्यभिचारः । तस्याः केवलस्त्रीकर्तृकत्वादिति वाच्यम् । देहतो मनसो वचनतो वा पुरुषाननुगृहीतस्त्रीकर्तृकत्वाभावस्यैव साध्यतया तस्याश्च जरत्कार्याद्यनुगृहीतस्त्रीकर्तृकत्वेन विशिष्टसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वेन व्यभिचाराप्रसङ्गात् ॥ **काचित्पुरुषमात्रादिति** । न च स्त्रीदर्शनानन्तरीयकतया द्रोणादिसृष्टेरपि केवलपुरुषकर्तृकत्वाभावात् तत्सृष्टेः केवलपुरुषकर्तृकत्वोक्तिरनुपपन्नेति वाच्यम् । तत्र स्त्रीकृतदेहादिरूपव्यापाराभावमात्रेण केवलपुरुषकर्तृकत्वस्वीकारादित्याशयात् । आदिकालीनापत्योत्पत्तेः केवलस्त्रीकर्तृत्वाभावसाधने पर्यवसानगत्या शक्तेरपत्योत्पत्तिकर्तृत्वाभावसिद्धावपि साक्षात् तदसिद्धेः तत्सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरेण **यद्वेति** । अत्र पक्षे दृष्टेत्यादेर्व्याप्त्युपदर्शकत्वस्य केवलाभ्य इत्यस्य व्यभिचाराभावोपपादकत्वस्य चासम्भवात् प्रकारान्तरेण तदुपयोगमाह **अत्रेति** । एवमनुमानापेक्षितव्याप्त्याद्युपपादकतया दृष्टेत्यादिग्रन्थं व्याख्याय सूत्रोक्तानुमानस्य परप्रसञ्जितप्रतितर्कपराहतिरूपदूषणपरिहारकतयाऽपि तद्योजयति **यदि वेति** ॥ **आक्षेपमपाकर्तुमिति** । तर्कमूलभूतव्याप्तिवैकल्योपपादनेनेति शेषः । तर्हि दृष्टेत्यादिग्रन्थस्य उत्पत्त्यसम्भवादित्यनुमानग्रन्थानन्तर्यं स्यात् । तदैवोक्ताक्षेपप्रसरात् तत्कथं तस्य पूर्वभाव इत्यत उक्तं **प्रागेवेति** । उपोद्घातसङ्गत्येत्यर्थः । व्याप्तिवैकल्येन तर्कदूषणस्य पूर्वेणैव सिद्धेः स्त्रीपुंभ्यो वेति ग्रन्थानर्थक्य-

मित्याशङ्क्य व्याप्तिवैकल्येन दूषितस्य तर्कस्यापादकासिद्ध्याऽपि दूषणार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयति **असिद्धं चेति** । तथाऽपि केवलाभ्य इत्यस्यानर्थक्यमेवेत्यतः केवलस्त्रीत्वस्य हेतोरुक्तसाध्येन व्याप्त्युपपादनार्थत्वान्न तदित्याह **केवलाभ्य इतीति** ॥ **अस्य दोषस्येति** । उत्पत्त्यसम्भवस्येत्यर्थः । **असाधारणत्वं** शाक्तपक्षासाधारणत्वम् ।

वा०र०— .... अनुसारेणाशङ्क्य निराकरोति **न चास्तीकेत्यादिना** । **देह इत्यादि** । यथा चैतत् तथा भारते स्पष्टम् । तत्रास्ति गर्भ इत्यादिवचनेन तस्या गर्भसिद्धेरुक्तत्वादित्यादि बोध्यम् । **न च स्त्रीदर्शनेति** । अप्सरस्त्रीदर्शनानन्तरमेव रेतोविसर्जनादिति भावः । **तत्र स्त्रीकृतेति** । स्त्रीकृतो यो देहादिः देहकारणं एवंरूपो व्यापारः गर्भधारणादिः तदभावेनेत्यर्थः । देहमनोवचनाख्यव्यापारेत्यर्थः । देहादिनिरूप्यव्यापारेति वा ।

स०व्र०— **अपत्योत्पत्तित्वादिति** । न चास्तिकोत्पत्तौ व्यभिचारः । तस्याः केवलं स्त्रीकर्तृकत्वादिति वाच्यम् । देहतो मनसो वचनतो वा पुरुषाननुगृहीतस्त्रीकर्तृकत्वाभावस्यैव साध्यतया तस्य च तत्रापि सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् । न चैवं द्रोणादीनामपि सृष्टिः कथं केवलपुरुषकर्तृका । तत्रापि स्त्रीदर्शननान्तरीयकत्वादिति वाच्यम् । तावताऽपि स्त्रीकृतदेहादिसंयोगरूपव्यापाराभावेनैव केवलपुरुषकर्तृकत्वसम्भवात् । **प्रागेवेति** । उपोद्घातादिसङ्गत्येति भावः ।

वि०ठ०— अधुनातनोत्पत्तिमादाय सिद्धसाधनतावारणाय आदिकालीनेति पक्षविशेषणम् । आदिकालीनोत्पत्तिपक्षकानुमानपरतायां 'दृष्टा पुम्भ्य' इत्यारभ्य 'केवलाभ्यो न तु स्त्रीभ्य' इत्येतदन्तर्बहिरेवाभिप्रेतायाः व्याप्तेर्व्यभिचारनिरासपरतया प्राग्व्याख्यातम् । शक्तिपक्षकानुमानपरतायां तु प्रकारान्तरेण व्याख्याति **अत्रेति** । अत्र सत्प्रतिपक्षपराहतिपरिहारायोपोद्घातसङ्गत्या 'दृष्टा पुंभिरि'त्यादिकमिति प्रकारान्तरमाह **यदि वेति** । **असिद्धं चेति** । प्रतिपक्षानुमाने केवलत्वेति हेतुविशेषणमसिद्धमित्यर्थः ।

॥ इति अस्मिन्विषये विविधानुमानप्रयोगाः ॥

॥ इति केवलस्त्रीभ्य उत्पत्त्यसम्भवः ('उत्पत्त्यसम्भवात्'इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ॥

॥ इति महावाममतनिराकरणम् ॥

॥ इति महावाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ मध्यवाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ॥

॥ इति मध्यवाममतविशेषप्रदर्शनम् ॥

८४ **सु०—** **इदानीमधिकाशङ्क्या मतान्तरमुत्थापयति वामैरिति** ।

अनु०— **वामैरन्यदुदीर्यते ।**

मध्यवामैरित्यर्थः । **अन्यत्** महावामसिद्धान्तात् ।

किं तदित्यत आह **शिवेति** ।

शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जेदं समन्ततः ।
इति

शिव उपसर्जनं यस्याः सा **शिवोपसर्जना** । इदं इत्यस्यैव व्याख्यानं **समन्ततः** देशे काले च वर्तमानं कार्यमिति ।

एतदुक्तं भवति । नोत्पत्त्यसम्भवोऽस्मन्मतेऽस्ति, अस्माभिः शिवसहितायाः शक्तेर्विश्वप्रस(भ)वस्याङ्गीकृतत्वात् । न चैवं (त)द्वयोः सर्वोत्कृष्टत्वं विरुद्धमापद्यते, शिवस्य शक्तिं प्रत्युपसर्जनत्वाङ्गीकारादिति ।

शे०चं०— **व्याख्यानमिति** । ततश्च न समन्तत इत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः ।

वि०— महावाममतादस्य मतस्य वैलक्षण्यमुपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** ।

॥ इति मध्यवाममतविशेषप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ मध्यवाममतनिराकरणम् ('न च कर्तुः करणम्'इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ॥

८५ सु०— एतत्प्रतिषेधति **तच्चेति** ।

अनु०— तच्चोपपन्नं न

अत्राप्युत्पत्त्यसम्भवस्यापरिहारादिति भावः ।

तत्कथमित्यत्र सूत्रम् '**ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ**' इति । तद्व्याचष्टे **शिवस्येति** ।

शिवस्याकरणत्वतः ।

अदेहत्वात्

अकरणत्वत इत्यस्यैव स्वपदस्य वर्णनम् **अदेहत्वात्** इति । यद्वा **अकरणत्वतः** ज्ञानादिकरणाभावादित्यर्थः । तदेव कथमित्यतः **अकरणत्वतः** निरिन्द्रियत्वादित्युक्तम् । तदपि कुत इत्यत उक्तम् **अदेहत्वादिति** ।

एतदुक्तं भवति । देहवता हि शिवेनापत्योत्पत्तौ शक्तेः साचिव्यमाचरणीयम्, न विदेहेन; तस्य प्र(वि)लीनवदिन्द्रियादिविज्ञानादिविकलस्य तदनुपपत्तेः । न च शिवदेहोत्पत्तौ केवलायाः शक्तेः शक्तिरस्ति, प्रागुक्तदोषात्; अन्यथाऽत्रापि तथोपपत्तौ शिवाङ्गीकारवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च शिवसहितायाः, विदेहस्य साहाय्यकरणानुपपत्तेः । अतः अङ्गीकृतस्यापि शिवस्याजागलस्तनायितत्वेनात्राप्युत्पत्त्यसम्भव एवेति ।

परि०— प्रागुक्तदोषादिति । केवलाभ्यः स्त्रीभ्यः शरीरोत्पत्त्यसम्भवादित्युक्तदोषादित्यर्थः ।

वं०प०— ज्ञानादिकरणाभावादिति । मया शक्तेः साचिव्यमाचरणीयमित्येवं ज्ञानेच्छादिजनकसामग्र्यभावादित्यर्थः ॥ **तदनुपपत्तेरिति** । साचिव्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तदोषादिति** । 'केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य' इति प्रागुक्तेत्यर्थः । ननु शिवदेहोत्पादने केवलाया एव शक्तेः सामर्थ्यमङ्गीक्रियत इत्युत्पत्त्यसम्भवरूपप्रागुक्तदोषो नेत्यत आह **अन्यथाऽत्रापि तथेति** । शिवदेहेतरकार्योत्पादनेऽपि **तथा** केवलाया एव शक्तेः सामर्थ्योपपत्तौ । **सहितायाः** शक्तेः । शिवदेहोत्पादने सामर्थ्यमस्तीत्यनुवर्तते ।

कं०रा०— प्रागुक्तदोषादिति । केवलाभ्यो नहि स्त्रीभ्यः सृष्टिरिति प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । **न चेति** । शिवसहितायाः शक्तेः शिवदेहोत्पादने सामर्थ्यमिति न च । देहरहितस्य शिवस्य शक्तेः सकाशात् सदेहोत्पत्तौ साहाय्यकरणायोगादित्यर्थः ।

शे०चं०— अकरणत्वत इत्येतावतैव वाऽदेहत्वत इत्येतावतैव वा विवक्षितसिद्धेरन्यतरवैयर्थ्यमित्यत आह **अकरणत्वत इत्यस्यैवेति** । अत्र पक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **ज्ञानादिति** । ज्ञानादिरूपकारणशून्यत्वादित्यर्थः ॥ **तस्येति** । विदेहस्येत्यर्थः । इन्द्रियविकलस्य तत एव विज्ञानादिविकलस्येति योज्यम् । **तदनुपपत्तेः** साचिव्याचरणानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि सदेहस्यैव शिवस्य शक्तिसहकारित्वमित्यतो भवेदेवं यदि तस्य सदेहत्वमुपपद्येत । न च तदुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्कुत इत्यतः

शिवदेहोत्पादकत्वं किं केवलशक्तेरभिमतं शिवसहिताया एवेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **न चेति**। **प्रागुक्तेति** ॥ **उत्पत्त्यसम्भवादिति** । पूर्वसूत्रोक्तदोषादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । शिवदेह इवान्यत्रापि कार्ये केवलशक्तेरेव कर्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **शिवाङ्गीकारेति** । शिवस्य शक्तिं प्रति उपसर्जनत्वाङ्गीकारेत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य निरस्यति **न चेति** । **शक्तेः** शक्तिरित्यनुवर्तते ॥ **विदेहस्येति** । उपपत्तौ वा शिवदेह इवेतरत्रापि विदेहस्यापि साहाय्यकरणोपपत्त्या तद्देहाङ्गीकारवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ।

स०व्र०— अत उत्तमदेहत्वादितीति । अदेहत्वस्य अकरणत्वविवरणरूपत्वस्य प्रागेवोक्तत्वेन ज्ञातुं शक्यत्वादनुक्तिरिति बोध्यम् ।

वि०ठ०— ननु केवलायाः शक्तेः स्वदृष्टत्वे ह्युत्पत्त्यसम्भवदोषः न चायं मध्यवाममते सम्भवति । शिवस्य सहकारितयाऽङ्गीकारात् । न च अकरणत्वात् साचिव्यकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शिवस्य देहाद्युत्पत्त्यनन्तरं तदुपपत्तेरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **प्रलीनवत्** मृतवत् ।

॥ इति मध्यवाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ॥

॥ इति मध्यवाममतनिराकरणम् ('न च कर्तुः करणम्'इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ॥

* * *

॥ अथ अणुवाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ॥

॥ तत्र अणुवाममतविशेषप्रदर्शनम् ॥

८६ **सु०— मतान्तरमुत्थापयति अपि हीति** ।

अनु०— अपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् ।

अणुवामा

अन्येऽपि इत्यन्वयः । तानेव विशेषनाम्नाऽऽह **अणुवामा इति** । अस्य मतस्य लोके प्रचुरतां सूचयितुं हिशब्दः । **सर्वज्ञं** इत्युपलक्षणं जगत्सृष्ट्याद्युपयुक्तसकलकरणोपेतम् । इदमुक्तं भवति । 'शिवसहिता शक्तिर्जगज्जननीत्यभ्युपगच्छतो मम नोक्तदोषः, शिवस्य स्वाभाविकसार्वज्ञादिमत्त्वेन देहेन्द्रियानपेक्षणात्, लीलाविग्रहग्रहणेन शक्तिसाहाय्यकरणस्या(सम्भोगस्या)प्युपपत्तेरि'ति ।

वं०प०— स्वाभाविकेति । अजन्येत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु केवलायाः शिवसहिताया वा शक्तेः शिवदेहोत्पादकताया उक्तरीत्याऽनुपपत्त्या सदेहत्वासम्भवेन सदेहस्य शिवस्य सहकारित्वायोगाद्विदेहस्य च तस्येन्द्रियादिविकलत्वेन कर्तृत्वोपयोगि-ज्ञानाद्यसम्भवेन शक्तिसाहाय्याचरणानुपपत्तिरेवेति कथमनेन पूर्वं प्रसञ्जितदोषपरिहार इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **नोक्तदोष इति** । उत्पत्त्यसम्भवादित्युक्तदोषो नेत्यर्थः । पुरुषाननुगृहीतस्त्रीत्वस्य हेतोरसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अनपेक्षत्वादिति** । ज्ञानादिजन्मन्येव शरीरादेरुपयोगदर्शनेन जन्यज्ञानस्यैव देहेन्द्रियाद्यपेक्षत्वसिद्ध्या नित्यज्ञानत्वादीश्वरस्य शरीराद्यभावेऽपि तदुपपत्तेरिति भावः । तथाऽप्यशरीरस्य शक्तिसम्भोगानुपपत्त्या न शक्ति-साहाय्याचरणमित्यत आह **लीलेति** । इतीत्यस्येतीदमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

वि०— अकरणत्वदोषपरिहारमेतन्मते दर्शयितुं स्वतः सर्वज्ञमित्यस्याभिप्रायमाह **इदमुक्तं भवतीति** ।

॥ इति अणुवाममतविशेषप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अणुवाममतनिराकरणम्
('विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः' इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ॥
॥ तत्र शक्तेर्विज्ञानादिभावेऽङ्गीक्रियमाणेऽस्य मतस्य शैवमतप्रवेशापत्तेरापादनम् ॥

८७ **सु०**— तदिदं दूषयति **न तदिति** ।

न तद्युक्तम्

कुत इत्यत्र सूत्रम् **'ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ'** इति । तस्यार्थः । शिवस्य **विज्ञानादिभावे** अङ्गीकृते **तस्य प्रतिषेधो न क्रियत** इति ।

नन्विदं मतमनुमतं न वा । नाद्यः, उक्तार्थविरुद्धत्वात्, 'न तद्युक्तमि'त्यस्य च अयोगात् । द्वितीये कथं 'तदप्रतिषेध' इत्युक्तम् । कथं च 'न तद्युक्तमि'त्यत्रास्य हेतुत्व-मित्यतः 'तदप्रतिषेध' इति निवेशयितुमुत्सूत्रं तावद्धेतुमाह **ईशेति** ।

अनु०— ईशावादप्रवेशनात् ।

शैवमतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः ।

परि०— इति निवेशयितुमिति । इत्येतत्सङ्गमयितुमित्यर्थः ।

शे०चं०— उत्सूत्रितमिति । यद्यपीश्वरवादान्तर्भाव इति भाष्यानुरोधादीशवादप्रवेशनादिति ग्रन्थस्य तदप्रतिषेध इति सूत्रखण्डार्थत्वस्यैव सम्भवान्नास्योत्सूत्रितत्वमस्ति । तथाऽपि 'इति नैवात्र दूष्यत' इत्युत्तर-ग्रन्थस्य यथा तदप्रतिषेध इत्येतदर्थत्वं स्पष्टप्रतिभासं, न तथाऽत्रेत्यभिप्रेत्य वा तृतीयान्ततच्छब्दस्य कृतशब्द-सापेक्षत्वेनासमर्थत्वादप्रतिषेधशब्देन समासानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण वा इदमुत्सूत्रितत्वाभिधानम् । भाष्यटीकायां त्वीश्वरवादान्तर्भाव इति भाष्यानुरोधादसमर्थसमासमप्यङ्गीकृत्य तथा व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुतः शिव-मतप्रवेशस्यैतन्मतेऽभावादाह **शैवेति** ।

स०व्र०— उत्सूत्रमिति । 'इति नैवात्र दूष्यत' इत्यस्यैव तदप्रतिषेध इत्येतदर्थत्वस्य स्फुटप्रति-भासनात्, तृतीयान्ततच्छब्दस्य कृतशब्दसापेक्षस्य असमर्थतया अप्रतिषेधशब्देन समासानुपपत्तेश्चैतदुक्तम् । टीकायां तु 'ईश्वरवादान्तर्भाव' इत्येतद्भाष्यानुसारेण असमर्थसमासमप्यङ्गीकृत्य तथा व्याख्यानमिति बोध्यम् ।

विठ्ठ०— निवेशयितुमिति । न तद्युक्तमित्यत्र हेतुतया सङ्गमयितुमित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ शाक्तशैवमतयोर्भेदमाशङ्क्य तद्भेदनिराकरणम् ॥

८८ **सु०— ननु शैवाः सार्वज्ञादिगुणोपेतं शिवमेकमेवाभ्युपयन्ति, शाक्तास्तु शिवं शक्तिं चेत्यस्ति महान् सिद्धान्तभेदः; तत्कथं शाक्तानां शैवमतानुप्रवेश इत्यत आपादित-दोषोऽयमित्याशयवानाह सार्वज्ञादीति ।**

अनु०— सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम् । न युज्यते

सत्यं शाक्तैः सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं शिवशक्त्याख्यं द्वयमभ्युपगतमिति, तत्तु न युज्यते, कल्पनागौरवात् । तथा हि । न तावत् सार्वज्ञाद्युपेतं प्रत्यक्षेण सिद्धम्, परचित्तवृत्तीनां परं प्रत्यतीन्द्रियत्वात्; नाप्यागमेन, शाक्तागमस्य प्रामाण्यसन्देहात्, अपौरुषेयागमस्य परेण प्रामाण्यानादरणात्, आदरणे वा तत एव स्वमतहानेः । ततः प्रपञ्चरचनानुपपत्त्यैव तथा-

विधं वस्तु कल्पनीयम् । एकेनैव सार्वज्ञादिमता सर्वं निर्वहत्येव, तथा च वृथा तथाभूत-(वस्तु)द्वयकल्पने कल्पनागौरवमेव । अत एकमेव तादृशं वस्त्वङ्गीकार्यमिति ।

ततः किमित्यत आह तत इति ।

ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ।

उक्तहेतोरेकस्यैव सार्वज्ञादिमतोऽङ्गीकार्यत्वे केवलशक्तेरङ्गीकृतावुत्पत्त्यसम्भव-प्रसङ्गात् ईश एव सार्वज्ञाद्युपेतः प्रपञ्चरचनायाः प्रयोजकः शाक्तैरङ्गीकर्तव्यः स्यात् । एवञ्च कथं न शैवमतप्रवेशः शाक्तमतस्येति ।

वं०प०— उपेतं वस्तु । **तत एव** वेदादेव । वेदे विष्णोरेव सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादनेन शिवशक्त्योः सार्वज्ञ्यमिति मतं विरुद्धं स्यादिति भावः । **तथाविधं** सर्वप्रपञ्चविषयकज्ञानोपेतम् ।

शे०चं०— **आपादितदोषोऽयमिति** । शैवमतप्रवेश उपपाद्यो दोष इत्यर्थः ॥ **सन्देहादिति** । तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य शक्तिसार्वज्ञसिद्ध्यधीनतया तदसिद्धिदशायामसिद्धेरिति भावः ॥ **हानेरिति** । तत्र शक्त्यादे-रसार्वज्ञादिप्रतिपादनादिति भावः । तथाविधं सार्वज्ञादिगुणयुक्तं शिवशक्त्याख्यं वस्त्वित्यर्थः ॥ **उक्तहेतोरिति** । तथाविधवस्तुद्वयकल्पने कल्पनागौरवरूपोक्तहेतोरित्यर्थः ।

वि०— **आपादितेति** । इदमस्मिन्पक्षेऽपि पर्यवसानेन ईशावादप्रवेशस्यैव प्राप्तत्वेन तत्र दोषस्योक्त-त्वादित्यर्थः ।

॥ इति शाक्तशैवमतयोर्भेदमाशङ्क्य तद्भेदनिराकरणम् ॥
॥ इति शक्तेर्विज्ञानादिभावेऽङ्गीक्रियमाणेऽस्य मतस्य शैवमतप्रवेशापत्तेरापादनम् ॥

* * *

॥ अथ एतन्मते दोषान्तरानुक्तेः कारणकथनम् ('तदप्रतिषेधः'इतिसूत्रांशव्याख्यानरूपेण) ॥

८९ **सु०—** किमतो यद्येवम् । 'शाक्तस्यापसिद्धान्तेन पराजयः स्यादि'ति चेत्सत्यम्, तावताऽपि भवत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरेव । शैवमतस्यापि भवत्सिद्धान्तविरोधित्वेन निरा-कर्तव्यत्वादित्यतः 'तदप्रतिषेध' इति सूत्रांशं सोपपत्तिकं निवेशयति **उक्तेति** ।

अनु०— उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ।

यतः शैवपक्षो निरन्तरातीताधिकरण एव **उक्तदोषः** अतः **अत्र** न पुनः **दूष्यते** पुनरुक्तिदोषभयादिति ।

परि०— भवत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरिति । सूत्रकृत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरित्यर्थः ।

वं०प०— एवं यदि शैवमतप्रवेशः । सिद्धान्त्युत्तरमाशङ्कते **शाक्तस्येति** ।

शे०चं०— शङ्कते **किमत इति** । शाक्तमतस्य शैवमतप्रवेशश्चेत् को दोष इत्यर्थः । तस्य स्वरूपेणादोषत्वादिति भावः । उत्तरमाशङ्कते **शाक्तस्येति** । उक्तदोष इति बहुव्रीहिः ।

विट्ठ०— किमतो यद्येवमिति । यद्येवं शैवमतानुप्रवेशः शाक्तस्य अतोऽपि किं दूषणमित्यर्थः । दूषणमाशङ्कते **शाक्तस्येति** । **यतः शैवपक्ष इति** । तेन शक्तेः सहायत्वेनाभ्युपगतस्य शिवस्य विज्ञानादिकरणसद्भावेऽङ्गीकृते तस्य शैवमतस्याप्रतिषेधोऽभ्युपगमः शाक्तेन कृतः । शिवादेव जगत्सृष्ट्याद्युपपत्तेः ईशवादान्तर्भाव एव शाक्तमतस्येति यावत् । स च दूषित इति सूत्रार्थ उक्तो भवति ।

॥ इति एतन्मते दोषान्तरानुक्तेः कारणकथनम् ('तदप्रतिषेधः' इतिसूत्रांशव्याख्यानरूपेण) ॥
॥ इति अणुवाममतनिराकरणम् ('विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः' इतिसूत्रव्याख्यानद्वारा) ॥
॥ इति अणुवाममतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निराकरणम् ॥
॥ इति त्रिविधशाक्तमतस्य प्रत्येकशो विशेषप्रदर्शनपूर्वकं निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ एतेषां त्रिविधानामपि शाक्तमतानां साधारणदूषणेन दूषणम् ॥

९० **सु०—** एवं प्रत्येकमपाकृतानि त्रीण्यपि मतानि साधारणदूषणेन निराकर्तुं सूत्रम् **'ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ'** इति । तद्व्याचष्टे **श्रुतीति** ।

अनु०— श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्त्येन विरोधतः ।
सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् ।

सतां मध्ये जुगुप्सितत्वात् गोप्तुमिष्टत्वात् । यद्वा 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्तरि षष्ठी, सद्भिर्निन्दितत्वादित्यर्थः । हिशब्देन श्रुत्यादीनां प्रसिद्धतां द्योतयति ।

परि०— गोप्तुमिष्टत्वादिति । गुपू संवरणे । अप्रकाश्यत्वादित्यर्थः ॥ **कर्तृकर्मणोः कृतीति** । निष्ठाप्रत्ययस्य 'कृदतिङि'ति कृत्वात्तद्योगे षष्ठी । न च 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति निष्ठान्त-योगे षष्ठीनिषेधेन भाव्यमिति शङ्क्यम् । 'तेनानिष्टं कथं भवेदि'त्यादौ सुधोक्तदिशा 'नञा निर्दिष्ट-मनित्यमि'ति निषेधो न भवतीति भावः ।

यादु०— यद्वा कर्तृकर्मणोरिति । ननु जुगुप्सितशब्दस्य निष्ठान्तत्वात्तद्योगे 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति षष्ठीप्रतिषेधात् कथमेतत् । सत्यम् । 'क्तस्य च वर्तमान' इति प्रतिप्रसवाददोषः । ननु तर्हि 'क्तस्य च वर्तमान' इत्यनेनैवात्र षष्ठीति वक्तव्यम् । मैवम् । तस्य प्रतिषेधप्रतिषेधन एव तात्पर्येण षष्ठीविधायकत्वाभावादित्याशयात् ।

कं०रा०— गोप्तुमिष्टत्वादिति । गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्यत्र निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यत इत्युक्तेः निन्दार्थकगुपेरेव स्वार्थे सन्प्रत्ययः, गोपनार्थात् त्विच्छायामेव सन्प्रत्यय इति गोप्तुमिष्टत्वं जिगुप्सितत्व-शब्दार्थ इति भावः । निन्दार्थकगुपेः स्वार्थसन्प्रत्ययान्तादयं जुगुप्सितशब्द इत्यभिप्रेत्याध्याहारं विनैवान्वयं दर्शयति **यद्वेति** । यद्यपि कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्ता षष्ठी 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति प्रतिषिद्धा तथापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायेन प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् तदभावपक्षे कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी भव-त्येव । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वं च 'तेनानिष्टं कथं भवेदि'ति व्याचक्षते । तन्न । न पादादाविति प्रतिषेधस्य नञा निर्दिष्टमनित्यमिति समाधानमवधेयमित्याकर एवोक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा 'तृजकाभ्यां कर्तरी'त्यत्र कर्तरि चेत्युत्तरार्थं यत्तृज्ग्रहणं तत्र तृजिति विशेषणं तृन्व्यावृत्त्यर्थं तेन न लोकेति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् कर्तृ-कर्मणोः कृतीति षष्ठी भवत्येवेत्याशयो बोद्धव्यः । अथवा 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'त्यत्र चकारो सत्त्वसमुच्चयार्थ इति काशिकायामुक्तत्वाज्जुगुप्सितेर्वर्तमानार्थक्तप्रत्यये 'क्तस्य च वर्तमान' इति न लोकेति निषेधापवादरूप-प्रतिप्रसवात् तद्योगे कर्तरि षष्ठी, न चैवं कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रग्रहणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'क्तस्य च वर्तमान' इति प्रतिप्रसवस्य वर्तमानार्थक्तप्रत्ययरूपकृद्योगे कर्तरि षष्ठी भवतीत्यर्थप्रतिपादकत्वेन कर्तृकर्मणोः कृतीति सामान्यशास्त्रैकवाक्यतापन्नतया तदभिप्रायेण तद्ग्रहणोपपत्तेः । न चैवमपि सद्भिर्निन्दितत्वादित्यर्थ-कथनमनुपपन्नं वर्तमानार्थक्तप्रत्ययपक्षे सद्भिर्निन्द्यमानत्वादित्येवार्थस्य कथनीयत्वादिति वाच्यम् । सद्भिरिदानीं निन्द्यमानत्वस्य पूर्वं निन्दितत्वाभावेऽनुपपत्त्याऽक्षिप्तार्थाभिप्रायेण तत्कथनोपपत्तेरिति ध्येयम् ।

शे०चं०— ननु सतां जुगुप्सितत्वादित्यत्र सतामिति कर्तरि कर्मणि वा षष्ठी न सम्भवति । शाक्त-कर्तृकतन्मतकर्मकगोपनं प्रति सतां कर्तृत्वकर्मत्वयोरसम्भवात्, प्रत्युत शाक्तानां सत्स्वेव स्वमतस्य गोप्तुमिष्टत्वेन

सतामधिकरणत्वात्, सत्स्विति सप्तम्येव युक्तेत्यतोऽत्र भाष्ये मध्ये शब्दाध्याहारस्याभिमतत्वात् तस्य च षष्ठ्यन्तेन सतामित्यनेन षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादकतया पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावसमासस्य वाशब्दात् पक्षे षष्ठीसमासस्य महाविभाषया तदुभयाभावपक्षे वाक्यविकल्पस्यानुशासनाद्वाक्यपक्षे मध्ये गङ्गाया इतिवत् सतां मध्य इति षष्ठ्युपपत्तिरित्याशयवानाह **सतां मध्य इति** । गुपेः सन्नन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्त इत्यभिप्रेत्याह **गोप्तुमिष्टत्वादिति** । अस्मिन्पक्षे मध्य इत्यध्याहाराश्रयणं गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति निन्दार्थ-काद्गुपेः स्वार्थे सन्विधानान्निन्दितत्वार्थतया प्रसिद्धस्य जुगुप्सितशब्दस्य गोप्तुमिष्टत्वार्थकत्वकल्पनं च भवती-त्यपरितोषान्निन्दितत्वार्थत्वमेव जुगुप्सितशब्दस्याङ्गीकृत्य तर्हि निन्दाकर्तृत्वात् सतां कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तरि तृतीयाविधानात् सद्भिरिति तृतीयया भवितव्यम् । सतामिति षष्ठी तु कथमित्यतः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्ततृतीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे कर्तरि षष्ठीविधानाद्युक्ता सतामिति षष्ठीत्याशयेनाह **यद्वेति** । अनेन सन्नन्ताद्गुपेर्निष्ठेति भूते क्तप्रत्यय इत्युक्तं भवति । न च कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्तां तृतीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययनिष्ठेति पुनः प्रतिषेधात् देवदत्तेन भुक्तमितिवत् सद्भिर्जुगुप्सित-त्वादिति तृतीयया भाव्यं सतामिति षष्ठी तु कथमिति वाच्यम् । त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकान्न लोकेति निषेधस्यानित्यताया आकर एव स्थितत्वात् । टीकाकारैरपि तत्र तत्र तदनित्यताया आश्रितत्वाच्चात्र अप्रवृत्तिसम्भवेन षष्ठ्या उपपन्नत्वादित्याशयात् ।

वा०र०— ननु सतां जिगुप्सितत्वादित्यत्रेति । 'यस्य तौ नाभिमतौ' इति तत्त्वनिर्णयटीका-व्याख्यानतत्प्रपञ्चानुसारेणाधिकं लेख्यम् । 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धः' इत्येतच्छ्रुतिव्याख्यावसरे तत्त्वप्रकाशिकायां येन ज्ञात इत्युक्तम् । तदुपपादनं तद्व्याख्यावसरे अस्माभिः कृतं ज्ञेयम् ।

स०व्र०— सतामिति । 'कर्मणि षष्ठी'ति भ्रान्तिनिरसनायाह **सतां मध्य इति** । अस्मिन्पक्षे जुगुप्सितशब्दास्वारस्यात् गर्हितत्वार्थतया प्रसिद्धस्य तस्य गोपनीयत्वार्थतया व्याख्यानादित्यरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । न च कर्तरि षष्ठ्या 'न लोके'ति निषेधात् कथमस्य सामञ्जस्यम् । नञा निर्दिष्टमनित्य-मित्यत्र तात्पर्यादित्याहुः ।

स०ना०— 'श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्त्येन विरोधतः' इति मूलसुधायाम्, ननु सतां जिगुप्सित-त्वादित्यनुपपन्नम् । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्याः 'न लोकाव्यये'ति निषिद्धत्वात् । तथाच कर्तृकरण-योस्तृतीयेति तृतीयया भवितव्यमित्यत आह— **सतां मध्य इति** । न सन्तोऽत्र कर्तारः । तन्मतप्रणेतैव तद्गोपनकर्ता । अतो न सतामित्यत्र तृतीयाप्रसङ्ग इति भावः । अस्तु वा सतामेव कर्तृत्वम् । तथापि क्तस्य च वर्तमान इति पुनर्विधानात् षष्ठी भविष्यतीत्याशयेनाह **यद्वेति** । 'क्तस्य च वर्तमान' इति सूत्रे कर्तृग्रहण-मनुवर्तत इति द्योतनाय 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रोदाहरणम् । न तु षष्ठीविधानार्थमिति द्रष्टव्यम् । एतेन कर्तृ-कर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्याः, न लोकाव्ययेति निषेधात् अनेन षष्ठीविधानमयुक्तमिति परास्तम् ।

वि०— गोसुमिष्टत्वादिति । गुपु संवरणे इत्यस्मादिच्छायां सनि निष्पन्नो यः शब्दः । अप्रकाशत्वादिति यावत् । **कर्तृकर्मणोरिति** । जुगुप्साशब्दस्य निष्ठान्तत्वान्निष्ठाप्रत्ययस्य 'कृदितिङि'ति कृत्वात्तद्योगे षष्ठीत्यर्थः । जुगुप्साशब्दो रूढो निन्दार्थः । तथा च सत्कृतिकनिन्दाविषयत्वादित्यर्थः । ननु 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति निष्ठायोगे षष्ठीप्रतिषेधात् कथमत्र षष्ठीति चेत् सत्यम् । 'क्तस्य च वर्तमान' इति प्रतिप्रसवेनादोषत्वात् । तर्हि तत एव षष्ठी किं नोच्यत इति चेत् तस्य प्रतिषेधे एव तात्पर्येण षष्ठीविधायकत्वाभावादित्याशयात् । यद्वा नञा निर्दिष्टमनित्यमिति षष्ठीप्रतिषेधाभाव इति ।

॥ इति एतेषां त्रिविधानामपि शाक्तमतानां साधारणदूषणेन दूषणम् ॥
॥ इति शाक्तमतोपन्यासः, महावाममध्यवामाणुवामभेदेन तत्त्रैविध्यम्, तन्मतखण्डनश्च ॥
॥ इति अस्मिन्नधिकरणे प्रथमतो वास्तविकनिराकार्यमतस्योपन्यासस्तन्निराकरणश्च ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य अनुवादपूर्वको निरासः ॥
॥ तत्र 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य अनुवादः ॥

९१ **सु०—** केचिदिमां चतुःसूत्रीं भागवतमतनिराकरणपरतया व्याचक्षते । तथा हि । पाञ्चरात्रिकाः 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते, सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायते, प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायते' इति प्रक्रियामाहुः ॥ तत्र सूत्रं **उत्पत्त्यसम्भवादिति** । 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति तावदयुक्तम्, जीवस्य उत्पत्त्यसम्भवात् । उत्पत्तिमतो हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्; 'न जायते (न) म्रियत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च ॥ **न च कर्तुः करणम्** । 'सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकस्य मनसो जन्म' अपि पञ्चरात्रोक्तं नोपपद्यते । **न** हि लोके **कर्तुः** देवदत्तादेः (करणं) परश्वधाद्युत्पद्यमानं **करणं** दृश्यते । यदा चोत्पद्यते तदा कर्मैव न करणम् । जीवश्च कर्ता मनश्च करणम् । ततस्तन्न ततो जनिमद्भवितुमर्हति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि चे'तीश्वरादेव मनोजननश्रवणाच्च । एतेन 'प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायते' इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ अथापि स्यात् । नैवैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते, किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । तस्मान्नायं दोष इति ॥ अत्र परिहारं पठति **विज्ञानादिभावे वा**

तदप्रतिषेधः । परमात्मनो वासुदेवस्येव सङ्कर्षणादीनामपि **विज्ञानादिषाड्गुण्यसद्भावे** तत एव चेश्वरत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि **तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्य अप्रतिषेधः** प्रकारान्तरेण प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवदोषः । तथा हि । न तावदेते चत्वारः परस्परं भिन्नाः, अनेकेश्वरकल्पनायां गौरवादिदोषापत्तेः । अभेदे तु कथं स्वत एव स्वस्योत्पत्तिः सम्भवेत्, निरतिशयत्वात् । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेवावतिष्ठेरन्, तद्व्यूहानामनन्तत्वाभ्युपगमात् ॥ **विप्रतिषेधाच्च** । परस्परविरोधश्च पञ्चरात्रे भवति; ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यशक्तितेजांसि भगवतो गुणा इति क्वचिदुच्यते, आत्मान एवैते भग(वतो)वन्तो वासुदे(वा इ)वस्येति क्वचिद्भगवत्स्वरूपत्वमित्यादि ॥ वेदप्रतिषेधश्चात्र भवति; भगवाञ्छाण्डिल्यः षडङ्गं वेदमधीत्य तस्मिन्महत्याम्नाये निष्ठामनधिगच्छन् यः सर्वपरो धर्मो यस्मान्न भूयोऽस्ति कथं तं विद्यामित्येवं बलवद्विवेकमातिष्ठमानो बभूव । तत्र भगवते शाण्डिल्याय भगवता सङ्कर्षणेन व्यक्तेन शब्दवच्छास्त्रं प्रोक्तमिति वेदनिन्दादर्शनात् । तथा चान्यत्र 'अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाको वाक्ययुतानि च । न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् । श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यती'ति । तस्मादयुक्तं पञ्चरात्रशास्त्रमिति ।

गु०दी०— **'न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृष्टम्'** इत्ययुक्तम् । कुठारेण वृक्षच्छेतुः कारोरेव कुठारजन्मनोऽपि दर्शनात् । तदा कर्मेति चेत् किमेतावता छिदिक्रियायां तस्यैव करणत्वात् । कथं **स्वत एव स्वस्योत्पत्तिः सम्भवेत्** इत्यप्ययुक्तम् । मूलरूपादवताररूपाणामभिव्यक्तिदर्शनात् । **तद्व्यूहानामनन्तत्वाभ्युपगमात्** इत्यपि चिन्त्यम् । वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयव्यूहस्य प्राथमिकत्वात् । 'व्यूढश्चतुर्धा' इति वृद्धानुशासनात् ।

यादु०— **एतेन प्रद्युम्नादिति** । कर्तृजात् प्रद्युम्नादित्यर्थः । अहङ्कारस्यापि मनोवृत्तिविशेषस्य करणरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **निरतिशयत्वादिति** । वासुदेवात्सङ्कर्षणस्य, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन, यथा मृद्घटयोः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्येवं कल्प्यत इत्यर्थः । **निष्ठां** इदमित्थमेवेति निश्चयम् ॥ **शब्दवदिति** । असन्दिग्धार्थकैरेव शब्दैर्युक्तमित्यर्थः । **तथा चान्यत्रेति** । पञ्चरात्र एव परमसंहितारूपप्रदेशान्तरेऽप्युक्तमित्यर्थः ।

वं०प०— वेदस्य **विप्रतिषेधो** निन्दा **अत्र** पञ्चरात्रे । **बलवद्विवेकं** महान्तं विचारम् । **अन्यत्र** पञ्चरात्र एव स्थलान्तरे । परमसंहितारूपे प्रदेशान्तरे । वेदविप्रतिषेधो भवतीत्यनुवर्तते ।

कं०रा०— केचिदिति । मायावादिनः 'उत्पत्त्यसम्भवात्', 'न च कर्तुः करणम्' तेषां व्याख्यानप्रकारमेव दर्शयति **तथा हीत्यादिना** । **निरतिशयत्वादिति** । भवितव्यं च कार्यकारणयोरतिशयेनेति शेषः । **तद्व्यूहानामिति** । तथा च न केवलं चतुर्णामेव वासुदेवादीनामेकस्मादन्यस्योत्पत्त्यसम्भवः । किं त्वनन्तानामपि भगवद्व्यूहानामिति भावः । अथवा भगवद्रूपाणां भेदपक्षे न केवलमनेकेश्वरकल्पनापत्तिः । किं तु तद्व्यूहानामनन्तत्वाभ्युपगमादनन्तेश्वरकल्पनापत्तिरित्याशयः । वस्तुतस्तु भगवद्व्यूहानामनन्तत्वाभ्युपगमाच्चतुष्ट्ववर्णनमयुक्तमित्यत्र तात्पर्यम् । वाको वाक्ययुतानि चेत्यत्र वाकोवाक्यशब्देनाश्रयीभूतो मूलवेद उच्यते । 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेद सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको वाक्यमेकायनमि'ति छान्दोग्यसप्तमाध्यायगतवाक्यव्याख्यानावसरे 'वाकोवाक्यं मूलवेद' इति प्रमाणस्याचार्यैरुदाहृतत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— केचिदिति । मायावादिन इत्यर्थः । उत्पत्त्यसम्भवेन विवृणोति **उत्पत्तिमतो हीति** । जन्यो भावो विनाशीति व्याप्तेरिति भावः । अस्त्वनित्यत्वमपि तस्येत्यत आह **ततश्चेति** । मोक्षग्रहणं स्वर्गनरकयोरुपलक्षणम् । अनित्यत्वे जीवस्य परलोकिनोऽभावात् परलोकभावः स्यात् । ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिकमतप्रवेश इति भावः । उत्पत्त्यादिमत्त्वे दोषान्तरमाह **न जायत इत्यादि** । ननु च देवदत्तः परशुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति । प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्ममनःसन्निकर्षलक्षणज्ञानकरणमुत्पाद्यात्मा अर्थं विजानात्येवेति लोके कर्तुः सकाशात् करणस्योत्पत्तिर्दृष्टैवेति कथं तददर्शनमित्यत आह **यदा चेति** । माऽस्तु करणस्य कर्तुः सकाशादुत्पत्तिर्मनसस्तु जीवादुत्पत्तिः किन्न स्यादित्यतो मनसोऽपि करणत्वाज्जीवस्य च कर्तृत्वान्न तस्य तस्मादुत्पत्तिरित्याह **जीवश्चेति** ॥ **एतेनेति** । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतेनेति पञ्चरूपस्यापि मनसो भगवतो जन्मप्रतिपादकोदाहृतप्रमाणेन मनोवृत्तिविशेषस्याहङ्कारस्यापि भगवत एव जन्मनः सिद्धत्वाज्जीवरूपकर्तृजन्यप्रद्युम्नात् तदुत्पत्तेरुक्तश्रुतिविरोधेनैवेत्यर्थः ॥ **ज्ञानैश्वर्येति** । **ज्ञानं चैश्वर्यं चेति** तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं, **बलं** शरीरसामर्थ्यं, **वीर्यं** शौर्यं, **तेजः** प्रागल्भ्यमिति विवेकः । आद्येऽपि किं ते व्याहतकामाः स्युरुत नेति वाच्यम् । तत्राद्ये कार्यासिद्धिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य द्वितीये एकेनैवेश्वरेण तत्कार्यसिद्धेरितरानर्थक्यं भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमिति सिद्धान्तहानिश्चेत्याह **अनेकेश्वरेति** ॥ **निरतिशयत्वादिति** । पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतविशेषस्यानङ्गीकारेण निरतिशयत्वादित्यर्थः । मृद्घटयोरतिशयवतोरेव कार्यकारणभावदर्शनेनातिशयाभावे तदभ्युपगमस्य दृष्टवैलोम्यापादकत्वेनायोगादिति भावः । न चैते भगवद्व्यूहा इत्यत्र व्यूहशब्दो व्यूहिपर इति ध्येयम् ॥ **अभ्युपगमादिति** । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्य भगवद्व्यूहत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **निष्ठामिति** । इदमित्थमेवेति निश्चयमित्यर्थः ॥ **शब्दवच्छास्त्रमिति** । असन्दिग्धार्थकैरेव शब्दैर्युक्तत्वात् पञ्चरात्रं शब्दवच्छास्त्रमित्यर्थः । यद्वा श्लोकात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । **तथा चान्यत्रेति** । परमसंहितायामित्यर्थः ।

वा०र०— न जायत इत्यादीति । 'न जायते म्रियते' इति श्लोकः काठके गीतायां च किञ्चित्पाठभेदेन अस्ति । तदभिप्रायेण श्रुतिस्मृतीति मूले उक्तमिति द्रष्टव्यम् । भामत्यनुसारेण व्याचष्टे **ज्ञानं चैश्वर्यं चेत्यादिना** । भाष्यभामत्याद्यनुसारेणाह **आद्येऽपीत्यादिना** । मध्ये मध्ये व्याख्येयमस्ति ।

स०व्र०— अनित्यत्वादय इति । आदिपदेनाकृताभ्यागमकृतप्रणाशस्वर्गनरकादेः परामर्शः । **ज्ञानैश्वर्येत्यादि** । ज्ञानं चैश्वर्यं च तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम् । **बलं** शरीरसामर्थ्यम् । **वीर्यं** शौर्यम् । **तेजः** प्रागल्भ्यम् इति ज्ञेयम् । आद्येऽपि किं ते व्याहतकामाः स्युः उत नेति वाच्यम् । आद्ये कार्यासिद्धिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य द्वितीये एकेनैवेशतायाः कृतत्वादितरानर्थक्यमित्यभिप्रेत्याह **अनेकेश्वरेति** ॥ **निरतिशयत्वादिति** । अतिशयमृतेऽपि कार्यकारणभावाभ्युपगमे दृष्टवैकल्यमिति भावः । **भगवद्व्यूहा** इत्यत्र व्यूहशब्दो व्यूहिपर इति ज्ञेयम् ॥ **अभ्युपगमादिति** । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **शब्दवच्छास्त्रमिति** । श्लोकात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । **तथा चान्यत्रेति** । पदसंहितायामित्यर्थः ।

विठ्ठ०— केचिदिति । मायावादिन इत्यर्थः । **ततश्चेति** । जीवस्वरूपस्यैव नाशे मोक्षप्राप्तेरेवाभावादिति भावः । **यदोत्पद्यते तदा कर्मैवेति** । यदा कर्मारादितः परश्वाद्युत्पद्यते तदा कर्मारादिकर्तृकोत्पत्तिक्रियां प्रति छिदिक्रिया करणभूतमपि परश्वादि कर्मकारकमेव न करणकारकमित्यर्थः । **एतेन प्रद्युम्नादिति** । एतेन सङ्कर्षणसंज्ञकजीवात् प्रद्युम्नसंज्ञिकस्य । 'न च कर्तुः करणमि'ति निराकरणेनेत्यर्थः । अहङ्कारस्यापि मनोवृत्तिवदकरणप्रभेदत्वेन करणत्वस्य 'मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मन' इत्यादि प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । यद्वा एतस्माज्जायत इति मनसः ईश्वरजातत्वकथनेन तत्प्रभेदस्यापि ईश्वरजातत्वलाभादिति भावः । गौरवादीत्यादिपदेन विरुद्धक्रियं जगदुन्मथ्येतेत्यादिदोषग्रहणम् । **निरतिशयत्वादिति** । वासुदेवादीनां सङ्कर्षणाद्यपेक्षया जनकत्वोपयोग्यतिशयाभावादित्यर्थः। अयुक्तश्चेश्वराङ्गीकारः चतुर्णामेवोत्कीर्तने निमित्ताभावादिति भावेनाह **न चैत इति** । **वेदविप्रतिषेध इति** । वेदनिराकरणं चात्र पञ्चरात्रे भवतीत्यर्थः । **निष्ठाम्** इदमित्थमेवेति निश्चयम् । **शब्दवदिति** । असन्दिग्धार्थैः शब्दैरुपेतमित्यर्थः ।

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य अनुवादः ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य निरासः ॥

॥ तत्र अस्मिन्मते स्वव्याहतेरापादनं तदुपपादनञ्च ॥

॥ तत्रापि अस्मिन्मते स्वव्याहतेरापादनम् ॥

९२ **सु०**— तामिमामपव्याख्यां प्रत्याख्याति **पञ्चरात्रेति** ।

अनु०— पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्याचक्षते यदि ।
सूत्राण्यतिविरुद्धं तत्

आचक्षते व्याचक्षते । यदित्यस्यार्थे **यदि**शब्दः । तद्व्याख्यानमति(अति)शयेन **विरुद्धं** स्वव्याहतं प्रमाणान्तरप्रतिहतं चेत्यर्थः ।

तत्कथमित्यतः स्वव्याहतिं तावदुपपादयति **यत इति** ।

यत आह स भारते ।

यस्मात्सूत्रकार एव पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यम् **आह** । तस्मादत्र तन्निराकरणे सूत्रकारस्य स्ववचनव्याहतिः स्यादित्यर्थः ।

यादु०— **स्वव्याहतमिति** । सूत्रकारस्य स्वव्याहतिप्रसञ्जकमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

शे०चं०— मूलस्य यद्युपबन्धात् तर्कपरत्वेन योजनाया विपर्ययपर्यवसाने बाधप्रसङ्गेन व्याचक्षत इत्यत्र व्याचक्षीरन्निति लकारव्यत्ययस्य, अतिविरोधः स्यादित्येतावतैव पूर्तेरतिविरुद्धमित्यत्र कर्मणि निष्ठा-प्रत्ययवैयर्थ्यस्य, तदित्यस्य तर्हीत्यर्थत्वस्य अतिविरुद्धमित्यनन्तरं स्यादित्यध्याहारस्य च कल्पनाप्रसङ्गानुप-पत्तेस्तर्कपरतां परित्यज्य मूलं व्याख्याति **यदित्यस्यार्थ इति** ॥ **स्वव्याहतमिति** । सूत्रकारस्य स्वव्याहति-प्रसञ्जकमित्यर्थः । **प्रमाणान्तरप्रतिहतम्** इत्यत्र सूत्रकारस्य प्रमाणान्तरप्रतिहतिप्रसञ्जकमित्यर्थः ।

विठ्ठ०— **यदित्यस्यार्थ इति** । पञ्चरात्रनिषेधार्थं यदेतानि सूत्राणि व्याचक्षत तद्व्याख्यानमिति मूलयोजना । **स्वव्याहतमिति** । सूत्रकारस्य स्वव्याहतिसम्पादकमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

॥ इति अस्मिन्मते स्वव्याहतेरापादनम् ॥

* * *

॥ अथ अस्याः स्वव्याहतेः त्रिविधप्रकारेणोपपादनम् ॥

॥ तत्र भारतवचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ॥

९३ **सु०—** तद्भारतवचनमुदाहरति **पञ्चरात्रस्येति** ।

अनु०— पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ।
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ।
इति

'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नान्युताहो नेति चोच्यतामि'ति ज्ञानकरणत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यानि साङ्ख्यादीनि शास्त्राण्यन्योन्यविरुद्धान्युताविरुद्धानीति प्रश्नस्य 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणे'ति परिहारोऽभिहितः । ततः पुनर्वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रामाण्यायोगादेतेषु किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां, 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल' इत्यादिना साङ्ख्यादीनामनाप्तकर्तृत्वमभिधाय प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्य पञ्चरात्रस्य परमाप्ततमेन नारायणेन प्रणीतत्वात् प्रामाण्यमित्यनेन वाक्येनोच्यते । वेदानां त्वपौरुषेयतया स्वत एव प्रामाण्यं सिद्धमेवेति नोक्तम् । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादपि पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमिति **पञ्चरात्रविद** इत्यनेन वाक्येनोच्यते । **यथाक्रमपरा** देवतातारतम्यपराः । **एकान्तभावोपगताः** अव्यभिचारिणीं भक्तिं प्राप्ताः ।

यादु०— प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्येति । जहत्स्वार्थलक्षणया गृहीतेत्यर्थः । किमर्थं लक्षणयेत्यत आह **वेदानां त्विति** । बहुवचनेन वेदाश्चारण्यकानि चेति द्वन्द्वैकवद्भावं सूचयति । ननु भाष्यटीकायां वेदप्रामाण्यस्यार्थाल्लाभकथनात् गीताभाष्यटीकायां चोपलक्षणया सिद्धिकथनात् तद्विरोध इति चेन्न । तद्भाष्ययोरिवात्रानुव्याख्याने सूचकाभावेन वेदप्रामाण्याकथनेनास्य व्याख्यानान्तरत्वेन दोषाभावात् ।

वं०प०— **वस्तुविकल्पेति** । विरुद्धानेकसाङ्ख्यादिशास्त्रोक्तवस्तुन एकप्रकारत्वायोगादित्यर्थः ।

कं०रा०— ज्ञानकरणत्वादिति । 'ज्ञानान्येतानी'त्यत्र ज्ञानशब्दः 'करणाधिकरणयोश्चे'ति करणे ल्युडन्त इति भावः ।

शे०चं०— भावव्युत्पत्तेः सुप्रसिद्धत्वेऽपि साङ्ख्यादिशास्त्राणां ज्ञप्तिरूपत्वाभावेन भावसाधनज्ञान-शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञायतेऽनेनेति करणसाधनतामाश्रित्य तच्छब्दवाच्यतामाह **ज्ञानकरणत्वादिति** ॥ **वस्तु-विकल्पानुपपत्तेरिति** । वस्तुनस्तत्तद्वादिपरिकल्पितविरुद्धानेकाकारत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रामाण्यायोगादित्युपलक्षणम् । वस्तुतो निःस्वभावत्वानुपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषा-मप्रामाण्यायोगादिति द्रष्टव्यम् । 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतमि'ति वाक्ये पञ्चरात्रस्यानिर्देशादेतेष्वेतद्विशिष्यत इति निर्धारणायोगमाशङ्क्य वेदारण्यकशब्दस्यात्र लक्षणया पञ्चरात्रपरत्वेन तेनैव पञ्चरात्रस्य निर्दिष्टत्वान्न निर्धारणा-नुपपत्तिरित्याशयेनाह **प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्येति** । ननु वेदारण्यकपदस्य लक्षणया पञ्चरात्रपरत्वं नात्रा-श्रयितुं शक्यम् । तथा सत्यनेन वेदारण्यकस्य प्रामाण्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यतस्तस्य प्रकारान्तरेणैव प्रामाण्यस्य सिद्धत्वादनेन तदसिद्धिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्याह **वेदानां त्विति** । यद्यप्यदृष्टविषयकपौरुषेयवाक्यरूपस्य पञ्चरात्रस्य वेदैकार्थत्वरूपवेदमूलत्वाभावे, वेदस्याप्रामाण्ये वा, प्रामाण्यं न स्यादिति पञ्चरात्रप्रामाण्योक्त्यैव वेदप्रामाण्य-सिद्धिरप्यनेनाविकलैव, तथाऽपि साक्षात्प्रामाण्यालाभाभिप्रायेणेयमुक्तिः । अत एव नोक्तमित्युक्तपदप्रयोग इति ध्येयम् ।

वा०र०— पञ्चरात्रस्यानिर्देशादिति । एतेषु सर्वेषु ज्ञानेषु एतत्पञ्चरात्रं विशिष्यते प्रमाणत्वेन इति योजनायां साङ्ख्यादीनामिव पञ्चरात्रस्यापि प्राक्प्रकृतत्वं वाच्यम् । न च तदस्तीति एतद्योजनामाश्रित्य प्रामाण्य-मनेनोच्यत इति फलितार्थकथनायोग इत्याशङ्कार्थः । ज्ञानेषु यत् प्रकृतं वेदारण्यकं न तस्य नारायणप्रणीतत्वेन प्रामाण्योक्तिः । यस्य च तथोक्तिः न तत् प्रकृतमित्याशयः । शास्त्रयोनिसूत्रीयवेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण इति भाष्यटीकापि अनुकूलनीया । भक्तिरव्यभिचारिणीति गीतां मनसि निधाय एकान्तपदं अव्यभिचारित्वार्थकतया व्याकुर्वन् भावपदं भक्त्यर्थतया 'भावो भक्तिरिति प्रोक्तः' इति प्रमाणानुसारेण व्याचष्टे **अव्यभिचारिणीं भक्ति-मिति** मूलम् । नियतभक्तिमित्यर्थः । 'एकान्तानां न कस्यचित्' इत्येतद्व्याख्यावसरे 'एकान्तानां नियतानामि'ति गीताभाष्यटीकायामुक्तत्वात् । अनेनाव्यभिचारीति व्याचक्षाणेन एकेन परमात्मना अन्तः विषयविषयिभावनिश्चयो यस्याः सा एकान्तेति व्युत्पत्तिः सूचिता । एकेन परमात्मनैव भक्तेः सविषयत्वे उक्ते परमात्मविषयत्वतदन्य-विषयत्वयोरुभयोरपि व्यवच्छेदलाभात् परमात्माव्यभिचरितत्वं सिद्ध्यतीति बोध्यम् । तत्त्वोद्योतटीकास्थ-'एकान्तानां न कस्यचित्' इत्येतद्व्याख्यानावसरे टीकाकृता एकान्तानां नियतानां उत्तमभक्तानामिति व्याख्याय 'अस्मादसावुच्च इति क्रमस्यान्तगतं हरिम् । एकमेव तु ये विद्युस्ते ह्येकान्तिन ईरिताः' इत्येतच्छान्दोग्य-भाष्यस्थप्रमाणवाक्यानुसारित्वं स्वव्याख्यानस्य यदुक्तं तद्वर्णकान्ताराभिप्रायेण । अत एव 'सुखस्यैकान्तिकस्य च' इति चतुर्दशान्त्यगीतातात्पर्यव्याख्यायामेकमेवास्मादिदमधिकमिति गणने अन्तःस्थितेनैकान्तिकं तत्तु मोक्ष इत्युक्तमिति न कश्चिद्दोषः । विस्तरस्तु तट्टीकाप्रपञ्चेऽस्माभिः कृतोऽवसेयः ।

विठ्ठ०— 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमि'त्यत्र पञ्चरात्रस्यानुक्तत्वात् पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यप्रकृतं पञ्चरात्रमिह किमर्थमुच्यत इत्यत उपलक्षणवत्त्वेन पञ्चरात्रमप्युक्तमित्याह **प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्येति** । तर्हि तत्र स्वपदेनोपात्तवेदारण्यकस्यात्रानुक्तिः कुत इत्यत आह **वेदानां त्विति** ।

॥ इति भारतवचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ गीतावचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ॥

९४ **सु०**— प्रकारान्तरेण स्वव्याहतिमाह **गीता चेति** ।

अनु०— गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम् ।

तच्छास्त्रसङ्क्षेपः पञ्चरात्रसङ्क्षेप **इति हीरितम्** 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा । पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत् । तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च । प्रादाद्गीतेति (वि)निर्दिष्टं (विज्ञातं) (विख्यातं) सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे' (ते) इत्यादिना पुराणवाक्येनेति शेषः । ततः प्रमाणतया पञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपां गीतां प्रणीतवतो बादरायणस्य पञ्चरात्रप्रामाण्यमनुमतमेवेति पुनरत्र तन्निराकरणे कथं स्वव्याहतिर्न भवेदिति ।

यादु०— **'ब्रह्मरुद्रसूर्याणाम्'** इत्यत्र अन्येऽपि देवा उपलक्षणया ग्राह्याः । तेन तेषामेवावतारेष्वित्येतदुपपन्नमिति ज्ञातव्यम् । प्रादादित्यत्र कृष्ण इति शेषः ।

कं०रा०— **अयुयुत्सत इति** । युद्धं कर्तुमनिच्छतेऽर्जुनायेत्यन्वयः ।

शे०चं०— **बह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां** इत्यत्र अन्येषामपि देवानामुपलक्षणतया ग्रहणात् तेषामेवावतारेष्वित्यस्योपपत्तिरिति ध्येयम् । **प्रादात्** इत्यत्र कृष्ण इति शेषः ।

वा०र०— व्यासोऽदादिति प्रकृतव्यासस्यैव प्रादादित्यत्रापि सम्बन्धप्रतीतिनिरासायाह **कृष्ण इति** शेष इति ।

विठ्ठ०— **ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां** इत्यत्र अन्येऽपि देवा उपलक्षणया ग्राह्याः । तेन तेषामेवावतारेष्वित्युपपन्नमिति ज्ञातव्यम् । **ततः प्रमाणतयेति** । प्रमाणतया निर्णीतपञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपामित्यर्थः । **पञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपामिति** । हेतुगर्भं विशेषणम् । पञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपत्वादेव गीतां प्रमाणतया प्रणीतवत इत्यर्थः ।

॥ इति गीतावचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ वराहपुराणवचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ॥

९५ सु०— स्वव्याहतिं प्रकारान्तरेण दर्शयति **वेदेनेति** ।

अनु०— वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ।
दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि ।
इति वाराहवचनं

एवं वराहपुराणे भगवद्दर्शनसाधनत्वेन वेदवत्पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्येह पुनस्तन्निराकरणे व्याघात एवेति ।

कं०रा०— **भगवद्दर्शनसाधनत्वेनेति** । 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्तेषां सर्वे ते च सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दन' इत्यादिना दुरागमानां भगवज्ज्ञानसाधनत्वनिषेधात् प्रामाण्याभावे तद्दर्शनसाधनत्वानुपपत्तेरिति भावः ।

शे०चं०— **व्याघात एव** स्वव्याघात एव ।

॥ इति वराहपुराणवचनेनास्याः स्वव्याहतेरुपपादनम् ॥
॥ इति अस्याः स्वव्याहतेः त्रिविधप्रकारेणोपपादनम् ॥
॥ इति अस्मिन्मते स्वव्याहतेरापादनं तदुपपादनञ्च ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमते प्रमाणान्तरविरोधदर्शनम् ॥

९६ सु०— एवं स्वव्याहतिमुपपाद्य प्रमाणान्तरविरोधं दर्शयति **श्लोका इति** ।

अनु०— श्लोका इति वचः श्रुतौ ।

वचः अस्तीति शेषः । 'ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपु(सःपु)राणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानी'त्यस्यां **श्रुतौ** ऋग्वेदादिप्रमाणोद्देशप्रसङ्गे **श्लोका** इति पञ्चरात्रमुपात्तम् । 'पञ्चरात्रविदो मुख्या' इति प्रकृतपञ्चरात्रविषयत्वेन

'ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः। कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां हितमुत्तममि'ति श्लोकशब्दस्य भारते प्रयोगात्। छन्दोगश्रुतौ ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यारभ्यैकायनमिति पञ्चरात्रमुच्यते। तत्समाख्यया श्लोकशब्दः पञ्चरात्रमुच्यते। तत्समाख्यया श्लोकशब्दः पञ्चरात्रविषयोऽशेषो-(ऽवगम्यते) ज्ञायते। अतः श्रुत्या पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिद्धमिति तदप्रामाण्यवादः श्रुतिविरुद्धः। स्पष्टश्रुतिविरोधं च दर्शयति **वेदैश्चेति**।

वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः ।

वेदपञ्चरात्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । संहिताभेदात् **पञ्चरात्रैः** इति बहुवचनम् । परस्पर-विरुद्धशास्त्रद्वयानुसारेण कथं ध्यानमित्यत उक्तं **पञ्चरात्रं चेति** ।

पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव द्विधेयते ।
इत्यादिवेदवचनैः

इत्यादिवेदवचनैश्च पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनं विरुद्धमिति शेषः ।

ततः किमित्यत आह **पञ्चरात्रमिति** ।

पञ्चरात्रमपोद्यते ।
कथमेव

यत एवं पञ्चरात्रनिराकरणं स्वव्याहतं प्रमाणान्तरव्याहतं च, अतोऽत्र सूत्रकारेण **पञ्चरात्रं अपोद्यते** दूष्यत इति **कथमे(वं)व** वक्तुं शक्यते। न हि व्याहतभाषी भगवानिति।

परि०— **इत्यस्यां श्रुताविति** । षष्ठे काण्वश्रुतावित्यर्थः ॥ **प्रयोगादिति** । पञ्चरात्र-विषयत्वेन श्लोकशब्दस्य भारते प्रयोगादित्यर्थः ॥ **छन्दोगेति** । सप्तमे ।

वं०प०— श्लोकानां कृतं शतसहस्रं ऋषीन्प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ **शास्त्रद्वयेति** । 'वेदैश्च पञ्चरात्रैश्चे'त्युक्त वेदपञ्चरात्ररूपशास्त्रद्वयेत्यर्थः ।

कं०रा०— प्रकृतपञ्चरात्रविषयत्वेनेति । श्लोकशब्दस्य भारते प्रयोगादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । बृहदारण्यकभाष्ये तु— 'अमिताक्षरं पञ्चरात्रं विद्येत्याहुर्मनीषिणः । मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभयं वेद ईर्यत' इति ब्रह्माण्डपुराणवचनानुसारेण विशेष उक्तः— 'सूत्रं तु ब्रह्मसूत्राख्यं महामीमांसिका तथा । तथा साङ्कर्षणं सूत्रं ब्रह्मतर्कादयस्तथा । प्रकाशिका निर्णयश्च तत्त्वनिर्णय एव च । व्याख्येति कथिताः सर्वाः स्वयं भगवता कृताः । बृहत्तर्कादयः सर्वा अनुव्याख्या प्रकीर्तिता' इति सूत्रादिशब्दार्थस्तत्रैवोक्तः । **संहितेति** । पञ्चरात्रस्य बहुत्वाभावेऽपि तद्गतसंहितानां बहुत्वात् तदभिप्रायेण पञ्चरात्रैरिति बहुवचनमित्यर्थः ।

शे०चं०— श्रुतिस्थश्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयत्वमेव कुतः सिद्धं येन पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनस्य श्रुतिविरुद्धत्वं स्यादित्यतो भारते पञ्चरात्रविषयतया श्लोकशब्दश्रवणादेव तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य कुतस्तत्स्थस्यापि श्लोकशब्दस्य तत्परत्वमित्यतस्तस्यैव पूर्वत्र प्रक्रान्तत्वात्, अन्यथा प्रक्रमविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह **पञ्चरात्रेति** । श्रुतिस्थश्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयत्वं श्रुतिसमाख्ययाऽपि समर्थयते **छन्दोगेति** । श्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयताया उपपादनसापेक्षत्वेन तद्विरोधस्य स्पष्टश्रुतिविरोधत्वाभावान्न पूर्वग्रन्थेनोत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमित्याह **स्पष्टेति** । पञ्चरात्रस्यैकत्वात् कथं तत्र पञ्चरात्रैरिति बहुवचनमित्यत एकत्वेऽपि तस्य परमसंहिता मानसंहितेत्यादिरूपेणानेकसंहितात्मकत्वात् तद्भेदविवक्षया तदुपपत्तिरित्याह **संहिताभेदादिति** । वेदपञ्चरात्रयोरेकविद्यात्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य तयोरविरोधकथनेन प्रागुक्तवेद एव पञ्चरात्रोक्तप्रकारेण आध्यानोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन सयुक्तिकं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **परस्परेति** । पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनस्य श्रुत्यन्तरविरुद्धताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमित्यादिवचनैरित्यतःपरं अपेक्षितं शेषं पूरयति **इत्यादिवचनैश्चेत्यादिना** ॥ **व्याहतभाषीति** । स्वव्याहतभाषी प्रमाणान्तरव्याहतभाषी चेत्यर्थः ।

वा०र०— छन्दोगेतीति प्रतीकोपादानम् । अन्यादृशं तु लेखकप्रमादात् । **पञ्चरात्रं चेतीति** । पञ्चरात्रं च वेदाश्च इत्येव भाष्यपाठः । अतः तथैव प्रतीकोपादानम् । भाष्ये वेदाश्च पञ्चरात्रं चेति पाठस्तु क्वाचित्कः । तत्पाठेऽपि पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यप्रतिपादनप्रस्तावात् अन्वयानुसारेण पञ्चरात्रं चेतीति प्रतीकोपादानमित्यप्याहुः ।

वि०ठ०— वाजसनेयोक्तश्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रार्थकत्वं कुत इत्यतो मोक्षधर्मे पञ्चरात्रविषयतया श्लोकदर्शनादित्याशयेनाह **पञ्चरात्रविदो मुख्या इति** । **प्रकृतेति** । **एकायनमिति पञ्चरात्रमुच्यत इति** । एकसारोपसंहृतिः एकायनमिति छन्दोगभाष्येऽपि वेदार्थसारस्यैकीकृत्य प्रतिपादकं पञ्चरात्रमेव विवक्षितमिति न तद्विरोध इति ज्ञातव्यम् । **संहिताभेदादिति** । ऋक्संहिता यजुस्संहिता भारद्वाजसंहितेत्याद्यवान्तरावच्छेदकभेदात् इत्यर्थः ।

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमते प्रमाणान्तरविरोधदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमते आपादितस्वव्याहतेः उपादेयानुपादेयांशभेदकल्पनया अभावशङ्का, तच्छङ्कानिरासश्च ॥

९७ **सु०—** स्यान्मतम् । नास्त्ययं व्याघातः, 'योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थितः । तमित्थम्भूतं षाड्गुण्यविग्रहं भगवन्तमभिगमनोपादनेज्यास्वाध्याययोगैः पञ्चकालाभि(धैर)धानैरनेककालमिष्ट्वा क्षीण-क्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत' इत्यादेः पञ्चरात्रोदितस्यार्थस्य स्वीकृतत्वात्, तत्परतयैव भारतादिवाक्यानामुपपत्तेरिति । मैवम् । एवं सति साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वप्युपादेयांशस्य विद्य-मानत्वेन विशेषतः पञ्चरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेः, 'कृत्स्नस्ये'ति विशेषणानुपपत्तेश्च, 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलम्' इति अखिलशब्दविरोधाच्चेति ।

परि०— **अभिगमनं** पूजार्थं भगवन्मन्दिराभिगमनम् । **उपादानं** पूजासाधनोपादानम् ।

यादु०— **पञ्चरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेरिति** । 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्ये'त्यादिनेति शेषः । **विद्या** अमिताक्षरं पञ्चरात्रं, श्लोका मिताक्षरं पञ्चरात्रं, सूत्राणि ब्रह्मसूत्रं महामीमांसिकाग्रन्थः साङ्कर्षणसूत्रं च **अनु-व्याख्यानानि** बृहत्तर्कादयो **व्याख्यानानि** ब्रह्मतर्कादयः । तच्चोक्तम् 'अमिताक्षरं पञ्चरात्रं विद्येत्याहुर्मनीषिणः । मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभयं वेद ईर्यत' इति च ब्रह्माण्डे । 'सूत्रं तु ब्रह्मसूत्राख्यं महामीमांसिका तथा । तथा साङ्कर्षणं सूत्रं ब्रह्मतर्कादयस्तथा । प्रकाशिका निर्णयश्च तत्त्वनिर्णय एव च । व्याख्येति कथिताः सर्वाः स्वयं भगवता कृताः । बृहत्तर्कादयः सर्वा अनुव्याख्याः प्रकीर्तिता' इति सङ्ख्याने ।

वं०प०— 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्ये'त्यत्र कृत्स्नशब्दकृत्यं वक्तुमाह **स्यान्मतमित्यादिना** । विद्यमान-त्वेनेत्यतःपरं 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल' इत्यादिना साङ्ख्यादिशास्त्राणामप्रामाण्यमभिधायेति शेषः । विशेषत इत्यनन्तरं पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यनेनेति शेषः ।

कं०रा०— **अभिगमनेति** । इज्यासाधनग्रहणार्थमितस्ततो गमनं अभिगमनम् । इज्यासाधनग्रहण-मुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायः प्रसिद्धः । योगो ध्यानम् । **कृत्स्नस्येतीति** । पञ्चरात्रैकदेशस्यैव प्रामाण्ये 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमि'त्यत्र सर्वस्यापि पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यप्रयोजकाप्तिमूलकत्वोपपादनाय यत्कृत्स्नस्येति विशेषणमुपात्तं तदनुपपत्तेरित्यर्थः ।

शे०चं०— **अभिगमनेति** । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनम् **अभिगमनम्** । पूजाद्रव्याणां आर्जनं **उपादानम्**, **इज्या** पूजा, **स्वाध्यायो** जपः, **योगो** ध्यानमिति, विवेकः ॥ **विशेषतः पञ्चरात्रेति** ।

पञ्चरात्र इव साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वप्येकदेशस्योपादेयतायाः सत्त्वेन साङ्ख्यादिष्विव पञ्चरात्रेऽप्यनुपादेयांशस्य विद्यमानत्वेन, पञ्चरात्रवत् साङ्ख्यादीनामप्येकदेशस्योपादेयत्वमात्रेण तत्प्रामाण्याभिधानस्य साङ्ख्यादिवत् सर्वांशेऽप्यनुपादेयत्वेनैतदप्रामाण्याभिधानस्य वा प्रसङ्गात् । 'ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यत' इति साङ्ख्यादीनामप्रामाण्याभिधानपूर्वकं पञ्चरात्रस्य विशिष्य प्रामाण्याभिधानानुपपत्तेरित्यर्थः । एकदेशस्यैवोपादेयत्वेन प्रामाण्ये 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्ये'त्यत्र कृत्स्नेति विशेषणानुपपत्तिश्च । तद्विशेषणेन सर्वांशेऽप्युपादेयत्वसमर्पणेन प्रामाण्यलाभादित्याह **कृत्स्नस्येतीति** ।

वा०र०— ....अनुसारेण व्याख्याति **वाक्कायचेतसामित्यादिना** ।

स०व्र०— अभिगमनेति । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनम् **अभिगमनम्** । पूजाद्रव्याणामार्जनम् **उपादानम्** । **इज्या** पूजा । **स्वाध्यायो** जपः । **योगो** ध्यानम् ।

वि०ठ०— अभिगमनेति । अभिगमनं हरिमन्दिरं प्रति वा परमभागवतान्प्रति वा आभिमुख्येन गमनम् । **उपादानं** पूजासाधनानामाहरणं वा भागवतानामातिथ्याद्यर्थकमाहरणं वा । **इज्या** भगवतो भागवतानां च पूजा । **स्वाध्यायो** वेदाध्ययनार्थश्रवणमननव्याख्यानरूपः । **योगो** धारणाध्यानसमाधिरूप इत्यर्थः । **विशेषतः पञ्चरात्रेति** । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यादिनेति शेषः ।

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमते आपादितस्वव्याहतेः उपादेयानुपादेयांशभेदकल्पनया अभावशङ्का, तच्छङ्कानिरासश्च ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य 'पञ्चरात्रे दूषणायोग्यत्व'रूपदूषणान्तरेणापि निराकरणम् ॥

॥ तत्र पञ्चरात्रे दोषाभावस्य कथनम् ॥

९८ **सु०— इतश्च न पञ्चरात्रदूषणं युक्तमित्याह अत्रेति ।**

अनु०— अत्र दोषः कः

अत्र पञ्चरात्रे को दोषो येन तन्निराक्रियेत, न कोऽपीत्यर्थः ।

शे०चं०— मूले किंशब्दो न प्रश्नार्थः किन्त्वाक्षेपार्थ इत्याह **न कोऽपीत्यर्थ इति** ॥

॥ इति पञ्चरात्रे दोषाभावस्य कथनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तस्य 'पञ्चरात्रे दोषाभावस्य' उपपादनम् ॥
॥ तत्र जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारः ॥
॥ तत्रापि 'जीवोत्पत्तेरसम्भावितायास्तत्रोक्तत्व'रूपदोषस्याङ्गीकारवादेन निरसनम् ॥

९९ सु०— ननु कथं दोषो नास्ति जीवोत्पत्तेरसम्भावितायास्तत्रोक्तत्वादित्यतोऽङ्गीकारवादेनाह **उत्पत्तिरिति** ।

अनु०— उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ।
इहैवोक्ता

किं जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रं पञ्चरात्राप्रामाण्यहेतुतयोपादीयते उताभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधानम् । आद्ये तूत्पत्तिमात्रं **इहैव**, प्रमाणतयाऽभ्युपगते मीमांसाशास्त्रे, **'ज्ञोऽत एव'** इति सूत्रेणोक्तम् । **अपि**पदेन 'सर्व एव (वै) त आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुतौ **उक्ता** इति समुच्चिनोति । ततो वेदतन्मीमांसयोरप्यप्रामाण्यं स्यात्, अन्यथा हेतोरनैकान्त्यापत्तेरिति भावः । 'ज्ञोऽत एवे'ति सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रति श्रुतिरेवोदाहर्तव्या ॥

स्यादेतत् । द्वितीय एव हेतुरुपादीयते । न चासौ श्रुतिसूत्रयोर्वर्तते । तत्र हि प्राग्विद्यमानस्यैव जीवस्य देहाद्युपाध्यपेक्षयैवोत्पत्तिरुच्यते । न त्वभूतभावलक्षणेत्यत आह **न चेति** ।

न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते ।

तत्रापि पञ्चरात्रेऽपि । यथा हि श्रुतिसूत्रयोः प्रतीतमपि जीवजननमभूतभवनं विहाय उपाधिविषयं व्याख्यायते तथा पञ्चरात्रोक्तमपि तत्तथा व्याख्यायताम्, ततश्च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः ।

परि०— उताभूतभवनरूपेति । देहादिजडसाधारणोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ **मीमांसाशास्त्र इति** । उत्तरपादीयदशमाधिकरणसूत्रं पठति **ज्ञोऽत एवेति** । जानातीति ज्ञो जीवः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति कः । ज्ञो जीवोऽत एव नात्मा श्रुतेरिति पूर्वसूत्रप्रकृतात्मशब्दितविष्णुत एवो-

त्पद्यते । अत एव 'सर्व(त)एवे'ति श्रुतेरेवेत्युक्तम् । उत्पत्तिमात्रमित्यनुकर्षः ॥ **अन्यथा हेतोरिति** । पञ्चरात्रमप्रमाणं जीवोत्पत्तिसामान्यकथकत्वात् तादृशलौकिकवाक्यवदित्यभिमतहेतोरित्यर्थः । **द्वितीयहेतुरिति** । अभूतभवनरूपजीवोत्पत्तिबोधकत्वादिति हेतुरित्यर्थः ॥ **न चासाविति** । अभूतभवनरूपा जनिरित्यर्थः ।

यादु०— ननु ज्ञोऽत एवेति सूत्रस्य न जीवोत्पत्तिरर्थः । किन्तु तार्किकमत इवात्मनो ज्ञानं नागन्तुकं, किन्तु ज्ञानरूप एवात्माऽत एवानुत्पत्तेरेवेत्यादिरेवार्थः । अतः कथमेतदित्यत आह **सूत्रार्थे विप्रतिपन्नमिति** ।

वं०प०— **अङ्गीकारेति** । जायत इत्यस्य प्रादुर्भावरूपार्थस्य 'वासुदेवाज्जनिःप्रोक्ते'ति वक्ष्यमाणत्वादत्रोत्पत्तिरूपमेवार्थमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः । **अभूतभवनं** प्रागभावप्रतियोगित्वरूपम् । स्वरूपेणैवोत्पत्तिरिति यावत् । **विप्रतिपन्नं** 'ज्ञोऽत एवे'ति सूत्रेण जीवोत्पत्तिः प्रतिपाद्या, किन्तु जीवस्य ज्ञानरूपत्वमेवेति यदि परो वदेदित्यर्थः ॥ **न त्विति** । तथा च न श्रुतिसूत्रयोर्व्यभिचार इति भावः । **तत्** जीवजननम् । **तथा** उपाधिविषयत्वेन ।

कं०रा०— **ज्ञोत इति** । 'ज्ञोत एवे'ति सूत्रेण जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते आत्मशब्दादेवेत्यर्थः इति प्रतिपादयता जीवस्योत्पत्तिमात्रमुक्तमिति भावः । **अपिपदेनेति** । 'उत्पत्तिर्ज्ञोत इत्यपी'त्यपिपदेन सर्व एते जीवाः परमात्मनः सकाशात् व्युच्चरन्त्युत्पद्यन्त इत्यर्थप्रतिपादकश्रुत्यापि जीवस्योत्पत्तिरुक्तेति समुच्चिनोतीत्यर्थः । **तत इति** । जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रेण पञ्चरात्राप्रामाण्ये तन्मात्रस्योक्तरीत्या वेदतन्मीमांसयोः सत्त्वात्तयोरप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । **अन्यथेति** । वेदतन्मीमांसयोर्जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रसत्त्वेऽप्यप्रामाण्याभावे पञ्चरात्राप्रामाण्ये हेतुत्वेनोपात्तस्य जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रस्यानैकान्त्यापत्तेस्तेन पञ्चरात्राप्रामाण्यं साधयता वेदतन्मीमांसयोरप्रामाण्यं स्वीकार्यं स्यादिति भावः ।

शे०चं०— **असम्भाविताया इति** । अनित्यत्वादिदोषप्रसञ्जकतयेति शेषः । ननु 'वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत' इत्यादौ सङ्कर्षणादीनां वासुदेवादिभ्यः प्रादुर्भावरूपजनेरेवोक्त्या सर्वजीवोत्पत्त्युक्तिरेवासिद्धेति कथं तदाश्रयणेनायं परिहार इत्यत आह **अङ्गीकारवादेनेति** । जीवादिशब्दानां यथाश्रुतार्थत्वाभ्युपगमवादेनेत्यर्थः । **तत इति** । जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । जीवोत्पत्त्यभिधायकत्वेऽप्यप्रामाण्याभाव इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्येति** । वेदतन्मीमांसयोरिति शेषः । तत्र सत्यपि जीवोत्पत्त्यभिधायकत्वे प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः ॥ **सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रतीति** । आत्मा ज्ञानरूपः अत एवानुत्पत्तेरेव स्वयं ज्योतिरित्यादिश्रुतेश्च । इन्द्रियसम्प्रयोगादिस्तु विषयविशेषपरिच्छेदार्थ इत्यर्थकत्वात् ज्ञोऽत एवेति सूत्रस्य न जीवोत्पत्तिविषयतेति न तत्र व्यभिचार इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति **ततश्चेति** ।

वा०र०— आत्मनः अनुत्पत्तिरूपान्निमित्तात् भानरूपत्वे इन्द्रियसंयोगादिवैय्यर्थ्यमित्यत आह **इन्द्रियसम्प्रयोगादिस्त्विति** ।

स०ब्र०— सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रतीति । चैतन्यरूपब्रह्माभिन्नत्वादेव जीवोऽपि चैतन्यरूप एव न तु आगन्तुकज्ञानादिमानित्यर्थत्वात् 'ज्ञोऽत एवे'ति सूत्रस्य न भवदुक्तजीवोत्पत्तिपरत्वसिद्धिरिति भावः ॥

विट्ठ०— अङ्गीकारेति । जीवशब्दस्यात्र संसारिपरत्वोक्तिरङ्गीकारवादः । वस्तुतोऽत्राभिमानिदेवतापरत्वं च वक्ष्यतीति भावः । **उत्पत्त्यभिधानमात्रमिति** । वस्तुतो जीवस्य नित्यत्वेऽपि जनिमद्देहाभिमाननिमित्तकमुत्पत्तिरित्यभिधानमात्रमित्यर्थः । **उताभूतभवनेति** । चैतन्यस्यैव घटादिसाधारण्योत्पत्त्यभिधानमित्यर्थः । **अन्यथेति** । श्रुतिसूत्रयोः प्रामाण्ये पञ्चरात्रमप्रमाणं जीवस्योपाधिनिमित्तकोत्पत्तिप्रतिपादकत्वादित्यभिप्रेतहेतोरुदाहृतश्रुत्यादावनेकान्त्यापत्त्यापत्तेरित्यर्थः । ननु 'ज्ञोऽत एवे'ति सूत्रस्य न जीवोत्पत्तिरर्थोऽपि तु न तार्किकादिमत इव जीवस्य भिन्न एवागन्तुकं ज्ञानं किन्तु ज्ञः ज्ञानस्वरूप एवात्मा अत एवानुत्पत्तेरेवेत्यादिरेवार्थ इत्यतो न सूत्राप्रामाण्यादिकमित्यत आह **सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रतीति** ।

॥ इति 'जीवोत्पत्तेरसम्भावितायास्तत्रोक्तत्व'रूपदोषस्याङ्गीकारवादेन निरसनम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुतिसूत्रोक्तजीवोत्पत्तेरन्यथाव्याख्येयत्ववत् पञ्चरात्रोक्तजीवोत्पत्तेरप्यन्यथाव्याख्येयत्वम् ॥

१०० **सु०—** ननु विषमोऽयमुपन्यासः । श्रुतिसूत्रयोः खलु 'अनादिमायया सुप्तः', 'नानादित्वादि'त्यादिनाऽनादिकर्म(कर्मादि)सम्बन्धोऽभिधीयते, न ह्यभूत्वा(भवतो)भाववतो जीवस्यासावुपपद्यते, अतस्तदनुरोधात् तत्र प्रतीतमपि जीवजननमन्यथा नेतव्यमेव । न च तथाविधं बाधकमिहास्ति, येन मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यार्थं प्रतिपद्येमहि । ततो मुख्यार्थे ग्राह्ये न हेतोरसिद्धिरित्यत आह **अनादीति** ।

अनु०— अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ।
वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमतीति हि तद्वचः ॥

तद्वचः पञ्चरात्रवाक्यम् । श्रुतिसूत्रवत् पञ्चरात्रेऽपि जीवस्यानादिकर्मसम्बन्धाभिधानात् तदनुरोधेन तत्रोक्तं जीवजननमप्यन्यथाव्याख्यातव्यमेव । पक्षपाते कारणाभावात् । तथा च हेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः ।

परि०— अनादिमाययेति । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत' इति श्रुतौ 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि'ति वैषम्याधिकरणगुणसूत्रे कर्मणामनादित्वोक्त्या अनादिकर्म-सम्बन्धोऽभिधीयत इत्युक्तम् । **अन्यथेति** । देहयोगविषयतयेत्यर्थः । **इहेति** । पञ्चरात्रे । **इदमिति** । श्रुतिसूत्रयोः श्रुतं जीवनमित्यर्थः ।

वं०प०— असौ अनादिकर्मसम्बन्धः । **अन्यथा** उपाधिविषयतया । **इह** पञ्चरात्रे । **मुख्यार्थं** 'जायत' इत्यस्याभूत्वाभवनरूपम् । **अमुख्यार्थम्** उपाधिविषयत्वरूपम् । **मुख्यार्थे** अभूत्वाभवनरूपे । **हेतोः** पञ्चरात्रप्रमाणमभूत्वाभवनरूपजीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वादित्यनुमाने हेतोरित्यर्थः ।

कं०रा०— श्रुतीति । श्रुतिसूत्रयोः खलु 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते', 'न कर्मा-विभागादिति चेन्नानादित्वादि'त्यादिना जीवस्यानादिकर्मादिसम्बन्ध उच्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— अन्यथा नेतव्यमेवेति । जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं श्रुत्यादिकं तदुपाधिविषयतयैव योज्य-मित्यर्थः । तथाच अभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधायकत्वाभावान्न श्रुतिसूत्रयोर्व्यभिचार इति भावः । **हेतोरिति** । अभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधायकहेतोरित्यर्थः ।

स०व्र०— अनादिमाययेति वाक्ये मायाया अनादित्वोक्तेस्तदाश्रयजीवस्य सादित्वे तदनुपपत्तेः । जीवस्याप्यनादित्वमेवाभिमतमिति भावः ।

विठ्ठ०— अनादिकर्मादिसम्बन्ध इति । न कर्मावमपरम्पराबन्धोऽभिधीयते 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत' इति श्रुतावनादिप्रकृतिसम्बन्धोऽभिधीयत इति आदिशब्दार्थः ।

॥ इति श्रुतिसूत्रोक्तजीवोत्पत्तेरन्यथाव्याख्येयत्ववत् पञ्चरात्रोक्तजीवोत्पत्तेरप्यन्यथाव्याख्येयत्वम् ॥

* * *

॥ अथ जीवानामभूत्वाभवनज्ञापकस्य संसारसादित्वस्य वेदादिवत् पञ्चरात्रेऽप्यनुक्तत्वम् ॥

१०१ **सु०**— अथापि स्यात् । न कुत्रापि वेदादौ संसारसादित्वादिकं जीवानामभूत्वा-भवनज्ञापकं स्पष्टमुक्तम्, अतः सावकाशमिदमन्यथा योज्यमेवेति चेत् । एतदपि समान-मत्रेति भावेनाह **न हीति** ।

अनु०— न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ।

अनेनैव न्यायेन 'न च कर्तुः करणमि'त्येतदप्यपाकरणीयम् इति । तथा हि । किं करणं कर्तुर्न जायत इति व्याप्तिः किं वा यस्यां क्रियायां यत्करणं तत्तत्क्रियाकर्तुर्न जायत इति । नाद्यः, व्यभिचारात्, अन्यथा करणानामनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, प्रकृतेऽपि तथाभावासिद्धेः । 'एतस्माज्जायत' इति श्रुतिविरोधोऽपि किं जीवान्मनसो जननमात्राभ्युपगमे स्यात् उत जननविशेषाभ्युपगमे । नाद्यः, 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिश्रुतेः प्रत्यहं मनसो जीवादुत्पत्तेः । न द्वितीयः, तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेः । एवं मनसोऽप्यहङ्कारजन्मनि दोषः परिहरणीयः ।

परि०— **जननविशेषेति** । घटादिसाधारणस्वरूपजननरूपेत्यर्थः । यद्वा आदिकालीनाल्पोपचयरूपेत्यर्थः । **इति श्रुतेरिति** । षष्ठछन्दोगश्रुतेरित्यर्थः । भक्षितान्नस्य योऽणिष्ठो भागस्तन्मन इति प्रत्यहं भुक्तान्नसूक्ष्मभागैर्मनस उपचयरूपजनेः कथनादिति भावः । **एवं मनसोऽहङ्कारजन्मनीति** । मनसः अहङ्कारजननमात्रं वा जननविशेषो वा विरुद्धः । नाद्यः । अहङ्कारस्य मनोवस्थाविशेषत्वेन तज्जातत्वाविरोधात् । न द्वितीयः । तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेरिति परिहार्य इत्यर्थः ।

यादु०— **इदमन्यथा योज्यमेवेति** । जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं श्रुत्यादिकमुपाधिविषयतयैव योज्यमित्यर्थः । **अनेनैव न्यायेनेति** । यथा पञ्चरात्रे जीवस्यासम्भाविताया अभूतभवनरूपोत्पत्तेरभिधानादिति हेतुरसिद्धत्वेन दूषितः । तथा करणेऽसम्भावितस्य कर्तृस्रष्टृत्वस्याभिधानादिति हेतुरप्यसिद्धत्वेनैवापाकरणीय इत्यर्थः । **प्रकृते तथाभावेति** । पञ्चरात्रे ज्ञानलक्षणक्रियाकरणस्य मनसो ज्ञातृत्वावस्थापन्नादेव जीवाज्जन्मानभिधानादित्यर्थः । **जननविशेषाभ्युपगम इति** । आदिकालीनजननाभ्युपगम इत्यर्थः । **अन्नमशितं त्रेधेति** । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यत्स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन' इति श्रुतेर्मनसः प्रत्यहं जीवजातत्वावगमादित्यर्थः । **एवं मनसोऽहङ्कारेति** । अभिमानरूपक्रियायां करणस्य मनोवृत्तिविशेषरूपस्य अहङ्कारस्य अभिमन्तृत्वावस्थापन्नादेव जननानभिधानान्न युक्तिविरोधरूपो दोषः । नापि 'एतस्माज्जायत' इति श्रुतिविरोधरूपः दोषः । स किं जीवजातान्मनसः अहङ्कारस्य जननमात्रे स्यादुत जननविशेषे । नाद्यः । प्रत्यहं मनसो जीवाज्जनेः श्रौतत्वे तद्विशेषस्याप्यहङ्कारस्य मनोद्वारा जीवाज्जनने बाधकाभावात् । नापि द्वितीयः । तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेरिति अपाकरणीय इत्यर्थः । एतेन यदुक्तं भामत्यां सङ्कर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनः करणं कुर्यात् । अकरणस्यापि करणनिर्माणसामर्थ्ये कृतं करणनिर्माणेन । अकरणादेव कार्यसिद्धेरित्येतत्सूत्राभिप्राय' इति तदपि निराकृतं भवतीति ज्ञातव्यम् । न ह्यत्र मनसो जीवादादिकालीनं जन्माभिप्रेतं येनाकरणत्वहेतुः श्लिष्टः स्यात् अपि तु श्रौतं यत्प्रत्यहं मनसो जीवाज्जननं तदेवात्राभिप्रेतं तत्र चाकरणत्वहेतुरसिद्ध एवेति ।

१६७ **वं०प०— वेदादौ** इत्यत्र आदिपदेन सूत्रग्रहणम् । **अतः** स्पष्टमनुक्तत्वात् सावकाशमिदमभूत्वाभवनं वेदाद्युक्तम् । **अन्यथा** उपाधिविषयतया योज्यम् । अतो न व्यभिचार इति भावः ॥ **तदपीति** । अभूत्वा-भवनज्ञापकस्य संसाररसादित्वादेः स्पष्टमवचनमपीत्यर्थः ॥ **समानमिति** । तथा च स्वरूपासिद्धिरिति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** । वस्तुतः करणभूतः कुठारः कर्तुर्देवदत्ताज्जायत एवेति व्यभिचार इत्यर्थः । **प्रकृते** सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायत इति वाक्ये ॥ **तथाभावासिद्धेरिति** । तथाभावस्य यस्यां क्रियायां ज्ञानलक्षणायां यत्करणं मनोरूपं करणं तत् तत्क्रियाकर्तुर्ज्ञानलक्षणक्रियाकर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकस्य जीवस्य सकाशाज्जायत इत्येवंरूपार्थप्रतिपादनस्यासिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि पुरुषात्कर्तुर्मनो जायते, तथाऽपि यदाऽयं ज्ञातृत्वावस्थापन्नस्तदैव तज्ज्ञानकर्तृत्वावस्थोपेतादेवैतन्मनो जायत इत्युक्तवाक्यस्यार्थं यदि ब्रूमस्तदैव 'न च कर्तुः करणमि'त्यनेन यस्यां क्रियायां यत्करणं तत्क्रियाकर्तुर्न जायत इति त्वदीयं दूषणं सङ्गच्छेत । न ह्येवं प्रकृतवाक्यस्यार्थोऽस्माभिरुच्यत इति भावः ॥ **तथात्वस्येति** । प्रकृते सङ्कर्षणनामकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायत इत्युक्तवाक्ये यद्यादि-कालीनजननरूपो जननविशेषः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः स्यात् तदैव भगवतः सकाशादुत्पत्त्यभिधायक-'एतस्मादि'ति त्वदुक्तश्रुतिविरोधः स्यात् । न चैवम् । उक्तवाक्यस्य प्रकृते तथात्वासम्मतेः । आदिकालीनजननप्रतिपादकत्व-स्यास्माकमसम्मतेरित्यर्थः ॥ **दोष इति** । अहङ्कारस्यापि मनोवृत्तिविशेषस्य करणरूपत्वान्न कर्तुः प्रद्युम्नसंज्ञका-न्मनस उत्पत्तिः सम्भवतीत्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **परिहरणीय इति** । तथाहि 'किं करणम्' इत्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

कं०रा०— अन्नमशितमिति । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यस्स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन' इति श्रुतौ जीवकृतान्नभक्षणेन मनस उपचयोक्तेः जीवान्मनस उत्पत्तिमात्रं श्रुतिसिद्धमिति भावः । **एवमिति** । अहङ्कारस्येश्वराज्जन्मप्रतिपादकश्रुतिसत्त्वेन प्रद्युम्नादनिरुद्धनामकोऽहङ्कारो जायत इत्ययुक्तमिति यो दोषो उक्तः सोऽपि जीवान्मनोजन्मनि श्रुतिविरोधपरिहारन्यायेन परिहर्तव्य इत्यर्थः ।

शे०चं०— अनेनैव न्यायेनेति । प्रथमसूत्रार्थापाकरणन्यायेनेत्यर्थः ॥ **प्रकृते तथाभावेति** । पञ्चरात्रे ज्ञानलक्षणक्रियाकरणस्य मनसो ज्ञातृत्वावस्थापन्नादेव जीवाज्जन्मानभिधानादित्यर्थः ॥ **जननविशेषाभ्युपगम इति** । आदिकालीनजन्माभ्युपगम इत्यर्थः । **अन्नमशितमिति** । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो कनिष्ठस्तन्मन इति श्रुतेर्मनसः प्रत्यहं जीवभुक्तान्नजातत्वावगमादित्यर्थः ॥ **एवं मनस इति** । अभिमानरूपक्रियायां करणस्य मनोवृत्तिविशेषस्याभिमन्तृत्वावस्थापन्नादेव जननानभिधानान्न विरोधरूपो दोषः । नाप्येतस्माज्जायत इति श्रुतिविरोधरूपः । स किं जीवजातान्मनसोऽहङ्कारस्य जननमात्रे स्यात् । उत जननविशेषे । नाद्यः । प्रत्यहं मनसो जीवाज्जन्मनः श्रौतत्वेन तद्वृत्तिविशेषरूपस्याप्यहङ्कारस्य मनोद्वारा जीवा-ज्जनने बाधकाभावात् । नान्त्यः । तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेरित्यपाकरणीय इत्यर्थः । एतेन यदुक्तं भामत्यां 'सङ्कर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्यापि करणे निर्माणसामर्थ्याभ्युपगमे कृतं करण-निर्माणेनाकरणादेव सकलकार्यसिद्धेरि'त्येतत्सूत्राभिप्राय इति तदपि निरस्तं भवति । तथा हि । न ह्यत्र मनसो

जीवादादिकालीनं जन्माभिप्रेतमपि तु श्रौतं यत्प्रत्यहं मनसो जीवाज्जननं तदेव । तत्र चाकरणत्वहेतुरसिद्ध एवेति भावः ।

स०व्र०— अनेनैवेति । विकल्पव्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां परिहर्तव्यमित्यर्थः ।

वि०— इदमन्यथा योज्यमेवेति । जीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादकं श्रुति सूत्रं चेत्येतदुपाधिविषयतया योज्यमित्यर्थः । **अनेनैव न्यायेनेति** । जीवस्य सामान्यत उत्पत्तेः पञ्चरात्रे अभिधानादिति हेतोरनैकान्त्येन अभूतभवनरूपोत्पत्तेः पञ्चरात्रे अभिधानादिति हेतोः स्वरूपासिद्ध्या च दूषणन्यायेन करणत्वान्मनःकर्तुर्न जायत इति हेतोरनैकान्त्येन करणस्यासम्भावितकर्तृसृष्टत्वस्याभिधानादिति हेतुरप्यसिद्धत्वेनैव अपाकरणीय इत्यर्थः । **व्यभिचारादिति** । छिदाकरणस्य कुठारादेस्तक्ष्णो जायमानत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । **अन्यथेति** । करणभावस्य स्वकर्तुः सकाशादजनने कर्तृकारकाभावेनानुत्पत्तिरेव स्यादित्यर्थः । **प्रकृते तथाभावासिद्धेरिति** । यस्यां ज्ञानादिक्रियायां मनः करणं तत्क्रियाकर्तुः ज्ञातुः पुरुषान्मनसो जननासिद्धेरित्यर्थः । **जननविशेषाभ्युपगम इति** । आदिकालीनजननाभ्युपगम इत्यर्थः । **अन्नमशितमिति** । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्याद्युक्त्वा 'योऽणिष्ठस्तन्मन' इति छन्दोगश्रुतेर्मनसः प्रत्यहमुपभुक्तान्नसूक्ष्मभागेनोपचयरूपजननावगमादिति भावः । **प्रकृतेऽपीति** । प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायत इत्यत्रेत्यर्थः । **एवं मनसोऽहङ्कारेति** । अविद्यमानात्मगुणानुरूपक्रियायां करणभूतस्य मनोवृत्तिविशेषरूपाहङ्कारस्याभिमानकर्तृपुरुषादेव जननाभिधानान्न युक्तिविरोधरूपो दोषः । नापि 'एतस्माज्जायत' इति श्रुतिविरोधः । श्रुतेर्मन अनादिकालीनोत्पत्तिमात्रपरत्वे मनोविशेषरूपस्याहङ्कारस्य प्रत्यहमुपभुक्तान्नाणिष्ठभोगान्मनोद्वारा जीवाज्जननबाधकाभावात् । जननविशेषस्य कृतेऽप्यसम्मतेरित्यपाकरणीय इत्यर्थः ।

॥ इति जीवानामभूत्वाभवनज्ञापकस्य संसारसादित्वस्य वेदादिवत् पञ्चरात्रेऽप्यनुक्तत्वम् ॥
॥ इति जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ पञ्चरात्रस्थस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्थात् 'जीवाद्यभिमानिनां सङ्कर्षणादीनां जनिरूप'ार्थान्तरप्रदर्शनम् ॥

१०२ **सु०—** एवं जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारोऽ(वि)भिहितः । इदानीं वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्थादर्थान्तरमाह **जीवेति** ।

अनु०— जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु ।

वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ।
मनोभिमानिनः कामस्यैवं

जीवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयितुं **जीवाभिमानी**त्युक्तम् । सङ्कर्षणस्य भगवतो जनेरभावात् तद्व्युदासाय **नाम्ना सङ्कर्षणस्य शेषस्ये**त्युक्तम् । **प्रोक्ता** वासुदेवादित्यादिना वाक्येन । **ततः** सङ्कर्षणात् । **तथा**शब्दः समुच्चये । **जनिः** प्रोक्तेत्यर्थः । **मनोभिमानिनः कामस्ये**त्यस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् । **एवं**शब्देन 'प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायते' इत्यत्राप्युक्तव्याख्यानन्यायमतिदिशति । प्रद्युम्नादहङ्काराभिमानिनः कामपुत्रस्यानिरुद्धस्य जनिः प्रोक्तेति ।

परि०— पूर्ववदेव प्रयोजनमिति । मनःपदप्रवृत्तिनिमित्तोपपादनरूपं प्रयोजनं ध्येयम् । अभिमानिनो जीवाद्यभिमन्यमानं प्रति स्वामिभावात् 'तदधीनत्वादर्थवदि'त्यत्रोक्तदिशा स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तं तत्पदवृत्तौ सिद्धमिति भावः । अतिदिशतीत्येतद्दर्शयति **प्रद्युम्नादिति** ।

यादु०— पूर्ववदेवेति । मनःशब्दप्रवृत्त्युपपादनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ।

वं०प०— जीवपदस्य प्रसिद्धो जीव एव यथाश्रुतार्थः । आदिपदेन जायत इत्यस्य स्वरूपेणोत्पत्तिरेव यथाश्रुतोऽर्थः ॥ **सूत्रद्वयेति** । 'उत्पत्त्यसम्भवात्', 'न च कर्तुः करणमि'ति सूत्रद्वयेन 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत' इति पञ्चरात्रवाक्ये यः परेणारोपितो दोषोऽप्रामाण्यरूप उक्तः तत्परिहारो भगवत्पादैः 'अत्र दोषः क' इत्यादिना अभिहित इत्यर्थः ॥ **पूर्ववदेवेति** । कामे मनःशब्दप्रवृत्तिमुपपादयितुं मनोभिमानिन इत्युक्तम् । अभिमानिन्येवाभिमन्यमानशब्दस्य मुख्यतः प्रवृत्तेः । प्रद्युम्नसंज्ञकस्य भगवतो जनेरभावात् कामस्येत्युक्तमित्येवमभिमानिकामशब्दयोः प्रयोजनं जीवाभिमानीत्युक्तरीत्या द्रष्टव्यम् ।

कं०रा०— वासुदेवादित्यादिनेति । वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिना पञ्चरात्रवाक्येनेत्यर्थः । **मनोभिमानिन इति** । मनोभिमानिनः कामस्येत्यत्र प्रद्युम्ने मनःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयितुं मनोभिमानिन इत्युक्तम् । भगवद्रूपस्य प्रद्युम्नस्य जनेरभावात् तद्व्युदासाय कामस्येत्युक्तमिति पूर्ववदेव प्रयोजनं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यद्यप्युभयत्रापि जीवाभिमानिमनोभिमानिपदाभ्यामेव भगवद्रूपयोः सङ्कर्षणप्रद्युम्नयोर्व्यवच्छेदो भवति भगवतोऽभिमानित्वाभावात्, तथापि तन्नियामकत्वमेव तदभिमानित्वमिति मन्यमानस्य कस्यचिन्मन्दबुद्धेः भगवद्रूपप्रसक्तिः स्यात् । अतस्तन्निरासायोभयत्राप्यधिकोपादानमिति ध्येयम् । अहङ्काराभिमानिनः कामपुत्र-

स्येत्यनयोः पूर्ववदेव प्रयोजनम् । **अत एवेति** । जायत इत्यस्य प्रादुर्भावार्थकत्वादेव 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत' इत्यत्र जीवशब्दस्य जीवसामान्यार्थत्वाभ्युपगमेन तस्य जनिः सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरित्यर्थः ।

शे०चं०— पूर्ववदेवेति । जीवाभिमानीत्यत्र जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपपादनमिव मनोभिमानिन इत्यत्रापि मनःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपपादनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ।

स०व्र०— पूर्ववदेवेति । जीवाभिमानीत्यादिवदित्यर्थः ।

विठ्ठ०— सूत्रद्वयारोपितदोषेति । सूत्रद्वयार्थतयारोपितपञ्चरात्रदोषेत्यर्थः । **पूर्ववदेवेति** । मनःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयितुं मनोभिमान इत्युक्तं प्रद्युम्ननाम्नो भगवतो जनेरभावात् कामस्येति प्रयोजनमित्यर्थः ।

॥ इति पञ्चरात्रस्थस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्थात् 'जीवाद्यभिमानिनां सङ्कर्षणादीनां जनिरूप'र्थान्तरप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तद्वाक्यस्यार्थान्तरे कृतेऽपि सङ्कर्षणादिपदानां शेषाद्यर्थकल्पनया उत्पत्त्यसम्भवदोषस्य तादवस्थ्यशङ्का, 'जायते' इत्यस्य प्रादुर्भावार्थकत्वदर्शनेन तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

१०३ सु०— नन्वेवमप्युत्पत्त्यसम्भवदोषस्तदवस्थः, शेषादीनामपि जीवत्वादिति । मैवम् । न ह्यत्र सङ्कर्षणादीनामुत्पत्तिरुच्यते, किन्तु जायत इति जनिरुच्यते । जनिश्च प्रादुर्भावः, 'जनी प्रादुर्भाव' इति पठन्ति । प्रादुर्भावश्च शरीरोत्पत्तौ जीवस्य सुप्रसिद्धः । तदिदमुक्तं जनिः प्रोक्तेति । अत एव पूर्वोऽभ्युपगमवादः ।

परि०— अत एवेति । जीवादिशब्दानां तदभिमानि(नि)स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तेन मुख्यत्वादेव **पूर्वः** 'उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपी'त्यादिना पूर्वोक्तार्थोऽभ्युपगमवाद इत्यर्थः । **अत एव** इत्यस्य जनिपदेनोत्पत्तेः प्रादुर्भावरूपत्वकथनादेवेत्यर्थ इत्येके ।

यादु०— देहयोगेन प्रादुर्भावरूपजनेः सर्वजीवसाधारण्यात्पूर्वव्याख्यानमस्माकं सम्मतमेव अतः कथमङ्गीकारवादेनाहेत्युक्तमित्यत आह **अत एवेति** । जीवविशेषाणां शेषादीनां जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । **अभ्युपगमेति** । सर्वजीवादीनां वस्तुगत्या सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यताऽभावादिति भावः । अन्यथाऽभ्युपगमवादत्वाभावे सकलजीवादीनां सङ्कर्षणादिनामकत्वमप्रामाणिकमेवाङ्गीकार्यं स्यादिति ध्येयम् ।

वं०प०— अत एवेति । अत्र जायत इत्यस्य प्रादुर्भावरूपजनिरूपार्थकथनादेव । 'उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपी'त्यनेन यो जायत इत्यस्योत्पत्तिरूपार्थमङ्गीकृत्य व्याख्यानरूपप्रकारः सोऽभ्युपगमवादेनेति ज्ञायत इत्यर्थः । अत एव पूर्वमेतद्वाक्यकलापनिरासरसमयेऽङ्गीकारवादेनाहेत्युक्तम् । तथैव जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन परिहारोऽभिहित इति चोक्तम् ।

शे०चं०— नन्वेवं जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां शेषादीनामेव वासुदेवादिभ्यः प्रादुर्भावरूपजनिमात्रस्यैव 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत' इत्यादिपञ्चरात्रार्थतया जीवादिमात्रस्य तदुत्पत्तेरतदर्थतया कथं तदाश्रयणेन 'किमत्र जीवोत्पत्तिप्रतिपादनमात्रं पञ्चरात्राप्रामाण्ये हेतुः उत अभूतभवनरूपजीवोत्पत्तिप्रतिपादनमि'ति विकल्पितपक्षद्वयदूषणपर-'उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपीहैवोक्ता । न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यत' इति पूर्वः परिहार इत्यतस्तस्य जीवादिशब्दानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेः नानुपपत्तिरित्याह **अत एवेति** । जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां शेषादीनामेव सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यत्वस्य तत एव तेषां वासुदेवादिभ्यः प्रादुर्भावस्यैवात्रोच्यमानत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अभ्युपगमेति** । सर्वजीवादीनां वासुदेवादिभ्य उत्पत्तिमात्रस्य पञ्चरात्रार्थत्वस्यावास्तवत्वादिति भावः ।

विठ्ठ०— अत एव पूर्वोऽभ्युपगमवाद इति । अत एव 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत' इत्यादौ जीवादिशब्दानां शेषादिपरत्वादेव 'उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपी'त्यादिना पूर्वोक्तार्थोऽभ्युपगमवाद इत्यवगम्यत इति केचिदाहुः । अन्ये तु अत एव शरीरोत्पत्तौ प्रादुर्भावस्य सकलजीवेषु प्रसिद्धत्वादेव अभ्युपगमवादेन यः सर्वजीवपरतया प्रागुक्तोऽर्थः सोऽपि युज्यत इत्याहुः ।

॥ इति तद्वाक्यस्यार्थान्तरे कृतेऽपि सङ्कर्षणादिपदानां शेषाद्यर्थकल्पनया उत्पत्त्यसम्भवदोषस्य तादवस्थ्यशङ्का, 'जायते' इत्यस्य प्रादुर्भावार्थकत्वदर्शनेन तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

॥ अथ ततोऽप्यस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यादिवाक्यस्य अर्थान्तरप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्र पञ्चरात्रदूषणप्रसङ्गोक्ताक्षेपाणां प्रकारान्तरेण निरासकतया तद्गतकतिपयशब्दानामर्थान्तरप्रदर्शनम् ॥

१०४ **सु०— अर्थान्तरमप्याह साक्षादिति** ।

अनु०— साक्षाद्धरेः क्वचित् ।
सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः ।
व्यूह उक्तो

शेषादयोऽपि (हि) भगवदंशत्वाद्धरित्वेनोच्यन्ते । तद्व्युदासाय **साक्षात्** इत्युक्तम् । **साक्षाद्धरेरेव सङ्कर्षणादिनाम्ना व्यूह उक्त** इत्यन्वयः ।

नन्वत्रोक्तं तदप्रतिषेधो हरेरुत्पत्त्यभावादित्यत उक्तं **व्यूहो** विभाग एव **उक्तः** न तु उत्पत्तिरिति ।

यदप्युक्तं किमेतेऽन्योन्यं भिन्ना उत नेति, तस्योत्तरं **हरेः** एकस्य एव इति ।

नन्वेवं तर्हि निरतिशयत्वात् कथं स्वस्मादेव स्वस्य विभाग इत्यत उक्तं **नित्येति** । किन्नाम दुर्विभाव्यं भगवति यत्प्रमितमित्यर्थः ।

यदप्युक्तं नैवेते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेव परिनिष्ठिताः अनन्तत्वादिति । तत्रोत्तरं **क्वचिदिति** । कालविशेषे प्रयोजनविशेषे चेत्यर्थः ।

अनभिज्ञो भ(ग)वान् भागवतसम्प्रदायस्य । आदिकाले हि भगवान्नारायणो निजमुक्तिपदप्रदानाद्यर्थं वासुदेवादिचतुर्व्यूहो बभूव, ततः कालान्तरे प्रयोजनान्तरार्थं दशद्वादशादिव्यूहो जातः, सेयं शुद्धसृष्टिरिति पाञ्चरात्रिकैरभिधीयते; तदपेक्षया चतुर्व्यूहवर्णनं कथं नामानुपपन्नमिति ।

एवमधिकारिविशेषाराधनार्थमियमुक्तिर्युक्तैव, यथोक्तम् 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिरि'ति ।

परि०— भगवदंशत्वादिति । भगवदंशाविष्टत्वादित्यर्थः । 'नन्वत्रोक्तमि'त्यस्य 'इत्यत' इत्यत्रत्येतिपदेनान्वयः । **तदप्रतिषेध इति** । तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्याप्रतिषेध इत्यर्थः । कुत इत्यत उक्तं **हरेरिति** । कालविशेषे चेत्याद्युक्तं व्यनक्ति **अनभिज्ञ इति** ॥ **मुक्ति(पद)प्रदानाद्यर्थमिति** । मुक्तिप्रदानविश्वसंहरणविश्वसर्जनविश्वपालनार्थं क्रमाद्वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनामकचतुर्मूर्त्यात्मको व्यूहो बभूवेत्यर्थः । चतुर्व्यूहाद्युक्तेः फलान्तरमाह **एवमधिकारीति** ॥ **यथोक्तमिति** । नवमे गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः ।

गु०दी०— पाञ्चरात्रिकैरभिधीयत इत्यत्र 'चतुष्पञ्चनवव्यूहदशद्वादशमूर्तये । अनेकमूर्तये तुभ्यममूर्तयैकमूर्तय' इत्यादिपञ्चरात्रवेदिभिरित्यर्थः ॥ २ । २ । १२ ॥

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यादु०— भगवदंशत्वादित्यत्र भगवतोंऽशो येषामिति बहुव्रीहिः । **मुक्तिपदप्रदानाद्यर्थमिति** । अत्रादिपदेन संहारसृष्टिस्थितयो ग्राह्याः । प्रयोजनान्तरमप्याह **एवमधिकारीति** ।

वं०प०— इयमुक्तिः चतुर्व्यूहत्वोक्तिः ॥

कं०रा०— भगवदंशत्वादिति । भगव......... (*मातृका समाप्ता ।*)

शे०चं०— एवं तर्हि दुःखादिकमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यादित्यत उक्तं **यत्प्रमितमिति** । कालविशेष इत्याद्युक्तमेवोपपादयति **आदिकाल इत्यादिना** । 'मुक्तिपदप्रदानाद्यर्थमि'त्यादिपदेन संहारसृष्टिस्थितीनां ग्रहणम् । प्रयोजनान्तरमप्याह **एवमधिकारीति** । यद्वा कालविशेष इत्यस्योपपादनम् **आदिकाल इति** । प्रयोजनविशेषे चेत्युपपादयति **एवमधिकारीति** । 'मुक्तपदप्रदानाद्यर्थमि'त्यादिना प्रयोजनोक्तावपि व्यूहप्रयोजनमेतदेवेति भावः ।

स०व्र०— प्रयोजनविशेषे चेत्येतदुपपादयति **एवमधिकारीति** । मुक्तिप्रदानार्थक्रियादिप्रयोजनोक्तावपि व्यूहप्रयोजनमेतदेवेति ध्येयम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितानुव्याख्यानस्य टीकायाः
श्रीमज्जयतीर्थमुनिप्रणीतायाः श्रीमन्न्यायसुधायाः टिप्पणिकायां विवृत्याख्यायां
श्रीविद्याधीशतीर्थपूज्यपादशिष्येण श्रीसत्यव्रततीर्थभिक्षुणा कृतायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

विठ्ठ०— भगवदंशत्वादिति । भगवतो अंशो येष्विति विग्रहः । भगवदावेशत्वादिति क्वचित्पाठः । **तदप्रतिषेध इति** । तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्याप्रतिषेध इत्यर्थः । **यदप्युक्तमिति** । तत्रापि दूषणमुक्तमित्यर्थः । **हरेरेकस्यैवेति** । कालविशेषे चेत्यादि विष्णावुक्तप्रकारं दर्शयति **अनभिज्ञो भगवानित्यादिना** । 'निजमुक्तिपदप्रधानाद्यर्थमि'त्यादिपदेन संहारार्थं सृष्टिहेतोः स्थित्यै चेति गृह्यते । **शुद्धसृष्टिरिति** । शुद्धस्य निर्दोषपूर्णगुणविग्रहस्य हरेः व्यक्तिरूपा सृष्टिरित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह **एवमधिकारीति** । गीतातात्पर्योक्तप्रमाणमत्रोदाहरति **यथोक्तमिति** ।

॥ इति पञ्चरात्रदूषणप्रसङ्गोक्ताक्षेपाणां प्रकारान्तरेण निरासकतया तद्गतकतिपयशब्दानामर्थान्तरप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अर्थान्तरकथनस्य प्रयोजनाभिधानम् ॥

१०५ **सु०— अर्थान्तरकथनस्य प्रयोजनमाह अन्यथेति ।**

अनु०— अन्यथाऽनूद्य कथं दुष्टत्वमुच्यते ।

एवमर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य वाक्यस्य अन्यथा अनुवादं विधाय दूषणाभिधानं कथं क्रियते, छलप्रसङ्गादिति । न च जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः, भगवत एव मुख्यतः प्राणधारणादिमतस्तदर्थत्वात् ।

वं०प०— अर्थान्तरेति । शेषादिजीवानां देहादौ प्रादुर्भावविवक्षया तथा हरेश्च प्रादुर्भावविवक्षया प्रयुक्तस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत' इत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽनुवादमिति** । अभूत्वा-भवनरूपोत्पत्तिप्रतिपादकत्वरूपार्थान्तरं कल्पयित्वोत्पत्त्यसम्भवादिति पञ्चरात्रदूषणं कथं क्रियते छलत्वादित्यर्थः ।

वि०ठ०— अन्यथाऽनुवादमिति । सर्वजीवादिपरत्वरूपानुवादमित्यर्थः । **भगवत मुख्यत इति** । उपलक्षणमेतत् । दोषादीनां जीवाद्यभिमानित्वेन भगवदनन्तरं तदर्थत्वादिति ग्राह्यम् ।

॥ इति अर्थान्तरकथनस्य प्रयोजनाभिधानम् ॥

* * *

॥ अथ अर्थान्तरप्रदर्शने 'विप्रतिषेधाच्च'इतिसूत्रकल्पितार्थोक्तव्याघातस्यापि परिहारप्रदर्शनम् ॥

१०६ **सु०— यच्च 'विप्रतिषेधाच्चे'ति सूत्रार्थतया कल्पितं 'परस्परव्याघातोऽस्ति पञ्चरात्र' इति तदपि 'नित्याचिन्त्योरुशक्तित' इत्यनेनैव परिहृतम्, भगवच्छक्त्यैव गुणगुण्यादिव्यव-हारोपपत्तिरिति । समर्थितश्च भेदपदेऽभिषिक्तः प्रमितसर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषः ।**

परि०— समर्थितश्चेति । वैशेषिकनये आनन्दमयनयादौ च तत्र तत्रेति भावः ।

वं०प०— भेदपदं भेदस्थानम् ।

शे०चं०— समर्थितश्चेति । 'येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् । भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन । एतादृशे विशेषेऽस्मिन् को द्वेषो वादिनां भवेत्' इत्यादिना अस्मिन्नेव पादे वैशेषिकाधिकरणे तत्र तत्र जन्मादिसूत्रादिषु चेति शेषः । ततश्च विशेषबलादपि गुणगुण्यादिव्यवहारोपपत्तिरिति भावः ।

विठ्ठ०— भगवच्छक्त्यैवेति । ज्ञानादिगुणानां गुणिन ईश्वरस्य च प्रत्येकमुभयार्थक्रियाकारित्वेन घटस्य घटेनाभिन्नत्ववत् गुणानां गुणिना अभिन्नत्वेऽपि अचिन्त्यशक्तिविशेषादेव गुणगुणिभावव्यवहार इत्यर्थः । गुणानां धर्मत्वं गुणिनो धर्मित्वमित्येवंप्रकारकविशेषेण च तदुपपत्तिरित्याशयेनाह **समर्थित इति** ।

॥ इति अर्थान्तरप्रदर्शने 'विप्रतिषेधाच्च' इतिसूत्रकल्पितार्थोक्तव्याघातस्यापि परिहारप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अर्थान्तरप्रदर्शने 'शाण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयते' इत्याक्षेपनिराकरणम् ॥

१०७ **सु०—** यदप्युक्तं शाण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति । तत् निराकरोति **यदीति** ।

अनु०— यदि विद्याच्चतुर्वेदानितिवद्वेदपूरणम् ।
पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्यवर्तने ॥

'यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः । न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षण' इत्यत्र वाक्ये यथेतिहासपुराणादितो वेदपूरणमभिप्रेयते तथाऽत्रापि **पञ्चरात्राद्वेदपूरणम्** एवाभिप्रेतं इति व्याख्याने सति, **शाण्डिल्यवर्तने** अभिधीयमाने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत **इति कुतः** न प्रतीयत इत्यर्थः । यद्वैवं वाक्यद्वये समाने सति शाण्डिल्यवर्तनाभिधायिन्येव वाक्ये भवतो **द्वेषः कुतो** येन 'यदि विद्यादि' त्येतदितिहास-पुराणयोर्वेदपूरकत्वाभिप्रायमादाय 'भगवान् शाण्डिल्य' इत्यादिकं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधि-त्वाभिप्रायमिति व्याख्यायत इति ।

अयमत्रोत्तरक्रमः । यद्येतद्वाक्यबलात् पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वं कल्प्यते । तदा 'यदि विद्यादि' ति वाक्यबलादितिहासपुराणयोरपि तत्कल्प्यतां विशेषाभावात् (मविशेषात्) । अथ तत्र इतिहासादेर्वेदपूरकत्वमभिप्रायः, अत्रापि स एव कल्प्यतां विशेषाभावात् । 'इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि' त्युत्तरवा(क्यविरो)क्यानुरोधात् तथा कल्पनं युक्तमिति चेत्, अत्रापि 'वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चरात्रमि' त्यादिवाक्यानुरोधात् तथा कल्पनमिति न कश्चि-द्विशेषः । 'अन्यत्र विद्वेषादि' ति परमसंहितावाक्यमप्येवमेव व्याख्यातव्यम् ।

परि०— वेदपूरणमिति । तदनुसारेण वेदार्थवर्णनमित्यर्थः । **वाक्यद्वय इति** । 'यदि विद्यादि'ति 'भगवाँश्छाण्डिल्य' इति वाक्यद्वय इत्यर्थः ॥ **परमसंहितावाक्यमपीति** । 'अधीता भगवन्वेदा' इत्यादिवाक्यमपि वेदपूरकत्वाभिप्रायं व्याख्येयमित्यर्थः ।

यादु०— वेदपूरणमिति । वेदमहातात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णय इत्यर्थः ॥ **परमसंहितावाक्यमपीति** । 'अधीता भगवन्वेदा' इत्यादिवाक्यमपि वेदपूरकत्वाभिप्रायेणैव व्याख्यातव्यमित्यर्थः ।

वं०प०— शाण्डिल्यवर्तने वृत्तान्ते पञ्चरात्रेणाभिधीयमाने कथिते सतीत्यर्थः । **वाक्यद्वये** 'यदि विद्यादि'ति, भगवान् शाण्डिल्य इति वाक्यद्वय इत्यर्थः । **तथा** वेदार्थपूरकत्वम् । एवमुत्तरत्र । **अन्यत्र** अन्यः ।

शे०चं०— वेदपुराणमिति । वेदमहातात्पर्यविषयीभूतात्मनिर्णय इत्यर्थः । ननु 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि'त्युत्तरवाक्यानुरोधेनेतिहासादेर्वेदपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं युक्तम् । पञ्चरात्रस्य तु वेदपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्याने न किञ्चिन्नियामकमिति नियामकभावाभावाभ्यां विशेषान्न तत्प्रतिबन्दीग्रह इत्यतो मूले इतिवदित्यंशसूचितमविशेषमाकाङ्क्षाक्रमेणोपपादयितुमाह **अयमत्रेति** ॥ **परमसंहितावाक्यमपीति** । 'अधीता भगवन्वेदाः साङ्गोपाङ्गा' इत्यादिप्रागुदाहृतं वाक्यमपीत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । वेदपूरकत्वेनैवेत्यर्थः ।

विट्ठ०— वेदपूरणमिति । वेदतात्पर्यगोचरार्थोपबृंहणमित्यर्थः । **एवं वाक्यद्वये समान इति** । तथा च द्वितीयेतिशब्दस्य एवमित्यर्थः । इतीत्यस्यावृत्तिः । वाक्यद्वये समान इति शेष इत्युक्तं भवति । ततश्च इत्येवं 'यदि विद्यादि'ति, 'भगवान् शाण्डिल्य' इति वाक्यद्वये समाने सतीति मूलयोजना । **परमसंहितावाक्यमपीति** । 'अधीता भगवन्वेदा' इति प्रागुदाहृतपरमसंहितावाक्यमपि वेदार्थपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्यातमित्यर्थः ।

॥ इति अर्थान्तरप्रदर्शने 'शण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयते' इत्याक्षेपनिराकरणम् ॥
॥ इति ततोऽप्यस्य 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यादिवाक्यस्य अर्थान्तरप्रदर्शनम् ॥
॥ इति उक्तस्य 'पञ्चरात्रे दोषाभावस्य' उपपादनम् ॥
॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवतमतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य 'पञ्चरात्रे दूषणायोग्यत्व'रूपदूषणान्तरेणापि निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतनिराकरणस्योपसंहारः ॥

१०८ **सु०—** अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति **अतः परमेति** ।

अनु०— अतः परमशास्त्रोरुद्वेषादुदितमासुरैः ।

दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् ॥

वीक्षायामपि न क्षमं व्यधिकरणमित्यर्थः । तर्हि कस्मादुदितमित्यत उक्तं **परमेति । परमशास्त्रं** पञ्चरात्रम् । द्वेष एव किं निबन्धन इत्यत उक्तं **आसुरैरिति** । भागवतशास्त्रे हि स्वाभाविक एव हि विद्वेषोऽसुराणाम्, न तु दोषदर्शननिमित्तः । एते चासुरसम्बन्धिनस्तत्स्वभावाश्च वृत्तिकाराः । **आसुरैः** एव **उक्तं** न तु सूत्रकारेण इत्यनेन तस्मान्नायं सूत्रार्थः, किन्तु शाक्तमतनिरास एवेत्युक्तं भवति ।

परि०— 'आसुरैः' इत्यत्र अण्प्रत्ययार्थमाह **एते चासुरसम्बन्धिन इति** । **एते** भाष्यकाराः भामत्यादय इत्यर्थः । वृत्तिकारैरप्येवमेव वर्णितमिति तदनुसारि भाष्यादिकमित्यत आह **तत्स्वभावाश्च वृत्तिकारा इति** । यद्वा एते च वृत्तिकाराः सूत्रार्थवर्णनकृतोऽसुरसम्बन्धिनोऽसुरस्वभावाश्चेति समानाधिकरणं व्याख्येयम् ।

यादु०— **एते चासुरसम्बन्धिन इति** । एते च वृत्तिकारा इत्यन्वयः । असुरसम्बन्धिन इत्यादिना 'तस्येदमि'त्यर्थे वा 'तत्र भवती'त्यर्थे वाऽयं तद्धितो व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् । सङ्करादीनामसुरस्वभावत्वमितरेषां तत्सम्बन्धित्वमिति विवेकः ।

शे०चं०— सर्वेषां वृत्तिकाराणामसुरस्वभावत्वरूपासुरत्वानुपपत्तेराह **एते चेति** । एते च वृत्तिकाराः केचिदसुरसम्बन्धिनः केचित्तत्स्वभावाश्चेति योजना । तत्र सङ्करादयोऽसुरस्वभावा इतरे तत्सम्बन्धिन इति विवेकः ।

वि०ठ०— **व्यधिकरणमित्यर्थ इति** । पञ्चरात्राभिप्रेतार्थानुसारि दूषणं न भवति किन्तु व्यधिकरणमेवेदं दूषणमित्यर्थः । **आसुरैः** इत्यत्र 'तस्येदमि'त्यर्थे वा 'तत्र भवती'त्यर्थे वाऽयमण्प्रत्यय इत्यभिप्रेत्याह **एते चासुरेति** । एते सङ्करादयोऽसुरसम्बन्धिनः मणिमदाद्यसुरांशाः वृत्त्यादिकाराश्चासुरस्वभावा इत्यर्थः । यद्वा वृत्तिकारा इति बहुवचनमाद्यर्थे । **एते** वृत्तिकारभाष्यकारादयोऽसुरसम्बन्धिनः । अत एवासुरस्वभावाश्चेति सामानाधिकरण्येन व्याख्येयम् ।

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतनिराकरणस्योपसंहारः ॥

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य निरासः ॥

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य भागवत(पाञ्चरात्रिक)मतदूषणपरत्वम्' इतिमतस्य अनुवादपूर्वको निरासः ॥

* * *

॥ अथ 'अस्याधिकरणस्य पञ्चरात्राप्रामाण्यनिरासकत्वम्' इतिमतस्य अनुवादपूर्वको निरासः ॥

१०९ **सु०—** एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्, यत्केचिदिदमधिकरणं साङ्ख्यादिवत् पञ्चरात्रस्याप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थमिति वर्णयन्ति। तथा हि। उक्तरीत्या **'उत्पत्त्यसम्भवात्'**, **'न च कर्तुः करणम्'** इति सूत्रद्वयेन पञ्चरात्राप्रामाण्यं पूर्वपक्षयित्वा **विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध** इति सिद्धान्तितम्। वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते। विज्ञानं चादि चेति परंब्रह्म विज्ञानादि, सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति तत्प्रतिपाद(कस्य)नस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिषिद्ध्यते। **विप्रतिषेधाच्च**। प्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि तन्त्रे। यथोक्तं परमसंहितायाम्। 'अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया। त्रिगुणा कर्मणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते। प्राप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च। स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चित' इति (इति)।

पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्कायां प्राप्तायामेव हि तन्निरासाय प्रयासः सार्थकः स्यात्। न च व्यधिकरणानि दूषणानि तच्छङ्कां प्रापयितुमीशते। न हि छलोत्तराण्येतावदधिकरणं प्रयोजयन्ति। अतिप्रसङ्गात्॥ प्रकरणाननुगुणं चैतत्। परमतनिरासो ह्यत्र प्रकृतो न तु स्वमतसमर्थनम्। कृतं च तत् **'न विलक्षणत्वात्'** इत्यादिना॥ सूत्राक्षराननुरूपं चैतद्व्याख्यानम्। न ह्यत्र विज्ञानादिपदं ब्रह्मणि क्वचित्प्रयुक्तम्। तदप्रतिषेध इति च व्यर्थम्, न प्राज्ञत्वादित्येव वक्तव्यम्। लघु चैवं सूत्रं व्यक्तं च स्यात्॥ तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति स्थितम्।

परि०— **केचिदिति**। रामानुजीयाः॥ **विपरिवर्तत इति**। प्राक्सूत्रद्वयोक्तात्पक्षादयं पक्षस्तद्विपरीत इति द्योत्यत इत्यर्थः॥ **विज्ञानं चादि चेतीति**। विज्ञानरूपं जगदादिभूतं च भवतीति। परब्रह्मविज्ञानादिशब्देन गृह्यत इत्याह **परंब्रह्म विज्ञानादीति**। सूत्रार्थमाह **सङ्कर्षणेति**॥ **तदिति**। तस्य प्रतिपादनं यस्मिन् तस्य शास्त्रस्येत्यर्थः। निश्चित इत्यत्रेतिशब्दद्वयपाठः स्वरसः। तस्य इति केचिद्वर्णयन्तीत्यन्वयः। एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **पञ्चरात्रेति**। **व्यधिकरणानीति**। अनभिप्रेतार्थविषयाणीत्यर्थः॥ **अतिप्रसङ्गादिति**। पूर्वमतेष्वपि तदनभिप्रेतार्थदूषणोक्तिपराणि तदुद्धारार्थानि कानिचित्कर्तव्यानि स्युरित्येवमतिप्रसङ्गादित्यर्थः। क्वापि पञ्चरात्रप्रामाण्यसमर्थनस्याकृतत्वादिह क्रियत इत्यत आह **कृतं च तदिति**।

यादु०— रामानुजीयानां व्याख्यानमप्यत्र निरस्तमिति दर्शयति **एतेनैतदपीति** । तत्प्रतिपादनस्येत्यत्र बहुव्रीहिः । **अत्रेति** । एतन्मीमांसाशास्त्र इत्यर्थः ॥ **इत्येव वक्तव्यमिति** । प्राज्ञपदं च 'वदतीति चेत्', 'तद्गुणसारत्वादि'त्यत्र ब्रह्मणि प्रयुक्तमित्यर्थः ।

वं०प०— **केचित्** रामानुजाः । **उक्तरीत्या** मायावाद्युक्तरीत्या ॥ **पक्ष इति** । **पक्षः** पूर्वपक्षो विपरिवर्तत इत्यर्थः । **प्रतिपादनस्य** प्रतिपादकस्य ॥ **अस्मिन्नपि तन्त्र इति** । पञ्चरात्र इत्यर्थः । तथा च वासुदेवादिति वाक्यं यदि जीवोत्पत्त्यभिधायकं स्यात् तदैव परस्परविरुद्धत्वात् पञ्चरात्रमप्रमाणं स्यान्न चैवं, किन्नाम तद्वाक्यं विज्ञानादिशब्दवाच्यपरब्रह्मप्रतिपादकमित्यर्थः । **सम्बन्धो** भवतीति शेषः । **स हि** पुरुषशब्दवाच्यो जीवः । एतेनेत्युक्तं विशदयति **पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्कायामित्यादिना** । **तच्छङ्कां** पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्काम् । **एतावदधिकरणम्** एतावत्सूत्रोपेताधिकरणम् । **एतत्** पञ्चरात्रप्रामाण्यसमर्थनम् । **अत्र** अस्मिन्पादे । **न प्राज्ञत्वादिति** । वासुदेवादिति पञ्चरात्रवाक्यमप्रमाणं न, कुतः । प्राज्ञत्वात् । प्राज्ञस्य भगवतोऽत्र प्रतिपाद्यतया अङ्गीकारादित्येव सूत्रं स्यादित्यर्थः । प्राज्ञपदं च ब्रह्मणि अत्र शास्त्रे 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि', 'तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदि'ति प्रयुक्तमस्तीति 'न प्राज्ञत्वा'दित्युक्ते 'न ह्यत्रे'त्युक्तदूषणावकाशो नेत्यर्थः ।

शे०चं०— उक्तदूषणातिदेशेन रामानुजमतमपि निरस्तमित्याह **एतेनेति** ॥ **तत्प्रतिपादनस्येति** । तत्प्रतिपादकस्येत्यर्थः । न च सङ्कर्षणादिषु जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः । तेषां जीवाद्यधिष्ठातृत्वेन तदुपपत्तेः ॥ **वाशब्दादिति** । 'अपि वा कर्तृसामान्यादि'त्यादौ तद्दर्शनादिति भावः । **इतीत्यस्य** वर्णयन्तीति पूर्वेणान्वयः । अनभिप्रेतार्थान्तरं कल्पयित्वा छलेन सूत्रे पूर्वपक्षोत्त्ययोगमुपपाद्य परमतनिरासकेऽस्मिन्पादे स्वमतसमर्थनस्यासङ्गतत्वात् । तत्परत्वेऽस्याधिकरणस्य पादान्तर्भावासम्भवात् तदसङ्गतिश्चेत्यत आह **प्रकरणेति** ॥ **कृतं चेति** । ततश्च तेन गतार्थत्वमिति भावः । विज्ञानादिशब्देन ब्रह्मोक्तिश्च क्लिष्टेत्याशयेनाह **सूत्राक्षरेति** । **उक्त एवेति** । शाक्तमतनिरास एवेत्यर्थः ।

वा०र०— **अपि वा कर्तृसामान्यादित्यादाविति** । इति पूर्वमीमांसासूत्र इत्यर्थः ।

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतरुगुरुश्रीनिवासाऽनुजश्री-
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात् ।
रुग्मिण्यायां प्रजातस्य विबुधनरसिंहस्य गुर्वीयसौध-
(रुक्मिण्यायीप्रजातश्रीविबुधनरसिंहीयगुर्वीय)-
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतावन्तगः सामयः पात् ॥

इति श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणिश्रीमद्गुरुराजवर्यविरचित श्रीमन्न्यायसुधाशेषवाक्यार्थचन्द्रिकापाठादिशोधे पाण्डुरङ्गिनरसिंहकृतायां वाक्यार्थरत्नमालायां समयचरणः ॥

विठ्ठ०— केचिदिति । रामानुजीया इत्यर्थः । **विपरिवर्तत इति** । पूर्वसूत्रद्वयोक्तपक्षादयं पक्षो विरुद्धतया प्रवर्तत इत्यर्थः । **विज्ञानं चादि चेतीति** । विज्ञानरूपं जगदादिभूतं चेति हेतोः परं ब्रह्म विज्ञानादीत्युच्यते । तथा च सङ्कर्षणादीनां विज्ञानादिभावे परब्रह्मभावे सति तस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य पञ्चरात्रस्याप्रतिषेधोऽप्रामाण्यं नेति सूत्रार्थ इत्युक्तं भवति । **तत्प्रतिपादनस्य** इत्यत्र बहुव्रीहिः । **प्रतिषिद्धा हीति** । अतो जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं न पञ्चरात्रवाक्यम् । किन्तु भगवद्व्यूहप्रादुर्भावपरमेवेत्यर्थः । परार्था जीवानां भोगोपयोगि । क्षेत्रं शरीरोपादानभूतम् । **निश्चित** इतीत्यत्र इतिशब्दस्यावृत्तिः । **तस्य इति** यत्केचिद्वर्णयन्ति एतदप्येतेन प्रत्युक्तमित्यन्वयः । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **पञ्चरात्राप्रामाण्येति** । **व्यधिकरणानीति** । अनभिप्रेतार्थप्रतिपादनेन तद्दूषणपराणीत्यर्थः । **अत्रेति** । एतन्मीमांसाशास्त्र इत्यर्थः । स्वमतसमर्थनस्याप्यावश्यकत्वात् परमतनिरासानन्तरमत्र क्रियत इत्यत आह **कृतं चेति** ।

॥ इति 'अस्याधिकरणस्य पञ्चरात्राप्रामाण्यनिरासकत्वम्' इतिमतस्य अनुवादपूर्वको निरासः ॥

॥ इति उत्पत्त्यधिकरणम् (शक्त्यधिकरणम्) ॥

* * *

॥ अथ एतत्पादार्थोपसंहारः ॥

११० **सु०—** पादार्थमुपसंहरति **अतोऽशेषेति** ।

अनु०— अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ।
नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ॥

साङ्ख्यादिविरोधिसमयानां निरस्तत्वात्, प्रथमाध्याये यत्सकलश्रुतिसमन्वयेन भगवतो लक्षणद्वयं साधितं तन्निर्णीतमेवेत्यर्थः ।

परि०– स्वपक्षस्यात्र पादेऽसमर्थनात् तदुपसंहारः कथमित्यतोऽभिप्रायमाह **साङ्ख्यादीति** ॥ **लक्षणद्वयमिति** । जगजन्मादिहेतुत्वगुणपरिपूर्णत्वरूपं जन्मादिसूत्रब्रह्मपदाभ्यामुक्तमित्यर्थः ।

विठ्ठ०— लक्षणद्वयमिति । जन्मादिसूत्रे अक्षरलब्धं जन्मादिकारणत्वं अनुषङ्गसिद्धं निर्दोषगुणपूर्णत्वं चेत्यर्थः ।

॥ इति एतत्पादार्थोपसंहारः ॥

* * *

॥ अथ एतत्पादोक्तसाङ्ख्यादिपरमतनिराकरणस्यैवाकर्तव्यत्वमाशङ्क्य तच्छङ्काया अपि निराकरणम् ॥

१११ **सु०—** स्यादेतत् । 'न निगृह्य कथां कुर्यादि'त्यादिस्मृतिनिषिद्धं परनिराकरणमिदं न कार्यमेव, तत्कुतः साङ्ख्यादिनिराकरणं कृतमिति चेन्न, अस्य निषेधस्य सद्विषयत्वात् । कुतः सङ्कोच इति चेत्, श्रुतिस्मृत्योः श्रुतेर्बलवत्त्वात् । श्रुतौ च परनिराकरणस्य कर्तव्यतया अवगतत्वादित्याशयवान् 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति मन्त्रद्वयमर्थतोऽनुवदति **अन्धमिति** ।

अनु०— अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ।
ततो भूय इवायान्ति एतस्या नैव निन्दकाः ।
ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ।
दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अविद्याम् अविद्याकल्पितमविद्यमानार्थम् । **आयान्ति** तमः । **इव**शब्दः किञ्चिदर्थः । 'उ'शब्दोऽवधारणार्थः । 'ये केवलं विद्यायामेव रताः' इत्युक्त्या लब्धस्यार्थस्य कथनम् **एतस्या नैव निन्दका इति**, अन्यथा विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यनेन विरोधः स्यात् । **ततः** अविद्यानिराकरणाभावे दोषसद्भावात् । **सह** इति समुच्चयनियमं द्योतयति । **दोषज्ञानादतीत्यैताम्** इत्यनेन **अविद्यया** दुष्टत्वेन ज्ञातया **मृत्युं** तामेवाविद्यां तत्कार्यं दुःखादिकं **चातीत्य** तीर्त्वा इत्यर्थो ज्ञायते ।

यद्यपि 'तत्त्वज्ञानं न स्वपक्षप्रमाणमात्रेण भवति यावत्परपक्षप्रमाणं न निराक्रियते, सत्प्रतिपक्षस्य प्रमाणस्य निर्णयानङ्गत्वात्; अतस्तत्त्वज्ञानं कामयमानेनावश्यं स्वपक्ष-

साधनमिव परपक्षनिरासोऽपि विधेय एवे'त्युपपत्तिसिद्धोऽयमर्थः, तथाऽप्यागमावष्टम्भेन प्रत्यवतिष्ठमानस्तथैव बोधनीय इत्याशयवता मन्त्रावुदाहृताविति सर्वमनवद्यम् ॥

परि०— श्रुतिस्मृत्योरिति । श्रुतिस्मृत्योर्मध्य इत्यर्थः । अविद्याकल्पितमित्यस्य विवरणम् **अविद्यमानार्थमिति** । **आयान्तीति** मूलानुवादः । **तम** इति शेषोक्तिः ॥ **इवशब्द इति** । श्रुतिगत इति ज्ञेयम् । किञ्चिदित्यर्थ इत्युक्तं तदाह **केवलमिति** ॥ **अन्यथेति** । एवमर्थाननुवर्णने विद्यारते-रनर्थवर्णन इत्यर्थः । **तत** इति मूलपदानुवादः । **अविद्येत्यादि** व्याख्या ॥ **उपपत्तिसिद्ध इति** । तत्त्वनिर्णयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिसिद्धोऽयमर्थः । परपक्षनिरासो विधेय इत्येवार्थः ॥ **आगमेति** । 'न निगृह्य कथां कुर्यादि'त्यागमावष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ **तथैवेति** । आगमावष्टम्भेऽनवबोधनीय इत्यर्थः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायाः न्यायसुधायाः टिप्पण्यां परिमळाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यादु०— अविद्याया उपास्यत्वाभावादाह **अविद्याकल्पितमिति** । एवं विद्याशब्दोऽपि तद्विषयीभूत-यथावस्थितहरिसर्वोत्तमत्वादिपरो ज्ञातव्यः ॥ **अन्यथेति** । लब्धार्थप्रदर्शन इत्यर्थः ॥ **उपपत्तिसिद्धोऽयमिति** । स्मृतेः सद्विषयत्वेन सङ्कोचः कर्तव्य इत्ययमर्थ इत्यर्थः ॥

वेदेशगुरुसच्छिक्षाशाणे निशितया धिया ।
विचार्याभिहितोऽर्थोऽत्र तेन तुष्यन्तु सज्जनाः ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वं०प०— कृतं सूत्रकारेण ॥ **सद्विषयत्वादिति** । सज्जनान्निगृह्य बलात्कारेण निर्बन्धं कृत्वा तैः सह कथां न कुर्यादित्यर्थः ॥ **इवशब्दः किञ्चिदर्थ इति** । किञ्चिद्भूय इत्यर्थः । नन्वविद्यमानोपासकापेक्षया विद्या-यामेव रतांनामन्यथोपासकनिन्दाऽकर्तॄणामधिकं तमः कुतः । तदपेक्षयैषां दोषित्वाभावादिति चेदुच्यते । विद्यायां रतत्वप्राप्त्या अन्यथोपासकानामवश्यं निन्द्यत्वं ज्ञातमस्तीति प्राप्तम् । ज्ञात्वाऽपि निन्दा अकरणे तदपेक्षया महान् दोषः । यथा सन्ध्यादेः कर्तव्यत्वविधिः शूद्रैः परित्यक्तश्चेन्न तेषां तेन दोषः । तान् प्रति तद्विधेरप्राप्तत्वात् । ब्राह्मणैस्तु परित्यक्तश्चेत् तदपेक्षया भूयान् दोषो भवति । तान् प्रति तद्विधेः प्राप्तत्वेन प्राप्तपरित्यागित्वादिति भावः । यथोक्तं बृहदारण्यकभाष्ये एतच्छ्रुतिव्याख्यानसमये सप्तमाध्याये । 'अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि

दोषवानि'त्यादि ॥ **अन्यथेति** । 'य उ विद्यायाᳬरता' इत्यस्य **एतस्या** नैव निन्दका' इति लब्धार्थाकथने, ये विद्यायामेव रतास्ते ततो भूय इव तमो विशन्तीत्येवार्थकथने, विद्याया अमृतसाधनत्वोक्तिविरोधः स्यात् । अतो 'विद्यायामेव रता' इत्यस्य **एतस्याः** अविद्याया नैव निन्दका इत्येव लब्धोऽर्थो वर्णनीय इत्यर्थः । ननूभय-मित्यनेनैव विद्याऽविद्यासमुच्चयस्य लब्धत्वात् सहेति व्यर्थम् अत आह **सहेतीति** । **अयमर्थः** । 'न निगृह्येति' स्मृतेः सद्विषयकत्वेन सङ्कोचरूपोऽर्थ इत्यर्थः । तथा च तत्त्वज्ञानस्य स्वपक्षसाधनेन तद्विरोधिभूतपरपक्ष-निराकरणेन जायमानत्वात् । सतां परत्वाभावात् तैः साकं कथां कृत्वा तन्निरासः किमिति कार्यः, अतो ये विरोधिनः तत्पक्ष एव बलान्निराकार्यः अन्यथा तत्त्वज्ञानानुपपत्तेरित्युपपत्त्योक्तरूपः सङ्कोचः कार्य इति सिद्धत्वात् मन्त्रद्वयोदाहरणं व्यर्थमिति भावः । **आगमेति** । 'न निगृह्य कथां कुर्यादि'त्यागम इत्यर्थः । **प्रत्यवतिष्ठमानः** । स्यादेतदित्यादिना शङ्कमानः । **तथैव** आगमावष्टम्भेनैव बोधनीय इत्यर्थ इत्यशेषमनवद्यम् ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

शे०चं०— श्रुतेर्बलवत्त्वादिति । 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'ति न्यायादिति भावः । अविद्याया उपास्यत्वानुपपत्तेर्विषयिवाचकमविद्यापदं तद्विषयस्यान्यथाकारस्य लक्षणमित्यभिप्रेत्याविद्यापदं व्याचष्टे **अविद्यामविद्याकल्पितमित्यादिना** ॥ **किञ्चिदर्थ इति** । 'ततो भूय इव व्यक्तमि'ति तद्भाष्यानुरोधाद्व्यक्तत्वा-र्थक इत्यर्थः । उशब्दस्य विद्यायामित्यनेन सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह **विद्यायामेवेति** । यथार्थज्ञान एवेत्यर्थः । **उक्त्या लब्धस्येति** । विद्यायां यथार्थज्ञान एव रता इत्यनेन न त्वन्यथाज्ञानिनिन्दां कुर्वन्तीत्यस्यार्थतो लब्ध-त्वादिति भावः ॥ **कथनमिति** । ततश्च 'एतस्या नैव निन्दका' इति भाष्यांशस्य पदार्थकथनरूपत्वाभावेऽपि तदार्थिकार्थकथनरूपत्वात् पूर्वोक्तमर्थतः श्रुत्यनुवादित्वमक्षतमिति भावः । पदार्थमनभिधाय लब्धार्थस्यैव कथने को हेतुरित्यत आह **अन्यथेति** । लब्धार्थाकथन इत्यर्थः ॥ **विरोधः स्यादिति** । अत्र ततो भूय एव ते तम इत्यनेन विद्याया एवाधिकतमःप्राप्तिफलकत्वप्राप्तेरिति भावः । लब्धार्थकथने त्वन्यथाज्ञान्यनिन्दाया एवाधिक-तमःप्राप्तिफलकत्वप्राप्तावपि मोक्षफलकतया वाक्यशेषावधारितविद्यायास्तदप्राप्तेर्न विरोध इति हृदयम् ॥ **दोषेति** । अधिकतमःप्राप्तिलक्षणेत्यर्थः ॥ **समुच्चयनियममिति** । मोक्षफलस्यांशत उभयसाध्यत्वमित्यर्थः । **दोषज्ञानादतीत्यैताम्** इत्यनेन अविद्याया दुष्टत्वेन ज्ञानादविद्यातरणमात्रं भवतीत्युच्यते । तत् दुःखाज्ञानादिरूप-मृत्युतरणसाधनत्वप्रतिपादकतद्भाष्योदाहृतप्रमाणविरुद्धमित्यतः तत्प्रमाणानुरोधेन दोषज्ञानादतीत्यैतामित्येत-द्व्याचष्टे **अविद्येति** ॥ **अयमर्थ इति** । स्मृतेः सद्विषयत्वेन सङ्कोचकर्तव्यतारूपोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **आगमावष्टम्भेनेति** । 'न निगृह्य कथां कुर्यादि'ति स्मृत्यवष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ **तथैवेति** । आगमावष्टम्भेनेत्यर्थः ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ॥

स०ना०— अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासत इति मूलसुधायां **ये केवलं विद्याया-मेवेति** । ननु ये विद्यायां रताः ते अविद्यारतात् भूय इव तमो यान्तीत्यनुपपन्नम् । भगवदुपासकस्य शुभातिशयस्यैव भाव्यत्वेन तमःप्राप्तेरयोगात् । मिथ्याज्ञानसहितभगवद्विद्वेषस्यैव च तमःसाधनत्वात् । न च कारणाभावे कार्यमिति युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । उक्तं च 'न हि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छती'ति । ततश्च अनया उक्त्या दुःशास्त्रनिन्दा कार्येति लभ्यत इत्ययुक्तमिति चेत् । उच्यते । न ब्रूमो वयं सच्छास्त्रतात्पर्यविषय एवार्थेरतत्वे अतिशयेन तमःप्राप्तिर्भवतीति । येनोक्तदोषः स्यात् । किं नाम दुःशास्त्रजनितमिथ्याज्ञानादपि तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रतीतार्थमादाय मिथ्याज्ञानात् गायनादिजनितभगवदुत्कर्षज्ञानादपि भागवतादिश्रवणजनितभगवदुत्कर्षज्ञानात् सुखातिशयवत् दुःखातिशयो भवतीति । जीवैक्यज्ञानेन भगवद्गुणापलापित्वेन भगवद्द्वेषित्वात् । तदुक्तम्— 'गुणानामल्पताज्ञानं तत्स्त्रीरागस्तथैव च । तत्प्रतीपे च या बुद्धिस्त्रिविधो द्वेष उच्यते ॥

इति श्रीमत्सत्यनाथतीर्थविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वि०ठ०— निगृह्य इत्यस्य प्रतिवादिनं निराकृत्येत्यर्थः । अविद्याया उपास्यत्वाभावादाह **अविद्याकल्पितमिति** । एवं विद्याशब्दोऽपि तद्विषयभङ्गवत्तत्त्वादिपर इति ध्येयम् । **उशब्द इति** । श्रुतिगत इति ज्ञेयम् । **अन्यथेति** । एवं लब्धार्थाप्रतिपादने इत्यर्थः । विद्यारतेरनर्थसाधकत्वप्राप्तेरिति शेषः । अविद्यामात्रस्य मृत्युतरणोपायत्वाभावादाह **दुष्टत्वेन ज्ञातयेति** । मिथ्याज्ञानापादकसाङ्ख्यादिमतेन दुष्टत्वेन ज्ञातेन निमित्तेनेत्यर्थः । मृत्युं तीर्त्वेति श्रुतौ । 'अतीत्येतामि'ति मूले तदुभयमेकवाक्यतया योजयति **तामेवाविद्यामिति** । अनेन सौत्रं मृत्युपदं अज्ञानरूपाविद्यास्तत्कार्यदुःखादेश्च वाचक इत्युक्तं भवति । **उपपत्तिसिद्धोऽयमर्थ इति** । 'न निगृह्य कथामि'ति स्मृतेः सज्जनविषयत्वेन सङ्कोचः कर्तव्य इत्ययमर्थ उक्तरीत्या तत्त्वनिर्णयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिसिद्ध इत्यर्थः । **आगमावष्टम्भेनेति** । न निगृह्येत्यागमावष्टम्भेनेत्यर्थः । **तथैवेति** । प्रत्यागमावष्टम्भेनैवेत्यर्थः ।

यद्वोगणेन विध्वस्ता ह्यासुरध्वान्तसन्ततिः ।
वासिष्ठयादवादुत्थं तं कृष्णार्कं भजाम्यहम् ॥

इति श्रीमद्विठ्ठलाचार्यतनुजेन आनन्दतीर्थेन विरचितायां श्रीमन्न्यायसुधागूढवाक्यार्थविवृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

।। इति एतत्पादोक्तसाङ्ख्यादिपरमतनिराकरणस्यैवाकर्तव्यत्वमाशङ्क्य तच्छङ्काया अपि निराकरणम् ।।

११२ सु०— इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयेऽध्यायेऽयं समयचरणः पर्यवसितः ।।

।। इति श्रीमज्जयतीर्थविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

* * *

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

★ ★ ★

|| श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ||

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

|| अथ वियदधिकरणम् ||

|| २-३-१ ||

|| अथ वियदादिविषयाणामुत्पत्त्यनुपपत्तिश्रुतीनां व्यवस्थया विरोधपरिहारः ||

|| तत्र पादप्रतिपाद्यस्य ससङ्गतिकस्य दर्शनम् ||

|| तत्रापि मूलगतकतिपयशब्दार्थविवरणम् ||

१ सु०— 'न वियदश्रुतेरि'त्यादि पादप्रतिपाद्यं सङ्गतिकं दर्शयति **अथेति** ।

अनु०— अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः ।
करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ॥

प्रभुः सूत्रकारः, अनेन 'व्याचिख्यासिततया बुद्धिसन्निहितेन तृतीयेन पादेन, वैदिकानां वचनानां परस्परं अविरोधं विरोधाभावं, दर्शयती'ति प्रतिपाद्यकथनम् ।

अस्यान्तर्भावलक्षणां सङ्गतिं दर्शयितुमुक्तम् **अशेषेति** । अशेषाश्च ते समाम्नायविरोधाश्चेति विग्रहः ॥ **करिष्यन्** इत्यध्यायोपक्रमसमयापेक्षया ।

सूत्रकृता खलु सर्वानपि वेदविरोधान् परिहर्तुं द्वितीयोऽयमध्याय आरब्धः, वैदिकानां वचनानां परस्परविरोधोऽपि तदन्तर्भूत एवेत्यतः तदपाकरणमिह सङ्गतमेवेति ।

आनन्तर्यलक्षणां सङ्गतिं दर्शयितुम् अथ इत्युक्तम्, अवसरप्राप्तौ, 'प्राधान्यात् युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्ये, तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्ये सति, श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारस्य भवत्ययमवसर' इति ।

नन्वेवं तर्ह्यस्य पादस्य चतुर्थपादाद्भेदो न स्यात् । तत्रापि वेदवचसां परस्परविरोधस्य अपाक्रियमाणत्वादित्यत उक्तम् अधिदैवेति । अधिदैवानि अव्यक्ताद्यभिमानिदेवताः, अधिभूतानि कार्यकारणोपेतानि वियदादिभूतानि ।

परि०— अथेत्यादेः करिष्यन्नित्यन्तस्य ग्रन्थस्य साफल्यायाह **ससङ्गतिकमिति** । अविरोधाध्यायेऽन्तर्भावपूर्वपादानन्तर्यरूपाभ्यां सहितमित्यर्थः । **अनेनेति** व्याख्येयानुवादः । **करिष्यन्निति** भविष्यदर्थकलृट्प्रयोगस्य साधुत्वायोक्तम् । **अध्यायोपक्रमेति** । **इहेति** । अविरोधाध्याये सङ्गतमेवेत्यर्थः । अथपदार्थः **अवसरप्राप्ताविति** ।। **तत्प्रपञ्चेति** । 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इत्युक्तहेतुविस्तृतिरूपत्वादिति भावः । **अधि** अधिकृत्य अधिष्ठाय वर्तमानानि दैवानीति विग्रहमुपेत्य किमधिष्ठायेत्याकाङ्क्षायामाह **अव्यक्ताद्यभिमानिदेवता इति** । एताभिरेवाधिष्ठितानि भूतान्यधिभूतानीति विग्रहमुपेत्याह **अधिभूतानिति** ।। **कार्यकारणेति** । कार्याणि वाय्वग्निप्रभृतीनि वा 'तासां त्रिवृतमि'त्युक्तत्रिवृद्रूपं वा । **कारणं** अव्यक्तादिकम् ।

यादु०— **अधिदैवानीत्यादि** । नन्वत्राव्ययीभावे सति तस्याव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुप' इति सुपो लुका भवितव्यम् । तथा च कथमधिदैवानीत्यधिभूतानीति चोपपद्यत इति चेत् । उच्यते । नायमव्ययीभावो येनोक्तदोषः किन्तु कर्मधारय एव । तत्राद्येऽधिरैश्वर्यार्थः । ततश्चाधीश्वराणि च तानि दैवानि चेति विग्रहमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **अव्यक्ताद्यभिमानीति** । द्वितीये त्वाधिक्यार्थः । एवं च **अधि** अधिकानि च तानि भूतानि चेति विग्रहः । भूतानामाधिक्यं च कार्यकारणसाहित्येनेत्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **कार्यकारणोपेतानीति** । कार्यमण्डादिकं भौतिकम् । कारणमव्यक्तादिकम् । ताभ्यां सहितानीत्यर्थः । अत्र भूतकारणानामव्यक्तादीनां तत्कार्याणां देवतादिदेहादीनामप्युत्पत्तेः कथनादेवं व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— ननु पूर्वं पादद्वये विरोधस्य परिहृतत्वादत्र करिष्यन्निति कथमुक्तमित्यत आह **करिष्यन्निति** । तथा च अस्मिन्नध्याये कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदुपपादयति **सूत्रकृतेति** ।

शे०चं०— अथेत्यादिभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य पादप्रतिपाद्यसङ्गत्योरन्यतरमात्रप्रदर्शकत्वानुपपत्तेः उभयोपदर्शकतामाश्रित्य तत्सार्थक्यमाह **नेति** ।। **पादप्रतिपाद्यमिति** । पूर्वोत्तरपादाभ्यां भेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य च सिद्धय इति शेषः ।। **ससङ्गतिकमिति** । पादस्याध्यायस्य च या सङ्गतिस्तत्सहितमित्यर्थः । उभयप्रदर्शक-

त्वमपि न सर्वस्य किन्त्वंशभेदेनेत्यभिप्रेत्य तद्विवरणपूर्वकमंशभेदेन तदाह **प्रभुरित्यादिना** । तृतीयपादस्य पूर्वत्राप्रकृतत्वात् प्रकृतपरामर्शिना इदंशब्देन तत्परामर्शानुपपत्तिमाशङ्क्य न ग्रन्थप्रकृतत्वमेव प्रकृतत्वं, किन्तु बुद्धिप्रकृतत्वमेव । ग्रन्थप्रकृतत्वं तु तल्लिङ्गमेव । ततश्च तृतीयपादस्य बुद्धिप्रकृतत्वाद्युक्तः तस्येदंशब्देन परामर्श इत्यभिप्रेत्य तदुपपादयति **व्याचिख्यासिततयेति** । यद्यपि वचनानामित्यस्य न नञर्थेन सम्बन्धो घटते विरोधश्च समासे गुणभूतस्तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन विरोधेन सम्बन्धो नानुपपन्न इत्याशयेनाह **वचनानां परस्परमविरोध इति** । नञोऽभावाद्यनेकार्थत्वात् तावदर्थतायाश्च प्रकृतेऽयुक्तत्वादभिमतमर्थमाह **विरोधाभावमिति** । अत्र च नञ्विशिष्टेन विरोधपदेनाभावविशेषस्य लक्षणयोत्तरपदार्थप्राधान्यलाभात् तत्पुरुषत्वोपपत्तिः । यद्यपि क्वचिदुत्तर-पदार्थप्राधान्येऽपि तत्पुरुषादर्शनात् असत्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्दर्शनात् तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यासिद्ध्या न लक्ष-णाश्रयणमर्थवत् तथाऽपि तस्यौत्सर्गिकतया क्वचिद्बाधकेनापवादेऽप्यन्यत्राविकलतया लक्षणाश्रयणस्यावश्यक-त्वात् । वस्तुतस्तु तत्पुरुषमात्रस्य तदनियमेऽपि नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानताया भाष्यादिसिद्धत्वेनास्य च नञ्तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्राधान्यमावश्यकमेवेति लक्षणाश्रयणमर्थवत् । यदत्र वक्तव्यं तत् 'अविरोधोऽत्र साध्यत' इत्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसर एवोक्तमिति तत एव प्रतिपत्तव्यम् ॥ **अन्तर्भावेति** । अध्यायान्तर्भावेत्यर्थः । अशेष-पदस्य समाम्नायविशेषणतायां विरोधे साकल्यालाभेन सकलविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वालाभात् तल्लाभाय विरोधविशेषणतामाश्रित्य योजयति **अशेषाश्च त इत्यादिना** । तर्हि युक्तिसमयविरोधयोः पूर्वमपाकृतत्वेन भविष्यत्वासम्भवात् करिष्यन्निति कथमत्राशेषसमाम्नायविरोधापाकृतेर्भविष्यत्वोक्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि करिष्यन्नितीयं भविष्यत्वोक्तिः पादोपक्रमसमयापेक्षया स्यान्न चैवं किं तर्ह्यध्यायोपक्रमसमयापेक्षयैव । ततश्चा-शेषविरोधापाकृतेः एतत्पादोपक्रमसमयापेक्षया भविष्यत्वाभावेऽप्यध्यायोपक्रमसमयापेक्षया भविष्यत्वान्नानुपपत्ति-रित्याशयेनाह **करिष्यन्नितीति** । अन्तर्भावलक्षणां सङ्गतिमित्येतदेव प्रपञ्चयति **सूत्रकृतेति** ॥ **आनन्तर्येति** । पादद्वयानन्तर्येत्यर्थः ॥ **प्राधान्यादिति** । सर्वेषामपि विरोधानां युक्त्युपजीव्यत्वेन तद्विरोधस्य प्रबलत्वात् प्राधान्यमिति भावः ॥ **तत्प्रपञ्चात्मकत्वेनेति** । 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'ति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पाद' इति भाष्योक्तेरिति भावः । अधिदैवेत्यत्र वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानस्याधि-शब्दस्य गतित्वाभावेऽपि प्रथमान्तेन दैवशब्देन 'कुगतिप्रादय' इत्यत्र प्रादिग्रहणादधिगतानि दैवान्यधिदैवानीति प्रादिसमाः । योग्यतयाऽव्यक्तादीनां विषयतया सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **अव्यक्ताद्यभिमानिदेवता इति** । सम्मतश्चात्र प्रादिसमासो ग्रन्थकृतोऽत एव बहुवचनप्रयोगः । अधिभूतेत्यत्रापि अधिगतानि भूतानीति पूर्ववत् प्रादिसमासं योग्यतया कार्यकारणयोर्विषयतया सम्बन्धं चाभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **कार्यकारणोपेतानि वियदादिभूतानीति** ।

वा०र०—

गुरुराजपदे स्मृत्वा वियत्पादादिसङ्गताम् ।
सेवेऽहं शेषवाक्यार्थचन्द्रिकां तत्कृपाबलात् ॥

मात्रप्रदर्शकत्वेति । तदाश्रयणेन सार्थक्यवर्णनानुपपत्तेः इत्यर्थः । अंशान्तरवैयर्थ्यापातेनेति शेषः । अध्यायपादसङ्गत्योरेकप्रकारता नास्तीति दर्शयितुं विवेकमाह **पादस्येत्यादि** । अत्राध्यायेऽन्तर्भावलक्षणा सङ्गतिरिति पादेन चानन्तर्यलक्षणा सङ्गतिरिति सप्तमीतृतीयानिर्देशाभ्यां सूचितमिति बोध्यम् । **न सर्वस्येति** । यदंशस्य पादप्रतिपाद्यप्रदर्शकत्वं न तस्य सङ्गतिप्रदर्शकत्वम् एवमपरस्यापीत्यर्थः । **अनुपपत्तिमाशङ्क्येति** । अनुपपत्तिरित्याशङ्क्येत्यर्थः । तेनानुपपत्तिमिति द्वितीयान्तान्वयाभावशङ्कानवकाशः । एवमन्यत्रापि । **न ग्रन्थ-प्रकृतत्वमेवेति** । 'यतोऽनुभवतः सर्वमि'त्येतत् जिज्ञासाधिकरणानुभाष्यमूले 'वक्तृश्रोत्रि'त्यादिना तथैवोक्तत्वा-दिदमुक्तम् । वचनानामित्यादिविरोधाभावमित्यन्तमवतारयति **यद्यपि वचनानामिति** । **विरोधश्च समासे गुणेति** । तथैव 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा' इत्यत्र कृष्णस्य सूत्रानुव्याख्येत्यादौ च मूलकारीयोक्तेरिति भावः । वचनपदेन विरोधपदस्य सम्बन्धेऽपि नञर्थनिर्णयार्थमवतारमाह **नञ इति** । अत एव प्राङ् न नञर्थेनेति सामान्योक्तिः । नञर्थस्य प्राधान्येन पूर्वपदार्थप्रधानतया अव्ययीभावत्वेन अव्ययीभावश्चेत्यवतार्यमविरोधमिति नपुंसकशब्दप्रसङ्गभयादाह **अत्र च नञ्विशिष्टेनेत्यादि** । एतच्च युक्तिपादीय अविरोधो विरोधाभावः इत्येत-द्व्याख्यानरूपनञो अभावाद्यनेकेत्यादिवाक्यव्याख्यावसरे प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् । यद्यपि युक्तिपादे अविरोधोऽत्रेति पुल्लिङ्गस्यानुव्याख्याने प्रयोगेण पुल्लिङ्गत्वनिर्वाहाय लक्षणाश्रयणस्यार्थवत्त्वेऽपि प्रकृते-ऽविरोधमित्यस्य तत्पुरुषत्व इवाव्ययीभावत्वेऽपि उपपत्त्या लिङ्गानुपपत्तेरभावेन तत्पुरुषत्वव्युत्पादनं नार्थवत् । तथापि वस्तुतोऽविरोधोऽत्रेत्यादिवत् प्रकृतेऽप्यविरोधशब्दः पुल्लिङ्ग एव द्वितीयैकवचनान्तः प्रयुक्तः सिद्ध इति भावेन तत्पुरुषत्वव्युत्पादनम् । अत एवाविरोध इति तत्र तत्रोक्तिरिति ध्येयम् ।

क्वचिदिति । अक्षपरि सूपपरीत्यादावित्यर्थः । **असत्यपीति** । अत्रापि क्वचिदिति वर्तते । तस्य चातिमालः अतिसर्वः इत्यादावित्यर्थः । कथं भाष्यादिसिद्धत्वमित्यत आह **यदत्र वक्तव्यमिति** । पादादिना असम्भवादाह **अध्यायेति** । 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमये'ति प्रक्रियोदाहृतवार्तिकव्याख्यावसरे शेषिकृता वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्ते प्रथमान्तेनेत्यर्थ इत्युक्तम् । तदनुसारेणाह **वृत्तिविषये गताद्यर्थ इति** । **गतित्वाभावेऽपीति** । प्रादीनां क्रियायोगे सत्येव गतिश्चेत्यादिसूत्रैः गतिसंज्ञा-विधानाङ्गीकारादिति भावः । अत एव ऊर्यादयश्च्विडजन्ताश्चेति वाक्यव्याख्यावसरे शेषिकृतैवमेवोक्तम् । उक्तं च कुगति इति सूत्रव्याख्यावसरे । प्रादिग्रहणं अगतिसंज्ञार्थं गतिग्रहणं च प्रादिभिन्नानां ऊर्यादीनामपि सङ्ग्रहार्थ-मिति । एवं च प्रादीनामप्यस्ति गतिता पदार्थान्तरपरता यथा प्रकृत्य प्रकरोतीति । तथापि यदा गताद्यर्थता तदा न गतित्वमिति भावेन गतित्वाभावेऽपीत्युक्तम् । अन्यथा प्रादिग्रहणादित्येवावक्ष्यत् । **प्रादिग्रहणादिति** । तस्यागतिसंज्ञकत्वादित्यर्थः । दैवमधिकृत्य वर्तमानमधिदैवमित्येवमधिहरीत्यादिवत् अव्ययीभाव एव किं न स्यात् इत्यतो अव्ययीभावत्वे बहुवचनैकवचनयोः अविशेषेणाधिदैवमित्येवापत्त्या अधिदैवानीति बहुवचनानुप-पत्तिप्रसङ्गात् । ग्रन्थकृदभिप्रायानुसारेण तत्पुरुष एव स्वीकार्य इत्याशयेनाह **सम्मतश्चेति** । गायत्र्यधिकरणीया-ध्यात्मगैः अधिभूतगैः इत्येतदनुव्याख्यानसम्बन्धिटीकाप्रपञ्चे अधिकोऽपि विचारः प्राक् कृतोऽस्ति सोऽप्यत्र अनुकूलश्चेत् अनुसरणीयः ।

विठ्ठ०—

अशेषाम्नायसंवेद्यनिर्दोषोरुगुणार्णवः ।
जयति श्रीमदानन्दतीर्थार्येष्टो रमापतिः ॥

अशेषपदस्याम्नायपदेनान्वये विरोधैकदेशनिराकृतिपर्यवसानं प्रतीयेत । अत आह **अशेषाश्च ते समाम्नायविरोधाश्चेति विग्रह इति** । आम्नायस्य युक्तिमयैर्विरोधानां पादद्वये परिहृतत्वात् करिष्यन्नित्यनुपपत्तिरित्यत आह **करिष्यन्नितीति** । प्रथमाध्यायोक्ताम्नायसमन्वये सम्भावितानां युक्तिसमयश्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधानामपाकरणाय द्वितीयोऽयमध्यायः प्रवृत्त इत्यध्यायोपक्रमे प्रसक्तार्थस्यानुवादपरत्वादशेषाम्नायेत्यादेरुपक्रमसमये चतुर्विधविरोधापाकृतेरेष्यत्वेन करिष्यन्नित्युक्तिरुपपद्यत इति भावः । एतदेवोपपादयन्नन्तर्भावसङ्गतिं स्फुटयति **सूत्रकृतेत्यादिना** । अथेत्येतत्परस्परमित्यतःपरं योजनीयमित्याशयेन तदभिप्रायमाह **आनन्तर्येति** । अथशब्दोऽवसरप्राप्तावित्युक्तं व्यनक्ति **प्राधान्यादिति** । आनन्तर्यवाचकोऽयमथशब्दः, तच्च समयविरोधपरिहारानन्तर्यमिह विवक्षितम् । तस्यैवावसरप्राप्तत्वादिति भावः । नात्रावसरप्राप्तिरथशब्दार्थः । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वेवाथशब्दस्य वृत्तेरि'ति ज्ञेयम् ।

चषकः—

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्याऽलङ्कृतयाऽनया ॥

मौल-'अथेत्यादिकं करिष्यन्नि'त्यन्तग्रन्थमवतारयति **ससङ्गतिकमिति** । अन्तर्भावलक्षणसङ्गत्यावसरात्मकानन्तर्यलक्षणसङ्गत्या चाविशेषितमित्यर्थः । स्फुटीकरिष्यति चैतदनुपदमेव । **व्याचिख्यासिततया** विषयिताप्रत्यासत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्यव्याख्याविशेषितकर्मसाधनसन्प्रत्ययप्रत्याप्यमानेच्छानिरूपितविषयतानिरूपककर्मतापन्नतया । **अवसरप्राप्तौ** । प्रतिबन्धकीभूतयुक्तिसमयविरोधपरिहारगोचरविनेयजिज्ञासानिवृत्तौ सत्याम् । आधिदैवेत्यत्र वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानस्याधिशब्दस्य गतित्वाभावेऽपि प्रथमान्तेन देवशब्देन 'कुगतिप्रादय' इत्यत्र प्रादिग्रहणादधिगतानि दैवानि अधिदैवानीति प्रादिमासः । अत एव बहुवचनोपपत्तिः । इयमेव दिगधिभूतशब्देऽपीति कतिपयेषां विन्यासः । 'अव्ययीभावश्चे'त्यव्ययत्वापत्त्या नेमावव्ययीभावौ किं तु कर्मधारयौ । तत्राद्येऽधिरैश्वर्यार्थः । ततश्चाधि ईश्वराणि च तानि दैवानि चेति विग्रहं, द्वितीयेऽधिकार्थः एवं चाधि अधिकानि च तानि भूतानि चेति विग्रहमभिप्रेत्यायं ग्रन्थः प्रावर्तिष्टेत्यपि विन्यस्यन्ति । अधिकृत्याधिष्ठाय वर्तमानानि दैवानीति वृत्त्यर्थप्रदर्शनमुपेत्यैवायमित्यपि व्याचक्षते । **कार्येत्यादि** । **कार्यं** महदादिकम् । कारणमव्यक्तादिकम् ।

॥ इति मूलगतकतिपयशब्दार्थविवरणम् ॥

* * *

॥ अथ एतन्मूलस्याभिप्रायप्रदर्शनम् ॥

२ **सु०— इदमुक्तं भवति। यद्यपि पादद्वये वेदवाक्यानां परस्परविरोध एव निरस्यते तथाऽपि विषयभेदाद्भेदो भविष्यति; इहाधिदैवादिविषयवाक्यानां, चतुर्थे त्वध्यात्मविषयाणामिति। न चैवमस्य पादस्यानेकविषयत्वेनानेकत्वापत्तिः, अध्यात्मेतरविषयत्वेनैकत्वोपपत्तेः इति। अत्रापि क्रमनियमे हेतुमाचार्य एव वक्ष्यति।**

परि०— वक्ष्यतीति। 'तस्य सन्निहितत्वत' इत्यत्रोपासनापादेऽध्यात्मेतरविचारापेक्षया अध्यात्मविचारस्यान्तरङ्गत्वादित्येवं वक्ष्यतीत्यर्थः।

यादु०— अत्रापि क्रमनियम इति। आदावध्यात्मेतरविचार एव कर्तव्यः पश्चादध्यात्मविचार इति क्रमनियमेऽध्यात्मेतरविचारस्य बन्धमोक्षयोरन्तरङ्गत्वाभावरूपमध्यात्मविचारस्य तु तत्रान्तरङ्गत्वरूपं च हेतुं 'तस्य सन्निहितत्वतः' इत्युपासनापादे वक्ष्यतीत्यर्थः॥

शे०चं०— नन्वेवमपि न चतुर्थपादाद्भेदसिद्धिः। अधिदैवाद्यनेकविषयत्वेनैकपादत्वानुपपत्तिश्चाधिकेत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति**। विषयभेदमेव दर्शयति **इहेति**। इतीदमिति पूर्वेणान्वयः। ननु तथाऽप्यादावध्यात्मेतरविचारोऽनन्तरमध्यात्मविचार इति क्रमनियमे हेतोरभावात् पादक्रमो न स्यादित्यत आह **अत्रापीति**। अध्यात्मेतरविषयश्रुतिविरोधपरिहारज्ञानस्य पूर्वत्वमध्यात्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारज्ञानस्य चरमत्वमिति क्रमनियमे अध्यात्मेतरविचारस्य बन्धमोक्षयोरन्तरङ्गत्वाभावरूपमध्यात्मविचारस्य तत्रान्तरङ्गत्वरूपं च हेतुं 'तस्य सन्निहितत्वत' इत्यादिना तृतीयस्य आचार्य एव वक्ष्यतीत्यर्थः॥

स०व्र०— वक्ष्यतीति। उपासनापादे 'अध्यात्मप्रवणो भूत्वे'त्यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गत्वरूपमिति भावः।

विठ्ठ०— अत्रापीति। चतुर्थपादार्थस्याध्यात्मविषयवेदवाक्यविरोधपरिहारस्य देवादिविषयविरोधपरिहारानन्तर्यरूपक्रमनियम इत्यर्थः। **वक्ष्यतीति**। 'परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम्। अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वत' इत्यादिना उपासनापाद इत्यर्थः।

चषकः— वक्ष्यतीति। 'तस्य सन्निहितत्वत' इत्युपासनापादे अभिधास्यतीत्यर्थः।

॥ इति एतन्मूलस्याभिप्रायप्रदर्शनम् ॥

॥ इति पादप्रतिपाद्यस्य ससङ्गतिकस्य दर्शनम् ॥

* * *

।। अथ एतद्वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारस्य प्रयोजनप्रदर्शनम् ।।

३ **सु०—** ननु च वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारः किमर्थः; मिथो विरुद्धानां प्रामाण्यानिश्चयात् तत्प्रामाण्यनिश्चयार्थ इति चेन्न, एवं सत्यस्य तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेन मीमांसात्वव्याघातादिति । उच्यते । ब्रह्मणोऽशेषजगत्कारणत्वनिश्चयो ह्यशेषजगत्स्वरूप-निर्णये तस्य कार्यत्वादिनिर्णये च सति स्यान्नान्यथा, न च तद्विषयाणां वाक्यानां मिथो व्याघाते तत्स्वरूपनिर्णयो भवति; अतोऽधिदैवादिवस्तुतत्त्वावधारणार्थ एवायं मिथो विरोधपरिहारः । तदिदमप्युक्तं **स्वरूपनिर्णयायैवेति** ।

अनु०— स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् ।
पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ।।

ननु 'किं कतिपयवचनानामन्योन्यविरोधः परिहियते उत सर्वेषाम् । नाद्यः, वैयर्थ्यात्, तत्रैव वचनान्तरविरोधसद्भावेनानिर्णयतादवस्थ्यात् । न द्वितीयः, वेदवाक्यानामनन्तत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादि'त्यत उक्तम् **अमितद्युतिरिति** । सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

परि०— **मीमांसात्वव्याघातादिति** । 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मान-न्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा मेयशोधनम्' इति जिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानोक्त्या मेयनिर्णायकत्वान्मीमां-साया इति भावः ।

यादु०— **तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेनेति** । 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रत' इति वचनादिति भावः ।

शे०चं०— **तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेनेति** । 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रत' इति वचनादिति भावः ।

वा०र०— **शास्त्रत इति वचनादितीति** । जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानवचनादित्यर्थः ।

विट्ठ०— **तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेनेति** । 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रत' इत्युक्तत्वादिति भावः । **जगत्स्वरूपनिर्णय इति** । सत्यत्वादिना तत्तदसाधारणधर्मेणेतरव्यावृत्ततया च निश्चय इत्यर्थः ।

कार्यत्वादीत्यादिशब्देन क्रमोत्पत्तिविपरीतक्रमविलयत्वादिग्रहणम् । **नान्यथेति** । कार्यत्वाद्यभावे भगवतस्तत्स्रष्टृत्वानुपपत्तेरिति ।

चषकः— तर्केति । 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रत' इति जिज्ञासानयीयमूलोक्तेरिति भावः ।

॥ इति एतद्वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारस्य प्रयोजनप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् ॥

४ **सु०—** एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्गृह्याह **अनुभूतीति** ।

अनु०— अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् ।
एतत्सर्वं ततः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ।
दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः ।
प्रसिद्धनामस्वीकारो बहुवाक्यानुवर्तिता ।
लोकदृष्टानुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता ।
तत्र तत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा ।
उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ।
नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ।
व्यवस्थाऽनुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता ।
मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसङ्ग्रहः ।
गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता ।
अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ॥
विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः ।

परि०— पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायविवरणे ग्रन्थकृतैव विवृतत्वात् अवतारिकामात्रमाह **एतत्पादेति** । **अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं** पूर्वपक्षस्य युक्तिः । व्यवस्था सिद्धान्तस्य । एतेन मातरिश्वा । ततोऽधिकमेतत्सर्वम् । अनुपपत्तिः चकाराद्व्यवस्था च । असम्भवस्तु । सतः साम्यं स्वातन्त्र्यम् । तेजोऽतः । द्वारवैयर्थ्यम् । अनुसारिता । आपः । दृष्टयुक्त्यनुसारित्वम् । मुख्यता । पृथिव्यधिकारः । उक्तान्यार्थाविरोधतः । प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता । शक्तिमत्त्वम् । चकारादधिकारादीनां निरवकाशत्वं च । तदभिध्यानादेव तु । लोकदृष्ट्यनुसारित्वम् । वैरूप्यम् । विपर्ययेण तु लोकदृष्ट्यनुसारित्वम् । वैरूप्यम् । अन्तरा विज्ञानमनसी । लोकदृष्ट्यनुसारित्वम् । सर्वसङ्ग्रहः । नात्मा श्रुतेः । जीवसाम्यम् । सर्वसङ्ग्रहः । ज्ञोऽत एव । अनादिता । सर्वसङ्ग्रहः । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । तत्र तत्र परिज्ञानम् । गत्यादिः । व्यतिरेको गन्धवत् । गुणसाम्यम् । ईशशक्तिः । पृथगुपदेशात् । श्रुतिः । सर्वमानविरोधिता । यावदात्मभावित्वाच्च । उत्पत्तिमत्त्वम् । अभीष्टासिद्धिः । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य । स्वगुणाननुभूतिः । सुव्यक्तिः । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । अल्पकर्तृत्वकल्पनम् । शास्त्रसिद्धिः । अंशो नानाव्यपदेशात् । नानाश्रुतिः । विपर्ययः । अदृष्टानियमात् । वैचित्र्यम् । विशेषकारणमिति पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीनां विवेको ज्ञेयः ।

गु०दी०— वियतः उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यम् इति प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिः । आदिसृष्टावाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वाङ्गीकारे प्रागाकाशस्याभावो वाच्यः । स च निबिडद्रव्यसङ्कुलतायामेव स्यात् । न च तत्प्रलये वक्तुं शक्यमनुभवविरोधादित्यनुभववैलोम्यम् । अत्राकाशस्योत्पत्तिरित्याकाशस्योत्पत्त्यधिकरणतया निबिडद्रव्याधिकरणतया च प्रागाकाशस्य वक्तव्यत्वाच्चाकाशस्योत्पत्तेरनुभववैलोम्यम् । आकाशो नोत्पद्यते विभुत्वादात्मवदिति युक्तिवैलोम्यम् । 'अनादिर्वा अयमाकाशः', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति बहुवाग्वैलोम्यं चाकाशस्योत्पत्तौ स्यादित्यर्थः । **व्यवस्था** । अव्याकृताकाशस्य तदभिमानिलक्ष्म्याश्चानुत्पत्तिमत्त्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वम् । उत्पत्तिवचनम् 'आकाशो नीलिमोदेति' इति श्रुत्युक्तासितभूताकाशतदभिमानिविनायकदेहोत्पत्तिविषयत्वेनेति व्यवस्था । विनायकजीवस्याव्याकृताकाशस्य तदभिमानिलक्ष्म्याश्च 'स इदं सर्वमसृजते'ति श्रुत्यर्थरक्षणाय महदादिकार्यसंयोगादिरूपपराधीनविशेषावाप्त्याख्योत्पत्तिमादायोत्पत्तिश्चेति व्यवस्था 'न वियदश्रुतेरि'ति प्रथमाधिकरणसिद्धान्तसाधिका । भूताकाशतदभिमानिजीवदेहयोस्त्वभूत्वा भावित्वाख्योत्पत्तिरेवेति च व्यवस्था ॥ १ ॥

'अथ ह नित्याश्चानित्याश्च तेजोबन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्यो वायुना सर्वाणि हि भूतानि नेनीयन्ते' इति नित्यमनित्यं च प्रतिज्ञाय पूर्वाधिकरणनिर्णीताकाशमप्यनित्यकोटौ निक्षिप्य वायोरेव नित्यत्वकथनाद्वायुनित्यत्ववचनं निरवकाशत्वेन आकाशानादित्ववाक्यादप्यधिकं पूर्वपक्षयुक्तिः । वायोरनुत्पत्ति-

गौणीति वदता स्वरूपानुत्पत्तिविषयत्वं वक्तव्यम् । तच्च सकलचेतनसाधारणमिति वायोरसकलचेतनोत्तमत्वं न स्यात् । 'कुविदङ्गे'ति श्रुत्युक्तं सर्वदेवोपास्यत्वं च न स्यात् । तद्धि सकलचेतनेष्वविद्यमानेन केनचिन्माहात्म्येन स्यान्नान्यथेति पूर्वोक्तयुक्तितोऽपीयं युक्तिर्निरवकाशत्वादधिका । 'यस्य नादिर्न मध्यं नान्तो नोदयो न निम्लोच' इति श्रुत्या आदिमध्यावसानरहितस्योत्पत्तिरनुभवविरुद्धा । निरवकाशयुक्त्युपबृंहितत्वादनुभवोऽप्यधिक इति ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यमिति वायोरितरचेतनेभ्योऽप्याधिक्याय पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेरप्यभावे वायोरपि परमेश्वरवत् स्वातन्त्र्यं स्यात् । उभयोश्च स्वातन्त्र्यं द्वयोश्च सर्वोत्तमत्वप्रसङ्गादसम्भावितमित्यनुपपत्तिः सिद्धान्तस्थापिका । तेजोबन्नाकाशाभिमानिदेवेभ्योऽपि वायोर्नित्यत्वकथनं प्रलयेऽपि बाह्यज्ञानाविस्मृत्या । देहोत्पत्त्या तूत्पत्तिरेवेति वायावपि व्यवस्थिततया सिद्धान्तात् । अत एवेत्यतिदेशः । '**एतेन मातरिश्वा व्याख्यात**' इत्यधिकरणे ॥ २ ॥

सतः साम्यम् । 'असदेव सौम्येदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत' इति श्रुत्या जन्मश्रवणात् पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणोत्पत्त्या सतो ब्रह्मणोऽपि साम्यम् । वाय्वादिसाम्यं पूर्वपक्षयुक्तिः । ब्रह्मणोऽपि पराधीनविशेषावाप्तौ तस्यापि पारतन्त्र्यं स्यात् तच्चायुक्तम् । प्रवर्तकाभावेन जगदान्ध्यं स्यात् । अतस्तस्य स्वातन्त्र्यमावश्यकम् । अत उक्तापि जनिर्ब्रह्मणो न घटते । अत एव न कापि जनिर्भगवति सम्भवतीति सूचनाय 'असम्भवस्त्वि'ति सूत्रे तुशब्दः । तर्हि जननश्रुतेः का गतिरिति चेत् न । दुर्जनाव्यक्तस्वभावत्वादसच्छब्दवाच्यो भगवान् प्रलयेऽप्यासीत् । ततः सत् मुख्यप्राणाख्यं तत्त्वमजायत इति श्रुत्यर्थोपपत्त्या भगवति जन्मश्रुतेरेवाभावादिति '**असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः**' इत्यधिकरणे स्वातन्त्र्यं सिद्धान्तयुक्तिः ॥ ३ ॥

द्वारवैयर्थ्यं पूर्वपक्षयुक्तिः । 'तत्तेजोऽसृजते'ति श्रुतिबलाद्विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ वायोरग्निरित्युक्तवाय्वाख्यद्वारवैयर्थ्यं त्विति पूर्वपक्षः । **अनुसारिता** । तेजःसृष्टावपि द्वारभूतस्वाधीनवायोरनुसारिता विष्णोरिति सिद्धान्तयुक्तिः '**तेजोऽतस्तथा ह्याह**' इत्यधिकरणे ॥ ४ ॥

दृष्टयुक्त्यनुसारित्वं तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात्स्वेदजलोत्पत्तेर्दृष्टत्वात् दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमिति पूर्वपक्षयुक्तिः । **मुख्यता** सिद्धान्तयुक्तिः । विष्णोरन्यस्य स्वातन्त्र्यायोगात् । हरेरेव सकलकारणेभ्यो मुख्यता मुख्यकारणत्वं मुख्यकारणस्य क्वाप्यत्यागाद्धर्मात्स्वेदजलोत्पत्तौ च भगवत एव स्वतन्त्रकारणत्वमङ्गीकार्यमिति सिद्धान्तः '**आप**' इत्यधिकरणे ॥ ५ ॥

उक्तान्यार्थाविरोधतः 'अद्भ्यो वा अन्नमुत्पद्यत' इति यच्छ्रुत्युक्तान्नाख्यार्थस्याविरोधतः पृथिवीश्रुतिविरोधमगणयित्वा प्रसिद्धनामस्वीकारेऽन्ने प्रसिद्धान्ननाम्न एवार्थस्वीकारे **बहुवाक्यानुसारिता** पूर्वपक्षयुक्तिः । 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति । अद्भ्य एवान्नाद्यं जायत' इत्यादिनिरवकाशलिङ्गोपेतबहुवाक्यानुसारित्वम् । अतः निरवकाशश्रुत्योः परस्परविरोधेनाप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । **शक्तिमत्त्वम्** । सिद्धान्तयुक्तिः । 'आपश्च पृथिवी चान्नम्', 'पृथिवी वा अन्नं', 'ता आपोऽन्नमसृजन्त', 'पृथिवी वा अन्नम्' इत्यादिबहु-

श्रुतिषु पृथिव्यामप्यन्नशब्दप्रयोगात् पृथिव्यामप्यन्नशब्दस्य शक्तिमत्त्वम् । उभयत्रापि बहुवाक्यसद्भावेन शक्तिमत्त्वेऽप्यस्य प्रकरणस्य भूतप्रकरणत्वादद्भ्योऽन्नजन्मकथनेऽन्नमित्यपि पृथिव्येव ग्राह्येति तव बहुवाक्यान्यप्यत्रैव समन्वितानि । **अधिकारादीनाम्** इति न्यायविवरणे अधिकारोऽधिकरणम् । प्रलये परमात्मनः प्रथमाद्यत्वेन योगसम्भवात् । 'ओषधीभ्योऽन्नम्' इति प्रसिद्धान्ने ओषधिजन्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चाद्भ्योऽन्नमित्युक्तमन्नं पृथिव्येव । 'यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति त्वदुक्तलिङ्गं च वृष्टेरङ्कुरोपयोगित्वादेवोच्यते न तु साक्षादन्नजनकत्वेन । किञ्चेदं लिङ्गमादिसृष्टिविषयमतो नास्मत्पक्षविरोधीति सिद्धान्तः । इदं सर्वमधिकारादीनामित्यादिपदेनैव सूचितमाचार्यैः **'पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्य'** इत्यधिकरणे ॥ ६ ॥

लोकदृष्टानुसारित्वम् । रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे पितुरन्यस्य मारकत्वदृष्टेः लोकदृष्टानुसारित्वमिति पूर्वपक्षयुक्तिः । विष्णोरलौकिकत्वेन यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्तेरिति **वैरूप्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् । **'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इत्यधिकरणे** ॥ ७ ॥

लोकदृष्टानुसारित्वं पितुः प्राक् मरणं पुत्रस्य पश्चात् पौत्रस्य ततः पश्चादिति यथोत्पत्तिलये लोकदृष्टानुसारित्वमिति पूर्वोक्तमेव **लोकदृष्टानुसारित्वं** पुनः पूर्वपक्षप्रापकम् । 'द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा । सृष्टावन्यो लये चान्य' इति श्रुतेः क्रमाणामेव **वैरूप्यम्** । बहुरूपत्वमित्यावृत्त्या योजना । अतः क्रमश्रुतिः सावकाशा । लोकदृष्टिवैरूप्यं तु श्रुत्युक्तसंहारस्यालौकिकत्वाख्यवैरूप्यादेव । लोकेऽपि घटनाशमारभ्य परमाणुपर्यन्तनाशाङ्गीकारात् सावकाशं चेति तदेव सिद्धान्तस्थापकं **'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' इत्यधिकरणे** ॥ ८ ॥

क्वचित् पितरि सत्येव पुत्रस्य नाशदर्शनात् विज्ञानमनसी अन्तरा विनैव व्युत्क्रमः । तयोस्तु क्रमेणैव लय इत्यङ्गीकारे **लोकदृष्टानुसारित्वं** इत्यावृत्त्या तदेव पुनः पूर्वपक्षलिङ्गम् । **सर्वसङ्ग्रहः** । 'सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते व्युत्क्रमाद्विलीयत' इति श्रुतौ सर्वस्यापि व्युत्क्रमलये सङ्ग्रहः सिद्धान्तनिर्णायकः । मनस्युपरते पश्चात् ज्ञानमिति लिङ्गं त्वाधुनिकज्ञानमादायैव । न तु मनस्तत्त्वविज्ञानतत्त्वव्यपेक्षया । तत्र तु विज्ञानतत्त्वस्यादौ नाशः पश्चान्मनस्तत्त्वस्येति तयोरपि व्युत्क्रमादेव नाश इति सिद्धान्तः **'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्न विशेषात्' इत्यधिकरणे** ॥ ९ ॥

जीवसाम्यं चेतनत्वसाम्याद्विष्णोरपीह लय इति जीवसाम्यमिति पूर्वपक्षयुक्तिः । 'सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्मलयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्ती'ति प्रलयेऽपि विष्णुदेहे सर्वसङ्ग्रहस्योक्तेः न विष्णुदेहस्य लय इति पूर्वोक्तावृत्त्यैव सर्वसङ्ग्रह एव सिद्धान्तस्थापकः **'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इत्यधिकरणे** ॥ १० ॥

अनादिता । ईश्वरवत् प्रागभावशून्यता । तेनोत्पत्तिर्घटादिवत्प्रागसतः सत्तारूपोत्पत्तिर्न । देहोत्पत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथं जीवानुत्पत्तिरिति चेत् तर्हि देहस्यैवोत्पत्तिः स्यात् जीवस्य तु किमागतम् । अतः परा-

धीनविशेषस्याप्यप्राप्तिरेव । ईश्वरवत् स्वरूपेण निरपेक्षाणां तदयोगात् । अतः प्रागुक्तानादयोऽपि पक्षसमा एव । जीवस्य स्वरूपोत्पत्त्यभावं युक्तितः प्रसाध्य तद्बलादेव सर्वामप्युत्पत्तिं क्षिपामीत्याशया पुनरारम्भश्चेत्यनादिता पूर्वपक्षयुक्तिः । **सर्वसङ्ग्रहः** 'स इदं सर्वमसृजत' इत्यत्रोक्तसर्वपदेन जीवानामपि सङ्ग्रहादस्त्येव जीवोत्पत्तिः । परोदीरिता च स्वरूपेणानादिता । स्वरूपेणानादीनामपि जीवानां मध्ये मध्ये उत्पन्नदेहेष्वीश्वरप्रेरणया अभिमाना-ख्यविशेषावाप्त्या पराधीनविशेषावाप्तेर्विद्यमानत्वात् । अत एवान्ततरस्त्वया परिकल्पितपराधीनविशेषाप्राप्तिश्च नेति सर्वसङ्ग्रहपदस्यावृत्त्या स एव सिद्धान्तस्थापकः **'ज्ञोऽत एवे'त्यधिकरणे** ॥ ११ ॥

तत्र तत्र परिज्ञानम् । सर्वदेहे तत्र तत्र स्पर्शज्ञानाद्रसनायां रसस्य चक्षुषि रूपस्य घ्राणे गन्धस्य पादे वेदनायाः शिरसि सुखस्य चेति तत्र तत्र स्थितस्य परिज्ञानम् । तेनानणुत्वं जीवस्येति । तत्र तत्र परिज्ञानं पूर्वपक्षयुक्तिः **गत्यादिः** सिद्धान्तयुक्तिः । उत्क्रान्तिः प्रभादिभिर्व्याप्तिश्च गत्यादिः तेन स्वरूपतोऽणुत्वं प्रभादिना तत्र तत्र परिज्ञानं चेति सिद्धान्तः **'उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि'त्यधिकरणे** ॥ १२ ॥

गुणसाम्यं जीवस्य बहुरूपत्वशक्तावीशेन गुणसाम्यम् । ईश्वरशक्त्यैव बहुरूपत्वादेः कारणात् न गुण-साम्यम् । ईश्वरस्तु स्वशक्त्यैव बहुरूपः । जीवस्तु तच्छक्त्यैवेति नेश्वरेण गुणसाम्यमितीशशक्तिरेव सिद्धान्त-स्थापिका । **'व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयती'त्यधिकरणे** ॥ १३ ॥

श्रुतिः ऐक्यश्रुतिः पूर्वपक्षप्रापिका । तया जीवेश्वरैक्यमिति पूर्वः पक्षः । **सर्वमानविरोधिता** सिद्धान्त-साधिका **'पृथगुपदेशादि'त्यधिकरणे** ॥ १४ ॥

उत्पत्तिमत्त्वम् । उत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्येत्युत्पत्तिमत्त्वं पूर्वपक्षयुक्तिः । **अभीष्टासिद्धिः** जीवस्यानित्यत्वेऽभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि पराधीनविशेषावाप्तिमात्रेण विनाशित्वम् । तादृशानामेवाकाशादीनां नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधादित्यभीष्टासिद्धिरेव सिद्धान्तस्थापिका **'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' इत्यधिकरणे** ॥ १५ ॥

स्वगुणाननुभूतिः पूर्वपक्षप्रापिका । स्वगुणानामानन्दादिगुणानां प्रागपि सत्त्वेऽननुभूतिर्न घटत इत्युप-पत्तेर्युक्तेर्बलात्पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभाव इति पूर्वपक्षः । **सुव्यक्तिः** प्रागव्यक्तानामेवानन्दादीनां पश्चाज्ज्ञानेन प्रतिबन्धापगमे सुव्यक्तिः । अन्धकारस्थघटादेः दीपानयन इवेति सुव्यक्तिरेव सिद्धान्तयुक्तिः **'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादि'त्यधिकरणे** ॥ १६ ॥

अल्पकल्पनम् । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वे जीवस्य त्वकर्तृत्वेऽल्पकल्पनं कल्पनालाघवमिति पूर्वपक्षयुक्तिः । जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रस्य वैयर्थ्यात् तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्चेति **शास्त्रसिद्धिः** एव सिद्धान्तस्थापिका **'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि'त्यधिकरणे** ॥ १७ ॥

नानाश्रुतिः 'अंशा एव हीमे जीवाः परस्ये'त्येका श्रुतिः । 'नैवांशो न सम्बन्धः नापेक्ष्य' इत्यपरा । 'ब्रह्मदाशाः ब्रह्मकितवा' इत्यन्या । तथा च श्रुतीनां परस्परविरोधादप्रामाण्यमिति नानाश्रुतिरत्र पूर्वपक्षप्रापिका । ईश्वराधीनत्वे सति किञ्चित्सादृश्यादंशाः । मत्स्यादिवत्स्वरूपांशाः न ब्रह्मणः । कितवादित्वं च तदधीनत्वा-देवेत्युपजीव्यतया प्रबलप्रत्यक्षदृष्टभेदानुसारेण तत्सामर्थ्योपपत्तेः । अप्रामाण्यमिति तु तवैव विपर्यय इति विपर्यय एव सिद्धान्तस्थापकः **'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके' इत्यधिकरणे** ॥
॥ १८ ॥

प्रतिबिम्बानां वैचित्र्यं पूर्वपक्षयुक्तिः । प्रतिबिम्बाभिमतानां ब्रह्मादीनामानन्दादिषु वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणमिति पूर्वपक्षः । जीवानां सामान्यत आभासत्त्वेऽपि विशेषादृष्टादिवशात् सूर्यकान्तजलादिस्थितसूर्यप्रति-बिम्बवैचित्र्यवद्वैचित्र्योपपत्तेरिति सिद्धान्त इति विशेषकारणं सिद्धान्तस्थापकम् **'अदृष्टानियमादि'त्यधिकरणे** ॥
॥ १९ ॥

वा०र०— मूले अनुभूतियुक्तीत्याद्यनुव्याख्यानव्याख्यानाभावे निमित्तं तु लिङ्गं साधारणं शब्दाविति प्रथमतृतीयपादानुभाष्यमूलस्थैतच्च न्यायेत्येतट्टीकोक्तं ज्ञेयम् । तदनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायविवरणानुसारेण सङ्गृह्य *रघूत्तमस्वामिभिः 'सम्बन्धप्रदीपा'ख्यग्रन्थे* कृतमस्ति । तत एव प्रतिपत्तव्यम् ।

॥ इति एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ एतदधिकरणीयविशिष्यविषयनिरूपणम् ॥
॥ तत्र अस्मिन्नधिकरणे समर्थितोत्पत्तिविषयकवियत्पदेन लक्षणया विवक्षितानां प्रकृत्यादीनां, उत्तराधिकरणोक्तमातरिश्वप्रभृतीतराणां, तदधिकरणभेदनिमित्तस्य च प्रदर्शनम् ॥

५ **सु०—**

ब्र०सू०— ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥

अत्राधिकरणे 'अनादिर्वाऽयमाकाश' इत्यादिश्रुतीनां गौणत्वम् 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिश्रुतीनां मुख्यत्वमुपादाय वियत उत्पत्तिः समर्थिता । तत्र वियत्पदं नाकाश-मात्रपरं किन्नाम, 'अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल' इत्यादिश्रुतिविगानविष-याणां परमात्मातिरिक्तानां प्रकृत्यादीनामुपलक्षणार्थं ज्ञातव्यमित्याशयवानाह **प्रकृतिरिति** ।

अनु०— प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदास्तदभिमानिनः ।
महदाद्याश्च जायन्ते

प्रकृतिः अचेतना, **पुरुषः** जीवः, **तदभिमानिनः** प्रकृत्याद्यभिमानिनः । **महदाद्या इति** महदहङ्कारमनोबुद्धीन्द्रियभूतसूक्ष्मतन्मात्राण्युच्यन्ते । प्रकृतस्योत्पत्त्यसम्भवस्य नेति प्रतिषेधे लब्धमर्थमाह **जायन्त इति** ।

अयमभिसन्धिः । न तावत्प्रकृत्यादयो जन्मरहिता एवाभ्युपग(म्यत)ता इति युक्तम्, **'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः'**, **'यावद्विकारन्तु विभागो लोकवदि'**त्युक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनाम् अत्रापि साम्यात्, अन्यथा तेषामनैकान्तिकत्वापातात्; नाप्यविगीत-जन्मानः, श्रुतिविगानस्य दर्शितत्वात्; न चाधिकरणान्तरं तत्परमस्ति; तस्मादत्रैव वियत्पदेन तेषामुपलक्षणं युक्तम् ।

मातरिश्वप्रभृतिषु पुनरधिकाशङ्कानिरासाय अधिकरणान्तरारम्भ इति ।

परि०— भाष्यं सङ्गमयितुं प्रतिपाद्यमाह **अत्राधिकरण इति** । **इत्यादिश्रुती**त्यादिपदेन अव्यक्तादिजन्मश्रुतिग्रहः । श्रुतावात्मेति परमात्मोच्यते अत आह **परमात्मातिरिक्तानामिति** । तस्य श्रुतिविगानविषयत्वेऽपि तन्निर्णयोऽसम्भवस्त्वित्यत्र सेत्स्यतीति भावः । भूतसूक्ष्मेति सूक्ष्मपदं प्रत्येकमन्वेति । अनुपचितानि महदादीनीत्यर्थः । **तन्मात्राणि** शब्दस्पर्शादीनि ॥ **अत्रापि साम्यादिति** । प्रकृत्यादिष्वपीत्यर्थः । प्रकृत्यादेरजन्यत्वे 'स इदं सर्वमसृजते'ति प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । प्रकृत्यादेः सर्वपदनिर्दिष्टवस्त्वनतिरेकात् । न च सङ्कोचः । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'-त्याद्युत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यात् । अल्पशक्तित्वात् घटादिवत् वियदादिकं जायत इति वियदुत्पत्तावुक्त-न्यायानां समानत्वादित्यर्थः ॥ **तेषामिति** । 'सर्वमसृजते'ति सर्वसृष्टिप्रतिज्ञाविषयत्वबहूत्पत्तिश्रुति-विषयत्वाल्पशक्तित्वहेतूनां अव्यक्तादेरनुत्पत्तौ एतस्मिन्नेवानैकान्त्यापातादित्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । 'अथ ह वा व नित्यानी'त्यादिश्रुतिविगानस्येत्यर्थः । महदादीनां प्रकृतिशब्दगृहीतत्वं यदि सूक्ष्मरूपे मह-दादिव्यवहारः स्यात् । किन्तु प्रकृतिरेवोच्यत इति ग्रन्थेन । तर्हि उत्तराधिकरणानां वैयर्थ्यमित्यत आह **मातरिश्वेति** । एतेन ज्ञोऽत एवे'त्यादेरारम्भः समाहितः । तत्राप्यधिकाशङ्का तु चन्द्रिकायां व्यक्ता । इतिशब्दस्यायमभिसन्धिरिति पूर्वेणान्वयः ।

यादु०— 'पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल' इति श्रुतौ **आत्मा** परमात्मा, **पुरुषो** जीव इति ज्ञातव्यम् । 'इत्यादिश्रुती'त्यत्रादिपदेन 'यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावती वागि'त्यादिश्रुतिर्ग्राह्या । ननु महदादीनामनित्यतया प्रसिद्धानां कथमुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमत्राभिप्रेतमित्यत आह **महदाद्या इतीत्यादि** । सूक्ष्मशब्दः पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । तथा च महदादिभूतान्तानां यान्युपादानरूपाणि सूक्ष्माणि यानि च सूक्ष्मभूतान्येव तन्मात्राणि तान्येवात्र महदादिशब्दवाच्यतया विवक्षितानि । तेषां च प्रकृतिशब्दवाच्यत्वादुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमुपपद्यत एवेति भावः । अत एव वक्ष्यति 'श्रुतिविगानस्य दर्शितत्वादि'ति । प्रकृत्याद्यभिमानिनामपि श्रौतप्रकृत्यादिशब्दवाच्यतया विवक्षितत्वादुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— **तेषां** विभागादिहेतूनाम् ।

शे०चं०— **इत्यादिश्रुतीनां** इत्यत्र आदिशब्देन 'यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वागि'त्यादिश्रुतेः परिग्रहः । ननु महदादीनामनित्यतया प्रसिद्धत्वान्नोक्तश्रुतिविगानविषयत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमित्यत आह **महदाद्या इतीत्यादि** । सूक्ष्मशब्दः पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । तथा च महदादिभूतान्तानां यान्युपादानरूपाणि सूक्ष्माणि यानि च सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राणि तान्येवात्र महदादिशब्दवाच्यतया विवक्षितानि, तेषां च प्रकृतिशब्दवाच्यत्वादुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमुपपन्नमेव । प्रकृत्याद्यभिमानिनामपि श्रौतप्रकृत्यादिपदवाच्यतया विवक्षितत्वादुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमेवेत्यवगन्तव्यम् । ननु प्रकृत्यादीनां जन्मराहित्यस्यैव वा जन्मवत्त्वेऽप्यविगीतजन्मत्वस्य वा विगीतजन्मत्वेऽपि वाऽधिकरणान्तरेणैव तेषां भगवज्जन्यत्वसिद्धिसम्भवात् वियत्पदस्याकाशमात्रपरत्वस्यैवोपपन्नत्वान्न प्रकृत्याद्युपलक्षणत्वमाश्रयितुं युक्तम् । उपलक्षणत्वे च मातरिश्वप्रभृतीनामपीहैवाधिकरणे भगवज्जन्यत्वस्य निश्चितत्वात् 'एतेन मातरिश्वे'त्यधिकरणान्तरानारम्भः स्यादित्यत आह **अयमिति** । इतीत्यस्येत्ययमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

वा०र०— एतदधिकरणादावभ्यधिकाशङ्कादिविषयविचारः तत्रत्यतत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यानेऽस्माभिः कृतो ध्येयः । वेदानादिनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिसङ्ग्राहकत्वेनापि आदिपदं व्याख्याति **इत्यादीति** । महदहङ्कारादीनामपि अनित्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् कथमनेन सूक्ष्मतन्मात्रातिरिक्तस्थले परिहार इत्यतोऽत्र सूक्ष्मपदस्य मध्ये दीपिकान्यायेन उभयत्रान्वयात् नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **सूक्ष्मशब्द इति** । मूले **प्रकृतस्योत्पत्त्यसम्भवस्येति** । पूर्वपादान्त्याधिकरणे उत्पत्त्यसम्भवः प्रतिपादितः अत्र नेति प्रतिषेधप्रतियोगितयाऽन्वीयत इति भावः । अत्र वियदनुत्पत्तिमदिति भाष्योक्तार्थलाभोपपादनादिकं तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यानेऽस्माभिः कृतमस्ति ततः प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि लेख्यमस्ति । आकाशमात्रपरत्वस्यैवोत्पत्तौ नेत्येव स्वरसः पाठः ।

वि०ठ०— **इत्यादिश्रुतिविगानेति** । 'यान्यनित्यानि प्राणः श्रद्धा भूतानि भौतिकानी'ति । 'अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति प्राणः श्रद्धाकाश' इत्यादिश्रुतिविगानविषयाणामित्यर्थः । **भूतसूक्ष्मतन्मात्राणीति** । अत्र सूक्ष्मपदस्य तन्त्रन्यायेन महदहङ्कारमनोबुद्धीन्द्रियभूतानां सूक्ष्माणि सूक्ष्मरूपाणि तन्मात्राणि

चेत्युभयत्र सम्बन्धः । भूतेन्द्रियप्राणगणसूक्ष्मरूपं च नित्यकमिति तेषामेव नित्यत्वेनात्र पूर्वपक्षविषयत्वादिति भावः । **प्रकृतस्येति** । न वियदित्यत्र नेतिपदेनाव्यवहितपूर्वाधिकरणे उत्पत्त्यसम्भवस्य प्रकृतस्यात्र वियदादिविषयतया विपरिणामेनानुवृत्तस्योत्पत्त्यसम्भवस्य प्रतिषेधेन लब्धमित्यर्थः । वियत्पदस्योपलक्षणार्थत्वं कुतोऽङ्गीकरणीयमित्यत उपलक्षणाङ्गीकारज्ञापकमाह **अयमभिसन्धिरिति** । प्रकृत्यादीनां सर्वथा जन्मरहितत्वादाकाशजन्मोपपादनपरेऽत्र सूत्रे न तदुपलक्षणं कार्यमित्युच्यते । किं वा प्रकृत्यादिजन्मनो निश्चितत्वेन विगानाभावादिति । अथवाऽन्यत्र तद्विचारादत्र नोपलक्षणं कार्यमिति विकल्पं मनसि निधायाद्ये दूषणमाह **न तावत्प्रकृत्यादय इति** । द्वितीयं निराह **नापीति** । तृतीयं निराचष्टे **न चेति** । तर्हि मातरिश्वाद्यधिकरणानुपपत्तिस्तेषामप्यत्रोपलक्षणया स्वीकारसम्भवादित्यत आह **मातरिश्वेति** ।

चषकः— श्रुतिगतपुरुषपदं जीवार्थकमात्मपदं च परमात्मार्थात्मकम् ।

।। इति अस्मिन्नधिकरणे समर्थितोत्पत्तिविषयकवियत्पदेन लक्षणया विवक्षितानां प्रकृत्यादीनां, उत्तराधिकरणोक्तमातरिश्वप्रभृतीतराणां, तदधिकरणभेदनिमित्तस्य च प्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ अत्रोक्ताकाशजन्मस्य स्वमतोक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं परोक्तार्थनिराकरणम् ।।

।। तत्र अत्रोक्ताकाशजन्मस्य स्वमतोक्तपराधीनविशेषाप्तिरूपार्थप्रदर्शनम् ।।

६ **सु०**— इह 'आकाशस्योक्तं जन्म घटादेरिवाभूत्वाभवनलक्षणमि'ति केचिदास्थिताः । तत् निराकरिष्यन् स्वमतं तावदाह **पराधीनेति** ।

अनु०— पराधीनविशेषिता ।
इदं सर्वं ससर्जेति जनिमत्त्वमिहोदितम् ।

'आत्मन आकाशः सम्भूतः' 'स इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिं, विभक्तत्वादियुक्तिं चाश्रित्य यत् इह अधिकरणे वियतो जनिमत्त्वमुदितं तत्पराधीनातिशयलाभलक्षणं प्रतिपत्तव्यम् । अपूर्वविशेषोपजनने हि विशिष्टाकारोपजनोऽवश्यम्भावी, विशिष्टाकारश्च वस्तुस्वरूपाभिन्न इति तस्यैवासावुपजनो भवति । 'देवदत्तः शरीरी जातो, विद्वान् जात' इति, 'घटः संयुक्तो जातो, विभक्तो जात' इति चावस्थितस्वरूप एव वस्तुनि विशेषावाप्तिमात्रेण जननव्यवहारो दृश्यत एव ।

ननु परिणामवादे घटादेरप्येषैवोत्पत्तिर्यदवस्थितस्वरूपस्यैव मृदादेरप्याकारान्त-(रावाप्तिः)रतापत्तिः, परैरपि परिणामवाद एवाङ्गीकृतो नारम्भवादः, अतो विवादाभावा-द्व्यर्थोऽयमारम्भः । यथा न व्यर्थस्तथा आचार्य एव विवादविषयं स्पष्टयिष्यति ।

अत्र 'इदं सर्वं ससर्जे'ति श्रु(त्याद्युदा)त्युदाहारणं श्रुत्यादावप्येवमेव जन्म व्याख्येय-मिति ज्ञापनार्थम् । यच्च वियत्पदं प्रकृत्याद्युपलक्षणपरमित्यभिप्रेतं तत्रोक्तरीत्योपपत्ति-सूचनार्थं चेति ।

परि०— अपूर्वविशेषोपजनन इति । अपूर्वविशेषोत्पत्तावित्यर्थः ॥ **स्पष्टयिष्यतीति** । 'जन्मनः स्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यत' इत्यादिना बदरफलादेः पीतत्वा-पत्तिरूपः परिणाम उपेयते । क्षीरादेः दधित्वापत्तिरूपपरिणामः उपेयते स एव विवादविषय इति स्पष्टयिष्यतीति भावः ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यादित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

यादु०— केचिदिति । सङ्करादय इत्यर्थः ॥ **विवादाभावादिति** । आकाशे घटादिसाधारणोत्पत्तेरेव भवद्भिरप्यङ्गीकार्यत्वादिति भावः ॥ **स्पष्टयिष्यतीति** । 'स्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यत' इत्यत्रेति शेषः । द्विविधः परिणामो धर्मिणस्तादवस्थ्ये धर्ममात्रपरिवर्तो धर्मिस्वरूपस्यैव परिवर्तश्चेति । तत्राद्यः श्यामस्य फलस्य पीतत्वापत्तिरूपः । द्वितीयस्तु क्षीरादीनां दधित्वाद्यापत्तिरूपः । तत्राद्यस्य परिणामस्याकाशे अस्माभिरङ्गीकृतत्वेऽपि घटादिसाधारणो यो द्वितीयः परिणाम आकाशे परेणोच्यते सोऽस्माकं तत्र न सम्मत इति स एव विवादविषय इति स्पष्टनं तत्राभिप्रेतमिति द्रष्टव्यम् ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यादित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

वं०प०— उपजनो जन्म, **तस्यैव** वस्तुन एव । **असौ** विशिष्टाकारस्योपजनः । श्रुत्यादावुक्तं जन्म एवमेव व्याख्येयमित्यन्वयः ।

शे०चं०— केचिदिति । मायावादिन इत्यर्थः ॥ **स्पष्टयिष्यतीति** । 'स्थूलताभवः । पूर्वशब्द-विलोपश्चे'त्यादिनेति शेषः । अयमर्थः । द्विविधस्तावद्विकारो भवति विशेषावाप्तिर्विशेषिपरिवर्तश्च । तत्र विशेषा-वाप्तिर्नाम धर्मिणस्तादवस्थ्ये सति धर्ममात्रपरिवर्तः । अत एव न पूर्वशब्दविलोपो नापि शब्दान्तरापत्तिः । यथा श्यामस्य फलस्य पीतत्वापत्तिः । तत्र हि धर्मिणस्तादवस्थ्यं पीतत्वेऽपि फलव्यवहारानिवृत्तेः । श्यामत्वापगमेन सौरातपादिवशात् पीतत्वमुत्पद्यते । विशेषिविपरिवर्तस्तु धर्मिस्वरूपस्यैव परिणामः । अत एव पूर्वशब्दविलोपः शब्दान्तरापत्तिश्च । यथा क्षीरस्य दधिभावः । अत्र हि न धर्मिणस्तादवस्थ्यं दधित्वापत्तौ क्षीरव्यवहारानुपलम्भात् किन्तु धर्मिभूतं क्षीरमेवातञ्चनादिवशाद्दधिभूतम् । अत एव तत्र पूर्वशब्दविलोपः शब्दान्तरापत्तिश्च । तत्र धर्मिण-

स्तादवस्थ्ये सति धर्ममात्रपरिवर्तरूपविकारस्याकाशेऽस्माभिरङ्गीकृतत्वेऽपि घटादिसाधारणो यो धर्मिस्वरूपस्यैव परिवर्तरूपो विकार आकाशे परेणाभ्युपगम्यते, नासावस्माकं तत्र सम्मत इति स एव विवादविषय इति ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

वा०र०— 'पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथाभाव' इत्येतत् प्रकृत्यधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्यान-रूपमूलानुसारेणाह **द्विविधस्तावदित्यादिना** । आतञ्चनादीति पाठः । मूले **पराधीनातिशयलाभेति** । अनेन विशेषमिता विशेषिता इति विग्रहो दर्शितो भवति । नन्वेवं विग्रहपक्षे विशेषेता इत्यापद्यत इत्याशङ्क्य 'तारका-दिभ्यः इतजि'त्यनेन सूत्रेणेतच्प्रत्यये तारकितं युषितमित्यादिवद्विशेषशब्दात् तद्धिते इतच्प्रत्यये यस्येति चेत्य-कारलोपे विशेषिता इति भवतीति समाधेया । एतच्च 'अनारोपितं तत्त्वमि'ति तत्त्वसङ्ख्यानटीकास्थतत्त्व-लक्षणोपपादनावसरे विवृतमस्माभिः ।

स०व्र०— **केचिदिति** । मायावादिन इत्यर्थः ॥ **विवादविषयमिति** । 'स्थूलताभवः । पूर्वशब्द-विलोपश्च यदि जन्मे'त्यादिना विवादविषयमित्यर्थः ।

वि०ठ०— **केचिदिति** । मायावादिन इत्यर्थः । मूल इति शब्द आद्यर्थश्चेत्यभिप्रेत्याह **विभक्तत्वादि-युक्तिं चेति** । विभक्तत्वाच्च विकारित्वमिति भाष्योक्तयुक्तिमित्यर्थः । **विशिष्टाकारोपजन इति** । अपूर्वविशेषो-त्पत्तौ विशेषिण तद्विशिष्टाकारोत्पत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । प्रत्यक्षसिद्धश्चायमर्थ इति सोदाहरणमाह **देवदत्त इति** । **विवादाभावादिति** । आकाशे घटादेरिवाभूत्वाभवनलक्षणजन्माङ्गीकारिभिः मायिभिर्यत्प्रकारकपरिणाम-वादोऽङ्गीक्रियते तत्प्रकारकस्यैव भवद्भिरङ्गीकार्यत्वादिति भावः । **स्पष्टयिष्यतीति** । विपरीतविषयत्वं 'जन्मनः स्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्चे'त्यत्रेति शेषः । तत्र श्यामफलस्य पीतत्वापत्तिरिवाकाशजननं धर्मिणस्तादवस्थ्ये धर्ममात्रपरिवृत्तिरूपं घटादौ तु धर्मिविपरिवर्त एवाकाशपरिणामोऽङ्गीक्रियते । स एव विवादविषय इति द्रष्ट-व्यम् । **उक्तरीत्येति** । 'प्रतिज्ञाहानिरि'त्याद्युक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यात् । अथवा तेषां अनैकान्ति-कत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

चषकः— **केचित्तु** सङ्करादयः । **आस्थिताः** आङः स्थः प्रतिज्ञान इति स्मृतेः प्रतिज्ञातारः । **स्पष्टयिष्यतीति** । 'स्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यत' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः । श्यामफलस्य पीतत्वापत्तिरूपधर्ममात्रपरिवर्ताख्यपरिणामस्याकाशेऽङ्गीकृतत्वेऽपि क्षीरादीनां दधित्वाद्यापत्तिरूप-धर्मिस्वरूपपरिवर्ताभिधपरिणाम एवाकाशे परेणाभिधीयमानो नोपेयते अस्माभिरिति स एव विवादविषय इति स्फुटीकरणं तत्रेति द्रष्टव्यम् ।

॥ इति अत्रोक्ताकाशजन्मस्य स्वमतोक्तपराधीनविशेषाप्तिरूपार्थप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अत्रोक्ताकाशजन्मस्य परोक्ताभूत्वाभवनरूपार्थनिराकरणम् ॥

॥ तत्र अत्रोक्ताकाशादिजन्मस्य परोक्ताभूत्वाभवनरूपार्थनिराकरणे आकाशपदार्थं द्वेधा विकल्प्य उभयथाऽपि तदर्थायोगनिरूपणम् ॥

॥ तत्रापि तत्प्रथमविकल्पे आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्रार्थकत्वे तदर्थायोगप्रदर्शनम् ॥

६॥ तत्रापि च आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्रार्थकत्वे अनुपपत्तिप्रदर्शनम् ॥

७ **सु०—** परोक्तरीत्या घटादिवदभूत्वाभवनलक्षणैवोत्पत्तिर्वियतः श्रुतिसूत्रविवक्षिता किन्न स्यादिति चेदत्र पृच्छामः, आकाशशब्देन किं विवक्षितं परेषां, (किं) वैशेषिकादिवदवकाशमात्रमुत बाह्यानामिव मूर्ताभावः ।

आद्यं दूषयति **अवकाशमात्रमिति** ।

अनु०— अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथा ॥

अन्यथा 'पराधीनविशेषाप्तिर्जन्मे'त्यनङ्गीकृत्य 'अभूत्वाभवनं जन्मे'त्यङ्गीकारे 'अवकाशमात्रमाकाश' इति चाङ्गीकारे, **कथम्** असौ **उत्पद्यते**; तस्योत्पत्तिर्नोपपद्यत इति यावत् ।

परि०— **अन्यथा** इत्यनुवादः । इति **चाङ्गीकार** इत्यन्तं व्याख्या ॥

विठ्ठ०— **वैशेषिकादिवदवकाशमात्रमिति** । वैशेषिकैः नित्यत्वेन विभुत्वेन च भूताकाशस्याङ्गीकृतत्वात् तदतिरेकेणावकाशानङ्गीकाराच्चेत्थमुक्तिरिति ध्येयम् ।

॥ इति आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्रार्थकत्वे अनुपपत्तिप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य विवरणम् ॥

८ **सु०—** सोपादाना हि स(र्वा)र्वसृष्टिर्दृष्टा, न चाकाशोत्पत्तावुपादानमस्ति ।

न च ब्रह्मण उपादानत्वमुपपद्यत इति प्रकृत्यधिकरणे (निष्टङ्कितम्) निर्दिष्टम् ।

यस्य चोत्पत्तिस्तस्य प्रागभावेन भाव्यम्; न चाकाशस्य प्रागभावः सम्भवति अनुपपन्नप्रतीतिकत्वात् ।

अभावो हि प्रतीयमानः 'अस्यात्रे'ति प्रतीयते न तु निराश्रयः । न चाकाशाभावस्याश्रयप्रतीतिरुपपद्यते, यदेवेहेति निर्दिश्यते तस्यैवाकाशत्वात् । उपादानाश्रिताभाववादेऽपि तदभावान्नाभावप्रतीत्युपपत्तिः, तथा च श्रुतिः । 'अभावो हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपी'ति ।

अनवकाशरूपं ब्रह्मैवाकाशस्य पूर्वावस्था प्रागभावश्चोच्यत इत्यपि ब्रह्मणोऽनुपादानत्वेन प्रत्युक्तम् ।

'प्रतियोग्याश्रय एवाभावाश्रयः, न चाकाशस्याश्रयोऽस्ती'ति तदभावोऽपि निराश्रयोऽस्त्विवति चेन्न निराश्रयत्वे कार्यत्वानुपपत्तेः ।

किञ्च प्रतीतावाकाशः स्वाश्रय इत्यतः तदभावोऽप्याकाशाश्रयः प्रतीयेतेति विरुद्धमापद्यते ।

प्रकृतिराकाशस्य कारणमिति कश्चित्, तन्मते प्रकृतेरजन्मप्रसङ्गः । अथ तत्र पराधीनविशेषावाप्तिर्जन्माङ्गीक्रियते, तदाऽसम्भावितोत्पत्तिके वियदादावप्येवमेवाङ्गीकरणीयमिति ।

परि०— तदभावादिति । उपादानाभावादित्यर्थः ॥ **तथा च श्रुतिरिति** । आश्रयाभावेन नाकाशाभावप्रतीतिरिति एतन्नयन्यायविवरणोक्ता पैङ्गिश्रुतिश्चाहेत्यर्थः । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चने'ति पूर्वार्धे भूताकाशस्य नीलरूपत्वेनोत्पत्तिमभिधाय प्रदेशशब्दितावकाशस्यानुत्पत्तिमत्त्वमुक्त्वा उपपाद्यते **अभावो हीति** । प्रदेशस्योत्पत्तौ प्रागभावेन भाव्यम् । न हि प्रदेशस्याभावोऽस्ति । अस्ति चेदत्राभाव इति प्रतीयेत । न ह्यत्राभाव इति प्रतीतिः । अतो नोत्पत्तिमान् प्रदेश इति श्रुत्यर्थः । **पूर्वावस्थेति** । कारणावस्थेत्यर्थः । **स्वाश्रय इति** । वैशेषिकनये तथा समर्थनादिति भावः ॥ **विरुद्धमिति** । स्वाश्रये स्वाभावस्य विरोधादिति भावः ।

यादु०— प्रागभावशून्यत्वादवकाशरूपाकाशो नोत्पद्यत इत्यत्र न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमाह **तथा च श्रुतिरिति** । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चने'ति पूर्ववाक्ये प्रदेशापरपर्यायावकाशरूपाकाशस्योत्पत्त्यभावः प्रतिज्ञातः, स कथमित्यतस्तत्र युक्तिमाह **अभावो हीति** । प्रदेशस्यावकाशस्याभावः प्रागभावो न हीत्यर्थः । कुतो नेत्यतः प्रत्येतुमशक्यत्वादित्याह **ह्यत्रेति** । अपिर्नञोऽनुकर्षणार्थः । तथा च हि यस्मा-

दत्राधिकरणेऽभावः प्रागभाव इति प्रतीतिर्नेत्यर्थः । यदेवात्रेति निर्दिश्यते तस्यैव प्रदेशरूपत्वादिति भावः । ननु प्रागभावो नाभावविशेषो येनाभावो हि प्रतीयमान इत्यादिनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु कार्यस्य स्वोपादानगता पूर्वावस्थैव । तथा च प्रकृतेऽवस्थाऽवस्थावतोरभेदेनोपादानभूतं ब्रह्मैवाकाशस्य पूर्वावस्था प्रागभावश्चोच्यते । अतो नाद्वितीयत्वभङ्गः । ब्रह्मणश्च अवकाशभिन्नत्वान्न यदेवेहेति निर्दिश्यत इत्युक्तदोषोऽपीति कस्यचिन्मतमाशङ्क्योक्तदोषेणैव दूषयति **अनवकाशरूपमित्यादिना** ॥ **कार्यत्वानुपपत्तेरिति** । कार्यद्रव्याणां वृत्तिमत्त्वनियमादिति भावः ॥ **स्वाश्रय इति** । देशः इहाकाशमिति(सर्वत्राऽस्तीति प्रतीतेरित्यर्थः ।)**तदभावोऽपीति** । न च घटे घटाभाववदाकाशेऽपि न तदभावो विरुद्ध इति वाच्यम् । घटे घटसत्त्वस्याप्रामाणिकत्वेन तत्र तदभावसम्भवेऽप्याकाशे आकाशसत्त्वस्येहाकाशमिति प्रतीतिसिद्धत्वेन (तत्र तद्वत्वस्याविरुद्धत्वात्) तत्र तदभावस्य विरुद्धत्वादित्याशयात् ॥ **अजन्मप्रसङ्ग इति** । उपादानाद्यभावेन घटादिसाधारणजन्माभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

वं०प०— नन्विहाकाशाभाव इत्यत्रेहप्रत्ययनिर्दिष्टस्य नाकाशता । किन्तु तदुपादानमेव । प्रागभावस्योपादानाश्रितत्वादित्यत आह **उपादानाश्रितेति** ॥ **तदिति** । उपादानेत्यर्थः ॥ **प्रकृतिरिति** । तथा च नोपादानाभाव इति भावः ।

शे०चं०— तत्कथमित्यत आकाशोत्पत्तावुपादानं भवद्ब्रह्म वा स्यादतिरिक्तं वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याख्याति **न चेति** ॥ **निष्टङ्कितमिति** । 'न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत' इत्यादिनेति शेषः । प्रागभावशून्यत्वादाकाशो नोत्पद्यत इत्यत्र न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिं प्रमाणयति **तथा चेति** ॥ न प्रदेशः कथञ्चनेति स्वरूपेण विकृतरूपेण वा नोदेतीति प्रतिज्ञातानुत्पत्तौ युक्तिरियमुच्यते **अभावो हीति** । यस्योत्पत्तिस्तस्य प्रागभावेन भाव्यम् ॥ प्रदेशरूपस्यावकाशस्याभावः प्रागभावो न हि सम्भवतीत्यर्थः । कुतो नेत्यतोऽनुपपन्नप्रतीतिकत्वादित्याह ॥ **ह्यत्रेति** । अपिपदेन नञोऽनुकर्षः । अभावो हि प्रतीयमानोऽस्यात्रेति प्रतीयते न तु निराश्रयः । न च प्रदेशाभावस्याश्रयप्रतीतिरुपपद्यते यदेवात्रेति निर्दिश्यते तस्यैवाकाशत्वादिति भावः । ननु प्रागभावो नाभावविशेषः । येनाभावो हि प्रतीयमान इत्यादिनोक्तदोषः स्यात्किन्तु कार्यस्य स्वोपादानगता पूर्वावस्थैव । तथा च प्रकृतेऽवस्थावस्थावतोरभेदेनोपादानभूतं ब्रह्मैवाकाशपूर्वावस्था प्रागभावश्चेति पर्यवसानान्नोक्तदोषः ब्रह्मणश्चावकाशभिन्नत्वान्न यदेवेहेति निर्दिश्यत इत्युक्तदोषोऽपीति कस्यचिन्मतमाशङ्क्योक्तदोषेण दूषयति **अनवकाशरूपमित्यादिना** ॥ **प्रत्युक्तमिति** । 'न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत' इत्यादिनेति शेषः ॥ **कार्यत्वानुपपत्तेरिति** । कार्यस्य प्रवृत्तिमत्त्वनियमादिति भावः । **तदभावोऽपीति** । न च घटे घटाभाववदाकाशाभावो न विरुद्ध इति वाच्यम् । घटे घटसत्त्वस्याप्रामाणिकत्वेन तत्र तदभावसम्भवेऽपि इहाकाशमिति प्रतीत्या आकाशे आकाशसत्त्वस्य सिद्धत्वेन तत्र तदभावस्य विरुद्धत्वादित्याशयः । आकाशोत्पत्तौ ब्रह्मातिरिक्तमेवोपादानमिति द्वितीयपक्षं शङ्कते **प्रकृतिरिति** ॥ **अजन्मप्रसङ्ग इति** । तदुत्पत्तावप्युपादानाभावेन घटादिसाधारण्येन जन्माभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । **प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यो**

यावद्विकारं तु विभागो लोकवदित्युक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यात् अन्यथा तत्र तेषामनैकान्तिकत्वापातादित्यत्र तात्पर्यात् ॥ **एवमेवाङ्गीकरणीयमिति** । असम्भावितोत्पत्तिकत्वाविशेषेऽपि क्वचित्पराधीनविशेषावाप्तिर्जन्म । क्वचिद्घटादिवदभूतभवनमित्यर्धजरतीयानुपपत्तेरिति भावः ।

वा०र०— न ब्रह्मणः इत्येतदवतारयति **तत्कथमित्यत इति** । मूले अनुपपन्नप्रतीतिकत्वमेवोपपादयति **अभावो हीति** । ननु आकाशाभावाश्रयत्वमाकाशोपादानस्येति नानुपपत्तिरित्यत आह **उपादानेति** मूलम् । न्यायविवरणभावबोधानुसारेण व्याख्याति **यस्योत्पत्तिरित्यादिना इति भाव इत्यन्तेन** । **आकाशसत्त्वस्येति** । अत एव मूले स्वाश्रय इत्युक्तमिति भावः ।

वि०— **बाह्यानां** बौद्धानाम् । आकाशस्यावकाशमात्रत्वे उत्पत्त्यभावः कुत इत्यतः उपादानाभावात् तत्प्रागभावस्य अत्र अभाव इत्यवकाशनिरूप्यत्वेन अवकाशपूर्वं अभावात् तन्निरूपितप्रागभावायोगाच्च उत्पत्त्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह **सोपादाना हीत्यादिना** । आश्रयप्रतीत्यभावादाकाशस्य न प्रागभावः । अतोऽनुत्पत्तिरेवाकाशस्येत्युक्तार्थन्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमाह **तथाच श्रुतिरिति** । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चने'ति पूर्वार्धे नीलरूपविशिष्टस्य परिच्छिन्नस्य भूताकाशस्यैवोत्पत्तिः न तु प्रदेशशब्दवाच्यस्यावकाशरूपस्य विभोराकाशस्येत्यभिधाय तत्र युक्तिः **अभावो हीति** । हि यस्मात् प्रदेशस्यावकाशस्याभावः प्रागभावो न तस्मात् प्रागभावरहितत्वान्न प्रदेश उदेतीति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रागभावाभावः कुत इत्यत उक्तं **ह्यत्राभाव इत्यपीति** । अपिशब्दो नञोऽनुकर्षणार्थः । अभावः प्रतीयमानोऽस्यात्रेति प्रतीयते । प्रकृते अभाव अवकाशप्रागभावोऽत्रेति प्रतीतिर्नास्ति । यदेवात्रेति निर्दिश्यते । तस्यैवावकाशत्वात् हि यस्मादेवं तस्मादवकाशप्रागभावः न इति श्रुत्यर्थः । ननु स्वोपादानगता पूर्वावस्थैव प्रागभावः । आकाशोपादानं च नाकाशरूपं ब्रह्म तथा च उपादानस्य तत्त्वप्रकारकावस्थारूपस्य प्रागभावस्य च सम्भावकानुपपत्तिः । उक्तरीत्या प्रागभावस्याभावविशेषत्वाभावान्नेहेति प्रतीत्ययोगो दोषाय इत्याशङ्क्य प्रकृत्यधिकरणे निष्टं किं तमित्यनेनैवैतदपि दूषितमित्याह **अवनवकाशरूपमिति** । इहेति प्रतीयमानाश्रयाभावेऽपि निराश्रयोऽभावोऽस्त्विति शङ्कते **प्रतियोग्याश्रय एवेति** । यत्कार्यं तत्साश्रयमिति नियमादाकाशस्य निराश्रयत्वे कार्यत्वानुपपत्तिः स्यादिति दूषयति **नेति** । किञ्च प्रतियोगिभूतघटाश्रयस्य भूतलस्य तदभावाश्रयत्वदर्शनादिहाकाश इत्याकाशस्य स्वाश्रयतया प्रतीतेराकाशाभावोऽप्याकाशाश्रयः स्यात् । न हि स्वस्मिन् स्वाभावो युज्यते इहाकाश इति स्वस्मिन् सद्भावस्य प्रमितत्वेन तदभावस्य विरुद्धत्वादित्याह **किञ्चेति** । **अजन्मप्रसङ्ग इति** । अभूत्वाभवनरूपस्य जन्मनो घटादिसाधारणस्य अभावप्रसङ्गः, उपादानाद्यभावात् । उपादानाद्यङ्गीकारे च तस्याप्युपादानान्तरमित्यनवस्थापातादिति भावः । मास्तु प्रकृतेर्जन्मनेति चेत् तर्हि 'स इदं सर्वमसृजते'ति प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । नायं प्रसङ्गः तत्र पराधीनविशेषाप्तिरूपजन्माङ्गीकारादिति चेत् तर्हि नित्यत्वेन च प्रमितत्वादसम्भाविताभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिके वियदादावप्येवमङ्गीकर्तुं युक्तत्वेन तस्य प्रकृतिरुपादानकारणमिति कल्पनस्यानुचितत्वादित्याशयेनाह **अथ तत्रेति** । मूर्ताभाव एवाकाश इति द्वितीयपक्षेऽपीत्यर्थः ।

चषकः— तथा च श्रुतिरिति । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चने'ति पूर्वदले भावभवित्रो-रभेदान्नीलरूपवद् भूताकाशस्योत्पत्तिमभिधाय तद्घटकप्रदेशपदाभिहितस्य प्रतिज्ञातोत्पत्त्यभावे हेतुरनेनाभिधीयते । प्रदेशस्याव्याकृताकाशस्याभावः प्रागभावो न हीत्यर्थः । अपिर्नञनुषङ्गार्थः । **अत्र** एतस्मिन्नधिकरणेऽभावः प्रागभाव इति प्रतीतिर्नेत्यनेन प्रागभावराहित्ये तत्प्रतीत्यभावो हेतुत्वेनोक्तः । **अजन्मप्रसङ्ग इति** । उपादानादि-विरहेण घटादिसाधारणजन्मासम्भव इत्यर्थः ।

॥ इति उक्तार्थस्य विवरणम् ॥

॥ इति तत्प्रथमविकल्पे आकाशस्य वैशेषिकादिवदवकाशमात्रार्थकत्वे तदर्थायोगप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तद्द्वितीयविकल्पेऽप्यभूत्वाभवनरूपतदर्थायोगप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्र मूलारूढतया तदर्थायोगप्रदर्शनम् ॥

९ **सु०—** द्वितीयेऽपि किं प्रदेशरूपमाकाशमङ्गीकृत्येदमुच्यते, उत अनङ्गीकृत्य । **प्रथमे** यस्य कस्यचिन्मूर्तद्रव्याभावस्योत्पत्तिर्वा, सर्वस्य वा विवक्षिता । नाद्यः, तस्याः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनाधिकरणानारम्भकत्वात् । द्वितीयं दूषयति **यदीति** ।

अनु०— यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिबिडं जगत् ॥

सर्वस्यापि मूर्ताभावस्य सृष्टावुत्पत्त्यङ्गीकारे प्रलयेऽवश्यं तदभावोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्, अत्यन्तसतो जन्मासम्भवात् । **यदि** च सृष्टेः **पूर्वं** प्रलये **अनाकाशता** सर्वस्य मूर्तद्रव्याभावस्याभावः अङ्गीक्रियते तर्हि **किं** तदा **मूर्तनिबिडं** जगदङ्गीक्रियते ।

एतदेव स्पष्टयति **मूर्तेति** ।

अनु०— मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ।

यदि उक्तलक्षणाकाशाभावः प्रलये **भवेत्** तदा **मूर्तसम्पूर्णता** भवेदेव; अभावा-भावस्य भावानतिरेकात्, तद्व्याप्यत्वाद्वा । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः सृष्ट्युत्तरकालं मूर्तमात्रं च न स्यात् । एवं च सर्गप्रलयविपरिवर्तः स्यात् । अधिका च प्रलये मूर्तसम्पूर्तेरापत्तिः ।

मूर्तद्रव्याभाव एवाकाशो न ततोऽतिरिक्तोऽस्तीति द्वितीयं निराकरोति **मूर्तद्रव्याणीति** ।

अनु०— मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदा ॥

तदभावश्चेति चार्थः । यो मूर्तद्रव्याणि तदभावांश्चाङ्गीकरोति तेनावश्यं तदतिरिक्ता-काशोऽङ्गीकर्तव्य एव । **यस्मात्तानि सर्वदा आकाशे स्थितानि** तेनेति योजना ।

परि०— द्वितीयेऽपीति । मूर्ताभाव एवाकाश इति पक्षेऽपीत्यर्थः । **तस्या इति** । घटादिध्वंसरूपाभावोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ **अधिकरणेति** । 'न वियदश्रुतेरि'त्याद्यनेकसूत्रात्मकमधिकरणं तदुत्पत्तिप्रतिपादनार्थं नारभ्येत । 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदि'ति न्यायादिति भावः । **सृष्टाविति** । सृष्टि-काले । मूलं योजयति **यदि च सृष्टेरिति** । अतिरेकमतेनाह **तद्द्वयासत्वाद्वेति** । कुत आपत्तिरित्यत आह **मूर्तद्रव्याभाव एवेति** । **अस्तीति** । इतिशब्दो हेत्वर्थः । **द्वितीयमिति** । प्रदेशमनङ्गीकृत्येति पक्षमित्यर्थः । यद्वा भूर्ताभाव एवाकाशो न ततोऽतिरिक्तः प्रदेशो नामास्तीति द्वितीयमित्येकं वाक्यम् । हिशब्दार्थमाह **यस्मादिति** ।

यादु०— किं प्रदेशरूपमाकाशमङ्गीकृत्येति प्रदेशरूपाकाशः अव्याकृताकाशः । अयं विकल्पः 'किं मूर्तनिबिडं जगत्' इति वक्ष्यमाणदोषे जगच्छब्देन तदाधारस्य प्रदेशस्यैव विवक्षणीयत्वमभिप्रेत्य, अन्यथा तद्वाक्यार्थासम्भवादिति ध्येयम् । **प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनेति** । प्रत्यक्षादिसिद्धे च संशयाद्यसम्भवान्न तद्विषय-तयैतदधिकरणारम्भो युज्यत इति भावः । **सृष्टाविति** । सृष्टिकाल इत्यर्थः ।

वं०प०— इदमुच्यत इति । प्रदेशरूपमव्याकृताकाशमङ्गीकृत्य मूर्ताभावरूपाकाशस्य अभूत्वाभवन-रूपजननं श्रुतिसूत्रयोर्वियदादिपदेन विवक्षितमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ **न ततोऽतिरिक्तोऽस्तीति** । प्रदेशरूपा-व्याकृताकाशमनङ्गीकृत्य मूर्तद्रव्याभाव एवाकाश इत्युच्यत इति द्वितीयं पक्षं निराकरोतीत्यर्थः ।

शे०चं०— द्वितीय इति । मूर्ताभाव एव आकाशपदेन विवक्षित इति द्वितीय इत्यर्थः ॥ **किं प्रदेश-रूपमाकाशमङ्गीकृत्येत्यादि** । अत्र मूर्ताभाव आकाश इत्युक्तेर्निरवधारणत्वाभिप्राये तया मूर्ताभावस्याकाश-त्वप्राप्तावपि तदतिरिक्तप्रदेशस्याकाशत्वव्यावृत्तेरप्राप्तत्वादाद्यपक्षलाभः । सावधारणत्वे च प्रदेशस्याकाशत्व-व्यावृत्तेर्लाभाद्द्वितीयपक्षस्य लाभ इति द्रष्टव्यम् । यद्वा स्वमतेनायं वदतीति परस्य परस्मिन्ननाश्वासात् सम्भा-विततया आद्यपक्षस्य पराभ्युपगततया द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनेति** । तत-श्चाधिकरणारम्भप्रयोजकीभूतसंशयाभावान्न तद्विषयतयैतदधिकरणारम्भ इति भावः ॥ **सृष्टाविति** । सृष्टिकाल

इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति **यदि चेति** । किं मूर्तनिबिडं जगदित्युक्तस्यैव मूर्तसम्पूर्णतेत्युत्तरवाक्येन प्रतिपादनात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति **एतदेव स्पष्टयतीति** । आपाद्यस्वरूपस्य पूर्ववाक्ये निष्कृष्यानुक्तत्वात् किमनेनापादितं भवतीत्याशङ्कापरिहारः स्पष्टनस्य प्रयोजनमिति भावः । प्रलये मूर्तद्रव्याभावाभावसद्भावेऽपि कुतो मूर्तसम्पूर्णताप्राप्तिरित्यतो 'नेयङुवङ्स्थानावि'ति निषेधस्यास्त्रीत्यस्य नदीसंज्ञाविधित्वदर्शनाद्दर्शनबलेन निषेधनिषेधस्य भावताया 'निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेदि'त्यादिना तृतीयस्य तृतीये व्यवस्थापितत्वेन मूर्तद्रव्याभावाभावस्य मूर्तद्रव्यत्वप्राप्तेर्युक्ता प्रलये मूर्तसम्पूर्णतत्प्राप्तिरित्याशयेनाह **अभावाभावस्य भावानतिरेकादिति** ॥ **तद्व्यासत्वाद्वेति** । एतन्मते च तृतीयाभावस्य प्रथमाभावत्वान्नानवस्थेति भावः । अनुक्तसमुच्चयमेव दर्शयति **सृष्ट्युत्तरकालं चेति** । स्थितिकाल इत्यर्थः । मूर्तद्रव्याभावस्यैव तत्र सत्त्वादिति भावः । प्रागुक्तप्रसङ्गद्वयेऽपीष्टापत्तिं परिहरति **एवञ्चेति** । **विपरिवर्तो** व्यत्यासः । सर्गस्य प्रलयत्वं प्रलयस्य सर्गत्वमित्येवंरूप इत्यर्थः । बाधकान्तरं चाह **अधिका चेति** । सर्गापेक्षयेति शेषः । सर्गे कस्यचिन्मूर्तस्य कस्यचिन्मूर्ताभावस्य च सत्त्वेन तत्र मूर्तसम्पूर्तेरभावादिति भावः ।

वा०र०— परस्य परस्मिन्निति । वादिनः प्रतिवादिनीत्यर्थः । **निषेधस्यास्त्रीत्यस्येति** । इयङ्उवङ्स्थानयोः ईदूतोः नदीसंज्ञायां निषिद्धायां स्त्रीशब्देऽपि तन्निषेधप्राप्तौ तत्परिहाराय उच्यते अस्त्रीति । स्त्रीशब्दे निषेधो नास्ति किन्तु नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । ततश्च अस्त्रीत्यस्य नदीसंज्ञाविधित्वदर्शनमित्यर्थः । एतच्च दृष्टो हि नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधस्य अस्त्रीति निषेधो विधिरिति । 'निषेधस्य निषेधोऽपी'ति उपासनापादीयाधिकरणभाष्यव्याख्यानरूपमूलानुसारेणेति ज्ञेयम् । एतत्प्रपञ्चश्च टीकायां तत्रत्यायामेव ज्ञेयः । ननु अनतिरेकपक्षे अनवस्थाभावेऽपि व्याप्तत्वपक्षे अनवस्था स्यादेव इत्यत आह **एतन्मते चेति** ।

विठ्ठ०— किं प्रदेशरूपमित्ययं विकल्पो वक्ष्यमाणमूले जगच्छब्देन तदाधारस्य प्रदेशस्यैव विवक्षणीयत्वमभिप्रेत्य । अन्यथा वाक्यार्थासम्भवादिति ध्येयम् । **इदमुच्यत इति** । तस्याभूत्वाभवनलक्षणं जन्मोच्यत इत्यर्थः । **मूर्तद्रव्याभावस्येति** । मूर्तद्रव्याभावरूपाकाशस्येत्यर्थः । सर्वस्येत्यत्रापि सर्वमूर्तद्रव्याभावरूपाकाशस्येत्यर्थः । **प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनेति** । प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे संशयाद्यनुदयादित्यर्थ इति भावः । **सृष्टाविति** । सृष्टिकाल इत्यर्थः । अनुक्तं समुच्चेयमेव दर्शयति **सृष्ट्युत्तरकालमिति** । सर्वमूर्ताभावरूपस्याकाशस्य सृष्ट्युत्तरकाले सत्त्वेन मूर्तावस्थानासम्भवादिति भावः । पूर्णपदतात्पर्यमाह **अधिका चेति** । मूर्तद्रव्याभाव एवाकाश इति वदन्तं प्रति कथं मूर्तद्रव्याणि तदभावाश्रये तान्याकाशे सर्वदा स्थितानीत्युच्यत इत्यतः सोपस्करं योजयति **मूर्तद्रव्याणीति** । अङ्गीकर्तव्य एवेत्यन्तं उपस्कर्तव्योक्तिः यस्मात् इत्यादि योजना । हिशब्दार्थो **यस्मादिति** । ततश्च तेनेति लभ्यते । तस्याकाशोऽङ्गीकरणीय इत्यध्याहृतेन सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् ।

चषकः— भावानतिरेकादिति । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिस्वरूपत्वादिति भावः ।

॥ इति मूलारूढतया तदर्थायोगप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तविषयतात्पर्यकथनम् ॥

१० **सु०—** इदमुक्तं भवति । एकस्मिन् पतत्रिणि पतति द्वितीयेन पतत्रिणा कुत्र पतितव्यमिति वाच्यम् । यत्रासौ नास्ति तत्रेति चेत् तर्हि येनाधिकरणेनैकस्य पतत्रिणोऽभावः परस्य च भावो विशिष्यते तदर्थान्तरमङ्गीकरणीयम् । स एव प्रदेशरूप आकाश इति कथं तदनभ्युपगमः ।

किञ्चेह पक्षी नेह पक्षीति मूर्ततदभावाश्रयतया प्रदेशः साक्षिसिद्धः कथमपह्नोतुं शक्यते ।

अपि च किं मूर्तद्रव्यस्य प्रागभाव आकाशः किंवा प्रध्वंसो यद्वाऽत्यन्ताभावः अथवाऽन्योन्याभावः । न प्रथमद्वितीयौ, सृष्ट्युत्तरकाले निराकाशत्वप्रसङ्गात्, प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरुपादाननिष्ठत्वेन तत्राकाशबुद्धेरन्यत्र तदभावस्य चापत्तेः । न तृतीयः, क्वचित्कदाचिन्मूर्तसद्भावे तदत्यन्ताभावानुपपत्तेः । न चतुर्थः, घटान्योन्याभावो हि पटः तन्निष्ठो वेति तत्राकाशबुद्धिप्रसङ्गात् । मूर्तद्रव्यसंसर्गाभावमात्रमाकाश इति चेत्, तर्हि उत्पततः पतत्रिणः केन संसर्गो त(य)दभावस्याकाशत्वं स्यादित्यवश्याश्रयणीयः प्रदेश इति ।

तदेवमाकाशस्याभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिरयुक्तेति सिद्धम् ।

परि०— **सृष्ट्युत्तरकाल इति** । स्थितिकाल इत्यर्थः । तदा प्रागभावप्रध्वंसयोरभावादिति भावः ॥ ***आकाशस्याभूत्वाभवनरूपजन्मनिरासः ॥***

यादु०— हिशब्दार्थमाह **किञ्चेह पक्षीत्यादिना** ॥ **सृष्ट्युत्तरकाल इति** । स्थितिकाल इत्यर्थः । इदं च सर्वदेत्यस्य तात्पर्यकथनमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— **पतत्रिणोऽभाव इति** । यत्रासौ नास्तीत्यनेनोक्त इत्यर्थः । **परस्य च भाव इति** । तत्र पतितव्यमित्यनेनोक्त इत्यर्थः । **तदिति** । भावाभावविशेषणीभूतमधिकरणमित्यर्थः । **अतिरिक्तं** मूर्तद्रव्याभावातिरिक्तम् ॥ **निराकाशत्वेति** । सृष्ट्युत्तरकाले मूर्तपदार्थानामेव सत्त्वेन तत्प्रागभावप्रध्वंसयोरभावात् तद्रूपाकाशाभावेन निराकाशत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । मूर्तपदार्थप्रागभावप्रध्वंसयोरेवाकाशत्वे दूषणान्तरमाह **प्रागभावेत्यादि** । तथा च घटादिमूर्तपदार्थप्रागभावप्रध्वंसयोर्मृदाद्युपादाननिष्ठत्वेन तत्रोपादाने आकाशसत्त्वप्राप्त्या मृदाद्युपादाने आकाश-

मस्तीति बुद्धेरापत्तेः । अन्यत्रानुपादाने आकाशो नास्तीति बुद्ध्यभावस्य चापत्तेरित्यर्थः ॥ **अत्यन्ताभावेति** । त्रैकालिकाभावेत्यर्थः । अन्योन्याभावो धर्मिस्वरूपमित्यस्मन्मतानुसारेण **पट** इत्युक्तम् । तार्किकादिरीत्या **तन्निष्ठो वा** इत्युक्तम् ॥ **तत्राकाशबुद्धीति** । आद्यपक्षे पटेऽयमाकाश इति बुद्धिः स्यात् । द्वितीयपक्षे पटे आकाशोऽस्तीति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । विशेषानविवक्षित्वा सामान्यमात्रं विवक्षितमित्याशयेनोत्पत्तिविनाशशीलोऽयं तुरीयाभाव इति पक्षमभिप्रेत्य वा शङ्कते **मूर्तद्रव्येति** ।

शे०चं०— ननु मूर्तद्रव्याणां तदभावस्य चाकाशाश्रितत्वमेवासिद्धमिति न तेन तदुभयातिरिक्ताकाशस्याङ्गीकर्तव्यतासिद्धिरित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **कुत्र पतितव्यमिति** । न तावद्यत्रासावस्ति तत्रैव पतनं सम्भवति । मूर्तानां सामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वादिति भावः । मूर्ताश्रयतयाऽतिरिक्ताकाशसिद्धिमुपपाद्य मूर्ततदभावाश्रयतयाऽपि तत्सिद्धिमुपपादयति **किञ्चेति** ॥ **कथमिति** । तथा सति साक्षिप्रत्यक्षविरोधः स्यादिति भावः ॥ **सृष्ट्युत्तरकाल इति** । स्थितिकाले मूर्तद्रव्यस्यैव सत्त्वेन तत्प्रागभावप्रध्वंसयोस्तत्रासत्त्वादिति भावः ॥ **अत्यन्ताभावानुपपत्तेरिति** । सार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधस्यैव अत्यन्ताभावत्वादिति भावः ॥ **तत्राकाशबुद्धीति** । पट आकाशः पटे आकाश इति वा न कस्यचिद् बुद्धिरस्तीति भावः । मूर्तद्रव्यस्य यः केनचित्संसर्गस्तदभाव एवाकाशो न तु तत्प्रागभावादिर्विवक्षित इति नोक्तदोष इति शङ्कते **मूर्तद्रव्येति** ॥ **तर्हीति** । अत्र किंशब्द आक्षेपे न केनापीत्यर्थः । तथा च प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्याप्यप्रसिद्धत्वं स्यात् अतो मूर्तद्रव्यसंसर्गाभावस्यैवाकाशत्वं वदता अवश्यं मूर्तद्रव्यस्य केनचित्संसर्गो वाच्यः । न च उत्पततः पतत्रिणो मूर्तेन संसर्गः सम्भवति । तत्र मूर्ताभावात् । अतोऽमूर्तेनैव संसर्गो वाच्यः । स एव चास्माकमाकाश इति भावः । यद्वा मूर्तद्रव्यसंसर्गाभावस्यैवाकाशत्वे इह पतत्र्युत्पततीत्येवंरूपेण मूर्तद्रव्यस्योत्पततः पतत्रिणः संसर्गं निरूप्य तदभावस्याकाशत्वं त्वया वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । इहपदार्थभूतस्य प्रदेशस्य त्वयाऽनङ्गीकारेणान्यस्य चेहपदार्थस्य तत्रासम्भवेन पतत्रिणस्तेन सह संसर्गस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वेन तदभावस्याकाशताया निरूपणायोगादिति भावः । केचित्तु किंशब्दः प्रश्ने । किं मूर्तेन किंवा तदितरेणेति । नाद्यः । तथा सति मूर्तस्यैव पतत्र्याधारत्वेन मूर्ताभावस्य तद्विरहात् तस्याकाशत्वासिद्धेः । नान्त्यः । अमूर्तस्यैव तदाधारत्वेन तस्यैवाकाशत्वात् । उक्तं चैतत् 'मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदा' इत्याहुः ।

स०व्र०— **तर्ह्युत्पततः पतत्रिण इति** । अत्र किंशब्दः आक्षेपे, न केनापीत्यर्थः । तथा च प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धत्वेन तदभावोऽसिद्ध इति भावः । यद्वा किंशब्दः प्रश्ने किं मूर्तेन तदितरेण वा । नाद्यः मूर्तस्यैव पतत्र्याधारत्वेन मूर्ताभावस्याकाशत्वासिद्धेः । न द्वितीयः, अमूर्तस्यैव तदाधारत्वेन तस्यैवाकाशात् । एतदप्युक्तं **मूर्तद्रव्याणि चाकाश इति** ।

स०ना०— **मूर्तद्रव्याणि चाकाश** इति मूलसुधायां **सृष्ट्युत्तरकाल इति** । तार्किकरीत्येदं दूषणं मूर्तद्रव्यस्य प्रागभावः आकाश इति पक्षस्यैव । न तु प्रध्वंसाभावपक्षस्येति बोध्यम् । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरिति

वक्ष्यमाणं तु पक्षद्वयस्यापि दूषणम् । तथा हि । तार्किकमते हि गन्धान्तप्रलयो हि महाप्रलयः न तदनन्तरं सृष्टिरस्तीति सृष्ट्यन्तकाले महाप्रलये मूर्तद्रव्यप्रागभावाभावात् निराकाशत्वं स्यादिति भावः । एतेन प्रागभावो हि नात्यन्ताभाववत् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः । किं तु तत्तद्विशेषप्रतियोगिकः । तथा च स्थितिकाले उत्पन्नमूर्तद्रव्यप्रागभावाभावेऽपि उत्पत्स्यमानप्रागभावसद्भावात् न निराकाशत्वमिति परास्तम् । पक्षद्वयोक्तदूषणं तु सुगमम् ।

विट्ठ०— ननु मूर्तद्रव्यतदभावाङ्गीकारिणा आकाशस्तदतिरिक्तः कुतोऽङ्गीकरणीय इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **येनाधिकरणेनेति** । यत्र तत्रेत्युक्तेनाधिकरणेनेत्यर्थः । प्रसिद्धिद्योतकश्च हिशब्द इत्यभिप्रेत्याह **किञ्चेह पक्षीति** । सर्वदेति पदाभिप्रायमाह **अपि चेति** । **सृष्ट्युत्तरकाल इति** । मूर्तावच्छिन्नसमयरूपस्थिति-काल इत्यर्थः । **उपादाननिष्ठत्वेनेति** । सत्सु तन्तुषु पटनाशे ध्वंसस्योपादाननिष्ठत्वं मन्तव्यम् । **तत्राकाश-बुद्धेरिति** । तत्र मूर्तद्रव्योपादानसद्भावदशायां तत्प्रागभागस्य सत्त्वेनाकाशस्य तन्मात्रत्वादाकाशबुद्धेरापत्तेः, **अन्यत्र** तत्कार्यमूर्तद्रव्यसद्भावदशायां उपादानाभावेन तन्निष्ठप्रागभावादेरभावात् तद्रूपाकाशाभावस्यापत्तेरित्यर्थः । ततश्च स्थितिकाले निराकाशत्वप्रसङ्गो युक्त इति भावः । **तदत्यन्ताभावेति** । सर्वदेशे सर्वकाले च सर्वात्मना असत एवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति भावः । घटप्रतियोगिकाभावः घटप्रतियोगिकभेदः पटस्वरूपमिति तद्भिन्नमपि तन्निष्ठमिति मतद्वयमनुसृत्योक्तं **पटस्तन्निष्ठो वेति** ।

चषकः— **विशेष्यते** व्यावर्त्यते । निराकाशत्वेऽपि स्थितिदशायां प्रागभावप्रध्वंसयोरभावादिति भावः । **तदत्यन्ताभावानुपपत्तेरिति** । अत्यन्ताभावस्यालीकमात्रप्रतियोगिकत्वादिति भावः । **सिद्धमिति** ॥ *आकाशस्याभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिनिरासः ॥*

॥ इति उक्तविषयतात्पर्यकथनम् ॥

॥ इति तद्द्वितीयविकल्पेऽप्यभूत्वाभवनरूपतदर्थायोगप्रदर्शनम् ॥

॥ इति अत्रोक्ताकाशादिजन्मस्य परोक्ताभूत्वाभवनरूपार्थनिराकरणे आकाशपदार्थं द्वेधा विकल्प्य उभयथाऽपि तदर्थायोगनिरूपणम् ॥

॥ इति अत्रोक्ताकाशजन्मस्य परोक्ताभूत्वाभवनरूपार्थनिराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ अत्रोक्ताकाशजन्मसन्दर्भे आकाशशब्दार्थस्य स्वमतोक्तपराधीन-विशेषाप्तिरूपजन्मशब्दार्थस्य च विवरणम् ॥

॥ तत्र अत्रोक्ताकाशशब्दार्थस्य तथा पराधीनविशेषाप्तिरूपतदुत्पत्तेश्च विवरणम् ॥

११ **सु०**— अस्त्वेवं परकृतमपव्याख्यानम्; कस्तर्ह्याकाशशब्दार्थः, का च तस्य पराधीनविशेषाप्तिरित्यत आह **अत इति** ।

अनु०— अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः ।
देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयते ॥

परकीयव्याख्यानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । **तद्देवो** भूताकाशाभिमानीति विनायकस्याकाशशब्दवाच्यत्वोपपादनम् । **अत्र** 'आत्मन आकाश' इत्यादिश्रुतौ । **देहोत्पत्त्या** इति पराधीनविशेषा(वा)प्तेर्विवरणम् ।

वाक्यद्वयमेतदित्यतोऽत्रेति श्रुत्येति च युज्यते ।

श्रुतेर्विषयान्तरं चाह **भूतमपीति** ।

अनु०— भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव तु ।
उत्पद्यते

भूतमपि आकाशशब्दोक्तं, तच्च घटादिवत् **उत्पद्यते, इति श्रुत्याऽभिधीयत** इति सम्बन्धः । कुतो भूताकाशस्योत्पत्तिमत्त्वमित्यत उक्तम् **असितमिति** रूपित्वादित्यर्थः, तथा च श्रुतिः 'आकाशो नीलिमोदेति' इति । तथा सति चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यत उक्तं **दिव्येति** । तुशब्देनानुद्भूतत्वविशेषं सूचयति ।

इदमुक्तं भवति । किं चाक्षुषत्वमात्रमापाद्यम् उत अस्मदादीन् प्रति । आद्ये त्विष्टापादनम्, दिव्यदृष्टिगोचरत्वाभ्युपगमात् । द्वितीये तु भूतादिशरीरेषु व्याप्तिभङ्गः । तत्रानुद्भूतादिकल्पने अत्रापि तत्समानं श्रुतिप्रामाण्यादिति ।

परि०— **तद्देव** इत्यनुवादः । **भूतेत्यादि** व्याख्या ॥ **उपपादनमिति** । तत्प्रकारश्च अभिमन्यमानस्याभिमान्यधीनत्वात् 'तदधीनत्वादर्थवदि'त्यत्रोक्तदिशा स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तेन तत्र तच्छब्दप्रवृत्तिरित्येवंरूपेण प्राग्वद् ध्येयम् । **अत्रे**त्यनुवादः । **श्रुता**वित्यन्तं व्याख्या ॥ **वाक्यद्वयमेतदिति** । अत्रेतिपदयुक्तं श्रुत्येतिपदयुक्तं चार्थद्वयमेकवाक्यतया न योज्यम् । पौनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु भिन्नवाक्यतयेत्यर्थः । **श्रुतेरिति** । 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेरित्यर्थः । **नीलिमोदेतीति** । भावभवित्रोरभेदेन नीलिमेत्युक्तिः । नीलरूपयुक्त इत्यर्थः ।

गु०दी०— भूतादिशरीरेषु इत्यत्र पिशाचादिशरीरेष्वित्यर्थः ।

यादु०— नीलिमा नीलरूपविशिष्टः ।

वं०प०— पौनरुक्त्यपरिहारायाह **वाक्येति** ॥ **अत्र** श्रुतौ । विनायक आकाशशब्दोक्त इत्येकं वाक्यम् । स च 'देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयत' इत्यपरं वाक्यमिति वाक्यद्वयेत्यर्थः ॥ **केनेति** । तथा च येन संसर्गः स एवाकाश इत्यर्थः ॥ **तुशब्देनेति** । नीलरूपस्यानुद्भूतत्वरूपविशेषं तुशब्देन सूचयतीत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । आकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतीत्यर्थः ।

शे०चं०— आकाशशब्दवाच्यत्वोपपादनमिति । तद्देव इत्यनेन विनायकस्याकाशाभिमानित्वोक्त्या तत्सत्त्वादिप्रयोजकत्वलाभात् तदधीनत्वादर्थवदिति न्यायेन तस्याकाशशब्दमुख्यवाच्यत्वसिद्धिरिति भावः । ननु पराधीनविशेषितेत्यादिना पूर्वं पराधीनविशेषावाप्तेरेवोत्पत्तितयोक्तत्वाद्विनायकस्य देहोत्पत्त्योत्पन्नत्ववर्णने तद्विरोध इत्यतः कोऽसौ पराधीनविशेष इत्याकाङ्क्षायां देहोत्पत्तिलक्षण इति देहोत्पत्त्येत्यस्य प्रागुक्तपराधीनविशेषावाप्तिविवरणरूपत्वान्न पूर्वविरोध इत्यभिप्रेत्याह **देहोत्पत्त्येतीति** ॥ **आकाशो नीलिमोदेतीति** । नीलरूपविशिष्ट आकाश उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । आकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः ।

वा०र०— पराधीनविशेषिता इत्यादिनेति पाठः । मूले **तत्रानुद्भूतेति** । भूतपिशाचादि शरीरेषु विद्यमानमपि रूपादि नोद्भूतमित्यतो न तस्य चाक्षुषत्वमिति यद्युच्यत इत्यर्थः । अणुत्वं महत्वं च इत्येतत् भाष्यसम्बन्धिमूलेऽपि इदमुक्तम् ।

वि०ठ०— अपव्याख्यानमिति । आत्मन आकाश इति श्रुतिस्थाकाशपदस्य न वियदनुत्पत्तिमदिति सूत्रस्थवियत्पदस्य चावकाशमात्रपरत्वमिति उत्पत्तिपदस्याभूत्वाभवनपरत्वमिति परकृतमपव्याख्यानमित्यर्थः । मूले 'अत्रे'त्यस्यात्मन आकाश इति श्रुतावित्यर्थकत्वे 'श्रुत्ये'ति व्यर्थमापन्नमित्यत आह **वाक्यद्वयमिति** । अत्र श्रुतावाकाशशब्दोक्तो विनायक इत्येकं वाक्यम् । अनया च श्रुत्या स विनायकः देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इत्यभिधीयत इति वाक्यान्तरम् । अत एकवाक्यत्वाभावान्नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । भूताकाशस्यानुद्भूतत्वेऽतीन्द्रियमिति वक्तव्यम् । दिव्यदृष्टिगोचरमिति किमर्थमुक्तमित्यतो रूपवत्त्वे चाक्षुषत्वं स्यादिति तर्कस्य दूषणोपपादनार्थमित्याशयेनाह **इदमुक्तं भवतीति** । मन्त्रादिनापि पिशाचादिशरीरोपलम्भात् तत्रानुद्भूतादिकल्पनमुचितम्। न चात्र कल्पकमस्तीत्यत आह **श्रुतिप्रामाण्यादितीति** । 'नीलिमोदे'ति श्रुतेरेव कल्पकत्वादिति भावः ।

॥ इति अत्रोक्ताकाशशब्दार्थस्य तथा पराधीनविशेषाप्तिरूपतदुत्पत्तेश्च विवरणम् ॥

* * *

॥ अथ अत्रोक्ताकाशस्य अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिं निराकृत्य पुनस्तदङ्गीकारे व्याघातशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

१२ **सु०—** नन्वाकाशस्याभूत्वाभवनलक्षणामुत्पत्तिमधुनैव निराकृत्य अत्र पुनः तदङ्गीकारे कथं पूर्वोत्तरव्याघातो न भवेदित्यत आह **अव्याकृतमिति** ।

अनु०— अव्याकृतं हि गगनं साक्षिगोचरम् ।
प्रदेश इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ।

यतः **अव्याकृतं** एव **गगनं** नोत्पद्यत इत्युक्तं न तु भूतं अतो न विरोधः ।

तस्यानुत्पत्तौ हेत्वन्तरमप्याह **नित्यं हि तदिति** ।

न चैतदसिद्धम्, विनाशकारणाभावात् । न हि किरणान्तरमनपेक्ष्येश्वरेच्छा विनाशहेतुर्दृष्टा । उत्पत्तिश्रुतेस्तदपि कल्पनीयमिति चेन्न, तस्या भूततदभिमानिविषयत्वेन सावकाशत्वात् । अवश्यं चैतदेवम्, 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादेर्भूतप्रकरणत्वात् । नन्वव्याकृताकाशे प्रमाणमेव नास्ति, कस्यानुत्पत्तिरुच्यत इत्यत उक्तम् **साक्षीति** । तत्कथमित्यत आह **प्रदेश इति** ।

नन्वेतदेव भूताकाशमिति चेन्न, रूपित्वारूपित्वव्याकृतत्वाव्याकृतत्वपरिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वश्रुतीनां सत्त्वात् ।

किञ्चोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्विरोधोऽप्याकाशद्वैतमवगमयति, व्यवस्थयाऽविरोधोपपत्तावनुत्पत्तिश्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनायोगात् । न च प्रदेशस्योत्पत्तिरुपपद्यत इत्युक्तं प्राक् ।

ननु सूत्रकृतैव 'गौण्यसम्भवादि'त्युक्तम् । सत्यम्, व्याख्यातं तद्भाष्यकृता, विवृतं चास्माभिः ।

परि०— ईश्वरेच्छैव विनाशकारणमस्त्वित्यत आह **न हि कारणान्तरेति** ॥ **तदपीति** । ईश्वरेच्छामात्रस्य विनाशहेतुत्वमपीत्यर्थः । तत्र कल्पकोक्तिः **उत्पत्तिश्रुतेरिति** । सम्भूतश्रुतिबला-

दित्यर्थः । नन्वाकाशस्यैकत्वेऽप्युत्पत्तिमुपेत्य अनुत्पत्तिश्रुतेः चिरन्तनत्वाभिप्रायेण औपचारिकत्वं कल्प्यतामित्यत आह **व्यवस्थयेति** ॥ **न च प्रदेशस्योत्पत्तिरिति** । उत्पत्तिश्च नोपपद्यत इत्युक्तं 'कथमुत्पद्यतेऽन्यथे'त्यादावित्यर्थः । ननु सम्भूतादिवाक्यस्थाकाशपदस्य भूताकाशप्रदेशरूपद्विविधाकाशपरत्वं स्वीकृत्योभयोरपि जनिमङ्गीकृत्य अनादिर्वा अयमाकाश इति श्रुतिस्थाकाशपदस्यापि तदुभयार्थत्वमुपेत्य अनादित्वश्रुतेः भूते छत्रिवल्लक्षणा वा चिरन्तनत्वेन गौणी वा भूतेतरपरत्वेनामुख्यार्था वेत्युक्तं सूत्रे । इह तूच्यते सम्भूतवाक्यं भूतपरमेव । अनादिवाक्यमवकाशपरमेवेति । तत्कथमिति भावेन शङ्कते **ननु सूत्रकृतैवेति** । उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतिद्वयस्थाकाशशब्दस्य उभयाकाशवाचित्वं तदभिमानिवाचित्वं च उत्पत्तिश्रुतेः सर्वविषयत्वेन मुख्यार्थत्वम् । अनुत्पत्तिश्रुतेः भूतेतरविषयत्वादिरूपेण गौणार्थत्वमित्येकं श्रुतिद्वयविरोधसमाधानम् । सितासिताकाशविषयतया भिन्नविषयत्वेनापरं विरोधसमाधानम् । तदुभयं न्यायविवरणेऽभिहितम् । तत्राद्यं भाष्यटीकयो(र्व्यक्त)रुक्तम् । अन्त्यं त्वत्र विवृतम् । समाधिद्वयस्य टीकायामनुक्तिबीजादिकं चन्द्रिकायां व्यक्तम् ।

गु०दी०— विनाशकारणाभावात् इत्यत्र अग्निमुद्गरादिभिरविनाश्यत्वात् ततोऽन्यविनाशकारणाभावादित्यर्थः ॥ २ । ३ । १, २ ॥

यादु०— तस्या भूततदभिमानिविषयत्वेनेति । न चैवमाकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्त इति तत्त्वप्रकाशिकया विरोधः । तत्र पराधीनविशेषावाप्त्यादिरूपोत्पत्तिसामान्यस्याभिप्रेतत्वेन तथोक्तिसम्भवात् । अत्र चाभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिविशेषस्यैवाभिप्रेतत्वेन द्वयोरेव ग्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात् । अभिमानिशब्देन तद्देहो विवक्षितः ॥ **व्याख्यातं तद्भाष्यकृतेति** । न 'गौणी'त्यनेन अनादिरिवानादिरित्युपचाररूपाऽमुख्यवृत्तिर्विवक्षिता येन तद्विरोधः । किन्त्वनादित्वश्रुतिरुत्पत्तिश्रुतिवत् सर्वाकाशविषया नेत्येव विवक्षितमिति भाष्यकृता व्याख्यातमित्यर्थः । ननु भाष्येऽपि गौणीत्येवोक्तत्वात् कथमिदं भाष्यकृदभिप्रेतमिति ज्ञेयमित्यत आह **विवृतं चास्माभिरिति** । 'सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्था अनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषयेति भवति गौणी'ति तत्त्वप्रकाशिकायां विवृतमित्यर्थः । अत्र च 'शब्दाच्चे'त्युत्तरसूत्रे भाष्योदाहृता भागशो ह्युत्पद्यन्त इति श्रुतिरेव मूलमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— ईश्वरेच्छैव विनाशकारणमिति चेत् तत्राह **न हीति** ॥ **तदपीति** । उत्पत्तिमतो विनाशनियमाद्विनाशे कारणान्तरमपि कल्पनीयमित्यर्थः ॥

शे०चं०— भूततदभिमानिविषयत्वेनेति । न चैवमाकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्त इति टीकया विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तत्र पराधीनविशेषावाप्त्यादिरूपोत्पत्तिसामान्यस्यैवाभिप्रेतत्वेन तथोक्ति-

सम्भवादत्र त्वभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिविशेषस्यैवाभिप्रेतत्वेन द्वयोरेव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । न चैवमभिमानिनोऽपि ग्रहणं न स्यादभूत्वाभवनरूपोत्पत्तेस्तत्र बाधितत्वादिति वाच्यम् । अभिमानिशब्देन तद्देहस्य विवक्षितत्वादित्याशयात् ॥ **रूपित्वारूपित्वेत्यादि** । अयं भावः । प्रदेशरूप आकाशो नीरूपः साक्षिसिद्धश्च । अन्यथाऽवकाशवति गेहेऽन्धकारादौ हस्तचलनादिकं न स्यात् । भूताकाशं तु 'भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव त्वि'ति श्रुत्या रूपवदप्रत्यक्षं च । एवं भूताकाशं 'सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः । पञ्चभूतात्मके देह' इत्यादिस्मृतिभिर्देहाकारेण विकारि । 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिप्रकरणानुगृहीतश्रुतिभिः 'तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत् तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगमि'त्यादिस्मृतिभिश्च तामसाहङ्कार्यत्वाद्व्याकृतम् । अवकाशस्तु कूटस्थनित्यत्वेन साक्षिसिद्धत्वादव्याकृतः । एवं 'एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमाद्वृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतमि'त्यादिस्मृतिभिर्भूतं परिच्छिन्नम् । प्रदेशस्तु 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'स यथाऽनन्तोऽयमाकाश' इत्यादिश्रुतिभिरपरिच्छिन्न इति । उपलक्षणं चैतत् । 'मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च । भागशो भागशस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वश' इत्यादिस्मृतिभिर्भूतं गत्यादियोग्यभागवत् । प्रदेशस्तु न गत्यादियोग्यभागवान् । न हि प्रदेशविशेष एतद्देशं त्यक्त्वा देशान्तरं गच्छतीत्यतोऽपि वैलक्षण्यं बोध्यम् । श्रुतीनामिति बहुवचनमाद्यर्थे श्रुत्यादीनामित्यर्थः ॥ **उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योरिति** । आकाशो नीलिमोदेति', 'अनादिर्वा अयमाकाश' इति च आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योरित्यर्थः । नन्वनादिर्वा अयमाकाश इत्यनुत्पत्तिश्रुतेरनादिरिवेत्यनादिरित्यौपचारिकत्वेनाप्युपपन्नत्वान्न श्रुतिद्वयविरोधेनाकाशद्वैतसिद्धिरित्यत आह **व्यवस्थयेति** ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः ॥ **प्रागिति** । उपादानाभावात् प्रागभावाभावाच्च न प्रदेशस्योत्पत्तिरिति 'अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथे'त्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः । ननु 'गौण्यसम्भवादि'त्यादिना सूत्रकृतैवानादिरिवेत्यनादिरित्यनादित्वश्रुतेर्गौणत्वस्योक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण व्यवस्थया श्रुतिद्वयविरोधाभिधाने तत्सूत्रविरोधः स्यादिति शङ्कते **नन्विति** । ननु भाष्येऽपि गौणीत्येवोक्तत्वान्न विवक्षितसिद्धिरित्यत आह **विवृतं चेति** । 'आकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्ते । तत्र भूतं स्वरूपत एवोत्पद्यते । रूपित्वात् । 'नीलिमोदेती'ति श्रुतेश्च । तदभिमानिनोऽपि शरीरोत्पत्तिद्वाराऽस्त्येवोत्पत्तिः । अवकाशतदभिमानिनोरप्यस्ति पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणोत्पत्तिरिति सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्थाऽनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषयेति भवति गौणी । भूते कथमप्यवृत्तेरि'त्यादिना टीकायामसर्वविषयत्वेन गौणत्वस्यैव सूत्रार्थतया विवरणेनानादिरिवानादिरित्येवंरूपानादित्वस्य सूत्रकारानभिप्रेतत्वान्न तद्विरोध इति भावः ।

स०व्र०— तस्या भूततदभिमानिविषयत्वेनेति । आत्मनः आकाश इत्यत्र आकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्त इत्यादितत्त्वप्रकाशिकायामभ्युच्चयेन सर्वोत्पत्तिपरत्वान्न तद्विरोधः । नन्वनादिर्वा अयमाकाश इत्यनुत्पत्तिश्रुतेः 'अनादिरिवेत्यनादिरि'त्यौपचारिकत्वेनाप्युपपन्नत्वान्न श्रुतिद्वयविरोधेनाकाशद्वैतसिद्धिरित्यत आह **व्यवस्थयेति** ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । **प्रागिति** । 'अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथे'त्येतद्व्याख्यानावसरे 'सोपादाना हि सर्वा सृष्टिर्दृष्टा । न चाकाशोत्पत्तावुपादानमस्ती'त्यादिना प्रदेशस्योत्पत्त्ययोगः

पूर्वमुपपादित इत्यर्थः । ननु 'गौण्यसम्भवादि'त्यादिना सूत्रकृतैवानादिरिवानादिरिति अनादित्वश्रुतेः गौणत्वस्योक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण व्यवस्थया श्रुतिद्वयविरोधाभिधाने सूत्रविरोध इत्याह **नन्विति** ॥ **विवृतं चेति** । "आकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्ते । तत्र भूतं स्वरूपत एवोत्पद्यते रूपित्वात् 'आकाशो नीलिमोदेती'तिश्रुतेश्च तदभिमानिनोऽपि शरीरोत्पत्तिद्वारा अस्त्युत्पत्तिः । अवकाशतदभिमानिनोरपि पराधीनविशेषलाभलक्षणोत्पत्तिरिति सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्था । अनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषयेति गौणी । भूते कथमप्यवृत्तेः" इत्यादिना तत्त्वप्रकाशिकायामसर्वविषयत्वेन गौणत्वस्यैव सूत्रार्थतया विवरणेनानादिरिवानादिरित्येवंरूपानादित्वस्य सूत्रकारानभिप्रेतत्वान्न तद्विरोध इति भावः ।

वा०र०— साक्षिगोचरमित्येतद्भाष्यप्रयोगः । न तच्छब्दगोचर इति प्रयोगवदुपपाद्यः ।

वि०ट०— हेत्वन्तरमाहेति । अवकाशमात्रमाकाश इत्यत्रोक्तोपादानराहित्यरूपहेत्वपेक्षयात्र ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपहेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । **तस्याः भूततदभिमानिविषयत्वेनेति** । न चैवमाकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्त इति तत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । तत्रोत्पत्तिसामान्यस्याभिप्रेतत्वेनावकाशेऽपि पराधीनविशेषलाभरूपोत्पत्तिसद्भावात् तथोक्तिसम्भवात् । इह तु अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिविशेषस्याभिप्रेतत्वेन तस्य चावकाशे सम्भवाद् द्वयोरेव ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न च तर्ह्यत्राभिमानिग्रहणानुपपत्तिः । तस्याप्यभूत्वाभवनाभावादिति वाच्यम् । अभिमानिपदेन तद्देहस्य विवक्षितत्वात् । तद्देहोऽप्याकाशशब्दोक्त इति नानुपपत्तिः । **प्रदेश इतीति** । अन्धबधिरादीनामपि प्रदेशानुभवस्य विद्यमानत्वादिति भावः । **व्याकृतत्वेति** । सप्रतिघत्वाप्रतिघत्वेत्यर्थः । विकृतत्वाविकृतत्वेति केचित् । **व्यवस्थयेति** । उत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यार्थत्वमनुत्पत्तिश्रुतेरमुख्यार्थत्वमिति व्यवस्थयेत्यर्थः । अनुत्पत्तिश्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनायोगः कुत इति चेत् तथात्वे प्रदेशस्यामुख्योत्पत्तिरङ्गीकृता स्यात् । न च सा उपपद्यते । उपादानराहित्यादिहेतुद्वयेन तदनुत्पत्तेः साधितत्वादित्याह **न च प्रदेशस्योत्पत्तिरुपपद्यत इत्युक्तमिति** । **व्याख्यातमिति** । " 'अनादिर्वायमाकाशः शून्योऽलौकिक' इत्यनादित्वश्रुतिर्गौणी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासम्भवात्" इति भाष्ये व्याख्यातमित्यर्थः । ननु तत्रापि गौणीत्येवोक्तत्वात् कथमनुत्पत्तिश्रुतेरौपचारिकत्वाभाव इत्यत आह **विवृतं चास्माभिरिति** । 'सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्था । अनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषयेति भवति गौणी'ति तत्त्वप्रकाशिकायां आकाशशब्दवाच्यार्थेषु मध्ये अनुत्पत्तिश्रुतेः कतिपयमात्रपरत्वेनैव गौणमिह विवक्षितं न तु प्रदेशस्याभूत्वाभवनरूपमुख्योत्पत्तिमङ्गीकृत्यानुपपत्तिश्रुतेरौपचारिकत्वं भाष्यकृता विवक्षितमिति विवृतमित्यर्थः । कुत एवं तद्भाष्यं व्याख्यातमिति चेत् । 'शब्दाच्चे'त्युत्तरसूत्रभाष्ये भागशो ह्युत्पद्यन्ते इत्युदाहृतश्रुत्यास्यार्थस्य स्पष्टत्वादिति ज्ञातव्यम् ।

॥ इति अत्रोक्ताकाशस्य अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिं निराकृत्य पुनस्तदङ्गीकारे व्याघातशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ अत्र भूताकाशव्याकृताकाशयोः उत्पत्तिस्वरूपभेदेन विरोधपरिहारनिरूपणम् ॥

१३ **सु०—** नन्वव्याकृताकाशस्योत्पत्त्यभावे मा भूत् 'आकाशः सम्भूत' इति विरोधः, 'इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिविरोधस्तु भविष्यतीति चेन्न; तस्य अभूत्वाभवनलक्षणोत्पत्त्यसम्भवेऽपि पराधीनविशेषाप्तिरूपोत्पत्तिसद्भावादित्याह **तथाऽपीति** ।

अनु०— तथाऽपि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक् ।
खमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ॥

मूर्तसम्बन्धश्चासौ परतन्त्रविशेषश्चेति विग्रहः । यदनादित्वेनोक्तं तत् **एव खम्** इत्यर्थः । 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रुतिवाक्यं **श्रुतिशब्दः** ।

शे०चं०— मूले परतन्त्रविशेषयुगित्येतावतैव पूर्तेर्मूर्तसम्बन्धेति विशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य कोऽसौ परतन्त्रो विशेष इत्याशङ्कापरिहाराय तद्विवरणार्थत्वान्मूर्तसम्बन्धेत्यस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदनुरूपं विग्रहं दर्शयति **मूर्तसम्बन्धश्चासावित्यादिना** ।

विठ्ठ०— खमेवेत्यवधारणार्थं दर्शयति **यदनादित्वेनेति** ।

॥ इति अत्र भूताकाशव्याकृताकाशयोः उत्पत्तिस्वरूपभेदेन विरोधपरिहारनिरूपणम् ॥
॥ इति अत्रोक्ताकाशजन्मसन्दर्भे आकाशशब्दार्थस्य स्वमतोक्तपराधीन-विशेषाप्तिरूपजन्मशब्दार्थस्य च विवरणम् ॥
॥ इति अत्रोक्ताकाशजन्मस्य स्वमतोक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं परोक्तार्थनिराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिव्याख्यानम् ॥
॥ तत्र अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिस्वरूपविवरणम् ॥

१४ **सु०—** एवं श्रौता(सौत्रा)काशोत्पत्तिं व्याख्यायोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिं व्याख्याति **प्रकृतिरिति** ।

अनु०— प्रकृतिः पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः ।
ईशाधीनविशेषेण जन्मा इत्येव शब्दिताः ॥

इत्येते च एतदादयश्च । **ईश्वराधीनविशेषेणैव** नाभूत्वाभावित्वेनेत्यर्थः ।

कालस्य त्वभूत्वाभवनमप्यस्तीत्याशयेनाह **कालेति** ।

कालप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् ।

विशेषवान् क्षणलवादिरूपः । उपपादितं चैतत् प्रागेव ।

परि०— इतिशब्दः प्रभृत्यर्थ इत्यभ्युपेत्याह **इत्येते चैतदादय इति** । महत्तत्वादिसूक्ष्मभागा इत्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । **पूर्वपादे** वैशेषिकनये । 'विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरप्याह सादरम्' इत्यत्र प्रकृत्युपादानत्वेश्वरेच्छानिमित्तकारणकत्वाद्युक्त्योपपादितमित्यर्थः ।

यादु०— एतदादयश्चेति । महदादिसूक्ष्मभागा इत्यर्थः । अनेनैत इति बहुवचनमाद्यर्थे व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् ॥ **विशेषवानिति** । विशेषशब्दस्य प्रवाहरूपधर्मवाचित्वादिति भावः । ननु क्षणलवादिरूपकालविशेषाणामभूत्वाभवनरूपोत्पत्त्यङ्गीकारे उपादानादिकं प्रमाणं च वाच्यमित्यत आह **उपपादितं चैतदिति** । **प्राक्** समयपादे 'विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरेवाह सादरमि'त्यत्र ।

शे०चं०— श्रौताकाशेति । सौत्रवियत्पदमुख्यार्थाकाशोत्पत्तिमित्यर्थः ॥ **उपलक्षितेति** । सौत्रवियत्पदोपलक्षितेत्यर्थः । उपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिव्याख्यानाय प्रवृत्तेऽत्र वाक्ये प्रकृतिपुरुषकालानामिव महदादिसूक्ष्मभागानामपि वियत्पदोपलक्षितत्वेनावश्यं ग्राह्यत्वात् तदनुक्तिर्दोष इत्याशङ्क्य 'कडाराः कर्मधारये', 'सप्तमी शौण्डैः' इत्यादाविव बहुवचनादेवाद्यार्थावगमान्न तदनुक्तिर्दोष इत्याशयेनेत्येते चेत्यनूद्य व्याख्याति **एतदादयश्चेति** । जन्या इत्येवेत्यत्र यथाश्रुतैवकारस्य व्यर्थत्वे विरुद्धार्थत्वप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तदुभयं परिहरति **ईशाधीनविशेषेणैवेति** । ननु क्षणलवादिरूपस्य कालविशेषस्योपादाननिमित्तयोरभावेन अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तेरसम्भवात् कथं तदभ्युपगम इत्यतो वैशेषिकपरीक्षायां 'विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदे'त्यादिना ग्रन्थेन प्रकृतिहरीच्छारूपोपादाननिमित्तकथनेन अभूत्वाभवनलक्षणोत्पत्तेः समर्थितत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **उपपादितं चेति** ।

वा०र०— बहुवचनमाद्यर्थ इति । मनोजवेष्वसमा इत्येतदुपपादनावसरे ....पादे एतत् स्पष्टं भविष्यति **व्यर्थत्वेति** ।

स०व्र०— उपपादितमिति । 'विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि' इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः ।

विठ्ठ०— इत्येत इत्यत्र बहुवचनमाद्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह **इत्येतदादय इति** । अत्रादिशब्देन महदाद्या इति प्रागुक्तमहदादीनां सूक्ष्मरूपस्य ग्रहणम् । ननु क्षणलवादिरूपाः कालस्य विशेषा यद्युत्पत्तिमन्तस्तर्हि उपादानादिकमुत्पत्तिमत्त्वे प्रमाणं च वक्तव्यमित्यत आह **उपपादितं चैतदिति** । समयपादे 'विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरेवाह सादरमि'त्यत्रोपादाननिमित्तकारणप्रमाणं चोक्तमित्यर्थः ।

॥ इति अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिस्वरूपविवरणम् ॥

* * *

॥ अथ अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्यादीनामुत्पत्तिरूपपराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम् ॥

॥ तत्र अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितपुरुषाव्यक्तकालानामुत्पत्तिरूपपराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम् ॥

१५ **सु०—** प्राक् परिगणितानां प्रकृत्यादीनामीश्वराधीनविशेषावाप्तिरेव जन्मेत्युक्तम्, तत्र कस्य कीदृशी विशेषावाप्तिरित्यतः प्रकृत्यादित्रयाभिमानिदेवतायाः पराधीनविशेषावाप्तिं विशदयति **पुरुषेति** ।

अनु०— पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ।
सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया ।
प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता

यस्मात् **पुरुषादीनां रमा अभिमानिनी** । सा च **एकैव** देहदेह्यादिभेदरहिता । **तत्** तस्मात् **साक्षाद्भगवदिच्छया सिसृक्षुत्वविशेषं प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता** न तु विनायकाद्यभिमानिवद्देहोत्पत्तिमतीत्यर्थः । यद्यपि भगवत्या इच्छाऽपि नित्या तथाऽपि (तदीय)व्यक्तिरूपस्येश्वरा(परा)धीनत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

यादु०— प्रकृतिः उपादानम् ईश्वरेच्छानिमित्तकारणम् । 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधी'ति श्रुतिः प्रमाणमित्युपपादितमित्यर्थः । **इच्छा** सिसृक्षारूपा ।

शे०चं०— यथाश्रुतयोजनायामेवशब्दस्यैकशब्दस्य च वैयर्थ्यं भवतीत्यतस्तदवैयर्थ्याय पुरुषेत्यादि-वाक्यमन्यथा योजयति **यस्मादित्यादिना** । ननु तथाऽपि रमाया एकैवेत्येकमात्रत्वकथनस्य प्रयोजनाभावा-दुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यतो विनायकाद्यभिमानिवद्रमाया अपि देहोत्पत्तिरूपोत्पत्तेरेवोत्पत्तित्वसम्भवात् सिसृक्षुत्व-विशेषं तदिति वक्ष्यमाणं प्रकारान्तराश्रयणमनर्थकमित्याशङ्कापरिहारार्थत्वादेकैवेत्यस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य कथनमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तदुपयोगितया तद्व्याचष्टे **देहदेह्यादिभेदरहितेति** । तथा च तद्देहस्य स्वरूप-त्वेन विनायकाद्यभिमानिवद्देहोत्पत्तेरपि तदुत्पत्तिसम्भवात् प्रकारान्तराश्रयणमुपपन्नमिति भावः । प्राप्तैवेत्येवशब्द-व्यावर्त्यं दर्शयति **न त्विति** ॥ **इच्छाऽपि नित्येति** ॥ तथा च न तस्या अपि भगवदिच्छया प्राप्तिर्युज्यत इति भावः ।

विठ्ठ०— प्रकृतोपयोगितया एकशब्दार्थमाह **सा चेति** ।

चषकः— **सिसृक्षुत्वविशेषं** सर्जनविषयकेच्छावत्त्वविशेषम् ।

॥ इति अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितपुरुषाव्यक्तकालानामुत्पत्तिरूपपराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम् ॥

* * *

॥ अथ अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृतेरुत्पत्तिरूपपराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम् ॥

१६ **सु०**— प्रकृतेः पराधीनविशेषावाप्तिं विवृणोति **प्रधानमिति** ।

अनु०— **प्रधानं विकृतेरपि ।**

प्रधानमपि विकृतेः ईश्वराधीनायाः कारणात् 'इदं सर्वमसृजते'त्यादौ सृष्टमित्यु-दितमित्यर्थः । यथोक्तं 'विकारोऽव्यक्तजन्म ही'ति ।

पुरुषाणां पराधीनविशेषावाप्तिं स्पष्टयति **पुमांस इति** ।

पुमांसो देहसम्बन्धात् सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥

कालप्रवाहस्य प्रवाहिजन्म, महदादीनां चोपचयावाप्तिर्विशेषलाभः, इति स्पष्टत्वा-(न्नात्रो)न्नोक्तम् ।

एतेन **'ज्ञोऽत एव', 'तथा प्राणाः'** इत्यादिकमपि व्याख्यातं वेदितव्यम् ॥

परि०— यथोक्तमिति । अष्टमे गीताभाष्ये ॥ **एतेन ज्ञोत एवेति** । तत्र जीवानां देहलाभरूपजनेः 'युक्तेश्चे'ति द्वितीयसूत्रे कथनात् । 'तथा प्राणा' इत्याद्युत्तरपादीयाद्यनये प्राणशब्दितेन्द्रियाणामुपचयरूपजनेश्चाभिधानादिति भावः ॥

यादु०— महदादीनां चेति । सूक्ष्मरूपाणामित्यर्थः ॥ **एतेन ज्ञोऽत एवेत्यादि** । 'ज्ञोऽत एवे'त्यत्र जीवानां देहलाभरूपविशेषावाप्तेः 'तथा प्राणाः' इत्यादौ सूक्ष्मरूपाणामिन्द्रियादीनामुपचयावाप्त्यादिरूपविशेषलाभस्य चोक्तत्वादिति भावः ॥

शे०चं०— विकृतिवत् प्रकारान्तरस्यापि प्रधाने उत्पन्नत्वव्यवहारनिदानस्याभावेन यथाश्रुतापिशब्दयोजनाया असम्भवेन भिन्नक्रमतया तं योजयति **प्रधानमपीति** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वशङ्कापरिहाराय सृष्टिमन्त इतीरिता इत्युत्तरानुकर्षं योग्यतया वचनविपरिणामं चाश्रित्य अपेक्षितपूरणेन तत्परिहरति **विकृतेरित्यादि** । विकृतिः प्रकृतेर्जन्मेत्यत्र नियामकमाह **यथोक्तमिति** । ननु प्राक् परिगणितानां प्रकृत्यादीनां पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणजन्मविशदीकरणाय प्रवृत्तेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रकृत्यादीनामिव कालप्रवाहस्य महदादिसूक्ष्मभागानां च प्राक् परिगणितत्वाविशेषेण तेषामपि पराधीनविशेषावाप्तेरवश्यं विशदीकरणीयतया तदनुक्त्या मूले न्यूनत्वमित्याशङ्कामनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति **कालेति** ॥

वि०टि०— विकृतेरीश्वराधीनाया इति । ईश्वराधीनविकृतित्वरूपात्कारणादित्यर्थः । अत्र गीताभाष्योक्तं नियामकमाह **यथोक्तमिति** । कालप्रवाहस्य प्रवाहिणां क्षणलवादीनामभूत्वाभवनरूपजन्मविशेषलाभः सूक्ष्मरूपेण नित्यानां महदादीनामुपचयाद्याप्तिर्विशेषलाभ इत्यर्थः । **एतेनेति** । पुमांसो देहसम्बन्धादित्यनेनेत्यर्थः ।

॥ इति अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृतेरुत्पत्तिरूपपराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम् ॥

॥ इति अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्यादीनामुत्पत्तिरूपपराधीनविशेषाप्तेर्विवरणम् ॥

॥ इति अत्रोक्ताकाशशब्दोपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिव्याख्यानम् ॥

॥ इति एतदधिकरणीयविशिष्यविषयनिरूपणम् ॥

॥ इति वियदादिविषयाणामुत्पत्त्यनुपपत्तिश्रुतीनां व्यवस्थया विरोधपरिहारः ॥

॥ इति वियदधिकरणम् ॥

॥ २-३-१ ॥

* * *

।। अथ मातरिश्वाधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ।।

।। अथ मुख्यवायोर्नित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वोभयबोधकश्रुत्योर्विरोधपरिहारकव्यवस्थायाः प्रदर्शनम् ।।

१७ सु०— अतीताधिकरणे वियदादिविषयाणां उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां व्यवस्थया विरोधः परिहृतः । इदानीं " 'तेजोबन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्य' इति श्रुतौ व्यवस्थितनित्यत्वानित्यत्ववन्तमप्याकाशमनित्यपक्षे निक्षिप्य वायोर्नित्यत्वाभिधानात्, आकाशदेवताया विनायकस्येव वायुदेवतायाः स्वरूपेण नित्यत्वं देहोत्पत्त्यादिना जन्मादिमत्त्वमिति व्यवस्थानुपपत्तेः, मुख्यैवानुत्पत्तिरि"त्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षिते व्यवस्थातिदेशेनैव सिद्धान्तितम् । तत्र कीदृशी वायौ श्रुतीनां व्यवस्था यया अधिकाशङ्कापरिहारः स्यादित्यतः तां दर्शयति **एवमिति** ।

अनु०— एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः ।
मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरोत्पत्तिकारणात् ।
पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः ।।

यथा वियदनादि जन्मवच्चोक्तम् **एवम्** इत्यर्थः । **प्रतिभातपरावरः** शरीराभावेऽपि प्रातिभेनैव ज्ञानेन विषयीकृतातीतानागतो यतः तस्मात् **नित्यसम** इति **शब्दितः** । **शरीरोत्पत्तिकारणात् पराधीनविशेषेण** इत्येतयोर्हेतुहेतुमद्भावः । **एव**शब्दस्य पराधीनविशेषेणैवेत्यन्वयः । **मुख्यवायुः** इत्यनेन भूतप्रकरणेऽपि न भूतवायुविषयमिदं सूत्रम्, तत्राधिकाशङ्काभावात्, अत एव न अवान्तराभिमानिविषयम्; किन्नाम तत्परमाभिमानिविषयमेवेति सूचयति ।

स्वरूपातिरिक्तस्य प्रातिभज्ञानस्याप्यनुपप्लवादाकाशदेवतातो विशेषो युज्यत इति भावः ।

परि०— व्यवस्थयेति । सितासितव्योमविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः । प्रलयकालेऽपीत्यस्यार्थः **शरीराभावेऽपीति** ॥ **प्रातिभेनैव ज्ञानेन** योगर्धिलब्धातिशयवृत्तिरूपज्ञानेनेत्यर्थः । **भूतप्रकरणेऽपीति** । न वियदित्यारभ्य पृथिव्यधिकाररूपेतिपर्यन्तं 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुत्युक्तभूतपञ्चकविचारणादिति भावः ॥ **न भूतवाय्विति** । 'आकाशाद्वायुरि'ति श्रुतेरत्र विचार्यत्वेऽपि पूर्वत्र यथाकाशशब्दितानां भूतावकाशतदभिमानिविनायकचित्प्रकृतिरूपाणां चतुर्णां विचार्यत्वं तथाऽत्र नये भूतवायुतदमुख्यमुख्याभिमानिरूपत्रितयस्य न विचार्यता भूततदमुख्याभिमानिरूपद्वयस्य पूर्वन्यायेन सिद्धोत्पत्तिकत्वात् । तत उपरि शङ्काविशेषाभावादित्यर्थः । ननु विनायकात् कोऽन्यत्रातिशयः येन मुख्याभिमानिविषयत्वं युज्यते इत्यत आह **स्वरूपेति** ॥ **प्रातिभज्ञानस्येति** । योगर्धिलब्धातिशयवृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः ।

यादु०— मुख्यैवेति । देहतोऽपीत्यर्थः । **प्रातिभेनैवेति** । योगप्रभावलब्धातिशयविशेषेण मनोवृत्तिरूपेणेत्यर्थः ॥

शे०चं०— नन्वेवं प्रलयकालेऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वायुविषयाणामुत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां व्यवस्थया विरोधपरिहारार्थमेतदिति वाच्यम् । अस्यातिदेशाधिकरणत्वेन तस्य च 'अतिदेशो हि तादृश' इत्युक्तरीत्या अभ्यधिकाशङ्कासापेक्षत्वेन प्रकृते चाभ्यधिकाशङ्काया अनुक्तत्वेनाधिकरणारम्भस्यासिद्धौ व्यवस्थोपदर्शनस्यानवसरपराहतत्वादित्यतो भाष्येऽभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनेनाधिकरणारम्भस्य समर्थितत्वादत्र तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य भाष्यानुसारेण स्वयमभ्यधिकाशङ्कोपदर्शनेनाधिकरणारम्भोपपादनपूर्वकं व्यवस्थोपदर्शकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं वृत्तमनुवदति **अतीताधिकरण इत्यादिना** ॥ **प्रातिभेनैवेति** । योगप्रभावलब्धातिशयविशेषमनोवृत्तिरूपेणेत्यर्थः । यथाश्रुतयोजनायामेवशब्दस्य वैयर्थ्यादिप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तत्परिहरति **एवशब्दस्येति** ॥ **अत एवेति** । तत्राधिकाशङ्काभावादेवेत्यर्थः । तथाऽपि व्यवस्थितनित्यत्वानित्यत्वमप्याकाशमनित्यपक्षे निक्षिप्य वायोर्नित्यत्वाभिधानस्य का गतिरुक्ता भवतीत्यतः प्रलयकाले प्रातिभेनेत्यादिना मूलोक्तमेव तत्परिहारं स्पष्टमाह **स्वरूपेति** ।

वा०र०— मूले **अवान्तराभिमानीति** । भूतवायुरभिमानी कोणवायुः अवान्तराभिमानी । प्रलयकाले प्रतिभातेत्यनेनेति पाठः ।

विठ्ठ०— व्यवस्थयेति । उत्पत्तिश्रुतयः भूतादौ स्वरूपोत्पत्तिं प्रदेशादौ पराधीनविशेषलाभं च विवक्षित्वा वियदादिसर्वविषयाः, अनुत्पत्तिश्रुतयस्तु प्रदेशादौ क्वचिदेव स्वरूपानुत्पत्तिविषया इति व्यवस्थया विरोधः परिहृत इत्यर्थः । **व्यवस्थितेति** । स्वरूपेण नित्यत्वं देहसम्बन्धेनानित्यत्वमिति नित्यत्वानित्यत्ववन्त-

मप्याकाशाभिमानिनं विनायकमित्यर्थः । **प्रातिभेनैवेति** । अनादियोगप्रभावलब्धातिशयेन प्रतिभारूपेण वृत्तिज्ञानेनेत्यर्थः । न च 'सुषुप्तिसंस्थान् ब्रह्मादिकानि'ति विरोधः । तस्य सृतिसंस्थताघटनायात्यल्पकाले केवलेश्वरेच्छया प्राप्तसुप्तिविषयत्वादल्पत्वेनाविरोधादित्याहुः । केचिद्वाय्वन्यत्रऋजुपरं ब्रह्मादिकानित्येतदिति मन्यन्ते । अन्ये तु बृहस्पतिः ब्रह्मपदार्थ इत्याहुः । **हेतुहेतुमद्भाव इति** । अतो नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । आकाशदेवतामनित्यपक्षे निक्षिप्य विशिष्य वायोर्नित्यत्वाभिधानादित्यभ्यधिकाशङ्कापरिहारिका व्यवस्था काऽनेन मूलेन उक्ता इत्यत आह **स्वरूपातिरिक्तस्येति** ।

चषकः— **प्रातिभेनैवेति** । स्वार्थिकाणन्तमिदं योगर्ध्यासादितविशेषकमनोवृत्तिरूपज्ञानेनेत्यर्थः ।

॥ इति मुख्यवायोर्नित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वोभयबोधकश्रुत्योर्विरोधपरिहारकव्यवस्थायाः प्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ जनेः पराधीनविशेषावाप्तिरूपताया उपायान्तरेणोपपादयन्नधिकरणार्थोपसंहरणम् ॥

॥ तत्र जनेः पराधीनविशेषावाप्तिरूपताया उपायान्तरेणोपपादनम् ॥

१८ **सु०—** यदुक्तमत्र प्रकरणे 'पराधीनविशेषावाप्तिरेव जनिः न अभूत्वाभवनमि'ति तदुपपत्त्यन्तरेणोपपादयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति **नैवेति** ।

अनु०— नैव किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमात्मते ।
पराधीनविशेषत्वे जन्मनः स्थूलताभवः ।
पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ।
रमाया नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् ।
प्रधानस्य च वेदस्य

इति सिद्धमिति शेषः । एतच्च जन्मनः पराधीनविशेषलाभ(स्वरूप)त्व एवाङ्गीकृते सिद्ध्यति, न त्वभूत्वाभवनरूपत्व इत्यर्थः ।

नन्वव्याकृताकाशस्य अभूत्वाभवनानुपपत्तेरस्तु तत्र पराधीनविशेषावाप्तिर्जन्मशब्दार्थः, अन्यत्र त्वभूत्वाभवनमेवाङ्गीक्रियते चेत् को दोषः, बाधकभावाभावाभ्याम् अनेकार्थत्वकल्पनाविरोधादित्यत आह **स्थूलतेति** ।

उपादानधर्मिणो धर्म्यन्तरात्मना परिवर्तः **स्थूलताभवः** । अत एव **पूर्वशब्दविलोपश्च** पूर्वशब्दनिवृत्तौ शब्दान्तरप्रवृत्तिश्चेत्यर्थः । उदाहृतं चैतत् प्रकृत्यधिकरणे । 'अभूत्वाभवनं **यदि जन्मेति कीर्त्यत**' इत्युक्ते असदनुवादः स्यात्, परिणामवादिभिः क्वाप्यभूत्वाभवना-नभ्युपगमात्, अतो विमतिपदं दर्शयितुं **स्थूलते**त्याद्युक्तम् । तर्हि **रमाया जीवचैतन्यस्यापि प्रधानस्य वेदस्य च** एवंविधं **जन्म नैवास्ति** इत्यतः परमेश्वरादृते सर्वं जनिमदिति न सिद्ध्येत्; ''तथा च 'इदं सर्वमसृजते'त्यादिप्रतिज्ञाहानिः, 'आत्मा वा' इत्यादिशब्दविरोधो, विभक्तत्वहेतोरनैकान्त्यं च स्यात्'' इति वाक्यशेषः । 'एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभि-धीयते' इत्यादिवचनाज्जीवशब्दो भूतादिसङ्घाते वर्तते, तस्य चोक्तविधोत्पत्तिरस्त्येवेत्यतः केवलं **चैतन्यस्य** इत्युक्तम् । न हि 'क्षीरं दधि जातमि'तिवदिदं द्रव्यं रमादित्वेन परि-(णतमि)वृत्तमित्यत्र प्रमाणमस्ति; किन्तु 'द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ सर्वगतौ', 'अजो नित्यः', 'अजामेकां', 'यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागि'त्यादिश्रुतिभ्योऽनादित्वमेवावगतम् ।

परि०— वर्जितमित्यनन्तरं शेषमाह **इति सिद्धमिति शेष इति** । जन्मपदस्यानेकार्थत्व-कल्पनैव दोष इत्यत आह **बाधकेति** ॥ **उपादानधर्मिण इति** । उपादानभूतधर्मिण इत्यर्थः । अत एव धर्म्यन्तरात्मना परिवर्तनादेवेत्यर्थः ॥ **उदाहृतं चैतदिति** । 'पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथा-भवः । क्षीरादिवद्विकारः स्यादि'ति । 'शृङ्गाच्छरो विलोमभ्यो दूर्वा गोमयतस्तथा । वृश्चिकश्चे'ति चोदाहृतमित्यर्थः । यदीति श्रवणादाह **तर्हि रमाया इति** । चशब्दान्वयेनानुवादो **वेदस्य चेति** ॥ **विभक्तत्वहेतोरिति** । 'यावद्विकारं तु विभाग' इति सूत्रोक्ताल्पशक्तिकत्वहेतोरित्यर्थः । **एष चेत-नयेति** । भूतेन्द्रियादिसङ्घ इत्यर्थः । 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयमि'ति जीवनित्यत्वे, 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि'ति प्रधानस्य, यावद्ब्रह्मेति वेदस्य नित्यत्वे । **विष्ठितं** विशेषेण निर्विकारतया स्थितम् । तावती वागपि स्थितेत्यर्थः ।

यादु०— ननु सकृच्छ्रुतस्य 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रुत्युक्तासृजतेत्यस्य अनेकार्थत्वकल्पनं विरुद्धमित्यत आह **बाधकेति** ॥ **कल्पनेति** । कल्पनस्याविरोधादित्यर्थः । **उपपादयन्निति** । उपपादयिष्यन्नित्यर्थः । उपपादयितुमिति यावत् । **अविरोधादिति** । जन्मशब्दस्येति शेषः । **उदाहृतं चैतदिति** । 'क्षीरादिवद्विकारः स्यादि'त्युदाहृतमित्यर्थः । **क्वाप्यभूत्वेति** । परिणामवादिभिः सत्कार्याङ्गीकारेण केवलासत्कार्यवादानभ्युपगमा-दिति भावः । **एषः** देहः ॥ **जीवशब्द इति** । जीवशब्दस्य भूतादिसङ्घाते वृत्तौ तत्पर्यायस्य चेतनशब्दस्यापि तत्र वृत्तिः प्राप्तैवेति भावः । ननु रमादावपि स्थूलताभावरूपमेव जन्म किं न स्यादित्यत आह **न हि क्षीरमि-**

त्यादिना । द्वावेताविति वाक्येन चित्प्रकृतेरनादित्वावगमः । अज इति, पुरुषस्य । अजामिति, जडप्रकृतेः । यावदिति वेदस्येत्यवगन्तव्यम् ।

शे०चं०— उपपादयन्निति । उपपादयिष्यन्नित्यर्थः । ननु तथा सति सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वापत्तिरेव दोषः स्यादित्यत आह **बाधकेति** ॥ **उदाहृतं चैतदिति** । 'क्षीरादिवद्विकारः स्यादि'त्यादिनेति शेषः ॥ **क्याप्यभूत्वेति** । अत्यन्तासत्कार्यवादानभ्युपगमादिति भावः ॥ **एवंविधमिति** । उपादानधर्मिणा धर्म्यन्तरात्मना परिवर्तरूपमित्यर्थः ॥ **विभक्तत्वेति** । अत्यल्पशक्तित्वेत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यमिति** । रमादिभिरिति शेषः ॥ जीवशब्दस्य भूतादिसङ्घाते वृत्त्या तत्पर्यायस्य चेतनशब्दस्यापि तत्र वृत्तिर्लब्धैवेति भावः । ननु रमादीनामप्युक्तरूपस्थूलताभावलक्षणमेव जन्म किन्न स्यादित्यत आह **न हीति** ॥ **किन्त्विति** । 'द्वावेताविति' श्रुत्या चित्प्रकृतेः, 'अजो नित्य' इति श्रुत्या पुरुषस्य, 'अजामेकामिति' श्रुत्या जडप्रकृतेः, 'यावदिति' श्रुत्या वेदस्यानादित्वमवगम्यत इति विवेकोऽत्रानुसन्धेयः ।

वि०— उपपादयन्निति । उपपादयिष्यन्नित्यर्थः । स्थूलताभाव इत्यारभ्य वेदस्येत्यन्तेन पराधीनविशेषाप्तेर्जनित्वानङ्गीकारे रमादीनामभूत्वाभवनानुपपत्तेः सर्वथा जन्मासम्भवः स्यात् । तथा च 'स इदं सर्वमसृजते'ति प्रतिज्ञाहानिरित्युपपत्त्यन्तरमुपपादयितुमिति भावः । तथा च जन्मनः पराधीनविशेषप्रकारकत्वेऽङ्गीकृते परमेश्वरादृते तत एव कारणात् ततः परमेश्वराज्जन्मवर्जितं किञ्चिदपि नैवेति सिद्धमिति मूलयोजनां सूचयन्नर्थमाह **एतच्चेति** । स्थूलताभवः पूर्वशब्दविलोपश्चेत्येवंरूपकाभूत्वाभवनं यदि जन्मेति कीर्तिते तर्हि रमाया जीवचैतन्यस्य वेदस्य च जन्मैव नास्तीति स्यात् । तथात्वे च परमेश्वरादृते सर्वं जनिमदिति न सिद्ध्येत् । ततश्च प्रतिज्ञाहान्यादिकं स्यादिति योजनां स्थूलताभव इत्यर्थकथनपूर्वकं वाक्यशेषं प्रदर्शयन् सूचयति **उपादानधर्मिण इत्यादिना** । मूले रमाया इत्यतःपूर्वं तर्हीत्यध्याहार इत्यभिप्रेत्योक्तं **तर्हि रमाया इति** । **उदाहृतं चैतदिति** । 'क्षीरादिवद्विकारः स्यादि'त्यत्र धर्मिपरिवर्तादिकमुदाहृतमित्यर्थः । **क्वाप्यभूत्वेति** । तथात्वे सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । **एष चेतनया इति** । एष भूताद्युपादानको देहश्चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत इत्यर्थः । तथा च जीवशब्दस्य भूतादिसङ्घाते वृतेस्तत्पर्यायचेतनशब्दस्यापि सङ्घाते वृत्तिर्लब्धैवेति भावः । ननु रमादावपि स्थूलताभवरूपमेव जन्म किं न स्यादित्यत आह **न हि क्षीरमित्यादिना** । द्वावेताविति चित्प्रकृतेः । अज इति जीवस्य । अजामिति जडप्रकृतेः । **यावद्ब्रह्मेति** । वेदस्यानादित्वमवगम्यत इत्यर्थः ।

॥ इति जनेः पराधीनविशेषावाप्तिरूपतया उपायान्तरेणोपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ वेदस्याप्युत्पत्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥

१९ सु०— ननु वेदस्य कीदृशी पराधीनविशेषाप्तिर्येन भवत्पक्षे प्रतिज्ञाहान्यादिकं न स्यादित्यत आह वेदस्यापीति ।

अनु०— **वेदस्यापीश्वरेच्छया ।**

व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति

नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनार्थबोधकत्वशक्त्याविर्भावो व्यक्तिः ।

कालप्रवाहस्य नास्तित्वे दोषो वक्ष्यते ।

महदादिसूक्ष्मरूपनित्यता च श्रुत्या(दिप्र)पि प्रसिद्धा ।

परि०— वेदस्य व्यक्तिर्नाम पुराणादेरिव क्रमविशेषनिर्माणमिति भ्रमनिरासायाह **अर्थावबोधकशक्त्याविर्भाव इति** । अन्यथारचनमेव व्यक्तिः किं नेत्यत आह **नियतविशिष्टेति** । नियता एकरूपा विशिष्टाऽसाधारणी आनुपूर्वी क्रमो यस्य तस्य भावस्तेनेति । आनुपूर्व्या वैशिष्ट्यं नामार्थविशेषबोधकत्वेन वा अदृष्टविशेषजनकत्वेन वेति बोध्यम् । यद्यपि क्रमस्य तत्त्वनिर्णयटीकोक्तरीत्या कृतकत्वेन प्रत्यध्यापकमुच्चार्यमाणत्वेन जनिमत्त्वमस्ति । तथापि छन्दोनयोक्तदिशाऽभ्युपेत्य अजन्यत्वं भगवदधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिं वक्तुं शक्त्याविर्भाव इत्युक्तम् । **वक्ष्यत इति** । भक्तिपादे । 'कालाधीना हि मुक्तता । काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने । मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यादि'त्यत्र इत्यर्थः । **श्रुत्यादीति** । प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेनात्मा वा इदमेक एवाग्र इत्यादिश्रुतिविरोधविभक्तत्वहेत्वनैकान्त्ययोर्ग्रहणम् । यदि स्थूलताभाव एव जनिशब्दार्थस्तर्हीति योज्यम् ।

यादु०— **नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनेति** । नियतक्रमविशेषविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । अत्र वेदशब्देन वर्णा एव ग्राह्याः । तेषां चेश्वरेच्छया तद्बुद्ध्युपाधिकं क्रमविशेषविशिष्टत्वमादौ जायते । तेन चार्थावबोधशक्तेराविर्भावरूपा व्यक्तिर्भवति । तथा च कार्यकारणभावापन्नमिदं विशेषद्वयं तत्र पराधीनमस्तीति भावः । यत्तु वर्णेष्वीश्वरबुद्ध्युपाधिकं नियतानुपूर्वीकत्वमजन्यमेव, अतोऽर्थावबोधशक्त्याविर्भाव एक एव तत्र पराधीनो विशेषोऽत्रोक्त इति । तन्न । ईश्वरबुद्ध्युपाधिकद्वित्त्वादिवत्तदुपाधिकवेदक्रमस्यापि जन्यत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा तन्निमित्तकार्यावबोधकशक्त्याविर्भावस्य कादाचित्कतोक्त्ययोगात् । वैदिकपूर्वोत्तरवर्णक्रमस्याजन्यत्वे खण्डितत्वाभावप्रसङ्गेन तस्य वर्णैरत्यन्ताभेदप्राप्त्या तदभिन्नवर्णानां परस्पराभेदप्रसङ्गाच्चेति ॥ **वक्ष्यत इति** । 'कालाधीना हि मुक्तता । काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने । मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यादि'ति भक्तिपाद इति शेषः । यद्यप्यत्र कालस्य निवर्तन एव दोषो वक्ष्यते न पूर्वमसत्त्वे । तथाऽपि न्यायसाम्येन कालस्य पूर्वमसत्त्वे संसारस्याप्यसत्त्वप्राप्त्या तस्यानादित्वप्रसिद्धिविरोध इति दोषोऽपि तत्राभिप्रेत इति भावः । प्रसिद्धेत्यनन्तरं यत इति शेषः। अतोऽपीत्यनन्तरं कालप्रवाहमहदादिसूक्ष्मरूपाणां पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यङ्गीकारे, तवेति वाक्यशेषः ।

शे०चं०— **नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनेति** । अत्र नियतेति विशेषणं नियतत्वं नियतैकप्रकारत्वं, तच्च पूर्वोत्तरकालेष्वेव विवक्षितमिति न भारतादिसाधारण्यमिति जिज्ञासासूत्रोक्तनियतैकप्रकारत्वरूपवेदापौरुषेयत्वस्मारणेनानुपूर्व्याः स्वरूपकथनमेव बोद्धव्यम् । विशिष्टानुपूर्वीकत्वं च क्रमविशेषविशिष्टवर्णत्वमेवाभिमतम् । अत्र विशेषग्रहणेन भारतादिव्यावृत्तिः । वर्णानां क्रमविशेषविशिष्टत्वं च विशिष्टक्रमोपेतबुद्धिविषयत्वमेवाभिमतम् । प्रकारान्तरेण क्रमवैशिष्ट्यस्य वर्णेष्वसम्भवात् । तथा हि । क्रमो वर्णनिष्ठो वोच्चारणनिष्ठो वोपलब्धिनिष्ठो वा वाच्यः । चतुर्थप्रकारानिरूपणात् । तत्राद्ये स किं देशतः कालतो वा देशकालानुपाधिकः पौर्वापर्यलक्षणो वर्णरूपवस्तुनिष्ठ एव वा । नाद्यः । वर्णानां सर्वगतत्वेन तदनुपपत्तेः । न द्वितीयः । वर्णानां नित्यत्वेन कालतोऽपि तदनुपपत्तेः । न तृतीयः । विरोधात् । न ह्युभयोरेकस्मिन्काले राजा जार इति प्रयोगसमये एकस्यैव जकारस्य रेफात्पूर्वापरभाव एकदैव युक्तः । नापि द्वितीयः । उच्चारणतत्क्रमयोः श्रोत्राविषयत्वात् । वेदस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वात् । न तृतीयः । उपलब्धिनिष्ठत्वे चान्यधर्मत्वात् क्रमस्य वर्णानां तद्वत्त्वानुपपत्तेरिति । अत्र व्यक्तिर्विशेष इत्येव वक्तव्ये यदधिकवचनं तद्वर्णवत् क्रमस्यापीश्वरबुद्धिघटितस्य कूटस्थतया आद्यन्तशून्यत्वसूचनेन तदीयार्थबोधकत्वशक्तेः सहजत्वसूचनेन च तदुभयावाप्तेः पराधीनविशेषावाप्तित्वासम्भवसूचनद्वारा, द्विरूपोक्तपराधीनविशेषावाप्तिमात्रेणैव वर्णानां 'इदं सर्वमसृजते'ति वाक्योक्तसृज्यकोटिनिविष्टत्वोपपादनसम्भवे तदुपपादनाय व्यक्तिरूपविशेषाश्रयणं भाष्यकाराणामनर्थकमिति शङ्कानिराकरणार्थम् । ततश्चायमर्थः । यद्यपि वर्णाः कूटस्थतया आद्यन्तशून्यत्वान्नोत्पत्त्यादौ परापेक्षाः । नापि क्रमः । तस्यापीश्वरबुद्धिघटितस्य वर्णवदेव कूटस्थतया आद्यन्तशून्यत्वस्य स्थितत्वात् । नापि तेषामर्थावबोधशक्तिः । तस्या अपि गायत्र्यधिकरणीयन्यायविवरणटीकाद्यनुसारेण शब्दस्वभावत्वावगत्या अनागन्तुकत्वेन पराधीनविशेषत्वायोगात् । तथाऽपि क्रमविशेषविशिष्टवर्णत्वेन रूपेण या वर्णानां सहजाऽर्थावबोधकशक्तिः तदाविर्भावरूपा या व्यक्तिः सैव वर्णानां पराधीनो विशेष उपपद्यत इति ॥ **वक्ष्यत इति** । 'कालाधीना हि मुक्तता । काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने । मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यान्नाकालत्वं ततो भवेत्' इत्यादिना भक्तिपादे 'यदि कालोऽपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरम् । किं वक्ष्यति यदावस्थां वदेत् सापेक्षतां व्रजेत् । अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः साऽपि कदेति च। पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेदि'त्यादिनोत्क्रान्तिपादे चेति शेषः ।

वा०र०— 'तस्य नियतैकप्रकारत्वमि'ति जिज्ञासाधिकरणीयमूलानुसारेण व्याख्याति **नियतत्वमिति** । 'नियतप्रकारत्वं च पूर्वोत्तरकल्पेषु विवक्षितमि'ति वाक्यार्थचन्द्रिकानुसारेणाह **तच्च पूर्वोत्तरेति** । अत्र कल्पेष्वेवेति पाठो मूलटीकानुसारात् । कालपदं लेखकप्रयुक्तम् । क्रमविशेषविशिष्टा वर्णा वेद इति उक्तस्थलीयमूलानुसारेण विशिष्टानुपूर्विकत्वव्याख्याने विशेषपदेनैव भारतादिव्यावृत्तिसिद्धेः नियतत्वस्य स्वरूपकथनत्वोक्तिरिति ध्येयम् । तद्विशिष्टत्वं चेति वाक्यार्थचन्द्रिकानुसारेण व्याख्याति **वर्णानामिति** । कुत एवं व्याख्यानमित्यतः प्रकारान्तरेण तदसम्भवोपदर्शनपरः किञ्च स क्रमो वर्णनिष्ठो वेत्यादि वाक्यार्थचन्द्रिकानुसारेण प्रकारान्तरेण क्रमासम्भवं प्रतिज्ञाय तमुपपादयति **प्रकारान्तरेणेत्यादिना** । तद्वत्त्वानुपपत्तेरितीतिशब्दः प्रकारान्तरेण क्रमासम्भवोपपादनपरिसमाप्तौ । **यदधिकवचनं तदिति** । अत्र तादृत्यस्य शङ्कानिरासार्थमित्युत्तरेण

सम्बन्धः । शङ्काप्रदर्शनं **द्विरूपोक्तेत्यादि** । परिहारप्रकारप्रदर्शनं **वर्णाना**मित्यादि **द्वारे**त्यन्तम् । सत्त्वसूचनेन चेति पाठः । **न्यायविवरणटीकाद्यनुसारेणेति** । अत्र न्यायविवरणं च तट्टीका च आदिपदोक्ते । अनुव्याख्यानमूले च तदनुसारेणेत्यर्थः । नित्यत्वेषु विद्यमानेष्वपीत्यनेन न्यायविवरणे सूचनात् । तट्टीकायां च वाचकत्वस्य स्वभावत्वात् आगन्तुकत्वस्यैव परमात्माधीनत्वात् इत्युक्तेः । 'नित्यत्वादेव शब्दानां तत्स्वभावः कथं तत' इत्यनुव्याख्यानोक्तेः । मूले चार्थप्रतिपादनादिशब्दशक्तेः तत्स्वभावत्वादिति प्रतिपादनादिति विवेकः । प्रलयकाले प्रतिभात इत्यनेनेति पाठः ।

विठ्ठ०— नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनेति । वेदानां प्रलये अव्यक्ता याऽधिकारिणामर्थावबोधनशक्तिः सा सृष्टौ व्यज्यते, सैव पराधीनविशेषः सदातनः । नियतविशिष्टक्रमवत्त्वेनान्यस्य विशेषस्यासम्भवादिति भावः । न च वैदिकवर्णक्रमस्याजन्यत्वे खण्डितत्वाभावप्रसङ्गेन तस्य वर्णैरत्यन्ताभेदप्राप्त्या तदभिन्नवर्णानां परस्पराभेदप्रसङ्ग इति वाच्यम् । व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टयावत्तन्तूनां खण्डितभावेन पटेनात्यन्ताभिन्नत्वेऽपि यथा न तन्तूनां परस्पराभेदप्राप्तिस्तथोपपत्तेरिति । **वक्ष्यत इति** । 'कालाधीना हि मुक्तते'त्यादौ भक्तिपाद इति शेषः । **श्रुत्यादिप्रसिद्धेति** ।

॥ इति वेदस्याप्युत्पत्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ अधिकरणार्थोपसंहारः ॥

२० **सु०—** अतोऽपि प्रतिज्ञाहान्याद्यनिस्तार इत्याशयवानुपसंहरति **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मात्तद्वशतैव हि ।
उत्पत्तिरत्र कथिता .... ॥

तद्वशता परमेश्वरवशत्वविशेषलाभः । अत्र श्रुतिसूत्रयोः ॥

परि०— **अत्रे**त्यनुवादः । **श्रुतिसूत्रयो**रिति व्याख्या ॥

विठ्ठ०— भगवद्वशत्वमात्रस्य नित्यसिद्धत्वेनोत्पत्तिशब्दार्थत्वाभावादाह **परमेश्वरवशत्वविशेषलाभ** इति ।

॥ इति अधिकरणार्थोपसंहारः ॥

॥ इति जनेः पराधीनविशेषावाप्तिरूपताया उपायान्तरेणोपपादयन्नधिकरणार्थोपसंहरणम् ॥

॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २-३-२ ॥

* * *

॥ अथ असम्भवाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०—ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

॥ अथ सिद्धवत्कृतमेकप्रकारकमेतत्सूत्रार्थमनूद्य प्रकारान्तरेणैतत्सूत्रार्थकथनम् ॥

२१ सु०— "असम्भाव्यमानजन्मनोर्गगनपवनयोरुत्पत्तावुक्तायामिदमाशङ्क्यते, " 'सदजायते'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽपि जन्मास्ति; न च श्रुत्यादिविरोधः, स्वरूपोत्पत्त्यभावेऽपि परायत्तविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिसम्भवाद् गगनपवनवत्' इति । तन्निवृत्त्यर्थमिदमधिकरणमारब्धम् ।" एतच्चायुक्तमिवाभाति, असम्भव इत्यनुत्पत्तिमात्रप्रतिज्ञानात्, तस्य च परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ नन्ववधारणार्थस्य तुशब्दस्य प्रयोगान्नायं दोषः । सत्यम्, तथाऽपि तत्र हेतोरनभिधानादयुक्तमेव ॥ नन्वनुपपत्तेरित्युक्तम् । सत्यम्, किं तस्यार्थो न ह्यसतः सदुत्पत्तेरदृष्टत्वादनुपपत्तेरिति; न चैतत् सर्वथाऽप्युत्पत्त्यभावमुपपादयितुमलम्, कारणविशेषप्रतिषेधात् । मैवम्, प्रसक्तकारणनिरासात्, अन्यस्याप्रसङ्गात्, कारणाभावस्यैव सिद्धेरि"ति स्थिते; विभवादनुपपत्तेरिति हेतुं प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणः सूत्रार्थमाह **स्वतन्त्रत्वादिति** ।

अनु०— स्वतन्त्रत्वात्परमात्मनः ।
नैवोत्पत्तिः कथमपि

कथमपीति । स्वरूपतो विशेषतश्चेत्यर्थः ।

कुतः परमात्मनः स्वातन्त्र्यमिति चेन्मैवम्, किं स्वतन्त्रमेव वस्तु नाङ्गीक्रियते किं वा अतोऽन्यत्स्वतन्त्रमङ्गीकृत्य तस्य स्वातन्त्र्यं निराक्रियते । नाद्यः, अनवस्थितेरसम्भवाच्च । द्वितीयं प्रत्याह **नेति** ।

न स्वतन्त्रं ततोऽपरम् ॥

प्रमाणाभावात् । भावे वा तदेवास्माभिः परमात्मतयाऽङ्गीकरिष्यत इति भावः ।

परि०— अधिकरणमवतारयति **असम्भाव्येति** । ईक्षतिकर्मेत्यत्र सच्छब्दस्य ब्रह्मणि समन्वितत्वादियं श्रुतिर्ब्रह्मपरा भवितुमर्हतीति भावेनाह **सदजायतेत्यादीति** ॥ **न च श्रुत्यादीति** । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिश्रुतीत्यर्थः । **अनुत्पत्तिमात्रेति** ॥ **सम्भवः** उत्पत्तिः । 'आकाशः सम्भूत' इति प्रयोगादसम्भवोऽनुत्पत्तिरित्यनुत्पत्तिमात्रेत्यर्थः ॥ **परेणेति** । पूर्वपक्षिणेत्यर्थः । 'असम्भवस्त्वि'ति तुशब्दस्य वियदादिव्यवस्थयोत्पत्त्यनुत्पत्तिव्यवच्छेदार्थत्वात् । तेन पूर्ववादि-चोद्यनिरासः सेत्स्यतीति शङ्कते **नन्ववधारणेति** ॥ **तथापि तत्रेति** । व्यवस्थयोत्प(त्ति)त्त्यभाव-प्रतिज्ञानेऽपि । तत्र प्रतिज्ञातेऽर्थे इत्यर्थः ॥ **अयुक्तमिति** । तथा प्रतिज्ञानमिति योज्यम् । यद्वाऽधिकरणमित्यनुषङ्गः ॥ **सर्वथाप्युत्पत्त्यभावम्** । स्वरूपेण विशेषेणाप्युत्पत्त्यभावमित्यर्थः । **प्रकारान्तरेणेति** । ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । स्वतन्त्रवस्त्वनङ्गीकारे सूत्र-कृता 'अन्तर उपपत्तेः' इत्यत्र यद्बाधकमुक्तं तदेवाह **अनवस्थितेरसम्भवाच्चेति** । स्वातन्त्र्याभावे तस्यापि नियामकेन भाव्यम् । तस्यापि नियामकान्तरेणेत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । अभ्युपेत्य चेदमुदितम्। परतन्त्रताऽविशेषात् कस्यापि, किञ्चित्प्रति नियामकत्वासम्भवाच्च इत्यर्थः । 'अनुपपत्तेरि'त्यस्य व्याख्यानान्तरार्थं मूलमवतारयति **द्वितीयं प्रत्याहेति** । एतेनेश्वरस्य स्वरूपतो विशेषतश्चानुत्पत्तिरेवेति प्रतिज्ञातार्थे स्वतन्त्रत्वादन्यस्य स्वतन्त्रत्वाभावाच्चेति हेतुद्वयमुक्तं भवतीति भावः ।

यादु०— **अङ्गीकारादिति** । (कृतत्वादिति) स्वरूपतः उत्पत्त्यभावेऽपि इत्युक्तत्वादिति भावः । **प्रयोगादिति** । तेन परायत्तविशेषाप्तिरूपोत्पत्तेरपि व्यावर्तितत्वादिति भावः । **कारणविशेषेति** । असद्रूपकरण-विशेषस्येत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रत्वादितीति** । अयं हेतुः सौत्रसच्छब्देन सूचितः । 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमि'ति भारतोक्तेरिति ज्ञातव्यम् । 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरि'त्यस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यानं कर्तुमाक्षिपति **कुत इति** ॥ **अनवस्थितेरित्यादि** । जीवस्य जीवान्तरनियामकत्वेऽनवस्थितेस्तस्यापि जीवत्वसाम्येन नियामकत्वा-सम्भवाच्चेत्यर्थः । तथा चानवस्थितेरसम्भवाच्च स्वतन्त्रवस्त्वेव नास्तीत्यस्यानुपपत्तेः प्रमाणाभावेन ततोऽन्यस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तेरित्यस्य द्वेधा व्याख्यानमत्र मूलकृदभिप्रेतमिति भावः ।

शे०चं०— ननु स्वतन्त्रत्वादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च असम्भव इत्येतत्सूत्रव्याख्यानार्थं तदिति वाच्यम् । सूत्रव्यावर्त्यशङ्काऽनुपदर्शनेन तदारम्भस्यैवासिद्ध्या तद्व्याख्यानस्यानवसरपराहतत्वादित्यतो भाष्य एव सूत्रव्यावर्त्यशङ्कोपदर्शनेन तदारम्भस्य समर्थितत्वादत्र तदसमर्थनं न दोषायेत्यभिप्रेत्य स्वयं भाष्यानुसारेणैत-द्व्यावर्त्यशङ्काप्रसञ्जककथनपूर्वकं तदुपदर्शनेनैतदधिकरणारम्भं समर्थयते **असम्भाव्यजन्मनोरिति** । भाष्यो-क्तैतत्सूत्रव्याख्यानस्यानुपपन्नत्वात् 'स्वतन्त्रत्वात्परात्मन' इति ग्रन्थकारीयं प्रकारान्तरेण सूत्रव्याख्यानमिति भ्रमनिरासाय भाष्योक्तव्याख्यानं तत्र प्रसक्तानुपपत्तीरुद्भाव्य तत्परिहारेण सामर्थ्यादत्र प्रकारान्तरेण व्याख्याने हेतुं

कथयन्नेव तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति **एतच्चायुक्तमिवाभातीत्यादिना** ॥ **व्याचक्षाण इति** । स्वतन्त्रमित्युत्तरवाक्येनेति शेषः । सूत्रे सच्छब्दः सद्भाववाची । 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यत' इति गीतोक्तेः । सद्भावश्च सत्त्वमेव । 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमि'ति भारतोक्तिरिति भावेन सौत्रस्य सत इति हेत्वंशस्य स्वतन्त्रत्वादिति भाष्ये व्याख्यानं कृतमिति द्रष्टव्यम् । अनुपपत्तेरिति हेतोः प्रकारान्तरेण व्याख्यानपरं भाष्यं योजयितुमाक्षिपति **कुत इति** ॥ **अनवस्थितेरसम्भवाच्चेति** । यदि किमपि स्वतन्त्रं नाङ्गीक्रियते, प्रेरकपरम्परा परनिरपेक्षपरमेश्वरे न विश्राम्यतीत्युच्यत इति यावत्, तदाऽनवस्था स्यात् नियम्यत्वसाम्येन नियम्यनियामकभावासम्भवाच्चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणाभावादिति** । अनेन प्रमाणाभावेन ततोऽन्यस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तेरित्यनुपपत्तेरिति सूत्रखण्डव्याख्यानं कृतं भवति ।

वा०र०— तदुपदर्शनेनेति । शङ्कोपदर्शनेनेत्यर्थः । **ग्रन्थकारीयं** अनुव्याख्यानकारीयम् । सूत्रव्याख्यानमित्यनन्तरं प्रवृत्तमिति शेषः । व्याख्यानमिति द्वितीयस्य सामर्थ्येनेत्यनेन सम्बन्धः । स्वातन्त्र्याख्यो व्यतिरेकी हेतुः इत्येतत् तत्त्वप्रकाशिकासम्बन्धिचन्द्रिकानुसारेणाह **सूत्रे सच्छब्द इत्यादिना** । सत्त्वमेवेत्यनन्तरं सत्त्वं च स्वातन्त्र्यमिति पाठः । प्रलयकाले प्रतिभात इत्यनेनेति पाठः ।

वि०ठ०— तस्येति । स्वरूपोत्पत्त्यभावस्येत्यर्थः । **न चैतदिति** । अदृष्टत्वादित्येतल्लिङ्गमित्यर्थः । **विभवादिति** । विचित्रव्याख्यानचातुर्यवैभवादित्यर्थः । 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमि'ति भारतोक्तेः सौत्रं सत इति पदं स्वातन्त्र्यार्थतया श्रीमद्विराचार्यैः व्याख्यातमिति साम्प्रदायिकाः । तथा च सतः स्वतन्त्रस्य परमात्मनोऽसम्भव एव स्वतन्त्रस्य सम्भवानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्यानपरमूलं सङ्गमयति **कुत इति** । तथा च जीवस्य जीवान्तरनियामकत्वेन स्थितेः जीवत्वसाम्येन नियामकत्वासम्भवाच्च नियामकं स्वतन्त्रं वस्त्वैव नास्तीति अस्यानुपपत्तेः प्रमाणाभावेन ततोऽन्यस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तेश्चेति द्वेधानुपपत्तेरित्येतद्व्याख्यातमिति भावः ।

॥ इति सिद्धवत्कृतमेकप्रकारकमेतत्सूत्रार्थमनूद्य प्रकारान्तरेणैतत्सूत्रार्थकथनम् ॥

* * *

॥ अथ केषाञ्चित् (चिरन्तनवृत्तिकाराणां) एतत्सूत्रीयमन्यथाव्याख्यानमनूद्य तन्निराकरणम् ॥

२२ सु०— केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते 'प्राग्गुणिनां वियदादीनामुत्पत्तिरुक्ता, इदानीं रूपादीनां गुणानां दिक्कालादेश्चोत्पत्तिरुच्यते, सतो गुणादेरसम्भवो नोपपद्यते प्रतिज्ञाहान्यादिनाऽनुपपत्तेरि'ति । तदसत्, वियत्पदेनैव सर्वस्योपलक्षणात्, अभ्यधिकाशङ्काभावाच्च । वियत्पदस्य सजातीयभूतमात्रोपलक्षकत्वं न्याय्यम्, विजातीयगुणाद्युपलक्ष-

कत्वमयुक्तमिति चेन्न; सङ्गतिरेषा नाभ्यधिका शङ्का । रूपादीनामुत्पत्त्यश्रवणादिति चेन्न, प्रतिज्ञादिभ्यस्तदवगतेः । सङ्कोचस्तत्र कल्प्यत इति चेन्न, बाधकानुपन्यासादिति ।

परि०— सङ्गतिरेषेति । सजातीयचिन्तनानन्तरं विजातीयचिन्तेति प्राप्तत्वादित्यर्थः । **नाभ्यधिकेति** । पूर्वन्यायसिद्धत्वादिति भावः । अभ्यधिकाशङ्कां चोदयति **रूपादीनामिति** । वियदादेः 'आकाशः सम्भूत' इत्युत्पत्तिश्रवणवद्रूपादेस्तच्छ्रुतिर्नेति विशेषशङ्केति भावः ॥

गु०दी०— सङ्गतिरेषा नाभ्यधिकाशङ्का इत्यत्रैषा वियत्पदस्य सजातीयभूतमात्रोपलक्षणत्वं न्याय्यम् । न तु विजातीयगुणाद्युपलक्षणत्वमिति या गुणानां पृथगनुत्पत्तिकथने सम्भावनोक्ता एषा सङ्गतिरेव । न त्वभ्यधिकाशङ्का । अनुभूतियुक्तिश्रुतिभिरनादितया प्रसिद्धानामव्याकृताकाशादीनामुत्पत्तिकथने गुणेषु पुनः शङ्काऽनुदयादिति भावः । **रूपादीनामुत्पत्त्यश्रवणात्** इत्यत्र उत्पत्तेर्विशिष्याश्रवणं चेत् तादृशघटपटादिष्वनुत्पत्तिसंशयादर्शनेनानुपपन्नमेव वाक्यं स्यात् । अनन्तपदार्थानां प्रत्येकमुत्पत्तिकथने श्रुतेरपर्यवसानप्रसङ्गाद्वैयर्थ्याच्च । सामान्यतोऽप्यश्रवणं चेत्तत्राह **प्रतिज्ञादिभ्य इति** । **बाधकानुपन्यासात्** इत्यस्य विशिष्यानुत्पत्तिश्रवणरूपबाधकानुपन्यासादित्यर्थः ॥ २ । ३ । ३ ॥

यादु०— सङ्गतिरेषेति । अन्तरङ्गत्वात् सजातीयोत्पत्तिविचार एव प्रथमं शिष्यजिज्ञासाविषय इति वियत्पदेन सजातीयमेवोपलक्ष्य तदुत्पत्तिविचार एव पूर्वं कृतः । इदानीं विजातीयोत्पत्तिविचारप्रतिबन्धिकायां तस्यामपगतायां विजातीयोत्पत्तिविचारस्यावसर इति सङ्गत्युपपादकमेव विजातीयत्वं नाभ्यधिकाशङ्काप्रापकं उक्तहेत्वनाच्छादकत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— ननु वियत्पदेन रूपादिगुणानुपलक्ष्य तेषामप्युत्पत्तिर्निर्णीतेति न शक्यते वक्तुम् । 'अस्ति तु' इति सूत्रोक्तोत्पत्तिश्रुतिसद्भावरूपयुक्तेर्वियदादिगुणिषु सम्भवेऽपि न गुणेषु सम्भवति । कुत इति चेत् तत्राह **रूपादीनामिति** । तथा च उक्तन्यायेन रूपादिगुणानामुत्पत्तिनिर्णयस्याशक्यत्वमित्यभ्यधिकाशङ्कया एतदधिकरणमारभ्यत इति भावः । **प्रतिज्ञादिभ्यः** 'इदं सर्वमसृजते'त्यादिभ्यः ।

शे०चं०— चिरन्तनवृत्तिकाराणां व्याख्यानमनूद्य दूषयति **केचिदिति** ॥ **प्रतिज्ञाहान्यादिनेति** । गुणादेर्ब्रह्मकार्यत्वे ब्रह्मविज्ञानेन 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैरुक्तप्रतिज्ञासमर्थनस्य चोपपत्तावपि गुणादेर्ब्रह्मकार्यत्वभावेन तद्विज्ञानेन तद्विज्ञानासम्भवेनोक्तप्रतिज्ञाहान्यादिप्रसङ्गेनासम्भवानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **वियत्पदेनैवेति** । ततश्च वियत्पदोपलक्षितगुणादेर्ब्रह्मकार्यत्वस्य वियदधिकरणेनैव सिद्धेस्तदर्थस्याधिकरणस्य वैयर्थ्यमिति भावः । ननु यथा भवन्मते वियत्पदोपलक्षितस्यापि वायोर्न वियदधिकरणेन ब्रह्मकार्यत्वसिद्धिः । अत एव न तत्सिद्ध्यर्थस्य मातरिश्वाधिकरणस्य वैयर्थ्यं, तथा मत्पक्षेऽपि रूपादेर्न वियदधिकरणेन ब्रह्मकार्यत्वसिद्धिः । नापि तत्सिद्ध्यर्थस्यास्याधिकरणस्य

वैयर्थ्यमित्यतः 'तेजोबन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्य' इति श्रुतौ व्यवस्थितनित्यत्वमप्याकाशमनित्यत्वपक्षे निक्षिप्य वायोर्नित्यत्वाभिधानादाकाशदेवताया विनायकस्येव वायुदेवतायाः स्वरूपेण नित्यत्वं देहोत्पत्त्यादिना जन्मादिमत्त्वमिति व्यवस्थानुपपत्तेर्मुख्यैवानुत्पत्तिरित्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षिते उक्तव्यवस्थातिदेशेन सिद्धान्तार्थतया मातरिश्वाधिकरणसार्थक्यसम्भवेऽपि त्वत्पक्षे तादृशाभ्यधिकाशङ्काऽभावेन तन्निरासार्थत्वानुपपत्तेः वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशयेनाह **अभ्यधिकेति** । अभ्यधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भं समर्थयते **वियच्छब्दस्येति** ॥ **सङ्गतिरिति** । अन्तरङ्गत्वात् सजातीयोत्पत्तिविचार एव प्रथमं जिज्ञासार्थविषय इति वियत्पदेन सजातीयमेवोपलक्ष्य तदुत्पत्तिरेव पूर्वत्र विचारिता । अत्र तु विजातीयोत्पत्तिविचारप्रतिबन्धकशिष्यजिज्ञासाया अपगमाद्विजातीयोत्पत्तिविचारस्यावसर इति सङ्गत्युपपादकमेव विजातीयत्वं नाभ्यधिकाशङ्काप्रापकम् । उक्तहेत्वनाच्छादकत्वादित्यर्थः । ननु वियत उत्पत्तिश्रवणं सिद्धान्तसाधको हेतुः तस्य रूपादावसिद्धेः अस्त्येवोक्तहेत्वाच्छादकत्वमिति शङ्कते **रूपादीनामिति** ॥ **प्रतिज्ञादिभ्य इति** । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभ्य इत्यर्थः । तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान्यथानुपपत्त्यैव रूपादेरपि ब्रह्मकार्यत्वसिद्धेरधिकरणवैयर्थ्यमेवेति भावः । भवेदुक्तप्रतिज्ञादिभ्यो रूपादेर्ब्रह्मकार्यत्वावगतिः यद्युक्तप्रतिज्ञादिकमसङ्कुचितार्थं स्यान्न चैतदस्ति । तस्य रूपादिव्यतिरिक्तविषयकत्वेन सङ्कुचितार्थतया तेन तदसिद्धेरिति शङ्कते **सङ्कोच इति** । सङ्कोचस्य बाधकप्रमाणाधीनत्वेन प्रकृते च बाधकाभावेन प्रतिज्ञादेः सङ्कुचितार्थत्वमिति प्रतिज्ञादिभ्यस्तत्कार्यत्वावगतिरवर्जनीयैवेत्याह **नेति** ।

वा०र०— चिरन्तनवृत्तिकाराणामिति । भास्कराख्यवृत्तिकारस्येत्यर्थः । अत एवैतन्मतं ये तु गुणदिक्कालोत्पत्तिविषयमित्यादिना भामत्यामुक्तम् । कल्पतरौ चेदानीं तदुदीरितामधिकरणभङ्गीं भञ्जयतीति भास्करीयत्वेनोक्तम् । तत्र च तदुदीरितामित्यत्र तच्छब्देन भास्करस्य परामर्शात् । भास्करस्य भाष्यकारमते यदरुचिनिदानमित्यादिना भास्करस्य प्राक् प्रकृतत्वात् इति बोध्यम् । ब्रह्मकार्यत्वाभाव इति पाठः । नकारोऽधिकः । भास्करोक्तं प्रकृतहान्यादिविलक्षणं प्रतिज्ञाहान्यादिकं दर्शयति **गुणादेर्ब्रह्मेति** । **पूर्वपक्षित इति** । तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्येति शेषः । **प्रतिबन्धकेति** । बलवत्सजातीयसंवलनादिरूपेत्यर्थः ।

वि०— वियत्पदेनेति । प्राचीनसूत्र एव वियत्पदेन गुणानां दिक्कालादेश्चेति सर्वस्योपलक्षणादित्यर्थः । **सङ्गतिरेवैषेति** । वियत्पदं सजातीयोपलक्षणं विजातीयगुणाद्युत्पत्तिरत्रोच्यत इत्युक्तिः पूर्वाधिकरणसङ्गतिरूपैव न तु वियदधिकरणसिद्धान्तन्यायद्वारा अभ्यधिकाशङ्कारूपा । अतोऽभ्यधिकाशङ्काभावाद्व्यर्थमेतत्सूत्रं परस्येति भावः । अस्याभ्यधिकेत्याशयेन शङ्कते **रूपादीनामिति** । **सङ्कोच इति** । 'इदं सर्वमसृजते'त्यत्र सर्वशब्दस्य सङ्कोच इत्यर्थः ।

॥ इति केषाञ्चित् (चिरन्तनवृत्तिकाराणां) एतत्सूत्रीयमन्यथाव्याख्यानमनूद्य तन्निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ अन्येषां (रामानुजीयानां) एतत्सूत्रीयमन्यथाव्याख्यानमनूद्य तन्निराकरणम् ॥

२३ **सु०— अन्ये त्वेवं व्याकुर्वते 'ब्रह्मण एवासम्भवो न तु तद्व्यतिरिक्तस्य, प्रतिज्ञाहान्यादिप्रसङ्गेनानुपपत्तेरि'ति । एतदप्यसत्, पूर्वेणैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् । वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिप्रतिपादनमुपलक्षणार्थमिति ज्ञापयितुमेतदिति चेन्न, प्रतिज्ञाहान्याद्युपन्यासेनैव तज्ज्ञापनसिद्धेः, समानन्यायोपलक्षणस्य मीमांसायां सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् । अन्यथाऽतिदेशोऽभ्यधिकाशङ्काभ्यूहनवैयर्थ्यात् । इत्युक्त एव सूत्रार्थः । एतदेव ज्ञापयितुं भगवता आचार्येण प्रागेव 'नैव किञ्चिदि'त्युपसंहृतम् ॥**

परि०— अन्ये त्विति । रामानुजीयाः । तद्व्यतिरिक्तस्य महदादेरित्यर्थः । तथा च महदादेरुत्पत्तिपरमेतदित्याहुरित्यर्थः ॥ **समानन्यायेति** । समानन्यायविषयोपलक्षणस्येत्यर्थः ॥

यादु०— समानन्यायेति । बहुव्रीहिरयं, तेन समानन्यायविषयोपलक्षणस्येत्यर्थः ॥

वं०प०— अन्यथेति । समानन्यायाक्रान्तस्यापि वक्तव्यत्व इत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । पूर्वेणेदं गतार्थं समानन्यायत्वादिति शङ्कायां तत्राभ्यधिका शङ्का प्रदर्श्यते । सा न स्यादित्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । भगवदितरपदार्थोत्पत्तिर्वियदधिकरण एव निर्णीतेत्येतदेव प्रमेयमित्यर्थः ॥

शे०चं०— रामानुजीयं व्याख्यानमनूद्य दूषयति **अन्ये त्विति** ॥ **तद्व्यतिरिक्तस्येति** । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य महदहङ्कारादेरित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञाहान्यादिप्रसङ्गेनेति** । महदादिप्रपञ्चस्य वियदधिकरणोक्तैरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिन्यायैरवगतब्रह्मकार्यभावस्यानुत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **पूर्वेणैवेति** । वियदाद्यधिकरणेनैवेत्यर्थः । तथा चास्य वैयर्थ्यमिति भावः । **उपलक्षणार्थं** समानन्यायोपलक्षणार्थम् । असति एतस्मिन्वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिप्रतिपादनस्य तन्मात्रपरत्वस्यैव विज्ञानप्रसक्तेरिति भावः ॥ **प्रतिज्ञाहान्याद्युपन्यासेनैवेति** । भवेदेतदेवं यद्यसत्ये तस्मिन्वियदाद्युत्पत्तिप्रतिपादनस्य तन्मात्रपरत्वं प्रतीयत इति स्यात् । न चैतदस्ति । तदधिकरणोक्तैरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिन्यायैरेव सामान्यन्यायोपलक्षकत्वस्य विज्ञानसिद्धेरित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । आनन्दमयाधिकरणादावित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । सूत्रोपात्तवियदादिपदानां तत्तन्मात्रपरत्वमङ्गीकृत्य समानन्यायानुपलक्षणत्व इत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । प्रागनुक्ततत्तच्छब्दसमन्वयप्रतिपादकतया अर्थवत्त्वेन गतार्थत्वशङ्काया एवानुदयादिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । मातरिश्वाधिकरण एवेत्यर्थः ॥

वा०र०— प्रतिज्ञाहान्याद्युपन्यासेनैवेति इति प्रतीकोपादानानन्तरं भवेदेतदेवमित्यादिः पाठः । प्रतीकोपादानाभावो लेखकदोषात् ।

वि०— पूर्वेणैवेति । वियदाद्यधिकरणेनेत्यर्थः । प्रतिज्ञाहान्यादिहेतूक्तिमात्रेण कथं वियदादिपदस्योपलक्षणत्वे ज्ञापनमित्यत आह **समानन्यायेति** ।

॥ इति अन्येषां (रामानुजीयानां) एतत्सूत्रीयमन्यथाव्याख्यानमनूद्य तन्निराकरणम् ॥

॥ इति असम्भवाधिकरणम् ॥

॥ २-३-३ ॥

* * *

॥ अथ व्यतिरेकाधिकरणम् ॥
॥ २-३-१३ ॥

ब्र०सू०— ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥

॥ अथ एतदधिकरणीयार्थैकदेशस्य पूर्वाधिकरणीयैकसूत्रेण गतार्थत्वेऽपि तत्सहितार्थान्तररूपेश्वरसर्वस्वातन्त्र्यस्योपपादकत्वेनापि सङ्गतिज्ञापकतया सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ तत्र एतदधिकरणीयार्थान्तररूपेश्वरसर्वस्वातन्त्र्यस्योपपादकत्वेनापि सङ्गतिज्ञापकतया सूत्रव्याख्यानम्, सूत्राभिप्रायसहितम् ॥

२४ **सु०—** अत्र योगिनां स्वरूपेणैवानेकत्वमुपपाद्यते । तस्य च **अविरोधश्चन्दनवत्** इत्युक्तार्थोपपादकतया सङ्गतौ स्थितायां **असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः** इति यदीश्वरस्य सर्वस्वातन्त्र्यमुक्तं तदुपपादकत्वेनापि सङ्गतिं ज्ञापयंस्तथा सूत्रं व्याचष्टे **अच्छेद्यस्यापीति** ।

अनु०— अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः ।
कृत्वा भोगान् प्रदायैव चैक्यमापादयेत् पुनः ।
अत ईशवशं सर्वं चेतनाचेतनं जगत् ॥

भोगांश्च इति सम्बन्धः । **ऐक्यमेव** इति एवशब्दान्वयः । ऐक्यं एकरूपत्वम्, स्वरूपैक्यस्य विभागेऽपि सत्त्वात् । **सर्वमीशवशम्** । तथा च 'स एव स्वतन्त्र' इति वाक्यशेषः ।

परि०— **योगिनामिति** । सौभरिप्रभृतीनाम् । स्वरूपेणैव न तूपाधिभेदेनेत्यर्थः । मूलोक्तदिशाऽसम्भवस्त्विति नयानन्तर्यप्रतीतिनिरासायाह **उक्तार्थोपपादकतयेति** । 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि'ति पूर्वाधिकरणगुणसूत्रे चन्दनबिन्दुदृष्टान्तेन अंशतो व्याप्त्युक्त्या प्राप्तमनेकांशत्वं यत्तदुपपादकतयेत्यर्थः ।

गु०दी०— ऐक्यमेकरूपत्वम् इत्यत्र एकरूपत्वमेकत्वसङ्ख्याक्रान्तरूपत्वम् । **स्वरूपैक्यस्य विभागेऽपि सत्त्वात्** इत्यत्र **स्वरूपैक्यस्य** स्वरूपेण सहांशानामत्यन्ताभेदस्य ॥ २ । ३ । ४-१३ ॥

यादु०— स्वरूपेणैवेति । नोपाधिभेदेनेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थेति** । चन्दनदृष्टान्तेन जीवस्यांशतो देहव्याप्त्यभिधाने यत्तस्यानेकांशत्वं लब्धतदुपपादकमेतदधिकरणमिति सङ्गतौ स्थितायामित्यर्थः ॥

वं०प०— व्याख्याने निमित्तमाह **स्वरूपैक्यस्येति** । **तत्रैव** अच्छेद्यं छित्वा भोगं प्रदाय पुनरेकता-सम्पादन एव ॥

शे०चं०— अव्यवहितपूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमनभिधाय व्यवहिताधिकरणेन तदभिधानादस्याधिकरण-स्याव्यवहिताधिकरणस्य सङ्गत्यभावमाशङ्क्य, भवेदेतदेवं यद्यच्छेद्यस्येत्यादिभाष्यं व्यवहितमात्रसङ्गतिकथनपरं स्यात् । न चैवम् । अव्यवहितपूर्वाधिकरणोक्तार्थोपपादकतया तत्सङ्गतेरपि सद्भावात् किन्तु व्यवहितेनापि सङ्गतिरस्तीत्यभिप्रायकमेव । उभयसङ्गतत्वेऽप्यव्यवहितत्वादेव तदधिकरणसङ्गतेः स्पष्टज्ञानत्वादनुक्तिः । व्यवहितत्वाच्चासम्भवस्त्वित्यधिकरणेन सङ्गतेरस्पष्टज्ञानत्वादुक्तिरित्यतो न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रेत्य सङ्गतिजिज्ञा-सोत्थापनाय एतदधिकरणप्रतिपाद्यं वदन्नेव तस्याव्यवहिताधिकरणसङ्गतिं च दर्शयन्नेव व्यवहितेनापि सङ्गति-रस्तीत्यभिप्रायकत्वं च भाष्यस्य सूचयन्नेव व्यवहितसङ्गत्युपदर्शनपरतया भाष्यं सङ्गमयति **अत्रेति** । **स्वरूपे-णैवेति** । न त्वौपाधिकभेदेनेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थोपपादकतयेति** । चन्दनदृष्टान्तेन जीवस्यांशतो देहव्याप्तिप्रति-पादनेन यत्तस्यानेकांशत्वं लब्धं तदुपपादकतयेत्यर्थः । **भोगांश्चेतीति** । अनेन च 'ऐक्यमापादयेदि'त्यत्रत्य-चशब्दस्य न यथाश्रुतसम्बन्धः किन्तु भोगांश्चेत्येवंरूपेण भोगानित्यनेनैवेति न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । प्रदायैवेत्यत्रैवकारस्य वैयर्थ्यादिप्रसङ्गेन यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेस्तत्सार्थक्यं सूचयन् अपेक्षितसम्बन्धं दर्शयति **ऐक्यमेवेति** । ऐक्यशब्दस्य स्वरूपैक्यार्थताभ्रान्तिपरिहारायार्थमाह **ऐक्यमेकरूपत्वमिति** । अविभागवत्त्व-मित्यर्थः । स्वरूपैक्यार्थत्वमेव किन्न स्यादित्यत आह **स्वरूपैक्यस्येति** । ततश्च तस्यापाद्यत्वानुपपत्तेरतदर्थता ऐक्यशब्दस्येति भावः । भगवतः स्वातन्त्र्यस्यात्रानुक्तेर्न तदुपपादकत्वमस्येत्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन स्वातन्त्र्योप-पादकतामुपपादयति **तथा चेति** ।

वा०र०— अव्यवहिताधिकरणस्य सङ्गत्यभावमाशङ्क्येति । अव्यवहिताधिकरणसङ्गत्यन-भिधानप्रयुक्तसङ्गत्यभावशङ्कायां तत्परिहाराय इत्यर्थः । **तेन सङ्गत्यभावमिति** । द्वितीयोपपत्तिः इत्याशङ्क्ये-त्यर्थः । **आपाद्यत्वेति** । आपादयेत् इत्युक्तापाद्यत्वेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— स्वरूपेणैवेति । न तु स्वान्येन सह स्वस्यानेकत्वं नापि स्वस्यैवोपाधिभेदेनेत्यर्थः । **उक्तार्थेति** । चन्दनदृष्टान्तेनोत्तमजीवस्यांशतो व्याप्त्यभिधाने यदनेकांशत्वं लब्धं तदुपपादकमेतदधिकरणमिति सङ्गतौ स्थितायामित्यर्थः । स्वातंन्त्र्योपपादकतासिद्धये अध्याहरति **तथा चेति** ।

चषकः— स्वरूपेणैवेति । नोपाधिभेदेनेत्यर्थः ।

॥ इति एतदधिकरणीयार्थान्तररूपेश्वरसर्वस्वातन्त्र्यस्योपपादकत्वेनापि सङ्गतिज्ञापकतया सूत्रव्याख्यानम्, सूत्राभिप्रायसहितम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तसूत्रार्थस्य उक्तसूत्राभिप्रायानापादकत्वशङ्का, तच्छङ्कापरिहारश्च ॥

२५ **सु०—** नन्वन्यैश्छेत्तुमशक्यं छित्त्वा तेषामपि भागानां भोगशक्तिं प्रदाय यदि पुनरेकतामापादयति हरिः तर्हि तत्र तस्य सामर्थ्यं ज्ञायताम्, कार्यस्य कारणशक्तिं विनाऽनुपपत्तेः । 'सर्वं जगदीशवशमि'ति तु कथमित्यत आह **अविभागमिति** ।

अनु०— अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ।
किमशक्यं परेशस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥

यथा लोके किञ्चिदद्भुतं कार्यं कृतवतः तथाभूतेऽन्यत्रापि कार्यशक्तिः सम्भाव्यते तथा अत्यन्ताघटितमिदं घटयतो जगन्नाथस्य सर्वत्रापि शक्तिसम्भावना युक्तैवेति भावः । नन्वत्र सूत्रे जीवस्यानेकत्वापत्तिमात्रमुच्यते न तु तस्याः परमेश्वरायत्तत्वम् । तत्कथमनेन तस्य सर्वैश्वर्यावगतिरित्यत आह **इति हीति** । 'तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति । सोऽचिन्त्यः परमो गरीयान्', 'अचिन्त्ययेशशक्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदे'ति सूत्रोपात्ताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां यस्मादेवम् **अभिधीयते**, तस्मात् सूत्रेणाप्येवमेवमभिधीयते; प्रतिज्ञाप्रमाणयोरेकार्थताया आवश्यकत्वादिति ॥

परि०— भाष्योक्तश्रुतिस्मृती आह **तं यथेति** । हिशब्दार्थो **यस्मादिति** । आवृत्त्या योजयति **सूत्रेणाप्येवमिति** ॥ **प्रतिज्ञाप्रमाणयोरिति** । व्यतिरेक इति प्रतिज्ञा तथा च दर्शयतीति प्रमाणम् ॥

शे०चं०— इति तु कथमिति । सर्वत्र सामर्थ्यज्ञापकाभावादिति भावः ॥ **सम्भावनायुक्तेरिति** । वराहगृध्रादिषु दूरस्थशब्दरूपग्रहणसमर्थेष्वपि तथाविधरसादिग्रहणसामर्थ्यस्यादृष्टत्वेन· योऽशक्यमेकं करोति स तथाविधमपरमपि करोत्येवेति व्याप्तेरभावेनानुमानत्वासम्भावनत्वोक्तेरिति ध्येयम् ॥

वा०र०— योऽशक्यमेकमिति पाठः ।

वि०— किमशक्यमित्याक्षेपाभिप्रायमाह **यथा लोक इति** । **प्रतिज्ञाप्रमाणयोरिति** । व्यतिरेक इति प्रतिज्ञायाः तथा हि दर्शयतीत्यत्रोक्तप्रमाणस्येत्यर्थः ।

॥ इति उक्तसूत्रार्थस्य उक्तसूत्राभिप्रायानापादकत्वशङ्का, तच्छङ्कापरिहारश्च ॥

॥ इति एतदधिकरणीयार्थैकदेशस्य पूर्वाधिकरणीयैकसूत्रेण गतार्थत्वेऽपि तत्सहितार्थान्तररूपेश्वरसर्वस्वातन्त्र्यस्योपपादकत्वेनापि सङ्गतिज्ञापकतया सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥

॥ २-३-१३ ॥

***

॥ अथ पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥
॥ २-३-१४ ॥

ब्र०सू०— ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥

॥ अथ जीवात्मनः परमात्मना आत्यन्तिकभेदसमर्थनम् ॥
॥ तत्र उक्तार्थेऽधिकाशङ्कामूलकपूर्वपक्षोत्थापनम् (श्रुतिभिश्चानुमाबलाज्जीवात्मपरमात्मनोरभेदशङ्का) ॥
॥ तत्रापि अवतरणिकापूर्वकमनुव्याख्यानगतकतिपयशब्दानामर्थप्रदर्शनम् ॥

२६ **सु०—** अत्र जीवात्मनः परमात्मना आत्यन्तिको भेदः समर्थ्यते ।

"स्यादेतत् । यथा हि प्रत्यक्षादिप्रमा(णैरव)णावधृत(देवदत्त)सिंह(देवदत्त)भेदस्य पुंसः 'सिंहो देवदत्त' इति वाक्यश्रवणेऽपि न सिंहदेवदत्तस्वरूपैक्यप्रतिपत्तिर्भवति किन्नाम गौण एवायं प्रयोग इत्यध्यवस्यति तथा **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा** इत्यादिभिः **व्यतिरेको गन्धवत्** इत्यन्तैः सूत्रैः जीवात्मपरमात्मभेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनोपपादितत्वात् तत्त्वमस्यादिश्रुतिशतेनापि न तदभेदप्रतिपत्तिरुत्पत्तुमलम्, किन्तु गौणार्थ एव श्रुतय एव इति निश्चयो भवेत्, अतः प्रापकाभावान्नेदमधिकरणमारम्भणीयमि"त्यतोऽधिकाशङ्कां दर्शयन् पूर्वपक्षयति **एवं स्थितेऽपीति** ।

अनु०— एवं स्थितेऽपि जीवैक्यं केचिदाहुः परात्मना ।
तद्योऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुमाबलात् ॥

एवम् अतीतग्रन्थोक्तन्यायेन जीवात्मपरमात्मनोर्भेदे निश्चिते **अपि** इत्यर्थः । स्मृतिभिश्चेति **चार्थः**, **अनुमानबलाच्चेति** वा सम्बन्धः ।

परि०— **आत्यन्तिक इति** । अभेदासहिष्णुभेद इति वा पारमार्थिक इति वा मुक्तावप्यनिवर्त्य इति वार्थः ।

यादु०— आत्यन्तिकेति । आत्यन्तिकमोक्षपर्यवसायी ।

शे०चं०— अधिकरणप्रतिपाद्यमाह **अत्रेति** । नन्वेवं स्थितेऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनेनाधिकरणारम्भसमर्थनपरत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रागनुक्तस्य जीवपरमात्मनोरात्यन्तिकभेदस्य समर्थनेनैवाधिकरणारम्भसिद्ध्या गतार्थताशङ्काऽनुदयेन तन्निरासकाभ्यधिकाशङ्काया अनपेक्षितत्वेन तयाऽधिकरणारम्भसमर्थनस्याकर्तव्यत्वादित्याशङ्क्यातीतग्रन्थेन जीवपरमात्मनोरात्यन्तिकभेदस्य समर्थितत्वेन गतार्थशङ्कोदयसम्भवेन तन्निरासकाभ्यधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भसमर्थनं युक्तमेवेत्यभिप्रेत्य अभ्यधिकाशङ्कोपदर्शकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्प्रयोजकीभूतां गतार्थताशङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदिति** । श्रुतिभिश्चेति चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धे उक्तसमुच्चायकत्वासम्भवादनुक्तसमुच्चयार्थतया 'पौराणानि च वाक्यानी'त्युत्तरग्रन्थानुरोधेन तं व्याचष्टे **स्मृतिभिश्चेति चार्थ इति** । अस्मिन्पक्षे अनुक्तसमुच्चायकता भवतीत्यपरितोषात् भिन्नक्रमतामाश्रित्योक्तसमुच्चायकतयाऽपि तं व्याचष्टे **अनुमानबलाच्चेति वा सम्बन्ध इति** ।

।। इति अवतरणिकापूर्वकमनुव्याख्यानगतकतिपयशब्दानामर्थप्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ अनुव्याख्यानस्याभिप्रायप्रदर्शनम् ।।

२७ **सु०— एतदुक्तं भवति । ''यद्यपि भेदः प्राक् समर्थितः तथापि जीवः परमात्मना अभिन्न एव । 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्', 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिश्रुतेः । 'अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत् ततः कारणकार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ती'त्यादिस्मृतेश्च । न चैताः श्रुतयः स्मृतयश्च गौणार्था योज्याः; उपक्रमादिबलेन तात्पर्यावधारणात्, बलवद्बाधकाभावाच्च । उपन्यस्तानि तु प्रमाणान्याविद्यकमिथ्याभेदविषयतयाऽपि सम्भवन्ति, तथा चानुमानम् 'विमतो भेदो मिथ्या भेदत्वाच्चन्द्रभेदवदि'ति । न च 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति' इति मुक्तावपि भेदोक्तिर्बाधिका, तस्या अवान्तरविषयत्वोपपत्तेः । न च परममुक्तौ भेदे प्रमाणमस्ति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्', 'विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति । आविमुक्तेस्तु भेदः स्याज्जीवस्य परमस्य च । ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावत' इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽपवदन्ति च परममुक्तौ जीवपरभेदमिति'' एवं केचिद्वादिनो वदन्ति । अतो युक्तस्तन्निराकरणायाधिकरणारम्भ इति ।**

परि०— अहं हरिरिति चेतनाभेदः । इदं सर्वं जनार्दन इति जगदभेदः । **द्वन्द्वगदाः** शीतोष्णादिरोगाः ॥ **उपक्रमादिबलेनेति** । ते चोपक्रमादयो भाष्यटीकयोर्दर्शिता इति भावः ॥ **उपन्यस्तानीति** । जीवपरभेदसाधकत्वेनेति भावः । ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिषु उक्तब्रह्मशब्दादीनीत्यर्थः ॥ **आविद्यकमिथ्येति** । आविद्यकत्वान्मिथ्येत्यर्थः ॥ **तथा चानुमानमिति** । अनुमानं च तथाऽस्तीत्यर्थः । यद्वा श्रुतिसाहाय्ये सत्यनुमानमुच्यत इत्यर्थः । आनन्दमयनयान्तिमसूत्रे मुक्तावपि भेदस्याभिमतत्वेनोक्तत्वात् तद्विरोध इति शङ्कते **न चास्मिन्नस्य चेति** ॥ **अवान्तरेति** । अवान्तरमुक्तीत्यर्थः ।

यादु०— **गद**शब्दो रोगवाचकः ।

शे०चं०— ननु जीवात्मपरमात्मभेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनोपपादितत्वात् तदभेदबोधकस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य सिंहो देवदत्त इत्यादिप्रयोगवत् गौणप्रयोगत्वादनुमानस्य च पावकशैत्यानुमानवत् कालात्ययापदिष्टत्वान्नाभेदप्रापकत्वमिति कथमियमभ्यधिकाशङ्केत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **गौणार्था योज्या इति** । योग्यताविरहेण मुख्यतो जीवात्मपरमात्मनोरभेदबोधकत्वासम्भवादिति भावः ॥ **तात्पर्यवत्त्वावधारणादिति** । तथा च नोपचरितार्थत्वकल्पना युक्तेति भावः । ननु सत्स्वपि तात्पर्यलिङ्गेषु प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् प्रस्तरादिवाक्यवत् 'सोमेन यजेते'त्यादिवच्च न तत्त्वमस्यादिवाक्यानामद्वैतपरत्वम् । अन्यथा कुरूपं अशूरं चोद्दिश्य अहो दर्शनीयेति शूर इति च शतकृत्वः प्रयुक्तस्य वाक्यस्यापि तत्परत्वप्रसङ्गादित्यतो बलवद्बाधकभावाभावाभ्यां वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रहो युक्त इत्याह **बलवद्बाधकाभावाच्चेति** । ननु भेदग्राहकं प्रत्यक्षादिकमेव बलवद्बाधकं भविष्यतीति कथं तदभाव इत्यतरस्तस्य भ्रमत्वान्न बाधकता सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तस्य भ्रमतामुपपादयति **उपन्यस्तानीति** । भवेन्मिथ्याभूतभेदविषयतया प्रत्यक्षादेर्भ्रमत्वकल्पनं यदि भेदस्य मिथ्यात्वमेव सिद्धं स्यान्न च तदस्ति तत्प्रमाणाभावादित्यत आह **तथा चेति** । एतदनुमानविवरणं चोत्तरत्राकर एव स्पष्टम् । ननु नानेनानुमानेन जीवपरमात्मनोर्भेदमिथ्यात्वसिद्धिः । अनुमानस्य तद्भेदश्रुतिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । न च भेदश्रुतेर्मिथ्याभूतवेदप्रतिपादकत्वेनाप्रमाणत्वान्न बाधकत्वमिति वाच्यम् । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्ये'त्यादौ परमेश्वरसामीप्यस्य 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यादौ तत्साहित्यस्य च भेदाविनाभूतस्य मुक्तत्वाभिधानेन मुक्तावपि भेदसिद्धेः । मुक्तौ शिष्यमाणस्य च भेदस्यात्मस्वरूपवदमिथ्यात्वस्यैव वक्तव्यत्वेन भेदश्रुतेर्मिथ्याभूतभेदविषयत्वासम्भवेन पारमार्थिकभेदविषयत्वसिद्ध्या तद्बाधसम्भवादित्याशङ्कते **न चेति** । अनुमानस्य परममुक्तौ भेदाभावविषयत्वादुदाहृतभेदश्रुतेश्चापरमुक्तिविषयत्वेन भिन्नविषयतया परस्परवार्तानभिज्ञयोर्विरोधस्यैवाभावेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेरित्याशयेन परिहरति **तस्या इति** । अस्तु तर्हि परममुक्तावेव भेदप्रमाणबाधोऽभेदानुमानस्येत्यतो भवेदेवं यदि तादृशं प्रमाणं स्यान्न च तदस्तीत्याह **न चेति** । न केवलं परममुक्तौ भेदो न श्रौत इत्येव किन्तु तदभाव एव श्रौत इत्यभिप्रेत्य तत्र श्रुतिस्मृतीरुदाहरति **यत्र त्वित्यादि** ।

वा०र०— न तदितीति । तच्छब्देनानर्थकमित्येतत् परामृश्यते । तथा च नानर्थक्यमित्यर्थः । **आकर एव स्पष्टमिति** । मिथ्यैव विमतो भेदः इत्येतद्व्याख्यावसरे इति शेषः । **परममुक्तावेवेति** । परम-मुक्तावेव भेदे यत्प्रमाणं तद्विरोध इत्यर्थः ।

विट्ठ०— ननु श्रुतिभिश्चेत्युक्तिर्नाधिकरणारम्भप्रयोजकपूर्वपक्षप्रापिका । श्रुतीनां गौणार्थनिश्चायक-सद्भावस्योक्तत्वात् । मुक्तावपि भेदस्य प्राक्प्रतिपादितत्वाच्चेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **द्वन्द्वगदा इति** । शीतोष्णलाभा जयाजयादिद्वन्द्वाख्यरोगा इत्यर्थः । **यत्र त्वस्येति** । यत्र मुक्तावस्य जीवस्यैवात्मैव सर्वमासी-दात्मव्यतिरिक्तं किमपि नासीत् तदा केन कं पश्येदित्यर्थः ।

चषकः— अध्यवस्यति निश्चिनोति ।

॥ इति अनुव्याख्यानस्याभिप्रायप्रदर्शनम् ॥
॥ इति उक्तार्थेऽधिकाशङ्कामूलकपूर्वपक्षोत्थापनम् (श्रुतिभिश्चानुमाबलाज्जीवात्मपरमात्मनोरभेदशङ्का) ॥

* * *

॥ अथ सिद्धान्तरूपसूत्रव्याख्यानम् ॥
॥ तत्र जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्य श्रुत्युपदिष्टत्वम्
(एतदधिकरणीय'पृथगुपदेशात्'इतिप्रथमसूत्रव्याख्यानरूपम्) ॥

२८ **सु०— एवं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयत् सूत्रं व्याचष्टे न तदिति ।**

अनु०— न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते ।

तत् जीवस्य परमात्मैक्यम्, **न युक्तम्,** किन्तु **पृथगेव** जीवात्मपरमात्मानौ । कुतः, **यतो विष्णुः** जीवाज्जीवश्च विष्णोः 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घादि'त्यादिश्रुति(स्मृति)भिः **पृथगेव अभिधीयते,** तस्मादित्यर्थः ।

परि०— विष्णुरित्युपलक्षणं मत्वाह **जीवश्चेति** ॥

यादु०— 'भिन्न एव जीव' इति भाष्यानुसारेणाह **जीवश्च विष्णोरिति** । तथा च यतो विष्णुरित्येत-दुपलक्षणमिति भावः ॥

शे०चं०— 'भिन्नो जीव' इति भाष्यानुरोधेन यतो विष्णुरित्येतदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **यतो विष्णुर्जीवाज्जीवश्च विष्णोरित्यादिना** ॥

विठ्ठ०— यतो विष्णुरित्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह **जीवश्च विष्णोरिति** । 'भिन्न एव जीव' इति भाष्योक्तेरिति भावः ।

* * *

॥ अथ पूर्वपक्षस्य सङ्क्षेपतो निराकरणे जीवेशयोरविद्याऽकल्पितभेदप्रतिपादकैकश्रुत्युदाहरणम् ॥

२९ **सु०— नन्वेताः श्रुतिस्मृतयोऽविद्याकल्पितभेदविषयतयाऽन्यथासिद्धाः न तात्त्विकभेदसिद्ध्यै प्रभवन्तीत्युक्तमिति चेत् मा त्वरिष्ठाः, निराकरिष्यामः श्रुत्यादेः अतत्त्वावेदकत्वम् इत्याशयवानकल्पितभेदविषयां श्रुतिमुदाहरति प्रज्ञेति ।**

अनु०— प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति मुक्तौ भेदोऽभिधीयते ।

'एष ब्रह्मैष प्रजापतिरिन्द्र' इत्यादिना विश्वप्रपञ्चमनूद्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति तस्य प्रज्ञाख्यब्रह्मनेतृकत्वमभिधाय 'नेतृनेतव्यभावस्य कल्पितत्वादि'त्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति श्रुत्या मुक्तौ अपि जीवपरयोः भेदोऽभिधीयते । अलोको मुक्तोऽपि प्रज्ञानेत्रो ब्रह्मनेतृक इति । नीयतेऽनेनेति नेत्रम्, दाम्नीत्यादिसूत्रात् । प्रज्ञा च ब्रह्म, 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति वाक्यशेषात् ।

न चात्र लोक इति पदं छेद्यम्, जनभुवनदेहरूपस्य लोकस्य प्रागेव ब्रह्मनेतृकत्वस्योक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । न च नेतृनेतव्ययोरभेदः क्वचिदस्ति । न चावान्तरमुक्तिविषयेयं श्रुतिः, तत्र लोकातीतताऽयोगात्, देहेन्द्रियादिवैकल्यं खल्वलोकत्वम् । परममुक्तौ चानुवर्तमानो भेदो नाविद्याकल्पितो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गादिति ।

परि०— **निराकरिष्याम इति** । 'अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्ये'त्यादाविति भावः । यद्वा 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथमि'ति भक्तिपादे निराकरिष्याम इत्यर्थः । अलोको देहविधुर इत्युपेत्याह **अलोको मुक्तोऽपीति** । णी(नी)ञ्प्रापण इत्यस्मात् करणे ष्ट्रन्प्रत्यय इत्यत्र

तृतीयाध्यायद्वितीयपादीयपाणिनीयसूत्रं पठति **दाम्नीति** । 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करण' इति सूत्रात् ष्ट्रन्प्रत्यये षकारनकारयोर्लोपे 'पुगन्ते'ति गुणे धातुणकारस्य नकारे नेत्रमिति रूपमित्यर्थः । प्रज्ञा च वैष्णवी । सा च करणम् । प्रज्ञाप्रज्ञावतोरभेदस्य प्रज्ञानं ब्रह्मेति वाक्यशेषसिद्धतया ब्रह्मनेतृक इति कर्तृप्रत्ययान्तेन व्याख्यानं युक्तमिति भावः । **जनभुवनदेहेति** । लोकस्तु भुवने जन इत्यभिधानादिति भावः । 'अस्माल्लोकात्प्रेत्ये'त्यादौ देहे लोकशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमित्यत्रेत्यर्थः । भेदविषयकत्वं व्यनक्ति **न च नेतृनेतव्ययोरिति** । मिथ्याभेदविषयकत्वं निराह **परममुक्तौ चेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । आत्मस्वरूपज्ञानानन्दयोरविद्यानिवृत्तेश्च आविद्यकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

यादु०— दाम्नीत्यादिसूत्रादिति । 'दाम्नीशसयुयुजुस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकरण' इति सूत्रादित्यर्थः । एभ्यो धातुभ्यः करणे ष्ट्रन्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु दात्रं नेत्रं शास्त्रमित्यादि । तथा चानेन सूत्रेण 'नीञ् प्रापण' इत्यस्मात्करणे ष्ट्रन्प्रत्यये प्रत्ययादेः षस्य लोपे गुणे च सति नेत्रमिति रूपमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि ब्रह्मनेतृक इति पूर्वमुक्तत्वाद्ब्रह्म कर्तृ, न करणम् । तथाऽपि करणान्तर्यामिरूपेण करणत्वमपि तस्यास्तीति ज्ञातव्यम् ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तत्रानुवर्तमानस्य ब्रह्मणोऽप्यविद्याकल्पितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वं०प०— सूत्रादिति । नीञ् प्रापणे ञकारोऽनुबन्धार्थः । तथा चास्मात् ष्ट्रन्प्रत्यये न् इत्यस्य लोपे 'षः प्रत्ययस्य' प्रत्ययस्यादेः षस्य लोपः स्यादिति षकारलोपे नीञ् इति स्थिते गुणे नेत्रेति प्रातिपदिकम् । 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यभिधानमभिप्रेत्याह **जनेति** । **प्रागेवेति** । 'एष ब्रह्म एष इन्द्र' इत्यादिना प्रागेवेत्यर्थः ॥ **लोकातीतेति** । अलोकपदोक्तेत्यर्थः ।

शे०चं०— निराकरिष्याम इति । 'अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यती'त्यादिना अस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः । कथं प्रज्ञानेत्रपदाद्ब्रह्मनेतृकत्वस्य लाभ इत्यतो नेत्रशब्दार्थमाह **नीयतेऽनेनेति नेत्रमिति** । नीञ् प्रापण इत्यस्मात् करणे ष्ट्रन्प्रत्यये प्रत्ययादेः षस्य षप्रत्ययस्येतीत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे च सति नेत्रमिति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । नयतेः करणे ष्ट्रन्प्रत्ययस्यालाक्षणिकत्वं परिहरति **दाम्नीत्यादिसूत्रादिति** । आदिपदेन 'शशयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करण' इति सूत्रशेषपरिग्रहः । दाबादिभ्यो धातुभ्यः करणे कारकेषु ष्ट्रन्प्रत्ययो भवतीत्युदाहृतसूत्रार्थः । ननु नेत्रशब्दस्योक्तनिर्वचनाश्रयणेऽपि प्रज्ञानेतृकत्वमेव ततः सिद्ध्येन्न ब्रह्मनेतृकत्वमित्यतोऽत्र वाक्ये प्रज्ञाशब्दस्य ब्रह्मपरत्वाद्युक्तोऽनेन ब्रह्मनेतृकत्वस्य लाभ इत्याशयवानाह **प्रज्ञा चेति** । कुतः सामान्यपदस्यास्य ब्रह्मरूपविशेषपरत्वमित्यतो घृतशब्दसन्निहिताक्ताशब्दस्य घृतरूपविशेषपरत्वदर्शनेन विशेषशब्दसन्निहितसामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वनियमात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य कथमत्र विशेषशब्दसन्निधानमित्यतो विशेषशब्दोपेतं वाक्यशेषमुदाहरति **प्रज्ञेति** ॥ **न च**

इति । तथा च मुक्तस्य ब्रह्मनेतृकत्वासिद्धेर्न मुक्तौ भेदाभिधायकत्वमस्येत्याशयः । नन्वनया श्रुत्या नेतृनेतव्यभावोक्तावपि भेदानुक्तेः कथं भेदाभिधायकत्वमित्यतो नेतृनेतव्यभावस्य भेदाविनाभूतत्वाद्भेदाविनाभूतधर्माभिधायकस्य तद्व्यापकभेदगमकताया अपि सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि नेतृनेतव्यभावस्य भेदाविनाभावः सिद्धः स्यात् स एव तु कुतः सिद्ध इत्यतोऽव्यभिचारादेव तत्सिद्धिरित्याह **न चेति** । येनोक्तनियमो भज्येतेति भावः ॥ **न चेति** । ततश्चाविद्याकल्पितभेदविषयतया अन्यथासिद्धत्वात् उदाहृतश्रुतेर्न तात्त्विकभेदसाधकतेति भावः । नन्वस्त्वस्याः परममुक्तिविषयत्वं तथाऽपि तत्र कल्पितभेदविषयत्वमेव किन्न स्यादित्यत आह **परमेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तत्रानुवर्तमानस्य ब्रह्मणोऽप्यविद्याकल्पितत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वा०र०— नीयतेऽनेनेति नेत्रमिति इति प्रतीकोपादानेन भाव्यम् । मीयते इति लेखकप्रमादात् । **सूत्रशेषेति** । तृतीयाध्यायसूत्रशेषेत्यर्थः । **दाबादिभ्यः इति** । दाप् आदिः येषां नीप्रमुखानां तेभ्य इत्यर्थः । करणप्रत्ययान्तोऽपि नेत्रशब्दः कर्तृभूतब्रह्मणि तदन्तर्यामितया इत्याद्यन्यथाख्यातावुक्तम् । तथात्वे ईश्वरः मुक्तनयने कर्तव्ये किञ्चित् करणमस्ति । तत्रान्तर्यामीभूतत्वात् करणत्वशक्तिप्रद इत्येव प्राप्त्या तस्य कर्तृत्वाप्राप्तिः । तथा च प्रज्ञानेत्र इति पूर्वमूलासङ्गतार्थप्रतिपादनप्रसङ्गः । एतस्मात् सर्वतत्तच्छब्दगतविभक्त्यादिवाच्यत्वात् तस्यैव करणादिशक्तिमत्त्वात् । करणादौ विहितप्रत्ययान्तशब्दवाच्यत्वमित्येव समाधेयम् । 'करणं कारणं कर्ते'ति सहस्रनाम्नि करणत्वाद्युक्तेः । अत एव 'ज्ञानजात् तत्प्रसादादेव मुच्यते' इत्येतत् जिज्ञासाधिकरणीयानुभाष्यमूले 'साधनं द्विविधं सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धं उत्पाद्यं फलकामेन यथा यागादि । सिद्धं तु सव्यापारीकरणीयं यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवान्' इत्यादिना कुठारादितुल्यतया भगवतः साधनत्वमुक्तम् । अत एव 'मुक्तावित्यत्र केशव' इत्येतत् ज्ञानपादीयानुभाष्यमूले मुच्लृ मोक्ष इत्यतो स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । स च बहुलग्रहणात् कर्तर्यपि भवति । यद्वा करोतीति करणे कर्तृत्वोपचारः मुच्यतेऽनेनेति मुक्तिरिति करणे क्तिन्प्रत्यय इति ब्रह्मणः करणत्वमुक्तम् । एवमन्यत्रापि करणादौ प्रत्ययोपपादनं ज्ञेयम् ।

विठ्ठ०— ननु प्रज्ञाशब्द ब्रह्मनेतृकमिति व्याख्यानं कथमित्यत आह **दाम्नीत्यादि सूत्रादिति** । 'दाम्नीशंसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकरण' इति सूत्रादित्यर्थः । दाङ् दाने णीङ् प्रापणेत्यादिभ्यो धातुभ्यः करणार्थे ष्ट्रन्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । उदाहरणं तु दात्रं नेत्रं शस्त्रं पात्रमित्यादि । प्रकृते च नीञ् प्रापण इत्यस्मात् करणे ष्ट्रन्प्रत्यये षकारस्य च लोपे गुणे च सति नेत्रमिति रूपं सिद्ध्यति । तथा च ब्रह्मनेतृकमित्युपपन्नमिति भावः । यद्यपि नियमकर्तृत्वं प्रज्ञाशब्दोक्तस्य हरेरत्रोच्यते तथापि करणान्तर्यामिरूपेण नियामकत्वात् करणत्वमिह विवक्षितमित्यदोषः । **जनभुवनेति** । लोकशब्दस्य त्रिष्वेतेष्वभिधानादिसिद्धत्वादिति भावः । **अतिप्रसङ्गादिति** । तत्रानुवर्तमानस्य ब्रह्मणोऽप्यविद्याकल्पितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

चषकः— निराकरिष्याम इति ॥ 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम्' इत्यादिना भक्तिपादे प्रतिविधास्याम इत्यर्थः ॥ **दाम्नीत्यादिसूत्रादिति** । 'दाम्नीशंसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकरण'

इति तृतीयाध्यायीयद्वितीयसूत्रादित्यर्थः ॥ नयतेः करणे ष्ट्रनि षकारनकाररूपानुबन्धयोर्लोपे गुणे धातुणकारस्य नत्वे नेत्रमिति रूपं सेत्स्यतीति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गात्** तुल्यदिशा ब्रह्मणोऽप्यविद्याकल्पितत्वप्रसङ्गात् ।

॥ इति पूर्वपक्षस्य सङ्क्षेपतो निराकरणे जीवेशयोरविद्याऽकल्पितभेदप्रतिपादकैकश्रुत्युदाहरणम् ॥

* * *

॥ अथ पूर्वपक्षस्य सङ्क्षेपतो निराकरणे जीवेशयोरविद्याऽकल्पित-भेदप्रतिपादकानेकश्रुत्युदाहरणम् ॥

३० **सु०—** ननु मु(क्तौ भेदाभावेने)क्तावभेदेऽनेकाः श्रुतयः स्मृतयश्च सन्ति, तत्कथमेकाकिनीयं श्रुतिः मुक्तौ भेदसाधनायालमित्यतो बह्वीः श्रुतिस्मृतीरत्रोदाहरति **एतमिति** ।

अनु०— एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि ।

'एतदानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्ये'त्यन्या श्रुतिः मुक्तस्य परस्माद्भेदमाह, सामीप्यप्राप्तेरभिधानात् । न चेयमवान्तरमुक्तिः, 'अस्माल्लोकात्प्रेत्ये'ति विदेहत्ववचनात् ।

'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः **परमं साम्यमुपैती**'त्यपि श्रुतिः मुक्तौ जीवस्य ब्रह्मणो भेदमाचष्टे, साम्यस्य भेदसमानाश्रयत्वात् । पुण्यपापाञ्जनाख्याविद्याविधूननाभिधानादस्यापि परममुक्तिविषयत्वं ज्ञायते ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

'इदं ज्ञानमि'ति भगवद्वाक्येऽपि 'मम साधर्म्यमागता' इति भेदो ज्ञायते, सर्गप्रलययोरप्युपजननव्यथाऽभावोक्त्या परममुक्तित्वं च ।

उपसम्पद्यते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ।
तत्र पर्येति जक्षंश्च क्रीडन्नपि सदा सुखी ॥

'उपसम्पद्यत' इत्यनेन 'परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाण' इत्येतां श्रुतिमर्थतोऽनुवदति। अत्रापि सामीप्यप्राप्त्यादिना भेदोऽवगम्यते, 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युक्त्या परममोक्षत्वं च।

आचक्ष्व मे परं मोक्षं धीरा यं प्रवदन्ति तम्।
इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः।
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः।
धानापूपा मांसकामाः सदा पायसकर्दमाः।
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते।
प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव भोगिनः।
निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः॥

'शाखां शाखामि'ति महाभारतवाक्ये भेदावभासः स्फुट एव। तस्य च परममोक्षविषयताप्रदर्शनार्थम् 'आचक्ष्वे'त्यादिपूर्ववाक्यार्थसङ्ग्रहकथनम्। **इत्युक्ते** प्रजापतिनेति पृष्टे। तस्य मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्रशाखो विमलो विभाति। तस्य वेतसस्य **शाखां शाखां** आश्रित्य; धानापूपवत्यः, मांसकामवत्यः; अर्शआदिभ्योऽच्। पायसं कर्दमस्थानीयं यासां ताः तथोक्ताः। **यस्मिन्** लोके। **ईजिरे** यजन्ते च। **तदक्षरं** परमं ब्रह्म। **तत्रैव** परमेश्वरान्तर एव।

भेददृष्ट्याभिमानेन निस्सङ्गेनापि कर्मणा।
कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम्।
स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना।
जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते॥

'भेददृष्ट्ये'ति भागवतवाक्यस्यायमर्थः । 'आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः । योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः' । **स**, जीवेश्वरादिभेदज्ञानेन, **अभिमानेन** ईश्वरबहुमानेन, निवृत्तकर्मणा च, जगत्कर्तृत्वात् सार्वज्ञादिगुणोपेतं परमपुरुषाख्यं परं **ब्रह्म सङ्गत्य** मुक्तः सन् प्रविश्य **पुनः** कालाख्यपरमेश्वरमूर्त्या सृष्टिकाले **जाते** सत्य**गुणव्यतिरे**के सत्त्वादिगुणविक्रियाहीने विष्णुलोके, पूर्ववत् सर्वमुक्ताधिपतिः **जायत** इति । अत्र तु भेदः स्फुट एव । हिरण्यगर्भमुक्तित्वादेव परममुक्तित्वं च सिद्धम् ।

ऋचां त्वः पोषमास्ते च परेण प्रेरिताः सदा ।

'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व' इति मन्त्रस्यायमर्थः, 'मुक्तिस्थाने **त्वः** कश्चिद् **ब्रह्मा ऋचां पोषं पुपुष्वानास्ते** ऋचः पुष्टाः कुर्वन्नास्ते, **त्वो ब्रह्मा शक्करीषु** ऋक्ष्वारूढं **गायत्रं** साम **गायति, त्वो ब्रह्मा जातविद्यां** पौरुषेयविद्यां **वदति, त्वो ब्रह्मा यज्ञस्य** विष्णोः **मात्राम्** अंशमेव **विमिमीते** ध्यायती'ति । अत्रापि भेदः स्फुट एवावभासते, ब्रह्मबाहुल्यश्रवणात् परममोक्षत्वं च । न चास्य ऋत्विग्विषयत्वम्, ब्रह्मणो जातविद्यावादित्वस्याप्रसिद्धत्वात्, चतुर्णामपि पादानां होत्रादिभिन्नविषयत्वे तृतीयपादे त्व इति च व्यर्थं स्यात् । चशब्दो वाक्यशेषसमुच्चये ।

'परेण प्रेरिताः सदे'त्यनेन 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिमृज्य ब्रह्मणा(ऽभि)पश्यती'त्यादिश्रुतीः, 'यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिता' इत्यादिस्मृतीश्चोपादत्ते ।

यत्कामस्तत्सृजत्यद्धैवात्मना तत्सृजत्यपि ।

'यत्काम' इत्यनेन 'न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति श्रुतिरुपादीयते । मुक्तो **यद्यत्कामयते तत्** तद्वस्तु तत्कर्म सृजते । कथम् । यत्सृजते तत् **अस्मादात्मन एव** परमेश्वरानुग्रहद्वारैवेत्यर्थः । **अद्धैवेति** ह्येवशब्दार्थः । अत्रेश्वरात् जीवस्य भेदः स्पष्ट एव, कर्मक्षयवचनात् परममुक्तित्वं च ।

सहैव ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः ।

'सहैवे'त्यनेन 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिमुपादत्ते । **ब्रह्मणा** ब्रह्मात्मकतया सर्वान् कामान् **सह** यौगपद्येन भुङ्क्त इति व्याख्यानं तु श्रौताक्षराननुगुणं तत्सिद्धान्ताननुगुणं च ॥ 'निस्तीर्णे'त्यनेन 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती'ति श्रुतिर्गृह्यते । तदा सर्वान् शोकांस्**तीर्णो** मुक्तो **हृदयस्य** ब्रह्मणः शेषभूतो भवतीत्यर्थः । हृदयनत्वाद् **हृदयं** ब्रह्म । **तद्गुणा** हृद्गुणा दुःखाद्याः । अत्र सर्वशोकतरणात्परममुक्तित्वमवगम्यते ।

दुःखादींश्च परित्यज्य

'दुःखादींश्च परित्यज्ये'त्यनेन 'ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन् कदाचने'त्यादि(कं) ब्रह्मवैवर्तवाक्यं गृह्यते । अत्र बहुवचनेन भेदो, दुःखाद्यभावेन परममुक्तित्वं चाव(सीयते)भासते ।

जगद्व्यापारवर्जितः ।
भुङ्क्ते भोगान् सदैवोच्चान्

'जगद्व्यापारे'त्यनेन 'स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि । मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामांस्तु भुञ्जत' इति वाराहवचनं गृह्यते । अत्र चैश्वर्यमर्यादया भेदो गम्यते ।

स्वपक्षसाधनमुपसंहरति **इत्यादीति** ।

इत्याद्यागममानतः ।
मुक्तस्य भेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता ।
जीवेशयोः

मुक्तस्य परब्रह्मण इति शेषः ।

परि०— परस्मादिति । आनन्दमयस्य परमते ब्रह्मत्वाभावेऽपि 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यधिकरणे पूर्वत्र ब्रह्मत्वसमर्थनादिति भावः ॥ **पुण्यपापाञ्जनाख्याऽविद्येति** । **पुण्यं** अनिष्टं **पापं** कुकर्मेति प्रसिद्धमिति पुण्यपापशब्दार्थावनुक्त्वाञ्जनशब्दार्थमाह **अञ्जनाख्याऽविद्येति** । ममेत्येतदर्थ-ज्ञापनाय स्मृतित्वद्योतनाय वाह **इति भगवद्वाक्येऽपीति** । इत्युक्त्येत्येतत् उत्थायेत्येतदुक्त्या-ऽप्यन्वेति । परञ्ज्योतिरिति वाक्यात्पूर्ववाक्येऽस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यस्य श्रवणात् ॥ **तस्य मध्य इति** । भगवल्लोकस्य मध्ये वेतसो नाम कश्चिद्वृक्षविशेष इत्येके ॥ जम्बूवृक्ष इत्यन्ये ॥ **मांसकाम-वत्य इति** ॥ काम्यमानमांसवत्य इत्यर्थः । मत्वर्थेऽच्प्रत्ययान्तत्वे पञ्चमाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रं मतुप्प्रकरणस्थं पठति **अर्श इति** । एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे इत्य-च्प्रत्यये यस्येति चेति प्रातिपदिकाकारलोपे रूपमिति भावः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यमिति वृत्तावुक्तेः एतेऽपि शब्दाः तत्र ग्राह्या इत्येवमुक्तम् । स सङ्गत्येत्यत्र तच्छब्दपरामर्शविषयो हिरण्यगर्भ इति दर्शयितुं पूर्ववाक्यमाह **आद्य इति** । भाष्यो-पात्तवाक्यस्यार्थमाह **स जीवेश्वरेति** । परंब्रह्म सङ्गत्येत्यस्य फलितार्थः **मुक्तः सन्प्रविश्येति** । मूर्तिनेति छान्दसमुपेत्योक्तम् **परमेश्वरमूर्त्येति** । ब्रह्मबाहुल्यश्रवणात्संसारदशायां तदभावादाह **मुक्तिस्थान इति** । **त्व इतीत्यनुवादः** । **कश्चिदिति** व्याख्या । पुपुष्वानित्यत्र प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्युपेत्यार्थमाह **ऋचः पुष्टाः कुर्वन्निति** ॥ **शक्करीष्विति** । शक्करीछन्दस्कासु ऋक्ष्वि-त्यर्थः । 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेराह **यज्ञस्य विष्णोरिति** । उशब्दार्थ एवेति ॥ **ब्रह्मण इति** । ब्रह्मरूपऋत्विज इत्यर्थः ॥ **होत्रादीति** । होत्रुद्गातृबह्माध्वर्युरूपऋत्विक्चतुष्टयविषयत्वे सति ब्रह्मा त्व इति वाक्ये कश्चिदित्यर्थकस्त्व इति शब्दो व्यर्थः । ब्रह्मऋत्विजबाहुल्यवत्त्वस्याभावादिति भावः ॥ **शेषभूत इति** । तद्दासभूत इत्यर्थः ॥ **हृदयनत्वाद् हृदयं ब्रह्मेति** । हृच्छब्दोपपदात् अयगताविति धातोरच्प्रत्यये हृदयेति रूपसिद्धेरिति भावः ।

गु०दी०— शक्करीष्वारूढं साम गायति इत्यत्र शक्करीषु शक्करीछन्दोनिबद्धासु ऋक्षु । **तृतीयपादे त्व इति च व्यर्थं स्यात्** इत्यत्र चतुर्णामपि पादानां होत्रुद्गातृब्रह्माध्वर्युविषयत्वे पादत्रये विशिष्य होत्रादे-रकथनात् । सामान्येन तत्सूचनाय त्वपदसार्थक्येऽपि तृतीयपादे ब्रह्मेति स्पष्टं ब्रह्मणः कथनात्त्व इति व्यर्थ-मित्यर्थः । **कर्माक्षयवचनात् परममुक्तित्वं च** इत्यत्र कर्माक्षयवचनात् कर्मणोऽक्षय्यफलत्वकथनादित्यर्थः ।

यादु०— पुण्यपापे इति । पुण्यपापयोरञ्जनशब्दवाच्याविद्यायाश्च विधूननाभिधानादित्यर्थः । **वेतसो** जम्बूवृक्षः । आर्यप्रसिद्ध्या वेतसो जम्बूवृक्ष इति मीमांसकोक्तेः । धानापूपशब्दा भक्ष्यविषेषयोर्वाचकौ ॥ **मांस-**

कामवत्य इति । काम्यमांसवत्य इत्यर्थः ॥ **अर्श आदिभ्य इति** । अर्श इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे इति सूत्रार्थः । अर्शोऽस्यास्तीत्यर्शसः । वैजयन्त इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयम् । उक्तं च काशिकायाम् । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यमिति । 'स सङ्गत्ये'त्यत्र स इति परामर्शविषयं दर्शयितुं पूर्वश्लोकमुदाहरति **आद्य इति** ॥ **शक्करीष्विति** । शक्करीछन्दोबद्धास्वित्यर्थः ॥ **ब्रह्मण इति** । ब्रह्माख्यस्य ऋत्विज इत्यर्थः । **होत्रादीति** । होत्रुद्गात्रुब्रह्माध्वर्युविषयत्व इत्यर्थः । **व्यर्थं स्यादिति** । यद्यन्येऽपि त्रयो ब्रह्माणस्तदैव तत्सार्थकं भवति नान्यथेति भावः ।

वं०प०— सिद्धान्ताननुगुणं चेति । ब्रह्मात्मत्वं प्राप्तस्य जीवस्य त्वन्मते भोगानङ्गीकारादित्यर्थः । **शेषभूतो** भृत्यभूतः ।

शे०चं०— ननु 'एतमानन्दमित्यन्ये'त्याद्युत्तरवाक्यजातमनर्थकम् । न च मुक्तभेदसाधकश्रुतिस्मृत्युपन्यासार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । 'प्रज्ञानेत्रो लोक' इति श्रुत्या तस्य पूर्वमेव साधितत्वेन भेदसाधकश्रुत्याद्युपन्यासस्याप्यनर्थकत्वात् । न च भेदसाधकश्रुत्यादेर्बाहुल्यज्ञापनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्याप्युपयोगप्रतिभासादित्यतः प्रज्ञानेत्रो लोक इति श्रुतेर्भेदसाधकत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । ननूदाहृतश्रुतौ भेदस्याश्रवणान्न भेदाभिधायकता सम्भवतीत्यतो भेदाविनाभूतार्थाभिधायकतया भेदगमकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदविनाभूतार्थाभिधायकतामाह **सामीप्येति** ॥ **पुण्यपापेति** । पुण्यपापे विधूयेति पुण्यपापविधूननस्य निरञ्जन इत्यञ्जनशब्दवाच्याविद्याविधूननस्य चाभिधानादित्यर्थः ।

भेदो ज्ञायत इति । भेदसमानाश्रयसाधर्म्याभिधायकतया भेदावगमकत्वादिति भावः । नन्वत्र परमात्मनोऽश्रवणात् कथमनेन मुक्तपरमात्मभेदसिद्धिरित्यतोऽत्र ममेत्यस्यैव भगवद्बोधकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं **भगवद्वाक्य इति** ॥ **परममुक्तित्वं चेति** । ज्ञायत इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

उपसम्पद्य तज्ज्योतिरित्यादेरेतमानन्दं परमं साम्यमित्यादेरिव स्वरूपतः श्रुत्यनुवादकत्वासम्भवादाह **उपसम्पद्येत्यनेनेति** ॥ **सामीप्यप्राप्त्यादिनेति** । उपसम्पद्येति सामीप्यकथनेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वरूपाविर्भावादिकथनेन चेत्यर्थः ।

आचक्ष्वेत्यादेरुदाहरिष्यमाणप्रमाणशेषत्वभ्रान्तिं परिहरन्नेव किमनेन प्रमाणमुच्यत इत्याशङ्कां परिहरति **शाखामिति** । तर्ह्याचक्ष्वेत्यादिवाक्यानर्थक्यमित्यतोऽस्योदाहरिष्यमाणभारतवाक्यात्पूर्ववाक्यार्थसङ्ग्रहकथनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्कथनस्य प्रयोजनं दर्शयन्नेव तत्सार्थक्यमाह **तस्येति** । अत्र वाक्ये शाखाशब्दो न यत्किञ्चिद्वृक्षशाखापरः किन्तु वेतसवृक्षशाखापर एवेति भावेन वेतसस्य प्रकृततां दर्शयितुं तत्पूर्ववाक्यमुदाहरति **तस्येति** । यद्यपि वेतसशब्दो जम्बूवृक्षेऽनार्याणां प्रसिद्धस्तथाऽप्यार्यप्रसिद्ध्या वञ्जूलार्थ एवात्राश्रयणीयः । 'अप्सुजो वेतस' इति वाक्यशेषानुसारित्वेन प्रबलया आर्यप्रसिद्ध्याऽनार्यप्रसिद्धिबाधेन वञ्जूलार्थत्वस्य 'शास्त्रस्था

वा तन्निमित्तत्वादि'त्यधिकरणे भाष्यकारेण समर्थितत्वादिति ध्येयम् । नदीनां धानापूपादिस्वरूपताया बाधितत्वात् तथोक्तिरयुक्तेत्यत आह **धानापूपवत्य इत्यादि** । तर्हि मत्वर्थसम्बन्धबोधनाय तदर्थकप्रत्ययप्रयोगस्यावश्यकत्वात् तदप्रयोगो दोष इत्यतः शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्ल इत्यादाविव धानापूपाद्या आसां सन्ति तास्तथोक्ता इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ततयाऽत्र तदप्रयोगोऽसिद्ध इति भावेन मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविधायकं सूत्रं पठति **अर्श आदिभ्योऽजिति** । तदक्षरमित्युक्तस्याक्षरस्य यस्मिन्नित्यनेन परामर्शभ्रमं वारयति **यस्मिन् लोक इति** ।

स सङ्गत्येति तच्छब्दो न यत्किञ्चित्परः किन्तु हिरण्यगर्भपर इति भावेन तस्य प्रकृततासाधकं पूर्ववाक्यमुदाहरति **आद्य इति** ।

ब्रह्मण इत्युपलक्षणं चैतत् । यज्ञे जातविद्योपयोगाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । किञ्च नास्य ऋत्विग्विषयत्वं कल्पयितुं शक्यम् । एकस्मिन्यज्ञेऽनेकेषां ब्रह्मणामभावेन ब्रह्मबाहुल्यश्रवणविरोधात् । न च चतुर्णामपि पादानां होत्रादिभिन्नविषयत्वाङ्गीकाराद् ब्रह्मबाहुल्यश्रवणासिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति तृतीयपादे ब्रह्मेति विशेष्यपदेनैव पूर्त्या त्व इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन भिन्नविषयत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वादित्याशयवानाह **चतुर्णामपीति** ।

श्रौताक्षरेति । ब्रह्मणेति तृतीयया सहशब्दस्य साक्षात्सम्बन्धप्रतीत्या ब्रह्मसाहित्यस्यैव श्रौताक्षरानुगुणत्वेन ब्रह्मात्मकतायास्तदननुगुणत्वादित्यर्थः ॥ **तत्सिद्धान्तेति** । परेण निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वानङ्गीकारादिति भावः ।

वा०र०— शेषत्वभ्रान्तिमिति । पूर्ववाक्यार्थसङ्ग्रहकथनपरत्वेऽपि वस्तुतस्तद्वाक्यत्वाभावादित्यर्थः । **अभेदबाधकत्वेऽपीति** । अनेन भेदसाधनाय इत्युपलक्षणम् । अभेदबाधनायेत्यपि द्रष्टव्यमित्युक्तं भवति । मूले धानापूपशब्दो भक्ष्यपरो मांसकामशब्दः काम्यमांसपरः । 'ऋचां त्वः पोषम्' इत्यत्रत्य त्व इत्ययं सर्वनामा कश्चित् इत्यर्थे इत्याशयेन कश्चिदिति व्याख्यातम् । एक इति यावत् । अत एवोतत्वः पश्यन्नित्येतद्व्याख्यानावसरे शास्त्रदीपिकाटीकादौ तथैवोक्तम् । **परब्रह्मण इति शेष इति** मूलम् । अमुकस्मात् भेद इत्युक्तेः मुक्तस्येत्यनूद्य परब्रह्मण इति शेषपूरणमिदम् । पञ्चमीयम् ।

विठ्ठ०— पुण्यपापेति । 'पुण्यपापे विधूये'ति विधूननाभिधानात् । **निरञ्जन** इत्यञ्जनशब्दवाच्याविद्याविधूननाभिधानादित्यर्थः । **प्रजापतिनेति** । प्रजापतिशब्दो रुद्रपर इत्याहुः । **वेतसो** जम्बूवृक्षः । आर्यप्रसिद्ध्या 'वेतसो जम्बूवृक्ष' इति मीमांसकोक्तेरिति केचित् । जम्बूमयामलैरिति जम्बूवृक्षाभिधायकदेववेतसेति पृथग्वेतसस्य ग्रहणाद्वेतसो नाम वृक्षविशेष इत्यन्ये । सङ्गत्यर्थं शाखां शाखामित्यस्य पूर्ववाक्यं पठित्वा अन्वयसिद्धये आश्रित्येति पदमध्याहरति **शाखामिति** । धानापूपशब्दौ भक्ष्यविशेषयोर्वाचिकावित्येके । अन्ये तु धानाशब्देन लाभा उच्यन्ते । अपूपं प्रसिद्धं भक्ष्यमित्याहुः । **मांसकामवत्य इति** । काम्यमांसवत्यस्तदतिरिक्तकामितवत्यश्चेत्यन्ये । **अर्श आदिभ्य इति** । अर्श इत्येवमादिभ्यः प्रतिपादिकेभ्यः अच्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थ

इति सूत्रार्थः । वैजयन्त इत्याद्युदाहरणम् । अस्याकृतिगणत्वाद्धानापूपादिशब्दा अपि परिगणनीयाः । तथा च धानापूपवत्य इत्याद्यर्थो युज्यते । उक्तं च काशिकायाम् । 'आकृतिगणश्चायं, यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतो-ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यमि'ति । **यस्मिन् लोक इति** । तथा च यस्मिन्नग्निमुखा देवा इत्यत्रत्ययस्मिन्नित्यस्य तस्य मध्ये वेतस इति पूर्ववाक्यस्थेन तस्येत्यनेन सम्बन्ध इति भावः । **परमेश्वरान्तर एवेति** । परमेश्वरान्त-स्थित्वैवेत्यर्थः । **ससङ्गत्येत्यत्र** स इति परामर्शविषयं दर्शयितुं पूर्वश्लोकमुदाहरति **आद्य इति** । **शक्करी-ष्विति** । शक्करीच्छन्दोबद्धास्वित्यर्थः । **न चास्येति** । चतुर्वारं प्रयुक्तस्यास्य त्त्व इत्यस्य होतृउद्गातृब्रह्माध्वर्यु-लक्षणऋत्विक्चतुष्टयविषयत्वेनेत्यर्थः । **त्व इति च व्यर्थं स्यादिति** । यद्येतच्चत्वारोऽपि ब्रह्माणः स्युः तदा कश्चिद्ब्रह्मेति सार्थकं स्यात् । त्रयाणां होत्रादित्वे त्व इत्यस्य पादत्रये .... त्विगित्येवार्थः । तत्र होतुर्व्यास्या-दिनामानुक्तेस्त्व इति सार्थकं तृतीयपादे पुनर्ब्रह्मेति नामविशेषग्रहणेन सामान्यशब्दत्वात् त्त्व इति व्यर्थं स्यादिति भावः । न केवलं जातविद्यामिति पदमिति चशब्दार्थः । **कर्म सृजत इति** । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितं कर्मेत्यर्थः । तज्ज्ञानोत्तरकर्मणां मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिः न हीत्युक्तेः निस्तीर्णतद्गुण इति मूलगतगुणशब्दार्थमाह **तद्गुणा इति** ।

चषकः— वेतसो जम्बूवृक्षः ।

॥ इति पूर्वपक्षस्य सङ्क्षेपतो निराकरणे जीवेशयोरविद्याऽकल्पितभेदप्रतिपादकानेकश्रुत्युदाहरणम् ॥

* * *

॥ अथ प्रथमसूत्रार्थतया पूर्वपक्षस्य विस्तरतो निराकरणम् ॥

॥ तत्र उपजीव्यविरोधेनाभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्यम् ॥

॥ तत्रापि अनुमानेन (श्रुतिसचिवानुमानेन) जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ॥

॥ तत्रापि च अनुमानेन जीवेशाभेदप्रमापनायोगस्य कथनम् ॥

३१ **सु०— इदानीं परपक्षं निराकरिष्यन् यदुक्तं 'श्रुतिभिश्चानुमाबलादि'ति श्रुतिसाचि-व्येन अनुमानम्, तत्तावन्निराकर्तुमुपक्रमते नानुमा चेति ।**

अनु०— नानुमा च तदभेदं प्रमापयेत् ।

चशब्दः स्वपक्षसाधनपरपक्षनि(रसन)राससमुच्चयार्थः । प्रमापयेत् प्रमितं कुर्यात् । यद्वा जीवेश्वराभेदे परोपन्यस्तसमस्तप्रमाणनिरसनप्रतिज्ञेयम् । तथा च श्रुतिस्मृती चेति चार्थः ।

यादु०— समुच्चयार्थ इति । तत्त्वनिर्णयरूपैकक्रियया सम्बद्धार्थ इत्यर्थः ।

शे०चं०— चशब्द इति । स्वपक्षसाधनपरपक्षनिरसनयोर्मिलितयोरेव तत्त्वनिर्णयाङ्गत्वादिति भावः । अनुमा तदभेदं न प्रमापयेच्चेति भिन्नक्रमत्वमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषाद्यथास्थितान्वयमाश्रित्यापि तदर्थमाह **यद्वेति** ।

वा०र०— न प्रमापयेच्चेति भिन्नक्रमत्वमिति । एतद्विना स्वपक्षसाधनपरपक्षनिरसनयोः समुच्चया-योगेन समुच्चय इत्युक्त्या तल्लाभादिति भावः ।

॥ इति अनुमानेन जीवेशाभेदप्रमापनायोगस्य कथनम् ॥

* * *

॥ अथ जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्यानुवादः ॥

३२ **सु०**— तत्कथमित्यतोऽनुमानं तावदनुवदति **मिथ्यैवेति** ।

अनु०— मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत् । इति चेत्

'भेदो मिथ्ये'त्येतावत्युक्ते चन्द्रभेदादिना सिद्धसाधनं स्यादित्यतो 'विमत' इत्यु-क्तम् । जीवब्रह्मणोर्भेद इति यावत् । स्तम्भकुम्भादिभेदस्य पक्षतुल्यत्वान्न तत्र भेदत्वहेतो-र्व्यभिचारः शङ्कनीय इति ज्ञापनार्थं वा, यावान् कश्चिद्विमतो भेदः स सर्वोऽपीति । भेद-ग्रहणं (वि)स्पष्टार्थम् । साध्यावधारणेनासिद्ध्याद्याभासोद्धारं सूचयति । भेदमिथ्यात्व-सिद्धावभेद एव वास्तवः सिद्ध्यतीति भावः ।

परि०— साध्यावधारणेनेति । मिथ्यैवेति साध्यान्वितेनावधारणेनेत्यर्थः । तस्य प्रसि-द्ध्यादिद्योतकत्वेन साध्याप्रसिद्ध्यादिहेतुकपक्षधर्मतासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्निरासलाभादिति भावः । यद्वाऽसिद्ध्यादौ सति मिथ्यैवेत्युक्त्ययुक्तेः तथैवोक्त्या तदुद्धारो लब्धः । तत्प्रकारश्च पराभिमत ऊह्य इति भावः ।

यादु०— आभासोद्धारमिति । यद्यत्रासिद्ध्याद्यन्यतम आभासः स्यात् तदा मिथ्यैवेत्यवधारण-मनुपपन्नं स्यात् । अस्ति च तत् । तेन ज्ञायते न कोऽप्यत्राभास इति सूचयतीत्यर्थः ।

शे०चं०— विमत इत्युक्तेः प्रयोजनान्तरमाह **स्तम्भेति** । 'ज्ञापनार्थं वे'त्यस्य विमत इत्युक्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः । कथमनेन तज्ज्ञापनमित्यतस्तदनुकूलतया तद्व्याख्याति **यावानिति** । तर्हि विमत इत्यनेनैव जीवब्रह्मभेदलाभाद्भेदग्रहणमनर्थकमित्यत आह **भेदग्रहणमिति** । मिथ्यैवेति साध्यावधारणस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह **साध्यावधारणेनेति** । यद्यपि, यद्याश्रयो भेदोऽसिद्धः स्यात्, तदा किमाश्रयविमतिः स्यात् । यदि वा विशेषणं मिथ्यात्वमप्रसिद्धं स्यात् तदा किमुल्लेखिनी विमतिः स्यात् । यदि वा भेदे मिथ्यात्वं सिद्धं बाधितं वा भवेत् तदाऽप्यन्यतरपक्षनिश्चयान्न विमतिः स्यात् । अस्ति चेयं ततो नाश्रयासिद्ध्यादीति प्रतिज्ञाऽऽश्रयासिद्ध्या-द्याभासोद्धारो विमतग्रहणेनैव सिद्धः, तथाऽपि तस्यैवैवकारेण स्पष्टीकरणाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा विमतिग्रहणेन प्रतिज्ञाऽऽश्रयदोषपरिहारसिद्धावपि हेत्वाश्रितदोषपरिहारासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थमवधारणमित्यवधेयम् ।

वा०र०— विमतं मिथ्येत्येतत् मिथ्यात्वखण्डनटीकानुसारेण विमतग्रहणप्रयोजनमाशङ्कते **यद्यपि यदीति** । अत्र पक्षे असिद्ध्यादीत्यादिपदस्य प्रतिज्ञादोषपरत्वकुसृष्टिर्भवतीत्यपरितोषात् हेत्वाश्रितदोषमात्रपरतया आदिपदं योज्यमिति न विमतपदेन तद्दोषनिराससिद्धिरिति यथाश्रुतमेव साध्वित्याशयेनाह **यद्वा विमतीति** ।

स०व्र०— असिद्ध्याद्याभास इति । भेदो मिथ्यैव नासन् । येनासिद्धिः । नापि सन् येन बाधः स्यादित्यर्थः ।

वि०ठ०— प्रतिज्ञार्थं वेति न शङ्कनीय इत्याशयेन स्तम्भादेरपि मिथ्यात्वमेवेति प्रतिज्ञार्थं वा विमतमिति सामान्यनिर्देश इत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति **यावानिति** । प्रकृते विमतेर्भेदघटितत्वस्य प्रकरणसिद्धत्वाद्विमतत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वसम्भवाच्च भेद इति किमर्थमुक्तमित्यत आह **भेदग्रहणमिति** । **आभासोद्धारं सूचयतीति** । यद्यत्रासिद्ध्याद्यन्यतमाभासः स्यात्तदा मिथ्यैवेति साध्यावधारणमनुपपन्नं स्यात् । अस्ति च तत् अतो न कोऽप्यत्राभास इति सूचयतीत्यर्थः । अभेदं साधयितुमुपक्रम्य भेदमिथ्यात्वसाधनमसङ्गतमित्यत आह **भेद-मिथ्यात्वेति** ।

॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्यानुवादः ॥

* * *

॥ अथ जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य तावदेकप्रकारकदूषणेन निराकरणम् ॥

॥ तत्र जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मादीनां सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्व-प्रदर्शनद्वारा तन्निराकरणम् ॥

॥ तत्रापि जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्रापि च जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पानि ॥

३३ **सु०—** दूषयितुं पृच्छति **साध्येति** ।

अनु०— साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न वोभयम् ।

अयं जीवब्रह्मभेदस्य मिथ्यात्वलक्षणः ।

'सन्नि'ति स्वमतानुसारेण । ननु मिथ्यात्वं सच्चेत्तद्यस्य तदपि सत्स्यात्; न हि सम्भवति 'नास्ति धर्मी, धर्मश्चास्ती'ति, तथा च वैपरी(त्यमेव)त्यम् । मैवम् । मिथ्यात्वं खल्वत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तच्च बुद्धिद्वारेणैव । अत्यन्तासतोऽपि प्रतीतिरङ्गीक्रियते । तथाच मिथ्यात्वमस्तीत्यस्य तत्प्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावः सन्नित्यर्थः । न चात्र कोऽपि विरोधः ।

'असन्वे'ति माध्यमिकमतानुरोधेन । न हि प्रतिवादिन्याश्वासोऽस्ति, येनासौ स्वमतमतिप(ती)त्य न वदेदिति निश्चिनुमः ।

'उभयं न वे'ति प्रतिवादिमतानुसारेण । सदसद्विलक्षण इत्यर्थः ।

ननु सदसत्त्वमपि जैनादिरीत्या कुतो न विकल्पितम् । सदादिपक्षदूषणसाम्यादिति ब्रूमः ।

यद्वोभयं (वेति) चेति तृतीयः पक्षः । नेति चतुर्थः, उभयं न वेत्यर्थः ।

परि०— तथा च वैपरीत्यमेवेति । धर्मसत्त्वेन धर्मिसत्त्वस्यावश्यकत्वे सति भेदमिथ्यात्वस्य सत्त्वं भेदस्य सत्त्वमेवापादयेत् अतो मिथ्यात्वं सदिति पक्षोऽनुपपन्न एवेत्यर्थः । इति चेन्नेति शेषः । क्वचित्तु वैपरीत्यं मैवमित्येव पाठः ॥ **बुद्धिद्वारेणेति** । ज्ञानविषयतासम्बन्धेन असतोऽस्त्येवेत्यर्थः । नन्वसतो ज्ञानमेव नेत्यत आह **अत्यन्तासतोऽपीति** ।

गु०दी०— न चात्र कोऽपि विरोध इत्यत्र त्रैकालिकनिषेधो ह्यत्यन्ताभावः । स च स्वाधारस्य कालत्रयस्यैव सत्तामाकाङ्क्षेत् । न तु प्रतियोगिभूतशशविषाणादेः । यथेह भूतले घटो नास्तीति निषेधे आधार-भूतभूतले प्रागभावप्रध्वंसयोराधारभूतकपालादेर्वा सत्त्वमाकाङ्क्षेत् । न तु प्रतियोगिभूतघटादेः प्रतियोगित्वज्ञेयत्वादि च न धर्मिसत्तासापेक्षमिति भावः ।

यादु०— स्वमतानुसारेणेति । स्वमते धर्माणां सत्त्वान्मिथ्यात्वस्यापि धर्मत्वादिति भावः ।। **वैपरी-त्यमिति** । मिथ्यात्वापेक्षया वैपरीत्यं धर्मिभूते भेदे सत्यत्वं प्राप्तम् । ततश्च विरोध इति भावः । **बुद्धिद्वारेणेति** । वैज्ञानिकसम्बन्धेनैव प्रतियोगित्वं तत्रास्ति, न वस्तुतः । प्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्तानिरपेक्षत्वात् । अतो न विरोध इत्यर्थः । एवं प्रतियोगिप्राधान्यविवक्षया प्रयोगे प्रसक्तं विरोधं परिहृत्य निषेधप्राधान्यविवक्षया प्रयोगे विरोधप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह **तथा च मिथ्यात्वमिति** । अत्यन्तासतोऽपि प्रतीतिरङ्गीक्रियत इति वाक्यस्य पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां सम्बन्धः । तेनात्र तथा चेति श्लिष्टमिति ज्ञातव्यम् । एवमव्याख्यायैकवाक्यतयैव व्याख्याने तच्च बुद्धिद्वारेणैवेत्यस्य न किञ्चित्कृत्यमस्तीति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्त्वात् कथं तद्विषयिणी बुद्धिः, असतोऽप्रतीयमानत्वात् अतो बुद्धिद्वारा प्रतियोगित्वं कथं युक्तं स्यादित्यत आह **अत्यन्तासतोऽपीति** ।। **अतिपत्य** अतिक्रम्य ।

शे०चं०— स्वमतानुसारेणेति । तत्त्ववादिमते मिथ्यात्वस्य सत्त्वादिति भावः । स्वमते मिथ्यात्वस्य सत्त्वे तद्धर्मिणः शुक्तिरजतादेरपि सत्त्वप्रसङ्गान्न मिथ्यात्वस्य सत्यत्वमिति शिष्यः शङ्कते **नन्विति** । धर्मिणो-ऽसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य सत्त्वं किन्न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति **न हीति** । अस्तु तर्हि तद्धर्मिणः शुक्तिरजतादेरपि सत्त्वमित्यतस्तर्हि सत्यत्वमिथ्यात्वयोरेकत्र विरुद्धत्वात् तन्मिथ्यात्वसिद्धान्तभङ्ग इत्याह **तथा चेति** । धर्म्यसत्त्वे धर्मासत्त्वनियमस्य धर्मिसत्तासापेक्षधर्मविषयत्वेन मिथ्यात्वस्य च तत्प्रतिकूलत्वेन रूपादि-वत्तासत्तासापेक्षत्वाभावात् शुक्तिरजतादेर्धर्मिणोऽसत्त्वेऽपि तद्धर्मस्य मिथ्यात्वस्य सत्त्वं नानुपपन्नमित्याशयवान् मिथ्यात्वस्य तत्प्रतिकूलतां दर्श(सूच)यितुं तत्स्वरूपमाह **मिथ्यात्वं हीति** । ननु प्रतियोगित्वमभावविरहत्व-मभावावधित्वं वा अन्यस्य अनिरूपणात् तदुभयमपि रूपादिवत् तद्धर्मिसत्तासापेक्षमेवेति कथं धर्मिणोऽसत्त्वे तत्सत्त्वमुपपद्यत इत्यतो नाभावविरहत्वं प्रतियोगित्वं सादृश्यपृथक्त्वादिप्रतियोगिन्यव्याप्तेः । नाप्यभावावधित्वं निरवधिकात्यन्ताभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेः । किन्तु तज्ज्ञानहेतुज्ञानविशेषविषयत्वम् । न च विषयत्वं तद्धर्मि-सत्तासापेक्षमिति न तस्य धर्म्यसत्त्वे सत्त्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह **तच्च बुद्धिद्वारेणैवेति** । नन्वसतोऽप्रतीतेः कथं तस्य तज्ज्ञानहेतुज्ञानविशेषविषयत्वमपीत्यत आह **असतोऽपीति** । असद्वैलक्षण्यज्ञानानुरोधेन असतोऽपि शश-शृङ्गादेः परोक्षज्ञानादिविषयत्वस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः । ननु नासति शशशृङ्गादौ परोक्षज्ञानादिविषयत्व-मभ्युपगम्यते किं तर्ह्यसद्विषयकज्ञाने तद्विषयकत्वस्य सत्त्वमेवेति कथं धर्म्यसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य सत्त्वसमर्थन-

मित्यतः तर्ह्यत्रापि नासति प्रतियोगित्वस्य सत्त्वमस्माकं सम्मतं किन्त्वत्यन्ताभावे तत्प्रतियोगिकत्वमेवेति भावेन मिथ्यात्वस्य सत्त्वोक्ते पर्यवसितमर्थं दर्शयन्नुक्ताक्षेपपरिहारमुपसंहरति **तथा चेति** । यद्वा तच्च बुद्धिद्वारेणैवेत्य-स्यायमर्थः । न प्रतियोगित्वं घटरूपादिवत् तत्तद्वस्तुहेतुकृतं नापि पाकजरूपादिवद् बुद्धिहेतुभिन्नागन्तुकस्वहेतु-कृतमभ्युपगच्छामो येन रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षं स्यात् । किन्तु बुद्धिहेतुकृतमेव । तथा च तादृशज्ञानसाम-ग्र्यासादितायामत्यन्ताभावगोचरतत्प्रतियोगिकत्वप्रतीतौ प्रतियोगित्वेनोल्लिखितत्वमेव प्रतियोगित्वमिति न तस्य धर्मिसत्तासापेक्षतेति । प्रतीत्यगोचरस्य असतः कथं तत्प्रतियोगिकत्वप्रतीतौ प्रतियोगित्वेनोल्लिखितत्वमपीत्यत आह **असत इति** । पर्यवसितं निगमयति **तथा चेति** ॥ **न चात्रेति** । धर्मसत्त्वस्य धर्मिसत्तापेक्षकत्ववदत्य-न्ताभावसत्त्वस्य प्रतियोगिसत्त्वानपेक्षकत्वादिति भावः । **प्रतिवादिमतानुसारेण** मायिमतानुसारेण । सम्भावक-कथनेन विधान्तरस्यापि सम्भावितताम्उपदर्शयन् विकल्प्य न्यूनतामाशङ्कते **नन्विति** । सदसत्पक्षदूषणेनैव दूषित-त्वात् पृथगविकल्पनमिति समाधत्ते **सदादीति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तं वस्तुतस्तु पृथगविकल्पनमेवासिद्धमिति भावेन तत्सङ्ग्राहकतया विकल्पवाक्यं योजयति **यद्वेति** ।

वा०र०— मिथ्यात्वं खल्वितीति प्रतीकोपादानपाठः । **मिथ्यात्वं हीति** मूले पाठान्तरात् तदनु-सारेण तथैव प्रतीकोपादानमित्यप्याहुः । अनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभङ्गीय-'नचाभाव-विरहत्वं प्रतियोगित्वम्' इत्यादिन्यायामृतानुसारेणाशङ्क्य निराकरोति **ननु प्रतियोगित्वमित्यादिना** । **किन्तु तज्ज्ञानेति** । धर्मिज्ञानानन्तरं यत्र धर्मज्ञानं तत्र धर्मज्ञानहेतुज्ञानविषयत्वं धर्मिणोऽपीति धर्मं प्रति धर्मिणः प्रति-योगित्वापत्तिरित्यत उक्तं **ज्ञानविशेषेति** । उक्तस्थलीय यदि च तत्र इत्यादि असद्विलक्षणज्ञाने च तद्विषय-कत्वमेव सत् । तर्हि इहापि अत्यन्ताभावे तत्प्रतियोगिकत्वमेव सत् न तु प्रतियोगित्वमित्यस्तु इति न्यायामृता-नुसारेणाह **ननु नासतीत्यादिना** । 'असद्विलक्षणज्ञस्यै ज्ञातव्यमसदेव ही'ति जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्या-व्याख्यानरूप-'नन्वसतः कथं भाति भास्यत' इत्यादि मूलव्याख्यानरूपबुद्धिहेतुकृतम् । न तु घटत्वादिवदिति टीकानुसारेण प्रकारान्तरमाह **यद्वेति** । न हि प्रतिवादिनि प्रतिवादिमतानुसारेण इत्यादिना मूले प्रतिवादिवादिशब्दौ प्रयुक्तौ । यद्यपि मिथ्यैव भेदः इत्युक्तानुमानप्रयोक्तुः वादितया न प्रतिवादिता । प्रत्युत तत्त्ववादिन एव प्रति-वादित्वम् । तथा च वादिनीत्येव वाच्यमित्याभाति । तथाऽप्यत्र प्रतिवादित्वं तत्त्ववादिप्रतिपक्षत्वमेव विवक्षि-तम् । तच्च भेदमिथ्यात्वाक्षेपकरणादेव सिद्धम् । न त्वत्र मिथ्यात्ववादी वादी । तदुक्तानुमानदूषकश्च प्रतिवादीति प्राप्तं प्रतिवादित्वं विवक्षितम् । तथाविवक्षया प्रतिवादिपदप्रयोगे निमित्तं तु वादिन्याश्वासो नास्तीत्येवोक्ते झडिति विरोधो न स्फुरति । प्रतिवादिपदेन तु विरोधः स्फुरतीत्येवंरूपम् । एवमुभयं न वेति प्रतिवादिमतानुसारेण इत्युत्तरवाक्येऽपि तत्त्ववाद्युक्तभेदसत्यत्वनिराकरणाश्रयप्रवृत्तस्य प्रतिवादित्वं तद्विरोधित्वरूपमेव विवक्षितमिति न दोषः । अत एव द्वयोरपीत्येतत् मूलटीकायां वादिप्रतिवादिनोरिति व्याख्यातम् । मूले **अद्वैतवादिन इति** । पूर्वत्र उत्तरत्र च अद्वैतवादिन इत्युक्त्या तदुभयानुसारेणोक्तक्रमेणोभयनिर्देशस्थले तत्त्ववादिन एव प्रतिवादि-त्वेनोक्तिलाभादिति द्रष्टव्यम् । **सदसत्पक्षदूषणेनैवेति** । सत्पक्षेऽसत्यपक्षे चोक्तं यद्दूषणं तेनैवेत्यर्थः ।

स०ना०— साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न वोभयमिति मूलसुधायां **अयं जीवब्रह्मभेदस्य मिथ्यात्वलक्षण इति**। सन् असन् उभयं न वा अयं भेदः सन्मिथ्यात्ववान् असन्मिथ्यात्ववान् वा सदसन्मिथ्यात्ववान् वा सदसद्विलक्षणमिथ्यात्ववान् वाऽभेदे किं सन्मिथ्यात्वं साध्यते उत असत् अथ सदसत् अथवा अनिर्वाच्यं इति भावः। अत एव मूले **साध्यधर्मोऽयमित्युक्तम्**। नन्वयं विकल्प एवानुपपन्नः मिथ्यात्वे चातुर्विध्याभावादित्यत आह **सन्निति स्वमतानुसारेणेति**। सत्यं मिथ्यात्वे चातुर्विध्यं नास्ति तथापि वादिभिः तथा तथा प्रतिपन्नत्वात्। किं तद्रीत्या साध्यते उत स्वरीत्या साध्यत इति विकल्प उपपन्न इति भावः। एतेन मिथ्यात्वस्य संशयधर्मित्वेन केवलसत्त्वासत्त्वादय एव कोटयः। ततश्च मायावादिमत एव सत्त्वस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वात् शशविषाणादौ असत्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् तद्रीत्यैव विकल्प उपपन्न इति सन्निति स्वमतानुसारेण असन्निति माध्यमिकमतानुसारेणेति न वक्तव्यमिति परास्तम्। किं मिथ्यात्वं सत् उतासदिति विकल्पस्य मायावादिरीत्या सम्भवेऽपि प्रागुक्तस्यासम्भवात्। **तथा च वैपरीत्यमिति**। धर्मिणः सत्यत्वे तन्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वायोगेन मिथ्यात्वरूपसत्यत्ववैपरीत्यं स्यात् इत्यर्थः।

विठ्ठ०— स्वमतानुसारेणेति। स्वमते धर्माणां सत्त्वान्मिथ्यात्वस्यापि धर्मत्वादिति भावः। ननु मिथ्यात्वरूपः साध्यधर्मः सन्वेति पृच्छैवानुपपन्ना। तथात्वे तद्धर्मिणो भेदस्य सत्यत्वप्राप्त्या साध्यवैपरीत्यपर्यवसानात्। न ह्येवंविधं परोक्तप्रतिज्ञाभिप्रेततया शङ्कार्हमिति शङ्कते **नन्विति**। मिथ्यात्वं नामात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। न हि प्रतियोगित्वं धर्मिसत्तासापेक्षं किन्त्वभावज्ञानोपयोगिज्ञानविषयितारूपवैज्ञानिकसम्बन्धेनैवास्तित्वोपेतत्वम्, अत्यन्तासतोऽपि प्रतीतिरस्तीति प्रागेवोक्तं तत्रोपपादितम्। अतो मिथ्यात्वस्यास्तित्वेऽपि तद्धर्मिण सत्त्वापर्यवसानान्नोक्तानुपपत्तिरिति परिहरति **मैवमिति**। **सदादिपक्षेति**। आद्यद्वितीयपक्षदूषणेनैव सदसत्त्वपक्षस्यापि दूषितप्रायत्वादिति भावः।

चषकः— अतिपत्य अतिक्रम्य।

॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पानि ॥

* * *

॥ अथ जीवेशभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पानां दूषणानि ॥

॥ तत्र सत्त्वासत्त्वं नोभयमितिपक्षाणां प्रत्येकशः दूषणानि ॥

३४ **सु०— आद्यं दूषयति यदीति।**

अनु०— यदि सन्नपसिद्धान्तः

यदि अयं साध्यधर्मः **सन्** इत्युच्यते तदा मायावादिनः **अपसिद्धान्तः** स्यात् । न हि जीवब्रह्मणोर्भेदस्य मिथ्यात्वं ब्रह्म, येन तस्य सत्त्वेऽपि सदद्वैतवादिनो नापसिद्धान्तः स्यात्, ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वात् ।

द्वितीये दोषमाह **स एवेति** ।

स एवासन्निती‌रिते ।

अपसिद्धान्त एव । मिथ्यात्वस्यासत्त्वे (अपि) सत्त्वमेव जीवब्रह्मभेदस्य स्यात् । 'न चासत् प्रमाणविषय' इति तेषां पक्षः । अनेन सदसत्त्वपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ।

अन्तिममपाकरोति **नोभयं चेदिति** ।

नोभयं चेन्न सिद्धं तत्

तत् उभयविलक्षणत्वं **च** जीवब्रह्मभेदमिथ्यात्वेऽन्यत्र वा क्वापि **न सिद्धम्** ।

परि०— ननु मिथ्यात्वस्य सत्यत्वेऽपि तस्य ब्रह्मरूपत्वान्नाद्वैतभङ्ग इत्यत आह **न हि इति** ॥ **जीवेति** । कुतो नेत्यत आह **ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वादिति** । अखण्डत्वान्निष्प्रतियोगिकत्वादिति यावत् । मिथ्यात्वं सप्रतियोगिकमित्युक्तमेवेति भावः । द्वितीयपक्षेऽपसिद्धान्तं द्वेधा व्यनक्ति **मिथ्यात्वस्येति** । न चासदिति च ॥ **अनेनेति** । अपसिद्धान्तदोषेणेत्यर्थः ।

गु०दी०— **ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वात्** इत्यत्र प्रतियोगिप्रकाशकाभावरूपत्वायोगादिति भावः ।

यादु०— **निर्विकल्पकत्वादिति** । अत्र विकल्पशब्देनोपाधिरुच्यते । विविधकल्पनारूपत्वात् । तथा च ब्रह्म निरुपाधिकं मिथ्यात्वं तु सोपाधिकम्, अतस्तयोरभेदो न युक्त इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यपसिद्धान्तमुपपादयति **न चासदिति** ॥ **असत्** मिथ्यात्वम्, **प्रमाणं** अनुमानम्, **अनेन** अपसिद्धान्तेन । **पक्षे इति** । अत्र पक्षपदेन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यते । एवमग्रेऽपि । तथा च साध्यत्वाभावादित्यर्थः । **अन्यथेति** । व्यापककोटिनिविष्टस्य प्रसिद्धत्वाभावे, तन्निरूपितव्याप्तिग्रहणस्य सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपपक्षत्वस्यासम्भवादित्यर्थः ।

वं०प०— **निर्विकल्पकत्वादिति** । निर्धर्मकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म निरुपाधिकं मिथ्यात्वं तु सोपाधिकम् । सोपाधिकनिरुपाधिकयोश्चैक्यं विरुद्धमिति भावः ।

शे०चं०— ननु भेदमिथ्यात्वस्य कुतो न ब्रह्मस्वरूपत्वमित्यतस्तस्य सोपाधिकत्वात् भ्रमकाला-निश्चितत्वाद् ब्रह्मणश्च निरुपाधिकत्वाद् भ्रमकालनिश्चितत्वाच्च तयोर्विरुद्धस्वभावत्वान्नाभेदो युक्त इत्याशयवान् विरुद्धस्वभावतामुपदर्शयितुमुपलक्षणत्वेन ब्रह्मणो निरुपाधिकतामाह **ब्रह्मण इति** ॥ **सत्त्वमेव स्यादिति** । परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वात् सत्त्वमिथ्यात्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वात् तन्मिथ्यात्व-स्यासत्त्वे भेदस्य सत्त्वं स्यात् तथा च सदद्वैतभङ्गो भेदस्य सोपाधिकत्वेन भ्रमकालानिश्चितत्वेन निरुपाधिकभ्रम-कालनिश्चितब्रह्ममात्रत्वानुपपत्त्या तदतिरिक्तत्वावश्यम्भावादिति भावः । असतः प्रमाणविषयत्वस्य त्वत्सिद्धान्त-त्वान्मिथ्यात्वस्य प्रमाणविषयत्वे असतोऽपि प्रमाणविषयत्वापत्त्या अपसिद्धान्त इति प्रकारान्तरेणाप्यपसिद्धान्त-मुपपादयति **न चेति** ॥ **अनेनेति** । सत्त्वासत्त्वपक्षोक्तदूषणेनैवेत्यर्थः । अत एव पृथक् तददूषणमित्याशयः ।

वा०र०— सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गीयन्यायामृतानुसारेणाह **परस्परविरुद्धयोरित्यादि** । **सत्त्वा-सत्त्वेति** । सत्त्वपक्षासत्त्वपक्षोक्त इत्यर्थः ।

स०व्र०— **निर्विकल्पकत्वात्** निरुपाधिकत्वादित्यर्थः ।

वि०ठ०— भेदस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मस्वरूपं किं न स्यादित्यत आह **ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वादिति** । ब्रह्मणोऽखण्डत्वेन मिथ्यात्वादिधर्मविकल्पाभावादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि अपसिद्धान्तमुपपादयति **न चास-दिति** । मिथ्यात्वस्य प्रमाणविषयत्वमङ्गीकृतम् । अतो अपसिद्धान्त इति भावः ।

चषकः— **निर्विकल्पकत्वात्** । निरुपाधित्वात् । तथा च सोपाधिकनिरुपाधिकयोरभेदो न सङ्गच्छत इति भावः ।

॥ इति सत्त्वासत्त्वं नोभयमितिपक्षाणां प्रत्येकशः दूषणानि ॥

* * *

॥ अथ उक्तदूषणाभिप्रायः सन्न्यायरत्नावल्याश्च अनेनैवाभिप्रायेण नेतव्यत्वम् ॥

३५ **सु०— नन्वनेन किमुक्तं स्यात् । अप्रसिद्धविशेषणत्वमिति चेन्न; सदसद्वैलक्षण्यस्य पक्षविशेषणत्वाभावात्; मिथ्यात्वमेव पक्षविशेषणमुपन्यस्तम्, तद्धर्म एव सदसद्वैलक्षण्यम् । न च विमतं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमितिवद्विशेषणविशेषणेनापि प्रसिद्धेन भाव्यमिति वाच्यम्, वैषम्यात् । यद्धि व्यापककोटिनिविष्टं विवादपदं च, तस्य प्रसिद्धताऽवश्यम्भाविनी, अन्यथा व्याप्तिग्रहणपक्ष(त्व)योः असम्भवात् । अस्ति च बुद्धिमत्त्वस्यापि**

व्यापककोटि(टौ) निवेशादि न तु सदसद्वैलक्षण्यस्येति । उच्यते । 'यो ह्यर्थः प्रमाणसाध्यः स सम्भावितप्रकारेष्वन्यतमप्रकारवानुपलब्धः, इदं च जीवब्रह्मभेदस्य मिथ्यात्वं न सदादिप्रकारवदङ्गीकर्तुं शक्यं प्रकारत्रयस्यापसिद्धान्तपराहतत्वात्, चतुर्थस्याप्रामाणिकत्वात्; न हि अप्रामाणिकेन प्रकारेण प्रकारवत्किञ्चिद्भवति । अतो व्यापकानुपलब्धिबाधितं जीवब्रह्मणोर्भेदस्य मिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यमि'ति समुदायार्थो विवक्षित इति न काचिदनुपपत्तिः।

अनेनैवाभिप्रायेण टीकाऽपि नेतव्येति ।

परि०— पक्षविशेषणत्वाभावादिति । साध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षशब्दार्थत्वेऽपि इह तदेकदेशधर्मिमात्रपरतया धर्मिविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ॥ **विमतमिति** । भूभूधरादिकमित्यर्थः ॥ **इतिवदिति** । इत्यत्र यथा विशेषणीभूतकर्तृविशेषणं बुद्धिमत्त्वं प्रसिद्धं तथा प्रसिद्धेन भाव्यमित्यर्थः। **व्याप्तिग्रहणपक्षत्वयोरिति** । पक्षत्वज्ञानयोरित्यर्थः । तयोः साध्यधर्मज्ञानाधीनत्वादिति भावः । निवेशादीत्यादिपदेन विवादास्पदत्वग्रहः ॥ **टीकाऽपीति** । पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादिति सन्न्यायरत्नावलीग्रन्थोऽपि यो ह्यर्थ इत्यादिनोक्ताभिप्रायेण नेतव्य इत्यर्थः ।

गु०दी०— मिथ्यात्वमेव पक्षविशेषणमुपन्यस्तम् इत्येतदप्यविचारितरमणीयम् । मिथ्यात्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वे तत्प्रतियोगिनो भेदस्य शशविषाणवदसत्त्वापत्तिभिया परेण स्वग्रन्थे सदसद्विलक्षणत्वस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वाङ्गीकारात् कथं न विशेषणाप्रसिद्धिः । भेदोऽत्यन्ताभावप्रतियोगि तन्निष्ठमिथ्यात्वं तु सदसद्विलक्षणमित्यङ्गीकारे कल्पनागौरवाच्च ।

यादु०— नन्वेवं टीकाविरोधः । तत्रोभयविलक्षणं चेत् तस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादित्यप्रसिद्धविशेषणत्वस्यैवोक्तत्वादित्यत आह **अनेनैवेति** । साध्यविशेषणस्य सदसद्वैलक्षण्यस्याप्रसिद्धावुक्तरीत्या व्यापकानुपलम्भबाध एवेत्यनेनैवाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

शे०चं०— पक्षविशेषणत्वाभावादिति । अत्र पक्षशब्दस्तदेकदेशधर्मिपरो न तु साध्यधर्मविशिष्टधर्मिपरः तथा सति मिथ्यात्वस्याश्रयकोटिनिविष्टत्वापत्त्या तस्य तद्विशिष्टधर्मिविशेषणत्वाभावेन सदसद्विलक्षणत्वस्य पक्षविशेषणविशेषणत्वाभावप्रसङ्गादिति ध्येयम् । **व्याप्तीति** । व्याप्तेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धिज्ञानाधीनज्ञानत्वेनासति सम्बन्धिज्ञाने ज्ञातुमशक्यत्वात् । सन्देहघटितत्वात् पक्षतायाः प्रकृते च साध्याप्रसिद्धौ कोटिस्मृत्यसम्भवेन सन्देहायोगादिति भावः । ननु व्यापकानुपलब्धिबाधितं जीवब्रह्मभेदमिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यमित्यभिप्रायवर्णनमयुक्तम् । तथा सति सन्न्यायरत्नावलीविरोधापातात् । तत्र हि । यदेतद्विमतभेदस्य चन्द्रभेदवन्मिथ्यात्वं साध्यते तत्किं सत्, असत्, सदसद्विलक्षणं वा । न प्रथमद्वितीयावपसिद्धान्तात् ।

उभयविलक्षणत्वं चेत् तस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादित्यादिना सदसद्वैलक्षण्यपक्षेऽप्रसिद्धविशेषण-त्वस्यैवाभिधानादित्यत आह **अनेनैवाभिप्रायेणेति** । तस्योभयविलक्षणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् अप्रामाणिकत्वेन साध्यस्याप्रामाणिकेनोभयविलक्षणत्वरूपप्रकारेण प्रकारवत्त्वासम्भवात् सत्त्वादिप्रकारस्य च अपसिद्धान्तपराहत-त्वासम्भावितप्रकारेष्वन्यतमप्रकारत्वरूपव्यापकनिवृत्त्या मिथ्यात्वस्य साध्यत्वासम्भवेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्याद्बाधितविशेषणः स्यादित्यभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

वा०र०— अत्र **पक्षशब्द** इति ग्रन्थात् प्राङ्मिथ्यात्वमेव हि पक्ष इतीति प्रतीकोपादानं मूलकोशा-नुसारि, युक्तं च । तथा सति मिथ्यात्वस्येत्याद्युपपादनस्य द्वितीयवाक्यगतपक्षशब्दार्थनिर्णयोपयुक्तत्वेऽपि पूर्व-वाक्यस्थपक्षशब्दार्थनिर्णयानुपयुक्तत्वात् । पक्षविशेषणत्वाभावादितीति प्रतीकोपादानपाठेऽपि अत्रेत्यस्यात्र प्रकरण इत्यर्थकत्वात् । पूर्वपक्षशब्दस्य मिथ्यात्वमेव हीत्युत्तरवाक्यगत पक्षशब्दस्य चार्थनिर्णयायाभिधान-मेतत् । यद्वा पूर्वत्रैवार्थनिर्णयरूपत्वेऽपि समानन्यायतया उत्तरवाक्यगतस्यापि पक्षशब्दस्यार्थनिर्णयो जायत एवेत्याशयः । **प्रसङ्गादिति** । तथा च तदङ्गीकृत्य पक्षविशेषणत्वाभावात् इत्युक्तमसदिति भावः ।

स०व्र०— ननु व्यापकानुपलब्धिबाधितं जीवब्रह्मभेदस्य मिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यमित्यर्थवर्णन-मयुक्तं तथा सति सन्न्यायरत्नावलिविरोधात् । तत्र त्वयमर्थः । यदेतद्विमतभेदस्य चन्द्रभेदवन्मिथ्यात्वं साध्यते तत् किं सदसद्वोभयविलक्षणं वा । न प्रथमद्वितीयपक्षावङ्गीकर्तुं शक्यौ । अनिर्वचनीयवादिनः तस्यापसिद्धा-न्तापत्तेः । उभयविलक्षणत्वं चेत् तस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादित्यादिना सदसद्वैलक्षण्यपक्षे-ऽप्रसिद्धविशेषणत्वाभिधानादित्यत आह **अनेनैवाभिप्रायेण टीका नेतव्येति** । तत उभयविलक्षणत्वस्या-प्रसिद्धत्वेन प्रामाणिकत्वेन साध्यस्याप्रामाणिकेनोभयविलक्षणत्वरूपप्रकारेण प्रकारवत्त्वासम्भवात् सत्त्वादिप्रकार-स्यापसिद्धान्तत्ववत् सम्भावितप्रकारेष्वन्यतमत्वरूपव्यापकनिवृत्त्या मिथ्यात्वस्य साध्यत्वासम्भवेन पक्षोऽप्रसिद्ध-विशेषणः बाधितविशेषणः स्यादिति ।

वि०ठ०— पक्ष इति । अत्र पक्षशब्देन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यते । **विशेषणविशेषणेनापि** । दृष्टान्ते धर्मिणः विशेषणं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वम् । तत्र व्यावर्तकतया विशेषणं बुद्धिमत्त्वमिति ज्ञेयम् । **व्यापककोटि-निविष्टमिति** । साध्यशरीरान्तःप्रविष्टमित्यर्थः । पक्षत्वयोरित्यत्रापि पक्षशब्दः साध्यधर्मिपरः । व्याप्तिग्रहण-साध्यधर्मिविशेषणत्वयोरित्यर्थः । **न त्विति** । प्रकृते मिथ्यात्वमात्रस्यैव व्यापकत्वेन सदसद्वैलक्षण्यस्य तद-प्रवेशादिति भावः । लोके प्रसिद्धसदादिप्रकारान्यतमत्वं पदार्थेष्वङ्गीकृतम् । न च तत्साध्यतयाऽभिमतं मिथ्यात्वं मायावादिना अङ्गीक्रियते । तद्विकलं च सर्वथा अप्रसिद्धमेव । अतस्तदभ्युपगमसाध्यस्यानिर्वचनीयरूपस्या-सिद्धत्वेन स्यादेव व्यापकानुपलब्धिबाधितत्वमित्युपसंहरति **अत इति** । प्रागप्रसिद्धविशेषणत्वमित्युक्तिर्बाधाव-तारायेति भावः । ननु सन्न्यायरत्नावल्यां उभयविलक्षणं चेत् तस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषः स्यादिति विशेषणासिद्धेरेवोक्तत्वात् तद्विरोध इत्यत आह **अनेनैवेति** ।

चषकः— व्यापककोटिनिविष्टम् साध्यतावच्छेदकघटकम् । **टीकापि** । पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादित्यानुपूर्वीकसन्न्यायरत्नावलीग्रन्थोऽपि दर्शिततात्पर्यकोऽवसेय इति भावः ।

॥ इति उक्तदूषणाभिप्रायः सन्न्यायरत्नावल्याश्च अनेनैवाभिप्रायेण नेतव्यत्वम् ॥
॥ इति जीवेशभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पानां दूषणानि ॥
॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य दूषणान्तरपरतया तद्गतमिथ्याशब्दार्थस्यापि सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ॥

३६ **सु०— दूषणान्तरमाह इति मानस्येति ।**

अनु०— इति मानस्य दूषणम् ।

मीयत इति मानम्, कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात् । मिथ्याशब्दार्थं विकल्प्याप्येवं दूषणमभिधानीयमित्यर्थः । तथा हि । किं मिथ्येत्यसत्त्वमुच्यते, किं वा अनिर्वाच्यत्वम् । आद्येऽपसिद्धान्तः, द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता पक्षस्येति । सत्त्वाभावो मिथ्यापदार्थ इति चेन्न । तस्यैवासत्त्व(शब्दार्थ)पदार्थत्वेनापसिद्धान्तानिस्तारादिति ।

परि०— मानपदमनुमानविषयीभूतसाध्यपरमिति भावेनाह **मीयत इति** । ननु 'करणाधिकरणयोश्चे'ति सूत्रे भावकरणाधिकरणरूपार्थत्रय एव ल्युटो विधानात् कर्मणि कथं ल्युडित्यतः तृतीयाध्यायतृतीयपादस्थसूत्रान्तरेण तत्सिद्धिरित्याह **कृत्येति** । कृत्यसंज्ञकप्रत्ययाः ल्युट्प्रत्ययश्च बहुलं भवति । अनेकार्थेषु भवन्तीत्युक्तत्वादिह च 'माङ् माने' इत्यस्मात् कर्मणि ल्युटि 'हलन्त्यं', 'लशक्वतद्धिते' इति टकारलकारयोरपगमे 'युवोरनाकावि'त्यनादेशे सवर्णदीर्घे च मानमिति सिद्धेरिति भावः ॥ **पक्षस्येतीति** । साध्यधर्मिण इत्यर्थः ।

गु०दी०— इति मानस्य दूषणम् इत्यत्र **मानस्य** अनुमेयस्य । इदानीं साध्यस्यैव दूष्यत्वादित्यर्थः ।

यादु०— ननु भावे 'करणाधिकरणयो'श्च ल्युटो विधानात् कथं स कर्मणि व्याख्यात इत्यत आह **कृत्यल्युट इति** । कृत्याः ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युरिति सूत्रार्थः ।

शे०चं०— ननु ल्युट् च 'करणाधिकरणयोश्चे'ति भावे करणाधिकरणयोश्च ल्युड्विधानान्मीयत इति मानमिति कथं कर्मणि ल्युट् व्याख्यायत इत्यतः कर्तृकर्मादावपि ल्युटः स्मरणान्नानुपपत्तिरिति भावेन तत्र तद्विधायकं सूत्रं पठति **कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनादिति** । अत्र कृत्यल्युट् इति वचनादित्येव वक्तव्यं सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव यत्रार्थे भावकर्मणोः कृत्या विहिताः भावकरणाधिकरणेषु च ल्युड्विहितः ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटो भविष्यन्तीत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वेन तदर्थं बहुलग्रहणस्याकर्तव्यत्वात् । तस्माद्बहुलमिति योगान्तरं तच्चान्येषामपि कृतां स्वस्वार्थव्यभिचारज्ञापनार्थमित्याकरे स्थितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अपसिद्धान्त इति** । भेदस्यासद्विलक्षणतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः ॥ **अप्रसिद्धेति** । एतदनुमानात्प्रागनिर्वचनीयत्वस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ **सत्त्वाभावेति** । तथा च नाऽपसिद्धान्तः । शुक्तिरजतादावेव सत्त्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् नाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ **तस्यैवेति** । सत्त्वाभावस्यैवेत्यर्थः । शशशृङ्गादीनां निरुपाख्यपदेनैव ख्यायमानतया निरूपाख्यत्वस्य, नित्यातीन्द्रियसाधारण्यादपरोक्षतोऽप्रतीयमानत्वस्य, येन पुंसां शशशृङ्गाभावो न निश्चितः तस्य गोशृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गमस्तीति वाक्यात्सत्त्वेन प्रतीत्या सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वस्य, अनिर्वाच्यत्वस्यासत्त्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयापत्त्या सदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वस्य, शुक्तिरूप्यादौ शुद्धब्रह्मणि च सत्त्वेनार्थक्रियासामर्थ्याभावस्य, मिथ्याभूतस्य स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेध इति पक्षे तत्साधारणत्वेन निरस्वरूपत्वस्य चासत्त्वस्यासम्भवेन सत्त्वाभावस्यैवासत्त्वपदार्थतयाऽभ्युपगमनीयत्वादिति भावः ।

वा०र०— **भावे करणाधिकरणयोश्चेतीति** । ल्युट् चेति सूत्रे नपुंसके भावे क्त इत्यतो नपुंसके भाव इत्यस्यानुवृत्तिमाकरसिद्धामभिप्रेत्य भाव इत्यस्यापि ग्रहणं युक्तमिति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः । **सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवेति** । तदुक्तं मञ्जर्याम् । बहुलग्रहणं न कर्तव्यम् । आरम्भसामर्थ्यादेव यत्र कृत्यल्युटो विहिताः ततोऽन्यत्रापि भविष्यन्तीति भावः । **बहुलमिति योगान्तरमिति** । एतेनैव बहुलग्रहणेनैव कर्मणि ल्युटो व्युत्पादनं च निराकृतम् । अत एव तस्य प्रयोजनान्तरार्थताया इत्यादिना तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्याने स्पष्टं च प्रतिपादितं टीकाकृता । तदुक्तं मञ्जर्याम् । ततो बहुलग्रहणात् कृन्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचारः साधितो भवतीति । एवं च पादाभ्यां ह्रीयते पादहारकः । गले चोप्यते गलचोपकः । चूपमन्दायां गतावित्यादावपि सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव ण्वुलादिसिद्धवत् प्रकृतेऽपि तत्सामर्थ्यादेव कर्मणि ल्युट्सिद्धेः न बहुलग्रहणसामर्थ्यं कल्पनीयम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थमिति भाष्यवाक्यस्यापि न बहुलग्रहणप्रयोजनकथने तात्पर्यम् अपि तु सूत्रारम्भसामर्थ्यकथन एवेति न कश्चित् दोषः । एवमन्येषां तथोक्तिरपि व्याख्येयेति हृदयम् । न हि शशशृङ्गादीनामपीतोऽन्यदसत्त्वमस्तीत्यादि मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गीयन्यायामृतानुसारेण परिशेषयति **शशशृङ्गादीनामित्यादिना** ।

वि०— ननु ल्युड्भावे करणाधिकरणयोश्च विहितः स कथं कर्मणि व्याख्यायत इत्यत आह **कृत्यल्युट इति** । कृत्याः ल्युटश्च बहुलमर्थेषु स्युरिति सूत्रार्थः । ततश्च मानस्य दूषणमित्यस्य योऽर्थो लब्ध इत्यत आह **मिथ्याशब्दार्थमिति** । साध्यमित्यर्थः । पूर्वं मिथ्यात्वं सिद्धवत्कृत्य तस्य सत्त्वादिरूपधर्मविकल्पः । अत्र तु मिथ्याशब्दार्थविकल्प इति स्फुटो भेदः ।

चषकः— कृत्या ल्युट इति । कृत्या ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्यादित्यर्थः । बहूनर्थान् लाति आदत्ते बहुलमिति व्युत्पत्तेः पाणिनीयैर्दर्शितत्वादिति भावः । **पक्षस्येतीति** । साध्यनिरूपितधर्मितो विशेषितस्येत्यर्थः ।

।। इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य दूषणान्तरपरतया तद्गतमिथ्याशब्दार्थस्यापि सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य दूषणान्तरपरतया तद्गतभेदत्वहेतोरपि सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ।।

३७ **सु०— दोषान्तरमाह इतीति । मानस्य लिङ्गस्य । 'भेदत्वहेतुरपि सन्नसन्वा सदसन्वा अनिर्वाच्यो वेति विकल्प्याद्येऽद्वैतवादिनोऽसिद्धिः, दृष्टान्तश्च साधनविकलः; द्वितीयतृतीययोर्द्वयोरपि; चतुर्थे द्वैतवादिनः' इति दूषणम् अभिधातव्यमित्यर्थः । न च सदसदादौ भेदत्वसामान्यमस्ति, येन धूमवत्त्ववदयं हेतुः स्यात् ।**

परि०— करणे ल्युडिति भावेनाह **लिङ्गस्येति** । अद्वैतवादिन इति हेतुगर्भम् ।। **द्वितीय-तृतीययोर्द्वयोरपीति** । द्वितीयकल्पे तृतीयकल्पे च वादिप्रतिवादिनोः द्वयोरपि मते दृष्टान्तः साधन-विकल इत्यर्थः । तन्मते चन्द्रभेदस्यानिर्वचनीयत्वात्सिद्धान्तेऽसत्त्वादिति भावः । चतुर्थे द्वैतवादिन इत्यत्र अद्वैतवादिन इति पदच्छेदः । तन्मते क्वाप्यनिर्वचनीयभेदानङ्गीकारेण दृष्टान्तः साधनविकल इत्यर्थः । ननु धूमवत्त्वादित्यत्र नीलानीलादिविकल्पेनासिद्ध्याद्यभिधाने सति नीलानीलादिसाधारण-धूमवत्त्वादिसामान्योपेतधूमवत्त्वमात्रं यथा हेतुः तथाऽत्रास्त्वित्यत आह **न च सदसदिति** ।

यादु०— सामान्यमस्तीति । व्यक्तेरेवाभावादिति भावः ।

वं०प०— द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोरुभयोरपि पक्षेऽसिद्धिरित्यर्थः । **अद्वैतवादिनो** भेदवादिनः पक्षेऽसिद्धिः साधनविकलश्च दृष्टान्त इत्यर्थः ।

शे०चं०— मीयतेऽनेनेति मानमिति करणसाधनतामाश्रित्याह **मानस्य लिङ्गस्येति** ।। **आद्येऽद्वैत-वादिनोऽसिद्धिरिति** । भेदत्वहेतोः सत्त्वाभ्युपगमेऽद्वैतहानिरिति भावेनाद्वैतवादिन इत्युक्तं **दृष्टान्तश्चेति** । मतद्वयेऽपीति शेषः । मिथ्याभूतभेदस्यैव दृष्टान्तीकृतत्वेन तत्र सद्भेदत्वस्य वादिप्रतिवादिभ्यामनभ्युपगमादिति भावः ।। **द्वयोरपीति** । वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः । असिद्धिर्दृष्टान्तश्च साधनविकल इति पूर्वेण सम्बन्धः । अस-

द्भेदत्वस्य सदसद्भेदत्वस्य च पक्षे वादिप्रतिवाद्यसम्मतत्वादुभयरीत्याऽसिद्धिः । साधनवैकल्यं त्वसद्भेदत्वपक्षे वादिमत एव तेन दृष्टान्ते तदनङ्गीकारात् । न तु प्रतिवादिमतेऽपि । तद्भेदस्यासत्त्वेनासद्भेदत्वस्य तन्मते सत्त्वात्सद्भेदत्वपक्षे तु मतद्वयेऽपि साधनवैकल्यम् । वादिप्रतिवादिभ्यां दृष्टान्तीकृते भेदे तदनभ्युपगमादिति योजना द्रष्टव्या ॥ **द्वैतवादिन इति** । असिद्धिसाधनवैकल्ये इति पूर्ववत् सम्बन्धः । न ब्रूमो वयं सत् असत् सदसत् अनिर्वचनीयं वा भेदत्वं हेतुरिति येनोक्तरीत्याऽसिद्ध्यादिकं भवेत् । किन्तु भेदत्वसामान्यं तच्च भेदे वादिप्रतिवादिसम्मतमिति कथमसिद्ध्यादिकं भवेत् । साधारणप्रयुक्तहेतोश्च विशेषविकल्पेन निराकरणे च सर्वसाधनभङ्गप्रसङ्गः । तथा च धूमाद्धूमध्वजसाधनेऽपि किमनेतद्देशाकालसलग्नो धूमो हेतुः किं वैतद्देशाकालसलग्न इति विकल्प्यासिद्धिः आद्ये, द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमिति शक्यते वक्तुम् । तत्र चाविवक्षितविशेषं धूममात्रं हेतुरित्येव परिहारः । स च समः प्रकृत इत्याशङ्क्य स्यादयं धूमानुमाने परिहारः । धूमद्वयेऽपि धूमत्वसामान्यस्य वादिप्रतिवादिसम्मतत्वात् । न च सदसदादौ भेदत्वसामान्यं वादिप्रतिवादिसम्मतमित्याशयवानाह **न चेति** ।

वा०र०— भेदत्वसामान्यमिति । अविवक्षितविशेषं भेदत्वमात्रमित्यर्थः । अविवक्षितविशेषधूममात्रमित्युत्तरग्रन्थानुसारात् । **तच्चेति** । अविवक्षितविशेषभेदत्वमात्रं चेत्यर्थः । **धूमद्वयेऽपीति** । धूमत्वरूपसाधारणधर्मस्य धूमद्वये सत्त्वेन तदेतद्देशाकालसलग्नत्वादिविशेषाकारपरित्यागेन धूमत्वरूपसाधारणाकारेण धूमस्य हेतुत्वसम्भवादिति भावः । **न च सदसदादाविति** । सद्भेदत्वासद्भेदत्वादावित्यर्थः । **भेदत्वसामान्यं** भेदत्वरूपः सामान्याकार इत्यर्थः । भावप्रधाननिर्देशस्य न च सत्यानिर्वचनीयदृश्यत्वयोः दृश्यत्वसामान्यमस्तीत्यादिमिथ्यात्वखण्डनादिटीकादौ सत्त्वात् भेदत्वस्य यत्सामान्यं भेदत्वमित्यर्थ इत्यप्याहुः । सामान्यविशेषयोः इत्यादिव्यवहारो लोके ग्रन्थे च मिथ्यात्वखण्डनटीकायां सामान्यविशेषभावेन वृक्षत्वशिंशुपात्वयोरिवेति द्वादशे 'सर्वारम्भपरित्यागी शुभपरित्यागी'त्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेन अपुनरुक्तिरिति गीताभाष्ये तट्टीकायां च सामान्यविशेष्यभावेनेत्युक्तम् । अन्यत्रापि तत्र तत्र तथा व्यवहारा उपलभ्यन्ते । तत्र क्वचिद्विवक्षितविशेषं धूममात्रमित्येतत् न्यायदीपावलीग्रन्थानुसारिमिथ्यात्वखण्डनटीकानुसारेण विशेषविवक्षामपहाय व्यक्तिरेव प्रतिपाद्यते । क्वचिद्व्यक्त्यर्थासम्भवे जातिरर्थत्वेन आश्रयणीया । सामान्यविशेषकार्यकारणभावादिस्थलेऽपि सामान्यविशेषरूपाभ्यामित्यादि तत्र तत्राश्रयणीयम् । न च एकप्रकारः सर्वत्रानुगतोऽस्तीत्यादि चिन्तनीयम् । विशेषसामान्यतया विज्ञानं मनः इत्यपीति आनन्दमयाधिकरणीयानुव्याख्याने उक्तम् । **उपपत्तिविशेषाः** लिङ्गविशेषाः । 'कल्पनागौरवात् तेन युक्ता नानुगकल्पना' इति वैशेषिकपरीक्षानुव्याख्यानमूले । ननु अनुगतत्वाभावे कथं सामान्यमित्युक्तम् । तत्र समानानां भाव इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेण गुणकर्मणोरपि सामान्यत्वमुक्तम् । न हि तदाकारत्वं तद्विषयत्वमिति पर्यायावेतौ । किन्नाम सामान्यविशेषवचनाविति । तत्त्वोद्योतटीकायाम् । 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानी'ति सामान्यशास्त्रं 'अग्नीषोमीयमि'ति विशेषशास्त्रेणापोद्यते । 'पदे जुहोती'ति विशेषशास्त्रेण 'आहवनीये जुहोती'ति सामान्यशास्त्रस्य बाध इत्यादिकं दशमेऽध्याये पूर्वमीमांसायाम् । यद्विशेषयोः कार्यकारणभाव इत्यादि च । पाण्डवानां कुर्ववान्तरविशेषत्वेनेत्यादि च । संयोगादिपञ्चकं

साधारणगुणत्वाभिप्रायेण सामान्यगुणतया व्यवहृत्य शब्दादीन् विशेषगुणान् वदन्ति । सामान्याभावविशेषाभाव-व्यवहारश्च । सामान्यधर्मावच्छिन्नेत्यादि कल्पनं तु सर्वत्र लाक्षणिकप्रयोगापादकतया न युक्तम् । विशेषसामान्यतया स्वरूपमित्यन्विताभिधानवादे तृतीयाध्याये । सामान्यतो निराकृत्य विशेषतो निराकरोतीति तत्र तत्र ।

स०व्र०— द्वयोरपीति । वादिप्रतिवादिनोरसिद्धिः दृष्टान्तसाधनवैकल्येत्यर्थः ॥ **चतुर्थ इति** । द्वैतवादिनोऽसिद्धिसाधनवैकल्य इत्यर्थः ।

वि०ठ०— द्वयोरपीति । अद्वैतवादिनोऽसिद्धिर्दृष्टान्तश्च साधनविकल इति शेषः । **द्वैतवादिन इति दूषणमिति** । द्वैतवादिनो मतेनासिद्ध्यादिदूषणमभिधातव्यमित्यर्थः । **धूमवत्त्ववदिति** । पर्वतीयेन महानसीयधूमे चानुगतधूमत्ववदित्यर्थः ।

॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य दूषणान्तरपरतया तद्गतभेदत्वहेतोरपि सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ समानार्थकानुमानान्तरेऽप्येवमेव सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनातिदेशः ॥

३८ सु०— 'जीवो ब्रह्मणो न भिद्यते आत्मत्वाद्ब्रह्मवदि'त्यादावनुमानान्तरेऽप्येवमेव विकल्प्य दूषणान्तरमभिधातव्यमित्याह इति मानस्येति ।

शे०चं०— एवमेव विकल्प्येति । साध्यं हेतुं चेति शेषः । ब्रह्मभेदाभावः सन् किं वा असन् यद्वा सदसन्, आहोस्वित् अनिर्वचनीयः । नाद्यः । अपसिद्धान्तापातात् । न द्वितीयः । जीवब्रह्मभेदाभावस्यासत्त्वे जीवब्रह्मभेदस्य सत्त्वापत्त्याऽपसिद्धान्तापरिहारात् । अत एव न तृतीयः । सत्त्वासत्त्वपक्षोक्तदोषात् । न चतुर्थः । तस्याप्रामाणिकत्वेन प्रकारत्वायोगादिति साध्यं विकल्प्य दूषणम् । आत्मत्वं किं सत् किं वा असत्, यद्वा सदसदाहोस्विदनिर्वचनीयम् । आद्ये सदद्वैतभङ्गेन वादिमतेऽसिद्धिर्दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं च । द्वितीयतृतीययो-र्द्वयोरप्यसिद्धिर्दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं च । चतुर्थे द्वैतवादिनोऽसिद्धिसाधनवैकल्ये स्यातामिति हेतुं विकल्प्य दूषणमभिधातव्यमित्यर्थः ॥

॥ इति समानार्थकानुमानान्तरेऽप्येवमेव सदसत्त्वादिविकल्पेनायुक्तत्वप्रदर्शनातिदेशः ॥

* * *

॥ अथ अद्वैतवादिप्रयुक्तेषु विरुद्धविषयेषु सर्वेष्वप्यनुमानेष्वेवं साध्यं हेतुश्च विकल्प्य दोषो वक्तव्य इत्यतिदेशः ॥

३९ **सु०—** यद्वाऽद्वैतवादिप्रयुक्तेषु विरुद्धविषयेषु सर्वेष्वपि अनुमानेष्वेवं साध्यं हेतुं च विकल्प्य दोषो वक्तव्य इत्यतिदिशति **इतीति** ।

परि०— **विरुद्धविषयेष्विति** । सिद्धान्तविरुद्धप्रमेयेष्वित्यर्थः । मानस्येति जात्येकवचनमित्युपेत्योक्तं **सर्वेष्विति** ॥ **दोषो वक्तव्य इतीति** । स च विवृतो न्यायामृते ।

शे०चं०— **विरुद्धविषयेषु सर्वेष्वप्यनुमानेष्विति** । विमतं मिथ्या दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरजतादिवदित्यादिष्वित्यर्थः ।

वि०— **सर्वेष्विति** । दृश्यत्वादिष्वित्यर्थः ।

॥ इति अद्वैतवादिप्रयुक्तेषु विरुद्धविषयेषु सर्वेष्वप्यनुमानेष्वेवं साध्यं हेतुश्च विकल्प्य दोषो वक्तव्य इत्यतिदेशः ॥

॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मादीनां सदसत्त्वादिविकल्पेन अयुक्तत्वप्रदर्शनद्वारा तन्निराकरणम् ॥

॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानस्य तावदेकप्रकारकदूषणेन निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ एकप्रकारकदूषणेन कृत्स्नस्य जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमाननिराकरणस्योपपादनम् ॥

॥ तत्र जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसद्वैलक्षण्य(अनिर्वाच्यत्व)ासिद्धिमूलकोक्तायुक्तत्वशङ्कायाः परिहारप्रयत्नः, तत्प्रयत्नासिद्धिश्च ॥

॥ तत्रापि तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले प्रमाणेन साधयितुं शक्यत्वतया तदसिद्धेरयुक्तत्वशङ्का, मानान्तरेण तदनिर्वाच्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वतया सङ्क्षेपेण तच्छङ्कानिरसनश्च ॥

४० **सु०—** 'न सिद्धं तदि'त्ययुक्तम्; पक्षीकृते भेदे वा, प्रपञ्चे वा, अविद्यायां वा, शुक्तिरजतादौ वा, अनिर्वचनीयत्वस्य प्रमाणेन साधयितुं शक्यत्वात् इत्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् ।

यदा भेदमिथ्यात्वस्य सत्त्वादिविकल्पेन दूषणाभिधानं तदा अन्तरशब्दो विशेषवचनः । यदा तु मिथ्याशब्दा(र्थं)र्थविक(ल्प्य दू)ल्पेन दूषणाभिधानं तदाऽन्यन्मानं मानान्तरम् । एतत् अनिर्वाच्यत्वम् । क्वचित् इत्युक्तस्थलेषु ।

परि०— तदा अन्तरशब्दो विशेषवचन इति । साध्यधर्मोऽयं सन्नस(न्वा न चो(वो)-भयमित्या)न्वेत्यादिना कृतमिथ्यात्वगतसत्त्वासत्त्वादिप्रकारविकल्पदूषणाभिधानोद्धारार्थं मानस्येत्यतः पूर्वमनुक्तत्वेनान्तरशब्दस्य वक्ष्यमाणार्थपरत्वायोगात् व्यतिरेकिहेत्वादिरूपमानविशेषपर इत्यर्थः ॥ **यदा तु मिथ्याशब्दार्थेत्यादि** । इति मानस्य दूषणमिति वाक्ये कर्मव्युत्पत्त्या मानपदेन विवक्षित-मिथ्याशब्दार्थविकल्पदूषणाभिधानमित्यर्थः ॥ एतदित्यनुवादः ॥ **उक्तेति** । पक्षीकृतभेद इत्यादि-नोक्तस्थलेष्वित्यर्थः ।

गु०दी०— तदा अन्तरशब्दो विशेषवचन इत्यत्र तदा भेदमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वसाधने यन्माना-न्तरं तदोक्तस्य भेदमिथ्यात्वानुमानस्य वक्ष्यमाणमिथ्यात्वसाधकमानान्तरस्यैकसाध्यावलम्बित्वान्मानविशेषत्व-मेव । यत्तु मिथ्यात्वशब्दार्थसाधकं मानं तत्तु भिन्नविषयत्वादन्यन्मानं मानान्तरमित्यर्थः ।

यादु०— सत्त्वादिविकल्पानां दूषणाभिधानमित्यस्यानन्तरं पूर्वग्रन्थार्थतया विवक्षितमिति शेषः ॥ **विशेषवचन इति** । उक्तानुमानस्य भेदमिथ्यात्वसाधकत्वेऽपि मिथ्यात्वगतानिर्वचनीयत्वासाधकत्वादन्यस्य च तत्साधकप्रमाणस्य पूर्वमनुक्तत्वेनान्यन्मानं मानान्तरमित्यर्थस्यात्रासम्भवादिति भावः ।

शे०चं०— दूषणाभिधानमिति । पूर्वग्रन्थार्थतया विवक्षितमिति शेषः । उक्तानुमानस्य भेदमिथ्या-त्वसाधकत्वेन तदपेक्षया मानान्तरत्वसम्भवेऽपि तस्य पूर्वानुमानसाध्यं यन्मिथ्यात्वं तद्धर्मभूतानिर्वचनीयत्व-साधकत्वाभावेन तदपेक्षयाऽन्यन्मानं मानान्तरत्वमित्यर्थस्यासम्भवादाह **तदाऽन्तरशब्दो विशेषवचन इति** ॥ **उक्तस्थलेष्विति** । भेदप्रपञ्चादिष्वित्यर्थः ।

वा०र०— मानान्तरत्वसम्भवेऽपीति । अनिर्वचनीयत्वसाधकतया निराकरिष्यमाणप्रत्यक्षादेरिति शेषः । **आहेति** । ततश्च प्राङ्मिथ्यात्वधर्मतया विकल्पितपक्षेष्वनिर्वचनीयत्वस्य साधकं प्रत्यक्षादिकं मानान्तरं नाम मानविशेष एव न पुनरन्यन्मानं विवक्षितमिति नानुपपत्तिरित्यर्थः । **भेदप्रपञ्चादिष्विति** । पक्षीकृतभेद इति पूर्वमूलवाक्ये यदा भेदमिथ्यात्वस्येत्युत्तरवाक्यानुसारेण उपलक्षणया भेदमिथ्यात्वस्यापि ग्रहणमभिप्रेतमित्यतो-ऽत्रापि आदिपदेन भेदमिथ्यात्वं ग्राह्यमिति ज्ञेयम् । एतन्मूलटीकयोः अर्थः पुनः संशोध्योऽस्ति ।

स०व्र०— विशेषवचन इति । पूर्वानुमानस्य मिथ्यात्वनिष्ठानिर्वचनीयत्वे साधकत्वेनाव्यापारितत्वे-नान्यत्वार्थकत्वासम्भवादेतदुक्तम् । **उक्तस्थलेषु** प्रपञ्चाद्युक्तस्थलेषु ।

विठ्ठ०— न सिद्धं तदित्ययुक्तमिति । 'न सिद्धं तदि'त्यत्र नोभयमित्युक्तमनिर्वचनीयत्वं न सिद्धमिति यदुक्तं तदयुक्तं भेदाद्यनेकस्थलेषु साधयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । **सत्त्वादिविकल्पेन दूषणाभिधानमिति** । साध्यतयाऽभ्युपगतं मिथ्यात्वं यदि सत्त्वं चेत्यादि विकल्पेन दूषणाभिधानं 'सन्नसन्वा न चोभयमि'ति पूर्वग्रन्थार्थतया विवक्षितं तदोक्तभेदत्वानुमानस्य मिथ्यात्वसाधकत्वेऽपि मिथ्यात्वगतानिर्वचनीयतासाधकत्वाभावात् तत्साधकमानान्तरस्य च पूर्वमनुक्तत्वाच्च अन्यन्मानं मानान्तरमित्यस्यासम्भवादन्तरशब्दो विशेषवचन इत्यर्थः । केनचित्प्रमाणविशेषेणेत्येतत्साधयितुं न शक्यत इति मूलार्थ इति भावः । **मिथ्याशब्दार्थ विकल्प्येति** । किं मिथ्येत्यसत्त्वमुच्यते, किं वाऽनिर्वाच्यत्वमिति विकल्प्य दूषणाभिधानं विवक्षितम् । तदा भेदत्वानुमानापेक्षयान्यन्मानमित्यर्थः । मिथ्येत्यनिर्वचनीयत्वस्य साध्यत्वे अप्रसिद्धविशेषणत्वमिति दूषणेऽभिहिते तर्ह्यन्यदनिर्वचनीयत्वसाधनं प्रमाणं भविष्यतीति परेण चोदिते 'न च मानान्तरेणे'ति मूलप्रवृत्तिरिति भावः । **उक्तस्थलेष्विति** । 'पक्षीकृतभेदे वा प्रपञ्चे'त्यादिना शङ्कावसरे उक्तस्थलेष्वित्यर्थः ।

।। इति तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले प्रमाणेन साधयितुं शक्यत्वतया तदसिद्धेरयुक्तत्वशङ्का, मानान्तरेण तदनिर्वाच्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वतया सङ्क्षेपेण तच्छङ्कानिरसनञ्च ।।

* * *

।। अथ तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले साधयितुं प्रयुक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रत्येकं दूषणद्वारा, 'तदनिर्वाच्यत्वस्यासिद्धेरयुक्तत्व'शङ्काया विस्तरेण निरसनम् ।।

३५।। तत्र तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानस्यानवस्थादोषदर्शनम् ।।

४१ **सु०—** तत्कथमिति चेदित्थम् । कस्यचित्पदार्थस्यानिर्वाच्यत्वे प्रत्यक्षं वा प्रमाणमुच्यते, अनुमानं वा, आगमो वा, अर्थापत्तिर्वा, उपमानं वा, अभावो वेति मनसि विकल्पान्निधाय पराङ्गीकारप्राचुर्यानुरोधेनानुमानं तावदपाकरोति **अनुमानेन चेदिति** ।

अनु०— अनुमानेन चेत्सैव ह्यनवस्था भविष्यति ।

'विमतमनिर्वाच्यं बाध्यत्वादि'त्याद्य**नुमानेन** शुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वं साध्यते **चेदनवस्था भविष्यति** । कथम् । सैव हि अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारार्थानुमानपरम्पराद्वारिका प्रसिद्धैवेत्यर्थः ।

यदत्र वक्तव्यं तत्प्रथमसूत्र एवास्माभिरभिहितम् ।

परि०— तत्कथमिति । मानान्तरेणानिर्वाच्यत्वसाधनमशक्यमित्येतत्कथमित्यर्थः । **सैव हीत्यनुवादः** । **प्रसिद्धैवे**त्यन्तं व्याख्या । ननु सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वात् रूपरसवदित्यादितोऽप्रसिद्धिपरिहारसम्भवात् नेदं दूषणमित्यत आह **यदत्रेति** । जिज्ञासाधिकरणे 'वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यते' इत्यादिव्याख्यानावसरे प्रमेयत्वादौ व्यभिचारादिदूषणं तस्याप्यनुमानस्योक्तमित्यर्थः । यद्वाऽनिर्वचनीयमित्यस्य सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । तत्र च सिद्धसाधनत्वादिदूषणं 'वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिन' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

यादु०— नन्वप्रसिद्धिपरिहारार्थं सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी इत्येव साध्यते न पुनरनिर्वचनीयमित्यतो नानवस्थेत्यत आह **यदत्र वक्तव्यमिति** । तत्रापि प्रमेयत्वादौ व्यभिचारादिकं दूषणं जिज्ञासाधिकरणे उक्तमित्यर्थः ॥

शे०चं०— बाध्यत्वादित्याद्यनुमानेनेति । आदिपदेन भ्रमविषयत्वादित्यादिव्यतिरेक्यन्तरपरिग्रहः । ननु सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वाद्रूपरसवदित्यनिर्धारितधर्मिनिष्ठतया सामान्यतः सिद्धस्य सदसद्वैलक्षण्यस्य केवलव्यतिरेकिणा रजतधर्मिनिष्ठतयोपसंहारान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यत आह **यदत्र वक्तव्यमिति** ॥ **प्रथमसूत्र एवेति** । अनिर्वचनीयख्यातिनिरासावसर इति शेषः ।

विठ्ठ०— अनुमानपरम्परेति । अप्रसिद्धविशेषणतावारणाय उच्यमानानुमानेऽपि अनिर्वचनीयत्वस्यैव साध्यत्वेन तत्राप्यप्रसिद्धविशेषणतापरिहाराय अनुमानान्तरमिति परम्परयेत्यर्थः । नन्वप्रसिद्धविशेषणत्वपरिहाराय सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनीत्येव साध्यते । न पुनरनिर्वचनीयमित्येवातो नानवस्थेत्यत आह **यदत्र वक्तव्यमिति** । तत्रापि प्रमेयत्वादौ व्यभिचारादिकं दूषणमनिर्वचनीयख्यातिनिरासावसरेऽभिहितमित्यर्थः ।

चषकः— प्रथमसूत्रे जिज्ञासानये ।

॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानस्यानवस्थादोषदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकागमस्यातदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥
॥ तत्र नासदासीदित्यागमस्य 'प्रलये सदाद्यभाव'मात्रार्थकत्वेनानिर्वाच्यार्थकत्वाभावप्रदर्शनम् ॥

४२ **सु०— आगममपाकरोति न चेति** ।

अनु०— न चागमस्तदर्थोऽस्ति

तदर्थः अनिर्वचनीयार्थः, अनुपलम्भादिति भावः । ननु कथं नास्ति, 'नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमि'त्यागमस्य विद्यमानत्वादित्यत आह **नासदिति** ।

नासदासीन्न तद्वदेत् ॥

'इत्यागम' इति शेषः । **तत्** अनिर्वाच्यं वस्तु । अयं भावः । **पदसमन्वयबलेन प्रतीतः पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थो नापरः, अन्यथाऽर्थापत्त्यादेरप्यागमान्तर्भावप्रसङ्गात् । अत्र च प्रलये सदाद्यभावमात्रं वाक्यात्प्रतीयते, न पुनरनिर्वाच्यं वस्तु; ततो नायमागमोऽनिर्वाच्यार्थ इति ।**

परि०— तदिति अनुवादः । **अनिर्वाच्यं वस्त्विति** व्याख्या । ननु सदसन्निषेधान्यथानुपपत्त्या परिशेषाद्वा सदसद्विलक्षणरूपानिर्वाच्यं वस्तु श्रुत्या लभ्यत एवेत्यत आह **अयं भाव इति** ॥ **पदसमन्वयबलेनेति** । पदगतशक्त्यादिवृत्तितात्पर्यबलेनेत्यर्थः ॥ **नापर इति** । अनुपपत्तिलभ्य इत्यर्थः ।

यादु०— पदसमन्वयबलेनेति । पदवृत्तिबलेनेत्यर्थः । **अपरो** वाक्यार्थबललभ्यः ।

शे०चं०— पदसमन्वयबलेनेति । पदवृत्तिबलेनेत्यर्थः ॥ **अपर इति** । सामर्थ्यलब्ध इत्यर्थः । 'यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ' इत्युक्तेरिति भावः ॥ **अन्यथेति** । सामर्थ्यलब्धस्याप्यागमार्थत्व इत्यर्थः । श्रुतार्थापत्तिस्थले बहिर्भावस्य जीवंश्चैत्रो गृहे नास्तीति वाक्यस्थपदार्थसंसर्गरूपत्वाभावेऽपि सम्भवादिस्थले च पञ्चशत्वादेः शतमस्यास्तीत्यादिवाक्यस्थपदार्थसंसर्गरूपत्वाभावेऽपि तत्तद्वाक्यसामर्थ्यलब्धत्वेन तत्तदागमार्थत्वस्यैव सम्भवादिति भावः ॥ **न पुनरिति** । वस्तु सदसद्विलक्षणमित्यप्रतीतेरिति भावः । **आगमोऽनिर्वाच्यार्थ इति** । आगमतया नानिर्वाच्यप्रतिपादक इत्यर्थः ।

वा०र०— अन्वयपदं वृत्तिप्रतिपादकमित्याशयेन व्याचष्टे **पदवृत्तीति** । **न स चोदनार्थ इत्युक्तेरिति** । पूर्वमीमांसासूत्रोक्तेरित्यर्थः ।

विठ्ठ०— पदसमन्वयबलेनेति । पदानामर्थे योऽयमन्वयः शक्तिः तद्बलेनेत्यर्थः । **नापर इति** । अर्थतः सिद्धोऽर्थ इत्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रतीतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या लब्धार्थस्यापि वाक्यार्थत्व इत्यर्थः ।

॥ इति नासदासीदित्यागमस्य 'प्रलये सदाद्यभाव'मात्रार्थकत्वेनानिर्वाच्यार्थकत्वाभावप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ नासदासीदितिवचनबलेन परिशेषादनिर्वाच्यत्वसाधने परमात्मन एवानिर्वाच्यतापत्तिः ॥
॥ अथ उक्तायाः परमात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तेर्विवरणम् ॥

४३ **सु०—** मा भूदयमागमोऽनिर्वचनीयार्थः, तथाऽप्येतद्वचनबलेनानिर्वचनीयार्थः सेत्स्यति । तथा हि । अत्र तावत् प्रलये सदसदभावः प्रतिपाद्यते, तत्सामर्थ्यात् तदा विद्यमानस्यार्थस्य सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधावगतौ परिशेषादनिर्वाच्यत्वावगतेः । न च तदा वस्तुमात्राभावः, पुनः सृष्ट्यनुपपत्तेः । अभावस्याङ्गीकार्यत्वाच्च ।

परिशेषश्चार्थापत्तिरनुमानं वेत्याशङ्कते **परिशेषादिति** ।

अनु०— परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिद्ध्येत्

परिशेषादनिर्वाच्यं वस्तु **सिद्ध्येत्** इति **यदि** उच्यत इति सम्बन्धः ।

अत्र ब्रूमः । भवेदिदं यद्यत्र सदसच्छब्दौ प्रतीतार्थौ स्याताम्; न चैवम्, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपञ्चमहाभूतपरत्वात्, 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यादौ तत्र प्रयोगात् । कुत एतदिति चेत् प्रतीतार्थत्वेऽनिष्टप्रसङ्गादित्याशयवानाह **परात्मन इति** ।

परात्मनः ।

अनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्

तर्हि सत्त्वेनाङ्गीकृतस्य परमात्मन **एव अनिर्वाच्यत्वं** स्यादित्यर्थः ।

कुत इत्यत आह **परिशिष्टो हीति** ।

परिशिष्टो ह्यसौ तदा ।

सदसत्प्रतिषेधसामर्थ्यात् सर्वकार्य(प्र)लयेऽवशिष्टस्य खल्वनिर्वाच्यत्वमेवेष्टव्यम् । **असौ** परमात्मा, यस्मात्, **तदा** प्रलयवेलायाम् अलीनतयाऽवशिष्टः, तस्मात् तस्यानिर्वाच्यत्वं भवेदिति ।

परि०— 'मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यते । मूर्तं सदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परम् । पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात् सर्ववेदप्रसिद्धितः । विलक्षणं सदसतोर्भगवान्विष्णुरव्यय' इति तात्पर्योक्तस्मृतिं हृदि कृत्वा 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इति त्रयोदशाध्यायस्थगीतादिवाक्ये प्रयोगं दर्शयति **इत्यादौ तत्र प्रयोगादिति** ।। **तत्रेति** । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपञ्चमहाभूतरूपवस्तुनीत्यर्थः ।।

शे०चं०— **सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधावगतौ** प्रसक्तानां सत्त्वासत्त्वादिप्रकाराणां नासदासीदिति सदसदभावाभिधानेन प्रतिषेधावगतावित्यर्थः । सदसदभावाभिधानेन कथं सत्त्वासत्त्वाद्यभावसिद्धिरित्यत उक्तं **तत्सामर्थ्यादिति** ।। **परिशेषादनिर्वाच्यत्वावगतेरिति** । अन्यत्राप्रसङ्गात् परिशिष्यमाणे वस्तुनोऽनिर्वाच्यत्वे एव बुद्धेरित्यर्थः । **प्रतीतार्थाविति** । विद्यमानाविद्यमानवाचकावित्यर्थः । ननु सदसच्छब्दयोः पारमार्थिकवाचकत्वात् तदर्थपरित्यागेन पञ्चमहाभूतपरत्वाश्रयणे तयोरमुख्यार्थत्वप्रसङ्गो दोष इत्यतः सदसच्छब्दयोर्भूतेषु योगरूढिसद्भावान्न तेषाममुख्यार्थतेत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतो योगव्युत्पादनाय सदसच्छब्दयौगिकार्थवत्तां दर्शयति **प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेति** । रुढिव्युत्पादनायाखण्डशक्तौ प्रमाणं प्रयोगं दर्शयति **न सत्तन्नासदुच्यत इत्यादाविति** । 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तममूर्तमसदुच्यते । मूर्तामूर्तेतरद् ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इति श्रुतिस्मृत्योर्भूतेषु सदसच्छब्दप्रयोगादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तमि'ति 'यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत् सद्वायुरन्तरिक्षं चासदि'ति च सदसच्छब्दयोर्भूतपरतया व्याख्यानान्नासदासीदिति श्रौतसदसच्छब्दयोर्भूतवाचित्वनिश्चितप्रामाण्यव्याख्यानानुसारेणैव व्याख्येयस्य नेयत्वात् । 'उग्रं वचो अपावधीम्' इत्यादिमन्त्रस्य 'अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच' इत्यादिब्राह्मणानुसारेण सत्यमित्यादेश्च 'सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्य' इत्यादिव्याख्यानानुसारेणार्थविशेषनिष्ठताया दृष्टत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवं सदसच्छब्दयोर्भूतेष्वपि मुख्यत्वं तथाऽपि न चैवमिति पूर्ववाक्ये उक्तः सदसच्छब्दयोः परमार्थापरमार्थरूपबहुप्रयोगसिद्धसदसत्परत्वाभावः किन्निबन्धन इति पृच्छति **कुत एतदिति चेदिति** ।। **सत्त्वेनाङ्गीकृतस्येति** । सत्त्वेनाङ्गीकृतस्यैव परमात्मन इति सम्बन्धः ।। **तस्मादिति** । उभयोरपि परिशिष्टत्वेनावगततायामन्यतरस्मिन्नेव परिशेषेणानिर्वचनीयत्वपक्षपाते नियामकाभावादिति भावः ।

वा०र०— **सत्त्वासत्त्वादीति** । सत्त्वमसत्त्वमादिपदोक्तं सदसत्त्वं चेति एतेषां प्रकाराणामित्यर्थः । सत्त्वासत्त्वरूपप्रकारद्वयनिरासकन्यायेनैव सदसत्त्वरूपप्रकारस्यापि निराकरणलाभादिति भावः । न तयोरमुख्यार्थतेति पाठः । तयोरमुख्यार्थत्वप्रसङ्ग इत्यव्यवहितपूर्वग्रन्थात् । तेषामिति क्वचित्कपाठे तु सदसच्छब्दोक्तभूतानाममुख्यश्चासावर्थश्च तस्य भावस्तत्तेति योज्यमित्यप्याहुः । **यौगिकार्थवत्तामिति** । भूतानामिति शेषः । तेषामित्यपाठे तु तेषामित्यस्यानुवृत्तिरिति बोध्यम् । तत्त्वोद्योतटीकानुसारेणाह **उपलक्षणं चैतदिति** । व्याख्यानानुसारेण व्याख्येयस्य नेयतायां समन्वयसूत्रीयचन्द्रिकानुसारेण नियामकमाह **उग्रं वच इत्यादि** । **परमार्थापरमार्थेति** । परमार्थापरमार्थरूपे ये बहुलप्रसिद्धे सदसती तत्परत्वाभाव इत्यर्थः । **अनिर्वचनीयत्वपक्षपात इति** । अनिर्वचनीयत्वापात इत्यर्थः । अकारोपेतपाठस्तु स्वरस एव । अनिर्वचनीयतापात इत्युत्तरवाक्यात् ।

स०व्र०— न सत्तन्नासदुच्यत इत्यादाविति । 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यर्थः ।

विठ्ठ०— ननु 'परमात्मन' इत्युत्तरमूले ब्रह्मणो अनिर्वाच्यत्वापादनं क्रियमाणमयुक्तं श्रुतौ तथा प्रतीतत्वेनानिष्टत्वाभावादित्यतः स्यादेतत् यदि आपाततः प्रतीत एव श्रुत्यर्थः स्यान्न चैवं श्रुतेरन्यार्थस्य समाख्यासिद्धत्वात् अतः प्रतीतार्थ एव अनिष्टप्रसञ्जनं युक्तमित्युत्तरमूलमवतारयति **अत्र ब्रूम इति** । **कुत एतदिति चेदिति** । प्रतीतार्थपरत्वमेवात्र कुतो न स्यादिति चेदित्यर्थः ।

॥ इति उक्तायाः परमात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तेर्विवरणम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तायाः परमात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तेः परिहारशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ॥

४४ सु०— न च वाच्यं "यद्यपि प्रलये परमात्मा विद्यत एव, तथाऽपि 'तम आसीत्' इत्यादिसन्निहितवाक्यात् तमोऽविद्याख्यं बुद्धिसन्निहितमिति तदुपरक्तायां बुद्धौ परिशेषप्रमाणमपि तमस एव अनिर्वाच्यतामाधास्यती"ति, 'आनीदवातमि'ति वाक्येन ब्रह्मणोऽपि बुद्धिसन्निधानात् । 'सत्यं ज्ञानमि'ति तस्य सत्यत्वावगमादपवाद इति चेन्न, 'आसीदि'ति तमसोऽपि सत्त्वावगमादपवादः स्यात् । सांव्यावहारिकं सत्त्वं तदिति चेत्, ब्रह्मणोऽपि तथा किन्न स्यात् ।

किञ्चास्मिन्व्याख्याने तदानीमिति व्यर्थं, सदा तमसोऽनिर्वाच्यत्वात् । अन्यपरं वाक्यमिति चेत्, तथाऽपि 'असन्नासीदि'ति व्यर्थमेव । प्राप्त्यभावात् ।

परि०— अन्यपरं वाक्यमिति । तदानीं प्रलयकाले यत्तम आसीत् तमोऽवर्तत तन्नासदासीन्नोसदासीदित्यनुवादपरम् अतो न सत्त्वोक्तिविरोधो नापि तदानीमिति व्यर्थमिति शङ्काभिप्रायः ।

यादु०— ननु न तदानीमित्यस्यासदादिप्रतिषेधान्वयः । किन्तु तदानीं प्रलयकाले यत्तमोऽस्य मूलकारणमासीदवस्थितं तत्कदाऽपि नासदासीन्नो सदासीदिति व्याख्यानादधिकरणमात्रान्वयः । अतो नोक्तदोष इत्याशयेन शङ्कते **अन्यपरं वाक्यमिति** । उक्तरीत्या सर्वदाऽपि सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधपरमित्यर्थः । तदानीमित्यस्य रजःप्रभृतिनिषेधान्वयः । न सदसन्निषेधेऽतो नोक्तदोष इत्यप्यत्राशयमाहुः । **प्राप्त्यभावादिति** । तमसि अहमज्ञोऽस्मीत्यादिप्रतीत्या यथा सत्त्वस्य प्राप्तिरस्ति तथाऽसत्त्वस्य तत्र कदाऽप्यप्रतीत्या न प्राप्तिरिति भावः । अत्र कश्चित् । नो सदासीदित्यनेन सद्भिन्नत्वे उक्तेऽसत्त्वस्य प्राप्तिरस्तीति । तत्तुच्छम् । श्रुत्या प्राप्तस्य श्रुत्या निषेधायोगात् । अन्यथा षोडशिग्रहणादिवाक्ये विकल्पाङ्गीकारो भग्नः स्यादिति ।

शे०चं०— अस्ति तमस्येव परिशेषप्रमाणेनानिर्वचनीयतापक्षपाते नियामकं सन्निहितवाक्याद् बुद्धिसन्निधानमिति कथं तदभाव इत्याशङ्क्य निषेधति **न च वाच्यमिति** । अनेन यत्तम आसीत्तदानीं सन्नासीत्तदानीमसन्नासीदिति वाक्ययोजना सूचिता भवति ॥ **सन्निधानादिति** । तथा च पुनरविशेष एवेति भावः । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तं वस्तुतस्तु तम आसीदिति वाक्यापेक्षया 'आनीदवातमि'त्यस्य सन्निहितत्वात् अतिसन्निहितवाक्यादत्यन्तं बुद्धिसन्निहितत्वं ब्रह्मण एवेति तन्मात्रोपरक्तायां बुद्धौ परिशेषप्रमाणेन ब्रह्मण एवानिर्वाच्यत्वावधारणस्य न्याय्यत्वादित्यवधेयम् । सन्निहितत्वाविशेषेऽपि बाधितविषयत्वान्न परिशेषप्रमाणस्य तत्र प्रवृत्तिरित्याशङ्कते **सत्यमिति** । बाधितविषयत्वमप्यविशिष्टमित्याशयेनाह **आसीदितीति** । भिन्नविषयत्वान्न बाधितविषयतेति नाविशेष इत्याशङ्कते **सांव्यावहारिकेति** ॥ **तथेति** । तथा च ब्रह्मण्यपि बाधितविषयतेत्यविशेष एवेति भावः । **अस्मिन्व्याख्यान इति** । तमस्तदानीं सन्नासीत्तदानीमसन्नासीदिति व्याख्यान इत्यर्थः । वैयर्थ्यमेवोपपादयति **सदेति** । ननु तम आसीदिति वाक्यात्तमोऽविद्याख्यं बुद्धिसन्निहितमिति नासदासीदिति तस्येव तमसस्तदानीं सन्नासीदित्यादिरूपेण सत्त्वादिनिषेधात् परिशेषप्रमाणेन अनिर्वचनीयत्वमिति न ब्रूमो येन तमसः सदाऽनिर्वचनीयत्वात् तदानीमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् किन्तु तदानीं सन्नासीदसन्नासीदिति सदसद्रूपधर्मिनिषेध एव क्रियते तम आसीदिति च तमसः प्रलयेऽवस्थानमुच्यते न चैतदुभयं सम्भवतीत्यतस्तदुभयान्यथाऽनुपपत्त्या तमसोऽनिर्वचनीयत्वसिद्धिरिति कथं तदानीमित्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्कते **अन्यपरमिति** । प्रलये सदसदादिधर्मिनिषेधपरमित्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे तमस इव ब्रह्मणोऽपि प्रलयावस्थितत्वादुक्तान्यथाऽनुपपत्त्यैवानिर्वचनीयत्वं स्यादिति पूर्वं दोषाभिधानान्न पुनरियं शङ्कोन्मिषति तथाऽपि सत्येव तस्मिन् दोषे दोषान्तरं वक्तुं तदानीमिति व्यर्थमित्यव्यवहितपूर्वदोषपरिहारकतया पुनरुत्थानं कृतमिति द्रष्टव्यम् । उक्तयोजनायां घटादीनां सत्त्वस्य शशविषाणादीनामसत्त्वस्य च दृष्टत्वेन तमसि प्रसक्ततया तदुभयनिषेधसम्भवेनासन्नासीदित्यस्य सार्थक्यसम्भवेऽपि वाक्यस्य प्रलये सदसदादिधर्मिनिषेधपरत्वेन असतः सत्त्वस्याप्राप्तत्वेनानिषेध्यत्वादसन्नासीदित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादिति समाधत्ते **तथाऽपीति** । न च 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदि'ति श्रुत्या असतः सत्त्वप्राप्तेर्नाप्रसक्तप्रतिषेधतेति वाच्यम् । श्रुत्या प्राप्तस्य श्रुत्या निषेधायोगात् । अन्यथा 'न हिंस्यादि'त्यहिंसावाक्यस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्यग्नीषोमीयहिंसानिषेधकत्वं, 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'त्यग्रहणवाक्यस्य 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति श्रुत्युक्तग्रहणनिषेधकत्वं सद्वेत्यादिवाक्यस्य 'सत्यं ज्ञानमि'ति श्रुत्युक्तब्रह्मसत्यत्वबाधकत्वं अभेदवाक्यस्याभेदनिषेधकत्वं, च स्यादित्यतिप्रसङ्गात् ।

वा०र०— **उक्तयोजनायामिति** । तम आसीदिति वाक्यात् तमोऽविद्याख्यमित्युक्तयोजनायामित्यर्थः । विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधन्यायामृतानुसारेणाह **श्रुत्या प्राप्तस्येत्यादि** । इत्यतिप्रसङ्गादित्यनन्तरं इति भाव इति शेषः ।

स०व्र०— ननु तम आसीदित्यादि सन्निहितवाक्यात् तमोऽविद्याख्यं सन्निहितमिति नासदासीदिति तस्यैव सत्त्वासत्त्वनिषेधे तस्यैवानिर्वाच्यत्वं परिशेषप्रमाणेनेति न ब्रूमः । येन तमसः सदाऽनिर्वाच्यत्वात्

तदानीमिति व्यर्थं स्यादित्युच्येत । न चैवम् । किं नाम नासदासीदिति प्रलये सर्वनिषेधात् तम आसीदिति च तमसः सत्त्वावगमात् तदुभयान्यथानुपपत्त्या तमसोऽनिर्वाच्यतासिद्धेरभिधास्यमानत्वात् तत्कथं तदानीमित्यस्य वैयर्थ्यमुच्यते इत्यभिप्रायेण शङ्कते **अन्यपरमितीति** । तम आसीदिति वाक्यसन्निधापितं तम उद्दिश्य तस्य नासदासीदित्यादिना घटादीनां सत्त्वस्य शशविषाणादीनामसत्त्वस्य च दृष्टत्वेन प्राप्तत्वात् सत्त्वासत्त्वनिषेधोपपत्तावपि नासदासीदित्यनेन पृथगेव सदसन्निषेधाभिधानेऽसतोऽप्राप्तत्वादसन्नासीदिति व्यर्थमित्याह **तथापीति** ।

विट्ठ०— ननु 'तदानीन्तमः सन्नासीदसन्नासीदि'ति यदि सम्बन्धः तदा तदानीमिति विशेषणवैयर्थ्यः स्यात् किं नाम तमःपदोक्तं मूलकारणं तदा आसीत् । तच्च तमः कदापि 'नासदासीन्नोसदासीदि'त्येवं तमसः प्रलयेऽवशिष्टत्वं तस्य च सर्वदा अनिर्वचनीयत्वं चेत्येवंरूपान्यार्थपरमेव तद्वाक्यमिति शङ्कते **अन्यपरं वाक्यमिति** । अनिर्वचनीयतालाभाय प्रसक्तस्यासत्त्वपक्षस्य प्रतिषेधार्थत्वात् कथं वैयर्थ्यमित्यत आह **प्राप्त्यभावादिति** । तमस्यहमज्ञ इत्यादिप्रतीत्या यथा सत्त्वस्य प्राप्तिर्न तथा असत्त्वस्य तत्र कदाप्यसत्त्वप्रतीत्यभावादिति भावः । नोसदासीदिति सत्त्वे प्रतिक्षिप्ते असत्त्वस्य प्राप्तिरस्तीति चेन्न । श्रुतिः स्वयमेवासत्त्वं प्रापयित्वा पुनः प्रतिक्षिपतीत्यस्यायोगात् । तथात्वे उन्मत्तवाक्यत्वापत्तेरिति ।

॥ इति उक्तायाः परमात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तेः परिहारशङ्का तच्छङ्कानिरासश्च ॥

॥ इति नासदासीदितिवचनबलेन परिशेषादनिर्वाच्यत्वसाधने परमात्मन एवानिर्वाच्यतापत्तिः ॥

* * *

॥ अथ 'न तं विदाथ'इत्याद्यागमगतान्यानृतशब्दयोरपि अनिर्बचनीयार्थकत्वाभावः ॥

४५ सु०— 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति । त इमे सत्याः कामा अनृता पिधाना' इत्याद्यागमस्तर्ह्यज्ञानस्यानिर्वाच्यत्वे प्रमाणमित्यत आह न चेति ।

अनु०— न चान्य आगमस्तत्र

तत्र अनिर्वाच्येऽर्थे, 'मानमि'ति शेषः ।

अन्यानृतशब्दाभ्यामनिर्वचनीयाज्ञानाभिधानात् कथं नेत्यतोऽनिर्वाच्यत्वं निर्वक्ति सदसदिति ।

सदसत्प्रतियोगिनि ।

सदसती प्रतियोगिनी यस्य तत्तथोक्तम् ।

यन्न सन्नाप्यसत्तद्द्वयनिर्वाच्यम् । न चात्र तत्प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति, अनृतादिशब्दस्य त्वन्यथा व्याख्यानादिति ।

परि०— 'न तं विदाथे'त्यष्टमाष्टकतृतीयाध्यायगतविश्वकर्मसूक्तस्थमन्त्रस्यायमर्थः । युष्माकमिति श्रवणात् हे जना इति लभ्यते । हे जनाः ! **यः** विश्वकर्मा **इमानि** भुवनानि **जजान** जनयामास **तं** विश्वकर्माणं **न विदाथ** न जानीथ । कुतः । यस्मात् **अन्यत्** सदसद्भ्यामन्यत् सदसद्विलक्षणम् । **यत्** युष्माकं **अन्तरं** व्यवधानं बभूव । तद्विवृणोति । **नीहारेण** हिमतुल्येनाज्ञानेन प्रावृताः । **जल्प्याः** मनुष्योऽहं देवोऽहमित्याद्यनृतजल्पनस्वभावाः । **असुतृपः** प्राणतर्पणपराः । **उक्थशासः** उक्थनामकस्तोत्रशंसकाः । यज्ञानुष्ठातारः चरन्तीति । 'सत्याः कामा' इति छान्दोग्याष्टमाध्यायस्थवाक्यस्यार्थस्तु 'अज्ञानमनृतं प्रोक्तं ऋगताविति धातुतः' इति छान्दोग्यभाष्ये व्यक्तः ॥ **अन्यथाव्याख्यानादिति** । अज्ञानादिमात्रार्थतयेति भावः ।

यादु०— 'न तं विदाथे'ति मन्त्रस्यायमर्थः । हे नरा **यो** विश्वकर्मा **इमानि** भूतानि **जजान** उत्पादितवान् **तं** विश्वकर्माणं न **विदाथ** न जानीथ । तत्र हेतुर्युष्माकं **अन्यत्** सदसद्विलक्षणं **अन्तरं** व्यवधानं बभूव । तदेवाह **नीहारेण** नीहारसदृशेनाज्ञानेन **प्रावृताः** । किञ्च **जल्प्या** अहं मनुष्योऽहं देव इत्याद्यनृतजल्पनशीलाः । **असुतृपः** असून् प्राणांस्तर्पयन्ति देहपोषणमात्ररताः । ऐहिकभोगपरा इति यावत् । **उक्थशास** उक्थशब्देन स्तोत्रशास्त्रादिकं लक्ष्यते । नानाविधयज्ञेषूक्थं शंसन्ति । आमुष्मिकभोगपरा इति यावदिति । **अन्यथा व्याख्यानादिति** । ऋतशब्दस्य ऋतं पिबन्तावित्यादौ सत्कर्मणि प्रयोगादनृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वेन 'ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमि'त्यागमात् प्रकृत्यादिपरत्वेन व्याख्यानात् । अन्यशब्दस्यापि प्रसिद्धशरीराद्यपेक्षयाऽन्यद्विलक्षणम् । 'अजे द्वे प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थिते । स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिकाऽपरे'त्याद्यागमसिद्धं दुष्टप्रकृत्यादिरूपमिति व्याख्यानादित्यर्थः ।

शे०चं०— 'न तं विदाथे'ति मन्त्रस्यायमर्थः— हे नरा यूयं तमीश्वरं न विदाथ न जानीथ तस्मादीश्वरप्रतिपत्त्युपायं कुरुत । ईश्वरस्यासत्त्वादेवाप्रतिपत्तिर्नास्मदपराधादित्याशङ्क्याह **य इति** । इमाः प्रजा जजान जनितवान् उत्पादितवान् । कार्यलिङ्गेनेश्वरसिद्धेर्न तदपलाप इति भावः । तत्किं परमाणुवदयोग्यत्वात् तदग्रहणमित्यत उक्तम् **अन्तरमिति** । युष्माकं ब्रह्मणश्चान्तरं व्यवधानं बभूव । ननु च तन्नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सद्बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् तत्कथं तेनाच्छादनमित्यत उक्तम् **अन्यदिति** । सदसद्भ्यामिति शेषः ।

सदसद्विलक्षणत्वादीश्वरतत्त्वावरकत्वं बोधनिवर्त्यत्वं चोपपन्नमिति भावः । किं तदन्तरं किञ्च तत्कृत्यमित्यत्रात्र **नीहारेणेति** आच्छादकत्वसाम्यान्नीहारशब्दोऽज्ञाने प्रयुक्तः तेन प्रावृतत्वम् आच्छादितपरिपूर्णस्वरूपत्वम् अतो विक्षेपविषया इत्याह **जल्प्या इति** । मनुष्यो ब्राह्मण इत्याद्यध्यासविषय इत्यर्थः । असून्प्राणानिन्द्रियाणि तर्पयन्तीत्यसुतृपः । उक्थशब्देन कर्माङ्गाभिधानद्वारा कर्मोपलक्षितम् । तस्मिन् शास्यन्ते विधिवाक्यैर्ये पुमांसस्ते तथोक्ताः । **चरन्ति** संसारचक्रे भ्रमन्तीत्यर्थ इति । अनृतशब्दवाच्यमिथ्याभूताज्ञानाच्छादितत्वमुत्तरवाक्यार्थः ॥ **अन्यथाव्याख्यानादीति** । ऋतं पिबन्तावित्यादौ सत्कर्मणि ऋतशब्दप्रयोगदर्शनात् 'ऋतं सत्यं तथा धर्म' इति स्मृतेश्चानृतशब्दो दुष्कर्मपरः । अनृतं परिणामत इति स्मृत्यनुसारात् परिणामिप्रधानपरो वेत्यनृतशब्दस्यान्यथा-व्याख्यानात् सत्यस्यापि पापादेः सेतुदर्शनादिना निवृत्तेर्दर्शनेन सत्यस्याप्यन्तरस्य बोधनिवर्त्यत्वोपपत्तेर्न तस्य सदसद्वैलक्षण्यम् । अन्यत्वोक्तिस्तु बोधनिवर्त्यतया प्रसिद्धव्यवधायकमित्यादिवैलक्षण्यादित्येवंरूपतया अन्यशब्दस्य व्याख्येयत्वादित्यर्थः । अत एवानृतादिशब्दस्य त्वन्यथाव्याख्यानादित्युक्तिः सङ्गच्छते । उभयोर-प्यन्यथाव्याख्यातत्वाभिप्राये तु अन्यानृतशब्दाभ्याम-निर्वचनीयाज्ञानाभिधानादिति पूर्वग्रन्थानुरोधादन्यादिशब्दस्य तु अन्यथाव्याख्यानादित्येवावक्ष्यत् । अस्मदुक्ताभिप्राये तु तस्यान्यथाऽव्याख्यातत्वात् तत्परित्यागेनानृतादित्वेन निर्देश इति बोध्यम् ।

वा०र०— श्रुतिस्तावत् 'अनृतेन हि प्रमूढा अनीशया शोचति मुह्यमान' इत्येवमाद्येत्येतत् पञ्चम-पादिकाव्याख्यानरूपप्रथमवर्णकविवरणे आदिशब्दात् न तं विदाथ य इमा जजानान्येत्यादि उदाहृतम् । तच्छ्रुति-वाक्यं च तत्त्वदीपने व्याख्यातम् । तदनुसारेणार्थमाह **न तं विदाथेति मन्त्रस्य अयमर्थ इत्यादिना** । माधवीयवेदार्थभाष्योक्तव्याख्यानोपजीवितरङ्गिणीव्याख्यानमनुसृत्य अन्यथाख्यातिव्याख्यानं तु वाक्यार्थविनोदे प्रकृताननुगुणतया व्याकृतमिति बोध्यम् । **अत इति** । प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । 'इत्यर्थ इती'त्यत्रत्येतिशब्दस्य इत्ययमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ।

विठ्ठ०— 'न तं विदाथे'ति मन्त्रस्य वस्तुतः सिद्धान्तरीत्याऽयमर्थः— हे नराः विश्वकर्मा **इमा** इमानि भूतानि **जजान** उत्पादितवान् । अन्यत् योऽन्यः सर्वविलक्षणः यश्च युष्माकं सर्वेषां भूतानामन्तरमन्तः-स्थित्वा रमणकर्ता बभूव तमेवंविधं विश्वकर्माणं यूयं न विदाथ न जानीथ । न केवलमयोग्यानां ज्ञानाभावः । प्रत्युत विपरीतज्ञानं च तेषामिति सनिमित्तं दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह **नीहारेणेति** । विमर्शासहतया नीहार-सदृशेन मिथ्याज्ञानेन तत्कारणभूतया जल्प्या 'अन्यथाज्ञानहेतुर्या वाक् सा जल्पिः प्रकीर्तिते'ति द्वितीय-स्कन्धतात्पर्योक्तेः । मिथ्याज्ञानहेतुभूतया वाचा । जल्प्येति तृतीयान्तमेव पदपाठे अध्येतृभिस्तथैव पठ्यमान-त्वात् । प्रावृताः । असुतृपः इन्द्रियपोषणमात्ररताः कामोपभोगपरमा इति यावत् । एवंविधाः जनाः उक्थशासः उक्थेन सर्वोत्थापकेन मुख्यप्राणेन शास्यन्ते । तमसि पीड्यन्त इति उक्थशासः चरन्ति अनुभवन्ति । दुःखमिति शेषः । एवं श्रुत्यर्थे सति अन्यत्सदसद्विलक्षणं अन्तरं व्यवधानं बभूव । अतो न तं विश्वकर्माणं विदाथ तद्विव-

रणम् । **नीहारेणेति** । नीहारेणाज्ञानेन प्रावृताः । जल्प्याः मनुष्योऽहं देवोऽहमित्याद्यनृतजल्पनशीलाः । असुतृप उक्थशासः उक्थपदोक्तशास्त्रादिकं यज्ञे शंसन्तः आमुष्मिकभोगरता इति यावत् । इत्यन्यार्थमस्य मन्त्रस्य कल्पयित्वा अनिर्वचनीये इमं मन्त्रं प्रमाणमुपादाय शङ्कते **न तं विदाथेति** । सदसत्प्रतियोगिनि अनिर्वचनीये कुतोऽयमागमो न प्रमाणमित्यत आह **न चात्रेति** । **अन्यथाव्याख्यानादिति** । ऋतं पिबन्तावित्यादौ ऋत-शब्दस्य सत्कर्मणि प्रयोगात् अनृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वेन वा 'ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत् सदा । स्थितब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तं' इत्युक्तेः प्रकृत्यादिपरत्वेन वा व्याख्यानादित्यर्थः । तथा चोत्तमजीवस्वरूपभूताः सर्वोक्ताः सत्यकामाः संसार अनृतं दुष्कर्म 'प्रकृतिं स्वात्मसंश्लिष्टान् गुणान् सत्त्वादिकानपि कर्माणी'त्युक्तेः प्रकृत्यादिकं वा पिधानमाच्छादनं येषां ते तथाभूता इति दुष्कर्मादिना तिरोहिता इति श्रुत्यर्थः । अत्र केचित् सिद्धान्तेऽपि न तं विदाथेत्यस्य परीत्यैवार्थं मत्त्वा अन्यदित्यस्य प्रसिद्धशरीरा-द्यपेक्षया अन्यज्जीवाच्छादिकपरमाच्छादिकारूपं दुष्टप्रकृत्यादिकमन्तरं व्यवधायकं बभूवेत्यर्थ इत्याहुः ।

चषकः— न तं विदाथेति । हे नरा इत्युपस्कार्यं युष्माकमिति श्रवणात् । यः विश्वकर्मा इमानि भुवनानि जजान जनयामास तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ । कुतः । यस्मात् अन्यत् । सदसद्विलक्षण-मन्तरं व्यवधानं बभूव । तत्प्रपञ्चयति । **नीहारेण** नीहारसदृशाज्ञानेन प्रावृताः जल्प्याः मनुष्योऽहं देवोऽह-मित्यादिजल्पनशीला असुतृप प्राणतर्पणपराः उक्थशासः नानायज्ञेषु स्तोत्रशस्त्रशंसनकर्तार इति तदर्थो विवृतः ॥ **अन्यथाव्याख्यानादिति** । अज्ञानमात्रार्थतयेति भावः ।

॥ इति 'न तं विदाथ' इत्याद्यागमगतान्यानृतशब्दयोरपि अनिर्वचनीयार्थकत्वाभावः ॥
॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकागमस्यातदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकप्रत्यक्षरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

४६ **सु०— प्रत्यक्षं प्रतिक्षिपति न चेति ।**

अनु०— न च प्रत्यक्षमत्रास्ति

न हि 'इदमनिर्वाच्यमि'ति कश्चिल्लौकिकः परीक्षको वा चक्षुरादिनेक्षते । बाधोत्तर-कालं 'मिथ्यैव रजतं प्रत्यभादि'त्यनुवादात् कथं नेक्षत इति चेन्न, मिथ्याशब्दस्यास-दर्थत्वात् ।

यादु०— कथं नेक्षत इति। (मिथ्यैव रजतं प्रत्यभात्) व्यवहारात् तादृशं (अनिर्वचनीयार्थविषयकं) प्रात्यक्षिकं ज्ञानमस्तीति कल्प्यते इत्यर्थः। यावदुक्तं भवत्यनिर्वचनीयमिति तावन्मिथ्येत्यनेनोच्यत इति भावः।

शे०चं०— ननु नेदं रजतमिति चक्षुरादिव्यापारानन्तरं जायमानो बाधकप्रत्ययो लिङ्गाद्यजन्यत्वात् प्रत्यक्षरूप इति तावदविप्रतिपन्नं सर्वेषाम्। न चायं भ्रम इति शक्यते वक्तुम्। विपरीतप्रमाणानुपलम्भात्। स चायं बाधकप्रत्ययो रजतमिथ्यात्वविषयक इत्यवश्यं वाच्यम्। उक्तरूपबाधकप्रत्ययसमनन्तरं मिथ्यैव रजतं प्रत्यभात् इत्याप्तवाक्यस्यानुवाददर्शनात् तस्य च रजतमिथ्यात्वविषयकतया बाधकप्रत्ययस्य रजतमिथ्यात्वविषयकत्व एव सम्भवादन्यथाऽप्रतीतानुवादप्रसक्त्याऽऽप्तत्वभङ्गापातात्। न चैतावता बाधकप्रत्ययस्य रजतमिथ्यात्वविषयकत्वसिद्धावपि रजतानिर्वचनीयत्वविषयकत्वासिद्धिः। मिथ्यैव रजतं प्रत्यभादित्यनुवादस्य रजतानिर्वचनीयत्वविषयकत्वाभावादिति वाच्यम्। मिथ्याशब्दस्यानिर्वचनीयवाचकतयाऽनुवादस्यानिर्वचनीयविषयकत्वसिद्ध्या तदनुरोधेन बाधकप्रत्ययस्य तद्विषयत्वसम्भवात्। अत एवाहुः 'यावदुक्तं भवत्यनिर्वचनीयमिति तावदुक्तं भवति मिथ्ये'ति। तदेवं नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययस्यैव रजतानिर्वचनीयताविषयकस्य तदनिर्वचनीयत्वे प्रमाणत्वात् कथं प्रत्यक्षाभाव इति शङ्कते **बाधोत्तरकालमिति**। व्याकरणाभिधानादिप्रमाणाभावाद्वादिसमयमात्रस्य चातिप्रसङ्गेनानिश्चायकत्वेन मिथ्याशब्दस्यानिर्वचनीयवाचकत्वाभावेनासन्मात्रवाचित्वात् तदनुवादानुरोधेन बाधकप्रत्ययस्यानिर्वचनीयविषयकत्वासिद्धेर्न तेन शुक्तिरजतस्यानिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते **मिथ्याशब्दस्यासदर्थत्वादिति**। मिथ्याशब्दस्यासदर्थत्वव्युत्पादनं च टीकाकारैरेव 'मिथ्याशब्दस्त्वभाववाची'त्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे कृतमवधेयम्।

वा०र०— मिथ्यात्वशब्दोऽनिर्वचनीयं वदतीति तत्त्वोद्योतस्य मिथ्याशब्दस्त्वभाववाचीति तत्त्वनिर्णयकर्मनिर्णयगतवाक्यस्य च व्याख्यानमनुसृत्याह **ननु नेदं रजतमित्यादिना**। **अत एवाहुरिति**। तथैव तत्त्वोद्योतटीकायामनुवादः। कर्मनिर्णयटीकायां तु मिथ्याऽनिर्वचनीयमिति पर्यायावेतावित्युक्तम्। तेन मिथ्यात्वानिर्वचनीयशब्दयोः पर्यायत्ववादिन इति शेषः। उदाहृतटीकानुसारेणाह **व्याकरणेति**। **मिथ्याशब्दस्त्वभाववाचीत्येतदिति**। तत्त्वनिर्णयस्थवाक्येत्यर्थः। तत्र हि अभावप्रतियोग्यसदभाव इत्यत्रोच्यते। न भवतीत्यभाव इति वेति कर्मनिर्णयटीकायामिवोक्त्वा अत्र मिथ्याशब्दस्तु नानिर्वचनीयवाचीति वक्तव्यम्। ततो निरर्थकः स्यादित्यतो अभाववाचीत्युक्तमिति अभावपदोक्तासदर्थत्वस्य व्युत्पादनात् न असदर्थकत्वेऽपि निरर्थकतया पदत्वाभावः शङ्कनीय इत्याशयः। यद्यपि मिथ्याशब्दस्यासदर्थत्वं स्वयमेवाभिधाय पदत्वनिर्वाहः तत्त्वोद्योतटीकायां विशदं कृतोऽस्ति। तथापि मूलकारीयोक्तिः तत्र नास्तीत्याशयेन मिथ्याशब्दस्त्वभाववाचीति मूलकारीयोक्तिस्थलमेवोपात्तम्। वस्तुतो मिथ्याशब्दस्त्वित्येतद्वाक्योपादानस्य उपलक्षणतया मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयं वदतीत्यत्र चेति तत्त्वोद्योतवाक्यस्यापि ग्रहणसिद्धेः तट्टीकायां प्रतिपादितप्रकारस्यापि अत्र प्राप्त्युपपत्तिरिति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः।

अत्रेदमवधेयम् । यद्यपि मिथ्याशब्दस्यासदर्थत्वे असदस्तीत्यस्यासम्भवेन असद्रूपार्थस्याभावेन मिथ्याशब्दस्य निरर्थकत्वप्राप्तेः 'अर्थवदधातुरि'त्येतत्सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञानुपपत्त्या 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रेऽप्याकरोक्तप्रकारेणार्थवदित्यस्यानुवृत्त्या सुबभावे सुबन्तेन समासाभिधानानुपपत्त्या चार्थवत्समासस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञाविधानस्थितेस्तेनापि सूत्रेण तदप्राप्त्या स्वाद्युत्पत्त्ययोगेन सुबन्तत्वाभावे च सुबन्तत्वप्रयुक्तपदत्वायोग इत्येतच्छङ्कानिरासाय हि टीकाकारानुसरणम् । तत्र भावरूपविद्यमानार्थत्वोक्तेः । यदा प्रतियोगिप्राधान्यं असच्छब्दस्य इत्याश्रित्य असदर्थत्वमेवोक्तम् । तदात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासदर्थकत्वस्य तत्त्वोद्योतटीकोक्तरीत्या प्राप्तेश्चेति प्रतीयते । तत्तट्टीकाकारैरेवमेवाभिप्रायाविष्करणात् । तथापि स टीकाग्रन्थः तट्टीकाकारोक्तरीत्या न व्याख्येयः । न हि मिथ्येत्याद्युत्तरग्रन्थस्यास्वरसतापत्तेः । अर्थवत् सूत्रीयमञ्जर्याद्यनुसारितापत्तेश्च । किन्तु मञ्जर्याद्यनुसारेण पदत्वनिर्वाहः प्रकारान्तरेण सिद्धः इत्यङ्गीकृत्यैवासच्छशविषाणशब्दयोः एकार्थत्वनिरासेन शशविषाणं मिथ्येति प्रयोगोपपादनायात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं शशविषाणस्यासच्छब्देनोच्यते इत्येवंपरतयैव व्याख्येयः । प्रकारान्तरस्य तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्यानटीकायां अस्माभिः निपुणतरं निराकृतत्वात् । ओतत्ववाचीत्यादिदृष्टान्तेनोक्तपक्षस्योपपादितत्वाच्च । तथापि शिष्यसमाधानाय किञ्चिदर्थवत्वांशे उपपादनं क्रियते । तद्यथा पदमञ्जर्यादौ हि उक्तरीत्या शशविषाणाभावशब्दाभ्यां स्वाद्युत्पत्त्यसम्भवमाशङ्क्य अभावस्याधिष्ठानात्मकतया भूतलादिकमेव नास्ति । बुद्धिबोध्यमिति प्राभाकरमते भूतलादिनैवार्थवत्त्वमभावशब्दस्य अभूतलाद्यधिकरणकमभावाख्यं तत्त्वान्तरमेव नास्ति । बुद्धिबोध्यमिति नैयायिकादिमते च तत्त्वान्तरेणैव तच्छब्दस्यार्थवत्त्वमित्युपपाद्य शशविषाणादिशब्देषु तत्संज्ञानिर्वाहायार्थस्य यत्तत्पदजन्यज्ञानविषयत्वं तद्रूपस्याभिधेयत्वेन सत्त्वस्यैवार्थवत्त्वरूपतया उक्तरीत्या अभिधेयत्वेन सत्तायाश्च सतीवातीतानागतासत्स्वपि विद्यमानतया शब्दप्रयोगे कारणस्य बुद्ध्युपरोहस्यासत्यपि विद्यमानतया अविद्यमानायाश्चार्थस्य बहिः सत्तायाः घटपदेनैव घटस्य बहिः सत्त्वाभिधाने घटोऽस्ति इत्यत्र पुनरुक्त्यापत्त्या घटो नास्तीत्यत्र च विरोधापत्त्या अप्राक्षीत् । वक्ष्यति । अस्य सूत्रशाटकं वयेत्यादौ व्यभिचारेण चार्थवत्त्वरूपत्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञायाः शशविषाणादिशब्देषु अविकलत्वादिति प्रतिपादितत्वेन तत्प्रकारेणैव मिथ्याशब्दस्याप्यसदर्थत्वेऽपि बुद्ध्युपारोहमात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तिरिति न कश्चिद्दोष इति ।

॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकप्रत्यक्षरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

॥ तत्र तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणस्यानुमानसमानयोगक्षेमत्वरूपदोषदर्शनम् ॥

४७ **सु०— अर्थापत्तिमपाकरोति न चेति ।**

अनु०— न चार्थापत्तिरिष्यते ।

अनुमानात्पृथक् प्रामाणिकैरिति शेषः ।

अनुमानं चाप्रसिद्धविशेषणतया निरस्तमिति भावः ।

शे०चं०— नन्वर्थापत्तेः प्रमाणतायाः सर्वसम्मतत्वात् कथमर्थापत्तिर्नेष्यत इत्युच्यते । न चानुमानतया तत्प्रामाण्यसम्मतावपि ततः पार्थक्येन तदसम्मतेस्तदभिप्रायेणेयमुक्तिरिति वाच्यम् । पृथक् प्रामाण्यस्यापि प्राभाकरादिभिरङ्गीकृतत्वेन तन्निषेधायोगादित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन वाक्यं योजयति **अनुमानात्पृथक् प्रामाणिकैरिति शेष इति** । अस्तु तर्ह्यनुमानतयैव प्रमाणमित्यत आह **अनुमानं चेति** ।

वि०ठ०— **इति शेष इति** । तथा चार्थापत्तिं प्रामाणिकैरनुमानात् पृथङ् नेष्यत इति योजना सूचिता ।

॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणस्यानुमानसमान-योगक्षेमत्वरूपदोषदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणे प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदसाधकत्वप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्र अनुपपद्यमानार्थस्यैवाभावात्तदर्थमनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारस्यायोग्यत्वम् ॥

४८ **सु०— किञ्च नास्त्यसावनुपपद्यमानोऽर्थो येन कस्यचिदर्थस्य अनिर्वाच्यतापत्तिः स्यात् ।**

परि०— अभ्युपेत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वर्थापत्त्यवतार एव नास्तीत्याह **किञ्च नास्तीति** । अनुपपद्यमानार्थदर्शनेन हि तदुपपादकं कल्प्यम् । न ह्यनिर्वाच्यत्वं विनानुपपद्यमानार्थोऽस्ति । येन तदुपपादकतयाऽनिर्वाच्यता सिद्ध्येदित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु च बाधाभावात् सत इत्यादिवाक्यजातमनर्थकम् । न चार्थापत्तिनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । न चार्थापत्तिरिष्यत इत्यनेनैव तन्निरासस्य सिद्धत्वादित्यतोऽनुमानतया प्रामाण्यमङ्गीकृत्य पूर्वमर्थापत्तिनिरासः कृतः उत्तरत्र पृथक् प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तन्निरासः क्रियत इत्यतो न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तदुपयोगितया न चार्थापत्तिरिष्यत इत्येतदेव वाक्यं प्रकृतेऽर्थापत्त्यभावपरतया योजयति **किञ्चेति** । अनेन नेत्यस्य योग्यतयाऽर्थपदेन सम्बन्धः । सति ह्यनुपपद्यमानार्थे तद्बलादापत्तिनिर्वचनीयत्वापत्तिः

स्यात् स एव नास्तीति नानिर्वचनीयतापत्तिरिति वाक्यं तात्पर्यतो व्याख्यातं भवति । चशब्दो मूले दूषणान्तरपर इत्यभिप्रेत्य किञ्चेत्युक्तम् ।

वा०र०— ननु च बाधायोगात् सत इतीत्यादिः पाठः । बाधाभावात् इत्यभावपदं लेखकागतम् । अर्थपदेन सम्बन्ध इति तेनापि सम्बन्ध इत्यर्थः । अन्यथा नानिर्वचनीयतेति वक्ष्यमाणोक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति बोध्यम् ।

।। इति अनुपपद्यमानार्थस्यैवाभावात्तदर्थमनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारस्यायोग्यत्वम् ।।

* * *

।। अथ 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात्
तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वं, तत्समर्थनश्च ।।

।। तत्र 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात्
तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वम् ।।

४९ **सु०**— अथ मतम्— यदि वियदादिविश्वं वा शुक्तिरजतादिकं वा सत्स्यात् तदा न बाध्येत, सतो बाधायोगात्, न हि (संश्चिदात्मा) सन्नात्मा बाध्यते । यदि वाऽसत्स्यात् तर्हि न प्रतीयेत, असतः प्रतीत्ययोगात्, नहि नरि शृङ्गं भाति गवीव । अतो बाधप्रतीत्योरनुपपत्त्या 'अनिर्वाच्यत्वं गम्यत' इत्यत आह **बाधेति** ।

अनु०— बाधायोगात् सत इति

'अर्थापत्तिर्नेष्यते' इति वर्तते । एकदेशोत्कीर्तनेनोक्तं सर्वमुपात्तं वेदितव्यम् । **सतो बाधायोगा**दित्याद्युक्तार्थापत्तिर्नानिर्वाच्यत्वं गमयितुमलमित्यर्थः । वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादेश्चासत्त्वेऽनुपपत्त्यभावादिति भावः ।

ननु 'यदि वियदादिकं सत्स्यात् तदा बाधो न स्यादि'त्युक्तमित्यत आह **बाधाभावत इति** ।

अनु०— बाधाभावत एव हि ।

इष्टापत्तिः

वियदादेर्विश्वस्य बाधाभावत एव, सत्त्वे बाधो न स्यादितीष्टापादनमेतत् । 'नेह नानाऽस्ती'ति श्रौतनिषेधात्मा बाधोऽस्तीति चेन्न, तस्य प्रा(ङ्निषि)गेव निषिद्धत्वात् । तदिदमाह हिशब्देन ।

अनेनाक्षेपकासिद्धिश्चोक्ता भवति ।

परि०— बाधादिरूपमनुपपद्यमानार्थमाशङ्कते **अथेति** ।। **उक्तं सर्वमिति** । न हि सन्नात्मेत्यादिना गम्यत इत्यन्तेनोक्तमित्यर्थः । तदेवाह **सतो बाधायोगादिति** । (इत्यस्योक्त)बाधप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तीत्यर्थः ।। **प्राङ्निषिद्धत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणे 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यादाविति भावः ।। **अनेनेति** । इष्टापत्तिकथनेनेत्यर्थः ।।

यादु०— **प्रागिति** । प्रथमाध्याये 'तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यत्रेत्यर्थः ।।

वं०प०— **आक्षेपकासिद्धिरिति** । सत्त्वाभावाक्षेपकस्य बाधस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

शे०चं०— **वर्तत इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः । एकदेशोत्कीर्तनेन सर्वमुपात्तं वेदितव्यमित्युक्तमेव दर्शयन् वाक्यतात्पर्यमाह **सत इति** । आदिपदेनासतः प्रतीत्ययोगादित्यस्य परामर्शः । **प्रागिति** । प्रथमसूत्रे 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यादिना प्रकृत्यधिकरणे च 'भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपतनान्न ही'त्यादिनेत्यर्थः ।। **अनेनेति** । इष्टापत्तिव्युत्पादनेनेत्यर्थः ।। **आक्षेपकेति** । बाध्यत्वरूपेत्यर्थः ।

स०व्र०— **अनेनेति** । इष्टापत्तिप्रतिपादनेनेत्यर्थः ।

विट्ठ०— **एकदेशोत्कीर्तनेनेति** । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिपरिहारार्थाऽर्थापत्तिर्विवक्षिता । तत्र बाधायोगात् सत इत्येकदेशोत्कीर्तनेनाथ मतमित्यवतारिकाग्रन्थोक्तं सर्वमुपात्तं वेदितव्यमित्यर्थः । **प्राङ्निषिद्धत्वादिति** । 'तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'ति जिज्ञासाधिकरण इति शेषः । **अनेनेति** । अर्थापत्त्यनुग्राहकतर्कस्येष्टापादनरूपताकथनेन बाधरूपस्यासद्वैलक्षण्याक्षेपकस्यासिद्धिश्चोक्तेति शेषः ।

चषकः— **प्राङ्निषिद्धत्वादिति** । 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरि'त्यादिना जिज्ञासानयेऽपहस्तितत्वादित्यर्थः ।

।। इति 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात् तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वम् ।।

* * *

॥ अथ 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात्
तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वसमर्थनम् ॥

॥ तत्र 'वियदादौ सत्त्वे बाध'प्रमापकत्वेनोक्तानुमानस्य 'दृष्टान्ते साध्यवैकल्य'दोषकथनम् ॥

५० **सु०—** 'विमतं बाध्यं दृश्यत्वाद् भ्रान्तिवदि'ति वियदादौ बाधः प्रमित, इत्यत आह **न हीति** ।

अनु०— न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते ।

तस्माद् दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यर्थः ।

शे०चं०— **प्रमित इति** । तथा च नेष्टापत्तिर्नाप्याक्षेपकासिद्धिरिति भावः ॥

॥ इति 'वियदादौ सत्त्वे बाध'प्रमापकत्वेनोक्तानुमानस्य 'दृष्टान्ते साध्यवैकल्य'दोषकथनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्त'दृष्टान्ते साध्यवैकल्य'दोषस्योपपादनम् ॥
॥ तत्र भ्रान्तिरूपज्ञानविषययोर्बाधाभावकथनम्, तदुपपादनञ्च ॥
॥ तत्रापि भ्रान्तिरूपज्ञाने तन्मतोक्तविनाशरूपबाधाभावप्रदर्शनम् ॥

५१ **सु०—** कथमिति चेत् । वक्तव्यं (हि क) तर्हि कस्य बाध इति, किं ज्ञानस्योत विषयस्य ।

नाद्यः, अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वलक्षणस्य पराभिमतस्य बाधस्य तत्र स्वभावभङ्गुरेऽभावात्, अन्यथा प्रमितेरपि तत्प्रसङ्गात्, परमते ज्ञानस्य साक्षित्वेन विनाशायोगाच्च ।

द्वितीयं प्रतिषेधति **विषयस्येति** ।

अनु०— विषयस्य कुतो बाधो

न कुतोऽपीत्यर्थः ।

परि०— कथमिति प्रश्नस्य विवेकेनोत्तरं वक्तुं पृच्छति **वक्तव्यं हीति** ॥ **स्वभावभङ्गुर इति** । स्वभावतो नश्वर इत्यर्थः ॥ **साक्षित्वेनेति** । चिद्रूपत्वेनेत्यर्थः ।

यादु०— **ज्ञानस्य साक्षित्वेनेति** । भ्रमरूपज्ञानस्य अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपत्वेनेत्यर्थः । परेण हि प्रातिभासिकं सर्वमविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनैव प्रतीयत इत्युच्यते तदेव च तन्मते साक्षीति भावः । न च अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्याप्यविद्यावृत्तिनाशेन नाशः सम्भवतीति वाच्यम् । अविद्यावृत्तेः स्वभावभङ्गुरत्वेनाधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वाभावात् । शुद्धचैतन्यस्य च कदाऽप्यनाशादित्याशयात् ।

वं०प०— **अन्यथेति** । स्वभावभङ्गुरस्यापि बाध्यत्व इत्यर्थः ।

शे०चं०— **किं ज्ञानस्येति** । परैर्भ्रमस्यार्थज्ञानात्मकत्वाङ्गीकारेण भ्रान्तिशब्देनोभयस्य प्रसक्तत्वादस्त्येव विकल्पावकाश इति ज्ञेयम् । अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानरूपसिद्धान्त्यभिमतबाधस्य स्वभावभङ्गुरेऽपि ज्ञाने सत्त्वात् कथं तदभाव इत्यत उक्तं **पराभिमतस्येति** ॥ तस्यैव विवरणम् **अधिष्ठानेत्यादि** । ज्ञाने पराभिमतस्य बाधस्याभावे हेतुमाह **स्वभावभङ्गुर इति** । क्षणिकत्वेन बाधानवतारेऽपि व्यासङ्गादित एव नष्ट इत्यर्थः । अन्यथोत्तरक्षण एव बाधावतारनियमाभावात् तस्य क्षणिकत्वं न स्यादिति भावः । ज्ञाननाश्यतामात्रेण रजतज्ञानस्य भ्रान्तित्वे उत्तरज्ञाननाश्यस्य सम्यग्ज्ञानस्यापि भ्रान्तित्वं स्यात् तथा च भ्रान्तित्वव्यवहारः स्यादित्यतिप्रसङ्गमाह **अन्यथेति** । रजतज्ञानस्य विनाशायोगे हेत्वन्तरमाह **परमते ज्ञानस्य साक्षित्वेनेति** । इन्द्रियेणाधिकरणग्रहणं रजतग्रहणं च साक्षिणेति वदता परेण रजतज्ञानस्य साक्षित्वाङ्गीकारात् तस्य च शुद्धचैतन्यरूपत्वेन विनाशानुपपत्तेरिति भावः । न च रजताकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैव रजतज्ञानत्वं न शुद्धचैतन्यस्येति वाच्यम् । तथा सति रजतस्य ज्ञातैकसत्त्वाभावापत्त्या शुद्धचैतन्यस्यैव रजतज्ञानताया अवश्यं वाच्यत्वात् अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वेऽनवस्थापत्त्या तदप्रतिबिम्बितस्यैव तज्ज्ञानत्वावश्यम्भावेन लाघवेन रजतं प्रत्येव शुद्धचैतन्यस्य तज्ज्ञानत्वाभ्युपगमस्य युक्तत्वादित्याशयः । परिहारस्योत्तरत्राभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादाक्षेपार्थतया व्याख्याति **नेति** ।

वा०र०— **उत्तरक्षण एवेति** । अनेन उत्तरक्षणीयबाधेन विनाशादेव क्षणिकत्वमिति न वक्तुं शक्यमिति सूचितं भवति । **नाश्यतामात्रेणेति** । अनेन तन्मात्रं भ्रान्तित्वप्रयोजकं नेति प्रतिज्ञा च सूचिता । **इति वदता परेणेति** । .... शेषः । आशङ्क्य निराकरोति **न च रजताकारेत्यादिना** ।

वि०ठ०— नेदं रजतमिति दृष्टान्तीभूतभ्रान्तौ बाधदर्शनात् कथं तत्र बाधाभाव इत्याशयेन शङ्कते **कथमिति चेदिति** । विकल्पमुखेन परिहरति **वक्तव्यं तर्हीति** । **किं ज्ञानस्येति** । भ्रमरूपज्ञानस्येत्यर्थः । **अधिष्ठानज्ञानेति** । वृत्तिरूपज्ञानस्य क्षणिकत्वाच्चेत्युक्तन्यायेन स्वभावत एव नश्यमानत्वेन विनाशस्य बाधत्वा-

ङ्गीकारे इत्यर्थः । **परमते ज्ञानस्येति** । शुक्त्याद्यवच्छिन्नाविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनैव तद्विवर्तरूपं प्रातिभासिकं प्रतीयत इति हि परेणोच्यते । अतस्तज्ज्ञानं साक्षिरूपमिति परस्य मतम् । साक्षिस्वरूपस्य च न विनाश इति भावः । न च वाच्यमविद्यावृत्तिनाशेन साक्षिणो विनाशोपचार इति । अविद्यावृत्तेः स्वभावभङ्गुरत्वेन अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वाभावात् शुद्धचैतन्यस्य कदाप्यविनाशादिति ।

चषकः— स्वभावभङ्गुरे । निसर्गनश्वरे ।

॥ इति भ्रान्तिरूपज्ञाने तन्मतोक्तविनाशरूपबाधाभावप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ भ्रान्तिविषये तन्मतोक्तविनाशरूपबाधाभावस्योपपादनम् ॥
॥ तत्र भ्रान्तिविषयं शुक्तिरजतादित्वाभ्यां द्वेधा विकल्प्य शुक्त्यादित्वविकल्पनिरासः ॥

५२ **सु०—** कुतो नेति चेत् । विषयः कोऽभिमतः; किं शुक्त्यादिः किं वा रजतादिः । आद्ये हेतुमाह **विद्यमानं हीति** ।

अनु०— विद्यमानं हि बाध्यते ।

'न हि भ्रान्तावित्य'तो मण्डूकप्लुत्या नेत्यनुवर्तते । विद्यमानं यथार्थज्ञानोदयानन्तरमप्यनुवर्तमानं न हि बाध्यते । तथा सत्यात्मनोऽपि बाधप्रसङ्गादिति भावः ।

परि०— विद्यमानमित्यनुवादः । **यथार्थे**त्यादि व्याख्या ॥ **न हि बाध्यत इति** । अधिष्ठानज्ञाने न हि नश्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— विषयस्य कुतो बाध इत्यत्राननुवृत्तस्य नेत्यस्य कथमस्मिन्वाक्येऽनुवृत्तिरित्यत उक्तं **मण्डूकप्लुत्येति** । मण्डूकप्लुतिन्यायेनेत्यर्थः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्य गच्छन्त्यन्तरालं त्यजन्ति तद्वन्न हि भ्रान्तावित्यत्रत्यो नकारो विषयस्य कुतो बाध इत्यत्राननुवर्तमानोऽपि तदुत्तरवाक्येऽनुवर्तत इत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । बाधोत्तरकालमनुवर्तमानस्यापि बाध्यत्व इत्यर्थः । अविशेषादिति भावः ।

वा०र०— मण्डुकप्लुत्येतीति प्रतीकोपादानानन्तरं मण्डूकप्लुतिन्यायेनेत्यर्थः इति वाक्यानन्तरं यथा मण्डूका इति पाठः । अन्यादृशश्चेत् लेखकागतः । पृथग्विनानानाभिः इत्येतत्सूत्रीयभाष्ये मण्डूकगतयो

ह्यधिकारः । यथा मण्डूकाः उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्तीत्याद्युक्तम् । तद्व्याख्यानकैयटानुसारेण व्याख्याति **यथा मण्डूकाः इत्यादि** । सूत्रार्थविचारस्तु तृतीये ..... भविष्यति ।

विठ्ठ०— विद्यमानमित्यनूद्यार्थकथनं **यथार्थेत्यादि** ।

॥ इति भ्रान्तिविषयं शुक्तिरजतादित्वाभ्यां द्वेधा विकल्प्य शुक्त्यादित्वविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ शुक्तिरजतादित्वाभ्यां द्वेधा विकल्पितभ्रान्तिविषययोः रजतादित्वविकल्पनिरासः ॥

५३ **सु०—** द्वितीये (युक्तिमा)हेतुमाह **विद्यमानं हीति** । 'यत्पूर्वं **विद्यमानं** तदेव केनचिन्नाश्यते (न त्ववि) नाविद्यमानम्, शुक्तिरजतादिकं चाविद्यमानमि'ति तस्य नाश्यत्वायोगात् तद्विशेषो बाधः सुतरामयुक्त इति ।

परि०— बाधपदार्थमाह **नाश्यत इति** ।

शे०चं०— तद्विशेषो नाशविशेष इत्यर्थः । सामान्याभावे विशेषाभावस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वादिति भावः ।

विठ्ठ०— तद्विशेषो बाध इति । नाश्यत्वस्यैवायोगात् तद्वदधिष्ठाननाशत्वलक्षणबाधः सर्वथा न युक्तः । ब्राह्मणत्वस्यैवायोगे यतित्वाद्ययोगवदिति भावः ।

॥ इति शुक्तिरजतादित्वाभ्यां द्वेधा विकल्पितभ्रान्तिविषययोः रजतादित्वविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ उक्तभ्रान्तिविषयरजताद्यसत्त्वविकल्पनिरासे द्विविधदृष्टान्तदर्शनम् ॥

५४ **सु०—** असतो नाश्यत्वं नास्ति किन्तु विद्यमानस्यैवेत्यत्र दृष्टान्तावाह **न हीति** ।

अनु०— न हि वन्ध्यासुतो बा(व)ध्यो
यज्ञदत्तो हि बा(व)ध्यते ।

अयमत्र प्रयोगः । शुक्तिरजतं न नाश्यमसत्त्वात्; यदसत् तन्न नाश्यं यथा वन्ध्यासुतः, यद्वा यन्नाश्यं न तदसत् यथा यज्ञदत्त इति ।

शे०चं०— मूले वध्यत इति यद्यपि हन्तेर्वधादेशस्य लुङि लिङि च परत एव विहितत्वान्न लटि परतो वधादेशो युक्तः । तथाऽपि हलन्तो वधिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यायं प्रयोग इत्यदोषः । अत एव जनिवध्योश्चेति सूत्रव्याख्यावसरे काशिकायामुक्तं 'हलन्तो वधिः प्रकृत्यन्तरमस्ती'ति ॥ 'वध हिंसायामिति भुवादिपाठादि'ति पदमञ्जर्यां च उक्तमित्यवधेयम् ।

वा०र०— यज्ञदत्तो हि वध्यते इत्यत्रत्य वध्यते इत्येतदुपपादयितुमुपादत्ते **मूले वध्यत इतीति** । **लुङि लिङि चेति** । 'लुङि चे'ति सूत्रेण लुङि हनो वधिलिङीत्यनेन लिङि च परतो हन्तेर्वधादेशविधानात् इत्यर्थः । हनश्च वध इति सूत्रेण हन्तेरप्प्रत्ययो हन्तेर्वधादेशश्च विहितः । कंसवध इतीत्युपलक्षणया ज्ञेयम् । जनिवध्योरित्यत्र धातुवृत्तिजनिवध्योश्चेति सूत्रेति .... भावकर्मप्रक्रियायां जनिवध्योश्चेति न वृद्धिरित्युक्तम् ।

॥ इति उक्तभ्रान्तिविषयरजताद्यसत्त्वविकल्पनिरासे द्विविधदृष्टान्तदर्शनम् ॥
॥ इति भ्रान्तिविषये तन्मतोक्तविनाशरूपबाधाभावस्योपपादनम् ॥
॥ इति भ्रान्तिरूपज्ञानविषययोर्बाधाभावकथनम्, तदुपपादनञ्च ॥
॥ इति उक्त'दृष्टान्ते साध्यवैकल्य'दोषस्योपपादनम् ॥
॥ इति 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात् तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ प्रकारान्तेण वियदादेर्बाधायोगात् सत्त्वानुपपत्तिशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥
॥ तत्र बाधमङ्गीकारयित्वा वियदादेस्तदभावात् सत्त्वानुपपत्तिशङ्का,
बाधस्वरूपभेदेन तद्व्याप्त्यभावात् तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

५५ **सु०**— स्यादेतत्, बाधानभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारविरोधोऽपसिद्धान्तश्च स्यात् इत्यतः सर्वथाऽङ्गीकर्तव्ये बाधे तद्दृष्टान्तेन वियदादेरपि बाधायोगात् सत्त्वानुपपत्तिरित्यत आह **बाधेति** ।

अनु०— बाधायोगात् सत इति व्याप्तिरेषा क्व दृश्यते ।

क्वेत्याक्षेपे ।

परि०— बाधानभ्युपगम इति । शुक्तिरजतादेरिति योज्यम् ।

यादु०— बाधानभ्युपगमे इति । भ्रमस्येति शेषः । **दृष्टान्तेन** भ्रमदृष्टान्तेन । बाधायोगादित्यनन्तरं अस्य च बाध्यत्वादिति शेषः ।

शे०चं०— बाधानभ्युपगम इति । शुक्तिरजतादेरिति शेषः ॥

वा०र०— बाधानभ्युपगम इत्यादिग्रन्थे बाधाख्यपदार्थस्यैवानभ्युपगम इत्यर्थः प्रतीयते । तथा सति अनङ्गीक्रियते एव बाधोऽस्माभिः । किन्तु उत्तरग्रन्थेऽपि बाधाख्यपदार्थमात्राभ्युपगमोऽस्तीति प्रतीयते शङ्कानुसारात् । तदुभयं चायुक्तम् । तथात्वे तद्दृष्टान्तेनेत्यस्य पूर्ववाक्येऽनन्वयापातात् । इत्यभिप्रेत्य 'यदि तर्हि न बाध्यत्वं शुक्तिरजतादेः । ननु सकललोकविरोधादिप्रसङ्ग' इत्येतत् जिज्ञासाधिकरणीयमूलानुसारेण शेषं पूरयति **शुक्तिरजतादेरिति शेष इति** । तथा च अत्र शुक्तिरजतादिरूपविषयस्यैव निराकार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् मूले अनुपादानेऽपि तत्रैव बाधानभ्युपगमे लोकविरोधादिचोदनं, न तु अधिष्ठानौदासीन्येन बाधाख्यपदार्थमात्राभावे इति सूचितं भवति ।

॥ इति बाधमङ्गीकारयित्वा वियदादेस्तदभावात् सत्त्वानुपपत्तिशङ्का,
बाधस्वरूपभेदेन तद्द्वयास्यभावात् तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

॥ अथ उक्तशङ्कानिरसनं सोपपत्तिकम् ॥
॥ तत्र सिद्धान्तस्वीकृतबाधस्वरूपप्रदर्शनसहितं तच्छङ्कानिरासाभिप्रायप्रदर्शनम् ॥

५६ **सु०— इदमुक्तं भवति । सत्यमङ्गीक्रियत एव बाधोऽस्माभिः, किन्त्वन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्वलक्षणः । स तु भ्रान्ताविव वियदादावप्यस्त्येव, क्षणिकत्वब्रह्मपरिणामत्वादिरूपेण विज्ञातस्य स्थायित्वादिरूपेणावगमात्, अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाननाश्यत्वस्यैव प्राङ्निरस्तत्वात्, तत्साधने सिद्धसाधनता स्यात् । न च तेन वियदादौ सत्त्वप्रतिक्षेपः सम्भवति, 'यत् सत् तत् न बाध्यत' इति व्याप्तेरनवगतत्वात्, स(तोऽप्या)त्यस्याप्यात्मनोऽन्याकारेण विदितस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्वस्योभयसिद्धत्वात् ।**

परि०— 'विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमि'ति प्रागुक्तं हृदि कृत्वाऽऽह **किन्त्वन्यथेति** । एवं तर्हि 'बाधाभावत एव ही'त्यादिना बाधनिरासविरोध इत्यत आह

अधिष्ठानेति ।। **तत्साधन इति** । अन्यथा विज्ञातस्येत्यादिनोक्तबाध्यत्वसाधन इत्यर्थः । इष्टासिद्धिश्च नेत्याह **न च तेनेति** । अनिर्वचनीयरूपोपादकेने(कत्वेने)त्यर्थः ।।

वं०प०— तत्साधने अन्यथाविज्ञातस्येत्युक्तबाध्यत्वसाधने ।

शे०चं०— गोचरत्वलक्षण इति । यद्यप्यन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानलक्षणो बाध इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि तस्य वियदादिसम्बन्धिताज्ञापनार्थं विज्ञानगोचरलक्षण इत्युक्तमित्यवधेयम् । यदि भ्रान्तौ बाधोऽभ्युपेयते तर्हि न हि भ्रान्तावपि बाधोऽधिगम्यत इति पूर्वग्रन्थविरोधः । तत्र भ्रान्तौ बाधाभावस्य समर्थितत्वादित्यत आह **अधिष्ठानेति** । तर्हि दृश्यत्वेन वियदादिप्रपञ्चस्यान्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्वलक्षणं बाध्यत्वमेव साध्यमस्तु तस्य भ्रान्तौ तवापि सम्मतत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्याभावादित्याशङ्क्याह **तत्साधन इति** ।। **सिद्धसाधनतेति** । क्षणिकत्वादिना विज्ञातस्य स्थायित्वादिरूपेण सम्यग्ज्ञानगोचरताया मयाऽप्यङ्गीकारादिति भावः । व्यर्थं च तत्साधनं परस्येत्यभिप्रेत्य प्रकृतानुपयोगं दर्शयति **न चेति**। कुतो नोक्तरूपस्य बाध्यत्वस्य सत्त्वप्रतिक्षेपसाधकत्वमित्यतो व्याप्तिरूपसाधनाङ्गसामर्थ्याभावादित्याह **यत्सत्तन्नेति** । व्याप्त्यनवगममेवोपपादयति **सतोऽपीति** ।।

वा०र०— 'नासीदस्ति भविष्यच्च' इत्युत्तरानुव्याख्यानमूलोक्तरीत्याह **यद्यप्यन्यथेति । स तु भ्रान्ताविवेति** मूले भ्रान्तिपदं शुक्तिरजतादिरूपविषयपरम् । रजतादेश्च सत्त्वादिनाऽन्यथारूपेण विज्ञातस्य असत्त्वादिना सम्यग्रूपेण सम्यग्विज्ञानगोचरत्वलक्षणं बाध्यत्वमेवाभिप्रेतम् । अत एव विज्ञातस्यान्यथेत्युदाहृतस्थलीयमूले उक्तम् । शुक्तिकादेः रजतत्वादिना विज्ञातस्य शुक्तित्वादिना सम्यग्ज्ञानमित्येकप्रकारमभिधायैवमसतो रजतस्य सत्त्वादिनाऽवगतस्यासत्त्वादिना विज्ञानमपि अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्ज्ञानं भवत्येवेति । तथा च प्रागुक्तरीत्या अस्य प्रकारस्य सिद्धत्वाभिप्रायेण टीकाकृतापि अत्र तदप्रदर्शनमिति न दोष इति ज्ञेयम् । इदं पुनरवशिष्यते । एवंविधं बाध्यत्वं ब्रह्मानृतसाधारणं घटपटादौ सर्वत्रास्तीति बाध्याबाध्यव्यवहारप्रयोजकरूपालाभः । परिभाषामात्रं चेदं स्यात् इत्यादि शोध्यम् । **न हि भ्रान्तावपीति** । विद्यमानं हि बाध्यत इत्यनेन भ्रान्तिपदोक्तशुक्तिरजतादौ बाधाभावस्य प्राक् समर्थितत्वेऽपि न हीत्यादि भाष्येण भ्रान्तिपदार्थत्वेन प्रसक्तिज्ञानोभयविधविषयरूपस्थलत्रयेऽपि अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वरूपबाध्यत्वाभावस्य प्रथमत एव सङ्क्षेपेणाभिधानात् विद्यमानं हीत्यनेन च प्रतिज्ञार्थोपपादनकरणात् सङ्क्षेपवाक्योपादानं युक्तमिति ज्ञेयम् । क्षणिकत्वं ब्रह्मेत्याद्युक्तरीत्या स्पष्टमपि सिद्धसाधनत्वं स्वाङ्गीकारस्य प्रागस्पष्टत्वाभिप्रायेण सिद्धसाधनतां स्पष्टयति **क्षणिकत्वादिनेति । व्यर्थं चेति** । अनेन **न चेति** मूलं नापीति व्याख्येयमिति दर्शितं भवति । **साधनाङ्गसामर्थ्येति** । यद्यप्यनुमानस्य द्वे अङ्गे द्वयं सामर्थ्यमिति तत्र तत्रोक्त्यनुसारेणाङ्गसामर्थ्यशब्दावेकार्थौ । तथापि प्रकृते साधनानुकूलं सामर्थ्यमिति व्याख्यानान्नान्यतरवैय्यर्थ्यमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— तत्साधने अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञाततत्वरूपबाधसाधन इत्यर्थः ।

विठ्ठ०— ** ननु शुक्तिरजतादौ बाधस्य भवद्भिरङ्गीक्रियमाणत्वात् तद्दृष्टान्तेन दृश्यत्वहेतुना वियदादेरपि बाधसिद्धौ बाध्यत्वाच्छुक्तिरजतादिवद् वियदादेरपि सत्त्वानुपपत्तेरिति चोदिते व्याप्तिरेषा क्व दृश्यत इत्यनुपपन्नं बाध्यत्वसत्त्वाभावयोः व्याप्तेः शुक्तिरजतादौ दृष्टत्वात् । किञ्च बाधाभावत एव हीति बाधस्य प्राङ्निरस्तत्वाद्बाधाभ्युपगमोऽप्यनुपपन्न इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति । **तत्साधन इति** । विमतं बाध्यमित्युक्तानुमानेन अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्वरूपसाधन इत्यर्थः । वियदादौ बाध्यत्वस्य सिद्धत्वे तेनैव तस्य सत्त्वाभावः सिद्ध्यतीत्यत आह **न च तेनेति** ।

॥ इति सिद्धान्तस्वीकृतबाधस्वरूपप्रदर्शनसहितं तच्छङ्कानिरासाभिप्रायप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अर्थापत्तेर्व्याप्त्यनपेक्षत्वशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

५७ **सु०— न चार्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वे किं व्याप्त्येति वाच्यम् । न हि वयमनुपपद्यमानस्यार्थस्योपपादकेनार्थेन व्याप्तेरभावं चोदयामः, किन्तु सत्त्वस्य बाधाभावेन बाधस्य वा सत्त्वाभावेन; न हि बाध एवानुपपद्यमानोऽर्थः, किन्तु प्रतीतत्वे सति बाधः; तस्य चान्यथाऽनुपपत्तिं व्युत्पादयता 'सर्वथाऽसत्त्वे बाधो न स्यादि'ति प्रसङ्गो वा 'बाधात् सन्न भवती'त्यनुमानं वा वाच्यम्, तदुभयं च व्याप्त्यपेक्षमेव । यदा तु प्रमाणद्वयविरोधोऽर्थापत्तिः तदा स्पष्ट एव व्याप्त्यभावो दोष इति ।**

परि०— तदुभयं चेति । तर्कोऽनुमानं चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । 'बाध्यमानत्वात् सन्न भवति । प्रतीयमानत्वात् असन्न भवती'त्यनुमानद्वयविरोधो वा, 'सच्चेन्न बाध्येत असच्चेन्न प्रतीयेते'ति तर्कद्वयविरोधो वा सदादिवैलक्षण्यसाधकत्वेनार्थापत्तित्वेनाभिमतः तदा सत्त्वबाधाभावासत्त्वप्रतीत्योः व्याप्त्यभावो दोषत्वेन वक्तव्य इत्यर्थः ।

गु०दी०— तस्य चान्यथानुपपत्तिं व्युत्पादयता इत्यत्र तस्य प्रतीतत्वे सति बाधकस्यान्यथाऽनिर्वाच्यत्वाभावेऽनुपपत्तिं व्युत्पादयता परेण बाधसत्त्वाभावयोरसत्त्वप्रतीतत्वयोरर्थापत्तिखण्डयोर्व्याप्तिरवश्यं वाच्या । सैव नोपपद्यते । वस्तुगत्याऽनुपपद्यमानार्थस्योपपादकार्थस्य व्याप्त्यनपेक्षणे रात्रिभोजनमिव रासभोऽपि कुतो न कल्प्यत इति दूषणमूह्यम् । 'नासदासीत्' इति श्रुत्युदाहरणं च स्वाकौशलोदाहरणमेव । सत्पदेन पारमार्थिकसतोऽभिधाने तस्य प्रलये नास्तित्वाभिधाने ब्रह्मणोऽप्यभावप्रसङ्गादत्यन्तासङ्गतम् । व्यावहारिकसतो-

ऽभिधाने तु तादृशतमसो लयेऽपि सत्त्वाङ्गीकारान्निषेधासम्भवः । पारमार्थिकसद्वैलक्षण्यरूपमिथ्यात्वासिद्धेः प्रकृतानुपयुक्तं च । अतः परस्यैव कथं नाकौशलम् । भेदो मिथ्या भेदत्वाच्चन्द्रभेदवदित्यनुमानेऽपि सत्यचन्द्र-भेदस्य दृष्टान्तीकरणे तव साध्यवैकल्यम् । मिथ्याभूतभेददृष्टान्तीकरणे मम साधनवैकल्यम् । आरोपितरजते रजतत्वस्येव मिथ्याभूते भेदत्वस्याप्यभावात् । विस्तृतमेतत् *युक्तिमल्लिकायाम्* ।

यादु०— पृथक् अनुमानात् । व्यवहारे भट्टनय इत्यङ्गीकारादिति भावः । **अनुपपद्यमानस्येति** । प्रतीतत्वे सति बाधरूपस्येत्यर्थः ॥ **उपपादकेनेति** । सदसद्वैलक्षण्येनेत्यर्थः । **चोदयाम इति** । येन अर्था-पत्तेः अनुमानात् पृथक्प्रमाणत्वे किं व्याप्त्येति शङ्का स्यादित्यर्थः । **सत्त्वस्येति** । प्रसङ्ग इत्यर्थः । **बाधस्य वेति** । विपर्ययपर्यवसानरूपानुमानेत्यर्थः ॥ नन्वेवं चेत् अनुपपद्यमानार्थस्योपपादकेन व्याप्तिरङ्गीकृतैवेत्यत आह **न हि बाध एवेति** । इदमुपलक्षणम् । न हि सत्त्वाभाव एवोपपादकः किन्तु सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीय-त्वमिति ॥ **तदुभयं चेति** । तथा च अन्यथाऽनुपपत्तिव्युत्पादकप्रसङ्गविपर्ययपर्यवसानयोरेवादावेव व्याप्त्यभावो दोषतयोच्यते नार्थापत्ताविति भावः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । इदमसन्न प्रतीतत्वादिदं सन्न बाध्यत्वादित्यनुमानद्वय-विरोध इत्यर्थः ॥

शे०चं०— अनुपपद्यमानस्येति । प्रतीतत्वे सति बाधरूपस्येत्यर्थः ॥ **उपपादकेनेति** । सदस-द्वैलक्षण्येनेत्यर्थः । नन्वेवमनुपपद्यमानस्योपपादकेन व्याप्त्यभाव एव पर्यवसित इत्यत आह **न हीति** ॥ **तदुभयं चेति** । तथा चान्यथाऽनुपपत्तिव्युत्पादकप्रसङ्गानुमानयोरेव व्याप्त्यभावो दोषतयोच्यते न त्वर्थापत्तेरिति भावः । **यदा त्विति** । विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थायाऽविरोधापादनमर्थापत्तिरित्यस्मिन्पक्षे स्पष्ट एव व्याप्त्यभावो दोषः । द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधः कस्मादिति प्रश्ने तदुपपादनाय सत्त्वे बाधो न स्यादित्यादिस्तर्को वाच्यः, स च व्याप्तिसापेक्ष एवेत्याशयः । यद्वेदमसन्न प्रतीतत्वादिदं सन्न बाध्यत्वादित्यनुमानद्वयविरोधोऽर्थापत्तिरित्यस्मिन्पक्ष इत्यर्थः । अनुमानरूपप्रमाणद्वयस्य मूलभूतव्याप्तिसापेक्षत्वादिति भावः ।

वा०र०— पर्यवसित इति । बाधस्यानुपपद्यमानार्थे प्रवेशेनानुपपद्यमानत्वात् । सत्त्वाभावस्य च सदसद्वैलक्षण्यरूपोपपादकान्तर्भावात् अनुपपद्यमानस्योपपादकेन व्याप्त्यभाव एवोक्तो भवतीत्यर्थः । बाधस्यानुप-पद्यमानार्थे प्रवेशो नानुपपद्यमानार्थैकदेशत्वेऽपि सम्पूर्णानुपपद्यमानार्थत्वाभावात् प्रकृते च सम्पूर्णानुपपद्यमानार्थस्य तदुपपादकार्थेन व्याप्त्यभावस्याभिधास्यमानत्वाभावादेकदेशस्यैकदेशेन व्याप्त्यभाववचनस्य चान्यार्थत्वात् न दोष इत्याशयेनाह **किन्तु प्रतीतत्व इत्यादि** मूलम् । 'अर्थतः प्राप्तिरेवैके'तिं तत्त्वनिर्णयव्याख्यानावसरे अथवा प्रमाणद्वयविरोधोऽर्थापत्तिरित्यसदित्यादिना एतत्पक्षनिरासाशयेन यदा त्विति मूलेनानवस्थोक्तिः । अर्थापत्त्युपमा-भाव इति स्वप्नाधिकरणीयानुव्याख्यानमूले प्रमाणद्वयेत्याद्युक्तं चावधेयम् । जीवंश्चैत्रो गृहे नास्तीत्युदाहरणम् । प्रमाणद्वयविरोधमात्रस्यार्थापत्तितारूपत्वमिति भ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे **विरुद्धयोरिति** । तदा अनवस्था तु उक्ता । यथा चेत् तथा ...... वक्ष्यते ।

विट्ठ०— ननु वियदादेः ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या खल्वनिर्वचनीयत्वं बाध्यते । अर्थापत्तिश्च अनुमानात्पृथगिति हि मायिमतं व्याप्तिस्त्वनुमानस्यैवाङ्गम् । अथात्र व्याप्त्यभावकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति **न चार्थापत्तिरिति** । कुतो न वाच्यमित्यत आह **न हि वयमिति** । प्रतीतत्वे सति बाध्यत्वमनुपपद्यमानं स्वोपादानकं सदसद्वैलक्षण्यमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिः परेणोच्यते । अत्रानुपपद्यमानस्य अर्थस्य दर्शनं करणं तदुपपादके बुद्धिस्तज्जन्या प्रमेति ह्यर्थापत्तिस्वरूपम् । तत्रानुपपद्यमानस्यार्थस्योपपादकेन सदसद्विलक्षणेन व्याप्तेरभावं न हि वयं चोदयामः येनासङ्गतिः स्यात् । किन्नाम सदसद्वैलक्षण्येन विना प्रतीतत्वे सति बाधस्यानुपपद्यमानत्वं व्युत्पादयिता परेणावश्यं व्युत्पादनस्य वियदादेः सत्त्वे बाधो न स्यादिति तर्कस्य, वियदादिकं सन्न भवति बाध्यत्वादित्यनुमानस्य वा अत्र वक्तव्यत्वात् तयोरेवात्र व्याप्त्यभावो दोषतयोच्यते । नार्थापत्तेः । तथा च अन्यथानुपपत्तिव्युत्पादकतर्कानुमानयोः व्याप्तिविकलतया आभासत्त्वेनार्थापत्त्या वियदादेरनिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यतो व्याप्त्यभावकथनमुपपन्नतरमिति भावः । **प्रमाणद्वयेति** । इदमसन्न भवति प्रतीतत्वात्, इदं सन्न भवति बाध्यत्वादित्यनुमानद्वयविरोध इत्यर्थः ।

चषकः— **प्रमाणद्वयेति** । प्रतीतत्वादसन्नेति बाध्यत्वात्सन्नेति चानुमानद्वयविरोध इत्यर्थः ।

॥ इति अर्थापत्तेर्व्याप्त्यनपेक्षत्वशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

॥ अथ 'बाधायोगात्'इतिपञ्चम्याः सप्रयोजनत्वम् ॥

५८ **सु०**— ननु 'बाधायोगादि'ति पञ्चमी किमर्था । उच्यते । **सतो बाधायोगात्** 'बाध्यमानमिदं न सत्' इति अनुमाने **व्याप्तिरेषा क्व दृश्यत** इति व्याख्यायते । यद्वा अस्मदभिमतबाधाभ्युपगमे **बाधायोगात् सत** इत्यादिकं नोपपद्यत इति नञोऽनुवृत्त्या व्याख्या । कुत इत्याशङ्कायां **'व्याप्तिः'** इत्यादिकं व्याख्येयम् ।

परि०— अनुमानसूचनार्थेत्याह **सतो बाधायोगाद्बाध्यमानमिदमित्यादि** ।

यादु०— **सत इत्यादिकमिति** । तथा च 'बाधायोगात् सत' इति मूलं तदीयसमग्रानुमानप्रयोगोपलक्षकमिति भावः ॥ **इत्यादिकं व्याख्येयमिति** । सत्यस्यात्मन इत्युक्तरीत्या आत्मनि व्यभिचारादिति भावः ।

शे०चं०— 'व्याप्तिरेषा क्व दृश्यत' इत्युक्तार्थे बाधायोगादित्यस्य हेतुत्वासम्भवात् पञ्चम्यनुपपत्तिरिति शङ्कते **नन्विति** ॥ **बाधायोगात् सत इत्यादिकमिति** । तथा च बाधायोगात् सत इति मूलं परकीयसम्मतानुमानप्रयोगोपलक्षकमिति भावः ॥ **नञोऽनुवृत्त्येति** । न हि वन्ध्यासुत इति पूर्ववाक्यादिति शेषः ।

विठ्ठ०— नन्वत्र सतो बाधायोग इति व्याप्तिरेवेति वक्तव्यम् । बाधायोगादिति पञ्चम्यभिधानं तु नोपपद्यत इति शङ्कते **नन्विति** । **सत इत्यादिकमिति** । तथा च बाधायोगात् सत इति मूलं परकीय-समग्रानुमानप्रयोगोपलक्षकम् । ततश्च बाध भावादित्याद्यनुमानं नोपपद्यत इति वाक्यभेदेन योजनेति भावः ।

चषकः— **स्वापेक्ष्यवैशसादिति** । स्वोपजीव्यविरोधादित्यर्थः ।

॥ इति 'बाधायोगात्' इतिपञ्चम्याः सप्रयोजनत्वम् ॥

॥ इति उक्तशङ्कानिरसनं सोपपत्तिकम् ॥

॥ इति प्रकारान्तेण वियदादेर्बाधायोगात् सत्त्वानुपपत्तिशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥

* * *

॥ अथ वियदादेः शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वाभावसिद्ध्यर्थमुद्दिष्टस्य बाधस्य अभिहितासिद्धेर्विवरणम् ॥

॥ तत्र तदुद्दिष्टबाधस्वरूपस्य त्रिभिःप्रकारैर्विकल्पेन प्रश्नः ॥

५९ **सु०—** एवं विनाशलक्षणं बाधं सिद्धवत्कृत्य शुक्तिरजतादौ वियदादौ च बाधस्य असिद्धिरभिहिता, इदानीं तामेव विवरितुं बाधस्वरूपं परं पृच्छति **कश्चेति** ।

अनु०— कश्चायं बाध उद्दिष्टो

यः **अयं** वियदादेः शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वाभावसिद्ध्यर्थं **बाध उद्दिष्टोऽयं कः** । किं (वि)ज्ञानेन विनाशः, किंवा निवृत्तिः, यद्वा 'नासीन्नास्ति न भविष्यती'ति कालत्रयसत्ता-निषेध इति भावः ।

विठ्ठ०— सिद्धवत्कृत्येति ज्ञेयम् । **तामेवेति** । बाधस्यासिद्धिमेवेत्यर्थः ।

॥ इति तदुद्दिष्टबाधस्वरूपस्य त्रिभिःप्रकारैर्विकल्पेन प्रश्नः ॥

* * *

॥ अथ तदाद्ययोर्विनाशनिवृत्तिरूपबाधस्वरूपप्रकारयोर्भेदस्य प्रदर्शनं सविवरणम् ॥

६० **सु०—** ननु विनाशनिवृत्त्योः को भेदः । उच्यते ।

केचित् खलु मायावादिनो वदन्ति, 'अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन सविलासाऽविद्या विनश्यति, यावन्ति ज्ञानानि तावत्यो ह्यविद्या' इति, तन्मतरीत्या विनाश इत्युक्तम् ॥ अपरे

तु 'एकैवाविद्या, तदवस्थाविशेषा एव रजताद्युपादानानि भवन्ती'ति मन्वाना अधिष्ठान-तत्त्वज्ञानेन, सहकार्यैरविद्या तिरोधत्त इति; तत्समयानुसारेण निवृत्तिरिति ।

यद्वा 'अविद्याया विद्यया विनाशो भवति, कार्यं तु रजतादिकमुपादानविनाशे स्वयमेव विलीयत' इति परेषां मतम् । तदुभयानुसारेणेदं कल्पद्वयम् ।

अथवाऽलौकिकरजतोत्पादवादिनां मतमनुसृत्य विनाश इति । मायावादिनां तु मतमनुरुद्ध्य निवृत्तिरिति ।

यदि वा, विनाश इति मायावादिनां मतम् । विवेकाग्रहात्प्रवृत्तस्य विवेकग्रहे सति निवृत्तिरिति प्राभाकरमतमिति ।

परि०— सविलासेति । स्वकार्यसहितेत्यर्थः । तर्हि सद्यो मोक्ष इति शङ्कापनोदायोक्तम् **यावन्तीति** ॥ **मायावादिनां मतमिति** । तन्मते ज्ञानोदये सत्यज्ञानकार्यस्य रजतादेः स्वकारणे विलीनतोपगमात् सैव निवृत्तिशब्दार्थ इति भावः । **यदि वेति** पक्षान्तरम् । यद्वेत्यर्थः ।

यादु०— सविलासेति । कार्यसहितेत्यर्थः । नन्वेवं शुक्त्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनैवाविद्याया नष्टत्वान्मोक्षापत्तिरित्यत आह **यावन्ति ज्ञानानीति** । तथा च शुक्त्याद्यज्ञानानां नाशेऽपि ब्रह्माज्ञानस्यानाशान्न मोक्षापत्तिरिति भावः ॥ **अवस्थाविशेषा एवेति** । यथा ग्रीष्मवर्षादिषु नदीनामपचयरूपावस्थाविशेषाः कार्यविशेषाः दृष्टास्तथेत्यर्थः ॥ **अविद्येति** । अविद्यावस्थाविशेषा इत्यर्थः । **तत्समयानुसारेणेति** । तथा निवृत्तिस्तिरोधानमित्यर्थः । **तदुभयानुसारेणेति** । तथा च निवृत्तिशब्दस्य विनाशवाचकत्वेऽप्यविद्याविनाशो वा तत्कार्यविनाशो वेति विकल्पद्वयमत्र विवक्षितमिति भावः ॥ **अलौकिकरजतेति** । तत्रैव तात्कालिकमुत्पन्नं सद्विनश्यतीति वादिनां भास्करीयाणामित्यर्थः ॥ **मायावादिनां तु मतमिति** । शुक्त्यादितत्त्वज्ञानेनाविद्यकस्य रजतादेः प्रविलयः कारणात्मनाऽवस्थानमिति यावदिति मतमित्यर्थः । **निवृत्तिरिति** । पुरुषस्य परावृत्तिरित्यर्थः ।

शे०चं०— केचिदिति । इष्टसिद्धिकारा इत्यर्थः ॥ **सविलासेति** । कार्यसहितेत्यर्थः । ननु चैवं सति शुक्त्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनैव सविलासाविद्याया निवृत्तत्वात् सद्यो मोक्षः स्यादित्यतः शुक्त्यज्ञानस्य तेन नाशेऽपि ब्रह्माज्ञानस्य तेनानाशान्न मोक्षप्रसङ्ग इत्याशयेन हेतुकथनपूर्वकमज्ञानानामनन्ततामाह **यावन्तीति** । विवरणकारमतमाह **अपरे त्विति** ॥ **एकैवेति** । आत्माश्रयमात्मविषयं चाज्ञानमन्तरेणात्मसु प्रतिविषयं भावरूपाज्ञानसद्भावे मानाभावादिति भावः । नन्वेवं शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ सद्य एव मोक्षः स्यादनिवृत्तौ च रूप्यादेः सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधो न स्यादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि मूलाज्ञानमेवास्मिन्मते रजताद्युपादानं स्यान्न

चैवं किन्तु मूलाज्ञानस्यावस्थाविशेषा एव रजताद्युपादानतयाऽभ्युपगम्यन्ते । ते च शुक्तिज्ञानेन बाध्याः सन्निवर्तन्त इत्यतो न मोक्षप्रसङ्गः । मूलाज्ञानस्यानिवृत्तत्वात् । नापि बाधानुपपत्तिः । अवस्थाविशेषाणां सकार्याणां निवृत्तत्वादित्याशयेनाह **तदवस्थाविशेषा एवेत्यादि** । ग्रीष्मवर्षादिषु नदीनामपचयोपचयरूपा अवस्थाविशेषाः कार्यविशेषकरा दृष्टास्तथाऽविद्याऽवस्थाविशेषा एव कार्यविशेषकरा इत्यर्थः ॥ **सहकार्यैरिति** । रजततदाकाराविद्यावृत्त्यादिभिरित्यर्थः ॥ **अविद्या तिरोधत्त इति** । अविद्यावस्थाविशेषास्तिरोभावं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ **तदुभयानुसारेणेति** । विज्ञानेन विनाशो विनाशः । उपादाननिवृत्तौ स्वयमेव विलयनं निवृत्तिरिति पक्षद्वयमित्यर्थः ॥ **अलौकिकरजतोत्पादवादिनामिति** । तत्रैव तात्कालिकमुत्पन्नं सद्विनश्यतीत्येवं वादिनां भास्करीयाणां मतमनुसृत्येत्यर्थः ॥ **मायावादिनामिति** । अपरे त्विति प्रागुपन्यस्तानामित्यर्थः ॥ **मायावादिमतमिति** । केचिदित्यादिना प्रागुदाहृतमायावादिमतमित्यर्थः ।

वा०र०— विशेषा एवेत्येतन्मूलटीकयोः न च बाध्यं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानमित्येतत् तत्त्वोद्योतटीकास्थजगद्ग्रहणप्रयोजनविचारानुसारो लेख्योऽस्ति ।

वि०— सविलासेति । विलासेन कार्येण सहितेत्यर्थः । ननु शुक्तिरूप्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन शुक्तिकादिरूपाधिष्ठानाज्ञाननाशेऽपि शरीरेन्द्रियादिसकलप्रपञ्चारोपाधिष्ठानरूपब्रह्माज्ञानस्यानाशान्न मोक्षापत्तिरिति भावः । **तदवस्थाविशेषा इति** । यथा ग्रीष्मवर्षादिषु नदीनामपचयोपचयरूपावस्थाविशेषाः कार्यविशेषकराः दृष्टाः तथेत्यर्थः । **अविद्या तिरोधत्त** इत्यत्र अविद्याविशेषनिरोधस्तिरोभाव इत्यर्थः । **तदुभयानुसारेणेति** । तथा च निवृत्तिशब्दस्य विनाशवाचकत्वेऽप्यविद्याविनाशो तत्कार्यविनाशो वेति विकल्पद्वयमिह विवक्षितमित्यर्थः । **अलौकिकरजतेति** । तत्रैव तात्कालिकमुत्पन्नं सद्विनश्यतीति वादिनां भास्करीयाणामित्यर्थः । यद्वा विनाश इत्यस्यापि सविलासाविद्याविलयोऽर्थ इति ज्ञेयम् । **विवेकाग्रहादिति** । गृह्यमाणस्मर्यमाणशुक्तिरजतयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । निवृत्तिः रजतादानान्निवृत्तिः पुनरागमनमिति यावदित्यर्थः ।

॥ इति तदाद्ययोर्विनाशनिवृत्तिरूपबाधस्वरूपप्रकारयोर्भेदस्य प्रदर्शनं सविवरणम् ॥

* * *

॥ अथ तत्त्रयाणामपि बाधस्वरूपप्रकाराणां प्रत्येकशो निराकरणम् ॥

॥ तत्र विनाशरूपप्रथमप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य दूषणम् ॥

६१ **सु०— आद्यं दूषयति न हीति ।**

अनु०— न हि नाशोऽसतो भवेत् ।

असत इत्युपलक्षणम् । 'असदेव रजतं प्रत्यभादि'त्युत्तरानुभवबलादसदेव तावच्छुक्तिरजतम् । **न च असतः** शशविषाणवत् **विनाशः** सम्भवति । स्वरूपनिवृत्तिर्हि विनाशः । न चासतः स्वरूपमस्ति, व्याघातात् । नापि वियदादेर्विनाशः सम्भवति, नित्यत्वात् । 'घटादेरपि मुद्गराभिघातादिनैव विनाशो नाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेने'ति पूर्वोक्तं स्मारयितुमेतदुक्तमिति हिशब्दः ।

परि०— असत इत्युपलक्षणमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां वियदादेः घटादेश्चेति भावेन तत्रोक्तविनाशाभावे हेतुमाह **वियदादेरिति** ॥ **इति पूर्वोक्तं स्मारयितुमिति** । 'विद्यमानं हि बाध्यते । न हि वन्ध्यासुतो बाध्य' इत्यत्र असतो विनाशो नेत्युक्तम् ।

गु०दी०— असत इत्युपलक्षणम् इत्यत्र 'न हि नाशोऽसतो भवेदि'ति वाक्यं सतोऽपि नाशो न भवेदित्यस्यापि सङ्ग्राहकमित्यर्थः ।

यादु०— असत इत्युपलक्षणमिति । वियदादेर्घटादेश्चेति शेषः ॥ **व्याघातादिति** । निरस्वरूपत्वलक्षणासत्त्वव्याघातादित्यर्थः । 'विद्यमानं हि बाध्यते । न हि वन्ध्यासुतो वध्य' इत्यत्र असतो नाशो नास्तीत्युक्तत्वात् । वियदधिकरणे अव्याकृताकाशप्रकृतिपुरुषादेः स्वरूपेण नित्यत्वस्योत्त्या तन्नाशाभावस्यापि तत्रोक्तत्वाज्जिज्ञासाधिकरणादौ च विश्वसत्यतायाः समर्थितत्वेन घटादेरधिष्ठानज्ञानानाश्यत्वस्योक्तत्वात् अत्र पुनस्तद्वचने पौनरुक्त्यमित्यत आह **पूर्वोक्तमिति** । एतेन रजताद्युपादानभूताविद्यानाश एव प्रथमकल्पे विवक्षित इति यद्वेत्यत्रोक्तं तदपि निरस्तमिति ज्ञातव्यम् । पराभिप्रेताविद्याया अप्यप्रामाणिकतया असत्त्वेन नाशायोगादिति ।

शे०चं०— असत इत्युपलक्षणमिति । वियदादेर्घटादेश्चेति शेषः । नन्वसतोऽपि शुक्तिरजतस्य विनाशोऽस्तु किं बाधकमित्यतः तथा सत्यविशेषाच्छशविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् न तस्य नाशः सम्भवतीत्याह **न चासत इति** । अस्तु तर्ह्यसतः शशविषाणादेरपि विनाश इत्यतः तथा सति सस्वरूपत्वप्रसङ्गान्नैवमित्यभिप्रेत्याह **स्वरूपेति** । अस्तु तर्ह्यसतोऽपि सस्वरूपत्वमित्यत आह **न चेति** ॥ **व्याघातादिति** । असतोऽपि सस्वरूपत्वे निरस्वरूपत्वरूपासत्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तं स्मारयितुमिति** । 'विद्यमानं हि बाध्यते । न हि वन्ध्यासुतो वध्यो यज्ञदत्तो हि वध्यत' इत्यव्यवहितग्रन्थेऽसतो विनाशाभावस्य वियदधिकरणे वियदादेः स्वरूपेण नित्यत्वोक्त्या विनाशाभावस्य जिज्ञासाधिकरणप्रकृत्यधिकरणयोर्विश्वसत्यत्वसमर्थनेन घटादेरप्यधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वाभावस्योक्तत्वात् किं पुनस्तद्वचनेनेति न वाच्यम् । उक्तस्यैव स्मारणेन पुनर्वचनस्यार्थवत्त्वादित्यर्थः ।

वा०र०— .... **शशविषाणादेरपीति** । अनेन शशविषाणवदिति मूले शशविषाणपदं निःस्वरूपोपलक्षणम् । व्यतिरेकदृष्टान्तश्चायमिति दर्शितं भवति । तत्प्रसङ्गादित्यनन्तरं तत इति पाठः । पाठाभावे तु तत इति शेषः । ज्ञाननाश्यत्वाभावस्य चोक्तत्वादिति पाठः ।

स०व्र०— असत इत्युपलक्षणमिति । वियदादेरिति शेषः ।

विठ्ठ०— आद्यं दूषयतीति । तृतीयपक्षातिरिक्तपक्षत्रयानुसारेणाद्यं दूषयतीति । वियदादेर्घटादेश्चाधिष्ठानज्ञाननाशत्वरूपबाधस्य परेणोक्तत्वात् तद्दूषणस्यापि कार्यत्वात् तदनुरोधेनाह **असत इत्युपलक्षणमिति** । वियदादेर्घटादेश्चेति शेषः । 'विद्यमानं हि बाध्यते । न हि वन्ध्यासुतो वध्य' इत्यत्र असतो नाशो नास्तीत्युक्तत्वात् वियदधिकरणे च अव्याकृताकाशप्रकृतिपुरुषादेः स्वरूपेण नित्यत्वोक्त्या तन्नाशाभावस्य लब्धत्वाज्जिज्ञासाधिकरणे च विश्वसत्यतासमर्थनेन घटादेरप्यधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वाभावस्य प्राप्तत्वादत्र पुनस्तद्वचने पौनरुक्त्यमित्यत आह **पूर्वोक्तमिति** । एतेनाविद्यायाः विद्याया विनाशो भवतीत्येतदपि निरस्तम् । अनिर्वाच्याविद्याया अप्रामाणिकत्वेनासत्त्वाद्विनाशासम्भवादिति ज्ञेयम् ।

॥ इति विनाशरूपप्रथमप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य दूषणम् ॥

* * *

॥ अथ निवृत्तिरूपद्वितीयप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य दूषणम् ॥

६२ **सु०—** द्वितीयं निराकरोति **निवृत्तिश्चेति** ।

अनु०— निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते ।

तिरोभावादिरूपा **निवृत्तिः** खल्वाविर्भावादिरूपप्रवृत्तिमतो भवेत्, सद्धर्मश्चाविर्भावः, शुक्तिरजतादिकं चासदित्युक्तम् । अतः **अप्रवृत्तस्य** तस्य **निवृत्तिश्च कथमेवोपपद्यते** ।

यद्वा अविद्यया प्रवृत्तस्य तदुपादानकस्य हि विद्यया निवृत्तिरुक्तरूपोपपद्यते । न च शुक्तिरजतादिकमविद्योपादानकं असत्त्वात् । अतः **अप्रवृत्तस्य निवृत्तिश्च कथमेवोपपद्यते** ।

एतेन वियदादावपि बाधासिद्धिरुक्ता वेदितव्या ।

प्राभाकरं प्रति 'रजतार्थिताऽभावादिना **अप्रवृत्तस्य** पुरुषस्य **निवृत्तिः** नोपपद्यत' इति तत्राव्याप्तेर्नेदं बाधलक्षणमिति व्याख्येयम् ।

परि०— शुक्तिरजतादिकं चासदिति । 'अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रान्तावेव प्रतीयत' इति जिज्ञासाधिकरणे उक्तम् । वियदादेर्नित्यत्वं च वियदधिकरणे उक्तम् । घटादेः सत्यत्वं च प्रकृत्यधिकरणादौ तत्र तत्रोक्तमिति तत्सर्वं स्मारयितुं न हीति हिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ तिरोभावादीति आविर्भावादीति चादिपदद्वयेन प्रागुक्तमतान्तराभिमतनिवृत्त्यादिशब्दार्थग्रहः । यद्वा अविद्यायाः विद्ययेत्युक्तमतेऽथवेत्युक्तमते चाभिमतनिवृत्त्यभावोपपादनं मूलारूढं दर्शयति **यद्वाऽविद्यया प्रवृत्तस्येति** ॥ **उक्तरूपेति** । विनाशरूपा विलीनतादिरूपा च ॥ **एतेनेति** । शुक्तिरूप्यादौ उक्तरूपनिवृत्तिलक्षणबाधाभावोपपादनेन नित्ये सत्यभूते च वियदादौ घटादौ च बाधस्यासिद्धिरुक्ता वेदितव्येत्यर्थः । यदि वेति पक्षाभिमतनिवृत्तिरूपबाधाभावमुपपादयति **प्राभाकरं प्रतीति** ।

यादु०— तिरोभावादिरूपेत्यत्र आदिपदेन कार्यविनाशकारणात्मना अवस्थानयोर्ग्रहणम् । आविर्भावादिरूपेत्यत्र आदिपदेन अवशिष्टपक्षद्वये विवक्षिताविद्योपादानकरजतादिकार्योत्पत्तिरूपा प्रवृत्तिर्ग्राह्या ॥ **शुक्तिरजतादिकं चेति** । तथा च कार्यैः सहाविद्या तिरोधत्त इत्युक्तमयुक्तमिति भावः । अवशिष्टपक्षद्वयेऽपि निवृत्त्यभावमुपपादयति **यद्वेति** । तस्यैव विवरणं **तदुपादानकस्येति** ॥ **उक्तरूपेति** । कार्यस्य विनाशरूपा वा प्रविलयरूपा वेत्यर्थः । **एतेनेति** । 'निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्ये'त्यनेनेत्यर्थः । नित्यस्य वियदादेः सर्वदैकप्रकारत्वेन आविर्भावतिरोभावरूपयोर्वा उत्पत्तिविनाशादिरूपयोर्वा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवात् सत्यस्य घटादेरप्यविद्ययोत्पत्तिः विद्यया विनाश इत्येवंरूपयोस्तयोरसम्भवादिति भावः ॥ **रजतार्थिताऽभावादिनेति** । आदिपदेन व्यासङ्गादिसङ्ग्रहः । तथा च रजतादिभ्रमानन्तरं यत्र व्यासङ्गेन वा रजतादीच्छाभावेन वा करणापाटवादिना वा प्रवृत्तिरेव नोत्पन्ना तत्र प्रवृत्तिविरोधियत्नान्तररूपाया निवृत्तेरप्यसम्भवेन तस्या बाधकत्वे तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । **उपपद्यत इति** । परावृत्तेः प्रवृत्तिसापेक्षत्वादित्याशयः ।

वं०प०— अप्रवृत्तस्य आविर्भावादिरूपप्रवृत्तिशून्यस्य । **अप्रवृत्तस्य** असत्त्वेनाविद्यानुपादानकस्य ।

शे०चं०— अप्रवृत्तस्येति । आविर्भावादिरूपप्रवृत्तिशून्यस्येत्यर्थः ॥ **निवृत्तिरिति** । ज्ञानप्रयोज्यतिरोभावादिरूपनिवृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया प्रवृत्तस्येत्यस्यैव विवरणं **तदुपादानकस्येति** । अविद्योपादानकस्येत्यर्थः ॥ **उक्तरूपेति** । उपादाननाशप्रयुक्तविनाशलक्षणेत्यर्थः । **अप्रवृत्तस्य** अविद्याऽनुपादानकस्य । **निवृत्तिः** ज्ञानप्रयोज्यविनाशलक्षणेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । 'निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्ये'ति मूलग्रन्थेनेत्यर्थः । नित्यस्य वियदादेः सर्वदैकप्रकारत्वे नाविर्भावतिरोभावरूपयोर्वोत्पत्तिविनाशरूपयोर्वा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवात् सत्यस्य घटादेरुत्पत्त्यादिमत्त्वेऽप्यविद्ययोत्पत्तिर्विद्यया विनाश इत्येवंरूपयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवादिति भावः । रजताऽर्थिताभावादिनेत्यादिपदेन व्यासङ्गादिपरिग्रहः । तथा च यत्र रजतभ्रमानन्तरं रजतार्थिताभावेन वा व्यासङ्गादिना

वा प्रवृत्तिरेव नोत्पन्ना तत्र प्रयत्नविरोधियत्नान्तररूपा निवृत्तिर्न सम्भवतीति तस्या एव बाधत्वे तत्राव्याप्तिरित्याशयः ।

वि०— द्वितीयमिति । पक्षचतुष्टयेऽपि निवृत्तिरिति द्वितीयविकल्पमित्यर्थः । चतुर्थपक्षे निवृत्तिशब्दस्य रजतार्थिनः पुनरागमनार्थत्वादस्य मूलस्य तन्निरासकत्वायोगात् तदतिरिक्तद्वितीयपक्षनिरासपरतया तावद्योजयति **तिरोभावादिरूपेति** । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन सह कार्यैरविद्यानिरोधस्तिरोभावः आदिपदेनोपादानाविद्याविनाशे स्वयमेव विलयनं अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन प्रातिभासिकरजतनिवृत्तिरिति पक्षद्वयग्रहणम् । **आविर्भावादिरूपेत्यत्र** आदिशब्देनावशिष्टपक्षद्वये विवक्षिताविद्योपादानकरजतादिकार्योत्पादरूपप्रवृत्तिर्ग्राह्या । **सद्धर्मश्चाविर्भाव इति** । उपलक्षणमेतत् । उत्पत्तिश्चेत्यपि ग्राह्यम् । **अत इति** । असतः शुक्तिरजतादेराविर्भावादिरूपप्रवृत्तिलक्षणसद्धर्मरहितत्वादिति भावः । द्वितीयतृतीयपक्षे निवृत्त्यभावं प्रकारान्तरेणोपपादयति **यद्वेति** । **उक्तरूपेति** । कार्यस्य विनाशरूपा वा प्रविलयरूपा वेत्यर्थः । **एतेनेति** । 'निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्ये'त्यनेनेत्यर्थः । नित्यस्य वियदादेराविर्भावतिरोभावरूपयोरुत्पत्तिविनाशरूपयोर्वा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवात् । घटादेश्च सत्यत्वेन अविद्ययोत्पत्तिः विद्यया विनाश इत्येवंरूपयोः वा तयोरसम्भवादित्यर्थः । चतुर्थपक्षनिरासपरतयाऽप्येतन्मूलं व्याख्याति **प्राभाकरमिति** । **रजतार्थिताऽभावादिनेति** । आदिपदेन व्यासङ्गकरणापाटवादिग्रहणम् । तथा च रजतादि-विभ्रमानन्तरं यदा रजतापेक्षाभावेन व्यासङ्गादिना वा प्रवृत्तिरेव नोत्पन्ना । तत्र प्रवृत्तिविरोधिरूपायाः पुनरागमनादिलक्षणनिवृत्तेरभावेन तस्याबाध्यत्वमेव प्राप्तमिति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ।

॥ इति निवृत्तिरूपद्वितीयप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य दूषणम् ॥

* * *

॥ अथ त्रैकालिकसत्तानिषेधरूपतृतीयप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य तेनाङ्गीकरणे दूषणम् ॥

६३ **सु०— तृतीयं दूषयितुमनुवदति नासीदिति ।**

अनु०— नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता ।
यदि बाधः

'यदेतावन्तं कालं प्रत्यभात् तत् **नासीत् न अस्ति न भविष्यतीति त्रैकालिकसत्त्वनिषेधरूपज्ञानविषयता (यदि) बाध** इत्यर्थः ।

यद्यप्येवंविधं ज्ञानं बाध इति वक्तव्यं तथाऽपि तस्य रजतादिसम्बन्धिताज्ञापनार्थं ज्ञानमेयतेत्युक्तम् ।

दूषयति तदेति ।

तदाऽसत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ।

यद्येवं त्रैकालिकसत्त्वनिषेधलक्षणो बाधो वियदादेः शुक्तिरजतादेश्चाङ्गीक्रियते तदा असद्वैलक्षण्यमुररीकुर्वता तेनैव पुनरसत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । सत्ताविरहव्यतिरेकेण शशविषाणादीनामप्यसत्त्वस्यानिरूपणात्, अपसिद्धान्तप्रसङ्गान्नायं बाधः परेणाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशयः ।

असिद्धश्चायं बाधो वियदादाविति प्रागेवोक्तम् ।

परि०— प्रागेवोक्तमिति । जिज्ञासासूत्रे 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

यादु०— प्रागेवेति । 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन' इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रागेवेति । 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः' इत्यादिना जिज्ञासासूत्र इत्यर्थः ।

विठ्ठ०— बाधस्य ज्ञानरूपत्वाद् ज्ञानमेयता बाध इति कथं उक्तमित्यत आह **यद्यपीति** । **प्रागेवेति** । 'ज्ञातबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन' इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

।। इति त्रैकालिकसत्तानिषेधरूपतृतीयप्रकारकस्य बाधस्वरूपस्य तेनाङ्गीकरणे दूषणम् ।।

।। इति तत्त्रयाणामपि बाधस्वरूपप्रकाराणां प्रत्येकशो निराकरणम् ।।

।। इति वियदादेः शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वाभावसिद्ध्यर्थमुद्दिष्टस्य बाधस्य अभिहितासिद्धेर्विवरणम् ।।

।। इति 'वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरजतादौ चासत्त्वे' बाधाभावात् तत्र बाधाभावापादनस्येष्टापत्तित्वं, तत्समर्थनञ्च ।।

।। इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणे प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदसाधकत्वप्रदर्शनम् ।।

* * *

॥ अथ उक्तार्थेषु कतिपयस्थलेषु असतःप्रतीतिनिवारणेन दोषाभावशङ्का, असतःप्रतीतिनिवारणाशक्यत्वेन तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

६४ सु०— (ननु) "यदुक्तं शुक्तिरजतादेरसत्त्वान्न विनाशादिलक्षणो बाधः सम्भवतीति तद(सत्)सिद्धम्, 'विमतं नासत् प्रतीयमानत्वात्, यत्प्रतीयते तन्न असत् यथा पटः, यच्च असत् न तत् प्रतीयते यथा शशविषाणमि'ति प्रमाणेन असत्त्वविरहस्य निश्चितत्वात् ।

अत एवासत्त्वेऽनुपपत्त्यभावादर्थापत्तेरन्यथैवोपपत्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्, प्रतीतेरेवानुपपत्तेः ।

यच्चोक्तं त्रैकालिकसत्त्वनिषेधे असत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्ग इति तदप्यसत्, प्रतीतत्वेनासत्त्वानुपपत्तौ निषेधस्य सत्त्वोत्सारणमात्र एव पर्यवसानोपपत्तेः ।

यदप्यत्रोक्तं सत्ताविरहव्यतिरेकेणासत्त्वं नाम दुर्निरूपमिति तच्चायुक्तम्, निरुपाख्यत्वमसत्त्वमिति निरूपणात्" इति चेन्न, असतः प्रतीत्यभावे खल्विदं सर्वं स्यात्, न चैवम्, असतः प्रतीतिं निराकुर्वता त्वयैव तस्या अङ्गीकार्यत्वादित्याशयवानाह **प्रतीतिरिति** ।

अनु०— प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति ताम् ।

वदन् इत्युपलक्षणम्, जानन्नित्यपि द्रष्टव्यम् ।

असतः प्रतीतिः न अस्ति **इति** निषेधं कुर्वता कुतः **असतः प्रतीतिरङ्गीकार्या** इत्यत आह **निषेधो हीति** ।

निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोपपद्यते ।

'प्रतीतिर्नासत' इति किमसतः प्रतीतिर्निषिध्यते किंवा प्रतीतेरसद्विषयत्वम्; आद्ये प्रतिषेधविषयतया, द्वितीये प्रतिषेध्यनिविष्टतया, अवश्यमसतः प्रतीतिरङ्गीकरणीया; तस्मात् **कथञ्चित्** उक्तप्रकारद्वयेन **अप्रतीतस्य** सम्बन्धी **निषेधो नोपपद्यते** । न ह्यप्रतीते भूतले घटे वा, 'भूतले घटो नास्ती'ति प्रतिषेधो दृष्टः ।

तदनेन 'विमतोऽसत्प्रतीतिमांस्तत्सम्बन्धिनिषेधकर्तृत्वात् तद्व्यवहर्तृत्वाद्वा सम्मतवदि'ति प्रमाणं सूचितं भवति । अवश्यं च प्रामाणिकं परीक्षकेणाभ्युपगन्तव्यम् ।

मनस्यभ्युपगमो वाचि निषेध इति स्वक्रियाविरोधो वाऽनेन सूचित इति ।

परि०— अत एवेति । असत्त्वविरहस्य निश्चितत्वादेव प्रतीतिबाधान्यथानुपपत्त्या शुक्तिरूप्यादिकं सदसद्विलक्षणमित्यर्थापत्तेः असत्त्वेनैवान्यथैवोपपत्तिरिति प्रत्युक्तमित्यर्थः ॥ **निषेधस्येति** । नासीन्नास्तीत्यादिनिषेधस्येत्यर्थः ॥ **निरुपाख्यत्वमिति** । निष्प्रतीतिकत्वमित्यर्थः ॥ **आद्य इति** । प्रतीतिस्वरूपनिषेधपक्षे । **द्वितीये** प्रतीतिगतधर्मनिषेधपक्षे इत्यर्थः ॥ **निविष्टतयेति** । **प्रतिषेध्यं** प्रत्याधारतयेत्यर्थः । न ह्यप्रतीते भूतले घटे वेत्यत्राप्रतीते घटे भूतले वेत्यर्थः । यद्वा प्रतीतिविषयत्वमित्यस्य यथान्यास एवार्थो ज्ञेयः ॥ **विमत इति** । पुमानिति योज्यम् ।

यादु०— निषेधस्येति । नास्ति नासीदितिरूपस्य निषेधस्येत्यर्थः । **किमसतः प्रतीतिरिति** । किमसति प्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः ॥ **प्रतिषेधविषयतयेति** । प्रतिषेधधर्मितयेत्यर्थः । **अप्रतीतस्येति** । धर्मिणः प्रतियोगिनो वा सम्बन्धीत्यर्थः । 'सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यते' इति वचनादिति भावः । **भूतले** अधिकरणे । **घटे** प्रतियोगिनि । 'अङ्गीकरोति तामि'त्यंशस्याभिप्रायमाह **अवश्यं चेति** ॥ **अनेनेति** । 'प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति तामि'ति समग्रवाक्येनेत्यर्थः ।

शे०चं०— 'निषेधो ह्यप्रतीतस्ये'त्युत्तरवाक्ये असतः प्रतीतिर्नास्तीति ज्ञानस्य असज्ज्ञानं विना अनुपपन्नतया असत्प्रतीतिसाधकत्वकथनात् पूर्वत्र ज्ञानस्य अविवक्षायां तदानर्थक्यप्रसङ्गात् तदनुरोधेन वदन्नित्येतत् तथाज्ञानोपलक्षणमित्याह **वदन्नित्युपलक्षणमिति** । किमसतः प्रतीतिर्निषिध्यत इत्यस्य किमसति प्रतीतिविषयत्वं निषिध्यत इत्यर्थः । **आद्ये** असति प्रतीतिविषयत्वं निषिध्यत इति पक्षे ॥ **प्रतिषेधविषयतयेति** । प्रतिषेधधर्मितयेत्यर्थः ॥ **उक्तप्रकारद्वयेनेति** । असति प्रतीतिविषयत्वं नास्तीति प्रतीतावसद्विषयत्वं नास्तीत्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः ॥ **अप्रतीतस्यार्थस्यासतः सम्बन्धीति** । आद्येऽसतोऽधिकरणत्वेन द्वितीये प्रतियोगिकोटिनिविष्टत्वेन निषेधसम्बन्धित्वादिति भावः । 'प्रतीतिर्नासत इति जानन्नि'ति मूलोक्तं हेतुमुक्त्वा 'प्रतीतिर्नासत इति वदन्' इति मूलोक्तं हेतुमाह **व्यवहर्तव्यत्वाद्वेति** । यो यत्सम्बन्धिप्रतिषेधकर्ता स तत्प्रतीतिमानिति सामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्य तत्र दृष्टान्तमाह **सम्मतवदिति** । भूतले घटो नास्तीति प्रतिषेधकर्तृवदित्यर्थः । दृष्टान्तव्युत्पादनं च न हीत्यादिपूर्वग्रन्थे कृतमवधेयम् । ननु तथाऽप्यसतः प्रतीतिर्नास्तीति निषेधं कुर्वता कुतोऽसतः प्रतीतिरङ्गीकर्तव्येति शङ्कायाः कः परिहार इत्यत आह **अवश्यं चेति** । प्रामाणिकस्याप्यनभ्युपगमे परीक्षकत्वं न स्यादित्यनिष्टसूचनाय परीक्षकेणेत्युक्तम् । प्रमाणसूचकतया निषेधो हीति वाक्यं व्याख्याय स्वक्रियाविरोधसूचनपरतयाऽपि तद्योजयति

मनसीति ॥ **स्वक्रियाविरोध इति** । यथा मूकोऽहमिति वचनक्रियया मूकपदोक्तो वचननिषेधो विरुद्ध्यते । यथा वाऽऽत्मा पराधीनप्रकाशो नेत्यात्मसम्बन्धित्वेन पराधीनप्रकाशत्वनिषेधकात्मविषयकज्ञानक्रियया नेतिपदोक्तस्तन्निषेधो विरुद्ध्यते तथा असतः प्रतीतिर्नास्तीत्यसत्सम्बन्धित्वेन प्रतीतिविषयत्वनिषेधकासद्विषयकज्ञानक्रियया विरुद्ध्यत इत्यर्थः ।

वा०र०— अप्रतीतस्यार्थस्येत्यनूद्य असत इति व्याख्यानम् । सम्बन्धीत्येतावदेव प्रतीकोपादानं **न हि इत्यादि पूर्वग्रन्थ इति** । न हि अप्रतीते भूतले इत्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेत्यर्थः ।

स०व्र०— प्रतिषेधविषयतयेति । असन्न प्रतीयत इति प्रतिषेधधर्मितयेत्यर्थः ।

वि०— निरुपाख्यत्वमिति । सर्वथा प्रतीत्यविषयत्वमित्यर्थः । **किमसतः प्रतीतिर्निषिध्यत इति** । असति प्रतीतिविषयत्वं निषिध्यत इत्यर्थः । असति प्रतीतिर्नास्तीत्येवं प्रतीतिविषयत्वाभावं प्रत्यसतो धर्मित्वं निरूप्यत इति यावत् । **प्रतीतेरसद्विषयत्वमिति** । प्रतीतिरसद्विषया नेत्येवमित्यर्थः । **प्रतिषेधविषयतयेति** । प्रतिषेधधर्मितयेत्यर्थः । **प्रतिषेध्यनिविष्टतयेति** । निषेध्यं यत्प्रतीतेरसद्विषयत्वं तदन्तःपतिततयेत्यर्थः । **अप्रतीते भूतले घटे वेति** । भूतले प्रतीते भूतलस्येह भूतला इति प्रतिषेधविषयतया वा सम्बन्धित्वं ज्ञेयम् । अङ्गीकरोति तामिति मूलपदाभिप्रायमाह **अवश्यं चेति** । **प्रतीतिर्नासत** इत्यर्थेन असतः प्रतीतिरस्तीत्यत्र प्रमाणं सूचितमित्युक्तम् । इदानीमुक्तरीत्या असतः प्रतीतेरवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् प्रतीतिर्नेत्युक्ते मूकोऽहमितिवत् स्वक्रियाविरोध इत्यपि सूचितमित्याह **मनस्यभ्युपगम इति** ।

॥ इति उक्तार्थेषु कतिपयस्थलेषु असतःप्रतीतिनिवारणेन दोषाभावशङ्का,
असतःप्रतीतिनिवारणाशक्यत्वेन तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥
॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्तिरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकोपमानरूपप्रमाणस्यातदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

६५ **सु०— एवमर्थापत्तिं निरस्योपमानं च निरस्यति न चेति ।**

अनु०— न चोपमा भवेदत्र

अत्र अनिर्वचनीयार्थसद्भावे, प्रमाणमिति शेषः । तस्याः सादृश्यादिनियतविषयत्वादीति भावः ।

परि०— एवमर्थापत्तिमिति । अनिर्वचनीये वस्तुनीति योज्यम् । प्रकृतमीमांसातार्किकादिमतभेदेनाह **सादृश्यादीति** । आदिपदेन वाच्यत्वग्रहः ।

यादु०— सादृश्यादीत्यत्रादिपदेन वाच्यत्वपरिग्रहः । शाबरोपमानं सादृश्यमात्रविषयं, नैयायिकोपमानं तु वाच्यत्वमात्रविषयमित्युपमानं नियतविषयमित्यर्थः ।

शे०चं०— सादृश्यादीति । आदिपदेन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिग्रहः । शाबरोपमानस्य सादृश्यमात्रविषयत्वेन नैयायिकोपमानस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धमात्रविषयत्वेनोपमानस्य नियतविषयत्वान्नानिर्वचनीयत्वे प्रमाणत्वसम्भावनाऽपीत्याशयः ।

वा०र०— शाबरेति । मीमांसकेत्यर्थः । तथैव प्रमाणलक्षणटीकायामुक्तेः । शाबरेत्युक्तिः तदवान्तरविशेषप्रतिपादनाभिप्रायेण । यथा चैतत् तथा स्वप्नाधिकरणे वक्ष्यामः ।

विठ्ठ०— सादृश्यादीत्यादिपदेन वाच्यत्वपरिग्रहः । शाबरोपमानं सादृश्यमात्रविषयं, नैयायिकोपमानं तु वाच्यत्वमात्रविषयमिति नियतविषयमेवोपमानम् । अतो न तेनानिर्वाच्यसिद्धिरिति भावः ।

॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकोपमानरूपप्रमाणस्यातदर्थत्वदोषदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकाभावरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वरूपदोषदर्शनम् ॥

६६ **सु०— अभावमपाकरोति प्रत्यक्षादिति** ।

अनु०— प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च ।

वियदादौ शुक्तिरजतादौ वा प्रत्यक्षेणानुपलम्भेन वा सत्त्वासत्त्वयोरभावसिद्धावनिर्वचनीयार्थसिद्धिरिति वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम्; यतो वियदादौ प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव निश्चीयते, चशब्दाच्छुक्तिरजतादावसत्त्वं च निश्चीयत इति गृह्यते । प्रत्यक्षं विपरीतमनुपलम्भश्चासिद्ध इत्यर्थः ।

परि०— अभावस्य प्रत्यक्षत्वानुपलब्धिलिङ्गकत्वमतभेदेनाह **प्रत्यक्षेणानुपलम्भेन वेति** ।

यादु०— यद्यप्यभावस्यापि नियतविषयत्वान्न साक्षादनिर्वचनीयार्थसाधकताप्रसक्तिः तथाऽपि सत्त्वासत्त्वाभावसाधनद्वारा साऽस्तीति पराभिप्राय इत्याह **वियदादावित्यादिना** । स्वरीत्या प्रत्यक्षेणेति । पररीत्याऽनुपलम्भेन वेत्युक्तम् । 'व्यवहारे भट्टनय' इति परेणाङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— अर्थापत्त्यादिवदवश्यं निरसनीयस्याभावस्यानिरासान्मूले न्यूनतामाशङ्क्य 'प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव चे'त्यनेनैव तन्निरासान्न तदिति भावेन अभावनिरासपरतया तावत् तद्योजयति **अभावमपाकरोतीति** । नन्वत्राभावनिरासो न प्रतीयते तत्कथमनेन तन्निराकरणमित्यतः किमभावस्यानुमानादिवत् साक्षादेवानिर्वचनीयत्वमित्यभिमतं किंवा सत्त्वासत्त्वाभावसिद्धिद्वारा तत्सिद्धावुपायत्वमिति विकल्पद्वयम् । नाद्यः । उपमानवत्तस्याभावरूपनियतविषयतया साक्षादनिर्वचनीयत्वसाधकत्वासम्भवादिति प्रथमपक्षदूषणं च मनसि निधाय द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुं तमङ्गीकारयति **वियदादाविति** । स्वमतानुसारेणाह **प्रत्यक्षेणेति** । परमतानुसारेणाह **अनुपलम्भेन चेति** । व्यवहारे भट्टनय इति परेणाङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्हि द्वितीय एवेत्यतस्तन्निषेधं प्रतिज्ञाय तदुपपादकतया मूलं योजयति **न च तद्युक्तमित्यादिना** ।

स०ना०— **न चोपमा भवेदत्र प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव चेति** मूलसुधायाम् । न च अभावप्रमाणेन अनिर्वाच्यतासिद्धिरिति पक्षस्य 'प्रत्यक्षात्सत्यमेव ही'त्यनेन दूषणाभिधानमयुक्तम् । उपमानवदभावप्रमाणस्यापि नियतविषयत्वेन तेनानिर्वचनीयसिद्धेरप्रसक्तत्वात् । परेणासम्भावितस्य प्रतिज्ञाने असम्भावितमिदमित्येव हि लौकिकाः परीक्षिकाश्च वदन्ति न पुनर्दूषणाय प्रयतन्त इत्यतः मूलं सङ्गमयितुं तावदाह **वियदादौ शुक्तिरजतादाविति** । प्रत्यक्षेण वा अनुपलम्भलिङ्गेन वा सत्त्वासत्त्वाभावसिद्धौ अर्थात् अनिर्वचनीयसिद्धिरिति च त्वया वक्तव्यम् । न पुनरभावेनानिर्वचनीयसिद्धिरिति । अभावस्य नियतविषयत्वेन तदगोचरत्वादिति भावः । एतेनाभावप्रमाणवादिना सत्त्वासत्त्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानङ्गीकारात् प्रत्यक्षेणेत्ययुक्तमिति परास्तम् । 'तथैव तर्हि वक्ष्यामी'त्यतो मूलं सङ्गमयति **न च तद्युक्तमित्यादिना** ।

विठ्ठ०— अभावप्रमाणस्य नियतविषयत्वेन साक्षादनिर्वचनीयार्थासाधकत्वेऽपि सत्त्वासत्त्वाभावसाधनद्वारा तदस्तीति पराभिप्राय इत्याह **वियदादावित्यादिना** । अभावग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति अनुपलब्धिरिति च पक्षद्वयमभिप्रेत्योक्तं **प्रत्यक्षेण वाऽनुपलम्भेन वेति** । **प्रत्यक्षं विपरीतमिति** । प्रत्यक्षेण वियदादेः सत्त्वस्य शुक्तिरजतादेश्चासत्त्वस्यैव सिद्धत्वादिति भावः । अत एवानुपलम्भोऽसिद्ध इति द्रष्टव्यम् ।

॥ इति तदुक्तशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वसाधकाभावरूपप्रमाणस्याप्यतदर्थत्वरूपदोषदर्शनम् ॥
॥ इति तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले साधयितुं प्रयुक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रत्येकं दूषणद्वारा, 'तदनिर्वाच्यत्वस्यासिद्धेरयुक्तत्व'शङ्काया विस्तरेण निरसनम् ॥

* * *

॥ अथ तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले साधयितुं प्रयुक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां साधारणदूषणद्वारा 'तदनिर्वाच्यत्वासिद्धेरयुक्तत्व'शङ्काया निरसनम् ॥

६७ **सु०—** एवमनुमानादीनां प्रत्येकं दूषणमभिधाय साधारणं दूषणमाह **प्रत्यक्षादिति** । प्रत्यक्षेण गगनादौ **सत्त्वमेव** शुक्तिरजतादौ त्वसत्त्वमेव निश्चीयते । 'सद्गगनम्', 'अस्ति मेऽज्ञानम्', 'असदेव रजतं प्रत्यभादि'ति सर्वलोकसाक्षिणः साक्षात्कारिप्रत्ययस्य दुरपह्नवत्वात् । अतस्तदनिर्वाच्यतायामाशङ्क्यमानान्यनुमानादीनि प्रत्यक्षापहृतविषयाणीति 'नोभयं चेन्न सिद्धं तदि'ति युक्तम् ।

परि०— **सद्गगनमस्ति मेऽज्ञानमिति** साक्षिप्रत्यक्षोपन्यासः । तथा च गगनादिप्रपञ्चेऽविद्यायां शुक्तिरजते वा नानिर्वाच्यत्वमभावप्रमाणात्सिद्ध्यतीति भावः । अस्ति मे ज्ञानमिति वा पदच्छेदः ।

यादु०— **अस्ति मेऽज्ञानमिति** । पक्षीकृते भेदे वा प्रपञ्चे वाऽविद्यायां वेति पूर्वमुक्तत्वादविद्यां पक्षीकृत्य यदाऽनिर्वचनीयत्वं साध्यते तदा बाधोपपादनायेदमित्यवगन्तव्यम् ।

शे०चं०— गगनादावित्यादिपदेन अज्ञानादिपरिग्रहः । ननु गगनादेः रजतादेश्च सत्त्वासत्त्वग्राहकं प्रत्यक्षमेव नास्ति । अस्तु वा तत्; तावताऽप्यनुमानादेः को दोषः । एतद्व्युत्पादनस्य च क्वोपयोग इत्याशङ्काः परिहरन् सत्त्वासत्त्वग्राहकं प्रत्यक्षमभिनयेन दर्शयति **सद्गगनमिति** । एतच्च पूर्वप्रतिज्ञातवियदादिप्रपञ्चपक्षकानिर्वचनीयत्वसाधनस्य बाधोपदर्शनायोक्तम् । अविद्यापक्षकतत्साधनस्य तल्लाभायाह **अस्तीति** । अत्र टीकायामस्ति मेऽज्ञानमित्येव पाठो मूलकोशेषु दर्शनान्न त्वस्ति मेयज्ञानमित्येवंरूपः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । रजतपक्षकतत्साधनस्य बाधलाभायाह **असदेवेति** ॥ **सर्वलोकसाक्षिण इति** । सर्वलोकानुभवसिद्धस्येत्यर्थः ।

वा०र०— **अज्ञानादिपरिग्रह इति** । अज्ञानादेः साक्षिविषयत्वादिति भावः । **एतद्व्युत्पादनस्य चेति** । अनुमानादिप्रमाणानां अनिर्वाच्यत्वसाधकत्वाभावव्युत्पादनस्येत्यर्थः ।

वि०— चशब्दार्थमाह **शुक्तिरजतादौ त्वसत्त्वमिति** । **अस्ति मेऽज्ञानमिति** । पूर्वं पक्षीकृते भेदे वा अविद्यायां वेत्युक्तत्वादविद्यां पक्षीकृत्य अनिर्वचनीयत्वसाधने अविद्यासत्त्वग्राहकप्रत्यक्षेण बाधोपपादनायैतदुपपादनमिति ज्ञेयम् । **'नोभयं चेन्न सिद्धं तदि'त्युक्तमिति** । न सिद्धं पक्षीकृतप्रपञ्चादावनिर्वचनीयत्वस्य प्रमाणेन साधयितुं शक्यत्वादित्युक्तम् । शङ्कापरिहारोपसंहारपरमिदम् । तथा च 'नोभयं चेन्न सिद्धं तदि'त्युक्तं युक्तमित्यर्थः ।

॥ इति तदनिर्वाच्यत्वस्य पक्षीकृतभेदाद्यनेकस्थले साधयितुं प्रयुक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां साधारणदूषणद्वारा 'तदनिर्वाच्यत्वासिद्धेरयुक्तत्व'शङ्काया निरसनम् ॥

॥ इति जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमानगतसाध्यधर्मस्य सदसद्वैलक्षण्य(अनिर्वाच्यत्व)ासिद्धि-मूलकोक्तायुक्तत्वशङ्कायाः परिहारप्रयत्नः, तत्प्रयत्नासिद्धिश्च ॥

* * *

॥ अथ प्रकारान्तरेण जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वरूपदूषणान्तरेणापि निराकरणम् ॥

॥ तत्र जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वरूपदूषणान्तरेण दूषणम् ॥

६८ **सु०—** यद्वा 'जीवेश्वरयोर्भेदो मिथ्या भेदत्वादि'त्याद्यनुमानस्य दूषणान्तरमाह **प्रत्यक्षादिति** । 'जीवेश्वरभेदस्यावधार्यत' इति शेषः । ततः प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन काला-त्ययापदिष्टत्वं जीवेश्वरभेदमिथ्यात्वादिसाधकानुमानस्येति भावः ।

परि०— बाह्याभ्यन्तरप्रपञ्चसत्त्वे प्रत्यक्षोपन्यासः **सद्गगनमस्ति मे ज्ञानमिति** उत्तरवाक्य-घटनाय योजनान्तरमाह **यद्वा जीवेश्वरयोरिति** । साध्याप्रसिद्ध्यादेः प्रागुक्तत्वात् अन्तरशब्दः ।

विठ्ठ०— प्रत्यक्षादिति मूलं 'नोभयं चेदि'त्यतःपूर्वग्रन्थसङ्गत्या योजयति **यद्वेति** ।

॥ इति जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वरूपदूषणान्तरेण दूषणम् ॥

* * *

॥ अथ 'जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वरूप-दूषणान्तरेण दूषणस्य' उपपादनम् ॥

॥ तत्र ईश्वरपरात्मनामप्रत्यक्षत्वात् तद्भेदस्य तद्द्वारा तत्सत्यत्वस्य च प्रत्यक्षत्वासिद्धिशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

६९ **सु०—** स्यादेतत् । ईश्वरस्तावन्न प्रत्यक्षसिद्धः, शास्त्रयोनित्वस्याभ्युपगतत्वात्; नापि सर्वे जीवाः, परात्मनां परात्मानं प्रति प्रत्यक्षत्वस्यानभ्युपगमात् । न चाप्रत्यक्ष-वस्तुभेदः प्रत्यक्षसिद्धो दूरे तत्सत्यत्वमित्यत आह **शास्त्रेति** ।

अनु०— शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मन ईयते ।

ईयते प्रत्यक्षेणेति शेषः । उक्तं तावन्नैक एव भेदोऽनेकत्र व्यासज्य वर्तते किन्त्वेकप्रतियोगिकोऽपरधर्मिक इति; तत्प्रत्यक्षतायां च धर्मिण एव प्रत्यक्षतोपयुज्यते, प्रतियोगिनस्त्ववगममात्रं, तथा लोके दर्शनात् । तत्रेश्वरस्यात्मान्तराणां चाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य भेदस्य प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि परमेश्वरप्रतियोगिकः स्वात्मधर्मिको भेदः प्रत्यक्षेण ज्ञातुं शक्यत एव, स्वात्मनः प्रत्यक्षत्वात्, परेशानस्य च शास्त्रेणावगतत्वात् । यस्तु शास्त्रेणेश्वरं न जानाति तेन मा विज्ञायि तत्प्रतियोगिकः स्वात्मनो भेदः, शास्त्राद्विदितेश्वरस्यैव प्रत्यक्षं ततः स्वात्मनो भेदे प्रमाणमुक्तमिति ।

परि०— परात्मनां स्वान्यजीवानाम् ॥ **उक्तं तावदिति** । वैशेषिकाधिकरणे 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यत' इत्यादिनेति भावः । येन धर्मि(द्वयस्यापि)प्रत्यक्षमावश्यकं स्यादिति योज्यम् ॥ **तथा लोक इति** । स्तम्भः पिशाचो नेत्यादौ दर्शनादित्यर्थः ।

गु०दी०— शास्त्राद्विदितेश्वरस्यैव प्रत्यक्षं ततः स्वात्मनो भेदे प्रमाणम् इत्युपलक्षणम् । यथा स्वनिष्ठभेदः स्वेन प्रतीयते नाहं सर्वज्ञः नाहं स्वतन्त्र इत्यादिरूपेण तथा सर्वैरपि जीवैः स्वस्वनिष्ठभेदः प्रत्यक्षेण प्रतीयत एव । इयांस्तु विशेषः । स्वकीयप्रत्यक्षं स्वाध्यक्षेण मीयते । परकीयप्रत्यक्षं त्वनुमीयत इति ।

यादु०— ननु स्वात्मधर्मिकोऽपीश्वरभेदो न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षधर्मत्वाद्वायुवनस्पतिसंयोगवदित्याशङ्कायां अत्र असिद्धिमाह **उक्तं तावदिति** । 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगि'त्यत्रेति शेषः । **व्यासज्य वर्तत इति** । येन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षभेदस्य अप्रत्यक्षत्वं स्यादिति भावः ॥ **तथा लोक इति** । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति स्तम्भधर्मिकपिशाचप्रतियोगिकभेदस्य प्रत्यक्षतादर्शनादित्यर्थः ।

शे०चं०— न चाप्रत्यक्षवस्तुभेद इति । भेदो ह्यनेकसम्बन्धितयाऽनुभूयमानत्वादनेकाश्रितः । न चानेकाश्रितोऽपि सामान्यादिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तः । तथा सत्येकगोव्यक्त्युपलम्भेऽपि गोत्वोपलम्भवत् घटपटान्यतरप्रतीतावेव भेदप्रतीतिप्रसङ्गात् । किन्तु द्वित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिरेव । तस्य च प्रत्यक्षतायां धर्मिप्रत्यक्षं नियामकं प्रकृते च तन्नास्तीति न भेदप्रत्यक्षं सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु चोक्तरीत्या अनेकधर्मस्य भेदस्य धर्म्यप्रत्यक्षतायां कथं प्रत्यक्षता स्यादित्यतो भवेदेतदेवं यदि भेदस्योभयधर्मत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह **उक्तं तावदिति** । वैशेषिकपरीक्षायां 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगि'त्यादिनेति शेषः । एकैकपर्यवसितत्वे घटत्वादिवदेकैकव्यक्त्युपलम्भेऽपि प्रतीतिः स्यादिति शङ्कते

किन्त्विति । अनेकधर्मत्वाभावेऽप्यनेकसम्बन्धित्वान्नैकैकज्ञानदशायां तत्प्रतिभास इत्याशयेन समाधत्ते **एक-प्रतियोगिकोऽपरधर्मिक इति** । नन्वस्तु भेदस्यैकधर्मिकत्वमपरप्रतियोगिकत्वं च तथाऽपि ससम्बन्धिकपदार्थ-प्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य संयोगादिप्रत्यक्षे कारणत्वकल्पनात् धर्मिप्रतियोगि-प्रत्यक्षाभावे कथं भेदप्रत्यक्षं स्यादित्यतः संयोगादौ तथा दर्शनेऽपि न भेदप्रत्यक्षे तदुभयप्रत्यक्षापेक्षा । तथा सति स्तम्भः पिशाचो न भवतीति स्तम्भधर्मिकपिशाचप्रतियोगिकभेदस्य अप्रत्यक्षत्वापातात् । किन्तु फलबलेन धर्मिप्रत्यक्षप्रतियोगिस्मरणयोरेव तत्र कारणत्वमिति तत्सद्भावाद्भवेदेव स्वात्मधर्मिकेश्वरप्रतियोगिकभेदप्रत्यक्ष-मित्याशयवानाह **प्रत्यक्षतायां त्विति** ।

वा०र०— ...... अनुसारेणाह **भेदो ह्यनेकसम्बन्धितयेत्यादि** । **संयोगादिप्रत्यक्ष इति** । तत्स्थल इत्यर्थः । महानसे धूमवह्न्योः सामानाधिकरण्यमित्यादौ महानसस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्ववत् ससम्ब-न्धिकपदार्थप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य कारणत्वं संयोगादिप्रत्यक्षस्थले दृष्टमित्येवं तत्स्थलस्यावच्छेदकत्वमर्थ इति न सप्तम्या अन्वयायोगः शङ्क्यः । कल्पनादित्यस्य दर्शनादित्यर्थः । **वक्ष्यति चादर्शनेऽपीति** । **संयोगादाविति** । संयोगादिप्रत्यक्ष इत्यर्थः । संयोगादिप्रत्यक्ष इति पाठस्तु सुगम एव ।

वि०— ननु स्वात्मधर्मिक-ईश्वरपरात्मभेदो न प्रत्यक्षः । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षोभयधर्मिकत्वाद्वायुवनस्पति-संयोगवदिति चेदित्यतोऽत्र पक्षे हेतुरसिद्धः । दृष्टान्ते साधनवैकल्यं चेत्याशयेनाह **उक्तं तावदिति** । 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक्' इत्यत्रेति शेषः । **तथा लोके दर्शनादिति** । पर्वतः परमाणोः पृथगित्यादौ पर्वतधर्मिकपरमाणुप्रतियोगिकपृथक्त्वादेः प्रत्यक्षतादर्शनादित्यर्थः । **मा विज्ञायीति** । न हि सर्वथा परमेश्वरा-ज्ञानिनः प्रत्यक्षमत्र प्रमाणत्वेनोक्तमिति भावः ।

* * *

॥ अथ 'जीवेशभेदतत्सत्यत्वयोः प्रत्यक्षत्वसाधन'मात्रस्य 'तदभेदसाधकानुमाने कालात्ययापदिष्टत्व'साधकत्वशङ्का, अनुमानतोऽनुभवस्य प्राबल्यात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

७० **सु०**— 'तथाऽपि कथमनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वं, भेदग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य प्राबल्यानिरूपणादि'त्यत आह **अनुभूतीति** ।

अनु०— अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते ।

अत्र **अनुभूतिशब्देन** साक्षी गृह्यते । **उच्यते** अनुमीयते । परार्थानुमानप्रयोगस्य वचनात्मकत्वात् उच्यत इत्युक्तम्, अनुमानेनेत्यध्याहारो वा ।

एतदुक्तं भवति । साक्षिप्रत्यक्षं खलु स्वात्मनः परमात्मभेदग्राहकमिष्टम्; तच्चानुमानतः प्रबलमेव, तत्स्वरूपप्रामाण्ययोर्धर्मिकोटिनिविष्टस्य जीवस्य च ग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतः तद्विरोधेन कारणेन जीवब्रह्मणोरेकत्वं नानुमातुं शक्यत इति ।

शे०चं०—— प्राबल्यानिरूपादिति । तदनिरूपणेऽपि प्रत्यक्षस्यानुमानादिबाधकतायामनुमानादिकमेव प्रत्यक्षबाधकं स्यादित्यतिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वत्राप्यनुभवविरोधमात्रमुच्यते न तु प्रत्यक्षस्यानुमानादिबाधकत्वोपयोगिप्राबल्यमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽत्रानुभूतिशब्देन तत्सूचनान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य अनुभूतिशब्दं साक्षिपरतया व्याचष्टे **अनुभूतिशब्देनेति** । अनुभूतिशब्दस्य सक्षिपरत्वमात्रेण कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **एतदिति** ।

वा०र०—— अनुमानस्यैव एकत्वे प्रमाणतया परेणोक्तत्वात् एकत्वमनुमीयते इत्येव वक्तव्ये उच्यते इत्यस्यायोग इत्यतः उच्यते इत्यस्यानुमीयते इत्यर्थकताया एवाभ्युपगमात् न दोष इत्याशयेनाह **उच्यतेऽनुमीयते इति** मूलम् । स्वायत्तन्यायविरोधपरिहाराय तथोक्तिं हेतुकथनेन घटयति **परार्थानुमानेनेति** मूलम् । परार्थानुमानस्य वचनात्मकत्वमप्रयोजकम् । शब्दविधया साध्यप्रतिपत्त्यनङ्गत्वात् अत उच्यत इति न स्वरसमित्यतोऽध्याहारण योजनान्तरमाह **अनुमानेति** मूलम् । अत्र मूलेऽनुमिमानेनेति पाठः । अनुमानेन पुंसोच्यते इति योजनयोच्यत इत्यस्य घटनालाभात् । अनुमानेनेति पाठेऽपि अनुमिनोतीति अनुमानमिति कर्तरि ल्युट् । कृत्यल्युटो बहुलमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् तेनोच्यते इत्यस्य घटना सम्भवति । करणे ल्युडन्तानुमानशब्दार्थग्रहणे तु शङ्कितदोषदृढीकारः स्यादित्यवधेयम् ।

वि०—— तथापि उच्यत इत्यस्य मुख्यार्थालाभात् पक्षान्तरमाह **अनुमानेति** । अनुमानावष्टम्भेन कथमभिधीयत इत्युक्तं भवति । कथमनेन प्रत्यक्षप्राबल्यं लब्धमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **धर्मिकोटिनिविष्टस्येति** । 'विमता जीवात्मानः परमात्मनो न भिन्नाः आत्मत्वादि'ति पराभिप्रेतानुमाने आत्मत्वरूपानुमानस्य तत्प्रामाण्यस्य पक्षभूताशेषजीवात्मरूपधर्मिमध्यनिविष्टस्य स्वस्वात्मनोऽपि ग्राहकत्वेनेत्यर्थः ।

* * *

।। अथ साक्षिणा ईश्वरात्स्वात्मनो भेदग्रहणे कारणाभावशङ्का, भेदप्रतियोगिवैधर्म्यदर्शनस्य तत्र कारणत्वोक्त्या तच्छङ्कानिरसनञ्च ।।

७१ **सु०——** अस्तु साक्षिप्रत्यक्षं अनुमानात्प्रबलं, तस्य ईश्वरात्स्वात्मनो भेदग्राहकत्वं तु कुतो निश्चितं, येनानुमानं बाधितविषयं स्यात् इत्यत आह **किञ्चिदिति** ।

अनु०— किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते ।
सर्वज्ञो भगवान् विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः ॥

उपलक्षणमेतत्, 'अल्पज्ञोऽल्पशक्तिश्चे'त्यपि पूर्वार्धे ग्राह्यम्, तथा 'सर्वकर्ता निर्दुःख' इत्यपरार्धे । **अनुभूयते** स्वात्मेति शेषः । **श्रुतः** '' 'यः सर्वज्ञः', 'पराऽस्य शक्तिः', 'स हि सर्वस्य कर्ता', 'निरनिष्ट', इत्यादौ'' इति शेषः ।

अयमभिसन्धिः । यो हि यमर्थमव(धि)गम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमध्यक्षीकरोति स तस्मात् तस्य भेदं प्रत्यक्षतः पश्यत्येवेति सर्वसाक्षिकम् । यद्यपि भेदः प्रत्यक्षसिद्धः तथाऽपि 'प्रतियोगिनो वैधर्म्य'दर्शनं प्रत्यक्षसाचिव्यमाचरतीति न दोषः, दृष्टं हि रत्नतत्त्व-साक्षात्कारे शास्त्रीयलक्षणज्ञानस्य साचिव्यम्, तदिहापि शास्त्रावगतसार्वज्ञादिमदीश्वरः पुरुषः स्वात्मानं तद्विरुद्धाल्पज्ञत्वादिधर्मवन्तं साक्षिणाऽनुभवंस्ततः स्वात्मनो भेदं कथं नाध्यक्षीकुर्यादिति ।

अस्त्वेकस्य जीवस्येश्वराद्भेदः साक्षिसिद्धः । तथाऽपि तं विहायान्यत्रेश्वरभेदानुमाने न प्रत्यक्षबाध इत्यत उक्तं सर्वैरेवेति । एकप्रत्यक्षबाधाभावेऽपि तत्तत्प्रत्यक्षबाधो दुष्परिहर इति भावः ।

परि०— भेदग्राहकत्वे विवदमानं प्रति भेदग्राहकोपन्यासो विमत इत्यत आह **अयमभि-सन्धिरिति** । प्रतियोगिन इति पञ्चमी ॥ **साचिव्यमिति** । सहायत्वमित्यर्थः ।

गु०दी०— **प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि** इत्यभ्युपगम्योदितम् । स्वतन्त्रत्वादिना स्वस्वरूपग्राहीश्वरप्रत्यक्ष-बाधस्य अस्मिन्पक्षेऽपि सुवचत्वात् । प्रतियोगिभूतजीवस्वरूपग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षविरोधस्याप्यपरिहाराच्च ।

यादु०— **सर्वसाक्षिकमिति** । प्रत्यक्षे धर्मिणि भेदकधर्मसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारव्याप्तत्वादिति भावः । **प्रत्यक्षसिद्ध इति** । तथा च विरुद्धधर्माध्यक्षीकरणं व्यर्थमित्यर्थः । **वैधर्म्यदर्शनं** विरुद्धधर्मदर्शनम् । **साचिव्यमिति** । तत्कोटिव्याप्यदर्शनस्य तत्कोटिप्रत्यक्षसहकारित्वादिति भावः ।

वं०प०— **यद्यपि भेद इति** । तथा च विरुद्धधर्माध्यक्षीकरणं व्यर्थमित्यर्थः ।

शे०चं०— 'सर्वज्ञो भगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरि'त्युत्तरत्राभिधानात् किञ्चित्कर्तेत्युपलक्षणमित्याह **अल्पज्ञ इति** । किञ्चित्कर्तेत्यादिपूर्वग्रन्थानुसारेण सर्वज्ञ इत्यादिकमुपलक्षणमित्याह **तथेति** ।

वा०र०— **प्रत्यक्षतः पश्यत्येवेति** । अत्र प्रत्यक्षपदं साक्षात्कारकरणमात्रार्थकम् । पश्यतीत्येतच्च चाक्षुषज्ञानपरम् । तथा च चक्षुषोऽपि प्रत्यक्षत्वरूपेणैवोपस्थितेरुक्तप्रयोगोपपत्तिः । चक्षुषा पश्यतीत्यादौ अर्थान्तराभावात् चक्षुःशब्दे रूढिराश्रयते इति ज्ञेयम् ।

वि०ठ०— जीवस्य किञ्चित्कर्तृत्वाद्यनुभवेऽपि तस्य भेदग्राहकत्वं कथमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **यो हि यमर्थमिति** । प्रतियोगिभूतेश्वरगतसर्वकर्तृत्वादिनिरूपितस्वात्मगतकिञ्चित्कर्तृत्वादिरूपवैधर्म्यदर्शनं भेदसाक्षात्कारे कारणमिति भावः । ननु भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वे किं प्रतियोगितो वैधर्म्यदर्शनेनेत्यत आह **यद्यपीति** । **साचिव्यं** सहकारित्वम् । **तं विहायेति** । यो जीवप्रत्यक्षसिद्धेश्वरप्रतियोगिकभेदस्तमित्यर्थः । अन्यत्र जीवान्तरेषु सर्वैरनुभूयत इत्यनेन जीवान्तरप्रत्यक्षकानुमाने न प्रत्यक्षबाध उपलब्ध इत्यत आह **एकप्रत्यक्षेति** ।

* * *

॥ अथ जीवपक्षकेश्वरभेदसाधकानुमाने प्रत्यक्षविरोधमङ्गीकृत्येश्वरपक्षकजीवभेदसाधकानुमाने प्रत्यक्षविरोधाभावशङ्का, तस्मिन्पक्ष उपजीव्यश्रुतिविरोधेन कालात्ययापदिष्टतायाः समर्थनञ्च ॥

७२ **सु०**— 'ननु जीवं पक्षीकृत्येश्वराभेदसाधने भवेदयं प्रत्यक्षविरोधः, न चैवमनुमीयते, किन्त्वीश्वरं पक्षीकृत्य जीवाभेद' इत्यत आह **अनुभूताद्धीति** ।

अनु०— अनुभूताद्धि भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुम् ।

ईश्वरं पक्षीकुर्वता हि तत्सिद्धिरवश्यं वक्तव्या । न च प्रत्यक्षादिना स सिद्ध्यतीति श्रुतिरेव तद्ग्राहिका ग्राह्या । एषा (हि) च धर्मिप्रमाणभूता 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिका **श्रुतिः असुम्** ईश्वरम् अल्पज्ञत्वादिना **अनुभूतात्** जीवात् **भेदेन वदति** । तस्मात् प्रत्यक्षबाधाभावेऽप्युपजीव्यश्रुतिविरोधेन कालात्ययापदिष्टता दुष्परिहरैव । सदावगताल्पज्ञत्वादिमज्जीवस्वरूपं प्रति सार्वज्ञादिमदीश्वरस्वरूपं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः ततस्तं भिन्नमेव प्रतिपादयति, अनुभवस्यापलपितुमशक्यत्वात् ।

अनेनैवोभयपक्षीकारोऽपि परास्तः, उपजीव्यप्रत्यक्षश्रुतिबाधितत्वादिति ।

परि०— उभयेति । जीवेश्वरावभिन्नावित्यपि प्रयोगोऽपास्त इत्यर्थः । अनेनैवेत्युक्तं व्यनक्ति **उपजीव्येति** । एतत् प्रत्यक्षत्वश्रुत्योर्विशेषणम् ।

वं०प०— प्रत्यक्षश्रुतीति । प्रत्यक्षं च श्रुतिश्च ताभ्यां जीवेश्वरग्राहकत्वेनोपजीव्याभ्यां बाधितत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— न च प्रत्यक्षादिना स सिद्ध्यतीति । प्रत्यक्षस्यापाततस्तदभावावेदकत्वेनानुमानस्य च प्रत्यनुमानपराहतत्वेन तत्साधकत्वासम्भवादिति भावः ।

वि०— कालात्ययापदिष्टमुपपादयति सदावगतेति ।

॥ इति जीवपक्षकेश्वरभेदसाधकानुमाने प्रत्यक्षविरोधमङ्गीकृत्येश्वरपक्षकजीवभेदसाधकानुमाने प्रत्यक्षविरोधाभावशङ्का, तस्मिन्पक्ष उपजीव्यश्रुतिविरोधेन कालात्ययापदिष्टतायाः समर्थनञ्च ॥

॥ इति साक्षिणा ईश्वरात्स्वात्मनो भेदग्रहणे कारणाभावशङ्का, भेदप्रतियोगिवैधर्म्यदर्शनस्य तत्र कारणत्वोक्त्या तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ इति 'जीवेशभेदतत्सत्यत्वयोः प्रत्यक्षत्वसाधन'मात्रस्य 'तदभेदसाधकानुमाने कालात्ययापदिष्टत्व'ासाधकत्वशङ्का, अनुमानतोऽनुभवस्य प्राबल्यात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ इति ईश्वरपरात्मनामप्रत्यक्षत्वात् तद्भेदस्य तद्द्वारा तत्सत्यत्वस्य च प्रत्यक्षत्वासिद्धिशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ इति 'जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वरूप-दूषणान्तरेण दूषणस्य' उपपादनम् ॥

॥ इति प्रकारान्तरेण जीवेशभेदमिथ्यात्वप्रमापकोक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वरूपदूषणान्तरेणापि निराकरणम् ॥

॥ इति एकप्रकारकदूषणेन कृत्स्नस्य जीवेशाभेदप्रमापकोक्तानुमाननिराकरणस्योपपादनम् ॥

॥ इति अनुमानेन (श्रुतिसचिवानुमानेन) जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्याऽपि जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ॥

॥ तत्र 'तद्योऽहम्' इत्यादिश्रुत्याऽप्युपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगस्तत्प्रपञ्चनञ्च ॥

॥ तत्रापि 'तद्योऽहम्' इत्यादिश्रुत्याऽपि जीवेश्वरोभयान्यतमानुवादेन तदितराऽभेदबोधनेऽपि उपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगप्रदर्शनम् ॥

७३ **सु०—** एवमनुमानं निराकृत्येदानीं 'तद्योऽहमि'त्यादिश्रुतिं निराकरोति **उपजीव्येति**।

अनु०— उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् ॥

तुशब्दो विशेषार्थः; दुष्टं ह्यनुमानमप्रमा(णमेव भ)णं भवति, श्रुतेस्तु प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रमिति। **ऐक्यं** जीवेश्वरयोः।

श्रुत्या हि यदि जीवमनूद्य तस्येश्वरैक्यं बोध्यते तदा जीवग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्, तच्च भेदग्राहकमित्युक्तम्, इत्युपजीव्यविरोधः। यदि चेश्वरानुवादेन तस्य जीवाभेदो विधीयते तदा यः सर्वज्ञ इत्यादिकं श्रुत्यन्तरमेवोपजीव्यं भवेत्, तच्च भेदग्राहकमित्युक्तत्वात्, उपजीव्यविरोध एव। यदि चोभयानुवादेनाभेदमात्रं बोध्यं तदोभयमुपजीव्यम्, इत्युपजीव्यप्रमाणविरोधः स्फुट एव।

यद्यप्येतत्सर्वं प्रथमसूत्र एवोक्तम्। तथाऽपि प्रपञ्चनार्थं पुनरारभ्यत इत्यदोषः।

परि०— प्रथमसूत्र एवेति। जिज्ञासासूत्र एव 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः। न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चने'त्यादिनेति भावः।

यादु०— प्रथमसूत्र एवेति। 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः। न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चने'त्यादिनेति भावः।

शे०चं०— तुशब्दोक्तं विशेषमेव दर्शयति **दुष्टमिति** ॥ **प्रथमसूत्र एवोक्तमिति**। 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः। न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चने'त्यादिनेति शेषः ॥ **प्रपञ्चनार्थमिति**। प्रपञ्चनं चात्र 'अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यती'त्यादिनोपजीव्यस्यैव प्राबल्यसमर्थनादिनेत्यवधेयम्।

विठ्ठ०— तुशब्दार्थं अनुमानाद्विशेषमेव दर्शयति **दुष्टं** [illegible]। **प्रथमसूत्र एवेति**। 'प्रत्यक्षेण विरोधतः। न ब्रह्मता वदेद्वेदो जीवस्ये'त्यत्रेति शेषः।

।। इति 'तयोऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽपि जीवेश्वरोभयान्यतमानुवादेन तदितराऽभेदबोधनेऽपि उपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगप्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ 'तयोऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽऽपि जीवेश्वरोभयान्यतमानुवादेन तदितराऽभेदबोधनेऽपि उपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगस्य प्रपञ्चनम् ।।

।। तत्र 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्का तच्छङ्कानिरसनश्च ।।

।। तत्रापि 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्कायाः सामान्यतो निरसनम् ।।

७४ सु०— ननूपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यत इत्यत्र किं नियामकम्, येन प्रत्यक्षागमविरोधादनुमानागमयोरप्रामाण्यमुक्तम् ।

उच्यते । इह हि भेदाभेदविषययोरुपजीव्योपजीवकयोरुभयोरपि प्रामाण्यमेव वा अप्रामाण्यमेव वा, एकस्य प्रामाण्यमपरस्याप्रामाण्यं वा, तत्राप्युपजीवकस्य प्रामाण्यमुपजीव्यस्याप्रामाण्यं वा, उपजीव्यस्य प्रामाण्यमुपजीवकस्याप्रामाण्यमिति पक्षाः सम्भवन्ति ।

तत्र 'न तावत्प्रथमः; विरुद्धयोः प्रामाण्यानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेः, भ्रान्तिबाधव्यवस्थाऽभावप्रसङ्गाच्च । न च भेदाभेदाभ्यामुपपत्तिः, निराकरिष्यमाणत्वात्, असार्वत्रिकत्वाच्च । न च अनैकान्तवादेन निस्तारः, द्वयोरपि सावधारणत्वासम्भवात् ।। नापि द्वितीयः वस्तुनो निस्स्वभावत्वापत्तेः । न च अनिर्वाच्यतास्वीकारेण निर्वाहः । ब्रह्मण्यपि सम्भवादि'ति पक्षद्वयम् अतिस्फुटदोषत्वात् अनिराकृत्य तृतीयं दूषयति **अप्रामाण्यमिति** ।

अनु०— अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति ।
स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेत् ।।

भेदवाचकस्य आगमस्येत्युपलक्षणम्, 'भेदग्राहिणः प्रत्यक्षस्ये'त्यपि द्रष्टव्यम् । एवं तदा **स एव** इत्यत्रापि व्याख्यातव्यम् । **धर्मिणः** जीवस्येश्वरस्य च । 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः । **कथं** 'बोध्य' इति शेषः ।

इदमुक्तं भवति । यद्यज्ञानादिविशिष्टस्य जीवस्य सार्वज्ञादिविशिष्टस्य परमात्मनो ग्राहकं प्रत्यक्षमागमवाक्यं वाऽप्रमाणं स्यात् तदा जीवेश्वरयोरसिद्धौ तत्त्वमस्याद्यागमैरनुमानैश्च तदभेदबोधनं न स्यात्, निर्विषयत्वात्; तथा च कस्य विरोधात् प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यं स्यात् । ज्ञापकश्चायमर्थो न कारकः । अखण्डार्थबोधनमपि लौकिकवाक्यन्यायमनुसृत्य पश्चाल्लक्षणया परेणाभ्युपगतम्, न पुनरेवमेव, अलौकिकप्रकारस्य बोधानङ्गत्वात् । तस्मादुपजीवकविरोधेनोपजीव्यस्याप्रामाण्यायोगात् परिशेषतश्चतुर्थप्रकार एव च सिद्ध्यतीति ।

परि०— **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'अत एव चोपमे'त्येतद्व्याख्यावसरे 'न च चित्त्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यते' इत्यादाविति योज्यम् । तथा च भेदाभेदग्रहणे शास्त्रद्वयप्रामाण्यं नोपेतुं शक्यमित्यर्थः । **असार्वत्रिकत्वाच्चेति** । उपजीव्योपजीवकभावस्थले सर्वत्र भेदाभेदोपग(देरपग)मेन द्वयोरुपजीव्योपजीवकयोः प्रामाण्याङ्गीकारस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ **अनेकान्तवादेनेति** । सर्वत्रोपजीव्योपजीवकमानद्वया(र्थात्मकत्वेने)र्थवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधस्येति योज्यम् । **न च अनिर्वाच्यतेति** । उपजीव्योपजीवकयोरपि अमानत्वे तदुभयबोध्यार्थद्वयवैलक्षण्यलाभाद्वस्तुनः तस्यैवानिर्वचनीयत्वशब्दितत्वादिति भावः ॥ **ब्रह्मण्यपीति** । उपजीव्योपजीवकभावापन्नविरुद्धमानद्वयस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात् तत्र द्वयोरमानत्वे ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वापत्तेरिति भावः । यदेति श्रवणाल्लब्धस्य तदेत्यस्यानुवादः ॥ **एवं तदा स एवेत्यत्रापीति** । स एको भेदसाक्षात्कारो वा भेदवाचको वेति व्याख्येयमित्यर्थः । स एव धर्मिग्राहीत्युक्तस्य हेतुत्वं व्यक्तीकुर्वन्नभिप्रायमाह **इदमुक्तमिति** । तृतीयपादतात्पर्यम् **तदा जीवेश्वरयोरसिद्धाविति** । ननु तदभेदः कथं भवेदित्यस्य तदभेदः कथं बोध्यत इति कुतो व्याख्यायते यथान्यास (समे)एवास्त्वित्यत आह **ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति** । 'भेदवाचकस्ये'ति 'धर्मिणो ग्राही'त्याभ्यां शब्दाभ्यामुक्तो यः धर्मिग्राहिप्रत्यक्षादिरूपोऽर्थः स भेदादेर्ज्ञापक एव न तु कुलालादेरिवोत्पादकः । अतस्तदप्रामाण्ये निर्विषयत्वादभेदबोधनमागमादिना न स्यादित्येवं व्याख्येयम् । न तु तदप्रामाण्ये निराश्रयत्वादभेदो न स्यादिति । तस्मादभेदपदमभेदबोधनपर्यन्तं व्याख्यातमित्यर्थ इत्येके । अयं धर्मिरूपोऽर्थो ज्ञापक एवाभेदादेर्न तु कारक इत्यर्थ इत्यन्ये । अध्याहृतहेत्वर्थकेतिशब्दान्तेन तृतीयपादेनोक्तोऽयमर्थः (इत्यपरे) । ज्ञप्तावेव हेतुर्न कृताविति स एव धर्मिग्राहीति हेतोरभेदबोधनं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यादिभिः कथमेवं स्यादिति व्याख्या कार्येत्यर्थ इत्यपरे । वस्तुतस्तु धर्मिग्राहिणोऽप्रामाण्ये धर्मिण एवाभावान्निराश्रयोऽभेदः

कथमेवं भवेदित्येवं व्याख्यायतामित्यत आह **ज्ञापकश्चेति** । न हि धर्मिग्राहिणोऽप्रामाण्ये धर्मि-स्वरूपानिष्पत्तिर्भवति । तस्य धर्मिस्वरूपानिष्पादकत्वात् । किन्तु धर्मिग्राहकत्वात् तदनध्यवसाय एव । धर्मिणोऽनध्यवसाये च तदभेदबोधनं वाक्यादिना कथमेव भवेदिति व्याकर्तव्यं इत्यर्थ इति भावः । यद्वा वृश्चिककर्कटादेः उपजीव्यस्योपमर्देऽप्युपजीवकस्य तदपत्यस्योत्थानं दृष्टमित्यत आह **ज्ञापकश्चेति** । अयमर्थः । उपजीव्यरूपोऽर्थः । येन वृश्चिकादिवदुपजीवकेन बाध्येतेति भावः । ननु यः सर्वज्ञ इत्यादिकं लक्षणया चिन्मात्रपरं सदभेदबोधकमित्यतो विरोध एव नास्तीत्यत आह **अखण्डार्थ इति** । गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थधीपूर्वकत्वदर्शनात् । लक्षणायास्तद्रीत्या पूर्वं सार्वज्ञादिप्रतीतेरावश्यकत्वेन भेदस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वादिति भावः ॥ **अलौकिकेति** । आदावेव लाक्षणिकबोधप्रकारस्येत्यर्थः ।

गु०दी०— असार्वत्रिकत्वाच्च इत्यत्र भेदाभेदवादिमते अस्योपपत्तावप्यत्यन्तभेदवादिमते अस्य परिहारस्यासम्भवादित्यर्थः । **ब्रह्मण्यपि सम्भवात्** इत्यत्र ब्रह्मण्यप्यस्य न्यायस्य सम्भवात् । तत्र चानि-र्वाच्यत्वस्य त्वयाऽपि वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । **ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक** इत्यस्यायमर्थः । धर्मिरूपोऽर्थः **ज्ञापकः** निषेधाद्वैतस्य ज्ञापक एव न तु कारकः । येन पयसा दध्युत्पत्तिवद्धर्मिज्ञानाभावेऽपि स्यादित्यर्थः ।

यादु०— ननु विरुद्धयोर्द्वयोः प्रामाण्ये वस्तुनो द्वैरूप्यापादनमिष्टमेव । जीवेश्वरयोर्मया भेदाभेदयो-रुभयोरप्यङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकरोति **न च भेदाभेदाभ्यामिति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवदि'त्यत्रेति शेषः । **असार्वत्रिकत्वाच्चेति** । वह्नावुपजीव्योपजीवकमानविषययोरौष्ण्ययो-रुभयोरङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन तत्रोभयप्रामाण्योपपादनस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मण्यपि सम्भवादितीति** । विरुद्ध-योरुपजीव्योपजीवकप्रमाणयोरिति शेषः । तथा च ब्रह्म मिथ्या पदार्थत्वाद्वियदादिवदित्यत्र तत्सत्यमित्याद्यागमो धर्मिग्राहकत्वादुपजीव्यः । तन्मिथ्यात्वानुमानमुपजीवकम् । तयोश्चोभयोरप्रामाण्ये ब्रह्म सदसद्विलक्षणमापद्येतेति भावः । ननु तदभेदः कथं भवेदिति मूले धर्म्यभावेऽभेदाभावस्यैवापाद्यत्वेनोक्तत्वात् स एवापाद्योऽस्तु किं बोध्य इति शेषपूरणेनेत्यत आह **ज्ञापकश्चायमर्थ इति** । अयं धर्मिरूपोऽर्थोऽभेदज्ञापक एव न कारकः । अभेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन धर्मिणस्तज्जनकत्वासम्भवात् । विषयतया अभेदबोधजनकत्वसम्भवाच्च । तथा च बोध्य इति शेषपूरणेनैव मूलं व्याख्येयमिति भावः । स्वामिनस्तु ननु दण्डचक्रादिसामग्र्या घटस्य तद्गतधर्माणां च युगप-त्सिद्धिदर्शनात् साधकव्यापारात्पूर्वं धर्म्यसिद्धिर्न दूषणमित्यतश्चाह **ज्ञापकश्चेति** । कारकाणां युगपदेव धर्मि-धर्मसाधकत्वेऽपि न ज्ञापकानां तथात्वम् । अज्ञाते धर्मिणि कस्यचिद्धर्मस्य विधातुं निषेद्धुं चाशक्यत्वेन पूर्वं धर्मिसिद्धेरावश्यकत्वादिति भाव इत्याहुः । नन्वेवं तदभेदबोधनं न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिः । वेदान्तानामखण्ड-चिन्मात्रबोधकत्वेन तदभेदाबोधकताया इष्टत्वादित्यत आह **अखण्डार्थेति** ॥ **लौकिकेति** । सोऽयं देवदत्त

इत्यादौ लौकिके वाक्ये यो न्यायः प्रकार आदावभेदबोधनं तेन भेदभ्रमव्युदासः तदनन्तरं मुख्यार्थे बाधप्रतिसन्धानमित्यादिरूपः तमनुसृत्येत्यर्थः । तथा च प्रथममवान्तरतात्पर्यविषयतयाऽभेदोऽपि बोध्य एवेति नेष्टापत्तिरत्रेति भावः । यद्वा स एव भेदवाचक एवागमो धर्मिणो ग्राहीत्ययुक्तम् । अखण्डार्थपरादेवागमाच्चिन्मात्ररूपधर्मिग्रहसम्भवादित्यत आह **अखण्डार्थेति** । अयं भावः । यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमात् प्रथमप्रतीतो विशिष्टाकाररूपो मुख्यार्थ एवाभेदबोधने धर्मितया स्वीकार्यः । न तु तल्लक्ष्यं चिन्मात्रं, तस्य प्रथममनुपस्थितत्वात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । अभेदप्रमाणप्रवृत्तौ तेन यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमस्य मुख्यार्थे बाधिते लक्षणया चिन्मात्रबोधकत्वं, तस्मिंश्च सति निर्विषयत्वाभावेनाभेदप्रमाणप्रवृत्तिरिति । अतः स एव धर्मिणो ग्राहीत्युपपन्नमिति ।

वं०प०— यदि विरुद्धयोरपि प्रामाण्यं तर्हीदं नेदं रजतमिति ज्ञानयोरपि प्रामाण्यं स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् तत्राह **भ्रान्तीति** । ननु भेदाभेदविषययोरुभयोरपि ज्ञानयोः प्रामाण्यमिष्टमेव । तर्हि वस्तुनो द्वैरूप्यं स्यादिति चेत् । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारेण तद्विषयकज्ञानयोः प्रामाण्यसम्भवादित्यत आह **न चेति** । ननु पुनरुभयोरपि भेदाभेदज्ञानयोः प्रामाण्यं युक्तमेव । भेदाभेदाङ्गीकाराज्जीवब्रह्मणोः । न च वक्ष्यमाणरीत्याऽनुपपत्तिः । एकदैव भेदाभेदाङ्गीकारे हि दोषः स्यात् । न चैवम् । किं नाम क्रमानैकान्तवादिरीत्या कालभेदेन । तथा च भेदस्यापि सत्त्वाद्युक्तं विरुद्धयोरपि तज्ज्ञानयोः प्रामाण्यमित्यत आह **न चेति** ॥ **द्वयोरपीति** । तथा च भेदप्रमाणस्य सावधारणत्वेनाभेदनिषेधकत्वादभेदप्रमाणस्यापि तादृशत्वेन भेदनिषेधकत्वात् तद्रीत्याऽप्युभयाङ्गीकारोऽयुक्त इत्यर्थः । यदेति श्रवणात् तदेत्यध्याहृतम् । स एवेत्यत्राप्येवमेव व्याख्येयमित्यन्वयः । उपलक्षणया भेदग्राहिप्रत्यक्षं ग्राह्यमित्यर्थः । तथा च स एव आगमादिरेवेत्यर्थः ॥ **अनिर्वाच्यतेति** । प्रमाणाप्रमाणवैलक्षण्येनानिर्वाच्यतेत्यर्थः । तदिहाप्युचितमित्यन्वयः ।

शे०चं०— **भ्रान्तीति** । तत्राप्युभयोः प्रामाण्यसम्भवादिति भावः । ननु विरुद्धयोर्द्वयोः प्रामाण्ये वस्तुनो द्वैरूप्यापादनमिष्टमेव । मया जीवेश्वरयोर्भेदाभेदाङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकरोति **न च भेदाभेदाभ्यामिति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवदि'त्यधिकरण इति शेषः । जीवब्रह्मणोर्भेदाङ्गीकारेण तद्विषयकयोरुभयोः प्रामाण्योपपत्तावप्युपजीव्योपजीवकयोरुभयोरपि सर्वत्र प्रामाण्यानुपपत्तिरेव सर्वत्रोपजीव्योपजीवकयोर्भेदाभेदविषयत्वस्यासम्भवेन तदभ्युपगमेनोभयप्रामाण्योपपादनानुपपत्तेरित्याह **असार्वत्रिकाच्चेति** । यद्वा वह्नावुपजीव्योपजीवकप्रमाणविषययोरौष्ण्यानौष्ण्ययोरुभययोरङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन तद्विषयतयोभयप्रामाण्योपपादनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । ननु न तत्रोपजीव्योपजीवकयोर्भेदाभेदाभ्युपगमेन प्रामाण्योपपादनासम्भवोऽनैकान्त्यवादे सर्वत्र भेदाभेदसत्त्वादित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** । भेदाभेदप्रमाणयोः सावधारणत्वादभेदनिषेधकत्वेन भेदाभेदाङ्गीकारानुपपत्त्या न ताभ्यामुभयप्रामाण्यसिद्धिरित्याह **द्वयोरपीति** । ननूपजीव्योपजीवकयोरप्रामाण्येऽपि न वस्तुनो निरस्वभावत्वमापद्यते । अनिर्वचनीयत्वेन सस्वभावत्वसम्भवादित्याशङ्क्य

निषेधति **न चेति** ॥ **ब्रह्मण्यपि सम्भवादिति** । विरुद्धयोरुपजीव्योपजीवकप्रमाणयोरिति शेषः । तथा च ब्रह्म मिथ्या पदार्थत्वाद्वियदादिवदित्यनुमानस्य तत्सत्यमित्यादिरागमो धर्मिग्राहकत्वादुपजीव्यस्तन्मिथ्यात्वानुमानं तूपजीवकमिति तदुभयाप्रामाण्ये ब्रह्मणोऽपि सदसद्विलक्षणत्वमापद्येतेति भावः ।

एवमिति । यथा भेदवाचकपदं नागममात्रपरं किन्तु भेदग्राहिप्रत्यक्षपरमपीति व्याख्यातं तथा 'स एव धर्मिणो ग्राही'त्यत्रापि स एवेत्येतन्न धर्मिग्राह्यागममात्रपरं किन्तु धर्मिभेदग्राहिप्रत्यक्षपरमपीत्येवं व्याख्यातव्यमित्यर्थः । पूर्वार्धे यदेत्युक्तत्वात् तस्य तदेत्यनेन सापेक्षत्वात् तदुत्तरार्धे तदेत्यस्य लाभ इत्यभिप्रेत्य तदेत्यनूदितम् । ननु साधकस्य स्वप्रवृत्तेः पूर्वं निर्विषयत्वं गुण एव, अन्यथा स्वप्रवृत्तेः पूर्वमेव स्वविषयस्य सिद्धत्वात् स्वव्यापारवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च पूर्वं जीवेश्वरासिद्धावप्यस्त्वागमादिना तदभेदबोधनम् । निर्विषयत्वस्याप्रयोजकत्वादित्यतः सत्यं, कारके स्वप्रवृत्तेः पूर्वं विषयासत्त्वं गुण इति न तु ज्ञापके । धर्मिणि धर्मविशेषबोधनाय प्रवृत्तस्य तस्य धर्मिस्वरूपासिद्धौ धर्मविशेषबोधनरूपस्वकार्यस्य कर्तुमशक्यतया तदसिद्धेः स्वकार्यविघातकत्वेन तत्र दोषत्वात् । प्रकृतागमानुमानयोश्च ज्ञापकत्वात् तत्र निर्विषयत्वं दोष एवेत्याह **ज्ञापकश्चायमर्थ इति** । केचित्तु ननु 'तदभेदः कथं भवेदि'ति मूले धर्म्यभावेन तदभेदाभावस्यैवापादितत्वात् स एवापाद्योऽस्तु किं बोध्य इति शेषपूरणेनेत्यतो वस्तुतः कारक एव कारकत्वाभावस्यापाद्यत्वादभेदागमस्य च ज्ञापकत्वात् कारकत्वाभावेन ज्ञापकत्वाभावस्यैव तत्रापाद्यत्वाद्युक्तमेव बोध्य इति शेषपूरणेन अबोधकत्वापादनमित्याशयेनाह **ज्ञापकश्चायमर्थ** इतीत्याहुः । अन्ये तु धर्म्यादिसिद्ध्यभावेऽपि धर्म्यादीनां सत्तामात्रेणैवानुमानादिप्रवृत्त्युपपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य जीवो ब्रह्मणो न भिद्यते आत्मत्वाद् ब्रह्मवदित्यनुमानरूपो वा तत्त्वमसीत्याद्यागमरूपो वा अर्थो ज्ञापक एव न कारको ज्ञापकश्च किञ्चिदनूद्य किञ्चिद्विधत्ते अनुवादश्च सिद्धस्यैव सम्भवति । तथा च कारकस्य सत्तामात्रेण कार्यजनकत्वेऽपि ज्ञापकस्यानुमानादेर्धर्म्यादिसिद्ध्यधीनत्वात् तत्सिद्ध्यभावे न प्रवृत्तिः सम्भवतीत्याह ज्ञापकश्चेतीत्याहुः । ननु वेदान्तानामखण्डचिन्मात्रबोधकत्वेन तदभेदाबोधकत्वादभेदबोधनं न स्यादितीष्टापादनमित्यत आह **अखण्डार्थेति** । अखण्डार्थबोधनमपि पश्चादभेदबोधनेन भेदभ्रमनिरासानन्तरं मुख्यार्थानुपपत्त्यादिप्रतिसन्धाने सति लक्षणया अभ्युपगतमिति सम्बन्धः । तत्र नियामकमाह **लौकिकेति** । सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये अभेदबोधनेन भेदभ्रमनिरासानन्तरं मुख्यार्थानुपपत्त्यादिप्रतिसन्धाने सति लक्षणया देवदत्तस्वरूपमात्रपरताया दृष्टत्वात् तदनुसारेणेत्यर्थः ॥ **न पुनरेवमेवेति** । लौकिकन्यायमननुसृत्याखण्डार्थनिष्ठत्वं नाभ्युपगतमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह **अलौकिकस्येति** । ततश्च भेदबोधनस्य प्रथमं सर्वथाऽभ्युपगमनीयत्वान्नेष्टापत्तिरिति भावः ।

वा०र०— इत्यधिकरण इति शेष इति । तत्र जीवेश्वरभेदाभेदमतस्यैव निराकरणादिति भावः । भेदाभेदविषयकयोः उपजीव्योपजीवकयोः विरोधेऽपि द्वयोरपि प्रामाण्यमङ्गीकृत्य वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिपरिहाराय प्रमाणद्वयविषयभूतभेदाभेदाख्यवस्तुद्वयस्वीकारेण उपपत्तिरित्येवं कल्पितम् । नैतत् युक्तम् । तथा सति अन्यत्रापि उपजीव्योपजीवकभावापन्नविरुद्धविषयकयोः प्रामाण्यमङ्गीकृत्य वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिपरिहाराय भेदाभेदविषयत्व-

स्वीकारेणैव उपपत्तिर्वाच्या स्यात् । न च सा युज्यते इत्याशयेन व्याचष्टे **जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदेति** । ननु स्थलान्तरे न भेदाभेदविषयतया विरोधपरिहारं ब्रूमः । किन्तु विरुद्धतत्तत्प्रमाणद्वयविषयस्वीकारेणोपपत्तिरित्येव । तथा च प्रकृते भेदाभेदाभ्यामन्यत्र च तत्तत्प्रमाणद्वयविषयाभ्यामङ्गीकृताभ्यां प्रमाणद्वयोपपत्तिरित्यङ्गीकारे न बाधकमित्येतच्छङ्कापरिहाराय सार्वत्रिकत्वादित्येतत् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **यद्वा वह्नावुपजीव्येति** । **औष्ण्यानौष्ण्ययोरिति** तत्तत्प्रमाणद्वयोपलक्षणमिति ज्ञेयम् । **ननु न तत्रेति** । तत्रेत्यस्य विरुद्धोपजीव्योपजीवकभावापन्नभेदाभेदप्रमाणप्रवृत्तिस्थल इत्यर्थः । अयमर्थः । भेदाभेदप्रमाणयोर्विरोधेऽपि प्रामाण्यमेव । तदुभयविषयस्वीकारश्च युज्यत एव । न चोपजीव्योपजीवकभावापन्नविरुद्धौष्ण्यादिविषयकप्रमाणस्थले भेदाभेदविषयत्वाश्रयणेन विरोधपरिहारायोगः । अनेकान्तवादे सर्वत्रापि भेदाभेदसद्भावेन तद्विषयतया विरोधाभावोपपत्तेः । तदेतदाह **अनैकान्त्यवादे सर्वत्रेति** । तथा च प्रथमव्याख्यानाश्रयणेन आक्षेपोऽयमिति लब्धं भवति ।

यद्वा तत्रेत्यनेन विरुद्धप्रमाणद्वयमात्रं गृह्यते । तथा च सर्वत्र भेदाभेदाभ्युपगमेन प्रामाण्यं सम्भवति । अतोऽनेकान्तवादाश्रयणेन सर्वत्र भेदाभेदसद्भावात् । भेदाभेदाभ्यामुपपत्तेः प्रथमव्याख्यानानुसार्यसार्वत्रिकत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । अथवाऽसार्वत्रिकत्वादित्येतद्द्वितीयव्याख्यानानुसारेण तत्तत्प्रमाणद्वयप्रामाण्योपपादनानुपपत्तेरभिधाने सति भेदाभेदाभ्युपगमेनेत्यादेरुपलक्षणतया विरुद्धोपजीव्योपजीवकभावापन्नप्रमाणद्वयसम्बन्धिवत् तद्विषयद्वयाभ्युपगमेनेत्यादिरेवार्थः । अनेकान्तवादोऽपि विरुद्धतत्तत्प्रमाणविषयद्वयाङ्गीकाररूपतया व्याख्येयः । तथा च औष्ण्यादिरूपयोरुभयोरङ्गीकर्तुमशक्यत्वेनोभयप्रामाण्यासम्भवो नास्ति । अनेकान्तवादेनौष्ण्यानौष्ण्यादिरूपयोः तत्तद्विरुद्धविषययोरपि एकैकत्र प्राप्तिसम्भवादित्यर्थः । **भेदाभेदप्रमाणयोरिति** । पूर्ववाक्यस्यासद्योजनायां तावता भेदाभेदविषयत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यतया असार्वत्रिकत्वानुपपत्त्यभावेऽपि भेदाभेदप्रमाणयोरुभयोरपि सावधारणतयाऽभेदभेदनिषेधलाभान्न भेदाभेदाङ्गीकारेण प्रमाणद्वयोपपत्तिरिति व्याख्येयम् । द्वितीययोजनायामप्ययमेवार्थः । विरुद्धतत्तत्प्रमाणविषयोपलक्षकत्वं भेदाभेदस्येत्यादिरूपायां द्वितीयव्याख्यानानुसारि तृतीययोजनायां तु भेदाभेदप्रमाणयोरित्यादेरपि विरुद्धार्थविषयकप्रमाणमात्राद्युपलक्षकतया भेदाभेदौष्ण्यानौष्ण्यादिप्रमाणयोः सावधारणतया भेदाभेदानौष्ण्यानौष्ण्यादिनिषेधकत्वेन भेदाभेदौष्ण्यानौष्ण्याद्यङ्गीकारानुपपत्त्या न ताभ्यां विषयाभ्यामुभयप्रामाण्योपपत्तिरिति व्याख्येयमिति सर्वमवदातम् ।

एवमेतन्मूलटीकावाक्ययोजनया बुधाः ।
तोषमायान्तु मात्सर्यं त्यक्त्वाऽऽलोचनतत्पराः ॥

यद्यपि किन्नाम भिन्नाभिन्नत्वम् । तत्र भेद औपाधिकः अभेदस्तु स्वाभाविक इत्याद्यभिधानानन्तरं 'द्वा सुपर्णे'त्यादि भेदव्यपदेशात् तत्त्वमसीत्याद्यभेदव्यपदेशादित्यादिकं 'अंशो नानाव्यपदेशादि'त्यधिकरणीयापव्याख्यानानुवादमूले उक्तमिति तदनुसारेण भेदाभेदाभ्यामुपपत्तिरित्येतद्व्याख्याय निराकरिष्यमाणत्वादित्येतच्च भेदस्य मुक्तौ वचनादित्याद्यनुव्याख्यानोक्तयुक्तिश्रुतिविरोधेन निराकरिष्यमाणत्वात् इत्यर्थकत्वेन व्याख्याय न च

अनेकान्तवादे इत्येतत्तु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ द्वावपि स्वाभाविकौ । न तु भेदोऽविद्याद्युपाधिनिबन्धन इत्याद्युत्तर-मूलोक्तयादवप्रकाशीयमतानुवादपरत्वेन व्याख्याय द्वयोरपीति वाक्यस्य तथा सत्युभयोरपि वाक्ययोः साधा-रणत्वानुपपत्तिः । तद्वाक्यगतावधारणेनाभेदभेदनिषेधादिति व्याख्याने कृते भेदाभेदरूपैकविषयतया ग्रन्थोऽयं योजितो भवति । तथापि वर्णकान्तरमेतदित्याहुः । ननु कारकस्य स्वप्रवृत्तेरिति पाठः ।

स०व्र०— ननु वस्तुनो द्वैरूप्यस्येष्टत्वादुभयप्रामाण्ये तदापादनमयुक्तम् । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारेण तद्विषयकसाक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योः प्रामाण्यसम्भवादित्यत आह **न चेति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'अत एव चोपमे'त्यादिना भेदाभेदयोर्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारेण तद्विषयकयोरुभयोः प्रामा-ण्योपपत्तावपि उपजीव्योपजीवकयोरुभयोः सर्वत्र प्रामाण्यानुपपत्तिरेव । सर्वत्र भेदाभेदविषयकत्वस्योपजीवक-योरभावेन तत्र भेदाभेदाभ्युपगमेन प्रामाण्योपपादनानुपपत्तेरित्याह **असार्वत्रिकत्वाच्चेति** । ननु तत्रोपजीव्योप-जीवकयोर्भेदाभेदविषयकत्वेन प्रामाण्यासम्भवेऽप्यनैकान्तवादे नित्यत्वानित्यत्वविषयत्वस्य च सत्त्वाविषयक-त्वस्य वा सत्त्वेन ताभ्यामेव प्रामाण्योपपत्तिरित्याशङ्कते **न चेति** । भेदप्रमाणस्य सावधारणत्वेनाभेदनिषेधक-त्वादभेदप्रमाणस्यापि तथात्वेन भेदनिषेधकत्वेन भेदाभेदाङ्गीकारानुपपत्त्या न ताभ्यामुभयप्रामाण्यसिद्धिरित्याह **द्वयोरपीति** ॥ **एवमिति** । यथा भेदवाचकस्येत्यस्य भेदग्राहिप्रत्यक्षोपलक्षकत्वं तथा स एव धर्मिणो ग्राही-त्यत्रापि प्रत्यक्षोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वार्धे यदेत्युक्तत्वात् तदेत्यध्याहारः । **निर्विषयकत्वात्** निधर्मिक-त्वादित्यर्थः । ननूपजीवकविरोधेनोपजीव्यस्याप्रामाण्ये तेन धर्मिसिद्धावुपजीवकीभूतागमस्याभेदबोधकत्वा-भावापादनं किमर्थं वर्ण्यते 'तदभेदः कथं भवेत्' इति यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्त्यभावेन बोध्य इति शेषपूरणे निया-मकाभावादित्यतो वस्तुतः कारक एव कारकत्वाभावस्यापाद्यत्वादभेदागमस्य च ज्ञापकत्वेन कारकत्वाभावात् ज्ञापके च ज्ञापकत्वाभावस्यैवापाद्यत्वादबोधकत्वापादनं युक्तमेवेत्याह **ज्ञापकश्चायमर्थ इति** ।

स०ना०— **उपजीव्यविरुद्धं च कथमैक्यं श्रुतिर्वदेदिति** मूलसुधायां **विरुद्धयोः प्रामाण्यानुप-पत्तेरिति** । प्रमाणयोर्विरोधस्त्वर्थविरोधमूलक एव । तथा च एकप्रमाणविषयवति प्रमाणान्तरविषयस्यासम्भवात् असदर्थकत्वेन प्रमाणान्तरस्याप्रामाण्यमित्यर्थः । **उपपत्तौ वेति** । वस्तुनः प्रमाणद्वयविषयवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ततश्च यदि विरोधः । न तर्हि प्रामाण्यम् । अथ प्रामाण्यं न तर्हि विरोध इति समुदायार्थः । एतेन उपपत्तौ वेति प्रामाण्यमङ्गीकृत्य वस्तुनो द्वैरूप्यं स्यादिति पुनस्तन्निराकरणमयुक्तमिति परास्तम् । अङ्गीकृतादन्यस्यैव विरोधस्यापाकरणात् । मा भूत्तर्हि क्वापि प्रमाणानां विरोधः । किं नाम विषययोः सामानाधिकरण्यसम्भवात् इति गूढाभिसन्धिमतमाशङ्क्य निषेधति **न चेति** । एकत्र भेदाभेदप्रतिपादनमुपलक्षणमात्रम् । सर्वसामानाधिकरण्यं सर्व...त्वमिति पूर्वपक्षाशयमविद्वानेवाह **असार्वत्रिकत्वाच्चेति** । पूर्वपक्ष्याशयमुद्घाट्य निषेधति **न चानेकान्त-वादेनेति** । सत्स्यादसत्स्यादित्याद्यनेकान्तवादेनेत्यर्थः । **अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यतीति** मूलसुधायां ननु मा भूतत्त्वमस्याद्यागमैरनुमानैश्चाभेदबोधनं तथापि अज्ञात एवारण्ये पतितो वेत्रबीजादिरङ्कुरमिव

अज्ञात एवाभेदः 'सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतीनां अप्रामाण्यं जनयेदित्यत आह **ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति**। लिङ्गविधया ज्ञापकत्वाज्ज्ञानमावश्यकम्। ततश्च ज्ञानाभावात् न तेन यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमानामप्रामाण्यसिद्धिरिति भावः।

वि०— भ्रान्तिबाधेति। विरुद्धविषययोरुपजीव्योपजीवकयोरुभयोरपि प्रामाण्ये शुक्तित्वरजतत्वादिप्रकारकद्वयरूपस्यापि सत्त्वापत्त्या भ्रान्तिबाधव्यवस्थामात्रोच्छेदापत्तिरित्यर्थः। ननु प्रकृते उरुभयप्रामाण्येन वस्तुनो द्वैरूप्यापादनमिष्टमेव। मया जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोरुभयोरप्यङ्गीकारादित्यत आह **न चेति**। **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्यत्रेति शेषः। **असार्वत्रिकत्वादिति**। वह्न्यादावुपजीव्योपजीवकभावविषययोरुष्णत्वानुष्णत्वयोरङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन तत्रोभयप्रामाण्यायोगादिति भावः। ननु तथापि वह्निरुष्णः स्यादनुष्णः स्यादिति स्याद्वादिमताश्रयत्वेन समाधानं सम्भवतीत्यत आह **न चानैकान्तेति**। अनैकान्तवादे सावधारणत्वानङ्गीकारादत्र तु सावधारणत्वेनानैकान्तवादासम्भवादिति भावः। **ब्रह्मण्यपि सम्भवादिति**। ब्रह्म मिथ्या पदार्थत्वादित्यनुमानस्य प्रामाण्यमुपजीव्यस्याप्रामाण्यमिति पक्षमपाकरोतीत्यर्थः। उपजीव्यस्य प्रामाण्यमुपजीवकस्य तद्विरोधे अप्रामाण्यमित्यन्तिमपक्षस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वे तत्पक्षे पर्यवसानस्याभिमतत्वादिति ज्ञेयम्। **भेदवाचकस्येत्युपलक्षणमित्यादि**। तथा चैवं मूलयोजना। यदा भेदवाचकस्य यः सर्वज्ञ इत्यागमस्य भेदग्राहिणोऽहमज्ञ इति प्रत्यक्षस्य च तदुपजीवकानुमानागमविरोधेनाप्रामाण्यं स्यात्। तदा स्वयमेव आगम एव उपलक्षणं चैतत्। भेदानुभवश्च परोक्तयोरनुमानागमयोर्धर्मिभूतस्येश्वरस्य जीवस्य वा ग्राहीति हेतोस्तदभेदः तयोर्जीवेश्वरयोरभेदः कथमुपजीवकानुमानागमाभ्यां बोध्यो भवेदिति। **एवं तदेति**। पूर्वार्धे यदेत्युक्तेः उत्तरार्धे तदेति लब्धम्। तदा स एवेत्यत्र एवमुपलक्षणतया व्याख्यातमित्यर्थः। तृतीयपक्षदूषणस्य स्फुटमप्रतीतेराह **इदमुक्तं भवतीति**। **निर्विषयत्वादिति**। धर्मिभूतजीवेश्वरबोधाभावादिति भावः। **कस्य विरोधादिति**। भेदग्राहकप्रत्यक्षादिविरोध्यभेदप्रमाणाभावादित्यर्थः। ननु जीवेश्वरभेदग्राहकप्रत्यक्षागमयोरप्रामाण्यात्ताभ्यां धर्मिभूतजीवेश्वरयोः सिद्ध्यभावेन तदनुपस्थित्या तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्विमता आत्मानः परमेश्वरान्न भिद्यन्ते आत्मत्वादित्याद्यनुमानैश्च जीवेश्वराभेदबोधनाभावेऽपि वस्तुतो जीवेश्वररूपस्य विद्यमानत्वेन निर्विषयत्वाभावात् तदभेदस्थितिर्भविष्यतीत्यत आह **ज्ञापकश्चायमर्थ इति**। प्रत्यक्षादिसिद्धः जीवेश्वराख्यधर्मिरूपोऽर्थो अभेदज्ञापक एवेह विवक्षितः। अभेदप्रमाणसदसद्भावस्यैवेह विचार्यमाणत्वात्। न त्वभेदोत्पादनं प्रस्तुतम्। किञ्चाभेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन धर्मिणस्तत्कारकत्वं च न युज्यते। तथा च अभेदबोधनस्यावश्यकत्वादुपजीव्याप्रामाण्ये उपजीव्यकोट्युपस्थित्यसम्भवेन नोपजीवकविरोधेनोपजीव्ययोः प्रत्यक्षागमयोरप्रामाण्यमिति भावः। एतदर्थज्ञापनायैव प्राग्बोध्य इति शेष इत्युक्तमिति ज्ञेयम्। न च ज्ञानादिविशिष्टे जीवे सार्वज्ञादिविशिष्टेश्वरे च प्रत्यक्षागमयोरप्रामाण्येऽपि भागत्यागलक्षणया अखण्डचिन्मात्रबोधकत्वोपपत्त्या अभेदबोधनं युज्यत इत्यत आह **अखण्डार्थबोधनमपीति**। यः सर्वज्ञ इत्यागमात्प्रथमप्रतीतो विशिष्टाकाररूपो मुख्यार्थः। स एवाभेदबोधने धर्मितया स्वीकार्यः। सोऽयं देवदत्त इत्यादौ लौकिकवाक्ये प्रथमं तदेतद्देशकालविशिष्टरूपमुख्यार्थोपस्थित्या तदभेद-

बोधनम् । तेन च भेदभ्रमव्युदासः । पश्चाद्विशिष्टयोरेकत्वानुपपत्तिज्ञाने विशेषणपरित्यागेन विशेष्यमात्रे लक्षणया तन्मात्राभेदपर्यवसानमिति हि लौकिको उपायः । तथैव लक्षणा परेणाभ्युपगता । तथा च आदावेव अखण्ड-चिन्मात्रबोधकतया अभेदबोधने उपजीव्यत्वमित्येतन्न युज्यत इति भावः ।

॥ इति 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्कायाः सामान्यतो निरसनम् ॥

* * *

॥ अथ 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्कायाः विशेषतो निरसनम् ॥

॥ तत्र यत्र प्रतिषेधकस्योपजीवकस्य प्रतिषेध्यसमर्पकमुपजीव्यं भवति तत्रैतन्नियमाभावशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ तत्रापि तच्छङ्काविवरणम्, तच्छङ्कानिरसने च तावत् 'यः सर्वज्ञः' इत्याद्यागमाप्रामाण्यस्य विरोधिप्रमाणेन निराकरणम् ॥

७५ सु०— "भवेदेवोपजीवकादुपजीव्यं बलवत् तद्विरोधे चोपजीवकस्याप्रामाण्यम्, किन्नामास्ति तत्र विशेषः; अनेकप्रकारो ह्युपजीव्योपजीवकभावः; क्वचिद्धर्मिग्राहक(तयेति)-त्वेन, क्वचित्साध्यग्राहकतया, क्वचित्तद्ग्रहणोपयुक्ततया, क्वापि स्वरूपग्रहणेन, कुत्रचित्प्रामा-ण्योपपादनेन, क्वचिद्व्याप्त्याद्यङ्गप्रतिपादकत्वेनेति । तत्र सर्वत्रोपजीव्यविरुद्धमुपजीवकं बाध्यत एव, आश्रयादिहीनस्योत्थानविरहापत्तेः । यत्र पुनः प्रतिषेधकस्योपजीवकस्य प्रतिषेध्यसमर्पकमुपजीव्यं भवति, तदा नायं न्यायः; तत्र चोपजीवकेनैवोपजीव्यस्य बाधः, निषेधार्थमेव तेन तदुपजीवनात्; दृष्टं हीदं रजतमिति ज्ञानस्य नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध्यत्वम् ।

तदिहापि यदुक्तम् 'अभेदप्रमाणयोरनुमानागमयोरुपजीव्याभ्यां प्रत्यक्षागमाभ्यां विरो-धादप्रामाण्यमि'ति तदयुक्तम्, प्रत्यक्षागमयोरनुमानागमौ प्रति निषेध्यसमर्पकतयोपजीव्य-त्वात् । भेदनिषेधो हि न तत्प्राप्तिं विना सम्भवति, तेनात्रोपजीवकविरोधिनोरुपजीव्ययोः प्रत्यक्षागमयोरेवाप्रामाण्यमुचितम्, इत्यतो" 'यः सर्वज्ञ' इत्यादेरागमस्य तावदप्रामाण्यमपा-करोति **अप्रामाण्यमिति** ।

भेदवाचकस्य भेदकसार्वज्ञादिविशिष्टपरमात्मप्रतिपादकस्यागमस्य ।

एतदुक्तं भवति । समुत्थानवता खल्वनुमानेन आगमेन वा विरोधिना 'यः सर्वज्ञ' इत्याद्यागमस्याप्रामाण्यमेष्टव्यम् । अस्याप्रामाण्ये त्वनुमानादेरुत्थानमेव दुर्लभम्, दूरे तद्बाधनम्, परमात्मलक्षणस्य धर्मिणस्तदेकगम्यत्वात् । निराश्रयस्यानुमानादेः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति ।

परि०— शङ्कते भवेदेवेति । धर्मिग्राहकतयेति । यथा घटो विभुः द्रव्यत्वादित्यनुमानं प्रति घटग्राहिप्रत्यक्षम् । परमाणुरवयवी द्रव्यत्वादित्यत्रानुमानम् । अग्निहोत्रं न सुखहेतुः क्रियात्वादित्यत्रागम इत्यादि ज्ञेयम् ॥ **साध्येति** । पृथिवी उष्णस्पर्शवती द्रव्यत्वात् तेजोवदित्यत्र प्रत्यक्षम् । तूलपिण्डं गुरु पार्थिवत्वात् घटवदित्यत्र अनुमानम् । ब्रह्महिंसा धर्मः हिंसात्वात् अग्नीषोमीयपशुहिंसावदित्यत्र धर्मपदार्थबोधक आगम इत्यादि ज्ञेयम् ॥ **तद्ग्रहणेति** । धर्मिग्रहणोपयुक्ततया साध्यग्रहणोपयुक्ततयोपजीव्यमित्यर्थः । यथा परमाण्वादिग्रहणोपयुक्तं द्व्यणुकादिसाधकं गुरुत्वग्रहणोपयुक्तानुमानोपयुक्ततया व्याप्त्यादिग्रहणमित्यादि बोध्यम् ॥ **स्वरूपेति** । शब्दादिस्वरूपग्राहकं श्रवणादिप्रत्यक्षं शब्दादेरुपजीव्यम् ॥ **प्रामाण्येति** । दूरे जलादिज्ञा(नेप्रा)नादेः प्रामाण्योपपादनेन युक्त्याद्यनुसन्धानरूपपरीक्षोपजीव्येत्यादि ज्ञेयम् ॥ **व्याप्त्याद्यङ्गेति** । पर्वतोऽग्निमानित्यादौ प्रत्यक्षादिकं ज्ञेयम् ॥ **आगमस्य तावदिति** । प्रत्यक्षस्य तु । 'न तु दुःखानुभवः क्वापी'त्यादौ निराकरिष्यत इति तावच्छब्दः । अस्फुटत्वादभिप्रायमाह **एतदुक्तमिति** ।

यादु०— क्वचित्साध्यग्राहकतयेति । यथा नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्यनुमाने शङ्खे शुचित्वग्राहकागमस्य साध्यग्राहकतयोपजीव्यत्वम् ॥ **क्वचित्तद्ग्रहणेति** । यथाऽनौष्ण्यानुमाने औष्ण्यग्रहणस्य प्रतियोगिज्ञानतया साध्यग्रहणोपयुक्तत्वेनोपजीव्यत्वम् ॥ **स्वरूपग्रहणेनेति** । यथाऽद्वैतानुमितिस्वरूपग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षम् । यथा वाऽद्वैतागमस्वरूपग्राहकं श्रावणप्रत्यक्षम् ॥ **प्रामाण्योपपादनेनेति** । यथा आगमादेर्निर्दोषत्वाध्यवसाय आगमाद्यर्थनिर्णये उपजीव्यः ॥

वं०प०— प्रत्यक्षागमयोरिति । भेदग्राहकयोरित्यर्थः । **अनुमानागमौ प्रति** । भेदसाधकानुमानागमौ प्रतीत्यर्थः ॥ **निषेध्यसमर्पकतयेति** । निषेध्यभूतभेदसमर्पकतयेत्यर्थः । कुत इत्यतोऽभेदस्य भेदनिषेधरूपत्वादित्यभिप्रेत्योपपादयति **भेदनिषेधो हीति** ॥ **अनुमानेनागमेन वेति** । अभेदसाधकेनेत्यर्थः ॥

शे०चं०— ननु यद्युपजीव्यमुपजीवकाद्बलवत्तद्विरोधे चोपजीवकस्याप्रामाण्यं चाभ्युपगम्यते तदा भेदप्रत्यक्षागमयोरभेदानुमानागमौ प्रत्युपजीव्यत्वात् तद्विरोधिनोरुपजीवकयोरभेदानुमानागमयोरप्यप्रामाण्यं स्यादिति

मदिष्टसिद्धिरित्याशङ्कते **किन्नामेति** । अभेदानुमानागमयोर्भेदग्राहकप्रत्यक्षागमयोश्च सत्यप्युपजीव्योपजीवकभावे न बाध्यबाधकभावः । तत्प्रयोजकस्योपजीव्योपजीवकभावस्यात्राभावात् । अत्र विद्यमानस्य च तदप्रयोजकत्वादित्यभिप्रेत्य बाध्यबाधकभावप्रयोजकमुपजीव्योपजीवकभावं तदनेकत्वप्रतिज्ञापूर्वकं दर्शयति **अस्ति तत्र विशेष इत्यादिना** ॥ **क्वचिद्धर्मिग्राहकत्वेनेति** । घटो व्यापकः सत्त्वादित्यत्राक्षस्य धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचित्साध्येति** । नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्यत्र शब्दस्य शुचित्वग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचित्तद्ग्रहणेति** । वह्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यत्र अनौष्ण्यप्रतियोग्युष्णत्वग्राहकस्य साध्यग्रहणोपयोगित्वेनोपजीव्यत्वमित्यर्थः ॥ **स्वरूपग्रहणेनेति** । लिङ्गशब्दस्वरूपग्रहणेनेत्यर्थः । मनो विभु ज्ञानासमवाय्याधारत्वादित्यत्र अनुमानस्य लिङ्गग्राहकत्वेन । श्रोत्रस्य श्रुतिस्वरूपमर्थश्चेति वक्ष्यमाणरीत्या साक्षिणो वा शब्दस्वरूपग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वम् । यद्वा लिङ्गशब्दजन्यानुमितिशाब्दधीस्वरूपग्राहकत्वेनेत्यर्थः । तादृशं च साक्षिप्रत्यक्षमिति ज्ञेयम् ॥ **प्रामाण्येति** । अनुमितिशाब्दधीप्रामाण्यग्राहकत्वेन साक्षिप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्याद्यङ्गेति** । अनुमित्यङ्गव्याप्त्यादिग्राहकत्वेनेत्यर्थः । व्याप्त्यादीत्यादिपदेन शाब्दधीहेतुभूतयोग्यतादिपरिग्रहः ॥ **तत्र सर्वत्रेति** । धर्म्यादिग्राहकतयोपजीव्योपजीवकभावस्थल इत्यर्थः । आश्रयादीत्यादिपदेन साध्यहेतुव्याप्त्यादिपरिग्रहः । एवं बाध्यबाधकभावप्रयोजकमुपजीव्योपजीवकभावमुदाहृत्य तदप्रयोजकं तमुदाहरति **यत्र त्विति** ॥ **तत्र नायं न्याय इति** । उपजीव्येनोपजीवकस्य न बाध इत्यर्थः । न केवलमुपजीव्येनोपजीवकस्य तत्र बाधो नेत्येव किन्तु विपरीत एव तत्र बाध्यबाधकभावः । अतः प्रत्यक्षागमयोरभेदानुमानागमबाधकत्वाभावेऽपि ताभ्यामबाधितत्वात् स्वार्थनिश्चायकत्वं स्यादिति न शङ्कनीयमित्याशयेनाह **तत्रोपजीवकेनेति** । तत्रैव युक्तिमाह **प्रतिषेधार्थमेवेति** । इदानीं प्रकृते सङ्गमयति **तदिहापीति** ।

मूले भिद्यतेऽनेनेति भेदशब्दः करणसाधन इति भावेनाह **भेदकसार्वज्ञादीति** ।

वि०—— क्वचिद्धर्मिग्राहकत्वेनेति । यथा ईश्वरो न सर्वज्ञः चेतनत्वादित्यादौ किञ्चित्साध्यग्राहकतयेति । यथा नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवदित्यनुमाने शङ्खे शुचित्वग्राहकस्यागमस्य साध्यग्राहकतयोपजीव्यत्वम् । **क्वचित्तद्ग्रहणोपयुक्ततयेति** । यथा अनौष्ण्यानुमाने औष्ण्यरूपप्रतियोगिग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य साध्यग्रहणोपयुक्तत्वेनोपजीव्यत्वम् । **क्वापि स्वरूपग्रहणेनेति** । यथा अद्वैतानुमितिस्वरूपग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षं यथा वा अद्वैतागमस्वरूपग्राहकं श्रावणप्रत्यक्षम् । **कुत्रचित्प्रामाण्योपपादनेति** । यथागमादेर्निर्दोषत्वाध्यवसाय आगमार्थादिनिर्णय उपजीव्यः । **क्वचिद्व्याप्त्याद्यङ्गेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपपादकं भूयोदर्शनादिकं परार्थानुमाने वाक्यं वाच्यतिरेकित्वेनाभिमतं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानादिकं वेत्यादि **दृष्टं हीति** । तत्र नेदं रजतमिति ज्ञानं प्रतिषेधकमुपजीवकं तस्य प्रतिषेध्यसमर्पकमिदं रजतमिति ज्ञानमुपजीव्यम् । तत्रोपजीवकेनैवोपजीव्यस्य बाध्यत्वं दृष्टमित्यर्थः । ननु यस्सर्वज्ञ इत्यादेर्निषेध्यसमर्पकतया अभेदानुमानागममध्यमत्वस्योक्तत्वात् कथं तस्याप्रामाण्याभावः स्यादित्यतो मूलाभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** ।

* * *

॥ अथ तथात्वे 'इदं रजतम्' इतिज्ञानस्यापि 'नेदं रजतम्' इतिज्ञानविरोधेन अप्रामाण्याभावापादनं प्राणिकधर्मिस्वरूपमिदमाकारमाश्रित्य प्रवृत्तेन 'प्रकारांशे बाधक' प्रत्ययेन विरोधात् तन्निरासश्च ॥

७६ **सु०— नन्वेवं तर्हि 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानविरोधेन 'इदं रजतमि'ति ज्ञानस्याप्रामाण्यं न स्यात् । न न स्यात् । न हि 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानं रजतताविशिष्टं वस्तु धर्मीकृत्योत्पद्यते किन्तु स्वरूपमात्रम् । सर्वमपि हि, ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्ययः । ('धर्मिण्यभ्रान्तमखिलं ज्ञानमिच्छन्ति वादिनः । विपर्ययं प्रकारे तु वदन्ति रजतादिके' इति सायनशिक्षाभाष्ये वार्तिककारवचनम् । अत्रापि तृतीयाध्याये चतुर्थपादे 'तथाऽन्येप्याहुः सर्वं ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्यय इति ।) । तदत्रापि 'इदं रजतमि'ति ज्ञानमिदमंशे प्रमाणमिति तत्सिद्धमिदमाकारमाश्रित्य प्रवृत्तेन बाधकप्रत्ययेन विरोधात्, रजतांशे पूर्वज्ञानस्याप्रामाण्यं युज्यत एव ।**

परि०— अप्रामाण्यं न स्यादिति कृतचोद्यस्योत्तरमाह **न न स्यादिति** । अप्रामाण्यं न स्यादित्येतन्न स्यादित्यर्थः । उपपादयति **न हीत्यादिना युज्यत** इत्यन्तेन ।

वं०प०— नन्वेवं तर्हीति । समुत्थानवता खलु नेदं रजतमिति ज्ञानेन विरोध इदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यमेष्टव्यम् । अस्याप्रामाण्ये नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्थानमेव दुर्लभं दूरे तद्बाधनमित्यर्थः । **रजतताविशिष्टं वस्त्विति** । रजतत्वविशिष्टमिदम्पदार्थमित्यर्थः । **युज्यत एवेति** । तथा च यदंशे उपजीव्यत्वं तदंशे नाप्रामाण्यं यदंशेऽप्रामाण्यं तदंशे नोपजीव्यत्वमिति भावः ।

शे०चं०— नन्वेवं तर्हीति । समुत्थानवता खलु विरोधिना नेदं रजतमिति ज्ञानेनेदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यमेष्टव्यम् । अस्याप्रामाण्ये तु नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्थानमेव दुर्लभं दूरे तद्बाधनम् । रजतत्वविशिष्टधर्मिणस्तदेकगम्यत्वादिति वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

विठ्ठ०— नेदं रजतमिति ज्ञानविरोधेनेति । तत्रापीदं रजतमिति ज्ञानाभावेनेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्थानानुपपत्त्या इदं रजतमिति ज्ञानबाधकत्वाभावात् तस्याप्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । परिहरति **न न स्यादिति** । कुतो न स्यादित्यतो नेदं रजतमिति रजतताविशिष्टं ज्ञानं यद्युत्थापकं स्यात् तर्हि तदबाध्यतया अप्रामाण्यं न भवेत् । किन्त्विदमंशज्ञानमात्रमुत्थापकतयोपजीव्यं रजतत्तावैशिष्ट्यं तु निषेध्यसमर्पकतयैवोपजीव्यं नोत्थापकतया । अतो रजतत्वप्रकारकरजतज्ञानांशस्याप्रामाण्यं स्यादेव । न च वाच्यमेकस्यैव ज्ञानस्यांशभेदेन कथं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेति । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति सर्वसम्प्रतिपत्तेरित्याशयेनाह

न हि नेदमिति । प्रमाणमितीति । अयमितिशब्दो हेतौ, ब्रह्मस्वरूपमात्रग्रहणे प्रमाणमिति हेतोरित्यर्थः । उपजीव्येत्यतःपरं प्रवृत्त्याद्याभ्यामिति शेषः ।

* * *

॥ अथ अनेनैव न्यायेन 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतेरप्रामाण्यस्य शक्योपपादनताशङ्का, 'उभयांशे बाधकाभाव'साम्यात्तन्निरासश्च ॥

७७ **सु०—** 'नन्वनेनैव न्यायेनाभेदानुमानागमविरोधेन 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यं शक्योपपादनम् । इयमपि श्रुतिर्ब्रह्मस्वरूपमात्रे प्रमाणमिति तन्मात्रमुपजीव्यानुमानागमाभ्यां सार्वज्ञादिभेदकधर्मवैशिष्ट्यांशेऽप्रमाणीकरिष्यते; तथा च यद्धर्मिग्राहकं न तद्विरोधोऽनुमानादेः, यच्च विरोधि न तद्धर्मिप्रमाणमि'त्यत आह **यदिति** ।

अनु०— यत्स्वरूपग्रहे मानं तद्धर्मे न कथं भवेत् ।

यत् श्रुतिवाक्यं **ब्रह्मस्वरूपग्रहणार्थं मानम्** अङ्गीक्रियते, **तत् धर्मे** सार्वज्ञादिधर्मवैशिष्ट्याकारे **कथं न मानं भवेत्** ।

अयमभिसन्धिः । शुक्तिरजतादिज्ञानं हीदमंशे प्रमाणं रजतवैशिष्ट्यांशे त्वप्रमाणमिति युक्तम्, वैशिष्ट्यांशस्य बाधकप्रमाणविरुद्धत्वात्, इदमाकारस्योत्तरत्राप्यनुवृत्तेः, 'इदं न रजतमि'ति बाधकज्ञानमुत्पद्यते न पुनः 'नेदं, न रजतं चे'ति । न चायमत्र न्यायः, स्वरूपवद्विशिष्टांशेऽपि बाधकाभावात्; न चाभेदानुमानागमौ बाधकौ, अन्योन्याश्रयत्वात्, बाधितत्वेन श्रुतेरप्रामाण्ये सत्युपजीव्यविरोधरहितस्यानुमानादेर्बाधकत्वं, सति च तस्मिंस्तद्विरोधिन्याः श्रुतेरप्रामाण्यमिति ।

कथं च अनुमानादेः श्रुतिबाधकत्वम् । न तावद्विरोधित्वमात्रेण, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्; नापि विरोध्युत्तरज्ञानत्वेन, शुक्तिरियमिति ज्ञानानन्तरं रजतमिदमिति ज्ञानस्य दर्शनात्; अनुत्तरविरोधिज्ञानं बाधकमिदं तु सोत्तरमित्यपि न, कदाचिदनुत्तरस्यापि रजतज्ञानस्य सम्भवात्; किन्तु यावच्छक्ति परीक्षितमुत्तरं विरोध्यपरीक्षितस्य पूर्वस्य बाधकं भवति । न चैवमत्रास्तीति ।

परि०— अनैनैव न्यायेनेत्यादिना कृतचोद्यस्य नेदं वाक्यं परिहारक्षममित्यतो भावमाह **अयमभिसन्धिरिति** । अनुत्तरविरोधिज्ञानमित्यत्र बहुव्रीहिः ॥ **अनुत्तरस्यापीति** । असञ्जातबाधस्थल इति भावः ॥ **न चैवमत्रास्तीति** । भेदाभेदस्थल इत्यर्थः ॥

गु०दी०— **बाधितत्वेन श्रुतेरप्रामाण्ये सति** इत्यत्र निर्दोषायाः श्रुतेस्त्वदनुमानादिना बाधादेवाप्रामाण्यं वक्तव्यम् । अन्यथा निर्दोषाया अप्रामाण्यायोगात् । अतस्तव वज्रलेपायितोऽन्योन्याश्रयः । इदं चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुगत्या निर्दोषतया निरवकाशतया च प्रबलत्वाद्धर्मिश्रुतेः सम्भावितदोषस्यानुमानस्य सम्भावितार्थान्तरतया दुर्बलायाः श्रुतेश्च बाधकतेति ज्ञेयम् । रजतज्ञानं त्वतिदूरत्वादिदोषदुष्टकरणजन्यतया समीपगमने सति स्पष्टीभवच्छुक्तितत्त्वज्ञानविरोधेन च स्वत एव दुर्बलमिति न तद्बाधनायान्यापेक्षा । अतो नान्योन्याश्रयः । तर्हि सर्वत्र परीक्षितत्वापरीक्षितत्वाभ्यामेव बाध्यबाधकभावोऽस्तु किमुपजीव्यत्वादिनेति चेन्न धर्मिलिङ्गव्याप्तिग्राहकेषु ज्ञानस्वरूपतत्प्रामाण्यग्राहकेषु च साक्ष्यादिषूपजीव्यत्वेनैव बाधकत्वात् । परीक्षिते जगति परीक्षिते परमात्मनि च धारणपोषणादिनोपजीव्यस्य भगवत एव बाधकत्वदर्शनाच्च । किन्तु यत्रोपजीवकमेव बाधकं तत्रैवेदं न्यायानुसरणम् । यथा गवा कदाचिद्व्याघ्रस्यैव बाधने ऋष्यनुग्रहादिकारणानुसरणम् । व्याघ्रेण तु गोर्नाशे न किञ्चित्कारणमनुस्रियते । किन्तु सामर्थ्यविशेषादिनोपजीव्यत्वमेव । अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । किञ्चेन्द्रियसन्निकृष्टं शुक्तिस्वरूपं रजतादिप्रकारानुसरणेऽपि प्रमातुं शक्यम् । श्रुत्येकप्रतिपाद्यमीश्वरस्वरूपं श्रुतिः सार्वज्ञादिधर्मपुरस्कारे सत्येव बोधयेत् । अन्यथा सर्वनामशब्देन यःकश्चिदित्येव प्रतीतिः स्यात् । न त्वसाधारण्येनेश्वरप्रतीतिः । अतो वज्रलेपायित उपजीव्यविरोधः परकीयानुमानादेरिति ।

यादु०— **अनुत्तरस्यापीति** । असञ्जातबाधस्यापीत्यर्थः ।

वं०प०— **इयमपि श्रुतिः** । 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतिः । उपजीव्यप्रवृत्ताभ्यामिति शेषः । **अनुमानागमाभ्याम्** अभेदसाधकाभ्याम् । नन्वत्रापि सार्वज्ञ्यादिवैशिष्ट्यांशस्य बाधकप्रमाणविरुद्धत्वेन तदंशेऽप्रामाण्यं किन्न स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति **न चायमत्रेति** । **बाधकौ** सार्वज्ञादिवैशिष्ट्यांशस्य । बाधितत्वेन अभेदानुमानादिनेति शेषः । **श्रुतेः** 'यः सर्वज्ञ' इत्यस्याः । **अनुमानादेः** अभेदानुमानादेः ॥ **कथञ्चेति** । अभेदानुमानादेः यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिबाधकत्वं कथं केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ **वैपरीत्यस्यापीति** । तथा च यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेरपि विरोधित्वात् तयैवानुमानबाधोऽस्त्वित्यर्थः ॥ **नापीति** । तथा च श्रुतेरुपजीव्यत्वेन तत्प्रवृत्त्यनन्तरमेवानुमानस्य प्रवर्तनाद्विरोधिरूपं यदनन्तरमुत्तरज्ञानमनुमानजं तदेव श्रुतिबाधकमिति **न वैपरीत्यमित्यर्थः** । **दर्शनात्** तथा चेदं रजतमित्यस्यापि विरोधिरूपोत्तरज्ञानत्वेन शुक्तिरियमिति ज्ञानबाधकत्वमपि स्यादित्यर्थः । **अनुत्तरं** उत्तरत्र केनापि ज्ञानेनानुत्पत्तव्यमित्यर्थः । इदं शुक्तिरियमित्यनन्तरं जायमानमिदं रजतमिति ज्ञानं सोत्तरं, नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्तरत्र जननादित्यर्थः । **सम्भवात्** असञ्जातबाधकस्थल इत्यर्थः । तथा च शुक्तिरियमिति

ज्ञानं बाधकं स्यादित्युक्तं दूषणं सुस्थमिति हृदयम् ॥ **न चैवमत्रास्तीति** । अभेदानुमानागमादेः परिक्षितत्वाभावादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु धर्म्यंशे प्रमाणस्यापीदं रजतमिति ज्ञानस्य रजतत्ववैशिष्ट्यांशेऽप्रमाणवत्त्वद्धर्म्यंशे प्रमाणस्यापि यः सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यस्य सार्वज्ञादिवैशिष्ट्याकारेऽप्रामाण्यं भवेदेव । अन्यथेदं रजतमिति ज्ञानस्यापि तद्वैशिष्ट्यांशे प्रामाण्यं स्यादविशेषादित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **उत्तरत्रेति** । बाधोत्तरकालमित्यर्थः । उत्तरत्रानुवृत्तिमेव दर्शयति **इदमिति** ।

नन्वेवं यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेरप्यभेदानुमानादिबाधकत्वं न स्यात् । अबाधितत्वेन श्रुतेः प्रामाण्ये सत्युपजीव्यविरोधादभेदानुमानादेरप्रामाण्यं सति च तस्मिन् बाधाभावात् श्रुतेः प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयस्य तुल्यत्वात् । किञ्चैवं नेदं रजतमिति ज्ञानस्यापीदं रजतमिति ज्ञानबाधकत्वं न स्यात् । सिद्धे हीदं रजतमिति ज्ञानस्य वैशिष्ट्यांशेऽप्रमाणत्वे बाधाभावान्नेदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रामाण्यसिद्धिः । सति च तस्मिंस्तद्विरोधाद्वैशिष्ट्यांशे तज्ज्ञानस्याप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयस्य तुल्यत्वात् इत्यतो यावच्छक्तिपरीक्षायामित्यादिना वक्ष्यमाणपरीक्षितत्वापरीक्षितत्वविभागस्य बाध्यबाधकभावप्रयोजकताया अत्राभिमतत्वान्नाविशेषसिद्धिरिति भावेन परिशेषेण तं दिदर्शयिषुरनुमानादेः श्रुतिबाधकतां निराकरोति **कथं चेत्यादिना** ॥ **अनुत्तरस्यापीति** । असञ्जातबाधस्यापीत्यर्थः ॥ **न चैवमत्रास्तीति** । अयं भावः । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेरपौरुषेयत्वेन निर्दोषत्वात् परीक्षितत्वमिति न बाध्यता सम्भवति । न च परीक्षायामनाश्वासो बीजाभावात् । इत्थमेव च दोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षायामनाश्वासे वेदस्यापौरुषेयत्वेन तज्ज्ञाने, त्वदुक्तानुमाने च योग्यानुपलम्भादिना हेत्वाभासज्ञानराहित्यज्ञाने अनाश्वासः स्यादिति प्रामाण्यतदाभासव्यवस्था न स्यात् । रजतादिवैशिष्ट्यज्ञानांशे तु न तस्य परीक्षितत्वम् । तथा हि । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावौ हि परीक्षा । न चात्र विशेषदर्शनजन्यस्वसमानविषयकज्ञानान्तररूपः सजातीयसंवादो वा रूप्यार्थक्रियादिरूपो विजातीयसंवादो वाऽस्ति प्रत्युत तद्विसंवाद एव । दृश्यते चोत्तरस्यैव संवादादिकमिति युक्तस्तत्र नेदं रजतमिति ज्ञानेनेदं रजतमिति ज्ञानबाधः । न त्वभेदानुमानादिना परीक्षितायाः श्रुतेर्बाध इति ।

यद्वा बाधकतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वाच्च नानुमानादेर्बाधकत्वमिति भावेन प्रसक्तप्रतिषेधपूर्वकं तदनाक्रान्ततां दर्शयितुं प्रतिजानीते **कथं चेति** । इतिशब्दस्येत्ययमभिसन्धिरिति पूर्वेणान्वयः ।

वा०र०— असञ्ज्ञातबाधभ्रमस्यापीत्यर्थ इति । अनेन न विद्यते उत्तरं यस्य तदनुत्तरमिति व्युत्पादितं भवति । ....नुसारेणाह **अयं भाव इत्यादिना** ।

वि०— ननु धर्मिस्वरूपग्राहकस्य धर्मवैशिष्ट्याकारेऽपि प्रामाण्याङ्गीकारे इदं रजतमिति ज्ञानस्यापि रजततावैशिष्ट्येऽपि प्रामाण्यापत्त्या तदप्रामाण्यं न स्यादित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । प्रमाणविरुद्धत्वादित्यतः परं अत एव रजततावैशिष्ट्यस्योत्तरत्राननुवृत्तेरित्यपि ग्राह्यम् । रजताकाराननुवृत्तिमिदमाकारानुवृत्तिमात्रं

चोपपादयति **इदं न रजतमिति** । **अत्रेति** । सार्वज्ञादिवैशिष्ट्य इत्यर्थः । **बाधितत्वेन श्रुतेरप्रामाण्य इति** । नन्वेवमेव रजतज्ञानेऽप्यन्योन्याश्रयत्वं वक्तुं शक्यम् । इदं रजतमिति पूर्वज्ञानस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्ये उपजीव्यविरोधाभावान्नेदं रजतमिति उत्तरज्ञानस्य बाधकत्वम् । सति च तस्मिन् तद्बाधितस्य रजतज्ञानस्याप्रामाण्यमितीति चेन्नैवम् । इदं रजतमिति ज्ञानाप्रामाण्यनिश्चयस्य नेदं रजतमित्युत्तरज्ञानबाध्यतानिश्चयाधीनत्वे उत्तरज्ञाने बाधकताया पूर्वज्ञानाप्रामाण्यनिश्चयानधीनत्वात् उत्तरज्ञानस्य परीक्षासहकृतत्वेन प्रबलत्वात् बाधकत्वनिश्चयोपपत्तेश्चेति । **शुक्तिरियमिति ज्ञानानन्तरमिति** । शुक्तिकाशकले प्रथमं शुक्तित्वप्रकारकज्ञाने जाते पश्चाच्चाकचक्याद्यतिशयदर्शनादिना दोषेण रजतमिति ज्ञानस्य दर्शनात् तस्यैव पूर्वज्ञानबाधकत्वं स्यादित्यर्थः । **इदं तु सोत्तरमिति** । शुक्तिरियमिति ज्ञानानन्तरं जायमानं रजतज्ञानं नेदं रजतमित्युत्तरेण सहितमित्यर्थः । **अनुत्तरस्यापीति** । असञ्जातबाधकस्यापीत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ न केवलं बाधकाभावसाम्यादस्याः श्रुतेः 'धर्म्यंशे प्रामाण्यं प्रकारांशे त्वप्रामाण्यम्' इति विभागायोगः, अपि तु उभयांशे प्रामाण्यग्राहिकया परीक्षासहकृतसाक्षिरूपविज्ञप्त्यापि तद्विभागायोग इति प्रदर्शनम् ॥

७८ **सु०— न केवलं बाधकाभावसाम्यादयं विभागो न युक्तः किं तर्हीत्यत आह एकेति ।**

अनु०— एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानं भविष्यति ।

एकविधमेवेदं 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिजनितं विज्ञानं, न पुनः 'शुक्तिरजतादिज्ञानमिव स्वरूपमात्रे प्रमाणं, विशिष्टाकारे त्वप्रमाणमि'त्यनेकविधम्; इत्येवं परीक्षासहकृतसाक्षिरूपविज्ञप्त्याऽपीदं ज्ञानद्वयं धर्मधर्मिद्वयगर्भं विशिष्टाकारं प्रत्यपि मानं भवत्येव । वक्ष्यते चायमर्थः प्रपञ्चेन ।

यद्वा द्वयं प्रतीतिद्वयं स्वरूपवद्धर्मेऽपीति योज्यम् ।

परि०— अयं विभाग इति । धर्म्यंशे प्रमाणं धर्मांशे त्वप्रमाणमित्ययं विभाग इत्यर्थः । धर्म्यंशे मानं चेद्धर्मांशेऽपि मानं कुत इत्यत आह **वक्ष्यते चेति** । न चेदेकमित्युत्तरवाक्य इति भावः ।

यादु०— ननु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिजनितं ज्ञानं स्वरूपांशे प्रमाणं चेत् कुतो विशिष्टांशेऽपि प्रमाणमित्यत आह **वक्ष्यते चेति**। बाधाभावादिसाम्यादनङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गसाम्याच्चेत्यनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ यद्वा यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेः वैशिष्ट्यांशेऽपि तदा सुपरीक्षितत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्यविभागः कर्तुमशक्य इति । 'न चैवं सुपरीक्षिते । सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः' इत्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— अयं विभाग इति। तथा च त्वदुक्तो यद्धर्मिग्राहकं न तद्विरोधोऽनुमानादेर्यच्च विरोधि न तद्धर्मिप्रमाणमित्यर्थविभागो न युक्त इत्यर्थः । यत्सार्वज्ञादिधर्मग्राहकं तदेवोपजीव्यमस्तु स्वरूपवद्विशिष्टांशेऽपि बाधकाभावसाम्यात् ।

शे०चं०— बाधकाभावसाम्यादिति । स्वरूपवद्विशिष्टांशे बाधाभावादित्यर्थः । **अयं विभागः** स्वरूपमात्रे प्रमाणं विशिष्टाकारे त्वप्रमाणमिति विभागः । अस्त्वेवं बाधाभावादिना विशिष्टांशे सार्वज्ञादिवाक्यस्य प्रामाण्यं तथाऽपि विशिष्टाकारस्य धर्मित्वासिद्ध्या न प्रतिज्ञातस्योपजीव्यप्रमाणविरोधस्य सिद्धिरित्यतो यथा नेदं रजतमिति ज्ञानं पुरोवर्तिनः स्वरूपमात्रं धर्मीकृत्य प्रवर्तते न तु रजतत्वविशिष्टाकारं न तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रवर्तितुमर्हति । तथा सति बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति बोधानुपपत्तिप्रसङ्गात् । किन्नाम सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं धर्मीकृत्यैव । तथा च विशिष्टाकारस्यैव धर्मित्वाद्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधो दुष्परिहर एवेत्यर्थः । 'सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः । कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणमि'त्यादिना तृतीयस्य चतुर्थे पादे आचार्येणैव वक्ष्यत इत्याह **वक्ष्यते चेति** । 'धर्मिग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य दूषणम्' इत्यादिना अनुपदमपि सङ्क्षेपेणास्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रपञ्चेनेत्युक्तम् । द्वयशब्दस्य विशेषणविशेष्यरूपद्वय-गर्भविशिष्टाकारपरत्वात् अस्वारस्यमित्यपरितोषादाह **यद्वेति** ।

वा०र०— परत्वादस्वारस्यमिति । एवमङ्गीकारे अस्वारस्यमित्यर्थः ।

स०व्र०— वक्ष्यते चेति । तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः । **तं च वक्ष्याम इति** । 'यावच्छक्ति-परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने । दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलमि'त्यादिनेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— अयं विभाग इति । सर्वज्ञ इति स्वरूपमात्रे प्रमाणं न सार्वज्ञादिवैशिष्ट्यांश इत्ययं विभाग इत्यर्थः । **इदं ज्ञानमिति** । यः सर्वज्ञ इत्यादि श्रुतिजनितं ज्ञानमित्यर्थः । मूले द्वयमित्यत्र प्रतियोगे द्वितीये-त्यभिप्रेत्य द्वयमित्यनूद्य तदर्थकथनपूर्वकमाह **द्वयं धर्मधर्मिद्वयगर्भं विशिष्टाकारं प्रत्यपीति** । ननु यः सर्वज्ञ इत्यादि श्रुतिजनितं ज्ञानमेकमेव ब्रह्मस्वरूपांशे प्रमाणं चेद् धर्म्यंशे कुतः प्रमाणमित्यत आह **वक्ष्यते चेति** । बाधाभावसाम्यादित्यनङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गसाम्यादित्यनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थः । द्वयमितिपदेन धर्मधर्मिज्ञानरूपद्वय-स्यात्र प्राधान्येन प्रतीतत्वेऽपि बुद्ध्या विवेकेन दृष्टान्ततद्दार्ष्टान्तिकभावो ज्ञातव्य इत्याशयेनाह **यद्वेति** ।

* * *

॥ अथ प्रकारान्तरेण 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतेरप्रामाण्यशक्योपपादनताशङ्काया निरसनम् ॥

७९ **सु०— अथवा 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपमात्रे प्रामाण्यमप्रामाण्यं तु सार्वज्ञादिविशिष्टाकार इति वदतः कोऽभिप्रायः; किं शुक्तिरजतादिज्ञानमिवैकमेवेदं ज्ञानं विषयभेदेन प्रमाणमप्रमाणं चेति; किंवा ज्ञानद्वयमेतत्, तत्रैकं प्रमाणमपरं चाप्रमाणमिति ।**

आद्यं दूषयति **यदिति** । पूर्व एवाभिप्रायः ।

द्वितीयं निराकरोति **एकेति** । एकमेवेदं विज्ञानमिति साक्षि**विज्ञप्त्या** नानेकत्वं कल्प्यमिति शेषः । अन्यथा स्तम्भोऽयमित्यादावपि ज्ञानद्वयकल्पनापत्तिः । तथा च सामानाधिकरण्यं न केनापि ज्ञायेत ।

अस्तु वेदं ज्ञानद्वयं, तथापि नैकस्याप्रामाण्यं वक्तुं शक्यते, स्वरूपज्ञानस्येव धर्मज्ञानस्याप्यबाधितत्वादित्याह **द्वयमिति** । ज्ञानद्वयमपीत्यर्थः । धर्मज्ञानमपीति (च) वक्तव्ये 'द्वयमि'ति वचनं न्यायसाम्यसूचनार्थम् ।

परि०— सामानाधिकरण्यमिति । इदन्त्वस्य स्तम्भादिनेति वा घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वादेर्द्रव्यत्वादिनेति वाऽर्थः । **न्यायसाम्येति** । बाधाभावरूपन्यायसाम्येत्यर्थः ।

वं०प०— विषयभेदेनेति । स्वरूपप्रकाररूपविषयभेदेनेत्यर्थः ॥ **पूर्व एवाभिप्राय इति** । स्वरूपवद्विशिष्टांशेऽपि बाधाभावसाम्यादिति भावः ॥ **सामानाधिकरण्यमिति** । समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकयोरेकाधिकरणसम्बन्ध इत्यर्थः । **न्यायसाम्येति** । धर्मिस्वरूपज्ञानप्रामाण्ययोर्न्यायः प्रकारो बाधाभावादिः तस्य धर्मज्ञानप्रामाण्येऽपि साम्यादिति भावः ।

शे०चं०—पूर्व एवाभिप्राय इति । अयमभिसन्धिरित्यादिनोक्त एवेत्यर्थः । **न्यायेति** । बाधाभावरूपन्यायेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— यत्स्वरूपग्रहे मानमिति समग्रश्लोकं प्रकारान्तरेण योजयति **अथवेति** । **श्रुतेरिति** । श्रुतिसिद्धज्ञानस्येत्यर्थः । **साम्यसूचनार्थमिति** । अबाधितत्वन्यायसूचनार्थमित्यर्थः ।

* * *

।। अथ बाधाभावपरीक्षितत्वसाम्येऽप्यस्याः श्रुतेरंशतः प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतोऽतिप्रसङ्गकथनम् ।।

८० **सु०—** एवं बाधाभावपरीक्षितत्वसाम्येऽपि श्रौतमेकं ज्ञानद्वयं वाऽङ्गीकृत्यांशतः प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतोऽतिप्रसङ्गमाह **न चेदिति** ।

अनु०— न चेदेकं प्रमाणं तद्द्वयमप्यत्र नो भवेत् ।।

तत् श्रौतं ज्ञानं, **द्वयं** विशिष्टाकारं प्रति, **प्रमाणं न चेत्**, तदा **अत्र** विषये **एकं** स्वरूपांशं प्रति **अपि प्रमाणं न भवेत्**, अविशेषात् । तथा च पुनरनाश्रययोरनुमानागमयोरनुत्थानमेव ।

यद्वा **तत्** विज्ञानम् **अत्र** विषये **एकं** विशिष्टाकारं प्रति **प्रमाणं न चेत्** तदा **द्वयं** प्रति **अपि नो भवेत्**, विशिष्टाकारवत् स्वरूपेऽपि प्रमाणं न भवेत्, अविशेषादिति यावत् ।

ज्ञानद्वयाङ्गीकारवादे तु **अत्र** ज्ञानद्वये **तत्** विशिष्टविषयं ज्ञानं **प्रमाणं न चेत्** तर्हि **ज्ञानद्वयमपि प्रमाणं न भवेत्**, विशिष्टज्ञानमिव स्वरूपज्ञानमप्यप्रमाणं स्यादविशेषादिति ।

वं०प०— साम्येऽपीति । धर्मिज्ञानधर्मज्ञानप्रामाण्ययोरित्यर्थः ।। **अंशत इति** । एकज्ञानपक्षे अंशतो विषयभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतो ज्ञानद्वयमङ्गीकृत्यैकं प्रमाणमपरमप्रमाणमिति वदतोऽतिप्रसङ्गमाहेत्यर्थः । विशिष्टाकारं प्रकारांशं प्रति । **विशिष्टज्ञानं** प्रकारविषयकं ज्ञानम् ।। **अविशेषादिति** । ज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । **अनुमानागमयो**ः अभेदसाधकयोः । एकमेव ज्ञानमिति पक्षे योजनान्तरमाह **यद्वेति** । द्व्येकशब्दयोरर्थभेदकथनेनैव यद्वेत्युक्तम् ।

शे०चं०— एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानमित्यस्याद्ययोजनामाश्रित्य 'द्वयम्' इत्येतद्व्याख्याति **विशिष्टाकारं प्रतीति** । विशेषव्याप्तेरभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिमाश्रित्य तर्कप्रवृत्तिरविकलेत्याशयेन तां सूचयति **अविशेषादिति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह **तथा चेति** । एकविज्ञानविज्ञप्त्येत्यस्य यद्वेत्युक्तयोजनानुसारेणैतन्मूलं योजयति **यद्वेति** । तत्तात्पर्यमाह **विशिष्टाकारवदिति** ।। **ज्ञानद्वयाङ्गीकारवादे त्विति** । एकविज्ञानविज्ञप्त्येत्यस्य अथवेत्यादिनोक्तयोजनायामित्यर्थः ।।

वा०र०— अथवेत्यादिनोक्तयोजनायामित्यर्थ इति । तत्र किं वा ज्ञानद्वयमेवैतदित्यादिना तत्पक्षस्वीकारादिति भावः ।

विठ्ठ०— तद्विशिष्टविषयमित्यतःपरं एकमिति ग्राह्यम् ।

॥ इति बाधाभावपरीक्षितत्वसाम्येऽप्यस्याः श्रुतेरंशतः प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतोऽतिप्रसङ्गकथनम् ॥

॥ इति प्रकारान्तरेण 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेरप्रामाण्यशक्योपपादनताशङ्काया निरसनम् ॥

॥ इति न केवलं बाधकाभावसाम्यादस्याः श्रुतेः 'धर्म्यंशे प्रामाण्यं प्रकारांशे त्वप्रामाण्यम्'इति विभागायोगः, अपि तु उभयांशे प्रामाण्यग्राहिकया परीक्षासहकृतसाक्षिरूपविज्ञस्यापि तद्विभागायोग इति प्रदर्शनम् ॥

॥ इति अनेनैव न्यायेन 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेरप्रामाण्यस्य शक्योपपादनताशङ्का, 'उभयांशे बाधकाभाव'साम्यात्तन्निरासश्च ॥

॥ इति तथात्वे 'इदं रजतम्'इतिज्ञानस्यापि 'नेदं रजतम्'इतिज्ञानविरोधेन अप्रामाण्याभावापादनं प्राणिकधर्मिस्वरूपमिदमाकारमाश्रित्य प्रवृत्तेन 'प्रकारांशे बाधक'प्रत्ययेन विरोधात् तन्निरासश्च ॥

॥ इति यत्र प्रतिषेधकस्योपजीवकस्य प्रतिषेध्यसमर्पकमुपजीव्यं भवति तत्रैतन्नियमाभावङ्काया विवरणम्, तच्छङ्कानिरसने च तावत् 'यः सर्वज्ञः'इत्याद्यागमाप्रामाण्यस्य विरोधिप्रमाणेन निराकरणम् ॥

॥ इति यत्र प्रतिषेधकस्योपजीवकस्य प्रतिषेध्यसमर्पकमुपजीव्यं भवति तत्रैतन्नियमाभावशङ्का, तच्छङ्कानिरसनश्च ॥

॥ इति 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्कायाः विशेषतो निरसनम् ॥

॥ इति 'उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते' इत्यत्र नियामकाभावशङ्का तच्छङ्कानिरसनश्च ॥

* * *

॥ अथ 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेरुपजीव्यप्रमाणविरोधाभावेऽपि प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यात् परं 'न तत्प्राबल्यम्'इत्याशङ्का, न केवलं प्रमाणविरोधोऽपि तु धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधः स्यात् इति तत्प्राबल्यं सुस्थमेवेति तच्छङ्कानिरसनश्च ॥

८१ सु०— ''एवमभेदानुमानागमौ प्रति 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्निषेध्यसमर्पकत्वेनोपजीव्यत्वं प्रत्युक्तम् । तथाऽपि नानुमानागमयोरुपजीव्यप्रमाणविरोधोऽस्ति, यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपमात्राश्रयणेन प्रवृत्तत्वात् । न हि सार्वज्ञादिविशिष्टाकारमवलम्ब्यानुमानादिना प्रवर्तितव्यमित्यत्र नियामकमस्ति । ततो विरुद्धाकारस्यानुपयोगितयाऽनुपजीवनादुपजीव्यस्य च स्वरूपमात्रस्याविरोधित्वान्नोपजीव्यप्रमाणविरोधोऽनुमानादेः, प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यादि''त्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति **धर्मीति** ।

अनु०— धर्मिग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य दूषणम् ।

तुशब्दो विशेषार्थः, प्रमाणमात्रविरोधाद्व्यवच्छिनत्ति। धर्मिग्राहिण्या श्रुत्या विरोधः। मानस्य अभेदप्रमाणस्यानुमानागमरूपस्य।

अयमाशयः। 'परमाणवः सावयवा' इत्यादेरनुमानस्य वाक्यस्य च कथमुपजीव्यविरोधः इति वक्तव्यम्। परमाणुग्राहकेण प्रमाणेन निरवयवतयैव तेषां सिद्धत्वादिति चेन्न, तत्रापि परमाणुत्वस्यानुपयोगिनोऽनुपजीव्यत्वं किन्तु स्वरूपमात्रस्येति वक्तुं शक्यत्वात्। नैवं युक्तम्, निरवयवत्वादिना विना परमाणोर्धर्मीकरणासम्भवात्। स्वरूपमात्रधर्मीकरणे सिद्धार्थतापत्तिरिति चेत्, समं प्रकृतेऽपि। न हि ब्रह्मापि सार्वज्ञादिना विना शक्यं धर्मीकर्तुम्, स्वरूपमात्रधर्मीकरणे सिद्धसाधनात्। आरोपितेन सार्वज्ञादिना व्यावृत्तस्य धर्मीकरणे को दोषः, 'योऽयं स्थाणुः स पुरुष' इतिवदिति चेन्न, आरोपितेन निरवयवत्वादिना व्यावृत्तस्य तत्रापि धर्मीकरणसम्भवात्। निरवयवत्वादिग्राहकं प्रमाणतयाऽवधृतम्, नारोपितं इति चेत्; तुल्यमत्रापि, श्रुतेरपि प्रामाण्यनिश्चयात्। तदेवं प्रमाणसिद्धेन निरवयवत्वादिना विशिष्टस्यैव यथा धर्मीकरणं तथाऽत्रापि सार्वज्ञादिना पारमार्थिकेनैव विशिष्टस्यैव धर्मीकरणमित्यतो धर्मिग्राहिविरोधो दुष्परिहर इति।

परि०— धर्मांशे तात्पर्याभावमभिप्रेत्याह **प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यादिति** ॥ **योऽयं स्थाणुरिति**। स्थाणुत्वेनावगतः स पुरुष इत्यर्थः।

यादु०— प्रमाणविरोधस्त्विति। प्रमाणबाध इत्यर्थः। प्राबल्याभावे बाधो न सम्भवतीत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम्॥ **निरवयवत्वादिना विनेति**। 'निरवयवः क्रियावान् परमाणुरि'ति तल्लक्षणादिति भावः॥ **स्वरूपमात्रधर्मीकरण इति**। द्रव्यत्वादिमात्रेणेत्यर्थः॥ **स्वरूपमात्रेति**। चेतनत्वादिमात्रेणेत्यर्थः॥ **योऽयं स्थाणुरिति**। योऽयं स्थाणुत्वेन ज्ञात इत्यर्थः।

वं०प०— परमाणुत्वस्येति। निरवयवत्वस्येत्यर्थः॥ **स्वरूपेति**। परमाणुसावयवसाधकानुमानं स्वरूपमात्रं चेद्धर्मीकृत्य प्रवर्तेत तर्हि द्व्यणुकादिस्वरूपमादाय सिद्धसाधनता स्यात्। तस्मात् परमाणुस्वरूपं पक्षीकृत्यैव प्रवर्तत इति वाच्यम्। तथा च निरवयवत्वस्यैव परमाणुत्वात् सावयव इति साधने धर्मिग्राहकबाध एवेत्यर्थः॥ **स्वरूपेति**। अत्रापि चिन्मात्रस्य सिद्धत्वाच्चिदभिन्नेति साधने सिद्धार्थतैव। अतः सार्वज्ञादिविशिष्टस्यैव धर्मीकार्यत्वेऽत्रापि धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः।

शे०चं०— प्रमाणविरोधस्त्विति। प्रमाणबाध इत्यर्थः। प्राबल्यासिद्धेर्बाधो न सम्भवतीत्याशयेनाह **कथञ्चिदिति** ॥ **परमाणव इत्यादि**। परमाणवः सावयवा इत्यादेरनुमानस्य परमाणवः सावयवा इत्यादेर्वाक्यस्य

चेति योजना ॥ **निरवयवतयैवेति** । निरवयवत्वादिनेत्यर्थः ॥ **निरवयवत्वादिनेति** । 'निरवयवः क्रियावान् परमाणुः' इत्यादितल्लक्षणादिति भावः । **स्वरूपमात्रेति** । द्रव्यत्वादिमात्रेणेत्यर्थः ॥ **स्वरूपमात्रेति** । चेतनत्वादिमात्रेणेत्यर्थः । आरोपिताकारेण व्यावृत्तस्य धर्मीकरणे दृष्टान्तमाह **योऽयमिति** । यः स्थाणुत्वेनावगतः स पुरुष इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

वा०र०— परमाणुरित्यादीति । आदिपदेन निरवयव इत्येतल्लक्षणसमानार्थतत्तद्ग्रन्थकारोत्प्रेक्षितलक्षणपरिग्रह इत्याहुः । द्रव्यत्वादीत्यादिपदेन सत्त्वप्रमेयत्वादिपरिग्रहः । **यः स्थाणुत्वेनेति** । स्थाणुत्वेनावगतेश्च भ्रान्तित्वादारोपिताकार एव स्थाणुत्वमिति तादृशेन धर्मकारणं सिद्धमिति भावः ।

वि०ठ०— निषेध्यसमर्पकत्वेनोपजीव्यत्वं प्रत्युक्तमिति । निराश्रयस्यानुमानादेः प्रवृत्त्यनुपपत्तेराश्रयीभूतब्रह्मोपस्थितिसम्पादकत्वेनैवोपजीव्यकत्वम् । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेः । न तु निषेध्यसमर्पकतया तथात्वेऽनुमानाद्यनुत्थानप्रसङ्गादिति निरस्तमित्यर्थः । **तथापीत्यस्येति** । शङ्कापरिहारमित्युत्तरेणान्वयः । **प्रमाणविरोधस्त्विति** । विरुद्धसार्वज्ञादिविशिष्टाकारांशपरप्रमाणबाध इत्यर्थः । प्राबल्याभावे बाधो न सम्भवतीत्यतः कथञ्चिदित्युक्तम् । अभेदानुमानादेः ब्रह्मस्वरूपमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् तेन च विरोधाभावाद् धर्मिग्रहविरोध इति कथमुक्तमित्यत आह **अयमाशय इति** । **निरवयवत्वादिनेति** । निरवयवः क्रियावान् परमाणुरिति तल्लक्षणादिति भावः । **स्वरूपमात्रधर्मीकरण इति** । पदार्थत्वमात्रेणेत्यर्थः । **सिद्धार्थतापत्तिरिति** । यस्य कस्यचित् पदार्थस्य सावयवत्वस्य सिद्धत्वादिति भावः । **स्वरूपमात्रेति** । चेतनादिमात्रेणेत्यर्थः । सिद्धसाधनतापरिहारं शङ्कते **आरोपितेनेति** । **यः स्थाणुरिति** । योऽयं स्थाणुत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।

॥ इति 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतेरुपजीव्यप्रमाणविरोधाभावेऽपि प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यात् परं 'न तत्प्राबल्यम्' इत्याशङ्का, न केवलं प्रमाणविरोधोऽपि तु धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधः स्यात् इति तत्प्राबल्यं सुस्थमेवेति तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

॥ अथ 'भिन्नोऽचिन्त्यः' इत्यादिभेदप्रमाणस्यापि धर्मिग्राहकतयाऽभेदप्रापकश्रुत्युपजीव्यत्वशङ्का, भेदश्रुतीनां न धर्मिसमर्पकत्वेनाभेदज्ञानोपजीवकत्वमपि तु तत्त्वमस्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तनिषेध्यप्रापकतयैवेति तच्छङ्कानिरासः ॥

८२ **सु०— "स्यादेतत् । यथा खल्वभेदप्रमाणयोरनुमानागमयोरुपजीव्यविरोधान्नाभेदसाधकत्वं तथोदाहृताया 'भिन्नोऽचिन्त्य' इत्यादिभेदश्रुतेरप्युपजीव्यविरोधान्न भेदसाधकत्वं सम्भवति । 'तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधो हि भेदो नाम, न चाप्राप्ते तादात्म्ये तत्प्रतिषेध-**

बोधनं युक्तमि'त्यभेदप्रापकं प्रमाणमुपजीव्य प्रवृत्ता भेदश्रुतिः कथं नोपजीव्यविरुद्धा ॥ किञ्च निर्भेदं स्वरूपमाश्रित्य तस्य भेदो बोधनीयः, तथा च कथं नोपजीव्यविरोधः । यथोक्तम् 'अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा । तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात्' " इत्यत आह **नेति** ।

अनु०— नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्बलात् ।

हिशब्दो युक्तिसूचकः, **अभेद** इति तद्ग्राहकम् । **अत्र क्वचिदिति** । धर्मित्वादावित्यर्थः ।

तदयमर्थः । भेदश्रुतेर्हि न धर्मिसमर्पकत्वेनाभेदज्ञानोपजीवकत्वं तावत्, जीवेश्वरस्वरूपस्यैव धर्मित्वात्; नापि स्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेन, प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः; अतो निषेध्यप्रापकतयैवेति वक्तव्यम् । न च तद्विरोधोऽप्रामाण्यमावहति, निषेधशास्त्रापलापप्रसङ्गात् । न च प्रमाणप्राप्तस्यायं प्रतिषेधः, किन्तु तत्त्वमस्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तस्यैव ॥ यदपि 'निर्भेदं स्वरूपमादाय भेदो बोद्धव्य' इति, तत्रापि न ययोर्भेदो बोधनीयः तयोरभेद आश्रयणीयः, किन्तु स्वगताभेदं वस्तु धर्मितयोपादाय तस्यान्यतो भेदो बोध्यते ॥ अतो जीवेशभेदश्रुतेस्तदभेदोपजीवनाभावादनपेक्षत्वलक्षणाद्बलाद्युक्तं भेदसाधकत्वमिति शेषः ।

परि०— प्राप्तिसम्पादकत्वेनोपजीव्यत्वं न प्राबल्यबीजमित्यतो धर्मिग्राहकतयापि तदाह **किञ्च निर्भेदं स्वरूपमाश्रित्येति** । **निर्भेदं** भेदहीनम् । अन्यथा आत्माश्रयापत्तेरिति भावः । आद्यपक्षे सम्मतिः । **यथोक्तमिति** । खण्डनकृतोक्तमित्यर्थः । अभेदमविषयीकुर्वन्ती प्रतीतिर्भेदं विषयीकर्तुं न समर्था । तादात्म्यरूपाभेदनिषेधरूपत्वात् भेदस्य । तथा च भेदबुद्धेरभेदभेदोभयविषयकत्वे सति आद्ये अभेदविषये प्रमा भवति । (अन्त्ये) अभेदविषये तु न प्रमा । कुतः । स्वापेक्ष्यवैशसात्स्वापेक्ष्येण स्वोपजीव्येन विरोधादित्यर्थः ॥ **जीवेश्वरस्वरूपस्यैवेति** । तयोश्च अल्पज्ञत्वादिग्राहकसाक्षिणा यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्या च सिद्धेरिति भावः ॥ **प्रत्यक्षेणैवेति** । श्रावणादिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । **हि**शब्दः युक्तिसूचक इत्युक्तमाह **निषेधेति** । 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यादिशास्त्रस्यापि निषेध्यार्पकमानसापेक्षत्वावश्यम्भावेन तत्राप्युपजीव्यविरोधानिस्तारादिति भावः ।

ननु तत्र मानाभासेन रागादिना वा प्राप्तस्य निषेधः अत्र तु प्रमाणप्राप्तस्यैव अतो वैषम्यमित्यत आह **न च प्रमाणेति** ॥ **स्वगताभेदमिति** । स्वप्रतियोगिकस्वगतभेदहीनमित्यर्थः । गुणादिप्रतियोगिक-भेदहीनमित्यर्थ इत्येके ।

गु०दी०— अभेदं नोल्लिखन्ती धीः इति श्लोकस्यायमर्थः । तादात्म्यनिषेधरूपत्वाद्भेदस्याभेदं नोल्लि-खन्ती धीः भेदोल्लेखनक्षमा न । तथा चाऽऽद्ये भेदग्रहणात् प्रथममपेक्षिते तादात्म्यग्रहणे सा प्रमा स्यात् । अन्त्ये भेदग्रहणे स्वापेक्ष्यवैशसात् । स्वापेक्ष्यस्य तादात्म्यग्रहणेन वैशसाद्धिंसनात् प्रमा नेति योजना ।

यादु०— प्रतिषेध्यसमर्पकतया अभेदप्रमाणस्य भेदश्रुत्युपजीव्यत्वमुक्त्वेदानीं धर्मिग्राहकतयाऽपि तदाह **किञ्च निर्भेदस्वरूपमिति** । भेदाभावविशिष्टं स्वरूपमित्यर्थः । अन्यथा सिद्धसाधनतापत्तेरिति भावः । अभेद-प्रमाणस्य प्रतिषेध्यसमर्पकतया भेदप्रमाणोपजीव्यत्वात् तद्विरुद्धं भेदप्रमाणं स्वार्थे न प्रमाणमित्युक्तार्थे खण्डन-सम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । अभेदं गृह्णदेव ज्ञानं भेदं गृह्णाति । भेदस्याभेदप्रतिक्षेपरूपत्वात् । एवं चाद्येऽभेदांशे सा भेदधीः प्रमा स्यादन्त्ये भेदे न प्रमा स्यात् । कुतः स्वापेक्ष्यवैशसात् । स्वोपजीव्यस्य नाशनप्रसङ्गादिति कारिकार्थः । हिशब्दसूचितां युक्तिमाह **निषेधशास्त्रेति** । न सुरां पिबेत्यादिकमप्युक्तरीत्या सुरापानादिप्रति-षेध्यांश एव प्रमाणं स्यादित्यर्थः । नन्वत्र रागादिना प्राप्तां सुरापानादिकमनूद्य प्रतिषिध्यते न प्रमाणप्राप्तम् । अभेदस्तु तत्त्वमसीत्यादिप्रमाणत एव प्राप्तोऽतस्तद्विरोधोऽत्र कथं नाप्रामाण्यमावहतीत्यत आह **न च प्रमाण-प्राप्तस्येति** ॥ **आश्रयणीय इति** । धर्मितावच्छेदकतयेति शेषः ॥ **स्वगताभेदमिति** । स्वगुणादिप्रतियोगिक-भेदाभावविशिष्टमित्यर्थः । एतच्च धर्मितावच्छेदकमवश्यमुपादेयम् । अन्यथा भेदबोधकप्रमाणस्य स्वगतभेद-बोधकत्वेनाप्युपपत्तावभिलषितस्यासिद्ध्याऽर्थान्तरताप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— धर्मित्वादिति । अभेदज्ञानं न जीवेश्वरस्वरूपविषयं किन्त्वभेदविषयकमेवेति भावः ॥ **स्वरूपेति** । भेदश्रुतिस्वरूपेत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षेणैवेति** । श्रुतिस्वरूपं श्रवणेन सिद्धं तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यं साक्षि-प्रत्यक्षेणेत्यर्थः । यदि प्रतिषेध्यसमर्पकज्ञानविरोधोऽप्युत्तरज्ञानस्याप्रामाण्यमावहति तर्हि को दोष इति चेत् । तर्हि प्रतिषेध्यरजतसमर्पकेदं रजतमिति ज्ञानविरोधेन नेदं रजतमिति निषेधशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादित्याह **निषेधेति** । ननु नेदं रजतमित्यादिनिषेधशास्त्रस्य नाप्रामाण्यम् । अप्रमाणप्राप्तप्रतिषेधरूपनिषेधशास्त्रस्यैव प्रामाण्याभ्युप-गमात् । प्रकृते चाभेदस्य प्रमाणप्राप्तत्वेनाप्रमाणप्राप्तत्वाभावात् । ततश्च भेदप्रमाणस्य प्रमाणप्राप्तप्रतिषेधत्वेन स्वयमेव तद्विरुद्धत्वात् अप्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** । प्रतिषेधो येन तद्विरुद्धत्वात् प्रतिषेधकं भेदप्रतिपादकं वाक्यं प्रमाणं स्यादिति वाक्यशेषः ।

शे०चं०— अभेदप्रमाणस्य भेदश्रुतिं प्रति प्रतिषेध्यसमर्पकतयोपजीव्यत्वेऽपि न तस्य भेदश्रुतिबाध-कत्वमनेन रूपेणोपजीव्यत्वस्य प्राबल्याहेतुतायाः पूर्वं समर्थितत्वादित्यतो धर्मिग्राहकतयाऽप्युपजीव्यतामाह

किञ्चेति ॥ **निर्भेदमिति** । भेदाभावविशिष्टस्वरूपमित्यर्थः । अन्यथा सिद्धसाधनतापत्तेरिति भावः । अभेदप्रमाणस्य भेदप्रमाणं प्रति धर्मिग्राहकतयोपजीव्यत्वात् तद्विरुद्धं भेदप्रमाणं न प्रमाणमित्यत्रार्थे खण्डनसम्मतिमाह **यथेति** । तद्वाक्यमुदाहरति **अभेदमिति** । अभेदमुल्लिखन्ती न सती धीर्भेदोल्लेखनक्षमा न भवति । तथा हि । स्वरूपभेदवादे धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्यैव भेदस्य वस्तुस्वभावत्वं वाच्यम् । ततश्च धर्मिप्रतियोगिनोरपि विशिष्टान्तर्भावः । विशेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारात् । न च प्रतियोग्युपलक्षितस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपताया धर्म्युपलक्षितस्य च तस्य प्रतियोगिस्वरूपताया अङ्गीकारान्न तयोर्भेदान्तर्भावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति तत्प्रतीतिमन्तरेणापि भेदप्रतीतिप्रसङ्गात् । काकविगमेऽपि देवदत्तगृहप्रतीतिदर्शनात् । न चैवं प्रकृतेऽस्ति । अवश्यं चैतदेवम् । धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्यैव भेदत्वात् । ततोऽन्यस्य वस्तुस्वभावत्वाभ्युपगमे स्वरूपस्यैव नामान्तरकरणप्रसङ्गात् । तस्माद्धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्य भेदस्य भावस्वभावत्वमभ्युपगन्तव्यम् । यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानर्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा पटोऽपि घटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगतमिति विपरीतमापद्यते । ननु च विशिष्टभेदस्य वस्तुस्वरूपाभेदे तदन्तर्गतस्य विशेषणस्य धर्मिस्वरूपत्वमापद्यते विशेषणाद्यनतिरेकाद्विशिष्टस्येति युक्त्या विशिष्टभेदस्य स्वभावत्वे प्रत्यक्षमभेदोल्लेखीति यथा आपाद्यते तथा भेदोल्लेखिताया अपि युक्त्या आपादयितुं शक्यत्वान्न वैपरीत्यम् । न चाभेदोल्लेखस्य यौक्तिकत्वे तद्विरुद्धभेदोल्लेखनस्य न यौक्तिकत्वमिति वाच्यम् । अभेदे हि घट इत्येव वा पट इत्येव वा बुद्धिः स्यान्न तु घटाद्भिन्नः पट इति । तथा च घट इति पटादिति च विलक्षणाकारविषयतया सिद्धं भेदोल्लेखनमिति चेन्न । परमार्थतश्चन्द्रैक्येऽपि जलचन्द्राद्भिन्नः खस्थश्चन्द्र इतिवत् पटाभेदस्य पारमार्थिकत्वेऽप्याविद्यकभेदबलाद्विलक्षणप्रतीतिविषयत्वसम्भवात् । अस्त्वभेदप्रतीतिपुरःसरा भेदप्रतीतिः । ततः किमित्यत आह **तथा चेति** । सा धीराद्येऽभेदे प्रमा स्यादन्त्ये भेदे प्रमा न स्यादित्यर्थः । ननु दूरस्थतरुगिर्योरभेदावभासे सत्यपि भेदः पारमार्थिको दृष्टः । तथा चात्राभेदः पारमार्थिको न भेद इति कुतः । विपरीतमेव किन्न स्यादित्यत्राह **स्वापेक्ष्येति** । स्वापेक्ष्यस्योपजीव्याभेदस्य वैशसाद्बाधप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् । उपजीव्याभेदप्रतीत्यपेक्षया प्राबल्यादित्यर्थः ।

युक्तिसूचक इति । अभेदप्रमाणस्य भेदश्रुतिं प्रति धर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाभावरूपप्रतिज्ञातार्थे तदयमर्थ इत्यादिना वक्ष्यमाणयुक्तिसूचक इत्यर्थः । ततश्च हिशब्देनैव युक्तेः सूचनान्नायं 'प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वादि'ति न्यायस्य विषय इति भावः । नन्वभेदप्रमाणस्य भेदश्रुतिं प्रत्युपजीव्यत्वं शङ्कितं न त्वभेदस्य । ततश्चासदनुवादोऽयमित्याशङ्क्य मूलेऽभेदशब्देन तत्प्रमाणोपलक्षणात् अभेदशब्दस्याभेदप्रमाणपरत्वेन अभेदपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावेनाह **अभेद इति** ॥ **तद्ग्राहकमिति** । टीकायां धर्म्यादावित्येव पाठो मूलकोशेषु दर्शनान्न तु धर्मित्वादाविति । आदिपदेन स्वरूपप्रामाण्यादिपरिग्रहः । हिशब्दसूचितां युक्तिमेवाह **तदयमर्थ इति** ॥ **जीवेश्वरस्वरूपस्यैवेति** । ततश्च जीवस्य साक्षिप्रत्यक्षेणेश्वरस्य च सार्वज्ञादिवाक्येन सिद्धत्वान्नाभेदश्रुतेर्जीवेश्वररूपधर्मिग्राहकत्वमिति भावः ॥ **स्वरूपप्रामाण्येति** । श्रुतिस्वरूपतज्जन्यज्ञानतत्प्रामाण्यग्राहकत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षेणैवेति** । श्रुतिस्वरूपस्य श्रोत्रेण तज्जन्यज्ञानतत्प्रामाण्ययोश्च साक्षिप्रत्यक्षेणैव सिद्धेरित्यर्थः ।

यद्वा श्रुतिस्वरूपस्य श्रोत्रवेद्यत्वेऽपि श्रोत्रजनिततद्वृत्तिप्रामाण्यं यावन्न साक्षिणा गृह्यते तावत्पर्यन्तं तदसिद्ध्या श्रुतिस्वरूपाध्यवसायस्यापि साक्ष्यायत्तत्वात् साक्षिप्रत्यक्षेणैव श्रुतिस्वरूपतज्जनितज्ञानतत्प्रामाण्यानां सिद्धेरित्यर्थः ॥ **न च तद्विरोध इति** । प्रतिषेध्यसमर्पकतयोपजीव्यप्रमाणविरोधो नोपजीवकशास्त्राप्रामाण्यसम्पादक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **निषेधेति** । निषेध्यसमर्पकतयोपजीव्यप्रमाणविरोधस्य तत्राप्यविशिष्टत्वादिति भावः । अङ्गीकृत्यैव चाभेदश्रुतेः प्रतिषेध्याभेदसमर्पकतया भेदश्रुतिं प्रत्युपजीव्यत्वं तद्विरोधस्योपजीवकभेदश्रुत्यप्रामाण्यानापादकत्वमुक्तम् । वस्तुतस्त्वभेदश्रुतेर्न प्रतिषेध्यसमर्पकत्वमिति न तद्विरोधस्योपजीव्यविरोधत्वमपीत्याशयेनाह **न चेति** । नापीत्यर्थः । श्रुतिप्राप्तस्य श्रुत्या निषेधे ग्रहणशास्त्रप्राप्तस्याग्रहणशास्त्रेण निषेधापत्त्या विकल्पाभावप्रसङ्गादिति भावः । तर्ह्यैक्यस्याप्राप्तत्वात् कथं तत्प्रतिषेध इति पृच्छति **किन्त्विति** । अस्ति प्रकारान्तरेण तत्प्राप्तिरिति भावेन श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तं चेति तत्त्वनिर्णयानुसारेण तत्प्राप्तिमुपदर्शयति **तत्त्वमस्यादिश्रुतीति** । तात्पर्यापरिज्ञानादीत्यादिपदेन वादिप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः ।

किञ्चेत्युक्तदूषणमनूद्य तत्परिहारकतयाऽपि मूलं योजयति **यदपीति** ॥ **आश्रयणीय इति** । धर्मितावच्छेदकतयेति शेषः ॥ **स्वगताभेदमिति** । स्वगुणादिप्रतियोगिकभेदाभावविशिष्टमित्यर्थः ।

वा०र०— एतदेव चाद्वैतिभिर्बाधायां सामानाधिकरण्यमित्युच्यते इति । विद्यासागर्यनुसारेण व्याचष्टे **अभेदमुल्लिखन्ती न सन्तीति** । अभेदोल्लेखनमकुर्वन्ती सतीत्यर्थः । **न सतीति** । नञः सम्बन्धप्रदर्शनेन नायं समासः । किन्तु वाक्यम् । अतः अनुल्लिखन्तीति न प्रसज्यते न वा नञोऽलुक्समासाश्रयणं नसमासाश्रयणं वा कार्यमिति सूचितं भवति । यदि तावत् स्वरूपभेदः स न घटपटयोर्हि स्वरूपमित्याद्यभेदं नोल्लिखन्तीति कारिकातः पूर्वे विद्यमानखण्डनतद्व्याख्यानभूतभेदस्य यदि भेदिन्यन्तर्भावः तदा धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्य किं वा तदुपलक्षितस्येत्यादि विद्यासागर्यनुसारेण कारिकार्थमुपपादयति **तथा हि स्वरूपेत्यादिना विषयत्वासम्भवादित्यन्तेन** । **तदा पटोऽपीति** । अत्र घटोऽपि पटात्मन्येवेति खण्डनानुसारेण वक्तव्ये पटोऽपीत्याद्युक्तिः । पटादेरित्यादिपदबलेन लब्धोदाहरणान्तरस्पष्टीकरणाय एकप्रकारोक्त्यैवोदाहरणान्तरसद्भावो न ज्ञाप्येत अतः पटोऽपीत्याद्युक्तम् । अत एव घटाद्भिन्नः पट इत्युत्तरखण्डनवाक्ये प्रतिपादनेऽपि तद्व्याख्याने घट इति पटादिति चेति व्यवहृतम् । तदनुसारेणेह टीकायामपि घट इतीत्यादीति सन्तोष्टव्यम् । अस्त्वभेदप्रतीतीत्यादिकारिकाव्याख्यानरूपोक्तटीकानुसारेणाह **अस्त्वभेदेत्यादि** । प्रमा न स्यादित्यर्थः । **इत्यत्रेति** । कारिकार्थ इत्यर्थः । ननु दूरस्थेत्यादिकारिकावतारानुसारेणाह **ननु दूरस्थेति** । एवमुत्तरमपि व्याख्यानं तदनुसारेणेति ज्ञेयम् । **मूलकोशेष्विति** । उपलक्षणमेतत् । धर्मिसमर्पकत्वेन स्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेनेति मूलानुसारेण चेति ज्ञेयम् । **सर्वज्ञादिवाक्येनेति** । सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादक यः सर्वज्ञ इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । **श्रोतृजनिततद्वृत्तीति** । श्रोतृजनितं यत्तत् श्रुतिरूपवेदनं तद्वृत्ति यत्प्रामाण्यमित्यर्थः । **तद्वृत्तीति** । तच्छब्दस्य श्रोत्रवेद्यत्वेऽपीति श्रोतृजन्यत्वेन प्रकृतवेदनपरामर्शकत्वात् । बुद्ध्या विवेकेन परामर्शस्य बहुस्थलेषु दृष्टेरिति बोध्यम् । **अङ्गीकृत्यैव चेति** । उपजीव्यत्वमङ्गीकृत्यैव चेति सम्बन्धः ।

स०व्र०— 'अभेदं नोल्लिखन्ती धीरि'त्यादिकारिकाग्रन्थस्यायमर्थः । अभेदमुल्लिखन्ती न सती, धीर्भेदोल्लेखनक्षमा न भवति धर्मिप्रतियोगिनोरेकैकस्य रूपं प्रतीत्यैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात् । अस्त्वभेद-प्रतीतिपुरःसरा भेदप्रतीतिः ततः किमित्यत आह **तथा चेति** । सा धीः आद्येऽभेदे प्रमा स्यात् । अन्त्ये भेदे प्रमा न स्यात् । हेतुमाह **स्वापेक्ष्यवैशसात्** । स्वापेक्ष्यस्योपजीव्याभेदस्य वैशसात् बाधप्रसङ्गात् । न च तद्युक्तं उपजीव्याभेदप्रतीतेरुपजीवकभेदप्रतीत्यपेक्षया प्राबल्यादित्यर्थः ।

स०ना०— **नोपजीव्ये स्वभेदोऽत्रेति** मूलसम्बन्धसुधायां **किं च निर्भेदं स्वरूपमाश्रित्येति** । भेदबोधनायोपात्ते धर्मिस्वरूपेन भेदप्रवेशोऽस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा विदारणात्मा भेदो यदि धर्मिस्वरूपे निविष्टः स्यात् तर्हि असौ धर्मिणं विदारयेत् । एवं विदारिते भागद्वयेऽपि भेदप्रवेशात् तमपि विदारयेत् एवमुत्तर-त्रापीति वस्तुस्वरूपमेव न **स्यात्** । ततश्च निर्धर्मिकत्वात् भेदोऽपि न स्यात् । एवं च निर्भेदं वस्तुस्वरूप-मुपजीव्य प्रवृत्तं भेदप्रमाणं उपजीव्यविरुद्धत्वात् अप्रमाणमिति भावः । **यथोक्तमिति** । अभेदं विभेदं वस्तु स्वरूपं नोल्लिखन्ती धीः भेदोल्लेखनक्षमा न भवति । तथा च भेदमुल्लिख्य भेदोल्लेखित्वात् अभेदांशे प्रमा स्यादन्ये भेदांशे स्वापेक्षाभेदविलोपप्रसङ्गादित्यर्थः । किञ्चेत्यादिनोक्तमनूद्य दूषयति **यदपीति** ।

वि०ठ०— प्रतिषेध्यसमर्पकतयोपजीव्यत्वमुक्तम् । इदानीं धर्मिग्राहकतयापि तदाह **किञ्च निर्भेदं स्वरूपमिति** । भेदयुक्तस्वरूपाश्रयणे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गाद्भेदाभावविशिष्टस्वरूपमाश्रित्यैव भेदो बोधनीय इत्यर्थः । अभेदप्रमाणस्य प्रतिषेध्यसमर्पकतया भेदप्रामाण्यं प्रत्युपजीव्यत्वादुपजीव्यविरुद्धं भेदप्रमाणं न स्वार्थे प्रमाणमित्यत्र खण्डनप्रमाणसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । अभेदानुल्लेखिज्ञानं न भेदविषयीकरणे क्षमम् । अभेद-ज्ञानस्य भेदज्ञानं प्रतिषेध्य समर्पकतयोपजीव्यत्वेन तदभाववेदने ज्ञानस्यैवानुत्थानात् । तथा च सति आद्ये अभेदांशे सा अभेदधीः प्रमा स्यात् । अन्ते भेदांशे तु भेदधीर्न प्रमा स्यात् । कुतः स्वापेक्ष्यवैशसात् । स्वोपजीव्यभेदप्रमाणेन स्वस्यैव विनाशादित्यर्थः । प्रसक्तशङ्कापरिहारास्यात्रास्फुटत्वादाह **तदयमर्थ इति** । निषेध्यसमर्पकविरोधेन निषेधकस्याप्रामाण्ये हिशब्दसूचितं बाधकमाह **निषेधशास्त्रेति** । 'न सुरां पिबेदि'त्यादौ निषिध्यसुरापानप्रापकेण सुरां पिबेदित्यंशेन न सुरां पिबेदिति विशिष्टस्याप्रामाण्यप्राप्त्या निषेधशास्त्रमात्रापद्य-प्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वत्र रागादिना प्राप्तं सुरापानादिकमनूद्य निषेध्यते । न तु प्रमाणप्राप्तं अभेदस्तु तत्त्वमसी-त्यादिप्रमाणत एव प्राप्तः । अतस्तद्विरोधोऽत्र कथं नाप्रामाण्यमावहतीत्यत आह **न च प्रमाणप्राप्तस्येति** । तथा चात्रापि श्रुतितात्पर्यापरिहारज्ञानप्राप्त एवाभेदोऽनूद्य तेन प्रमाणप्राप्तः । अतः प्रतिषेध्याभेदसमर्पकस्याप्रामाण्यं स्यादेवेति भावः । अस्तु वा भेदविशिष्टस्वरूपमाश्रित्य भेदबोधनं, तथा नोपजीव्यश्रुतेरित्याह **यदि निर्भेद-मिति** । **आश्रयणीय इति** । भेदबोधे धर्मितावच्छेदकतया नाश्रयणीय इत्यर्थः । **स्वगताभेदमिति** । स्वगुणादिप्रतियोगिकभेदाभावमित्यर्थः ।

॥ इति 'भिन्नोऽचिन्त्यः'इत्यादिभेदप्रमाणस्यापि धर्मिग्राहकतयाऽभेदप्रापकश्रुत्युपजीव्यत्वशङ्का, भेदश्रुतीनां न धर्मिसमर्पकत्वेनाभेदज्ञानोपजीवकत्वमपि तु तत्त्वमस्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तनिषेध्यप्रापकतयैवेति तच्छङ्कानिरासः ॥

॥ अथ 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिविशिष्टार्थप्रतिपादकश्रुतेरनुपजीव्यत्वमभ्युपेत्य अभेदागमानुमानबाधकत्वकथनम् ॥

८३ **सु०—** "किञ्च तिष्ठतु तावत् 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतेरुपजीव्यत्वम्, तथाऽप्यभेदानुमानागमबाधकत्वं भवेदेव; इयं खलु श्रुतिः सार्वज्ञादिविशिष्टमीश्वरं प्रतिपादयन्ती न किञ्चिदपेक्षते, अनुमानागमौ तु सापेक्षौ, सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षस्य प्राबल्यात्" इत्याशयवानाह **नोपजीव्यो हीति** ।

अत्र भेदाभेदप्रमाणयोर्मध्ये । **भेदश्रुतेः** भेदकधर्मविशिष्टधर्मिश्रुतेः । **अभेद** इत्यभेदप्रमाणम्, अनपेक्षत्वोपलक्षणमेतत्, 'अतो बलादभेदप्रमाणबाधकत्वमि'ति शेषः ।

परि०— अनुमानागमाविति । अभेदानुमानागमौ धर्म्यादिसापेक्षावित्यर्थः ।

यादु०— सापेक्षाविति । प्रतिषेध्यज्ञानादिसापेक्षावित्यर्थः ।

वं०प०— 'नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्रे'त्यस्य तात्पर्यमाह **अनपेक्षत्वोपलक्षणमेतदिति** ।

शे०चं०— एवं सार्वज्ञादिना विना ब्रह्मणो धर्मीकर्तुमशक्यत्वेन यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपमात्राश्रयणेन अभेदानुमानागमप्रवृत्त्यसम्भवात् तौ प्रति तदपेक्षितविशिष्टाकारग्राहकतया यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेरुपजीव्यत्वादुपजीव्यप्रमाणबाधितत्वमभेदानुमानादेरित्युपपादितम् । इदानीं त्वस्तु स्वरूपमात्राश्रयणेन अनुमानादिप्रवृत्त्या यः सर्वज्ञ इत्यादेर्विशिष्टार्थप्रतिपादकस्यानुपजीव्यत्वं तथाऽपि तस्यानुमानादिबाधकत्वं स्यादेव । न ह्युपजीव्यत्वमेव प्राबल्यहेतुरिति नियमः । किन्तु तदपीत्येव । ततश्च निमित्तान्तरेण प्रबलाया यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेः कथं न बाधकतेत्यर्थप्रतिपादकतया 'धर्मिग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्ये'त्यादिपूर्वग्रन्थसङ्गतत्वेनापि नोपजीव्य इत्येतं ग्रन्थं योजयति **किञ्चेति** । टीकाया श्रुतेरनुपजीव्यत्वमिति पाठे तिष्ठतु तावदित्यस्यास्तु तावदित्यर्थः । उपजीव्यत्वमिति पाठे तु माऽस्तु तावदित्यर्थः ॥ **सापेक्षाविति** । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपमात्राश्रयणेन प्रवृत्तत्वात् सापेक्षावित्यर्थः । भेदश्रुतेरप्यभेदश्रुतिवद्धर्मिग्राहिप्रमाणसापेक्षत्वात् कथमनपेक्षत्वमित्यत आह **भेदकधर्मेति** । अभेदस्य भेदाभेदप्रमाणयोर्मध्येऽन्यतरत्वासम्भवादाह **अभेद इतीति** ।

वा०र०— मास्तु तावदित्यर्थ इति । अयं माऽस्त्वित्यर्थे तिष्ठत्वित्येवमादिप्रयोगदर्शनादिति भावः । **इत्यत आह भेदकधर्मेतीति** । भेदपदं भेदकधर्मविशिष्टधर्मिपरतया व्याख्यातीत्यर्थः । उपजीव्यत्वस्य अत्र पक्षे प्रसङ्गादुपजीव्यपदमपेक्षत्वोपलक्षणतया व्याचष्टे **अनपेक्षत्वेति** मूलम् । ततश्च भेदश्रुतेरभेदप्रमाणं नापेक्ष्यम् । भेदश्रुतिरभेदप्रमाणानपेक्षेत्युक्तं भवति ।

विठ्ठ०— सापेक्षाविति । धर्म्यादिप्रतीतिसापेक्षावनुमानागमौ न प्रतिषेध्यप्रतीतिसापेक्षावित्यर्थः । **अनपेक्षत्वोपलक्षणमेतदिति** । भेदश्रुतेरभेदप्रमाणं नोपजीव्यमित्येतत् केनापि प्रकारेणापीतरापेक्षाभावस्योपलक्षणमित्यर्थः । नोपजीव्य इत्यस्यानपेक्षत्वमर्थ इति यावत् ।

॥ इति 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिविशिष्टार्थप्रतिपादकश्रुतेरनुपजीव्यत्वमभ्युपेत्याभेदागमानुमानबाधकत्वकथनम् ॥

* * *

॥ अथ 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतेर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि त्वनुवादत्वमितिशङ्का, सार्वज्ञाद्युपेतब्रह्मणो मानान्तरोपेयत्वाभावात्तच्छङ्काया निरसनम्, तन्निरसनस्योपपादनञ्च ॥

॥ अथ 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतेर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि त्वनुवादत्वमितिशङ्का, सार्वज्ञाद्युपेतब्रह्मणो मानान्तरोपेयत्वाभावात्तच्छङ्काया निरसनञ्च ॥

८४ **सु०—** "स्यादेतत्, 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टं ब्रह्म प्रतिपादयति, किन्त्वनुवदत्येव; अतो नानुमानादेस्तद्बाध" इत्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति क्वचित् ।

उपेयं ज्ञेयम् । **तत्** इति सार्वज्ञाद्युपेतम् । **क्वचित्** इति भ्रान्तिप्रतिपन्नमपि न भवतीति सूचयति ।

न तावत् सार्वज्ञादिविशिष्टं ब्रह्म श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणगम्यम्, शास्त्रैकयोनित्वस्य समर्थितत्वात्; नापि भ्रान्तिप्रतिपन्नम्, क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्रारोपात्, न च प्रमाणेन भ्रान्त्या वाऽप्राप्तस्यानुवादः सम्भवति; अतो नेयं श्रुतिरनुवादिनी, किन्नाम प्रतिपादयत्येवोक्तरूपं ब्रह्मेति ।

'ननु तथाऽपि नोपजीव्यप्रमाणविरोधोऽनुमानादेः । श्रुत्युपजीवने हि स स्यात् । न चैवम्, तद्व्यतिरिक्तप्रमाणोपजीवनादि'त्यत आह **न चेति** । वस्तुव्यवहितो वह्निरधूमस्थले प्रत्यक्षाद्यवेद्योऽपि क्वचिद्देशे प्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽवगम्यते, प्राक् पतनोत्पत्तेरगम्यमपि गुरुत्वं क्वचित्कालेऽनुमानेन गम्यते; न चैवं ब्रह्म क्वचिन्मानान्तरोपेयम्, येन तदुपजीव्यानुमानादिप्रवृत्तिः स्यात् ।

परि०— समर्थितत्वादिति । शास्त्रयोनिसूत्र इति भावः ।। **क्वचित्प्रमितस्यैवेति** । आरोपस्याधिष्ठानप्रधानसापेक्षत्वात् प्रधानसत्त्वमनेनाभिप्रेतम् । प्रधानानुभवजन्यसंस्कारादिसचिवं खलु चक्षुरादिकं प्रधानसदृशमधिष्ठानमसत्यान्याकारेणावभासयतीत्येवमुक्तमिति ज्ञेयम् । तदेव मूलमन्यथाऽप्यवतार्य व्याचष्टे **ननु तथापीति** ।

यादु०— क्वचित्प्रमितस्यैवेति । एतच्चान्यथाख्यातिवादिमतमाश्रित्योक्तम् । स्वमते तु क्वचित्प्रमितसदृशस्यैवेति द्रष्टव्यम् । आरोप्यस्यासत्त्वेऽपि तत्र प्रधानसादृश्यं वैज्ञानिकसम्बन्धेनैवास्ति न वस्तुत इति न काऽप्यनुपपत्तिरिति सम्प्रदायः ।

शे०चं०— क्वचित्प्रमितस्यैवेति । एतच्च न्यायमतमाश्रित्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

वा०र०— अत्यन्तासत एव स्वमते आरोपादाह **एतच्च न्यायेति** । **अनभिमतेति** । 'नरं च नारायणमेव चादावि'त्यादौ तथात्वस्य दृष्टत्वादिति भावः ।

विठ्ठ०— क्वचित्प्रमितस्यैवेति । 'अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना । भ्रान्तिर्भवती'त्युक्तेरिति भावः । **क्वचिद्देश इति** । स्थलान्तर इत्यर्थः ।

।। इति 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि त्वनुवादत्वमितिशङ्का, सार्वज्ञाद्युपेतब्रह्मणो मानान्तरोपेयत्वाभावात्तच्छङ्काया निरसनश्च ।।

* * *

।। अथ तदुपपादने ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वमभ्युपेत्यापि अभेदानुमानादेरुपजीव्यप्रमाणविरोधस्य दुष्परिहार्यत्वम् ।।

८५ **सु०—** 'अस्तु वा ब्रह्म प्रमाणान्तरवेद्यं तथाऽप्यभेदानुमानादेरुपजीव्यप्रमाणविरोधो दुष्परिहरः, श्रुतिवत् तस्यापि प्रमाणस्य भेदप्रत्यायकत्वादि'त्यभिप्रायवानाह **येनेति** ।

अनु०— येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यते ।

उपेयं ब्रह्मेति शेषः ।

तत्कथमित्यत आह **स(सा)र्वज्ञेति** ।

स(ा)र्वज्ञानुमयैवेशो यद्युपेयः कथञ्चन ।
सर्वज्ञत्वगुणेनैव तया भेदोऽवगम्यते ॥

'धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात् घटवदि'त्यादिकया सा(स)र्वज्ञसाधकया **अनुमया** सर्वकर्तृत्वाद्यनुमानोपलक्षणं चैतत् । **एव** इति प्रत्यक्षं व्यावर्तयति । **कथञ्चन** इत्यभ्युपगमवादोऽयमिति सूचयति । **सर्वज्ञत्वे**त्युपलक्षणम् । **तयैवे**त्यन्वयः । ईश्वरे तावत्प्रत्यक्षं शङ्कार्हमेव न भवति; अतोऽनुमानमेव वक्तव्यम्, प्रतिपक्षादिना पराहतस्यापि तस्य कथञ्चिच्छङ्कार्हत्वात् । अनुमानं च किञ्चित्केनचिद्विशिष्टमेव प्रतिपादयति, न तु निष्कृष्टं वस्तु । न च जीवादिसाधारणधर्मविशिष्टार्थसिद्धावीश्वरः सिद्ध्यति, तस्माद्भेदकधर्मवैशिष्ट्येनैव तत्सिद्धिर्वक्तव्या । तथा चानुमानादेरुपजीव्यविरोधो वज्रलेपायितः ॥ यद्यप्यनुमानं स्वतः श्रुतितो दुर्बलं तथाऽपि उपजीव्यतया बाधकं भवत्येवेति ।

परि०— अभ्युपगमवादोऽयमिति । अन्यथा शास्त्रयोनिसूत्रभाष्यविरोध इति भावेन तत्रोक्तं स्मारयति **प्रतिपक्षादिना पराहतस्यापीति** ॥ **निष्कृष्टमिति** । केनापि धर्मेण हीनमित्यर्थः ॥ ***यः सर्वज्ञ इत्यादिधर्मिग्राहकश्रुतेः प्रामाण्यसमर्थनम् ॥***

यादु०— अभ्युपगमवादोऽयमिति । सिद्धान्ते ब्रह्मणः केवलानुमानागोचरत्वादिति भावः । **निष्कृष्टं** शुद्धं केवलमिति यावत् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः ।

वं०प०— उपजीव्यविरोधः उपजीव्यानुमानविरोधः ।

शे०चं०— सर्वकर्त्राद्यनुमानोपलक्षणत्वे 'सार्वज्ञानुमयैवे'त्यवधारणविरोधः स्यादित्यतोऽनभिमतव्यवच्छेदकत्वात् तस्य न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्य तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयति **एवेतीति** । **अभ्युपगमवादोऽयमिति** । सिद्धान्ते ब्रह्मणः केवलानुमानगोचरत्वाभावादिति भावः ॥ **सर्वज्ञत्वेत्युपलक्षणमिति** । सर्वकर्तृत्वाद्युपलक्षणमित्यर्थः । सर्वज्ञत्वस्येव सर्वकर्तृत्वादेरपि जीवभेदकत्वेन सर्वज्ञत्वमात्रग्रहणे निमित्ताभावः । तर्हि सर्वज्ञत्वगुणेनैवेत्येवकारविरोधः स्यादित्यतो भिन्नक्रमत्वात् नैवमित्याह **तयैवेत्यन्वय इति** ॥ **शङ्कार्हमेव नेति** । तस्यापाततस्तदभावावेदकत्वादिति भावः । कथञ्चिदित्युक्तमेवोपपादयति **प्रतिपक्षादिना पराहतस्यापीति** ॥ **निष्कृष्टमिति** । अविशिष्टमित्यर्थः । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकधर्मप्रकारकत्वनियमादिति भावः ।

विठ्ठ०— अभ्युपगमवादोऽयमिति । 'नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ती'त्युक्तेरिति भावः । **निष्कृष्टमिति** । समस्तधर्मविकलं वस्तुतन्मात्रमिति भावः । व्यापकताद्यविशिष्टे अनुमित्यनुदयादिति भावः ।

चेतनत्वादिधर्मवैशिष्ट्येन व्यापकत्वाद्युपपत्तिरित्यत आह **न च जीवादीति** । ननु 'प्राबल्यमागमस्यैवे'त्युक्तेरभेदश्रुतितो दुर्बलस्य सर्वज्ञानुमानस्य कथं तद्बाधकत्वमित्यत आह **यद्यपीति** ।

॥ इति तदुपपादने ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वमभ्युपेत्यापि अभेदानुमानादेरुपजीव्यप्रमाणविरोधस्य दुष्परिहार्यत्वम् ॥

॥ इति 'यः सर्वज्ञः'इतिश्रुतेर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि त्वनुवादत्वमितिशङ्का, सार्वज्ञाद्युपेतब्रह्मणो मानान्तरोपेयत्वाभावात्तच्छङ्काया निरसनम्, तन्निरसनस्योपपादनञ्च ॥

॥ इति 'तयोऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽऽपि जीवेश्वरोभयान्यतमानुवादेन तदितराऽभेदबोधनेऽपि उपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगस्य प्रपञ्चनम् ॥

॥ इति 'तयोऽहम्'इत्यादिश्रुत्याऽप्युपजीव्यविरुद्धजीवेशाभेदप्रमापनायोगस्तत्प्रपञ्चनञ्च ॥

॥ इति श्रुत्याऽपि जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षेणापि जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ॥

॥ तत्र जीवग्राहकप्रत्यक्षस्य ईश्वरभेदकधर्मिणि जीवे प्रामाण्यसमर्थनम् ॥

॥ तत्रापि दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः सकारणः ॥

॥ तत्रापि च दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः ॥

॥ तत्रापि चादौ दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगकारणोक्तौ तावत् साक्षिणः प्रमाणान्तरसाधारणतामुपेत्य बाधकाभावेन दुःखानुभवस्य भ्रमत्वानुपपत्तिकथनम् ॥

॥ तत्रापि चात्रादौ दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः ॥

८६ **सु०—** तदनेनेश्वरग्राहिकायाः श्रुतेर्भेदकधर्मविशिष्टे तस्मिन्प्रामाण्यमुपपादितम्, इदानीं जीवग्राहकस्य प्रत्यक्षस्येश्वरभेदक(वि)धर्मिणि जीवे प्रामाण्यं समर्थ्यते । तथाहि । "भवतु श्रुतिरदुःखित्वसार्वज्ञादिमदीश्वरे प्रमाणम्, तथाऽपि नाभेदानुमानागमयोरुपजीव्यप्रमाणविरोधेनाप्रामाण्यम् । दुःखित्वादिरूपे हि जीवस्य तात्त्विके सति तथा स्यान्न चैवम्, 'अहं दुःखी'त्यादेरनुभवस्य मिथ्यानुभवत्वात् । अन्तःकरणगतो हि दुःखादिरनर्थः स्वरूपतो मिथ्याभूतो जपाकुसुमारुणिमेव स्फटिके चैतन्ये चकास्ति । न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेन भेदकेन (भ्रान्तिप्रतिपन्नभेदकेन) वस्तु भिद्यते इति" अत आह **नेति** ।

अनु०— न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् ।

क्वापीति सर्वथेत्यर्थः । भवेदेतद्यदि 'अहं दुःखी'त्याद्यनुभवो मिथ्यानुभवः स्यात्, न च तथा, अपि तु प्रमाणमेव । यद्यपि दुःखादिकमन्तःकरणगतं, तथाऽपि स्वरूपेण

सदेव; जीवात्मनश्च तद्भोक्तृत्वेन तद्वत्त्वं तात्त्विकमेव, अल्पशक्तित्वपारतन्त्र्यादिकं तु स्वरूपगतमेवेत्याशयः ।

परि०— तद्भोक्तृत्वेनेति । तदनुभवकृतनीचोच्चतारूपभोगवत्त्वेन ईश्वरायत्तस्वामितारूप-सम्बन्धेन धनित्ववत्तद्वत्वमस्तीत्यर्थः ।

यादु०— तद्वत्त्वमिति । तत्स्वामित्वमित्यर्थः ।

वं०प०— ईश्वरभेदकधर्मिणि ईश्वरोद्भेदकधर्मोपेत इत्यर्थः ।

शे०चं०— ईश्वरभेदकविधर्मिणीति । ईश्वरधर्मविरुद्धधर्मवतीत्यर्थः । दुःखित्वादिरूपस्यापि जीवे तात्त्विकत्वादुपजीव्यप्रमाविरोधेनाभेदानुमानादेरप्रामाण्यं स्यादेवेत्यतो मानाभावान्न दुःखित्वादिरूपस्य जीवे तात्त्विकत्वं सम्भवतीत्याह **न चैवमिति** । अहं दुःखीत्यादेरेव तत्र प्रमाणत्वात् कथं तदभाव इत्यत आह **अहं दुःखीत्यादेरिति** । कुतोऽस्य मिथ्यानुभवत्वमित्यतः स्वरूपेणात्मसम्बन्धित्वेन च दुःखादेर्मिथ्यात्वात् तत्सिद्धिरित्याह **अन्तःकरणगतो हीति** । अत्रान्तःकरणगतो दुःखादिरनर्थो, जपाकुसुमारुणिमेव स्फटिके, चैतन्ये चकास्तीत्यनेनात्मसम्बन्धित्वेन दुःखादेर्मिथ्यात्वमुक्तं भवति । तत्किं जपाकुसुमारुणिमा जपाकुसुम इव दुःखादिरनर्थोऽप्यन्तःकरणे सत्य इत्यत उक्तं **स्वरूपतोऽपीति** ॥ **स्वरूपेणेति** । स्वरूपत इत्याद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीयान्तात्तसिः स्वरूपेणान्तःकरणेऽध्यस्त इत्यर्थः ॥ **न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेनेति** । भ्रान्ति-प्रतिपन्नस्य भेदकस्य तात्त्विकभेदसिद्ध्यङ्गत्वं नास्तीत्यर्थः । अन्यथा तस्य सम्प्रतिपन्नैकात्मन्यपि सुवचत्वेन तात्त्विकभेदसाधकत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **स्वरूपेण सदेवेति** । अन्तःकरण इति शेषः । दुःखादेरन्तःकरणे स्वरूपेणानध्यस्तत्वमुक्त्वा आत्मसम्बन्धित्वेनापि तदाह **जीवात्मन इति** ॥ **तद्भोक्तृत्वेनेति** । प्रकारे तृतीया भोक्तृत्वरूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः । परमेश्वरायत्तमिति पूरणीयम् । जिज्ञासासूत्रीयग्रन्थानुरोधादिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— आद्यादिभ्य इति । तस्यादित उदात्तमित्येतत्सूत्रीयादित इति सत्यम्यर्थे तसिप्रयोग-ज्ञापितप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिरित्येतत्सूत्रीयतसिप्रत्यये 'आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'त्यस्यायं सङ्ग्रह इति तृतीये षष्ठाध्यायगीतासम्बन्धे टीकाकृतोक्तरीत्या सङ्ग्रहरूपोपसङ्ख्यानेत्यर्थः । इह टीकायामपि तृतीये भक्तिपादे साक्षिप्रत्यक्षत इत्यनुव्याख्यानमूलव्याख्यायां प्रपञ्चनमस्ति तदत्र ज्ञेयम् । **जिज्ञासासूत्रीयेति** । मिथ्यात्वं यदी-त्यनुभाष्यव्याख्यानस्थलीयक्रियाज्ञाने प्रति कारकान्तरेत्यादि मूलग्रन्थेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— तद्भोक्तृत्वेनेति । दुःखनिमित्तकनीचतावत्त्वेनेत्यर्थः । मूले दुःखशब्दस्याल्पशक्तित्वाद्युप-लक्षणत्वं मत्वाह **अल्पशक्तित्वेति** ।

॥ इति दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः ॥

* * *

॥ अथ दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगे 'क्वचिदपि बाधादर्शन'स्य कारणत्वम् ॥

८७ **सु०—** कुत इत्यत आह **न हीति** ।

अनु०— न हि बाधः क्वचिद् दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु ।

तुशब्दोऽवधारणे, न एवेति सम्बन्धः । असञ्जातबाधभ्रमेषु व्यभिचारपरिहाराय क्वचिद् इत्युक्तम् । न हि कदाचित् कुत्रचित् कश्चित् 'नाहं दुःखी किन्त्वन्तःकरणगतेनैव मिथ्यादुःखेन दुःखितया आत्मानममनि(षी)षमि'ति बाधकप्रत्ययवान् दृश्यत इत्यर्थः ।

परि०— अमनि(षीति)षमिति । मनु अवबोधने लुङ् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । अज्ञासिष-मित्यर्थः ।

यादु०— व्यभिचारेति । दुःखानुभवो न मिथ्या, अदृष्टबाधात् इत्यनुमानव्यभिचारपरिहारायेत्यर्थः । **न हि कदाचिदित्यादि** । असञ्जातबाधभ्रमेष्वस्मदादीनां बाधकज्ञानानुदयेऽपि योगिनां तदस्तीति न व्यभिचार इति भावः ॥

शे०चं०— क्वचिदित्युक्तमिति । असञ्जातबाधभ्रमेषु भ्रान्तस्य बाधज्ञानानुदयेऽप्यन्येषां तदस्त्येवेति भावः । अत्र च बाधपदं विपरीतप्रमाणपरम् । न तु बाधपरम् । तस्यान्यथाप्रतिपत्तिपूर्वकं तदुन्मूलनेन सम्य-ग्बोधरूपत्वाद्भ्रान्तिसमानाधिकरणत्वनियमेन व्यधिकरणस्य सम्यग्बोधस्य बाधकत्वाभावादिति बोध्यम् । अन्तः-करणगतेनैवेत्यात्मीयत्वेन मिथ्यात्वस्योपपादकम् । मिथ्याभूतेनैवेत्यन्तःकरणेऽपि स्वरूपेणाध्यस्तत्वस्योपपादनम् ॥

वा०र०— अन्येषां तदस्त्येवेति । अभ्रान्तानामीश्वरादीनामित्यर्थः । नन्वसञ्जातबाधभ्रमेषु भ्रान्तस्य बाधाभावेऽपि अन्येषां बाधोऽस्तीति क्वचिदपि बाधो न दृष्ट इत्येतन्नास्तीति न व्यभिचार इत्युक्तमसत् । बाधो नाम अन्यथाप्रतिपत्तिपूर्वकं तदुन्मूलनेन सम्यग्बोधः । तथा च अन्येषां उक्तबोधायोगान्न बाध इति क्वचिदपि बाधाभावोऽसञ्जातबाधभ्रमेष्वपि सन्नेवेति कथं व्यभिचारपरिहार इत्यत आह **अत्र च बाधपदमिति** । **बाधक-त्वाभावादिति** । अन्यथा एकस्य भ्रान्तिदशायां अन्येषां सम्यग्बोधस्य सत्त्वेन भ्रान्तेरनुत्थानप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

वि०ठ०— क्वचिदित्युक्तमिति । भ्रान्तस्य कस्यचिद्बाधानुचर्येऽपि तस्यैव कालान्तरे पुरुषान्तरस्य वा अन्ततो योगिनो वा विपरीतप्रत्ययस्य विद्यमानत्वादिति भावः । न चैवं प्रकृते बाध इत्याह **न हि कदाचिदिति** ।

* * *

॥ अथ 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे बाधरूपकारणशङ्का तन्निरासश्च ॥
॥ तत्र 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे श्रुतिरूपबाधककारणशङ्का तन्निरासश्च ॥
॥ तत्रापि दुःखानुभवस्य भ्रान्तित्वे 'अदुःखित्वश्रुतेरपि भ्रान्तित्वं दुर्निवारम्' इत्यापादनम् ॥

८८ **सु०—** ननु 'विमुक्तश्च विमुच्यते' 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतिरेवास्यानुभवस्य बाधिकाऽस्तीति कथं न दुःखानुभूतिर्भ्रान्तिः, अत्र हि दुःखाद्युपप्लवरहितमेवास्यात्मनस्तात्त्विकं रूपमिति प्रतिपाद्यते; इत्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवसीयते ।
अदुःखिताश्रुतिः केन न भ्रान्तिरिति गम्यते ॥

अवसीयते श्रुतिमाश्रित्येति शेषः । **केन** कारणेन । **भ्रान्तिः** स्वरूपतोऽर्थतश्च । **गम्यते** अभ्युपगम्यते, 'अनुभवमाश्रित्ये'ति शेषः ।

इदमुक्तं भवति । भवेदेषा श्रुतिरस्यानुभवस्य बाधिका यदि निश्चितप्रमाणभावा भवेत्; न च तथा, धर्मिग्राहकानुभवविरोधेनास्माभिः तदप्रामाण्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् । परस्य च तत्परिहारायाद्यापि समुद्यतत्वात् । तथा च सति श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयेऽनुभवस्य भ्रान्तित्वं, तस्मिंश्च सति श्रुतिप्रामाण्यनिश्चय इति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गः ।

नन्वनुभवविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्याभिधानेऽपि समानमेतत् । न समानम्; अनुभवस्यानपेक्षत्वात्, श्रुतेस्तदपेक्षत्वात्, अन्यथा सर्वत्र धर्मिग्राहकविरोधोच्छेदाप(त्ते)त्तिरिति ।

वं०प०— **समानमेतदिति** । तथा च अनुभवप्रामाण्यनिश्चये सति तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यम् । तस्मिंश्च तद्विरोधाभावादनुभवप्रामाण्यनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयत्वं समानमित्यर्थः ॥ **अनुभवस्येति** । तथा च यथा श्रुत्यप्रामाण्यं निश्चितप्रामाण्यकानुभवविरोधसापेक्षं न तथाऽनुभवप्रामाण्यमप्रमाणभूतश्रुतिविरोधाभावसापेक्षम् । अनुभवस्य साक्षिरूपत्वेन स्वत एव तत्प्रामाण्यस्य सिद्धत्वादिति नास्मत्पक्षेऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि मत्पक्षेऽपि नान्योन्याश्रयः । श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयस्यानुभवे विरोधाभावापेक्षत्वात् अत आह **श्रुतेरिति** । श्रुत्यपेक्षया साक्षिरूपानुभवस्य प्रबलत्वेन श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयस्यानुभवविरोधत्वापेक्षत्वं वाच्यमेवेति स्यादेव त्वत्पक्षेऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनुभवस्योपजीव्यभूतस्य प्रबलत्वात् तत्प्रामाण्यमुपजीवकश्रुतिविरोधाभावसापेक्षं न भवतीत्यनङ्गीकृत्य यद्यस्माकमन्योन्याश्रयो दीयत इत्यर्थः ॥ **धर्मीति** । परमाणुः सावयव इत्यादौ

यत्र धर्मिग्राहकविरोधो दीयते तन्न सर्वत्रापि धर्मिग्राहकस्यानुभवस्य प्रामाण्ये सिद्धे तद्विरोधादनुमानादेरप्रामाण्यं सति तस्मिंश्च तद्विरोधाभावात् धर्मिग्राहकस्य प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् तत्र धर्मिग्राहकानुभवस्योपजीव्यतया बलवत्त्वेन तत्प्रामाण्यमुपजीवकानुमानविरोधाभावापेक्षं न भवतीत्येव समाधिर्वाच्यः । स च समः प्रकृतेऽपीति । तर्हि यद्युपजीव्येनोपजीवकस्य बाध इत्यर्थः ॥

शे०चं०— अनपेक्षत्वादिति । ततश्च श्रुत्यपेक्षयाऽनुभवस्यानपेक्षत्वेन प्राबल्यात् प्रबलस्य च दुर्बलविरोधपरिहारमनपेक्ष्यैव प्रामाण्यस्य स्थितत्वान्नानुभवविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्याभिधानेऽन्योन्याश्रयत्वम् । श्रुतेस्तु सापेक्षत्वेनानुभवापेक्षया दुर्बलत्वाद् दुर्बलस्य च प्रबलविरोधपरिहारमपेक्ष्यैव प्रामाण्यस्य स्थितत्वेन श्रुतिविरोधेनानुभवाप्रामाण्याभिधानेऽन्योन्याश्रयत्वमिति भावः । कुत इयं व्यवस्था आस्थीयत इत्यत आह **अन्यथेति** ॥ **सर्वत्रेति** । घटो व्यापकः सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । तत्राप्यनुमानविरोधेनैव धर्मिग्राहकाप्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

वा०र०— श्रुतेस्तु सापेक्षत्वादित्येतद्वाक्यतात्पर्यमाह **श्रुतेस्त्विति** ।

स०ना०— यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवसीयतेति मूलसुधायां **भ्रान्तिः स्वरूपतोऽर्थतश्चेति** । भ्रान्तिस्वरूपतोऽर्थतश्चेति विवक्षाभेदेनाप्रामाण्यमेवोक्तम् । जीवस्याविद्यमाना निःर्दुखब्रह्मात्मताप्रतिपादकत्वं श्रुतिस्वरूपमिति विषयिप्राधान्यविवक्षया श्रुतिप्रतिपाद्यं निर्दुःखब्रह्मात्मकत्वं जीवस्यासत् इति विषयप्राधान्यविवक्षयोक्तम् । एतदेव ह्यप्रामाण्यम् । एतेनानुभवबलात् अर्थस्य भ्रान्तिकल्पितत्वसम्भवेऽपि स्वरूपस्य भ्रान्तिकल्पितत्वासम्भव इति परास्तम् ।

वि०ट०— अनुभवमाश्रित्येति शेष इति । भ्रान्तित्वाभ्युपगमे नियामकप्रदर्शनमिदमिति ज्ञेयम् । ननु दुःखानुभूते भ्रान्तितानिश्चायिकाया विमुक्तश्चेत्यादिश्रुतेः सद्भाववद्दुःखित्वश्रुतेः स्वरूपतोऽर्थतश्च भ्रान्तित्वप्रापकाभावाद् भ्रान्तित्वाभ्युपगमो युज्यत इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **एषा श्रुतिः** विमुक्तश्चेत्यादिका श्रुतिः । **धर्मिग्राहकविरोधेनेति** । सुदुःखी असुखीत्यादिजीवत्वग्राहकागमविरोधेन वा अहं दुःखीत्यादि तत्तदनुभवविरोधेन वेत्यर्थः । **अनुभवस्यानपक्षेत्वादिति** । दुःखाद्यनुभवप्रामाण्यस्य विमुक्तश्चेत्यादिश्रुत्यप्रामाण्यसापेक्षत्वाभावात् । श्रुतिप्रामाण्यस्य तूपजीव्यप्रमाणविरोधाभावयानुभवाप्रामाण्यसापेक्षत्वादिवैषम्येऽपि विरुद्धविषयत्वमात्रेणाप्रामाण्यचोदन इत्यर्थः । **तर्हीति** । सापेक्षस्य बाध्यत्व इत्यर्थः । **इदं रजतमिति** । ज्ञानस्य निरपेक्षत्वात् नेदं रजतमिति ज्ञानस्य सापेक्षत्वादिति भावः । **तदन्यविषयत्वादिति** । यत्र उभयोर्विरुद्धयोर्ज्ञानयोरन्यतरप्रामाण्यस्य न परीक्षया निश्चयः तद्विषयत्वादित्यर्थः । तदुपपादयति **प्रामाण्येति** । ननु च यत्रोपजीव्योपजीवकत्वाभ्यां बाध्यबाधकभावस्तत्र किमुपजीव्यत्वमात्रं बाधप्रयोजकमुत परीक्षितत्वविशिष्टम् । नाद्यः व्यभिचारात् । द्वितीय उपजीव्यत्वस्य वैय्यर्थ्यमित्यत आह **वक्ष्यति चैतदिति** । 'यावच्छक्तिपरीक्षाया उप-

जीव्यस्य बाधने । दोष' इति ज्ञानपादे आत्यन्तिकपरीक्षायां नाभ्युपगच्छामः । किन्तु यावच्छक्तिपरीक्षाया-मेव । न च तन्मात्रस्य बाधकत्वमस्ति । आत्यन्तिकपरीक्षाभावेन क्वचिद्बाधसन्देहात् । अतः परीक्षितत्वविशिष्टमुप-जीव्यत्वं बाधप्रयोजनकं यत्र तु परीक्षायाः साक्षिणि पर्यवसानं तत्र परीक्षितत्वमात्रेण बाध इति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

॥ इति दुःखानुभवस्य भ्रान्तित्वे 'अदुःखित्वश्रुतेरपि भ्रान्तित्वं दुर्निवारम्' इत्यापादनम् ॥

* * *

॥ अथ अदुःखित्वश्रुतेर्भ्रान्तित्वे च 'नेदं रजतम्'इत्यस्यापि 'रजतमिदम्'इति ज्ञानं प्रति बाधकत्वायोगशङ्का, परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनातथाभूतोपजीव्यस्य बाधनियमात् तच्छङ्कानिरसनश्च ॥

८९ **सु०— ननु तर्हि 'नेदं रजतमि'त्यस्यापि 'रजतमिदमि'ति ज्ञानं प्रति बाधकत्व-मयुक्तं स्यात् । न स्यात्, 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानप्रामाण्यस्य साक्षिणा परीक्षया निश्चितत्वात्, 'इदं रजतमि'ति ज्ञानस्य तदभावात् । परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनोपजीव्यस्यातथाभूतस्य बाधोपगमात्, उपजीव्योपजीवकन्यायस्य तदन्यविषयत्वात् । प्रामाण्यसन्देहे खलु न्याया-नुसरणम्, निश्चिते तु प्रामाण्ये किमनेन । वक्ष्यति चैतदाचार्यः ।**

परि०— सापेक्षत्वमात्रेणाबाधकत्वे बाधकमाशङ्कते **ननु तर्हीति** । वैषम्यमाह **नेदं रजत-मिति** ॥ **परीक्षयेति** । निर्दोषकरणजन्यत्वादिकयेत्यर्थः । **तदन्यविषयत्वादिति** । अपरीक्षित-प्रामाण्यविषयत्वादित्यर्थः ॥ **निश्चिते त्विति** । द्वयोरन्यतरस्येति भावः । कुत एषा कल्पनेत्यत आह **वक्ष्यति चैतदिति** । 'यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने । दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलमि'त्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्यतीत्यर्थः । विवृतमेतन्न्यायामृते प्रत्यक्षप्राबल्योक्ति-प्रस्तावे ।

यादु०— तर्हीति । सापेक्षस्याबाधकत्व इत्यर्थः ॥ **तदन्यविषयत्वादिति** । यत्र विरुद्धयोर्ज्ञानयोः परीक्षयाऽन्यतरप्रामाण्यस्य न निश्चयः तद्विषयत्वादित्यर्थः । एतदेव विशदयति **प्रामाण्यसन्देह इति** ॥ **निश्चिते त्विति** । अन्यतरस्यात्यन्तिकपरीक्षयेति शेषः । ननु यत्र विरोधिज्ञानयोरन्यतरप्रामाण्यस्य न परीक्षया निश्चयः किन्तु सन्देहः तत्रापि बाधकत्वे किमुपजीव्यत्वमात्रं प्रयोजकम् उत परिक्षितत्वविशिष्टम् । नाद्यः । व्यभि-चारात् । नान्त्यः । परीक्षितत्वेनैव बाधकत्वोपपत्तावुपजीव्यत्वस्य व्यर्थत्वादित्यत आह **वक्ष्यति चैतदिति** । ज्ञानपाद इति शेषः । तत्र हि 'यावच्छक्ति परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने । दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्व-मस्त्वलमि'त्यत्र भवेदेवं यद्यात्यन्तिकीं परीक्षामत्राङ्गीकुर्मः । न चैवं किन्तु यावच्छक्ति परीक्षामेव । न च ताव-

न्मात्रस्य बाधकत्वनियमोऽस्ति । यावच्छक्ति परीक्षितस्यापि बाधदर्शनात् । अतो युक्तं विशिष्टस्योपादानमिति वक्ष्यतीत्यर्थः । यद्वा 'उपजीव्यप्रमाणं तद्भेदग्राहकमेव हि' इति मूले उपजीव्यत्वस्यैव बाधकत्वे उपजीवकत्वस्यैव बाध्यत्वे प्रयोजकताया वक्ष्यमाणत्वात् तद्विरोध इत्यत आह **वक्ष्यति चैतदिति** । आचार्यश्चेत्यन्वयः । 'यावच्छक्ति परीक्षायामि'ति ज्ञानपादीयानुव्याख्याने नाशोधिते दोष इति प्रसिद्धभ्रमस्थलव्यावर्तकं विशेषणं आचार्यश्च वक्ष्यतीत्यर्थः ।

वं०प०— अयुक्तं स्यादिति । इदं रजतमिति ज्ञानं विना नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्थानासम्भवेन इदं रजतमिति ज्ञानस्यापि नेदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ **उपजीव्येति** । उपजीव्येनोपजीवकत्वं बाध्यत इति न्यायस्येत्यर्थः ॥ **तदन्येति** । यत्रोपजीवकं परीक्षितं न भवति, उपजीव्यं च परीक्षितं, तद्विषयत्वादित्यर्थः ॥ **किमनेनेति** । उपजीव्योपजीवकभावेनेत्यर्थः । तथा च प्रकृते नेदं रजतमिति ज्ञानप्रामाण्यं निश्चितमस्तीति भावः ।

शे०चं०— तर्हीति । सापेक्षस्याबाधकत्व इत्यर्थः । तस्यापि सापेक्षत्वादिति भावः ॥ **साक्षिणा परीक्षयेति** । यद्यपि साक्ष्येव प्रामाण्यनिश्चायकः तथाऽपि दोषाभावनिश्चयार्थं परीक्षापेक्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः । ततश्च परीक्षया दोषाभावं निश्चित्य साक्षिणा प्रामाण्यग्रहणादित्यर्थः ॥ **अतथाभूतस्येति** । अपरीक्षितप्रामाण्यस्येत्यर्थः । यदि परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनातथाभूतस्योपजीव्यस्य बाधः तदोपजीवकं नोपजीव्यबाधकमिति न्यायभङ्ग इत्यत आह **उपजीव्येति** ॥ **तदन्यविषयत्वादिति** । यत्र विरुद्धयोर्द्वयोर्ज्ञानयोः परीक्षया अन्यतरप्रामाण्यस्य न निश्चयः तद्विषयत्वादित्यर्थः । कुतोऽस्य न्यायस्य सङ्कुचितविषयत्वकल्पनमित्यतोऽन्यथा न्यायत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य न्यायप्रवृत्तिविषयमुपदर्शयति **प्रामाण्यसन्देह इति** । 'नानुपलब्धेन निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्ततेऽपि तु सन्दिग्धेऽर्थ' इति न्यायभाष्यकृद्वचनादिति भावः ॥ **निश्चिते त्विति** । परीक्षयाऽन्यतरप्रामाण्ये निश्चिते सतीत्यर्थः । ननु परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनोपजीव्यस्य बाधाभ्युपगमादित्युक्तम् । तत्र कुतस्तदभ्युपगमसिद्धिराचार्यस्येत्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याह **वक्ष्यति चैतदिति** । ज्ञानपादे 'यावच्छक्ति परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने । दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलमि'त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— न्यायभाष्यकृदिति । वात्स्यायनभाष्येत्यर्थः । **बाधाभ्युपगमादित्युक्तमिति** । अतथाभूतस्येति विशेषः । तथैव प्राग्वाक्यसत्त्वादिति भावः । उपगमादित्यस्यार्थानुवादोऽभ्युपगमादिति ध्येयम् । **अध्याहरतीति** । अध्याहारमाश्रित्यापि साधुत्वमाहेत्यर्थः ।

॥ इति अदुःखित्वश्रुतेर्भ्रान्तित्वे च 'नेदं रजतम्' इत्यस्यापि 'रजतमिदम्' इति ज्ञानं प्रति बाधकत्वायोगशङ्का, परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनातथाभूतोपजीव्यस्य बाधनियमात् तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ इति 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे श्रुतिरूपबाधककारणशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

॥ अथ 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे अनुभवबाधकत्वशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च, [तथात्वे (परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेन अतथाभूतोपजीव्यस्य बाधे अङ्गीक्रियमाणे), श्रुतिप्रामाण्यस्य परीक्षासहकृतसाक्षिनिश्चिततया बाधकशङ्का, परीक्षासहकृतसाक्षिणः प्रामाण्येऽङ्गीकृते 'दुःखानुभवस्य भ्रमत्वानुपपत्त्य'ापादनेन तच्छङ्कानिरासश्च साभिप्रायः] ॥

९० **सु०—** एवं तर्हि श्रुतेरपि प्रामाण्यं परीक्षासहकृतेन साक्षिणा निश्चितमित्यनुभव-बाधकत्वमुपपत्स्यत इत्याशयवानाशङ्कते **श्रुतीति** ।

अनु०— श्रुतिस्वरूपमर्थश्च मानेनैवावसीयते ॥

स्वरूपमर्थश्च इति विवक्षाभेदेन प्रामाण्यमेवोक्तम्; जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताप्रति-पादकश्रुतिस्वरूपम्, अस्याः श्रुतेः सोऽर्थः, इत्युभयत्र फलतोऽर्थभेदाभावात् । एतदेव हि प्रामाण्यमपि । **मानेन** साक्षिणा ।

परिहरति **तच्चेदिति** ।

तच्चेन्मानं गृहीतं ते किं दुःखानुभवे भ्रमः ।

त इत्यव्ययं तृतीयार्थे । **ते** मत इत्यध्याहारो वा । **किं** किन्निमित्तम् । **दुःखानुभवे भ्रम इति** दुःखानुभवस्य भ्रमत्वमिति (इति) यावत्, अङ्गीक्रियत इति शेषः ॥ **तत्** साक्षि-लक्षणं **मानं दुःखानुभव**विषये **भ्रमः** कुतोऽङ्गीक्रियत इति वा ।

एतदुक्तं भवति । साक्षिणा श्रुतिप्रामाण्यं निश्चितमिति न परेणाङ्गीकर्तुं शक्यते, तथा सति तत्प्रामाण्यस्य अङ्गीकर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । इष्यते तदिति चेन्न, तथा सति 'अहं दुःखी'ति दुःखादिविषयोऽपि स एवेति तत्रापि तस्य प्रामाण्यमेव ग्राह्यं स्यान्न भ्रमत्वम्; न चेत् श्रुतिप्रामाण्यग्रहणेऽपि भ्रमः स्यादिति ।

परि०— विवक्षाभेदेनेति । अर्थप्रतिपादकस्वरूपविवक्षा तत्प्रतिपादितार्थतत्त्वविवक्षेति विवक्षाभेदेन । प्रामाण्यमेव पदद्वयेनोक्तमित्येतद्व्यनक्ति **जीवस्येति** । शङ्काग्रन्थत्वाज्जीवस्य निर्दुःख-ब्रह्मात्मतेत्याद्युक्तम् ॥ **सोऽर्थ इति** । ब्रह्मात्मभावरूपोऽर्थः ॥ **एतदेव हीति** । विषयतासम्बन्धेन

करणार्थयोरेव प्रामाण्यशरीरत्वादिति भावः । गृहीतमित्यस्य कर्मार्थिकनिष्ठान्तस्य तृतीयाकाङ्क्षायामाह **त इत्यव्ययं तृतीयार्थ इति** । एतेन 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति निषेधात् इति षष्ठी न युक्तेति निरस्तम् ॥ **तेनेत्यध्याहारो वेति** । स च प्राङ्मानपदोक्तसाक्षिपरामर्शितेन त्वदीयेन साक्षिणेति योजनेति भावेन तेनेत्यस्यार्थमाह **साक्षिणेति** ॥ **तन्मानमिति** भावप्रधानमित्युपेत्यार्थोक्तिः **श्रुतिप्रामाण्यमिति** । गृहीतमित्यस्यार्थः **निश्चितमिति** । यद्वा तेनेत्यस्य परेणेत्यर्थः ॥ **इष्यते तदिति चेदिति** । साक्षिप्रामाण्यमित्यनुषङ्गः । तन्मानं गृहीतमित्यस्यार्थः **तथा सतीति** । साक्षिप्रामाण्यस्याङ्गीकारे सतीत्यर्थः ।

यादु०— विवक्षाभेदेनेति । अत्र सर्वत्र श्रुतिशब्देन तज्जनितज्ञानमेवाभिप्रेतम् । तथा च विषयिविषययोः प्राधान्यविवक्षाभेदेनेत्यर्थः । लोके विषयिविषययोर्मध्येऽन्यतरप्राधान्यविवक्षया प्रमाण्योक्तिर्द्वेधाऽस्तीति वस्तुस्थितिप्रदर्शनायैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । एतदेव दर्शयति **जीवस्येत्यादिना** । जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताप्रतिपादकेत्युक्तिः परीत्येति ज्ञातव्यम् । ननु विशेषणविशेष्यभावभेदेन वाक्यार्थभेदाभाव इत्यत उक्तं **फलत इति** । विषयविषयितत्सम्बन्धानां प्रतिपादनं हि फलम् । तदुभयत्र सममेवेत्यर्थः । नन्वेवमुभयत्र विषयविषयितत्सम्बन्धानामेवोक्तिः प्राप्ता न प्रामाण्यस्य अतः कथं प्रामाण्यमेवोक्तमित्युक्तमित्यत आह **एतदेव हीति** । ज्ञानविषयतत्सम्बन्धघटितमेव हि प्रामाण्यशरीरमपीत्यर्थः । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारिज्ञानत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वादिति भावः । यद्यपि जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताज्ञानं न वस्तुतो यथावस्थितज्ञेयविषयीकारि । तथाऽपि परमते जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मतायाः सत्यत्वात् तदभिप्रेतं प्रामाण्यमेतदेवेत्यर्थः । अत एव ते मते इत्यध्याहारो वेति वक्ष्यति । ननु गृहीतशब्दस्य निष्ठान्तत्वात् तद्योगे 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् कथं ते गृहीतमिति प्रयोग इत्यत आह **त इत्यव्ययमिति** । त इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमभ्युपेत्यापि समाधत्ते **ते मत इतीति** । तथा च निष्ठान्तेन योगाभावान्नोक्तप्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । मूले गृहीतमित्यस्य स्वीकृतमित्यर्थो बोध्यः ॥ **दुःखानुभवविषय इति** । दुःखानुभवस्य विषयो दुःखरूपः तत्रेत्यर्थः । तथा च मूले दुःखस्यानुभवो यस्य विषयस्य स तथोक्त इति बहुव्रीहिरभिप्रेत इति भावः ।

वं०प०— एवं तर्हीति । परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनोपजीव्यस्यातथाभूतस्य बाधो यद्यभ्युपगम्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— तर्हीति । निश्चितप्रामाण्यस्योपजीवकस्याप्युपजीव्यबाधकत्व इत्यर्थः । नन्वत्र श्रुतिस्वरूपस्य तदर्थस्य च साक्षिणा निश्चितत्वमुच्यते न तु प्रामाण्यस्य । अत्र तत्प्रापकपदाभावात् । ततश्च अनेनोपजीवकश्रुतेः साक्षिणा निश्चितप्रामाण्यत्वासिद्धेर्न तदुपजीवनेनोक्तशङ्कावकाश इत्यतोऽत्र वाक्ये श्रुतिस्वरूपशब्देनार्थशब्देन च प्रामाण्यस्योक्तत्वाद्युक्तस्तत्प्रामाण्यस्य साक्षिणा निश्चितत्वलाभ इत्याशयवानाह

स्वरूपमिति । विवक्षाभेदेनेति । एका विषयिप्राधान्यविवक्षा अपरा विषयप्राधान्यविवक्षा चेत्येवं विवक्षाभेदेनेत्यर्थः । श्रुतेर्विषयित्वात्स्वरूपप्राधान्यविवक्षा आद्या । अर्थस्य विषयत्वात् तत्प्राधान्यविवक्षा द्वितीयेति द्रष्टव्यम् । ननु श्रुतिस्वरूपशब्दस्य श्रुतिस्वरूपमात्रार्थत्वादर्थशब्दस्याप्यर्थमात्रार्थत्वादुभयोरपि भिन्नार्थत्वेन कथं प्रामाण्यरूपैकार्थप्रत्यायकतोभयोः स्यादित्यतोऽत्र श्रुतिस्वरूपशब्दस्य विशिष्टश्रुतिस्वरूपपरत्वादर्थशब्दस्यापि विशिष्टार्थपरत्वादुभयोरप्येकार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तयोर्विशिष्टार्थत्वोपदर्शनपूर्वकमेकार्थमाह **जीवस्येति** । ननु विशेषणविशेष्यभेदेन विशिष्टार्थयोरपि भेदान्न तयोरेकार्थत्वं सम्भवतीत्यतो न स्वरूपेण तयोरेकार्थत्वमभिमतं किन्तु फलत एव तच्च विशेषणादिभेदेन विशिष्टार्थभेदेऽप्यविकलमेवेत्याशयेनोक्तं **फलत इति** । ननु चोक्तरूपयोर्विशिष्टार्थयोर्न प्रामाण्यरूपतेति कथं श्रुतिस्वरूपशब्दस्यार्थशब्दस्य च तत्प्रत्यायकत्वमित्यत उक्तरूपयोर्विशिष्टार्थयोः प्रामाण्यरूपत्वाभावेऽपि तदन्तर्भूतस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वस्य श्रुतिस्वरूपशब्दस्यार्थशब्दस्य च युक्तमेव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वरूपप्रामाण्यप्रत्यायकत्वमित्याशयवानाह **एतदेव हि प्रामाण्यमपीति** ।

ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्तां तृतीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति पुनः प्रतिषेधे 'अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरि'तिन्यायेन देवदत्तेन भुक्तमितिवत् त्वया गृहीतमिति तृतीयया भवितव्यं ते गृहीतमिति षष्ठी तु कथमित्यतः त इत्यस्य तृतीयार्थत्वेन षष्ठीत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **त इति तृतीयार्थ इति** । ननु च 'तेमयावेकवचनस्ये'ति षष्ठ्येकवचनान्तस्य युष्मच्छब्दस्य त इत्यादेशविधानेन त इत्यस्य षष्ठीत्वात् कथं तृतीयार्थतेत्यतो नायं षष्ठ्येकवचनान्तस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः तेशब्दः किन्तु तत्प्रतिरूपकमव्ययमेवेति युक्तं तृतीयार्थत्वमित्याशयेनोक्तं **अव्ययमिति** । तेशब्दप्रतिरूपकस्य त इत्यव्ययस्याप्रसिद्धत्वान्न तदाश्रयणं युक्तमित्यपरितोषात् षष्ठ्येकवचनान्ततामेव तस्याङ्गीकृत्य मतशब्देन सम्बन्धेन निष्ठान्तेन गृहीतशब्देनासम्बन्धेनोक्तप्रतिषेधाप्राप्तेर्युक्तैव त इति षष्ठीत्याशयेन मतशब्दमध्याहरति **ते मत इतीति** । न च मतशब्दस्यापि निष्ठान्तत्वेनोक्तनिषेधतादवस्थ्यान्न षष्ठीनिर्वाह इति वाच्यम् । रूढ्या सिद्धान्तार्थकमतशब्दस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया निष्ठान्तत्वाभावेन तद्योगाभावादुक्तनिषेधाप्रसङ्गात् । मत इत्यत्र 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति वर्तमाने क्तः । ततश्च 'क्तस्य च वर्तमान' इति वर्तमानार्थकक्तयोगे 'न लोके'ति प्रतिषेधबाधकत्वेन षष्ठीविधानात् देवदत्तस्येष्टमितिवत् तदुपपत्तेरित्यप्याहुः । इदं च समाधानद्वयं लोकेति निषेधस्य षष्ठीमात्रनिषेधकत्वं नित्यत्वं चाभ्युपगम्यैव कृतम् । कारकषष्ठीमात्रनिषेधकत्वमेव तस्य न शेषषष्ठीनिषेधकत्वमिति पक्षेऽनित्यत्वपक्षे च त इति यथास्थितषष्ठ्युपपत्तावुक्तप्रकारद्वयकल्पनया तदुपपादनक्लेशवैयर्थ्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्र पक्षे दुःखानुभव इति सप्तम्याः षष्ठ्यन्तत्वं भ्रम इत्यस्य भावप्रधानत्वं चाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात् प्रकारान्तरेण योजयति **तत्साक्षिलक्षणमित्यादि** ॥ **दुःखानुभवविषय इति** । दुःखानुभवस्य यो विषयो दुःखरूपः तत्रेत्यर्थः । अत एव दुःखादिविषयोऽपि स एवेत्युत्तरग्रन्थः । यद्वा दुःखानुभवरूपो विषयोंऽशः तत्रेत्यर्थः । दुःखानुभवो भ्रमः कुतोऽङ्गीक्रियत इति यावत् । अत एव श्रुतिप्रामाण्यग्रहणेऽपीत्युत्तरग्रन्थः ॥ **तत्रापीति** । दुःखादावपीत्यर्थः ॥ **प्रामाण्यमेव ग्राह्यमिति** । प्रामाण्यमेवाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

वा०र०— गौतममतैकेति शशधरटीकानुसारेणाह **मत इत्यत्रेति** । **क्लेशवैयर्थ्यादितीति** । यथा चैतत्तथा 'न भावोऽनुपलब्धेरि'त्येतदधिकरणादौ स्वयमेव प्रपञ्चितं प्रागिति भावः ।

वि०ठ०— **विवक्षाभेदेनेति** । श्रुतिस्वरूपस्य यथार्थज्ञानजनकत्वविवक्षया अर्थस्य तज्जन्यज्ञान-विषयत्वविवक्षयेत्येवं भेदेनेत्यर्थः । तदेव दर्शयति **जीवस्येत्यादिना** । जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताप्रतिपादके-त्युक्तिः पररीत्येति द्रष्टव्यम् । श्रुतिस्वरूपतदर्थयोः साक्षिगम्यत्वाभावादाह **विवक्षाभेदेनेति** । ननु श्रुतिस्वरूप-मर्थज्ञानजनकं अर्थस्तु श्रुतिजन्यज्ञानविषय इति भेदात् कथमत्र भेदाभाव इत्यत उक्तं **फलत इति** । तथापि प्रामाण्यमेवोक्तमिति प्रामाण्यस्य वाक्यार्थत्वेनोक्तिं कथं तस्य ज्ञानादिधर्मत्वादित्यत आह **एतदेव हीति** । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारिज्ञानत्वं हि प्रामाण्यं नाम । तत्र यथावस्थितार्थज्ञानजनकं तज्ज्ञानविषय इत्युक्ते फलतः तदुक्तरूपं प्रामाण्यमेव लब्धमिति भावः । जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मकताज्ञानस्य वस्तुतो यथावस्थित-ज्ञेयविषयीकारित्वाभावेऽपि परमतरीत्या एवमुक्तिरिति ज्ञेयम् । अत एव 'ते मत' इत्यध्याहारो वेति वक्ष्यति । तथा श्रुतिस्वरूपमर्थश्चेति श्रुतिजनितज्ञानप्रामाण्यमिति यावत् । मानेन परीक्षासहकृतसाक्षिणाऽवसीयत इति दुःखाद्यनुभवबाधकत्वं विमुक्तश्चेत्यादिश्रुतेरुपपत्स्यत इति मूलार्थः । ननु गृहीतमित्यस्य निष्ठान्तत्वान्निष्ठायोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति षष्ठीप्रतिषेधात् कथं ते गृहीतमिति षष्ठीप्रयोग इत्यत आह **त इत्यव्ययमिति** । अस्तु वा षष्ठी । तथा नोक्तषष्ठीप्रतिषेधः । मत इत्यध्याहृतेन सम्बन्धाङ्गीकारेण निष्ठान्तेन योगाभावादित्याशयेनाह **ते मत इतीति** । मास्तु विभक्तिविपरिणामः विषयसप्तमीत्वोपपत्तेरिति पक्षान्तरमाह **दुःखानुभवविषय इति** । दुःखानुभवस्य दुःखसाक्षात्कारस्य यो विषयो दुःखस्वरूपस्तत्रेत्यर्थः । तथा च मूले सप्तम्यर्थतया विषय इति ज्ञेयम् । ननु विमुक्तश्चेत्यादिश्रुतिप्रामाण्यनिश्चयात् तद्बोधो दुःखाद्यनुभवस्येति परेण चोदिते दुःखाद्यनुभवस्य भ्रमत्वाभावापादनमापादकरहितमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **चक्षुरादिरिति** । तस्य घटादौ प्रामाण्येऽपि शुक्तिरजतादावप्रामाण्यदर्शनादिति भावः ।

॥ इति 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे अनुभवबाधकत्वशङ्का, तच्छङ्कानिरसनञ्च,
[तथात्वे (परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेन अतथाभूतोपजीव्यस्य बाधे अङ्गीक्रियमाणे),
श्रुतिप्रामाण्यस्य परीक्षासहकृतसाक्षिनिश्चिततया बाधकशङ्का, परीक्षासहकृतसाक्षिणः
प्रामाण्येऽङ्गीकृते 'दुःखानुभवस्य भ्रमत्वानुपपत्त्य'ापादनेन तच्छङ्कानिरासश्च साभिप्रायः] ॥

* * *

॥ अथ 'एकत्र प्रामाण्ये विषयान्तरेऽपि प्रामाण्यम्, तत्राप्रामाण्ये चान्यत्राप्यप्रामाण्यम्'
इतिनियमायोगशङ्का, कारणविशेषात्तन्नियमव्यवस्थोपपादनञ्च ॥

९१ **सु०—** 'नन्वेकत्र प्रामाण्ये विषयान्तरेऽपि प्रामाण्येन भाव्यं, तत्राप्रामाण्ये चान्यत्रापि अप्रामाण्येन भवितव्यमिति कुत एतत्, मा हि भूदेकस्य नियम' इत्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेव तत् ।

भवेदेवैकस्यापि क्वचित्प्रामाण्ये परत्राप्रामाण्यम्, कारणविशेषात् । स चोत्पत्तौ दोषो ज्ञप्तौ बाधः । दोषोऽपि बाधोन्नेय एव, यथोक्तं 'बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथा' इति, ततो बाध एव विशेषः । न च दुःखादिविषयस्य साक्ष्यनुभवस्य बाधरूपो विशेषोऽस्ति येनासौ श्रुतिप्रामाण्ये प्रमाणभूतोऽपि दुःखादौ भ्रमः स्यात् ॥ यत् यस्मादेवं, तत् तस्मात्, श्रुतिप्रामाण्यमिव, तत् आत्मनो दुःखित्वादिकमपि अबाधितमेव सत्यमेवाङ्गीकार्यमिति । यद्वा यदि अस्मादेवं (तत्) तस्मात् 'किं दुःखानुभवे भ्रम' इति पूर्वे(णैव)ण सम्बन्धः ।

परि०— कुत एतदिति । कुतो नियामकादेतत्कल्प्यत इत्यर्थः । न केवलं नियामकाभावः । अतिप्रसङ्गश्चैवं सति प्राप्नोतीति भावेन विपर्ययपर्यवसानमुखेन अतिप्रसङ्गमाह **मा हि भूदिति** । एकस्य चक्षुषः श्रोत्रादेर्वा क्वचित्प्रामाण्ये शुक्तिरूप्याद्यंशेऽपि प्रामाण्यं तत्र अप्रामाण्यं चेत् सत्यरजतांशेऽप्यप्रामाण्यमित्येष नियमो मा हि भूदित्येतदर्थं नैवं कल्प्यम् । अन्यथा तस्यैवं स्यात् । तथा च प्रमाभ्रमव्यवस्थाऽभावः स्यादिति भावः । **यथोक्तमिति** । विष्णुतत्त्वनिर्णय इति योज्यम् ।

शे०चं०— मा हि भूदिति । न भवति हीत्यर्थः । अन्यथा चक्षुरादेरपि रूपादौ प्रामाण्ये रसादावपि प्रामाण्यं तत्राप्रामाण्यं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः । **भवेदेवेति** । चक्षुरादेः क्वचित्प्रामाण्येऽप्यन्यत्राप्रामाण्यं भवेदेवेत्यर्थः ॥ **दोषोऽपीति** । यद्यपि स्वरूपासिद्ध्यादयोऽनुमानादिदोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धाः तथाऽपि इन्द्रियदोषमपेक्ष्य अयं नियम इत्यवधेयम् । इन्द्रियदोषस्य बाधैकोन्नेयत्वे किं मानमित्यतः तत्र ब्रह्मतर्कवाक्यमुदाहरति **यथोक्तमिति** । यथा च नान्यथा ज्ञेयाः तथोपपादनप्रकारः तत्त्वनिर्णयटीकानुसारेणानुसन्धेयः । तर्हि चक्षुरादेः क्वचित्प्रामाण्येऽप्यन्यत्राप्रामाण्यवत् श्रुतिप्रामाण्ये प्रमाणभूतस्यापि साक्षिणो दुःखादिविषयेऽप्रमाणत्वमस्त्वित्यत आह **न चेति** । एवं तर्हीत्युत्थापिताकाङ्क्षायाः किं दुःखानुभवे भ्रम इति पूर्वानुवृत्त्यैव परिपूर्तिसम्भवादबाधितमेवेत्यस्य न तत्पूरकत्वेन योजना युक्तेत्यरुचिं मनसि निधाय पूर्वग्रन्थैकवाक्यतया योजयति **यद्वेति** ।

वा०र०— माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकतयात्र लडर्थेऽयं लुङित्याशयेन व्याचष्टे **न भवति हीत्यर्थ इति । अन्यथा चक्षुरादेरपि रूपादाविति** । एकत्र प्रमाणस्यापरत्रापि प्रामाण्याङ्गीकारे रूपादिविषयकप्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्य रूपादिविषये चक्षुरादौ सत्त्ववद्रसादावपि तद्विषयकज्ञानजनकत्वलक्षणं प्रामाण्यमापद्येत । रसादावप्रामाण्ये च तद्विषयकप्रमाजनकत्वाभाव इति यावत् । रूपादावप्युक्तरूपमप्रामाण्यमापद्येते-

त्यतिप्रसङ्ग उपपादनीयः । प्रामाण्याप्रामाण्यशब्दयोरुक्तार्थकयोरग्रहणे रसादिगोचरत्वशून्यस्य तद्विषयकभ्रम-जनकत्वरूपाप्रामाण्यापादनायोग इत्यादिशङ्कावकाशोऽपि उक्तार्थकयोस्तयोरग्रहणे बाधकाभावात् । वस्तुतोऽत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सत्यरजतादिग्रहणम् । रसादिपदेन मिथ्यारजतादि गृह्यते । एवं च प्रमाजनकत्वा-प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ग्रहणं यथास्थितमेवेति न दोषः । अत एवोत्तरमूले अप्रमाजनकत्वरूपाप्रामा-ण्योत्पत्त्युपपादनाय दोषादिकीर्तनमिति ध्येयम् । दोषस्यापि बाधसमकक्षतया निषेधे कार्ये बाधमात्रनिषेधायोग इत्यतो दोषस्यापि बाधोन्नेयतया तदभावोक्त्यैव दोषाभावोऽपि सिद्ध इत्याशयेनाह **दोषश्च बाधोन्नेय इति** मूलम् । विशेषपदेन चैतदुक्तमित्याह **ततो बाध एवेति** । श्रुतिप्रामाण्य इति विषयसप्तमी । तथापि तु चिदानन्द-पूर्वा इत्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यावसरे तात्पर्यलिङ्गानि तत्र तत्रान्यथा नीतानीति मूले उक्तम् । तद्व्याख्यावसरे उपपादयिष्यत इति तन्न्यायेनोपक्रमाद्यास्तु तत्र तत्राभासीकृता एवेति मूलं व्याख्येयमिति भावेनात्र टीकाकृता न तद्व्याख्यातमिति न दोष इति ज्ञातव्यम् ।

स०ना०— न च बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेव तदिति मूलसुधायां ननु बाधविशेषाभावेऽपि दोषजन्यत्वेनैवाप्रामाण्यं स्यात् दोषस्यैवाप्रामाण्यकारणत्वात् । बाधस्तु पश्चाद्भाविना प्रामाण्यकारणम् । ततश्च दोषाभाव एव वक्तव्यो न बाधाभाव इत्यत आह **स चोत्पत्तावित्यादिना** । सत्यमप्रामाण्योत्पत्तौ दोषः कारणं ज्ञप्तौ तु बाधः कारणम् । तथापि दोषस्तु बाधेनैव निश्चेयो नान्यथा । ततश्च बाधाभावे निरूपिते साधकाभावात् दोषाभाव एव सिद्ध्यतीति भावेन बाधाभाव एवोक्त इति भावः ।

वि०ठ०— स्यादेवैकत्र प्रामाण्यादौ विषयान्तरेऽपि प्रामाण्यादिकमित्युत्सर्गतः । यत्र दोषादिकारण-विशेषप्राप्तिस्तत्राप्रामाण्यादिकम् । न च प्रकृते दोषोऽस्ति । अतो दुःखादिविषयेऽनुभवप्रामाण्यापादनं युक्तमित्याशयेन मूलार्थमाह **भवेदेवेत्यादिना** । यद्यपि दुःखादिग्राहकसाक्षिणो नियतप्रामाण्यमेव तथापि तदुप-पादनायैवेयमुक्तिरिति । वक्ष्यति चैतदुत्तरत्र दुःखादावपि सजातीयसंवादेति । नीचताद्यर्थक्रियाकारित्वरूपानुमान-लक्षणजातीयेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ श्रुतेरनुभवबाधोक्त्ययोगशङ्का तच्छङ्कानिरसनश्च ॥

९२ सु०— नन्वेतत् श्रुतिप्रामाण्यं दुःखादिकं च साक्षिगृहीतमेव, न चोभयत्र प्रामाण्यं साक्षिणो युक्तम्, परस्परविरोधात्; तत एकत्राप्रामाण्यावश्यम्भावे दुःखादावेव तदिति ग्राह्यम्, श्रुतिप्रामाण्यस्यापौरुषेयत्वादिपरीक्षासहकृतेन गृहीतत्वात्; अतो मिथ्यैव दुःखि-त्वादिकमिति चेन्न; दुःखादावपि सजातीयविजातीयसंवादरूपपरीक्षासद्भावात् । एवं तर्हि

सन्देहान्न दुःखादिसत्यतानिश्चयो भवतां युक्त इति न श्रुतेरनुभवबाधो वक्तुं शक्यत इत्यत आह **अबाधितमेवेति** ।

तद् दुःखं सत्यमेवेत्यवधारयतोऽयमभिसन्धिः । सत्यम् । श्रुतिप्रामाण्यं दुःखादिकं च साक्षिगृहीतमेव, न चैकत्रापि बाधकमस्ति इत्युभयत्रापि प्रमाणं साक्षी । न च विरोधः, अद्वैतसत्तामन्तरेणापि श्रुतिप्रामाण्यसत्तायाः सम्भवात्; न ह्यपौरुषेयत्वादियुक्तयो विषयविशेषनियतप्रामाण्यनिश्चये (साक्षिणः) साचिव्यमाचरन्ति, किन्तु प्रामाण्यमात्र-निश्चये । उपक्रमाद्यास्तु तत्र तत्राभासीकृता एव । न च दुःखसत्तामन्तरेण तत्र प्रामाण्यस्य सम्भवोऽस्ति; न च दुःखसत्तया श्रुतिप्रामाण्यमात्रस्य विरोधोऽस्ति, विषयान्तरेऽपि तस्य सम्भवात् । अतः सत्यमेव दुःखादिकमिति ।

परि०— अद्वैतपरोपक्रमादयस्तु श्रुतेरद्वैतविषयप्रामाण्यनिश्चये साक्षिणः साचिव्यमाचर-न्त्वित्यत आह **उपक्रमाद्यास्त्विति** ॥ **तत्र तत्रेति** । तत्त्वनिर्णयबृहद्भाष्यादावित्यर्थः ॥ **विषया-न्तरेऽपीति** । जीवस्य निर्दुःखब्रह्मतारूपविषयापेक्षया ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वरूपब्रह्मसादृश्यरूपार्था-न्तरेऽपीत्यर्थः ॥ ***धर्मिग्राहकतया प्राबल्येनाद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षबाध्यत्वोक्तिः ॥***

गु०दी०— **सजातीयविजातीयरूपपरीक्षासद्भावात्** इत्यत्र सजातीयं दुःखान्तरानुभवः । विजातीयं मुखमालिन्यादिकमित्यर्थः । तस्य क्वचिदयथार्थत्वेनाविश्वसनीयत्वापत्त्या न निर्णयः स्यादित्युपलक्षणम् । विशेषदर्शनस्यापि साक्षिणैव निर्णेयत्वात् । तस्य च क्वचिदयाथार्थ्ये विशेषदर्शनमकिञ्चित्करमित्यपि ज्ञेयम् ।

यादु०— **विषयान्तरेऽपीति** । तद्गुणसारत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणे सादृश्यादिरूपे अर्थान्तरेऽपि अद्वैत-श्रुतिप्रामाण्यसम्भवादित्यर्थः ।

वं०प०— नन्वेवमेव दुःखादिसत्तामन्तरेणानुभवस्याप्यर्थान्तरे प्रामाण्यमस्त्वित्यत आह **न च दुःख-सत्तामिति** । एवं च तद्विरोधो नास्तीत्याह **न चेति** ।

शे०चं०— तर्ह्यबाधितमेवेति कारिकाखण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य शङ्कान्तरपरिहारकत्वात् तस्य न तदपी-त्यभिप्रेत्य तन्निवर्त्याशङ्कामुत्थापयति **नन्वेतदित्यादिना** । ननूक्तशङ्कोपमर्दकस्यात्र ग्रन्थेऽप्रतिभासान्नानेन ग्रन्थेन तत्परिहार इत्यत आह **तद्दुःखादिकं सत्यमेवेत्यवधारयतोऽयमभिसन्धिरिति** ॥ **विषयान्तरेऽपीति** ॥ 'तद्गुणसारत्वादि'त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणसादृश्यादिरूपविषयान्तरेऽपीत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमिति सम्बन्धः ।

विट्ठ०— ननूपक्रमादिलिङ्गानां विषयविशेष एव प्रामाण्यनिश्चये साक्षिणः सहकारित्वाङ्गीकारात् तद्बलादद्वैत एव श्रुतिप्रामाण्यं साक्षी गृह्णातीत्यत आह **उपक्रमाद्यास्त्विति** । तत्राद्वैतविषये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानोपक्रमाद्याः प्रथमाध्याये तत्त्वनिर्णयादौ चाभासीकृता इत्यर्थः । ननु कथं विरोधो नास्ति । दुःखादिसत्तायाः अद्वैते श्रुतिप्रामाण्यस्य च विरोधस्य सत्त्वादित्यतोऽनेन विरोधेनाद्वैते श्रुतिप्रामाण्याभावेऽपि अविरुद्धे 'तद्गुणसारत्वादि'त्यत्र 'सादृश्याच्च प्रधानत्वात् स्वातन्त्र्यादपि चाभिधामि'ति वक्ष्यमाणसादृश्यादिरूप-विषयान्तरे प्रामाण्यस्य सम्भवादित्याह **विषयान्तरेऽपीति** ।

॥ इति श्रुतेरनुभवबाधोक्त्ययोगशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ इति 'दुःखानुभवस्य मिथ्यानुभव'त्वे बाधरूपकारणशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगे 'क्वचिदपि बाधादर्शन'स्य कारणत्वम् ॥

* * *

७४-७९॥ अथ 'अनुभवस्य अभेदश्रुतिं प्रति बाधकत्वोक्तेः' विवरणम् ॥

७४॥ तत्र न केवलं धर्मिग्राहकतयाऽनुभवस्य श्रुत्यपेक्षया प्राबल्यं किन्तु श्रुतिस्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेनापि ॥

९३ **सु०—** श्रुतिरनुभवस्य बाधिका न भवति, किन्तु धर्मिग्राहकतया प्रबलेनानुभवेनैव बाध्यत इत्युक्तम् । न केवलं धर्मिग्राहकतयाऽनुभव(स्य)प्राबल्यम्, किन्नाम श्रुति-स्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेनापीत्याशयवानाह **श्रुतीति** । **अर्थ इति** अर्थवत्त्वं, प्रामाण्यमिति यावत् । स्वरूपतः प्रामाण्यतश्चावसिता हि श्रुतिरभिप्रेतसिद्धये प्रयोक्तव्या नान्यथा ।

श्रुतिस्वरूपं तत्प्रामाण्यं च मानेनैव साक्षिलक्षणेनावसीयते नान्येन ॥ यद्यपि श्रुतिस्वरूपं श्रोत्रवेद्यं तथाऽपि श्रोत्रजनिततद्वृत्तिप्रामाण्यं यावन्न साक्षिणा गृह्यते तावन्न तत् सिद्ध्यतीत्यतः श्रुतिस्वरूपावसायोऽपि साक्षिण्येवायतते ।

यद्वा श्रुतिशब्दे(नै)न तज्जनितं ज्ञानमुच्यते । तत्र पृच्छामः । तस्य साक्षिणः प्रामाण्यं भवताऽप्यभ्युपगतं न वेति । नेति पक्षे श्रुतिस्वरूपाद्यसिद्धेर्न तद्विरोधेन दुःखा-द्यनुभवस्य भ्रमत्वं वक्तुं युक्तम् । आद्यं दूषयति **तच्चेदिति** । **तत्** साक्षि(स्व)रूपं प्रमाणं त्वया **गृहीतं चेत्** तदा दुःखानुभवस्य भ्रमत्वं **किं** (कथं) न कथञ्चित् । श्रुतिविरोधेन खलु तदुच्यते, सा तु स्वरूपप्रामाण्यग्राहकतयोपजीव्येनानुभवेन बाधिता कथं तद्बाधनाय प्रभवतीति ।

'स्यादेतत् । श्रुतिस्वरूपप्रामाण्ययोः साक्षिणः प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, दुःखादौ तु विषयान्तरे श्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमाश्रीयते, तत्कथमुक्तदोष' इत्यत आह न चेति । बाधस्य बाधकत्वेन अभिमतायाः श्रुतेः विशेषो बाध्यतयाऽभिमतात्साक्षिणोऽतिशयो नास्ति । अस्ति चोक्तवक्ष्यमाणरीत्या साक्षिण एव विशेष इति । शिष्टं स्पष्टम् ।

परि०— श्रुतिस्वरूपमित्यादिकं प्रकारान्तरेण योजयितुमाह **न केवलमित्यादिना** ।। **साक्षिण्येवायतत इति** साक्ष्यधीनो वर्तत इत्यर्थः ।। **ज्ञानमुच्यत इति** । श्रुतिजन्यज्ञानस्वरूपमित्युक्तौ न काप्यनुपपत्तिः । तस्य साक्षिवेद्यत्वादिति भावः ।

यादु०— प्रामाण्योक्तेरेकेनैव पदेन सम्भवात् तदर्थं पदद्वयं व्यर्थमित्यस्वरसान्मूलं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमाह **न केवलमित्यादि** । **तद्वृत्तीति** । श्रुतिस्वरूपविषयकज्ञानेत्यर्थः । **तत्** याथार्थ्यरूपं श्रुतिप्रामाण्यम् । अत्र (प्रथम)द्वितीयकल्पदूषणस्य बहिरेव वक्तव्यत्वेनारुच्या तदेव मूलं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमाह **किञ्चेत्यादि** ।

वं०प०— **श्रुतीति** । अद्वैतश्रुतीत्यर्थः ।। **तद्वृत्तीति** । श्रुतिविषयकवृत्तिज्ञानेत्यर्थः । **शिष्टम्** अबाधितमेव तदित्यस्य व्याख्यानमित्यर्थः ।

शे०चं०— शङ्कापरिहारत्वज्ञापकाभावात् परत्वेन पूर्वोत्तरग्रन्थव्याख्यानं क्लिष्टमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तग्रन्थतयैव पूर्वग्रन्थसङ्गततया वाक्यद्वयं योजयितुं पूर्वग्रन्थार्थमनुवदति **श्रुतिरिति** ।। **उक्तमिति** । उपजीव्यविरुद्धं त्वित्यादिनेति शेषः । ननु श्रुतिस्वरूपप्रामाण्यनिश्चयेनापि किं प्रयोजनं येन तन्निश्चायकतयाऽनुभवस्य प्राबल्यं स्यादित्यतः तत्प्रयोजनकथनेन तस्यावश्यकतां प्रथममुपपादयति **स्वरूपत इति** ।। **शिष्टमिति** । 'अबाधितमेव तदि'त्येतत्पूर्वोक्तरीत्या व्याख्यातव्यमित्यर्थः ।

वा०र०— मूले **श्रोत्रजनिततद्वृत्तीति** । श्रोत्रवेद्यमिति प्रकृतं वेदनं तदिति परामृश्यते । ततश्च श्रोत्रजनितं यत्तद्वेदनं तद्वृत्ति यत्प्रामाण्यमिति योजनास्वीकारान्न कश्चिद्दोषः ।

विठ्ठ०— 'श्रुतिस्वरूपमर्थश्चे'त्यादि सार्धश्लोकं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **न केवलमित्यादिना** । **तत्तद्वृत्तिप्रामाण्यमिति** । तत्तच्छ्रुतिविषयकं श्रोत्रजनितज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । न तदित्यत्र तदित्यस्य श्रुतिस्वरूपमित्यर्थः । नन्वस्तु श्रुतिस्वरूपादेः साक्षिग्राह्यत्वं तथापि साक्षिणः प्राबल्यं दुःखानुभवस्य भ्रमत्वाभावश्च कुत इत्यतस्तदुपपादयितुमाह **तत्र पृच्छाम इत्यादिना** । **उक्तवक्ष्यमाणरीत्येति** । अद्वैतसत्तामन्तरेण श्रुतिप्रामाण्यसत्तायाः सम्भवात् । न च दुःखादिसत्तामन्तरेण तत्र प्रामाण्यसम्भवोऽस्तीत्युक्तरीत्या 'साक्षी निर्दोष एवैक' इति वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । **शिष्टमिति** । बाधकभावाभावादिरूपमित्यर्थः ।

।। इति न केवलं धर्मिग्राहकतयाऽनुभवस्य श्रुत्यपेक्षया प्राबल्यं किन्तु श्रुतिस्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेनापि ।।

॥ अथ 'अहं दुःखी' इत्यादिसाक्षिणो भ्रमत्वे पक्षद्वयं विकल्प्य तन्निराकरणम् ॥

९४ **सु०—** किञ्च 'अहं दुःखी'त्यादिसाक्षिणो भ्रमत्वं वदन् प्रष्टव्यः, 'किं सर्वत्रापि साक्षिणो भ्रमत्वमङ्गीक्रियते उत क्वचित्प्रामाण्यमपि ।

आद्ये दोषमाह **श्रुतिस्वरूपमिति । मानेन** साक्षिणैव । तथा च तस्य भ्रान्तित्वे तन्न सिद्ध्येदिति भावः । परमार्थतो मा सैत्सीदिति च न वाच्यम्, तत्त्वावेदकत्वस्याङ्गीकृतत्वात् ।

अथ श्रुतिस्वरूपादिविषये तन्मानत्वं स्वीक्रियत इति द्वितीयमनूद्योत्तरमाह **तच्चेदिति** । एकत्र प्रामाण्ये परत्रापि प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यमित्येतत् कुत इत्यतोऽविशेषादित्याह **न चेति** । पूर्ववत् व्याख्यानम् ।

परि०— तदेव प्रकारान्तरेण योजयति **किञ्चाहमिति** ॥ **पूर्ववद्व्याख्यानमिति** । श्रुति-(स्मृति)स्वरूप इव दुःखादिविषये बाधरूपविशेषो नास्ति । यत् यस्मात् तद् दुःखादिकमबाधितं सत्यं तस्मादिति व्याख्येयमित्यर्थः ।

शे०चं०— अत्रापि पक्षे नेति पक्षदूषणं बहिरेव वक्तव्यं भवतीत्यपरितोषात् प्रकारेणापि व्याख्यातुं विकल्पयति **किञ्चेति** ॥ **पूर्ववद्व्याख्यानमिति** । शङ्कासमाधानतयैतद्ग्रन्थयोजनायामिवास्यामपि योजनायां न चेत्यादिवाक्यव्याख्यानं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

विठ्ठ०— पुनः प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमाह **किञ्चेत्यादिना** ।

॥ इति 'अहं दुःखी' इत्यादिसाक्षिणो भ्रमत्वे पक्षद्वयं विकल्प्य तन्निराकरणम् ॥

॥ इति 'अनुभवस्य अभेदश्रुतिं प्रति बाधकत्वोक्तेः' विवरणम् ॥

॥ इति दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगकारणोक्तौ तावत् साक्षिणः प्रमाणान्तरसाधारणतामुपेत्य बाधकाभावेन दुःखानुभवस्य भ्रमत्वानुपपत्तिकथनम् ॥

॥ इति दुःखानुभवस्य सर्वथा मिथ्यानुभवत्वायोगः सकारणः ॥

॥ इति जीवग्राहकप्रत्यक्षस्य ईश्वरभेदकधर्मिणि जीवे प्रामाण्यसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ साक्षिणो यथार्थत्वनियमाच्च साक्ष्यनुभूतदुःखादिविषये भ्रमत्वशङ्काया अनुपपद्यता ॥

॥ तत्र 'साक्षिणो यथार्थत्व'नियमस्य 'विपक्षे बाधक'प्रदर्शनेन समर्थनम् ॥

९५ **सु०—** एवं साक्षिणः प्रमाणान्तरसाधारणरूपता(त्व)मुपेत्य बाधकाभावेन 'अहं दुःखी'त्यादेर्भ्रमत्वं नोपपद्यत इत्युक्तम् । इदानीं 'साक्षिणो यथार्थत्वनियमाच्च न दुःखादि-विषये भ्रमत्वशङ्कोपपद्यते, किं बाधकगवेषणादिने'त्याशयवान् साक्षिणो यथार्थत्वनियमं विपक्षे बाधकेन समर्थयते **बाध इति** ।

अनु०— बाधो यद्यनुभूतेऽर्थे कथं निर्णय ईयते ।

अनुभूते साक्षिप्रतीतेऽर्थे **यदि बाधः** प्रवर्तेत, साक्षी यदि कुत्रचिदयथार्थः स्यादिति यावत् । अयथार्थत्वस्य बाधोन्नेयत्वादेवमुक्तम् । तदा **कथं** 'स्तम्भोऽयं', 'कुम्भोऽयमि'ति पदार्थानां **निर्णय ईयते** उपेयते ।

एतदेव प्रपञ्चयति **कोऽपीति** ।

कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते भ्रमवादिना ।

भ्रमवादिना साक्षिणः क्वचिद्भ्रमत्वं वदता । (यदि) साक्षी क्वचिदयथार्थः स्यात् तदा पदार्थनिर्णयो न स्यादित्यर्थः । यथाऽऽहुरन्येऽपि 'ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किन्निबन्धन' इति ।

परि०— अन्येऽपीति । प्राभाकरा इत्यर्थः । विश्वासो नामार्थतथात्वाश्वासो मनोवृत्ति-विशेषः । 'अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपी'ति पूर्वार्धं ध्येयम् ।

यादु०— अन्ये प्राभाकराः । **विश्वासो** निश्शङ्कप्रवृत्तिहेतुरर्थतथात्वाश्वासः । इदमित्थमेवेत्यर्थसत्ता-निश्चय इति यावत् । यद्यप्यर्थतथात्वाश्वासाय प्राभाकरैर्ज्ञानस्यायाथार्थ्यं क्वापि न स्वीकृतम् । अस्माभिस्तु ज्ञानप्रामाण्यग्राहिणः साक्षिण एवेति वैषम्यं तथाऽप्यर्थतथात्वाश्वासाभावरूपमापाद्यं तेषामस्माकं च सममेवेति तदंशे सम्मतिरियमिति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— साक्षिसिद्धस्य बाध्यताया एवापादकत्वमिति प्रतीतिनिरासायाह **साक्षीति** । तर्हि साक्षी यद्ययथार्थः स्यादित्येव वक्तव्यम् । किं साक्षिगृहीतस्य बाध्यत्वकथनेनेत्यतोऽयथार्थत्वस्य बाधोन्नेयत्वात् तदुन्नायकतया बाध्यत्वकथनमित्याह **अयथार्थत्वस्येति** । ज्ञानस्य क्वचिदयथार्थत्वे पदार्थनिर्णयो न स्यादित्येतत् प्राभाकरसम्मतं चेत्याह **यथाऽऽहुरिति** । तद्वाक्यं पठति **ज्ञानस्येति** । अयमर्थः । प्रदर्शिताकारव्यभिचारे प्रत्ययस्य सर्वत्र ज्ञाने व्यभिचारशङ्का दुर्वारा स्यात् । तथा च न बाह्यार्थनिन्हवो निराकर्तुं शक्यः । तथाहि । ज्ञानमेव खलु सर्वत्र वस्तुव्यवस्थापकं नान्यत् । तच्चेत्क्वचिद्व्यभिचरति तदा सर्वत्र शङ्कितव्यभिचारमेव । न च तच्छङ्कापङ्कसङ्क्षालनक्षमं किञ्चिदन्यद्विज्ञानात् । तच्च सकलमपि शङ्काकलङ्कसङ्कोचितप्रभावं न प्रभवति । ततश्च कुतो बाह्यार्थप्रत्याशा । न च यथा पटादेः पार्थिवस्य वह्निव्यभिचारेऽपि न धूमस्यापि तद्व्यभिचारः शङ्क्यते। एवमेकज्ञानस्यार्थव्यभिचारेऽपि न सर्वत्र व्यभिचारशङ्केति वाच्यम् । वैषम्यात् । अस्ति हि तत्र पार्थिवत्वाविशेषेऽप्यव्यभिचारनिश्चयोपायो धूमत्वादिरवान्तरो विशेषः तेन तत्रोपपद्यते आश्वासः । प्रकृते तु न ज्ञानत्वावान्तरविशेषमनाश्वासनिरसनदक्षमीक्षामहे । न च बाधकभावाभावरूपविशेषाद्व्यवस्थेति वाच्यम् । बाधकस्यापि ज्ञानत्वेन शङ्कास्पदत्वात् । संवादभावाभावाभ्यां विशेष इत्यपि न । संवादकस्यापि ज्ञानत्वेन शङ्कास्पदत्वात् । तत्रापि संवादकान्तरान्वेषणेऽनवस्था कुतो न भवेत् । नापि ज्ञानजन्यव्यवहारविसंवादाविसंवादकृतो विशेषः । तद्विशेषग्राहिण्यप्याश्वासकारणाभावादिति । यद्यप्यर्थतथात्वाश्वासप्रयोजकतया ज्ञानयाथार्थ्यमभ्युपगम्य तदयाथार्थ्यं परैर्निराकृतमस्माभिस्तु ज्ञानप्रामाण्यग्राहकस्य साक्षिण एव याथार्थ्यमभ्युपगम्य तदयाथार्थ्यं निराकृतमिति वैषम्यं, तथाऽप्यर्थग्राहित्वतज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहित्वरूपावान्तरविशेषमविवक्ष्य ज्ञानायाथार्थ्येऽर्थतथात्वाश्वासाभावरूपमापाद्यं तेषामस्माकं सम्मतमेवेति भावेनेयं सम्मतिरुक्तेति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— **बाध्यत्वकथनेनेति** । बाधेऽनुभूतेऽर्थे इत्युक्तेत्यर्थः । **तद्वाक्यमिति** । शालिकानाथकृतनयवीथीस्थं प्राभाकरवाक्यमित्यर्थः । अख्यातिमतानुवादरूपजिज्ञासाधिकरणीय किञ्च प्रदर्शिताकारेत्यादि मूलानुसारेणार्थमाह **अयमर्थः प्रदर्शिताकारेत्यादिना आश्वासकारणाभावादीत्यन्तेन** । इत्ययमर्थ इति पूर्वेणान्वयः । **तथा च न बाह्यार्थेति** । साधकान्तराभावाद् ज्ञानस्यापि साधकत्वाभावे बाह्यार्थस्य ज्ञानातिरेकेण सत्त्वं नास्तीति वदतां विज्ञानवादिनां मतं निराकर्तुं न शक्यं स्यादित्यर्थः । तत्रत्यटीकानुसारेण अधिकमपि व्याख्यानं ज्ञेयम् । **तच्छङ्कापङ्केति** । तत्र ज्ञाने यः शङ्कापङ्क इति योजना । **न प्रभवतीति** । शङ्कापङ्कसङ्क्षालनक्षमं न भवतीत्यर्थः । वैषम्यमेवोपपादयति **अस्ति हीति** । कुत ईक्षणाभाव इत्यतः सम्भावितपक्षान्निराकरोति **न च बाधकेत्यादिना** । स्वोक्तार्थे सम्मतित्वानुपपत्तिं परिहरति **यद्यप्यर्थतथात्वेत्यादिना** । टीकायामविवक्षित्वेति पाठः । अविवक्ष्येति तु लेखकागतः ।

वि०ठ०— तर्हि साक्षी यदि क्वचिद् यथार्थः स्यादित्येव वक्तव्यम् । साक्षिप्रतीतेऽर्थे बाध इति प्रकारान्तरेणोक्तिः कुत इत्यत आह **अयथार्थत्वस्येति** । अर्थनिश्चायकस्य ज्ञानस्य क्वचिदयथार्थे सर्वत्राप्यनाश्वासेन कुत्राप्यर्थे निर्णयो न सम्भवतीत्येतत्प्राभाकरा अप्यङ्गीकुर्वन्तीत्याशयेन तद्वाक्यं पठति **यथाहु-**

रिति । यद्यपि ज्ञानमात्रस्याभ्रमत्वं ते वयं त्वर्थनिर्णायिकस्य साक्षिण एव तथाप्यव्यभिचरितप्रामाण्यं किञ्चि- ज्ज्ञानमङ्गीकार्यमित्यंशे सम्मतितया उदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ।

* * *

।। अथ 'साक्षिणो याथार्थ्य'नियमस्य वस्तुतथात्वविश्वासरूपोपयोगः, अभावे च तद्विपर्ययरूपापनेष्यत्वम् ।।

९६ **सु०—** ननु च निर्णयो निश्चय इति चावधारणात्मकं ज्ञानमुच्यते, तच्च स्तम्भ- कुम्भादिष्वर्थेषु तत्तत्कारणसामग्रीवशादेवोत्पद्यते । निर्णायकाभावसहकृतसमानधर्मदर्शना- दिना ह्यनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयपदवेदनीयं जन्यते, तद्विलक्षणया च सामग्र्या अवधारणज्ञानम् । तत्र कः साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्योपयोगः, किञ्च तदभावेनापनेष्यते । उच्यते । न 'स्तम्भोऽयमि'त्येकाकारप्रतिनियतं ज्ञानं इह (हि) निर्णयादिशब्दैरभिधीयते, अपि तर्हि तदनन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वासः । तथा हि; वक्तारो भवन्ति, स्तम्भ इति (च) प्रतीयते, भवति चायं स्तम्भ इति वा, वस्तुतत्त्वं तु न विद्म इति वेति । तत्कस्य हेतोः । एकाकारप्रतिनियतेष्वपि ज्ञानेषु केषाञ्चिद्भ्रमत्वस्य केषाञ्चिदभ्रमत्वस्य बहुलमुप- लब्धत्वेनेदानीं जायमानेऽप्ये(ष्वे)काकारनियते ज्ञाने वस्तुतथात्वविश्वासायोगात् । भवतु वस्तुतथात्वाश्वासो वस्तुदर्शनपृष्ठभावी निर्णयः, सोऽपि तस्य दर्शनस्य भ्रमत्वाभ्रमत्व- निर्णयमेवापेक्षते 'यदि ज्ञानं भ्रमः स्यात् तदा वस्त्वतथाभूतमित्यवसीयते, यदि त्वभ्रमः तदा तथाभूतमि'ति । एवञ्च किं साक्षिणो याथार्थ्यनियमेनोपनीयते, किञ्च तस्य भ्रमत्वे- नापनीयत इत्यत आह **भ्रमत्वमिति** ।

अनु०— भ्रमत्वमभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगम् ।
एकस्य भ्रमता तत्र परस्याभ्रमता कुतः ।।

सत्यं प्रत्ययानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयायत्तो वस्तुनिर्णय इति । सैव **तत्र** प्रत्ययेषु **एकस्य** स्तम्भादौ पुरुषादिप्रत्ययस्य **भ्रमता** (अ)**परस्य** स्तम्भादिप्रत्ययस्य **अभ्रमता** च **कुतो** निर्णेतव्या न कुतोऽपि । कुतो **यदा** यतः । प्रत्ययानां **भ्रमत्वमभ्रमत्वं च, अनु- भवोपगं** साक्षिणैवाध्यवसेयमिति ।

परि०— निर्णय इति निश्चेतुमिति पदद्वयोक्तस्यानुवादो **निर्णयो निश्चय इतीति** । निर्णयसामग्री एकेत्यतस्तां वक्तुं संशयसामग्रीमाह **निर्णायकाभावेति** ॥ **किञ्चेति** । तदभावेनापनेष्यते च किमित्यर्थः । सिद्धान्तयति **उच्यत इति** । 'अनन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वास' इत्येतल्लौकिकवचनसंवादेन व्यनक्ति **तथा हीत्यादिना** । ज्ञाने प्रमात्वनिश्चयाधीनोऽयमाश्वासो नान्यथेति भावेन प्रश्नोत्तरे वक्ति **तत्कस्य हेतोरिति** । शङ्कते **भवत्विति** ॥ **भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयमेवेति** । न तु साक्षिणमित्येवकारार्थः । कुतोऽपेक्षत इत्यतो व्यनक्ति **यदीति** ॥ **निर्णयायत्त इति** । निर्णयाधीन इत्यर्थः ।

यादु०— प्राथमिकनिर्णयानन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वास इत्येतदुपपादयति **तथा हीत्यादिना** ॥ **भवति चायं स्तम्भ इति वेति** । तथा च प्राथमिकनिर्णयानन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वास इत्यत्रैतादृशलौकिकवचनमेव प्रमाणमित्याशयः । विपक्षे बाधकमप्यस्तीत्याशयेनोक्तं **वस्तुतत्त्वं न विद्मह इति** । स्तम्भ इति प्रतीयत इत्येतदनुवर्तते । तथा च अनभ्यासदशायामेतादृशेन लौकिकानां वचनेन निर्णयानन्तरमप्यर्थे संशयोऽस्तीति ज्ञायते । तेन यदि प्राथमिको निर्णय एवार्थतथात्वाश्वासरूपस्तर्हि तदनन्तरमयमर्थे संशयो न स्यादिति बाधकमुक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । यद्वा एकाकारनियतज्ञानरूपनिश्चयस्य उभयत्र सत्त्वेऽपि निर्णयस्य क्वचित्सत्त्वात् क्वचिदसत्त्वात् ततो भेदस्सिद्ध्यतीति भावः । भवति चायं स्तम्भ इति निर्णयसत्त्वव्यवहारः, 'वस्तुतत्त्वं न विद्महे' इति वेति अनिर्णयव्यवहार इति विवेकः । ननु निश्चिते कथमयं संशय इत्याशयेन पृच्छति **तत्कस्येति** । ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनजनितात्प्रामाण्यसंशयादित्याह **एकाकारप्रतिनियतेष्वपीत्यादिना** ॥ **वस्तुतथात्वेति** । तत्र वस्तुतथात्वशब्देन प्रामाण्यमुच्यते । तथा च प्रामाण्यनिश्चयायोगादित्यर्थः । तत्संशयादिति यावत् ।

शे०चं०— साक्षियाथार्थ्यस्यावधारणज्ञानसामग्रीकोटावनिवेशात् साक्षिणोऽयथार्थत्वेऽपि अवधारणज्ञानसामग्रीमात्रेण अवधारणज्ञानोपपत्तेरप्रयोजकत्वेन आपाद्यापादकयोर्व्याप्तेरेव अभावान्न तदयाथार्थ्येन पदार्थानिर्णयाभावापादनं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते **ननु चेति** । निर्णयादीत्यादिपदेन निश्चयपरिग्रहः । एकाकारनियतज्ञानानन्तरभाव्यर्थतथात्वाश्वासरूपं सप्रमाणकमभिनयेन दर्शयति **तथा हीति** । यद्यप्यत्रायं स्तम्भ इति ज्ञानानन्तरं भवति चायं स्तम्भ इति प्रतीतेरनुभूयमानत्वादित्येव वक्तुं युक्तं तथाऽपि तथानुभवे विप्रतिपद्यमानं प्रति किं तत्समर्थनायासेनेत्यभिप्रेत्य तत्कार्यव्यवहारानुसरणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । निर्णयोत्तरभाविनमर्थतथात्वानध्यवसायमपि सप्रमाणकमभिनयेन दर्शयति **वस्तुतत्त्वं न विद्म इति वेति** । स्तम्भ इति प्रतीयते, वस्तुतत्त्वं न विद्म इति प्रतिवक्तारो भवन्तीति पूर्वेणान्वयः । ततश्च यदि प्राथमिकमेकाकारनियतं ज्ञानमेवार्थतथात्वाश्वासरूपं स्यात् तर्ह्ययमर्थसंशयो न स्यादस्ति चायं तस्मादेकाकारनियतं ज्ञानमेव न निर्णयः किन्त्वतिरिक्तमेवेत्युक्तं भवति । ननु निश्चिते कथं संशय इति पृच्छति **तत्कस्य हेतोरिति** । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमि'ति कात्यायनस्मरणात् कस्येति षष्ठीति द्रष्टव्यम् । कस्माद्धेतोरित्यर्थः । ज्ञानत्वादिसाधारणधर्म-

दर्शनजनिततज्ज्ञानप्रामाण्यसंशयान्निश्चितेऽप्यर्थे संशय इति परिहरति **एकाकारेति** । वस्तुतथात्वशब्देन प्रामाण्यं ग्राह्यम् । तथा च प्रामाण्यनिश्चयायोगादित्यर्थः । प्रामाण्यसंशयादिति यावत् । शङ्कते **भवत्विति** ॥ **वस्तुनिर्णय इति** । वस्तुनस्तथाभूतत्वातथाभूतत्वनिर्णय इत्यर्थः । 'यदाशब्दस्तु हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत' इति वचनात् 'यदा ददाहे'त्यादाविव हेत्वर्थे यदाशब्द इत्याशयेनाह **यदा यत इति** ॥ **साक्षिणैवाध्यवसेयमिति** । तथा च साक्षिणः क्वचिदयथार्थत्वे साक्षिरूपस्य भ्रमत्वाभ्रमत्वनिश्चयस्याप्ययथार्थत्वापत्त्या तेनोक्तरूपवस्तुनिर्णयायोगात् तदुपपत्त्यर्थं नायथार्थत्वं तस्याङ्गीकार्यमिति भावः ।

वा०र०— मूले **न स्तम्भोऽयमित्याद्येकाकारप्रतिनियतमित्यादि** । चन्द्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षं तु दूरस्थत्वादीति प्रत्यक्षस्य हि दूरे मन्दग्राहित्वमिति च तत्त्वोद्योततत्त्वनिर्णयटीकयोः 'द्विविधं हि ज्ञानमि'त्यादि प्रतिपादनमप्येतन्मूलानुसारेण योज्यम् । तथा 'मानसे दर्शने दोषा' इति ज्ञानपादीयानुव्याख्यानमूलमप्येतत्समानार्थतया योज्यम् । कस्माद्धेतोरिति हेतौ पञ्चमी वक्तव्येत्यत आह **निमित्तकारणेति** । एतच्चान्तर्धौ येनादर्शनमिच्छतीत्येतत्सूत्रकाशिकाद्यनुसारेण 'गुरुर्गुरूणा'मितिश्लोकीय यतो यत्कारणमित्यत्रैतदुपपादितमस्माभिः । **यदा ददाहेत्यादाविति** । आदिपदेन ....वाक्यशेषस्य ....स्थस्य वाक्यान्तरस्य च विग्रहः ।

वि०ठ०— निश्चयज्ञानसामग्रीं वक्तुमाह **निर्णायकाभावेति** । एकाकारनियतावधारण यद्वेदनीयज्ञानानन्तरं भावि वस्तु तथात्वाश्वास इत्येतदुपपादयति **तथा हीत्यादिना** । **भवति चायं सम्भव इति वेति** । तथा च प्राथमिकैकाकारनियतावधारणज्ञानानन्तरभावी वस्तु तथात्वाश्वास इत्यत्र एतादृशलौकिकवचनमेव प्रमाणमित्याशयः । वस्तुतथात्वाश्वासानन्तरभावीत्येतद्विपक्षे बाधकप्रदर्शनेनोपपादयति **वस्तुतत्त्वं त्विति** । **स्तम्भ इति** । प्रतीयत इत्यनुवर्तते । तथा च एतादृशेनानभ्यासदशापन्नेन लौकिकानां वचनेन निर्णयज्ञानानन्तरमपि अर्थे संशयोऽस्तीति ज्ञायते । यदि च प्राथमिकनिर्णय एवार्थः तथाश्वासरूपः तर्हि तदनन्तरं अयं संशयो अर्थे न स्यादिति बाधकवशात् वस्तु तथाश्वासोऽनन्तरभावीति ज्ञायत इति भावः । नन्वेकाकारनियततयावधारणरूपज्ञाने जातेऽप्यर्थतथाश्वासभावः किंकारणक इति पृच्छति **तत्कस्येति** । एकाकारनियतज्ञानेष्वपि शुक्तिरजतादिज्ञानव्यावर्तकरूपनिर्णायकाभावसहकृतज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनेन अप्रामाण्यसंशयस्यावस्कन्दनादित्याह **एकाकारप्रतिनियतेष्वपीत्यादिना** । **वस्तुतथात्वाविश्वासेति** । प्रामाण्यनिश्चयानन्तरभावि वस्तुतथात्वविश्वासायोगादित्यर्थः । प्रामाण्याप्रामाण्य एव संशयप्राप्तेरिति भावः । वस्तुतथात्वाध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयाधीनत्वेऽपि भ्रमत्वादिनिर्णयस्य साक्ष्यैकसाध्यत्वात् साक्षिणो याथार्थ्यनियमोऽवश्यमङ्गीकरणीय इति मूलाभिप्रायं मनसि निधाय व्याचष्टे **सत्यमित्यादिना** ।

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य स्पष्टीकरणम्
(भ्रमत्वाभ्रमत्वतत्करणदोषादिसर्वस्य साक्षिणैव निश्चेयत्वम्) ॥

९७ **सु०**— 'स्यादेतत्, करणदोषबाधकप्रत्ययाधीनं प्रत्ययानां भ्रमत्वमभ्रमत्वं च संवादायत्तं भविष्यति, तत्कथं तदनवधारणमित्याशङ्कां परिहरन्नुक्तमर्थं स्पष्टमाचष्टे भ्रमत्वमिति ।

अनु०— भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्यं हि साक्षिणा ।
स चेत्साक्षी क्वचिद्दुष्टः कथं निर्णय ईयते ॥

प्रत्ययानां **भ्रमत्वमभ्रमत्वं** तदवधारणोपयुक्तं **च सर्वं** करणदोषादिकं **साक्षिणा** निश्चेयम्, अनिश्चितस्य भ्रमत्वाद्यवधारणाप्रसङ्गात् । **स चेत् साक्षी, क्वचित्** विषये, **दुष्टः** अयथार्थः, स्यात्, तदा **कथं** कारणदोषादेर्भ्रमत्वादेर्वस्तुतथात्वादेर्वा **निर्णय ईयते** ।

एतदुक्तं भवति । प्रत्ययानां भ्रमत्वावधारणं का(क)रणदोषाद्यायत्तं, तथाऽपि साक्षिणो याथार्थ्यनियमाभावे न सिद्ध्येत् । न हि तत्स्वरूपेणोपयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, किन्तु निश्चितमेव; तन्निश्चयश्च साक्षात् परम्परया वा साक्षिण्यायतते; स हि का(क)रणदोषादिकं स्वयमेव (वा) तद्ग्राहकप्रामाण्यग्रहणेन वा निश्चित्य भ्रमत्वं निश्चिनोति । ततश्च तस्य क्वचिदयथार्थत्वेऽविश्वसनीयत्वापत्त्या न निर्णयः स्यात् । अभ्रमत्वनिश्चयस्तु न संवादाधीनः, तथा सत्यनवस्थादिदोषाः प्रादूष्युरित्युक्तम्; किन्तु केवलसाक्षिण्यायत्तः; विपर्ययशङ्कानिरासे तु संवादस्यानुप्रवेशः । न च संवादोऽप्यनिश्चितोऽङ्गम्, तन्निश्चयश्च साक्ष्यधीन एव, तस्य च क्वचिदयथार्थत्वे तदुभयनिर्णयोऽपि न भवेदिति ।

परि०— करणदोषाद्यायत्तमिति । आदिपदेन संवादग्रहः । **न हि तदिति** । करणदोषादिकमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । दुष्टकरणजन्यत्वाज्ज्ञानिनोऽपि भ्रमत्वाध्यवसायापत्तेरिति भावः ॥ **साक्षिण्यायतत इति** । साक्ष्यधीन इत्यर्थः । साक्षात्परम्परयेत्येतद्व्यनक्ति **स हीति** । मनोरूपकरणगतरागादिदोषाभिप्रायेण स्वयमेव चेत्युक्तम् ॥ **तद्ग्राहकेति** । दोषग्राहके प्रामाण्यग्रहणेन वेत्यर्थः ॥ **अनवस्थादिदोषा इति** । तद्भयात् क्वचित्प्रामाण्यग्रहणे निःशङ्कप्रवृत्त्यभावादिरादिपदार्थः ॥ **उक्तमिति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि । अनवस्थाऽन्यथा हि स्यादि'त्येतद्व्याख्यावसरे

जिज्ञासाधिकरणे उक्तमित्यर्थः । तर्हि संवादस्य क्वोपयोग इत्यत आह **विपर्ययशङ्केति** । भ्रमत्वदोष-जन्मत्वशङ्केत्यर्थः । **तदुभयेति** । अभ्रमत्वनिर्णयसंवादनिर्णयरूपोभयनिर्णयोऽपीत्यर्थः ।

यादु०— स्वयमेव वेति । एतच्च यदा दुष्टं मनो वा लिङ्गज्ञानादिकं वा करणं तदा बोध्यम् । अनवस्थादिदोष इत्यत्र आदिपदेन अदुष्टबुद्धीनां प्रामाण्यस्य संवादाभावेऽपि सिद्ध्या व्यभिचार इत्यस्य दोषस्य ग्रहणम् । **उक्तमिति** । प्रथमाध्याय इति शेषः । नन्वेवं संवादवैयर्थ्यमित्यत आह **विपर्ययशङ्केति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरास इत्यर्थः ॥ **तदुभयेति** । अभ्रमत्वसंवादरूपोभयनिर्णयोऽपि न भवेत् । संवादस्वरूपस्यैवानिश्चये तेनाभ्रमत्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वादिति भावः ।

वं०प०— अतिप्रसङ्गादिति । यद्यप्यप्रामाण्योत्पत्तौ दोषः स्वरूपसन्नेवोपयुज्यते । तथाऽपीदमप्रमाणं दोषजन्यत्वादिति यदा अप्रामाण्यं ज्ञायते तदा दोषोऽवश्यं ज्ञातव्य एव । अन्यथा अज्ञातदोषेणापि पुंसेदं दोषजन्यत्वेनाप्रमाणमित्यप्रामाण्यं विज्ञायेतेत्यतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ **तद्ग्राहकेति** । करणदोषादिविषयकज्ञानेत्यर्थः ।

शे०चं०— स्यादेतदिति । भ्रमत्वाभ्रमत्वनिश्चयस्यान्यथाऽनुपपत्तेर्न साक्षियाथार्थ्यस्योपयोग इत्याशयः । सर्वस्य साक्षिणा निश्चितत्वोक्तेः प्रकृतानुपयोगात् प्रकृतोपयोगिसर्वपर एव सर्वशब्द इत्याह **सर्वं कारणदोषादिकमिति** ॥ आदिशब्दसङ्ग्राह्यतावच्छेदककथनं **तदवधारणोपयुक्तं चेति** । भ्रमत्वाभ्रमत्वावधारणोपयुक्तमित्यर्थः । आदिशब्देन बाधकस्य संवादकस्य च परिग्रहः । **वेद्यं हीति** । मूले हिशब्दवैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतामाह **साक्षिणा हीति** । ततश्च भ्रमत्वादेः साक्षिणैव निश्चेयत्वेऽपेक्षितहेतुसूचनार्थत्वात् हिशब्दस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **निर्णय ईयत इति** । निर्णयोपक्रमाद्वेद्यशब्दस्तत्पर इत्याशयेनाह **निश्चेयमिति** । ननु कारणदोषादेः स्वरूपेणैव भ्रमत्वाद्यवधारकत्वसम्भवात् किं तन्निश्चयेनेत्यत आह **अनिश्चितस्येति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । कारणदोषादेरित्यादिपदेन संवादकपरिग्रहः । भ्रमत्वादेरित्यादिपदेन अभ्रमत्वपरिग्रहः । वस्तुतथात्वादेरित्यादिपदेन वस्त्वतथात्वपरिग्रहः । हिशब्दसूचितां युक्तिमुपदर्शयितुमाह **एतदिति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तथा सति भ्रमस्थले सर्वत्र कारणदोषस्य सत्त्वेन भ्रमत्वावधारणापत्त्या ततः निश्शङ्कप्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **साक्षादिति** । क्वचित्साक्षादेव क्वचित्परम्परयैवेत्येवं व्यवस्थितविकल्प एवात्राभिमत इति बोध्यम् ॥ **साक्षिण्यायतत इति** । अन्यस्य निश्चायकस्याभावादिति भावः । साक्षिणः साक्षात्परम्परया वा तन्निश्चायकत्वमित्युक्तमेवोपपादयति **स हीति** ॥ **स्वयमेवेति** । एतच्च दुष्टस्य मनसो लिङ्गज्ञानादेर्वा साक्षात्साक्षिविषयस्य यत्र कारणत्वं तदभिप्रायेणोक्तम् । तत्र दोषनिश्चये द्वारानपेक्षणादिति द्रष्टव्यम् ॥ **तद्ग्राहकेति** । एतच्च यत्र कारणस्य न साक्षात्साक्षिविषयता तदभिप्रायेण । तत्र दोषनिश्चये दोषग्राहकप्रामाण्यनिश्चयस्य द्वारत्वेनापेक्षणादिति द्रष्टव्यम् ॥ **न निर्णय इति** । कारणदोषादेर्भ्रमत्वस्य चेति

शेषः । ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन संवादागम्यत्वात् प्रामाण्यावधारकसंवादनिश्चायकतया साक्षिणो नियत-याथार्थ्योपपादने कथं न सिद्धान्तविरोध इत्यतोऽङ्गीकृत्य प्रामाण्यस्य संवादगम्यत्वं तन्निश्चायकतया साक्षिण उक्तनियमसमर्थनादत्र न सिद्धान्तविरोध इत्यभिप्रेत्याङ्गीकारवादतया ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुं वस्तुस्थितिं तावदाह **अभ्रमत्वनिश्चयस्त्विति** ॥ **अनवस्थादीति** । संवादकस्यापि ज्ञानत्वेनोक्तशङ्काकलङ्कितत्वेन तत्प्रामाण्याव-धारणाय संवादकान्तरस्यापेक्षणादित्यर्थः । आदिपदेन व्यभिचारपरिग्रहः । धारावाहिकभ्रमे सत्यप्यन्योन्यसंवादे प्रामाण्यानवधारणादिति भावः ॥ **उक्तमिति** । अख्यातिवादपूर्वपक्ष इति शेषः । ननु संवादान्वयव्यतिरेकानु-विधायित्वात् प्रामाण्यज्ञानस्य संवादजन्यत्वसिद्धेः कथं केवलसाक्षिनिश्चेयत्वं प्रामाण्यस्येत्यतः संवादस्या-प्रामाण्यशङ्कानिरासोपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धतया कारणताग्राहकयोरन्यत्रानुपक्षीणकारणान्वयव्यतिरेकयोरभावेन प्रामाण्यज्ञानस्य संवादकार्यत्वाभावोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य संवादस्यान्यथासिद्धतामाह **विपर्ययेति** । एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा अङ्गीकृत्य प्रामाण्यस्य संवादगम्यत्वं संवादनिश्चायकतया साक्षिणो नियतयाथार्थ्यत्वमुप-पादयितुं स्वरूपेण संवादस्य प्रामाण्यावधारकत्वान्न तन्निश्चयापेक्षेत्यतस्तन्निश्चयस्यावश्यकतां तावद् व्युत्पादयति **न चेति** । नापीत्यर्थः । अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु संवादस्य प्रमाणतया निश्चितस्य प्रामाण्याव-धारकत्वं, तन्निश्चयस्तु संवादकान्तरेणैव भविष्यतीत्यतोऽनवस्थापत्त्या संवादप्रामाण्यनिश्चयः साक्ष्यधीन एव वाच्य इत्याशयेनाह **तन्निश्चयश्चेति** ॥ **तदुभयेति** । अभ्रमत्वसंवादरूपोभयेत्यर्थः । संवादनिश्चयस्याप्ययथा-र्थत्वशङ्काकलङ्कितत्वेन तेनाभ्रमत्वनिश्चयासम्भवादिति भावः ।

विठ्ठ०— अनिश्चितस्येति । कर्णदोषादेः संवादस्य चेत्यर्थः । भ्रमत्वाद्यवधारणेत्यत्रादिपदेनाभ्रमत्वं गृह्यते । तमेव परिहाराभिप्रायं व्यनक्ति **एतदुक्तं भवतीति** । साक्षात्परम्परयेत्युक्तमुपपादयति **स हीति** । **स्वयमेवेति** । मनोदोषरागादिकं व्यासङ्गादिकं लिङ्गभ्रमादिकं च संशयाज्ञानविप्रलिप्साद्यागमदोषं च स्वयमेव साक्षाद्ग्रहणातिदोषग्राहककाचकामलादहनपाटनादिलिङ्गप्रामाण्यस्य संवादाधीनत्वव्यभिचार इत्यस्य ग्रहणम् । **उक्तमिति** । प्रथमाध्याय इति शेषः । तर्हि संवादवैय्यर्थ्यमित्यत आह **संवादेति** । **तदुभयेति** । अभ्रमत्व-संवादरूपोभयनिर्णयेऽपीत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्योपपादनम् (साक्षियाथार्थ्यस्य साक्षिणैव निश्चयोपपत्तिः) ॥

९८ सु०— 'ननु साक्षिणो यथार्थत्वनियमेऽपि प्रत्ययानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयो नोपपद्यते । न हि याथार्थ्यं स्वरूपेणैवोपयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, किन्तु निश्चितमेव । न च तन्निश्चयोपायोऽस्ति । अतस्तदनिश्चयात् का(क)रणदोषादेर्भ्रमत्वादेः स्तम्भत्वादेरनिश्चय एवे'त्यत आह विशेषा इति ।

अनु०— विशेषाः सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः ।

विशिष्यन्ते एतैरिति **विशेषाः** का(क)रणदोषादयः, **साक्षिप्रत्यक्षगोचरा एवेति** सम्बन्धः । **साक्षियाथार्थ्यस्य साक्षिणैव** उ(**निश्चयो**)**पपत्तेः । अस्यार्थस्य च वक्ष्यमाण-व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वादिति** भावः ।

परि०— न केवलं भ्रमत्वादिनिर्णय इत्यपेरर्थः । किमत्र मानमित्यत आह **अस्यार्थ-स्येति** । साक्षिप्रामाण्यादिकं साक्षिणैव इत्युक्तार्थस्योरीकृत्य चेत्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणहानोपादानादिना व्यवहारान्यथानुपपत्त्या सिद्धत्वादित्यर्थः ।

यादु०— **याथार्थ्यम्** साक्षिनिष्ठं याथार्थ्यम् । **अतिप्रसङ्गादिति** । स्वरूपसद्याथार्थ्यस्य कार्यकारित्वे अज्ञातप्रामाण्यस्यापि पुंसः ज्योतिष्टोमादिवाक्यश्रवणे प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । **तदनिश्चयादिति** । साक्षिगत-याथार्थ्यनिश्चयोपायाभावादित्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । अनुपदमेवेति शेषः ॥

शे०चं०— कुतः साक्षियाथार्थ्यस्य साक्षिणैव निश्चयसिद्धिरित्यत आह **अस्यार्थस्येति** ॥ **वक्ष्य-माणेति** । 'ऊरीकृत्य च तान् सर्वानि'त्युत्तरवाक्य एव वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— **न च तन्निश्चयोपायोऽस्तीति** । तन्निश्चायकेऽपि पुनर्निश्चायकान्तरापेक्षया अनवस्था-प्रसङ्गादिति भावः । निश्चायकावस्थापरिहारायाह **साक्षियाथार्थ्यस्येति** । **वक्ष्यमाणेति** । ऊरीकृत्येत्याद्युत्तरमूले इति शेषः ।

* * *

॥ अथ विपक्षे हानोपादानादिसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गः ॥

९९ सु०— यदि साक्षी क्वचिद्व्यभिचरेत् तदा तेन अविश्वसनीयेन का(क)रणदोषा-दिनिश्चयो न स्यात्, तदभावे च प्रत्ययानां भ्रमत्वादि न निश्चीयेत, तथा च वस्तुनिर्णयो न स्यात्, कारणाभावे कार्या(कार्योदया)योगादित्युक्तम् । तत्र मा भूदेतत्सर्वमिति चेन्न । तथा सति हानोपादानादिसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । कथम् । सर्वव्यवहाराणामेतत्कार्य-त्वादित्याह ऊरीकृत्य चेति ।

अनु०— ऊरीकृत्य च तान् सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते ।

निश्चित्येत्यर्थः । **चोऽवधारणे । तान् सर्वान्** का(क)रणदोषा(दी)न् **ऊरीकृत्य व्यवहारः प्रवर्तत** इति गौणं समानकर्तृकत्वम् ।

यद्वा ऊरीकृत्य कारणतयोपादाय कारणीकृत्वेति व्याख्येयम् । तथा हि 'इदं रजतम्' इति भ्रान्त्या प्रवृत्तः, का(क)रणदोषं बाधकप्रत्ययं (चा)वावधार्य, तस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वं निश्चित्य, 'नेदं रजतं, किन्तु शुक्तिरेवे'ति वस्तु व्यवस्थाप्य, जहाति । तथा 'जलमेतदि'ति प्रतीत्य, तस्य प्रत्ययस्यापातत एवान्यथात्वशङ्कायां, संवादं निवेश्य, तत्स्वरूपप्रामाण्ये गृहीत्वा, (च) अभ्रमत्वं निश्चित्य, 'जलमेतद्भवत्येवे'त्यवधार्य, तदुपादत्त इति ।

परि०— व्यवहारस्य जडत्वान्निश्चित्य प्रवर्तते इत्युक्तिः कथमित्यत आह **गौणमिति** । चेतनो निश्चयानन्तरं यथा प्रवर्तते तथा व्यवहारोऽपि जायत इत्येतावता निश्चित्य प्रवर्तते इत्युक्तमित्यर्थः । ऊरीकृत्येति मूलोक्तं कार्यकारणभावं व्यनक्ति **तथा ही**त्यादिना **उपादत्त** इत्यन्तेन ।

गु०दी०— गौणं समानकर्तृकत्वम् इत्यत्र उररीकरणे देवदत्तस्य कर्तृत्वाद्व्यवहारप्रवर्तने व्यवहारस्यैव कर्तृत्वादश्वमारुह्य गच्छतीतिवन्न मुख्यं समानकर्तृकत्वमित्यतो गौणमित्युक्तम् ।

यादु०— प्रवर्तत इत्यस्य प्रकर्षेण वर्तत इत्यर्थः । ऊरीकरणक्रियायाश्चेतनकर्तृकत्वेन मुख्यस्य समानकर्तृत्वस्यासम्भवादाह **गौणमिति** । ऊरीकरणक्रियास्वातन्त्र्यरूपस्य तत्क्रियाकर्तृधर्मस्य वैवक्षिकस्य व्यवहारेऽपि सम्भवादिति भावः ॥ **न हि याथार्थ्यमिति** । साक्षिगतमिति शेषः ॥

वं०प०— 'ऊरीकृत्य च तान् सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तत' इत्यत्र कथमूरीकरणप्रवृत्तिरूपक्रिययोर्व्यवहाररूपैककर्तृकत्वम् । वस्तुगत्योरीकरणे पुरुषस्यैव कर्तृत्वात् । प्रवृत्तौ व्यवहारस्य कर्तृत्वादित्यत आह **गौणमिति** । अत एवास्वरसादाह **यद्वेति** । कारणीकरणरूपक्रियायां च व्यवहारस्यैव कर्तृत्वमिति न कोऽपि दोषः ।

शे०चं०— ननु 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाल' इति क्रिययोः समानकर्तृकत्व एव क्त्वाप्रत्ययविधानादत्र निश्चयरूपोररीकरणक्रियायाश्चेतनकर्तृकत्वेन प्रवर्तनक्रियायाश्च व्यवहारकर्तृकत्वेन क्रिययोरसमानकर्तृकत्वेन क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुपपत्त्या तदादेशल्यपोऽप्यसम्भवादूरीकृत्येत्यनुपपन्नमित्यत आह **गौणं समानकर्तृत्वमिति** । उररीकरणक्रियास्वातन्त्र्यरूपस्य तत्क्रियाकर्तृधर्मस्य वैवक्षिकस्य व्यवहारेऽपि सम्भवादिति भावः । इदं च क्रिययोः समानकर्तृकत्व एव क्त्वाप्रत्यय इति नियममङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन क्रिययोरसमानकर्तृत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययदर्शनेन क्रिययोः समानकर्तृकत्वस्य प्रायिकत्वस्थित्या

तन्नियमाभावेन गौणसमानकर्तृकत्वाश्रयणे निमित्ताभावादिति द्रष्टव्यम् । गौणसमानकर्तृकत्वाश्रयणेऽपरितोषादाह **यद्वेति** । ततश्च कारणीकरणक्रियायां प्रवर्तनक्रियायां च व्यवहारस्यैव कर्तृत्वेन क्रियाद्वयस्य मुख्यमेव समान-कर्तृकत्वमिति भावः ।

वा०र०— इत्यादिप्रयोगदर्शनेनेति । 'यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिरि'ति नवमस्कन्धीय विंशत्यध्यायगतश्लोक इति शेषः । आदिपदेन तथाविधोदाहरणरूपं ज्ञेयम् । **कारणीकरणेति** । कारणत्वेन कारणेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— प्रागुक्तार्थं निष्कृष्य दर्शयन् तत्र प्राप्तशङ्कापरिहारकत्वेनोत्तरमूलमवतारयति **यदि साक्षी-त्यादिना** । **प्रवर्तत इति** । ननु क्रियां प्रति कर्तृत्वं व्यवहारस्य उरीकरणक्रियां प्रति कर्तृत्वं तु चेतनस्य तथा समानकर्तृत्वाभावाद् ऊरीकृत्येत्युक्तिः कथमित्यत आह **गौणं समानकर्तृत्वमिति** । चेतनधर्मस्योरीकरण-कर्तृत्वस्य चेतनाश्रिते व्यवहारे विवक्षेति भावः । यद्वा उरीकरणस्य स्वकारणतया सम्पादनार्थत्वात् व्यवहार-कर्तृकमेवोरीकरणं ततश्च मुख्यमेव समानकर्तृत्वमित्याह **यद्वेति** । **तत्स्वरूपेति** । संवादकप्रमाणस्वरूपम् । तज्जनितज्ञानप्रामाण्यं चेत्यर्थः । तथा च हानादिसर्वव्यवहाराणां करणदोषादिनिश्चयद्वारा वस्तुनिर्णयाधीनत्वात् करणदोषादिनिश्चयस्य साक्ष्यधीनत्वात् साक्षिणो व्यभिचरितप्रामाण्यमशक्यमङ्गीकार्यमिति समुदायाभिप्रायः ।

॥ इति विपक्षे हानोपादानादिसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ 'सन्देहादिना व्यवहार'स्यात्राविवक्षितत्वादुक्तार्थे व्यभिचाराभावः ॥

१०० **सु०—** ननु नायमस्ति नियमो यदुक्तरीत्या 'अर्थतथात्वाध्यवसायपूर्वक एव व्यव-हार' इति, तत्सन्देहादिनाऽपि(दपि) व्यवहारदर्शनात्; इत्यत आह **साक्षिण इति** ।

अनु०— साक्षिणो व्यवसायी तु व्यवहारोऽभिधीयते ।

व्यवसायी निश्शङ्कोऽविसंवा(दिव्य)दी च **व्यवहारः** अस्माभिरुक्तरीत्या साक्षिणः कार्यः **अभिधीयते**, न तु व्यवहारमात्रम् । न च विशिष्टो व्यवहारोऽर्थतथात्वाध्यवसाय-पूर्वकतां व्यभिचरतीति ।

परि०— विशिष्टो व्यवहार इति । निःशङ्कोऽविसंवादी व्यवहार इत्यर्थः ॥

विठ्ठ०— उक्तशङ्कापरिहारं व्यञ्जयन् मूलं योजयति **व्यवहारोऽस्माभिरिति** । तथा च व्यवसायी निःशङ्कोऽविसंवादी व्यवहारः साक्षिणः कार्योऽभिधीयते । कथमुक्तरूपव्यवहारस्य साक्षिकार्यत्वं यतो व्यवसायः साक्षिणः कार्येऽभिधीयत इति भावः ।

॥ इति 'सन्देहादिना व्यवहार'स्यात्राविवक्षितत्वादुक्तार्थे व्यभिचाराभावः ॥

॥ अथ व्यवहारविलोपमङ्गीकृत्य तस्येष्टापत्तिशङ्का, विपर्ययपर्यवसानेन तच्छङ्कानिरासश्च ॥

१०१ **सु०—** 'अस्तु व्यवहारविलोपः, किन्नश्छिन्नमि'त्याशङ्कां परिहरन्नुक्तप्रसङ्गानां विपर्ययपर्यवसानमाह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मात् सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये ।
साक्षी निर्दोष एवैकस्सदाऽङ्गीकार्य एव नः ॥

यस्मात् साक्षिणः क्वचिदयथार्थत्वेऽविश्वसनीयत्वापत्त्या का(क)रणदोषाद्यनिश्चयप्रसङ्गेन ज्ञानानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्धारणाभावप्रसक्त्या अर्थतथात्वातथात्वनिर्णयाभावानुषङ्गेण निश्शङ्कोऽविसंवादी व्यवहारो लुप्येत, न च तल्लोपोऽङ्गीकर्तुं शक्यः, सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्, तथाविधस्य (च) लौकिकैः परीक्षकैश्चोल्लङ्घनायोगात्, प्रमितार्थाननुमतावुन्मत्तत्वप्रसङ्गात्, **तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धस्य** निश्शङ्कस्याविसंवादिनो **व्यवहारस्य** कार्यभूतस्य **सिद्धये** वस्तुतथात्वातथात्वनिश्चयः कारण(करणी)भूतः **अङ्गीकार्यः** । **तत्सिद्धये** का(क)रणदोषादिनिश्चयद्वारा साक्षिणा ज्ञानानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयः **अङ्गीकार्यः** । **तत्सिद्धये** (च) साक्षिणो विश्वसनीयत्वं, **तत्सिद्धये** च **साक्षी सदा निर्दोषो** यथार्थ **एव नः** परीक्षकाणाम् **अङ्गीकार्य** इति ।

॥ इति व्यवहारविलोपमङ्गीकृत्य तस्येष्टापत्तिशङ्का, विपर्ययपर्यवसानेन तच्छङ्कानिरासश्च ॥
॥ इति उक्तार्थस्योपपादनम् (साक्षियाथार्थ्यस्य साक्षिणैव निश्चयोपपत्तिः) ॥
॥ इति उक्तार्थस्य स्पष्टीकरणम् (भ्रमत्वाभ्रमत्वतत्करणदोषादिसर्वस्य साक्षिणैव निश्चेयत्वम्) ॥
॥ इति 'साक्षिणो याथार्थ्य'नियमस्य वस्तुतथात्वविश्वासरूपोपयोगः, अभावे च तद्विपर्ययरूपापनेष्यत्वम् ॥
॥ इति 'साक्षिणो यथार्थत्व'नियमस्य 'विपक्षे बाधक'प्रदर्शनेन समर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ सर्वप्रत्यययाथार्थ्यनियमपक्षस्य(प्राभाकरमतस्य) निराकरणम् ॥

१०२ **सु०— नन्वेवं तर्हि प्राभाकरादिदिशा सर्वेषामपि प्रत्ययानां यथार्थत्वनियमोऽस्त्वित्यत आह एक एवेति । एकस्यैव याथार्थ्यनियमेन सर्वस्योपपत्तौ किमप्रामाणिकेन प्रमाणविरुद्धेन सर्वप्रत्यययाथार्थ्यनियमेनेति भावः ।**

परि०— अप्रामाणिकेनेति । सर्वप्रत्ययानां याथार्थ्ये कस्याप्यमानस्याभावात् । अर्थतथात्वाध्यवसायरूपविश्वासस्य साक्षिणैवोपपादितत्वादिति भावः ॥ **प्रमाणविरुद्धेनेति** । इदं ज्ञानमयथार्थं विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वादिति प्रमाणेन साक्षिरूपप्रमाणेन वा विरुद्धेनेत्यर्थः ॥

॥ इति सर्वप्रत्यययाथार्थ्यनियमपक्षस्य(प्राभाकरमतस्य) निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ साक्षिणो यथार्थत्वनियमात् जीवे प्रतीतस्य दुःखस्य भ्रमताया (निवारयितुमशक्यताया) उपसंहारः ॥

१०३ **सु०—** किमतो यद्येवं साक्षी नियमेनार्थाव्यभिचारीत्यत आह **शुद्ध इति** ।

अनु०— शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो दुःखित्वं वार्यते कथम् ।

दुःखित्वं 'तेन प्रतीतं जीवस्ये'ति शेषः ।

॥ इति साक्षिणो यथार्थत्वनियमात् जीवे प्रतीतस्य दुःखस्य भ्रमताया (निवारयितुमशक्यताया) उपसंहारः ॥
॥ इति साक्षिणो यथार्थत्वनियमाच्च साक्ष्यनुभूतदुःखादिविषये भ्रमत्वशङ्काया अनुपपद्यता ॥
॥ इति प्रत्यक्षेणापि जीवेशाभेदप्रमापनायोगः ॥

* * *

॥ अथ 'उपजीव्यविरोधादभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्य'स्योपसंहारः ॥

१०४ **सु०—** ततश्च किमित्यत आह **उपजीव्येति** ।

उपजीव्यप्रमाणं तद्भेदग्राहकमेव हि ।

श्रुत्यनुमानयोः **उपजीव्यप्रमाणं तत्** तस्मात् **भेदग्राहकं** भेदप्रमापकम् । तथा च उपजीव्यविरोधादभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्यमिति भावः ।

॥ इति 'उपजीव्यविरोधादभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्य'स्योपसंहारः ॥

॥ इति उपजीव्यविरोधेनाभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्यम् ॥

॥ इति प्रथमसूत्रार्थतया पूर्वपक्षस्य विस्तरतो निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ 'पृथगुपदेशात्'इतिप्रथमसूत्रार्थोपसंहारः ॥

१०५ **सु०**— ततोऽपि किमित्यतः सूत्रार्थमुपसंहरति **अत इति** ।

अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिसामर्थ्यसुस्थिरः ।

श्रुतिः 'भिन्नोऽचिन्त्य' इत्यादिका । **सामर्थ्यम्** अप्रति(सत्प्रति)पक्षत्वम् ।

परि०— सूत्रार्थमिति । 'पृथगुपदेशादि'ति सूत्रम् ।

॥ इति 'पृथगुपदेशात्'इतिप्रथमसूत्रार्थोपसंहारः ॥

॥ इति जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्य श्रुत्युपदिष्टत्वम्
(एतदधिकरणीय'पृथगुपदेशात्'इतिप्रथमसूत्रव्याख्यानरूपम्) ॥

* * *

॥ अथ सिद्धान्तरूपसूत्रव्याख्याने एतदधिकरणीय'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' इतिद्वितीयसूत्रव्याख्यानम् (जीवब्रह्मणोर्भेदस्य पारमार्थिकत्वेऽपि श्रुत्यादावुपलभ्यमानस्य तयोरभेदवद्व्यवहारस्य सादृश्याभेदसंश्रितत्वम्) ॥

॥ तत्र अमुक्तजीवेश्वरयोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनां गत्यभावशङ्का, सादृश्याभेदसंश्रयात्तद्गतिकथनेन तच्छङ्कानिवारणम्, तत्समर्थनञ्च ॥

॥ तत्रापि जीवेश्वरयोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनां गत्यभावशङ्का, सादृश्याभेदसंश्रयात्तद्गतिकथनेन तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

१०६ **सु०**— "यद्येवं जीवेश्वरयोर्भेद एव पारमार्थिको व्यवस्थितः तदा 'तत्त्वमसी'-त्याद्यद्वैतश्रुतीनाम् 'अहं हरिरि'त्यादिस्मृतीनां च का गतिः; न हि तासामनुमानवत् सर्वथा

अप्रामाण्यं युक्तम्, अपौरुषेयत्वेनाप्तोक्तत्वेन च तत्कारणाभावात्'' इत्याशङ्कापरिहाराय सूत्रम्—

ब्र०सू०—ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥

तद्व्याचष्टे **तथाऽपीति** ।

अनु०— तथाऽपि तु चिदानन्दपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः ।
सारस्स्वरूपमस्यापि मुक्तावप्यवशिष्यते ।
अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।
पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात् ॥

यद्यपि जीवब्रह्मणोर्भेद एव **तथाऽप्यभेदवत्** इति सम्बन्धः । **तु**शब्दो विशेषार्थः, तं च वक्ष्यामः । **तत्सदृशाः** परमात्मगुणसदृशाः । 'सार' इत्यनुवादेन **स्वरूपमिति** व्याख्यानम् । **अस्य** जीवस्य । कुतः । **मुक्तावपि** कैवल्येऽपि **अवशिष्यते यतः** । **अभेदवत्** अभेदमिव 'तत्र तस्येव' इत्यत्रोपसङ्ख्येयमेतत् । शिष्टप्रयोगात् ।

यद्वा **अभेद** इति तत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यते ॥ **अत एवेति** सम्बन्धः । **एताः** परोदाहृताः । **हीति** मुख्ये बाधकं सूचयति । 'अत एवे'त्यस्यैव विवरणं **सादृश्येति** । सादृश्यमेवाभेदः **सादृश्याभेदः** । 'सिंहो देवदत्त' इत्यादिवद्गौणोऽयं व्यपदेश इति वाक्यार्थः ।

परि०— स्मृत्यभिप्रायेणाह **आप्तोक्तत्वेन चेति** ॥ **तं च वक्ष्याम इति** । 'भवेत् सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मने'त्येतद्व्याख्यावसरे भगवद्गुणसदृशगुणस्वरूपत्वं मुक्तियोग्यानामेव नान्येषामिति वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा इदानीमनभिव्यक्तमपि मुक्तौ व्यक्तमिति 'सादृश्यं चे'त्यत्र वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा 'प्रधानत्वात् स्वातन्त्र्यादपि चाभिदामि'त्यादिना प्राधान्याद्यर्थान्तररूपविशेषं वक्ष्याम इत्यर्थः । **अस्येत्य**नुवादः । **जीवस्येति** व्याख्या । कुत इति प्रश्नप्रत्युत्तरत्वेन मूलं योजयति **मुक्तावपीति** । कैवल्येऽपीति व्याख्या । यतो देहेन्द्रियादिशून्यतारूपकैवल्येऽप्यवशिष्यते अतो भगवद्गुण-

सदृशगुणस्वरूपत्वं जीवस्येति भावः । नन्वभेदवदित्यस्याभेदमिवेति व्याख्या न युक्ता । 'तत्र तस्येव' इति सूत्रे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्चेवार्थे वतिप्रत्ययविधानेन द्वितीयान्ताद्वतिप्रत्ययाप्राप्तेरित्यतः महाकविप्रयोगात् तन्निर्वाहाय द्वितीयान्तादपि वतिप्रत्ययो वक्तव्य इति वार्तिकमत्र कर्तव्यमिति भावेनाह **तत्र तस्येवेत्यत्रोपसङ्ख्येयमिति** । सङ्ग्राह्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः **शिष्टप्रयोगादिति** ॥

यद्वेति । अस्मिन्पक्षेऽभेदवाक्येन तुल्यं वर्तत इत्यभेदवाक्यवदिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'ति सूत्रेण वतिप्रत्ययः । प्रतिपादनक्रियातौल्यस्य सम्भवादिति भावः । अतःशब्दैवशब्दयोरन्वयमाह **अत एवेति सम्बन्ध इति** ॥ **वाक्यार्थे इति** । तथाऽपि त्वित्यादिमूलवाक्यस्यार्थ इत्यर्थः ।

गु०दी०— तत्र तस्येवेत्यत्रोपसङ्ख्येयमेतत् इत्यत्र तस्येवेति तत्रेवेति, षष्ठ्यर्थकोपमायां सप्तम्यर्थकोपमायां च सादृश्यार्थकवतिप्रत्ययविधायकसूत्रे तमिवेत्यप्यनुसङ्ख्येयमित्यर्थः । **अभेद इति तत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यत** इत्यत्र अभेदवत् अभेदप्रतिपादकवदेताः श्रुतयः प्रवदन्तीति योजना । अत्रापि षष्ठ्यर्थसप्तम्यर्थयोरभावादनुपपत्तिसाम्यमिति चेत् सत्यम् । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् । पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात् महानसवदित्यादौ सांव्यवहारिकत्वादस्योपपादनम् । उपसङ्ख्यानं तूभयत्र सममिति ।

यादु०— तं च वक्ष्याम इति । चिदानन्दपूर्वेषु भगवद्गुणसदृशेषु गुणेषु न सर्वजीवस्वरूपत्वं किन्तु मोक्षयोग्यजीवस्वरूपत्वमेवेति विशेषं 'भवेत्सादृश्यमत्यल्पत्वमि'त्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **तत्र तस्येवेत्यत्रेति** । द्वितीयान्तात् इवार्थे वतेरविधानादिति भावः ॥ **तत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यत इति** । तथा च अभेदप्रतिपादकैस्तुल्यं वर्तत इति प्रतिपादनक्रियातौल्यस्य विवक्षितत्वात् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'त्यनेनैवात्र वतिर्भविष्यतीति भावः ।

वं०प०— अस्यापीत्यत्रत्योऽपिशब्दो यद्यपीत्यर्थे इत्याह **यद्यपीति** ।

शे०चं०— कोऽसौ विशेषो यदर्थस्तुशब्द इत्यत आह **तं चेति** । चिदानन्दपूर्वभगवद्गुणसदृशगुणानां न सर्वजीवस्वरूपत्वं किन्तु सज्जीवस्वरूपत्वमित्येवंरूपं विशेषं 'सादृश्यं च विशेषेण जडानां द्वयमेव तु । भवेत् सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मने'त्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ **व्याख्यानमिति** । तेन नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । ननु द्वितीयान्ताद्वतिविधायके 'तदर्हमि'ति सूत्रेऽर्हार्थ एव तद्विधानेन इवार्थे तदविधानादिवार्थे तद्विधायके

च 'तत्र तस्येवे'ति सूत्रे षष्ठीसप्तमीसमर्थयोरेव तद्विधानेन द्वितीयान्तात् तदविधानात् कथमभेदमिवेति द्वितीयान्ताद्वतिर्व्याख्यायत इत्यतोऽस्य योगस्याभियुक्तैः प्रायिकत्वेन व्याख्याततत्वात् प्रथमासमर्थादिव द्वितीयासमर्थादपि युक्त एवानेन वतिरिति सत्येव समाधाने विभवात् समाधानान्तरमाह **तत्र तस्येवेत्यत्रेति** । उपसङ्ख्याने निमित्तमाह **शिष्टेति** ।

उक्तप्रयोगस्य शिष्टप्रयोगत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति समाध्यन्तरमाह **यद्वेति** । ततश्चाभेदप्रतिपादकैस्तुल्यं वर्तत इति प्रतिपादनक्रियातौल्यविवक्षया 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'त्यनेनैवात्र वतिर्न तु 'तत्र तस्येवे'त्यनेनेत्युक्तं भवति **अत एवेति सम्बन्ध इति** । एवकारस्य यथाश्रुतान्वये व्यर्थत्वविरुद्धार्थत्वयोः प्रसङ्गाद्भिन्नक्रमत्वं तत्र चानभिमतव्यावर्तकतया अर्थवत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः ।

वा०र०— प्रायिकत्वेन व्याख्याततत्वादिति । शरीरवदिति प्रथमा समर्थाद्वतिप्रत्यय इति वर्धमानकृता वक्ष्यमाणरीत्या पञ्चमस्तबककुसुमाञ्जलिप्रकाशेऽभिधानादित्यर्थः । **प्रथमासमर्थादिवेति** । शरीरवदित्यत्र शरीरमिति प्रथमासमर्थादित्यर्थः । लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयस्थलीयतर्कताण्डवे न च सामानाधिकरण्यबाधेऽप्यनेकविभक्तिबाध इति वाच्यम् ।

विठ्ठ०— तं च वक्ष्याम इति । चिदानन्दरूपेषु भगवद्गुणसदृशेषु न सर्वजीवस्वरूपत्वं किन्तु मोक्षयोग्यजीवस्वरूपत्वमेवेति वक्ष्याम इति भावः । द्वितीयान्तादिवार्थे वतेरविधानादाह **उपसङ्ख्येयमिति** । सूत्रकारादिभिरनुपसङ्ख्यानात् कथमुपसङ्ख्येयत्वमित्यत आह **शिष्टप्रयोगादिति** । प्रयोगशरणा वैयाकरणा इत्युक्तेरिति भावः । **तत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यत इति** । तथा च भेदप्रतिपादकैस्तुल्यं वर्तत इति प्रतिपादनक्रियातुल्यत्वस्य विवक्षितत्वात् 'तेन तुल्यं क्रिया चेतद्वतिरि'त्यनेनैवात्र वतिर्भविष्यतीति भावः । **सादृश्याभेदसंश्रयादित्यस्य** निष्कृष्टार्थमाह **सिंहो देवदत्त इत्यादिवदिति** ।

चषकः— उपसङ्ख्येयमिति । द्वितीयान्तादिवार्थे वतेरविधानादिति भावः । **तत्प्रतिपादकमिति** । तथा च अभेदप्रतिपादकैस्तुल्यं वर्तत इति प्रतिपादनक्रियततौल्यस्य विवक्षिततया 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यनेनैवात्र वतिर्भविष्यतीति भावः ।

॥ इति जीवेश्वरयोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनां गत्यभावशङ्का,
सादृश्याभेदसंश्रयात्तद्वतिकथनेन तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिवारणस्योपपादनम् ॥

॥ तत्र तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनाममुख्यवृत्त्याश्रयणेनोभयपक्षसाम्यशङ्का, अवान्तरवैलक्षण्यात्तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

१०७ सु०— अद्वैतवादिभिः खलु तत्त्वम्पदयोर्विरुद्धस्वार्थैकदेशत्यागेनैकदेशलक्षणया सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमङ्गीकृतम्, ततो वरं पदद्वयस्य मुख्यार्थत्वमभ्युपगम्य सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वमभ्युपगन्तुम् । तात्पर्यलिङ्गानि च तत्रतत्रान्यथा नीतानि ।

परि०— गौणार्थत्वं दोष इत्यत आह **अद्वैतवादिभिरिति** ॥ **विरुद्धस्वार्थैकदेशेति** । विरुद्धः स्वार्थैकदेशः सार्वज्ञाल्पज्ञत्वादिरूपः तत्त्यागेनेत्यर्थः । **एकदेशलक्षणया** चिन्मात्रलक्षणया । **सामानाधिकरण्यमिति** । तत्त्वंपदगतैकविभक्तिबोध्यमैघ्यमित्यर्थः ॥ **गौणत्वमिति** । पदद्वयस्य मुख्यार्थत्वं सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वमित्यनयोरभिप्रायः चन्द्रिकायां व्यक्तः । नन्वैक्यार्थत्वे तात्पर्यलिङ्गानि सन्तीत्यत आह **तात्पर्येति** ॥ **तत्रतत्रेति** । तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः ।

यादु०— अमुख्यवृत्त्यङ्गीकारेऽप्यस्मदीयमेव व्याख्यानं वरमित्याह **अद्वैतवादिभिरित्यादिना** ॥ **सामानाधिकरण्यमात्रमिति** । प्रातिपदिकद्वयसमभिव्याहृतैकविभक्तिमात्रमित्यर्थः । **ततो वरमिति** । विभक्त्यपेक्षया प्रधानयोरनेकयोश्च प्रातिपदिकयोरत्र बाधाभावादिति भावः । प्रातिपदिकप्राधान्यं च प्रयाजशेषेणेत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ **पदद्वयस्येति** । प्रातिपदिकद्वयस्येत्यर्थः । एतेन सामानाधिकरण्यस्यापि पदद्वयसमभिव्याहृतविभक्तिद्वयरूपतया साम्यमेव न वरत्वमिति शङ्का निरस्ता ज्ञातव्या । सामानाधिकरण्यप्रयोगे प्रातिपदिकयोरनेकत्वेऽपि तत्परतो विधीयमानाया विभक्तेरेकत्वात् । न चैवं सिंहादिपदानां गौणत्वप्रसिद्धिविरोधः । 'सिंहस्याध्ययनम्' इत्यादिव्यधिकरणप्रयोगे तस्याः सावकाशत्वात् । न चैकविभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे सिंह इत्याद्येकपदमात्रप्रयोगेऽपि सादृश्याभेदप्रतीतिप्रसङ्गः । उभयपदगतत्वेन ज्ञाताया एव एकविभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वाङ्गीकारात् । यथाऽऽहुः 'नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरि'ति । न चैवं 'तत्त्वमसी'त्यत्र जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादि'ति सन्न्यायरत्नावलीविरोधः । तत्रापि फलतः सादृश्यस्यैव वाक्यार्थतयाऽभिप्रेतत्वेन गौणत्वस्याभिप्रेतत्वात् । तथा हि । अप्रधानाया विभक्तेरेव मुख्यार्थत्वकल्पनं न्याय्यं, न तु प्रधानयोः प्रातिपदिकयोः । यदि च मीमांसारीतिमुल्लङ्घ्य प्रधानयोरपि तत्कल्पनं तर्ह्येकस्मिन्नेव तच्छब्दे तदस्त्वित्यभ्युच्चयवादेनैव सन्न्यायरत्नावल्याः प्रवृत्तत्वात् । एतेन यत्तत्त्वप्रकाशिकायामसिपदमात्रस्य गौणार्थवर्णनं वरमित्युक्तं तदपि न विरोधीति ज्ञातव्यम् । असिपदस्य तत्त्वंपदसामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्या गौणार्थत्वे तदनुवादकस्यासिपदस्यापि गौणार्थत्वमित्यभिप्रायात् चन्द्रिकायां तु सुधादौ सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वोक्तेस्तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थत्वमेव, तयोः सामानाधिकरण्यं तु नाभेदपरं, किन्तु सादृश्यमात्रपरमिति नाभिप्रायः । सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधि-

करण्याभावेऽपि सिंहप्रातिपदिकस्यैव सदृशे गौणत्वात् । उदाहृतसन्न्यायरत्नावलीविरोधाच्च । अपि तु तत्पदेनैव गौण्या वृत्त्या सादृश्ये लब्धे परस्परान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पद-शक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवेऽसत्त्वेऽप्यमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्त्वात् सामानाधिकरण्येनामुख्याभेदलाभ इत्येवाभिप्रायः । अस्ति हि सिंहश्चैत्र इत्यत्रापि चैत्रे सिंहत्वेन रूपेण सिंहा-भेदाभावेऽपि शूरत्वेन तदभेदः । एतदेवाभिप्रेत्य अनुव्याख्याने 'सादृश्याभेदसंश्रयादि'ति, 'चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते । अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचिदि'ति चोक्तम् । यद्यपि तच्छब्दस्य तत्सदृशेऽर्थे सति तस्य गौणार्थतावच्छेदकेन सादृश्येनैव रूपेण त्वंपदार्थजीवाभेदो मुख्य एव । तथाऽपि शक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेणाभेदो न मुख्य इति सुधाभिप्राय उक्तः ॥ **गौणत्वमिति** । सादृश्यरूपामुख्याभेदप्रतिपादकत्व-मित्यर्थः ।

शो०चं०— एवं तर्हि त्वयाऽप्यमुख्यवृत्त्याश्रयणेन न मद्व्याख्यानापेक्षया त्वद्व्याख्यानस्य कश्चिद्विशेष इति कुतो मदुक्तार्थपरित्यागेन त्वदुक्तस्यैवोपादेयतेत्याशङ्क्य अमुख्यवृत्त्याश्रयणेन मतद्वयस्य साम्येऽप्यवान्तरा-नेकवैलक्षण्यादेव तत्सिद्धिरित्याशयेनानेकवैलक्षण्योक्त्या अविशेषं परिहरन् स्वव्याख्यानस्य समीचीनतामुप-पादयति **अद्वैतवादिभिरिति** । **सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वमिति** । विशेष्यविभक्तिसजातीयविशेषण-विभक्तिमात्रस्येत्यर्थः । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थ-त्वेन तत्परित्यागेन सादृश्यार्थोपादाने तस्या एव मुख्यार्थपरित्यागेन गौणत्वप्राप्तेः । एवञ्च सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वेऽपि विभक्तिद्वयबाधादत्र मात्रेति पूर्वत्र पदद्वयस्येति चोक्तिरयुक्तेति निरस्तं भवति । अत्र च मात्रस्येति द्वयस्येति चैकवाक्यत्वानेकवाक्यत्वरूपवैलक्षण्योक्तिः । पदद्वयस्येति मात्रस्येति च प्रकृतिविशेषणविभक्तिरूप-प्राधान्यरूपतदुक्तिः । पदद्वयस्येत्यत्र पदशब्दस्य प्रकृत्यर्थकत्वात् सामानाधिकरण्यशब्दस्य च विशेषणविभ-क्त्यर्थकत्वात् । अमुख्यवृत्तिरित्येवोभयत्र वक्तव्ये गौणं लक्षणयेत्युक्तिर्गौण्यां सादृश्यस्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपि सादृश्यत्वरूपेणानुगते तात्पर्यमित्येकार्थघटादिशब्दवत् तात्पर्यविषये द्राग्धीः । लक्षणायां तु क्वचित्सम्बन्धे तात्पर्यं क्वचित् तद्द्वारा पूतत्वे क्वचिच्छीतलत्वादाविति वैरूप्यान्नानार्थाक्षादिशब्दवद्विलम्बेन तद्धीरिति गौण्यपेक्षया लक्षणाया जघन्यत्वसूचनाय । परोक्तजहदजहल्लक्षणार्थकथनपरतत्त्वम्पदयोः विरुद्धस्वार्थैकदेशत्यागेनैकदेशलक्ष-णयेत्युक्त्या च प्राक् त्यक्तस्य स्वीकारः त्वदुक्तलक्षणायां गौणीपक्षे त्वत्यक्तस्य स इति तत्सूचयति । यद्यपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सिंहप्रातिपदिकस्यैव तत्सादृश्यरूपामुख्यार्थत्वं, तथाऽपि सामानाधिकरणविशेष्यान्तरा-भावेनानन्यया गत्या तत्र तथात्वेऽपि प्रकृतेऽप्रधानविशेषणविभक्तेरेवामुख्यार्थत्वोपपत्तौ प्रधानामुख्यतास्वीकार-स्यानुचितत्वादिति प्रकृताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थप्रवर्तनात् । तत्राप्यस्येति विशेष्याध्याहारे चेयमेव गतिः । अत एव सिंहो देवदत्त इत्यादिवदित्युक्तम् । न चाभेदस्यान्वयतया भानान्न विशेषणविभक्त्यर्थत्वमिति वाच्यम् । विशे-षणविभक्तेः साधुत्वार्थमङ्गीकृत्य अन्वयतया अभेदभानाभ्युपगमानौचित्यात् । अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्रापि षष्ठ्याः साधुत्वार्थकत्वापत्त्या अन्वयतयैव सम्बन्धो भासत इत्यपि स्यादिति गुरवः (स्वामिनः) । यद्वा अत्र

टीकायां सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वोक्तेः तत्पदं सर्वकर्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मपरमेव; तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं तु नाभेदपरं किन्तु सादृश्यपरमिति नाभिप्रायः। सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावेऽपि सिंहप्रातिपदिकस्यैव सदृशे गौणत्वात्। सन्न्यायरत्नावल्यां तत्त्वमसीत्यत्र जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे गुणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्त्वादित्युक्तत्वाच्च। अपि तु तत्पदेनैव गुणवृत्त्या सादृश्ये लब्धे परस्परान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवेऽसत्त्वेऽप्यमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्त्वात् सामानाधिकरण्येन अमुख्यस्याभेदस्य लाभ इत्येवाभिप्रायः। अस्ति हि सिंहश्चैत्र इत्यत्रापि चैत्रे सिंहत्वेन रूपेणाभेदाभावेऽपि शूरत्वेन तदभेदः। यद्यपि च तच्छब्दस्य तत्सादृश्येऽर्थे सति तस्य गौणार्थतावच्छेदकेनैव रूपेण त्वंपदार्थजीवाभेदो मुख्य एव सम्भवति। तथाऽपि शक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण नाभेदो मुख्य इत्यभिप्रायेणायं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम्।

ननु तत्त्वमसीत्यस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैरभेदपरत्वनिर्णयान्न भेदपरत्वम्। अन्यथा तात्पर्यग्राहकलिङ्गविरोधापातादित्यत एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञारूपस्यैकमेवाद्वितीयमित्यादिरूपस्य चोपक्रमस्य स्वपरपक्षानुगुण्यानानुगुण्ययोः प्रकृत्यधिकरणे निपुणतरं प्रतिपादितत्वात् ऐतदात्म्यमित्युपसंहारस्य तत्त्वमसीत्येतत्तुल्ययोगक्षेमत्वात्। तत्त्वमसि तत्त्वमसीत्यभ्यासस्य च सत्यत्वात्तेनेत्यादिना जिज्ञासासूत्रेऽत्र चाधिकरणे तयोः प्रतिपादितत्वादपूर्वतायाश्च पूर्वत्रात्र चाधिकरणे 'न च मानान्तरोपेयमि'त्यादिना तयोः प्रतिपादनात् 'सम्पत्स्यत' इति 'तस्य तावदेव चिरमि'ति फलार्थवादयोश्च भेद एव स्वारस्यस्य स्पष्टत्वात् तत्त्वमसीत्यस्य परोक्तार्थे उपपत्तिविरोधस्य स्वोक्तार्थे तदानुगुण्यस्य चानेकेषु स्थलेषु व्युत्पादनान्न तात्पर्यलिङ्गबलादपि तत्त्वमसीत्यस्याभेदपरत्वमित्याह **तात्पर्यलिङ्गानीति**।

वा०र०— 'नीलं घटमानये'त्यादावित्यादिनोक्तं मनसि निधाय जन्माधिकरणवाक्यार्थचन्द्रिकानुसारेण आह **नीलं घटमानयेत्यादाविति**। 'उच्यते गौण्यां सादृश्यस्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपी'त्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाह **गौण्यां सादृश्यस्येत्यादि**। एकदेशलक्षणानां जहदजहल्लक्षणा जन्मादिसूत्रोक्ता। तत्त्वमसिवाक्यार्थस्थलीयन्यायामृतानुसारेणाह **प्राक्त्यक्तस्येति**। वाच्यान्तर्गतत्वेन प्राग्धीस्थस्यानन्तरमनुपपत्तिप्रतिसन्धानेन त्यक्तस्य पुनः स्वीकार इत्यर्थः। तथैव न्यायामृतवाक्यार्थचन्द्रिकयोरुक्तम्। सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावेऽपि सिंहप्रातिपदिकस्यैव गौणत्वादित्येतदधिकरणीयचन्द्रिका तथोक्तस्थलीयोक्तार्थतर्कताण्डवं च मनसि निधायाह **यद्यपि सिंहस्येत्यादि**। मण्यनुसारेणाह **न चाभेदस्यान्वयतयेति**। ओतत्ववाचीत्यादाविव धर्माभिधायकत्वमुक्तं तद्विषयतेति। वस्तुतो विषयो लक्ष्यते इत्येवार्थः। तेन त्वमित्यनेन सामानाधिकरण्योपपत्तिः। **अत एव तत्प्रधानक इत्यादि** मूलम्। सामानाधिकरण्यमात्रमित्यादि जन्माधिकरणमूलस्वारस्यमनुरुध्य वाक्यार्थचन्द्रिकायां चन्द्रिकाग्रन्थगतिः कृता। इह तु यथाश्रतचन्द्रिकार्थमुपेत्य यद्वेति पक्षान्तरतयैव चन्द्रिकोक्तसमाधिरभिहित इति न विरोधः। अधिकं जन्माधिकरणे उपपादितं ज्ञेयम्।

विट्ठ०— ननु परैर्भागत्यागलक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽभिहितः। अस्माभिस्तु वाक्यस्य गौणार्थोऽभिधीयते। तथा च दोषसाम्यमित्यत आह **अद्वैतवादिभिरित्यादिना**। **सामानाधिकरण्यमात्रमिति**। प्रतिपादकपदद्वयसमभिव्याहृतैकविभक्तिमात्रमित्यर्थः। **पदद्वयस्येति**। तत्त्वमिति प्रातिपदिकद्वयस्येत्यर्थः। अस्माभिः पदद्वयसमभिव्याहृतभक्तिमात्रस्य एकस्यैव गौणत्वमभिहितम्। परेण प्रधानयोर्द्वयोः प्रातिपदिकयोरप्यमुख्यार्थत्वमभ्युपगतम्। अतो अस्मदीयमेव व्याख्यानं वरमिति भावः। न च वाच्यं पदद्वयसमभिव्याहृतविभक्तिद्वयममुख्यमिति उभयत्रविद्यमानप्रथमविभक्तेरेकत्वस्य वैय्याकरणसम्मतत्वात्। ननु तर्हि सिंहो देवदत्त इत्यत्र गौणत्वप्रसिद्धिः, सामानाधिकरण्यमात्रं गौणमिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् सिंहादिपदानां गौणप्रसिद्धिविरोध इति चेन्मैवम्। सिंहस्याध्ययनमित्यादि प्रयोगे सिंहस्यैव गौणतायामङ्गीकार्यत्वेनात्रापि न्यायसाम्यात्। सिंहो देवदत्त इत्यत्र गौणत्वप्रसिद्धिः सामानाधिकरण्यमात्रविवक्षयेति च केचिदाहुः। न च एकस्या एव विभक्तेः सामानाधिकरण्यप्रतीतिजनकत्वे सिंह इत्युक्ते पदमात्रश्रवणेऽपि सादृश्याभेदप्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। पदद्वयसम्मतिव्यावृत्तत्वेन ज्ञाताया एव एके विभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वाङ्गीकारात् यथोक्तं 'नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः। ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरि'ति। अत्र जगत्परामर्शकस्य तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादिति सन्न्यायरत्नावलीवाक्यमपि भक्तेरेव गौणत्वाभिप्रायकमूलसादृश्याभेदसंश्रयादिति। अप्रधानाया विभक्तेरेवामुख्यार्थत्वस्य प्रतीतेः प्रधानप्रातिपदिकस्यामुख्यार्थत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात्। परन्तु मायावादिना मीमांसारीतिमुल्लङ्घ्य प्रधानयोः प्रातिपादिकयोरेवामुख्यार्थत्वकल्पित एकस्यैव तच्छब्दस्यामुख्यार्थत्वोपपत्तेः पदद्वयस्य तत्कल्पनमन्याय्यमिति परवा....कस्तम्भनार्थमेवाभ्युच्चयवादेन सन्न्यायरत्नावलीप्रवृत्तिरिति साम्प्रदायिका मन्यन्ते। तत्त्वप्रकाशिकायामपि पदमात्रस्य गौणार्थत्ववर्णनं वरमित्युक्तिरपि तत्त्वंपदसामानाधिकरण्यलब्धार्थस्य सादृश्यरूपाभेदस्य यत्सत्त्वन्तरमसिपदेन बोध्यते। तत्र सामानाधिकरण्यस्य गौणार्थत्वेन तदस्तित्वाभिधायकस्यासिपदस्यापि गौणार्थपर्यवसायित्वमित्यभिप्रायेणेति ज्ञातव्यम्। असिपदस्य सत्त्वाभिधायकत्वस्य सिद्धत्वेन स्वतो गौणार्थत्वासम्भवात्। चन्द्रिकायां तु सन्न्यायरत्नावल्यनुसारेण तत्पदस्यैव तत्सादृश्यरूपगौणार्थत्वमङ्गीकृत्य 'सामानाधिकरण्यमात्रं गौणमि'त्यस्य सुधावाक्यस्य यथा सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहत्वेन रूपेणाभिधाभावेऽपि शूरत्वादिगुणसादृश्यरूपभेदस्तत्पदशक्यार्थेन ब्रह्मप्रकारेण ब्रह्माभेदस्य जीवे भावेऽपि अमुख्यस्य चेतनचेतनत्वादिप्रकारकसादृश्यरूपाभेदरूपसत्त्वात् सामानाधिकरण्येनामुख्याभेद इत्येवाभिप्रायो मुख्यार्थत्वमेव। सामानाधिकरण्यं तु न साक्षाद् भेदपरं किन्तु सादृश्यमात्राभेदपरमित्यभिप्राय इत्याद्युक्तमिति। **गौणत्वमिति**। सादृश्यरूपमुख्याभेदप्रतिपादकत्वमित्यर्थः।

चषकः— अत्र व्याकर्तारः अमुख्यवृत्त्यङ्गीकारेऽप्यस्मदीयमेव व्याख्यानं वरमित्याह **अद्वैतवादिभिरित्यादिना**॥ **सामानाधिकरण्यमात्रमिति**। प्रातिपदिकद्वयसमभिव्याहृतैकविभक्तिमात्रमित्यर्थः। **ततो वरमिति**। विभक्त्यपेक्षया प्रधानयोरनेकयोश्च प्रातिपदिकयोरत्र बाधाभावादिति भावः। प्रातिपदिकप्राधान्यं च 'प्रयाजशेषेणे'त्यादौ प्रसिद्धम्॥ **पदद्वयस्येति**। प्रातिपदिकद्वयस्येत्यर्थः। एतेन सामानाधिकरण्यस्यापि पद-

द्वयसमभिव्याहृतविभक्तिद्वयरूपतया साम्यमेव न वरत्वमिति शङ्का निरस्ता ज्ञातव्या । सामानाधिकरण्यप्रयोगे प्रातिपदिकयोरनेकत्वेऽपि तत्परतो विधीयमानाया विभक्तेरेकत्वात् । न चैवं सिंहादिपदानां गौणत्वप्रसिद्धिविरोधः सिंहस्याध्ययनमित्यादिव्यधिकरणप्रयोगे तस्याः सावकाशत्वात् । न चैकविभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे सिंह इत्याद्येकपदमात्रप्रयोगेऽपि सादृश्याभेदप्रतीतिप्रसङ्गः । उभयपदगतत्वेन ज्ञाताया एवैकविभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वाङ्गीकारात् । यथाहुः 'नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिः' इति । न चैवं तत्त्वमसीत्यत्र जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्यजीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणस्य पराहतत्वादिति सन्न्यायरत्नावलीविरोधः तत्रापि फलतः सादृश्यस्यैव वाक्यार्थतयाभिप्रेतत्वेन विभक्तेरेव गौणत्वस्याभिप्रेतत्वात् । तथा हि । अप्रधानाया विभक्तेरेवामुख्यार्थत्वकल्पनं न्याय्यम् । न तु प्रधानयोः प्रातिपदिकयोः । यदि च मीमांसारीतिमुल्लङ्घ्य प्रधानयोरपि तत्कल्पनं तर्ह्येकस्मिन्नेव तच्छब्दे तदस्त्वित्यभ्युच्चयवादेनैव सन्न्यायरत्नावल्याः प्रवृत्तत्वात् । एतेन तत्त्वप्रकाशिकायामसिपदमात्रस्य गौणार्थवर्णनं वरमित्युक्तम् । तदपि न विरोधीति ज्ञातव्यम् । असिपदस्य तत्त्वंपदसामानाधिकरण्यलब्धार्थानुवादकतया सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्या गौणार्थत्वे तदनुवादकस्यासिपदस्य गौणार्थत्वमित्यभिप्रायात् । चन्द्रिकायां तु सुधायां सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वोक्तेस्तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थत्वमेव, तयोः सामानाधिकरण्यं तु नाभेदपरं किन्तु सादृश्यमात्रपरमिति नाभिप्रायः । सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावेऽपि सिंहप्रातिपदिकस्यैव सदृशे गौणत्वात् उदाहृतसन्न्यायरत्नावलीविरोधाच्च । अपि तु तत्पदेनैव गौण्या वृत्त्या सादृश्ये लब्धे परस्परान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवे असत्त्वेऽपि अमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्त्वात् सामानाधिकरण्येनामुख्यभेदलाभ इत्येवाभिप्रायः । अस्ति हि सिंहश्चैत्र इत्यत्रापि सिंहे चैत्रत्वेन रूपेण सिंहाभेदाभावेऽपि शूरत्वेन तदभेदः । एतदेवाभिप्रेत्यानुव्याख्याने 'सादृश्याभेदसंश्रयात्' इति, 'चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते । अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचिदि'ति चोक्तम्। यद्यपि तत्सदृशेऽर्थे सति तस्य गौणार्थतावच्छेदकेन सादृश्येन रूपेण त्वंपदार्थजीवाभेदः तथापि शक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेणाभेदो न मुख्य इत्यभिप्रायः ॥ **गौणत्वमिति** । सादृश्यरूपामुख्यभेदप्रतिपादकत्वमित्यर्थ इति व्याचक्रिरे ।

उदाहरिष्यमाणतर्कताण्डवग्रन्थोक्तभङ्गीं जन्मादिनये वाक्यार्थचन्द्रिकाकृदभिहितां च तामनुरुन्धानाः गुरुपादाः सुधासन्न्यायरत्नावल्योरन्योन्यानुपमर्देनैव द्वयोः स्वरसविहितां व्ययीभवन्निति तदुक्तदिशैव सौधाक्षराणि व्याख्यास्यामः । पूर्वोत्तरवादिनोर्जघन्यवृत्त्याश्रयणेनान्वयबोधोपगन्तृत्वावैशेष्येऽपि पूर्ववादिनये पदद्वयधर्मिकलक्षणाप्रतिसंहितिनिबन्धनत्वमन्वयबुद्धेरिति गौरवम् । उत्तरवादिमते च तदेकधर्मिकतत्प्रतिसन्धाननियन्त्रितत्वं तस्या इति लाघवमतस्तदेव स्वव्याख्या वरत्वे बीजमित्याशयेनाभिधत्ते **अद्वैतवादिभिरिति** । स्वार्थैकदेशत्यागेन । तत्त्वंपदशक्यतावच्छेदकीभूतसार्वज्ञ्याल्पज्ञतादिविवक्षाऽभावेन । **लक्षणया** चिन्मात्रलक्षणया । **सामानाधिकरण्यमात्रमिति** । विशेष्यवाचकप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविशेषणवाचकप्रकृतिकविभक्तिरित्यर्थः ।

नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यपदोत्तरविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन तत्परित्यागेन सादृश्यार्थोपादाने तस्या एव मुख्यार्थत्यागेन गौणत्वप्राप्तेरिति भावः । एतेन सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिद्वयबाधेनानेकबाधादत्र मात्रेति पूर्वत्र पदद्वयस्येति चाभिहितिर्न सङ्गच्छत इत्यपहस्तितं भवति । **ततो वरमिति** । तत्त्वंपदयोर्लक्षणाप्रतिसन्धानद्वयहेतुताकल्पनापेक्षयोक्तरूपैकविभक्ति-प्रतिसंहितिहेतुताकल्पनायाः लघुत्वादित्यर्थः । **पदद्वयस्येति** । शक्तं पदमिति मतमनुरुध्येदम् । पाणिनीय-मताश्रयणे तु प्रातिपदिकद्वयस्येत्यर्थः ।

प्रकृतसुधाग्रन्थस्य जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयो-रुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादिति सन्न्यायरत्नावलीविरोध इति शङ्काङ्कुरमपि नोत्पत्तुमलम् । न हि सुधा-कृत्पादाः सर्वथा प्रातिपदिकस्य लक्षणां नाभ्यधुः किन्तु द्वये न साभ्युपेयैकस्यैव साऽभ्युपेयेति । अत्रैव तेषां निर्भरः । अमुख्यवृत्तिकत्वेनाभ्युपगम्यमानमेकं च प्रातिपदिकं चोक्तरूपं सामानाधिकरण्यं वाऽसिपदं वा अनियमेन किञ्चिदुपादेयं न तु नियतमीदृगेवेत्यभिनिवेश इति ध्वनयितुमेव टीकायामसिपदमात्रं गौणमिति । सुधायां च सामानाधिकरण्यमात्रमिति । तत्रैव तच्छब्देन तदीये स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये लक्ष्येते इति चाभिहितम् । तत्तु सन्न्यायरत्नावलीकृतामप्रतीपमेव । न हि सन्न्यायरत्नावलीकारा असिपदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा गौणतां प्रत्याचख्युः । एवं च तत्त्वप्रकाशिकासन्न्यायरत्नावलीग्रन्थयोरंशयोपवर्णनायासोऽनाश्रयणीय इति ध्येयम् । अत एव तर्कताण्डवे एवमेव सुधाभिप्रायवर्णनं स्थितमिति टीकोक्तमात्रादिपदास्वारस्यं सोढ्वैव चन्द्रिकार्थापनमिति वाक्यार्थचन्द्रिकायामेव जन्मादिनयेऽभिहितमिति न तद्विरोधशङ्कावकाशः । तथा हि तर्कताण्डवे 'अतोऽभेद-वदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयादि'त्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे तत्त्व-मसीत्यत्र गौणी चेत् प्रधानं मुख्यार्थं सामानाधिकरण्यमात्रं सादृश्ये जघन्यम् । परीत्या लक्षणा चेत् पदद्वय-ममुख्यार्थं सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमिति प्रधानबाधादनेकबाधाच्च लक्षणा जघन्येति । अयं च न्यायो यद्यपि तत्त्वमसीति वाक्य एव सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहसम्बन्धिनि सिंहसदृशचैत्रे लक्षणा चेत् सिंहप्रातिपदिकस्यैव बाधेन अनेकबाधाभावात् । तथाऽप्येकस्यापि प्रधानस्य बाधः तत्रापि लक्षणा जघन्येति ज्ञेयम् । न च सामानाधि-करण्यबाधेऽप्यनेकविभक्तिबाध इति वाच्यम् । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन तन्मात्रबाधात् । बहुत्वप्रयुक्तबलादपि स्वभावप्रयुक्तबलस्य बलवत्त्वाच्च । प्राति-पदिकप्राधान्यं च प्रयाजशेषेणेत्यादौ सिद्धम् । न च लक्षणायामपि गङ्गापदं मुख्यार्थमेव प्रवाहस्य परम्परया घोषाधारतायाममुख्येति वाच्यम् । प्रवाहस्य परम्परयाऽप्यनाधारत्वात् । तीराधारताया एवाभिप्रेतत्वाच्चेत्यादिना सति सामानाधिकरण्ये तस्यैव गौणीवृत्तिः तदभावस्थले च प्रातिपदिकस्येति सिद्धान्तं प्रातिष्ठिपन्नित्यलं प्रपञ्चेन।

॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीण-श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-गालवपुरीश्रीनिवासार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां चषकनाम्न्यां काष्ण्यां समासतः सुधाया व्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पादः ॥

॥ इति तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनाममुख्यवृत्त्याश्रयणेनोभयपक्षसाम्यशङ्का,
अवान्तरवैलक्षण्यात्तच्छङ्कानिवारणञ्च ॥

* * *

॥ अथ उक्तस्य सौत्राभेदागमव्याख्यानस्योपलक्षणत्वाशयेन नैकधाऽर्थान्तरकथनम्, तदुपपादनञ्च ॥

१०८ सु०— उपलक्षणं चैतत् सौत्रमभेदागमव्याख्यानम् इत्याशयवान् उक्तानुवादेन अर्थान्तरमप्याह **सादृश्याच्चेति** ।

अनु०— सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदाम् । आहुरीशेन जीवस्य

प्रधानत्वादपि इत्यन्वयः । **आहुः** श्रुतयः, 'पौराणानि (च) वाक्यानी'ति वर्तते । उक्तानुवादः प्रतिपत्तिसौकर्यार्थः । **प्रधानत्वं** वैशिष्ट्यम् ।

तत्त्वमसीत्यादिव्यपदेशः सादृश्याद्गौण इत्युक्तम् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादि निर्देशस्तु स्वातन्त्र्यप्राधान्याभ्यां लाक्षणिकः । द्रष्टृपदेन तत्रारोपितवैशिष्ट्यं स्वातन्त्र्यं चोपलक्ष्यते । तथा च द्रष्टा विशिष्टः स्वतन्त्रश्चान्यो नास्ति इत्यर्थः सम्पद्यते ।

यद्वा तत्त्वमसीत्यादिनिर्देशोऽपि प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां लाक्षणिको व्याख्यायते । तथा हि; तच्छब्देन तदीये स्वातन्त्र्यप्राधान्ये लक्ष्येते, पुनस्ताभ्यां तद्विषयता लक्ष्यते; ततश्च तत्प्रधानकस्तत्तन्त्रश्चेति वाक्यार्थो भवति ।

एतदप्युपलक्षणम् । अतत्त्वमसीत्यादिव्याख्यानान्तरमप्यत्र द्रष्टव्यम् ।

स्यादेतत् । तुशब्दो हि सौत्रोऽवधारणार्थः तेन च सादृश्यातिरिक्तोऽर्थो निवर्त्यते, तत्कथमर्थान्तरवर्णनमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे **नेति** ।

न स्वरूपाभिदां क्वचित् ।

क्वचित् प्रदेशे । **स्वरूपाभिदां नाहुरिति** तुशब्दार्थः, न तु प्राधान्यादिनिवृत्तिरिति ।

परि०— उपलक्षणं चैतदिति । व्याख्यानमित्यर्थः । आहुरित्यस्य कर्त्राकाङ्क्षायां तदनुवादपूर्वमाह **आहुः श्रुतय इति** ॥ **प्रतिपत्तिसौकर्यार्थ इति** । एतावन्तोऽर्था इति सुबोधायेत्यर्थः। नन्वेवममुख्यार्थस्यैव ग्रहणे 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेदि'ति कर्मनिर्णयोक्तवचनविरोध इत्यतो मुख्यार्थं च तत्त्वनिर्णयाद्युक्तमाह **एतदप्युपलक्षणमिति** । बृहद्भाष्यादौ 'सप्तसु प्रथमा यस्मात्' इत्यादिवचनात् तच्छब्दस्य द्वितीयादिविभक्त्यन्तत्वं चोपेत्य तं प्रति त्वमसि तस्मिन् त्वमसीत्यर्थ उक्तः । स सर्वोऽप्यत्रादिपदग्राह्यः । **सौत्र इति** । तद्गुणसारत्वात्त्विितिसूत्रोपात्त इत्यर्थः ।

यादु०— प्रतिपत्तिसौकर्यार्थ इति । सर्वेषामर्थानामनायासेन प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । एकत्र सङ्कलय्य कथने हि सा भवतीति भावः ॥ **पुनस्ताभ्यामिति** । द्वारभूताभ्यामित्यर्थः ।

वं०प०— तद्विषयतेति । भगवत्स्वातन्त्र्यप्राधान्यविषयतेत्यर्थः । यत्र त्वस्येत्यादिपदेन 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यादिवाक्यं ग्राह्यम् ॥

शे०चं०— स्वातन्त्र्यादपि चेत्यत्र चापिशब्दयोरन्यतरेणैव समुच्चयसिद्ध्याऽन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य भिन्नक्रमतया सार्थक्यमाह **प्रधानत्वादपीत्यन्वय इति** ॥ **प्रतिपत्तीति** । सर्वेषामर्थानामनायासेन प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । एकत्र सङ्कलय्य कथन एव च तस्याः सम्भवात् तदर्थतया सङ्कलय्य कथनमिति भावः । प्रधानत्वं किमत्र विवक्षितमित्यतः 'स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्व' इति जिज्ञासासूत्रीयपूर्वग्रन्थानुसारेण तद्व्याख्याति **प्रधानत्वं वैशिष्ट्यमिति** । अद्वैतवाक्यमात्रस्य सादृश्यादिसर्वोपादानेन प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदद्वैतश्रुतेः सादृश्यादिषु यत्किञ्चिदेकोपादानेन प्रवृत्तिर्न तु नियम इति च भ्रमनिरासाय नियममुपदर्शयन् सादृश्यनिमित्तत्वे का वृत्तिः प्राधान्यादिनिमित्तत्वे च केत्यतो वृत्तिचिन्तां च तत्रैव करिष्याम इति स्वकीयपूर्वप्रतिज्ञानुरोधेन वृत्तिनियममुपदर्शयति **तत्त्वमसीत्यादीति** । करस्तदा भवति वाक्यार्थ इत्यतस्तमाह **तथा चेति** । लाक्षणिकत्वेऽप्यस्य न पूर्वस्यास्य चैकप्रकारत्वं प्रतिपत्तव्यम् । तत्र लक्षणामात्रस्यात्र च लक्षितलक्षणायाः सत्त्वादित्याशयेन तामुपदर्शयितुं प्रतिजानीते **तथा हीति** । तदीये इति लक्षणाबीजसम्बन्धकथनम् ॥ **पुनस्ताभ्यामिति** । अत्र प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां तद्विषयत्वं लक्ष्यत इति नाभिप्रायः । लक्षितलक्षणायाः शक्तिवत्पदवृत्तित्वेनार्थनिष्ठत्वाभावात् किन्त्वन्तरङ्गशक्यसम्बन्धलाभात् प्रथमतस्तच्छब्देन स्वातन्त्र्यप्राधान्ये लक्ष्येते । ततः पुनरपि मुख्यार्थस्येव लक्ष्यार्थस्याप्यनुपपत्त्या तत्सम्बन्ध्यर्थान्तरमपि तत्पदेनैव लक्ष्यत इत्येवेत्यविरोध इत्यवधेयम् ॥ **एतदपीति** । न केवलं सौत्रमभेदागमव्याख्यानमुपलक्षणमित्येव, किन्नाम, भाष्यकारीयं सादृश्याच्चेत्याद्यभेदागमव्याख्यानमपीत्यपिशब्दार्थः । **न त्विति** । अनेन 'नरं च नारायणमेव चादावि'त्यादाविवानभिमतव्यावृत्तिरेवावधारणार्थ इत्युक्तं भवति ।

वा०र०— समुच्चयसिद्ध्येति । पूर्वचशब्दसहितेन परस्परसमुच्चयेत्यर्थः । **सार्थक्यमिति** । द्वाभ्यां द्वयोः परस्परसमुच्चयसिद्धावपि त्रयाणां तदसिद्धेस्तत्सार्थक्यमित्यर्थः । **पूर्वप्रतिज्ञेति** । जिज्ञासासूत्रीयेति शेषः ।

विठ्ठ०— प्रतिपत्तिसौकर्यार्थ इति । एकत्र सङ्कल्पप्रतिपादनेन सर्वेषामर्थानामनायासेन प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । सादृश्यादिना अभेदव्यपदेशं तत्तद्वाक्यनिष्ठतया दर्शयति **तत्त्वमसीत्यादि व्यपदेश इत्यादिना । पुनस्ताभ्यामिति** । द्वारभूताभ्यां प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यामित्यर्थः । तथा च यत्र शब्दस्य वृत्तौ साक्षाच्छक्यार्थसम्बन्धो नियामकस्तत्र लक्षणा यत्र तु शब्दस्यार्थे वृत्तौ लक्ष्यार्थद्वारकः सम्बन्धो नियामकस्तत्र लक्षितार्थद्वारा लक्षणेति अतो लक्षणायाः पदवृत्तित्वात् लक्षिताभ्यां लक्ष्य इति कथमुक्तिरिति शङ्कानवकाशः । लक्षितार्थतया द्वारमात्रत्वेन तद्द्वारा तत्पदस्यैव प्राधान्यस्वातन्त्र्यविषयलक्षकत्वाङ्गीकारादिति । **अन्यथा व्याचष्ट इति** । तत्सदृशस्तत्प्रधानस्तत्तन्त्र एव त्वमसि न तु तत्स्वरूपाभिन्नोऽसीति श्रुत्यर्थ इति भावः ।

॥ इति उक्तस्य सौत्राभेदागमव्याख्यानस्योपलक्षणत्वाशयेन नैकधाऽर्थान्तरकथनम्, तदुपपादनञ्च ॥

॥ इति तच्छङ्कानिवारणस्योपपादनम् ॥

॥ इति अमुक्तजीवेश्वरयोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्याद्यद्वैतश्रुत्यादीनां गत्यभावशङ्का, सादृश्याभेदसंश्रयात्तद्गतिकथनेन तच्छङ्कानिवारणम्, तत्समर्थनञ्च ॥

* * *

॥ अथ 'न केवलममुक्तजीवैरपि तु मुक्तजीवैरपि परमात्मना सहाभेद'-वाचकश्रुत्यादीनां भेदपरत्वदर्शनम् ॥

॥ तत्र सादृश्यप्राधान्यस्वातन्त्र्येतराभ्यां स्थानैक्यमत्यैक्याभ्यां विशेषान्मुक्तस्य विशेषोक्तेरुपपादनम् ॥

१०९ **सु०—** अस्त्वेवं जीवस्य ब्रह्मैक्यं, मुक्तस्य तत्कथं व्याख्येयम् । न च तदप्युक्तन्यायेनेति युक्तम्, तथा सति 'यत्र त्वस्ये'त्यादिविशेषोक्त्यनुपपत्तेरित्यत आह **स्थानैक्यमिति** ।

स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यते ।

'ईशेने'ति वर्तते । न केवलमुक्तनिमित्तत्रयं, किन्नामैतन्निमित्तद्वयं **विशिष्यते;** अतो विशेषेणाभेदोक्तिरुपपद्यते । तत्र स्थानैक्येन 'ऐक्यव्यपदेशो लाक्षणिकः, स्थानगतस्यैकस्य स्थानिषु प्रयोगात् । ऐकमत्यनिमित्ते तु प्रयोगे लक्षितलक्षणा, विषयैक्यान्मत्यैक्यं ततश्च मतिमतामिति ।

परि०— यत्र त्वस्येति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदि'ति विशिष्याभेदोक्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

यादु०— तथा च यत्र शब्दस्य साक्षाच्छक्यार्थसम्बन्धो वृत्तौ नियामकस्तत्र लक्षणा । यत्र तु लक्ष्यार्थद्वारा स तथा तत्र लक्षितलक्षणेति भावः । एतेन लक्षणायाः पदवृत्तित्वात् कथं ताभ्यां लक्ष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कानवकाश इति ज्ञातव्यम् ॥ **विषयैक्यादिति** । विषयैक्यान्निमित्तान्मत्यैक्यं व्यपदिश्यते । तेन मतिमतामैक्यं व्यपदिश्यत इति व्यपदेशो निमित्तकथनमेतत् ।

वं०प०— **विशेषोक्तीति** । विशिष्य मुक्तेनाभेदोक्तीत्यर्थः ।

शे०चं०— **विशेषोक्त्यनुपपत्तेः** विशेषतोऽभेदोक्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **स्थानैक्येनैक्यव्यपदेशो लाक्षणिक इति** । अनेके एके सम्पद्यन्ते एकीभवन्तीति खल्वेकीभवन्तीत्यस्यार्थः । अभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययश्रवणात् । ततश्चात्र यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहरूपमुख्यार्थेन नार्थवत्त्वम् । तथा सति प्रवाहस्य घोषानाधारत्वेन बाधितार्थत्वप्रसङ्गात् तथैकशब्दस्य नैकत्वविशिष्टरूपमुख्यार्थे नार्थवत्त्वं सम्भवति । मुक्तेः पूर्वमिवानन्तरमप्येकत्वविशिष्टत्वसम्पत्त्यभावेनानेके एके सम्पद्यन्त इत्यभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययार्थस्य बाधितत्वात् । किन्तु यथा तत्र गङ्गापदस्य तीररूपलक्ष्यार्थेनार्थवत्त्वं तीरस्य घोषाधिकरणत्वसम्भवेन बाधाभावात्, तथैकशब्दस्यापि मुख्यार्थभूतैकत्वविशिष्टस्थानसम्बन्धिनिवासरूपलक्ष्यार्थेनार्थवत्त्वं व्यक्तिस्थानापेक्षया मुक्तेः प्रागितस्ततः स्थितानां तेषां मुक्त्यनन्तरं भगवद्व्यक्तिस्थाननिवाससद्भावेनानेके एके सम्पद्यन्त इत्यभूततद्भावरूपच्विप्रत्ययस्याबाधादित्यर्थः । अस्वतन्त्रप्रयोगत्वेन प्रयोजनानपेक्षत्वान्न स्वायत्तन्यायविरोध इत्याशयेनाह **स्थानेति** । एकत्वविशिष्टस्थानवाचकेनैकशब्देन तत्र स्थितिर्लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **प्रयोग इति** । एकीभवन्तीत्यस्मिन्प्रयोग इत्यर्थः ॥ **लक्षितलक्षणेति** । मुख्यार्थानुपपत्त्या तत्सम्बन्ध्यर्थान्तरस्येव लक्ष्यार्थस्याप्यनुपपत्त्या तत्सम्बन्ध्यर्थान्तरस्यैकशब्देन लक्ष्यमाणत्वाल्लक्षितलक्षणेत्यर्थः । कोऽसौ मुख्यार्थः, कश्च तत्सम्बन्धी लक्ष्योऽर्थः, किं च तल्लक्ष्यसम्बन्ध्यर्थान्तरमित्यतस्तत्सूचयन्नेव लक्षितलक्षणामेव दर्शयति **विषयैक्यादिति** । एकत्वविशिष्टवस्तुवाचकेनैकशब्देन मुख्यार्थानुपपत्त्या तत्सम्बन्धी मतिरूपोऽर्थो लक्ष्यते ततो लक्ष्यार्थस्याप्यनुपपत्त्या तत्सम्बन्धी तद्वद्रूपोऽर्थोऽप्येकशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थः । अयं भावः । यथा ह्यत्रैकशब्दो न मुख्यार्थेन नार्थवान् पूर्वमनेकेषां मुक्त्यनन्तरमेकत्वविशिष्टत्वसम्पत्त्यभावेनाभूततद्भावरूपच्विप्रत्ययार्थबाधात् तथोक्तरूपमुख्यार्थसम्बन्धिता मतिरूपलक्ष्यार्थेनापि नार्थवान् । मुक्तेः पूर्वमेकविषयमत्यरूपाणां तेषां मुक्त्यनन्तरमप्येकविषयमतित्वसम्पत्त्यभावेन अभूततद्भावरूपच्विप्रत्ययार्थबाधात् । किन्तु लक्ष्यार्थभूतमतिसम्बन्धी मतिमद्रूपो योऽर्थस्तेनैव । मुक्तेः पूर्वं भगवता भिन्नविषयमतिमतां तेषां मुक्त्यनन्तरं भगवतैकविषयमतिमत्त्वसम्पत्तिसद्भावेन अभूततद्भावार्थच्विप्रत्ययस्वारस्यादिति । यद्यपि चात्रैकशब्देन मतिमन्मात्रलक्षणयाऽपि च्विप्रत्ययोक्ताभूततद्भावलाभान्न लक्षणाद्वयस्य प्रयोजनं किञ्चिदिति, तदाश्रयणमनर्थकं तथाऽप्येकपदमुख्यार्थस्य मतिमद्भिर्मत्यद्वारकसम्बन्धानिरूपणादन्तरङ्गसम्बन्धलिप्सया लक्षणाद्वयमाश्रयणीयमिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— **अनेके एके सम्पद्यन्त इति** । प्रागेकत्वमप्राप्ताः एकत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अस्यार्थस्य खल्वित्युक्तां प्रसिद्धिमेव नियामकेन दृढयति **अभूततद्भावेति** । 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विरि'त्येतत्सूत्रे

अभूततद्भाव इति वक्तव्यस्य विद्यमानत्वेन यस्याः प्रकृतेः विकारः प्राप्तो भवति सा प्रकृतिः प्राग्विकारं अभूता पश्चाद्विकारं प्राप्ता भवतीति साऽभूततद्भूतेत्युच्यते । तादृशप्रकृतेरभूतविकारायाः विकारप्राप्तेरेव अभूततद्भाव-पदार्थतया प्रागकृष्ण एव कृष्णः सम्पन्नो भवति कृष्णीभवतीत्यादौ कृष्णत्वमप्राप्तः कृष्णत्वं सम्पद्यन्त इति कृष्णत्वप्राप्तिरूपाभूततद्भावस्य च्विप्रत्ययेन प्रतीतिवत् एकीभवन्तीत्यत्रापि प्रागेकत्वमप्राप्ताः पश्चादेकत्वं प्राप्नुव-न्तीति एकत्वप्राप्तिरूपाभूततद्भावस्य च्विप्रत्ययार्थतया अनेके एके सम्पद्यन्ते इत्येतावतो अर्थस्य एकीभवन्तीति च्विप्रत्ययेन लाभोपपत्तिरिति भावः । विकारप्राप्तप्रकृतौ वर्तमानादेकशब्दात् विकारवाचिनः स्वार्थे च्विप्रत्यये चकारेकारे च लोपे 'अस्य च्वावि'ति सूत्रेणावर्णस्य दीर्घेकारे वेरपृक्तस्य लोपे एकीभवन्तीति रूपसिद्ध्या अत्र च्विप्रत्ययस्याश्रवणेऽपि च्विप्रत्ययकार्यभूतदीर्घेकारश्रवणमेव च्विप्रत्ययश्रवणत्वेन सर्वं सम्मतमिति च्विप्रत्यय-श्रवणादित्युक्तिर्युक्तैवेति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदवाच्यप्रवाहस्य घोषाधारत्वानुपपत्त्या गङ्गापदे लक्षणावत् सर्वे एकीभवन्तीत्यत्र सर्वशब्दवाच्यमुक्तानां एकशब्दाभिहितैकत्वविशिष्टत्वानुपपत्त्या सर्वपदे लक्षणेति भ्रान्तिनिरासाय सिंहो देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य सिंहाभेदानुपपत्त्या सिंहपद एव अमुख्यवृत्त्याश्रयणवत् प्रकृते एकपद एव लक्षणेति दर्शयन्नाह **ततश्चात्र यथेत्यादिना** । **सम्पत्त्यभावेनेति** । ब्रह्मणेति शेषः । अत्र प्रकरणे मुक्तस्येशेनेति ब्रह्मैक्यमित्यादि च मूलानुसारेण सर्वत्र स्थानैक्यमत्यैक्ये ब्रह्मणेति व्याख्येयम् । अन्यथा मुक्तानां परस्परमैक्यव्यपदेशव्याख्यानमेतदिति भ्रान्तिः स्यात् । अत एव च भोक्त्रापत्तेरित्येतन्मूले स्याल्लोक-वत् । यथा लोके उदके उदकस्यैकीभावव्यवहारः स्थानैक्यनिबन्धनः । यथा वा प्राग्विभिन्नब्राह्मणाः साम्प्रत-मेकीभूता इति मत्यैक्यनिबन्धनः । तथा प्राग्विभिन्नस्थाना विभिन्नमतयश्च जीवा मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवन्ति । एकस्थाना एकमतयश्च भवन्तीत्युपपद्यत इत्युक्तम् । तत्त्वनिर्णयटीकातद्व्याख्यानयोरपि भगवतेत्यादेः स्पष्ट-मुक्तेः । जीवानां ब्रह्मैक्य एव विचारप्रसक्तेश्च मुक्तेः पूर्वं भगवता भिन्नविषयमतिमतामित्याद्युत्तरटीकायां भगवतेति द्विवारमुक्तेश्च तत्त्वनिर्णयटीकायां ब्राह्मणादिदृष्टान्तो राज्ञेति गोष्ठगतगोव्यक्त्यन्तरेण चेति पूरणेन व्याख्येय इति ज्ञेयम् ।

एकत्वविशिष्टस्थानसम्बन्धीति । एकशब्दस्य हि एकत्वविशिष्टार्थत्वात् स्थानस्य च एकत्व-विशिष्टत्वात् एकशब्दमुख्यार्थस्थानमेव योग्यतया प्राप्तमित्याशयेन एकत्वविशिष्टस्थानेत्युक्तम् । शक्यसम्बन्ध-प्रदर्शनं **सम्बन्धिनिवासेति** । अत्र निवासीति पाठः । स्थानगतस्यैक्यस्य स्थानिषु प्रयोगादिति मूलानुसारेण लाक्षणिकत्वमात्रनिर्वाहकत्वेन च स्थानवाचिशब्दस्य स्थानिपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा मत्यैक्यविव-क्षायामिव लक्षितलक्षणापत्त्या लक्षणामात्रोक्तिरयुक्ता स्यात् । एकत्वविशिष्टस्थानवाच्येकशब्दस्य निवासरूप-लक्ष्यार्थेनार्थवत्त्वम् । प्रागितस्ततः स्थितानां निवासरूपाणां मुक्त्यनन्तरमपि एकस्थाननिवासत्वाभावात् । ततो निवासवदर्थत्वेनैव एकशब्दस्य अर्थवत्त्वे बाधाभावेन तादृशार्थसमर्पणाय लक्षितलक्षणाया अवर्जनीयत्वादि-त्यवधेयम् ।

यद्यप्यत्र स्थानगतैक्यवाच्येकशब्देन स्थानिनिवासिलक्षणायां लक्षितलक्षणायाः प्रसक्तिवत् एकत्व-विशिष्टविषयवाच्येकशब्देन तत्सम्बन्धिमतिमल्लक्षणायां न लक्षितलक्षणाप्रसङ्गः । निवासलक्षणामद्वारीकृत्य

निवासिलक्षणावत् मतिलक्षणामद्वारीकृत्य मतिमन्मात्रलक्षणायां लक्षितलक्षणायाः अप्रसङ्गात् । मतिलक्षणाद्वारा तत्र मतिमल्लक्षणा । अत्र च स्थानगतैक्यवाचिनैकशब्देन स्थानिमात्रलक्षणेत्यत्र च विशेषनियामकाभावेन वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन च वैषम्याश्रयणायोगात् । तस्मात् कुत एतद्वैषम्याश्रयणमित्याभाति । तथापि स्थानगतैक्यस्य स्थानिषु प्रयोगादिति विषयैक्यान्मतीनामैक्यं ततश्च मतिमतामिति च एकस्थाननिवासो वेति प्रमाणानुसारि निरवकाशमूलोक्त्यनुसारेणेदं वैषम्याश्रयणमित्याहुः । तन्न मूलेऽपि उक्तपर्यनुयोगस्यानिवार्यत्वात् । प्रमाणस्य द्वारभूतलक्षणाभिप्रायकल्पनोपपत्त्या स्थानिलक्षणामात्रमत्रेत्येतत्साधकत्वाप्राप्तेश्च । वस्तुतस्तु .... लेख्यमस्ति । **तत्र स्थितिर्लक्ष्यत इत्यर्थ इति** । तत्र स्थितिर्यस्यासौ तत्र स्थितिमानुच्यते । सप्तमीविशेषेण बहुव्रीहाविति ज्ञापकात् समासः । तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति बहुलग्रहणात् सामर्थ्यात् तं परम इत्यादाविव सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकाल इतिवद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिर्गमकत्वात् स्थितिपदं तद्वल्लक्षकं वा । ततश्च जात्यभिप्रायक-तत्रस्थितिरित्येकवचनान्तपदेन स्थितिमन्तः प्रतिपादिता इति युक्ता केवललक्षणा । अन्यथा स्थितिलक्षणाद्वारा स्थितिमल्लक्षणाङ्गीकारप्रसक्त्या लक्षितलक्षणाप्रसङ्गेन मत्यैक्यपक्षव्यावृत्त्यर्थं केवललाक्षणिकत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । शिष्टं पूर्ववद्बोध्यम् । **एकशब्देनेति** । अनेन लक्षणावत् लक्षितलक्षणाप्येकपदाश्रय एवेति ध्वनितम् । अत एव भ्रमरानयनविवक्षया द्विरेफमानयेत्युक्ते अक्लृप्तरूढिमनाश्रित्य योगाङ्गीकारपक्षे रेफद्वयरूपमुख्यार्थे आनयनान्वया-नुपपत्त्या द्वौ रेफौ यत्रेति बहुव्रीहिणा रेफद्वययुक्तभ्रमरशब्दो लक्षणया गृह्यते । बहुव्रीहौ न्यायादिमते लक्षणा-सद्भावात् । ततो भ्रमरशब्दस्याप्यानयनान्वयायोगे प्राप्ते द्विरेफपदेन भ्रमरशब्दसम्बन्धी मधुपो लक्षणया गृह्यत इति वदन्तीति बोध्यम् । ज्योतिषा यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दलक्षणानन्तरमर्थलक्षणा लक्षितलक्षणेति मीमांसकैरुच्यते । आनन्दमयाधिकरणटीकायां च तथैवोच्यते । तत्रापीयमेव गतिः । कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपने इत्येतद्भक्तिपादीयटीकाप्रपञ्चे स्पष्टयिष्यते चैतत् ।

मतिमन्मात्रलक्षणयापीति । एकत्वविशिष्टविषयवाचकैकशब्देन विषयत्वाविषयकमतिमतामेव लक्ष-णयेत्यर्थः । तद्विषयकमतिमत्त्वमेव शक्यसम्बन्ध इति भावः । **अन्तरङ्गसम्बन्धेति** । साक्षात्सम्बन्धेत्यर्थः । तद्विषयकमतिमत्त्वरूपस्य विषयेण सम्बन्धस्य परम्परासम्बन्धत्वान्मतिरूपलक्ष्यार्थस्य विषयेण साक्षात्सम्ब-न्धात् । तथा मतिमद्भिरपि आश्रयाश्रयिभावलक्षणसाक्षात्सम्बन्धस्यैव सद्भावान्मध्ये मतिलक्षणायां साक्षा-त्सम्बन्धो मतिमल्लक्षणायां हेतुर्लभ्यत इति भावः । नन्वत्र सर्वे एकीभवन्तीत्युक्ते सर्वेषु एकशब्दोक्त्यैक्या-न्वयानुपपत्त्या लक्षणाश्रयणीया चेत् सर्वपद एव सास्तु । तथा च सर्वेष्वेकत्वान्वयानुपपत्त्या सर्वशब्देन सर्वमतीनां लक्षणया कृतायां पुनस्तत्रोक्तान्वयानुपपत्त्या सर्वमतिविषयाणां सर्वशब्देन लक्षणा कार्या । तत्र चात्स्येवैकत्वान्वयः । विषयैक्यान्मतीनामित्येतद्ग्रन्थश्च सर्वपदलक्षणापक्षे स्वरसः । यन्मतिमतामैक्यं तन्मतीना-मैक्याद्यच्च मतीनामैक्यं तत्तद्विषयैक्यादिति योजनायां मतिमतां सर्वेषामैक्यं मत्यैक्यनिबन्धनमित्युक्ते सर्वपदेन मतिलक्षणायां आश्रितत्वसम्बन्ध उक्तो भवति । मतिसम्बन्धिविषयलक्षणायां च विषयत्वसम्बन्ध उक्तो भवति । तथा च मतिमत्स्वेकत्वान्वयानुपपत्त्या मतिलक्षणायां तत्रापि तदन्वयानुपपत्त्या मतिविषयो लक्ष्यते । स च सर्वशब्दोक्तमतिमन्मतिविषय एकीभूत एवेति गङ्गायां घोष इत्यत्रेव यत्रान्वयानुपपत्तिस्तद्वाचकपद एव

लक्षणा लब्धा भवति । एकपद एव लक्षणायां तु यत्पदोक्तार्थान्वयानुपपत्तिस्तत्र लक्षणाश्रयणीया भवति । तथा स्थानैक्यविवक्षायामपि सर्वेषां स्थानमेकीभवतीति सर्वपदेन स्थानिवाचिना स्थानं लक्ष्यत इत्येवाङ्गीकर्तुं शक्यमिति तथा न कृतम् । स्थानगतस्यैक्यस्य स्थानिष्विित्येतन्मूलमपि उक्तार्थमेवेति न दोषः । ब्राह्मणगोदृष्टान्तावप्युक्तविषयावेवेति चेत् सत्यम् । भवन्तीति बहुवचनं तथा सति गौणं स्यात् । तन्मात्रस्वारस्यं तावदस्त्वित्याशयेनैकपदे लक्षणाश्रयणमित्यादि चिन्तनीयम् ।

स०ना०— स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यत इति मूलसुधायां **स्थानैक्येनैक्यव्यपदेश इति** । स्थानैक्येनैक्यव्यपदेश इत्यनेन सायं गाव एकीभवन्तीत्यादिवाक्यानि उपादत्ते । ततश्च सायं गाव एकीभवन्तीत्यादिव्यपदेशो लाक्षणिक इत्यर्थः । कुतोऽसौ लाक्षणिक इत्यत आह **स्थानगतस्येति** । अयं भावः । स्थानगतैक्यं तावत् स्थानिषु प्रयुज्यत इति दृश्यते । तच्च द्वेधा घटते । स्थानिशब्दस्य स्थाने लक्षणया वा । ऐक्यवाचकशब्दस्य गौणत्वेन वेति । नान्यथा बाधप्रसङ्गात् । अस्माकं तु न लक्षणैवेत्याग्रहः । किं नाम विवक्षानुसारेण लक्षणा वा गौणी वेति भावः । एतेन स्थानैक्येनैक्यव्यपदेश इत्ययुक्तम् । स्थानैक्यस्यैव इह व्यपदिष्टत्वेन तेन ऐक्यव्यपदेशाभावात् । तथा लक्षणेति प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये स्थानगतैक्यस्य स्थानिषु प्रयोगादिति हेत्वभिधानमयुक्तम् । तथा सति सिंहो माणवक इत्यादिवत् गौणत्वस्यैव प्राप्तेरिति परास्तम् । **ऐकमत्यनिमित्त इति** । अत्रापि ऐकमत्यनिमित्ते तु प्रयोग इत्यनेन राजान एकीभवन्तीत्यादि प्रयोगमुपादत्ते । ततश्च राजान एकीभवन्तीत्यादिप्रयोगो लक्षितलक्षणया घटनीय इत्यर्थः । यो हि यद्धर्मोपचारार्हः तच्छब्दस्यैव तत्र लक्षणेति नियमः । घोषाधिकरणत्वरूपतीरधर्मोपचारार्हस्य प्रवाहस्य शब्देन तीरोपलक्षणदर्शनात् । ततश्च राज्ञां विषयधर्मोपचारानर्हत्वात् कथं राजशब्देन विलक्षणेत्यतः विषयधर्मोपचारयोग्यतां दर्शयति **विषयैक्यादिति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । विषयैक्यं दृष्ट्वा मतीनामैक्यमुपचर्यते । ततः मतिषु उपचर्यमाणं विषयैक्यमेव मतिमत्सु उपचर्यते । तथा च राज्ञां तद्धर्मोपचारार्हत्वात् राजशब्दस्य विषयोपलक्षकत्वमिति भावः । एवं च गाव एकीभवन्तीत्यादेः गवादिस्थानमेकमित्यर्थः । राजान एकीभवन्तीत्यादेस्तु एक एव तद्बुद्धिविषय इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एतेन विषयैक्यान्मत्यैक्यं; मत्यैक्यान्मतिमतामैक्यमिति लक्षितलक्षणेत्यन्वयानुपपत्तिः । अत्र लक्षितलक्षणया विषयैक्यस्यैव लक्षितलक्षणया अभिधित्सितत्वेन मतिमदैक्यस्यानभिप्रेतत्वादिति निरस्तम् । अस्य वाक्यलक्षणाव्यापकोपचारयोग्यताप्रदर्श्यकत्वेन विषयैक्यान्मत्यैक्यं मत्यैक्यान्मतिमतामैक्यमुपचर्यत इति लक्षितलक्षणा उपपन्नेत्यन्वयसम्भवात् ।

वि०ठ०— विषयैक्यादिति । विषयस्यैकत्वाभिमतत्वात् तद्विषयाणां मतीनामैक्यव्यपदेशद्वारेण मतिमतामैक्यं व्यपदिश्यत इति भावः ।

॥ इति सादृश्यप्राधान्यस्वातन्त्र्येतराभ्यां स्थानैक्यमत्यैक्याभ्यां विशेषान्मुक्तस्य विशेषोक्तेरुपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तामुक्तैः सह परमात्मनाऽभेदोक्तेर्निमित्तेष्वेकतमस्य सादृश्यस्य व्यक्ताव्यक्ततया विशेषाद्युक्तता ॥

११० **सु०**— किञ्च 'यत्सादृश्यं सज्जीवमात्रसाधारणतयोक्तं तत्संसारिण्यनभिव्यक्तं मुक्ते तु व्यक्तमि'ति तदभिप्रायेणापि विशेषतोऽभेदोक्तिर्युक्तेत्याशयवानाह **सादृश्यं चेति** ।

अनु०— सादृश्यं च विशेषेण

'मुक्तस्येशेने'ति वर्तते ।

वं०प०— तत्संसारिणीति । ज्ञानादिना सादृश्यम् ।

॥ इति मुक्तामुक्तैः सह परमात्मनाऽभेदोक्तेर्निमित्तेष्वेकतमस्य सादृश्यस्य व्यक्ताव्यक्ततया विशेषाद्युक्तता ॥
॥ इति 'न केवलममुक्तजीवैरपि तु मुक्तजीवैरपि परमात्मना सहाभेद'वाचकश्रुत्यादीनां भेदपरत्वदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ जडपरमात्मनोरभेदव्यपदेशस्य काचित्कत्वम्, तत्र कारणप्रदर्शनम्, तदुपपादनञ्च ॥

१११ **सु०**— ननु सादृश्यादिकं जडेष्वपि विद्यते, तत्कथं तेषां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्चे'त्यादौ क्वचिदेव परमात्मैक्य-व्यपदेशो न पुनर्जीववत् प्राचुर्येणेत्यत आह **जडानामिति** ।

जडानां द्वयमेव तु ।

तत्प्रधानकं तत्तन्त्रत्वमेव । **जडानां तु** इति सम्बन्धः ।

सादृश्यस्यापि तृतीयस्य विद्यमानत्वात् कथं द्वयमेव इत्यत आह **भवेदिति** ।

अनु०— भवेत्सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मना ।

जडानामिति वर्तते । सत्यमस्ति सादृश्यं, किन्तु तत्सत्त्वा(त्ता)दिनैव, न तु जीव-वदानन्दादिना; अतो द्वयस्यैव सत्त्वादुपपन्नाऽप्रचुरोक्तिः ।

नन्वानन्दादिना सादृश्यं जीवेष्वपि नास्ति, केषाञ्चिज्जीवानामतद्रूपताभ्युपगमादिति चेन्मा भूत्; न हि जीवमात्रं प्रति तत्त्वमसीत्युच्यते, तस्य वेदानधिकारित्वात्; किन्तु मोक्ष-योग्यं प्रतीत्यदोषः ।

अत्र स्थानैक्यं च क्षीराब्ध्यादिस्थितभगवद्रूपापेक्षयोक्तमिति न जीवजडसाधारणम् ।

जडाभेदव्याख्यानेन प्राग्वदिति दृष्टान्तोऽपि व्याख्यातो भवति ।

परि०— जीवजडसाधारणमिति । सर्वत्र व्याप्तेन ब्रह्मणा स्थानैक्यस्य जीवजडयोरपि सत्त्वादिति भावः ।

गु०दी०— न जीवजडसाधारणम् इत्यत्र **जीवः** संसारिजीवः ।

यादु०— जीवजडसाधारणमिति । व्याप्तभगवद्रूपेण जीवजडयोरपि स्थानैक्यसद्भावादिति भावः ।

शे०चं०— सादृश्यादिकं जडेष्वपि विद्यत इति । यद्यपि प्रयोगानुसारेण निमित्तकल्पनं, न तु निमित्तानुरोधेन प्रयोगोऽपीति निर्दलेयमाशङ्का, तथाऽपि यत्र निमित्तं सामग्री तत्र निमित्तानुरोधेन प्रयोगस्याप्यङ्गीकारात् सादृश्यादेस्तत्सामग्रीत्वाभिप्रायेणेयमाशङ्केति ध्येयम् । जडानां द्वयमेवेत्येतावता पूर्त्या तुशब्दस्यानर्थक्यमित्यतो भिन्नक्रममाश्रित्य तत्सार्थकतामाह **जडानां त्विति सम्बन्ध इति** ॥ **द्वयस्यैव सत्त्वादिति** । सत्त्वादिना सतोऽपि सादृश्यस्याल्पत्वादल्पत्वे निःस्वप्रयोगदर्शनाद्युक्तमवधारणमिति भावः ॥ **न दोष इति** । तस्यानन्दादिना भगवत्सादृश्यसद्भावादिति भावः । नन्वीश्वरस्य सर्वगतत्वात् तेनैकस्थाननिवासस्य मुक्तानामिव तदन्येषामपि जीवानां जडस्य च सद्भावात् कथमेतद्विशेषेणाभेदाभिधाने निमित्तं स्यादित्यतः 'क्षीराब्ध्यादिस्थित-भगवद्रूपापेक्षयैकस्थानस्थत्वं चे'त्याचार्योक्तिं मनसि निधाय तस्यासाधारण्यमुपदर्शयति **अत्रेति** । ननु जीवाभेदवादिमतनिरासकेऽस्मिन्नधिकरणे तदभेदवाक्यानामेव गतिकथनमुचितम् । तत्किमर्थं जडाभेदवाक्यगतिनिरूपणमित्यत आह **जडाभेद इति** ॥ **दृष्टान्तोऽपीति** । न केवलं जडाभेदवाक्यमित्यपिशब्दः । ततश्च दृष्टान्ताव्याख्यानान्न भाष्ये न्यूनतेत्युक्तं भवति ।

वा०र०— निमित्तं सामग्रीति । निमित्तमात्रमेव कार्यजनने पर्याप्तमित्यर्थः । एतच्चानुसारेण **निःस्व-प्रयोगेति** । 'षष्ठी शेष' इतिसूत्रीय महाभाष्योदाहृतानुदरा कन्येत्यादाविति शेषः । **आचार्योक्तिमिति** । तत्त्वनिर्णयस्थामिति शेषः । **दृष्टान्ताव्याख्यानादिति** । अव्याख्यानप्रयुक्ता न्यूनता नेत्युक्तमिति योजना ।

विट्ठ०— ननु स्थानैक्यं योग्यायोग्यसर्वजीवानां जडानां च साधारणं सर्वत्रापि हरेर्विद्यमानत्वेन सर्वस्य भगवत्स्थानत्वादित्यत आह **अत्र स्थानैक्यमिति** । 'अव्यक्तहरिलोकत्वादन्येषामन्यलोकता' इत्युक्ते-र्व्यक्तभगवद्रूपस्थानापेक्षयैव स्थानैक्योक्तेरिति भावः । **जडाभेदव्याख्येति** । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' भूतानि विष्णु-रित्यादे ब्रह्मणो जडाभेदप्रतिपादकवत्प्रतीयमानस्य वाक्यस्य व्याख्यानेन प्राज्ञवदिति सौत्रदृष्टान्तांशोऽपि यथा खलु सकलजगद्गुणसदृशगुणात्मकत्वेन परमात्मा जगदिति व्यपदेशः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ तथा भगवद्गत-गुणसदृशगुणस्वरूपत्वाज्जीवानां तत्त्वमसीत्याद्यभेदव्यपदेश इति व्याख्यातो भवतीत्यर्थः ।

॥ इति जडपरमात्मनोरभेदव्यपदेशस्य काचित्कत्वम्, तत्र कारणप्रदर्शनम्, तदुपपादनञ्च ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्युक्तस्य सर्वस्याप्यभेदव्यपदेशस्यामुख्यत्वशङ्का,
विषयभेदेन तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥
॥ तत्र श्रुत्युक्तस्येश्वरगतगुणादीनामीश्वरेणाभेदव्यपदेशस्य मुख्यत्वे
बाधाभावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥

११२ सु०— सूत्रे प्राज्ञवदित्युक्तम्, तस्या(यम)र्थः, 'प्राज्ञे यथाऽभेदव्यपदेशोऽमुख्य-स्तथे'ति । तत्र प्रतियोगिविशेषानुक्तेर्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिरखिलोऽप्यभेदव्यपदेशो नित्य-त्वादिसादृश्येनामुख्य इति ज्ञायेत, तन्मा विज्ञायीत्याशयवानाह **ईशेति** ।

अनु०— ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वशः ।
तथैवावयवानां तत्स्वरूपैक्यं तु मुख्यतः ॥

रूपाणि मत्स्यादीनि । **क्रियाः** सृष्ट्याद्याः । **गुणाः** ज्ञानादयः । 'सर्वश' इति प्रत्येकं सम्बन्धः । **तथा**शब्दः समुच्चये । 'एव'शब्दस्य 'मुख्यत' इत्यनेनान्वयः । **अवयवाः** हस्ताद्याः । **तत्स्वरूपैक्यम्** ईश्वरस्वरूपेणै(पै)क्यं तत्प्रतिपादकं वाक्यमिति यावत् । **मुख्यत एव** व्याख्येयमिति शेषः । **तु**शब्दो जडव्यावृत्त्यर्थः । तथा च जडविशेष एवायं दृष्टान्त इति भावः । न चैवं साध्यसमत्वदोषः, जीवमात्राभेदवादिनं प्रति अस्याधिकरण-स्यारब्धत्वादिति ।

कुत एतदिति चेत् (न), तत्र भेददर्शने प्रत्यवायस्योक्तत्वादित्याह **यथेति** ।

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ।
इति श्रुतेः

पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमुदकं यथा अधो (**वि**)**धावति, एवं** पारमेश्वरान् **धर्मान्** ततः **पृथक् पश्यंस्तानेव** तद्दर्शनं **अनु** एव अविलम्बेन नरकं **विधावती**त्यर्थः ।

परि०— दृष्टान्त इति । प्राज्ञवदिति सौत्रदृष्टान्त इत्यर्थः । प्राज्ञस्य जीवजडैक्यवादी शङ्कते **न चैवमिति** ॥ **साध्यसमत्वमिति** । यथा साध्यं सन्दिग्धं तथा प्राज्ञे जडाभेदो गौण इति विप्रतिपन्न इति दोष इत्यर्थः ॥ **कुत एतदिति** । जडविषयाभेदव्यपदेशः दृष्टान्तो न पुनर्गुणकर्मादिविषय इत्येतदित्यर्थः ।

गु०दी०— जडविषय एवायं दृष्टान्त इत्यत्र **अयं दृष्टान्तः** प्राज्ञवदिति दृष्टान्तः । जीवस्यापि तत्रानुप्रवेशे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदो न स्यात् । अतो जडमेव दृष्टान्तीक्रियत इति भावः । **न चैवं साध्यसमत्वदोष** इत्यत्र सर्वाद्वैतवादिभिर्भास्करादिभिः जडेऽपि मुख्यैक्यस्यैवाङ्गीकाराद् दृष्टान्तोऽपि **साध्यसमः** पक्षसमः विप्रतिपन्न इत्यर्थः ॥ २ । ३ । १४, १५, १६, १७ ॥

यादु०— साध्यसमत्वेति । सर्वाद्वैतवादिनं प्रति दृष्टान्तस्य पक्षसमत्वाख्यो दोष इत्यर्थः । **आरब्धत्वादिति** । तथा च तं प्रति जडाभेदस्यामुख्यतायास्सिद्धत्वात् युक्तं दृष्टान्तत्वमिति ।

वं०प०— अनुक्तेरिति । अमुक्तप्रतियोगिको भेद इति प्रतियोगिविशेषानुक्तेरित्यर्थः ॥ **नित्यत्वादिति** । भगवतस्तद्विज्ञानादेश्चेत्युभयोरपि नित्यत्वात् तत्सादृश्ये न निमित्तेन विज्ञानं ब्रह्मेत्यादिव्यपदेशोऽमुख्य इत्यर्थः ॥

शे०चं०— गुणग्रहणेन रूपलाभात् रूपशब्देन पृथक् तदभिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह **रूपाणि मत्स्यादीनीति** ॥ **सर्वश इति** । 'बाहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामि'त्यर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च भवतीत्यर्थाश्रयणात् भूरिश इत्यादाविव बहुशब्दपर्यायसर्वशब्दाच्छस्प्रत्ययः । यद्यपि कारकादेव स विहित इति बहूनां स्वामीतिवन्न शेषषष्ठ्यन्ताद्युक्तः तथाऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त' इति वचनादकारकादपि शस् इति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रत्येकं सम्बन्ध इति** । न तु यत्र श्रवणं तत्रैव । सन्निधानापेक्षया योग्यताया बलवत्त्वादिति भावः । तर्ह्येवशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यतः तस्य भिन्नक्रमतामाह **एवेति** । नन्वत्र तत्स्वरूपैक्यस्य मुख्यत्वमुच्यते

न तु तत्प्रतिपादकस्य प्रमाणस्य मुख्याभेदव्यपदेशत्वमिति कथमनेनोक्तप्रतीतिनिरास इत्यत आह **तत्प्रतिपादकमित्यादिना** ॥ **साध्यसमत्वेति** । सर्वाद्वैतवादिनं प्रति जडभेदस्यासिद्धत्वेन पक्षसमत्वान्न दृष्टान्ततेत्यर्थः । ननु प्राज्ञवदिति दृष्टान्तस्य प्राज्ञे यथा जडाभेदव्यपदेशोऽमुख्यस्तथेत्यर्थत्वं कुतः । प्रतियोगिविशेषानुक्तेः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिरखिलोऽप्यभेदव्यपदेशो नित्यत्वादिसादृश्येन यथाऽमुख्यस्तथेत्यर्थ इत्येव किन्न स्यादिति शङ्कते **कुत इति** । असङ्कुचितवृत्तित्वसम्भवे तत्परित्यागेन सङ्कुचितवृत्तित्वाश्रयणमन्याय्यमिति भावः ।

वा०र०— रूपलाभात् । रूपाख्यगुणविशेषलाभादित्यर्थः । **बाहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामितीति** । इति पञ्चमीयचतुर्थपादसूत्रे बाहुल्यार्थादित्यर्थग्रहणादित्यर्थः । बह्वल्पार्थात् छस्कारकवाचिनः शब्दाच्छस्प्रत्ययो वा भवतीति सूत्रार्थः । विशेषाभिधानाभावात् सर्वमेव कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति बहुशो ददाति । अल्पं ददाति अल्पशो ददातीत्याद्युदाहरणम् । **पर्यायेभ्य इति** । बह्वल्पशब्दपर्यायेभ्यो भूरिस्तोकादिशब्देभ्य इत्यर्थः । तेन बहुशब्दपर्यायाद्भूरिशब्दादल्पशब्दपर्यायात् स्तोकशब्दादपि शस्प्रत्ययः सिद्ध्यति । पर्यायेभ्योऽपि भवतीति काशिकास्थापिशब्दाद्विशेषेभ्योऽपि भवतीति मञ्जर्यामुक्तेस्तदनुसारेणाह **विशेषेभ्यश्चेति** । त्रिशब्दादिभ्य इत्यर्थः । त्रिशो ददातीत्याद्युदाहरणं ज्ञेयम् । **शेषषष्ठ्यन्तादिति** । उक्तं च मञ्जर्याम् । शेषे षष्ठीविधानान्न कारकाभिधायी बहुशब्द इतीति भावः । इदमप्यत्रावधेयम् । शस्विधौ बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनं इति काशिकावचनात् यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । तथा चोदाहृतं भूरिशो ददाति आभ्युदयकेषु कर्मसु । बहुशो ददात्यनिष्टकेष्विति । अभ्युदयनिमित्तं नामधेयादि, अनिष्टनिमित्तं भयादिदानम् । तथा च प्रकृते मङ्गलस्यागम्यमानत्वेन कथं शसिति न मन्तव्यम् । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमिति मञ्जर्युक्तेः । तत्र तु बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनमिति वक्ष्यति । तस्मादत एव निपातनादत्र शसिति युक्तमिति अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश इत्येतत्सूत्रीयमञ्जर्यनुसारेण प्रायिकत्वार्थतया तद्व्याख्यानानुसारेण च अत्र शस्प्रत्ययोपपत्तिरिति । धातुवृत्तिश्चावलोक्या । साध्यवचनं प्रतिज्ञेत्यादि गौतमसूत्रादिषु साध्यपदं पक्षेऽपि प्रयुज्यत इति मनसि कृत्वा व्याख्यातं **पक्षसमत्वादिति** । **कुत एतदिति चेदिति** मूलमेतच्छब्दपरामृष्टव्यतयाऽव्यवहिताधिकरणारम्भप्रतीतिनिरासाय व्याकुर्वन्नवतारयति **ननु प्राज्ञवदितीति** ।

स०व्र०— कुत एतदिति चेदिति । प्राज्ञवदिति दृष्टान्तस्य प्राज्ञे परमात्मनि यथा जडाभेदव्यपदेशस्यामुख्यत्वमित्यर्थत्वं कुतः प्रतियोगिविशेषानुक्तेः विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिरखिलोऽप्यभेदव्यपदेशो नित्यत्वादिसादृश्येनामुख्य इत्यर्थकत्वमेव किं न स्यादित्यर्थः ।

विठ्ठ०— एतदेव विवृण्वन् उत्तरमूलं सङ्गमयति **तस्यायमर्थ इति** । साध्यसमत्वेऽपि सर्वाद्वैतवादिनं प्रति दृष्टान्तीभूतजडस्य पक्षसमत्वाख्यो दोष इत्यर्थः । **कुत एतदिति** । जीवाभेदव्यपदेश एवायं जडविषयो दृष्टान्तः । ननु भगवद्गुणाद्यभेदविषय इत्येतत्कुत इत्यर्थः ।

॥ इति श्रुत्युक्तस्येश्वरगतगुणादीनामीश्वरेणाभेदव्यपदेशस्य मुख्यत्वे बाधाभावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्युक्तस्येश्वरगतगुणादीनामीश्वरेण भेदाभेदशङ्का, तन्निरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥

११३ **सु०—** 'नन्वीश्वरधर्माणां भेदाभेदौ भवताम्, तथा चात्यन्ताभेदोक्तिरमुख्या; इति सौत्रो दृष्टान्तोऽसङ्कुचितवृत्तिर्भविष्यति, इयं च श्रुतिरत्यन्तभेददर्शननिन्दापरा भवतु' इत्यत आह **नोभयं चेति** ।

अनु०— नोभयं च भेदाभेदाख्यमिष्यते ।

इष्यते सूत्रकृतेति शेषः । 'भेदाभेदौ नेष्यते' इति वक्तव्ये 'भेदाभेदाख्यामुभयमि'ति वचनं वक्ष्यमाणश्रुतिव्याख्यानानुसारेणेति ज्ञातव्यम् ।

कुतो नेष्यत इत्यत आह **एकमेवेति** ।

एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।
इति श्रुताविवेत्यस्माद्भेदाभेदनिराकृतिः ॥

एकम् अभिन्नम् । एकमपि घटादिकमवयवभेदवदुपलब्धमत **एव** इत्युक्तम् । **अद्वितीयं** समाधिकरहितम् । इह ब्रह्मणि किञ्चन गुणादिकमिति **नानाभूतं नास्ति** । **यः** तु **इह** ब्रह्मणि विद्यमानं गुणादिकं, **नाना** भिन्नं, 'इव'शब्दादभिन्नं च **पश्यति, स मृत्योः** अनन्तरं **मृत्युं नरकम्** आप्नोति । **इति श्रुताविवेत्यस्माच्छब्दात्** । उपलक्षणं चैतत्, एव-शब्दाच्च, **भेदाभेदनिराकृतिः** कृता ज्ञायते । अतो नेष्यत इति योजना ।

'इव'शब्दप्रयोगात् कथमेतल्लभ्यत इत्यत आह **इवेति** ।

इवोभये च सादृश्य इति वाक् शब्दनिर्णये ॥

उभये यदुक्तं पूर्वपदेन तत्प्रतियोगिनि द्वितीये वर्तत इत्यर्थः । अत्र च नानो(क्त्वा)-त्त्या प्रयुक्त इवशब्दोऽनाना (सं)गृह्णातीति भेदाभेदाख्यमुभयं निराकृतं भवति । वाक् 'अस्ति' इति शेषः । शब्दनिर्णयो नाम ग्रन्थविशेषः ॥

परि०— इयं चेति । यथोक्तमिति श्रुतिरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'इवोभये च सादृश्य' इति वक्ष्यमाणेवशब्दव्याख्यानानुसारेणेत्यर्थः । तत्रोभयशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

यादु०— वक्ष्यमाणेति । नानेव पश्यतीति श्रुतेः 'इवोभये च सादृश्ये इति वाक् शब्दनिर्णये' इति प्रमाणबलाद्यद्वक्ष्यमाणं व्याख्यानं भेदाभेदनिराकृतिरिति तदनुसारेणेत्यर्थः । प्रमाणे उभय इत्युक्तत्वात् प्रकृते इवशब्दशिरस्केन नानाशब्देन भेदाभेदाख्यमुभयं लभ्यत इति प्रदर्शयितुमिदमुक्तमिति यावत् । अत एव वक्ष्यति **अत्र च नानोक्त्वेत्यादि** ॥ **पूर्वपदेनेति** । इवशब्दापेक्षया पूर्वपदेनेत्यर्थः ॥

वं०प०— अत्यन्ताभेदोक्तिरिति । प्राज्ञे विज्ञानादिभिरित्यर्थः । **असङ्कुचितवृत्तिरिति** । तथा च भेदाभेदाङ्गीकारेण प्राज्ञवदित्यस्य प्राज्ञे भगवति यथा विज्ञानादिभिरभेदव्यपदेशोऽत्यन्ताभेदव्यपदेशोऽमुख्यत-स्तद्वदित्येव सूत्रार्थोऽस्तु । तथा च न जडविषय एवायं दृष्टान्तः किन्तु विज्ञानादिविषयकोऽप्यस्त्विति भावः।

शे०चं०— इयं चेति । 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिश्चेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणश्रुतीति** । नानेवेति श्रुतेः 'इवोभये च सादृश्य' इति प्रमाणबलाद्वक्ष्यमाणं यद्व्याख्यानं भेदाभेदनिराकृतिरित्येवंरूपं तदनुसारेणेत्यर्थः ॥ **पूर्वपदेनेति** । इवशब्दापेक्षया पूर्वपदेनेत्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

वा०र०— एवशब्दाच्चेति मूलम् । 'एकमेवाद्वितीयमि'त्येवशब्दादित्यर्थः । इति श्रुताविति भाष्यानु-सारेणैकमेवेत्यारभ्य पश्यतीत्यन्तमेकमेव वाक्यमिति प्रतीयते । एवशब्दाच्चेत्युक्त्या सुतराम् । न चैवं श्रुति-रस्ति । 'वायवायाही'त्यृग्भाष्यादाहृतैतच्छ्रुतिविचारस्तट्टीकातट्टिप्पणयोरस्ति । एकवाक्यता योज्यास्ति । **इव-शब्दापेक्षयेति** । योग्यतया तथैव लाभादिति भावः । एकमेवेति श्रुत्यर्थस्थलीयन्यायामृते तु इवशब्दोऽभेदपर इत्यभिधाय 'भवेदेकत्र संयोग इवशब्दो विरुद्धयोः । धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षित' इति वचना-दित्युक्तमपि न तट्टीकाकारीयभ्रान्त्यासादितव्याख्यानानुसारेण नानाशब्दसमभिव्याहाराद्भेदाभेदाख्यविरुद्धद्वयमिव-शब्दाभिधेयमित्यर्थकतया प्रतिपत्तव्यम् । अपि तु न्यायामृतोदाहृतभवेदेकत्रेत्येतत्समानार्थकानुव्याख्यानोदाहृते-वोभये चेति प्रमाणवाक्यव्याख्यानरूपमूलानुसारेण नानाशब्दात्परस्येवशब्दस्य पूर्वपादोक्तार्थप्रतियोग्यार्थान्तर-परतया अनेन पूर्वपदसहितेन भेदाभेदाख्यमुभयं लभ्यत इत्येव तदर्थो ज्ञातव्य इत्याशयेनाह **अतिरोहितार्थ-मन्यदिति** । अन्यन्न्यायामृतवचनम् । अन्यथेत्यत्रेवान्यप्रकारेण विद्यमानमित्यर्थः । अतिरोहितार्थम् । उक्तमूला-नुसारेण व्याख्येयमिति स्पष्टमेवेति नास्माभिरुपपाद्यते इति शेषः । यद्वा मध्ये मध्ये त्यक्तवाक्यव्याख्यानाभाव-

दोषं परिहरति **अतिरोहितार्थमिति** । स्पष्टत्वान्न व्याख्यातमिति भावः । तथा हि । **एकमभिन्नमिति** । सम्मतं चैतद्व्याख्यानं परस्य ।

'वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः । वृक्षान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादितः । तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते । ऐक्यावधारणं द्वैतप्रतिषेधस्त्रिभिः क्रमात्' इति परेणोक्तेरिति भावः । **एवेत्युक्तमिति** । अत्यन्ताभिन्नमित्यर्थस्य तेन लाभादिति भावः । **समाधिकेति** । ईक्षत्यधिकरणीयवासुदेवाख्यमद्वन्द्वमित्येतदनुव्याख्यानमूलस्थाद्वन्द्वमित्येतदर्थभूतसमाधिकरहितमित्येतदुपपादनावसरे टीकायां यद्यपीत्याद्याशङ्क्य समनिषेधकाद्वितीयपदबललब्धत्वाददद्वितीयपदार्थतया अधिकराहित्योक्तिरिति प्रतिपाद्यानेनैवाभिप्रायेण पृथगधिकरणे एतच्छ्रुतिव्याख्यावसरे अद्वितीयं समाधिकरहितमिति वक्ष्यतीत्युक्तत्वात् प्रकारोऽत्र ज्ञेयः । अद्वितीयशब्दोऽपीत्याद्यभिधायासमान एव द्वितीये द्वितीयशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रतिपादनात् । परं न्यायामृते त्वेक एवाद्वितीयो भगवांस्तत्सदृशः परो नास्तीति श्रुतेः 'ज्ञानानन्दाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयो महाविष्णुरि'त्यादिस्मृतेश्च प्रमाणतयोदाहरणेन तदुक्तप्रकारेणाप्यत्रोपपादनं ज्ञातव्यम् । **नानाभूतं नास्तीति** । तथा च धर्माणां नानात्वस्यैव निषेधेऽपि न स्वरूपेण धर्मनिषेधः प्राप्नोति । सविशेषणे हीति न्यायेन लोहितोष्णीषा ऋत्विजः, जीर्णमलवद्वासा इत्यादौ दर्शनेन च एकदेशापवादेनेत्यादिवार्तिकोक्त्या च विशिष्टनिषेधस्याभावसिद्ध्या प्रकृते विशेषणमात्रनिषेधस्यैवाङ्गीकार्यत्वादित्यादिकं नेह नानेति श्रुत्यर्थस्थलीयन्यायामृतानुसारेण ज्ञेयमिति ।

वि०— वक्ष्यमाणेति । नानेव पश्यतीति श्रुतेरिवोभये सादृश्य इति प्रमाणमनुसृत्य वक्ष्यमाणं यद्व्याख्यानं भेदाभेदनिराकृतिश्रुतितदनुसारेणेत्यर्थः । प्रमाणे उभय इत्युक्त्वा प्रकृते इवशब्दशिरस्केन नानाशब्देन भेदाभेदाख्यमुभयं वक्ष्यत इति प्रदर्शयितुमिदमुक्तिमिति यावत् । **पूर्वपदेनेति** । इवशब्दापेक्षया पूर्वेण पदेन यद्भेदादिकमुक्तं तद्विरुद्धे एव अभेदादौ द्वितीये इत्युभये इत्यस्यार्थ इत्यर्थः ।

॥ इति श्रुत्युक्तस्येश्वरगतगुणादीनामीश्वरेण भेदाभेदशङ्का, तन्निरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥

॥ इति श्रुत्युक्तस्य सर्वस्याप्यभेदव्यपदेशस्यामुख्यत्वशङ्का, विषयभेदेन तच्छङ्कानिरसनञ्च सोपपत्तिकम् ॥

॥ इति सिद्धान्तरूपसूत्रव्याख्याने एतदधिकरणीय'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' इतिद्वितीयसूत्रव्याख्यानम् (जीवब्रह्मणोर्भेदस्य पारमार्थिकत्वेऽपि श्रुत्यादावुपलभ्यमानस्य तयोरभेदवद्व्यवहारस्य सादृश्याभेदसंश्रितत्वम्) ॥

॥ इति सिद्धान्तरूपसूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ इति जीवात्मनः परमात्मना आत्यन्तिकभेदसमर्थनम् ॥

॥ इति पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥

॥ २-३-१४ ॥

* * *

॥ अथ अंशाधिकरणम् ॥

॥ २-३-१८ ॥

ब्र०सू०— ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ तत्र अंशाधिकरणम् ॥

॥ तत्रापि ईश्वरांशभूतस्यापि जीवस्येश्वराद्भेदं प्रमाणैः समर्थयित्वा तदुपपादनम् ॥

॥ तत्रापि च एतदधिकरणीयं केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतं जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदमनूद्य तन्निरासः ॥

॥ तत्रापि चादौ एतदधिकरणीयस्य केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतस्य जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदस्यानुवादः ॥

११४ **सु०—** केचिदिदमेवं व्याचक्षते । ''जीवः परमात्मनः **अंशः** । अंशत्वं च नारम्भकत्वम्, परमात्मनोऽनारब्धत्वात्; नापि खण्डत्वम्, अच्छेद्यत्वात्; न च प्रदेशत्वम्, प(घ)टादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात्; किन्नाम भिन्नाभिन्नत्वम् । अत्र भेदः औपाधिकः अभेदस्तु स्वाभाविकः, उपाधिश्च अनाद्यनिर्वाच्याऽविद्येत्येके; अन्ये तु सत्यमेवान्तःकरणादिकमिति ॥ कुत एतत् । 'द्वा सुपर्णा', 'नित्यो नित्यानामि'त्यादि**नानाव्यपदेशात्** । **अन्यथा चापि** 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मी'त्याद्यभेदव्यपदेशात् । न च एकस्यैव जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदौ, किन्तु सर्वेषाम्, यतो ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवा इति **एके** ब्रह्मणो **दाशकितवादित्वमधीयत**'' इत्यादि ।

परि०— सौत्रहेतुमवतार्य परोक्तार्थमनुवदति **कुत एतदित्यादिना इत्यादीत्यन्तेन** ।

यादु०— नापि खण्डत्वमिति । खण्डितपटवदित्यर्थः ।

वं०प०— किन्तु सर्वेषामित्यनन्तरमित्याहेति शेषः ।

शे०चं०— 'भेदस्य मुक्तौ वचनादि'त्युत्तरभाष्यस्य असूत्रार्थव्याख्यानरूपत्वादानर्थक्यमित्याशङ्क्य करिष्यमाणस्वकीयसूत्रव्याख्यानदार्ढ्यायोपोद्घातसङ्गत्या तदपव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन सूत्राप-

व्याख्याननिरासपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तदनुवदति **केचिदिति** । अद्वैतवादिन इत्यर्थः । किं तज्जीवस्य परमात्मानं प्रत्यंशत्वमित्यतः प्रसक्तानभिमतांशत्वनिरासपूर्वकं स्वाभिमतमंशत्वं निर्वक्ति **अंशत्वं चेति** । अत्रारम्भकादिषु लोकेंऽशत्वप्रसिद्धिः पक्षप्रसञ्जिकेति द्रष्टव्यम् । **खण्डत्वं** छिन्नभागत्वम् ॥ **पटादिवदिति** । न च गगनादौ सत्यपि सप्रदेशत्वेऽनित्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । परमते गगनादिनित्यताया बहुकालावस्थायितामात्ररूपत्वेन वस्तुतस्तन्नित्यताया अभावादित्याशयात् । नाप्यत्यन्ताभिन्नत्वम् । पटाद्भिन्नेऽप्येकस्मिंस्तन्तौ पटांशत्वव्यवहारादिति भावेन परिशिष्टं दर्शयति **किन्नामेत्यादिना** । नन्वेवमद्वैतवादविरोधो भेदाभेदयोः परस्परविरोधित्वादेकत्रासम्भवश्च जीवब्रह्मणोः सुखदुःखादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिश्चेत्यतो भेदस्यौपाधिकत्वेन स्वाभाविकभेदानङ्गीकारान्नाद्वैतवादविरोधः । उभयोः स्वाभाविकत्वस्यौपाधिकत्वस्य वाऽनभ्युपगमान्नैकत्रासम्भवोऽपि । जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावाभ्युपगमान्मुखप्रतिमुखयोः श्यामतावदातत्वादिव्यवस्थावत्सुखदुःखादिव्यवस्थाऽत्रोपपद्यते । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादित्याशयेन भेदाभेदयोरौपाधिकत्वस्वाभाविकत्वे आह **तत्रेति** । **एके** मायावादिनः । **अन्ये** भास्करादयः । भवेज्जीवस्य भिन्नाभिन्नत्वरूपमंशत्वं यदि जीवस्य परमात्मना भिन्नाभिन्नत्वमेव सिद्धं स्यात् तदेव कुत इति पृच्छति **कुत एतदिति** । परमात्मनाऽत्यन्ताभिन्नत्वस्यैव वा तदत्यन्तभिन्नत्वस्यैव वा सम्भवेन भेदाभेदपर्यन्तधावने निमित्ताभावादिति भावः । **नानाव्यपदेशान्**नानात्वव्यपदेशात् । भेदव्यपदेशादित्यर्थः । असति भेदे भेदनिर्देशानुपपत्तेर्नात्यन्ताभेद इति भावः । **किन्तु सर्वेषामिति** । एतच्चोदाह्रियमाणप्रमाणे हीनजन्तूदाहरणात्सिद्धमिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मदाशा इत्यादौ दाशा ब्रह्म, कितवा ब्रह्मेत्यादि योजना द्रष्टव्या । ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमधीयत इत्यस्योक्तप्रतिज्ञानुरोधेन दाशादीनां ब्रह्मत्वमधीयत इत्यर्थः ।

नन्वेवं भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रामाणिकत्वाविशेषादभेदः स्वाभाविकः, भेदस्त्वौपाधिक इति कुतः । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादिति चेदुच्यते । अनधिगतार्थावबोधकान्येव खलु सर्वाणि प्रमाणानि । अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति तल्लक्षणात् । विशेषतस्तु शब्दः । तस्य परार्थत्वात् । ततश्च भेदो लोकसिद्धत्वान्न शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते च उपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यम् । उपनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतात्पर्यपरामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते । न च यत्परास्तदौपचारिकमन्यच्च स्वाभाविकमिति युज्यत इत्यभेद एव स्वाभाविको न भेद इत्याशयात् ।

वा०र०— असूत्रार्थेति । सूत्रार्थव्याख्यानरूपत्वाभावादित्यर्थः । तर्हि स्वकीयसूत्रव्याख्यानान्तरमेवास्यावकाश इत्यत उक्तम् **उपोद्घातेति** । **तदनुवदती**त्यत्र तच्छब्देन पूर्ववाक्ये बुद्ध्या विविक्तस्यापव्याख्यानस्य परामर्शः । **अद्वैतवादिन इत्यर्थ इति** । यद्यप्येवं सूत्रव्याख्यानं न साङ्करभाष्यस्थं तत्र प्रकारान्तरेण सूत्रार्थाभिधानात् । तथापि भाष्यान्तरीयमेतत् । परन्तु फलतः शाङ्करीयमपि तन्मतेनैकीभूतमिति तन्निरासः सिद्ध्यति । अत एव चन्द्रिकायां 'तत्र तत्र भेदो लोकसिद्धत्वान्न शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगत-

त्वादि'त्यादि भामत्यनुसारेण अन्ये तु भेदाभेदश्रुत्योरित्यादिरेवाधिकरणारम्भः परकीय उक्तः । तन्निराकरणावसरे चांशत्वनिरुक्तिदूषणं तदीयसिद्धान्तदूषणत्वेन कृतम् । अंश इवांशः । न हि निरवयवस्य मुख्योंऽशः सम्भवतीत्यादि शाङ्करभाष्यादौ मध्ये मध्ये किञ्चिद् ज्ञापितं चेदमधिकरणशरीरम् । अनुपूर्वी त्वन्यदीयैवेति प्रतिपत्तव्यम् । मूले न्यूनतापरिहारायाह **नापीति** । भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासम्भवादित्यादि भामत्यनुसारेण तत्र तत्र विद्यमानभाष्याद्यनुसारेण चावतारयति **नन्वेवमद्वैतवादिविरोध इत्यादिना** । सर्वं ब्रह्मैवेति हीनजन्तूदाहरणेनेत्यादि तद्भाष्यानुसारेणाह **एतच्चेति** । न च ब्रह्मदाशा इत्येतद्भामतीवाक्योक्तं मनसि कृत्वा आह **दाशा ब्रह्मेत्यादि** । दाशा नाम मत्स्यधारका इति बहवः । 'दाशान्तिवेतनं तस्मै जलकान्तारतितीर्षव इति' दाशो निषादः । दाशा दाशीति दाशतेश्चेति सूत्रे उणादिवृत्त्युक्तोऽप्यर्थो ज्ञेयः । **कितवा** उन्मत्ताः । अभेदस्त्वनधिगतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हतीत्यादि भामत्यनुसारेणाह । उच्यते **अनधिगतार्थेत्यादिना आशयादित्यन्तेन** ।

विठ्ठ०— भेदस्येत्युत्तरमूलभेदवादिपक्षनिरासपरतया व्याचिकीर्षुस्तत्प्रसक्तिसम्पादनायाह **केचिदिदमित्यादिना** । **आरम्भकत्वमिति** । तत्त्वादिवदित्यर्थः । **खण्डत्वमिति** । खण्डितपटत्वखण्डितैकदेशत्वमित्यर्थः । **प्रदेशत्वमिति** । पटे हस्तवितस्त्याद्यंशवदेकदेशत्वमित्यर्थः । **कुत एतदिति** । कुतः प्रमाणाद्भिन्नाभिन्नत्वमित्यर्थः । **एकस्येति** । यस्य कस्यचिदेकस्येत्यर्थः ।

॥ इति एतदधिकरणीयस्य केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतस्य जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदस्यानुवादः ॥

* * *

॥ अथ अनूदितस्यैतदधिकरणीयस्य केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतस्य जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदस्य निरासः ॥

॥ तत्र 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेद'गताभेदस्य मुख्यामुख्यत्वभेदेन विकल्प्य तस्य युक्तिविरुद्धत्वकथनम् ॥

११५ **सु०—** तदिदमयुक्तम् । तथा हि । कोऽयमभेदः, किं मुख्य एवोतामुख्यः सादृश्यादिलक्षणः ।

आद्यं निराकरोति **भेदस्येति** ।

अनु०— भेदस्य मुक्तौ वचनादपि तत्पक्षनिग्रहः ।

मुक्तावपि इति सम्बन्धः । **तत्पक्षः** मुख्याभेदपक्षः ।

'जीवस्यौपाधिक एव परमात्मनो भेदः । अभेदस्तु स्वाभाविक' इति वदता मुक्तौ भेदाभावः(वोवाच्यः) वाच्यः, तत्राविद्याया अन्तःकरणादेश्चाभावात् । न च तद्युज्यते, मुक्तावपि जीवब्रह्मभे(णोर्भे)दस्य प्रागुदाहृताभिः श्रुतिस्मृतिभिरभिहितत्वात् । अतः प्रमाणविरुद्धत्वादस्य पक्षस्य हेयत्वमेव ।

द्वितीयं निराचष्टे **चेतनत्वादीति** ।

चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ।
अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित् ॥

सादृश्यम् इत्युपलक्षणम्, तत्प्रधान(क)त्वाद्यपीति द्रष्टव्यम् । अभेदोऽङ्गीकृतश्चेत् कथं 'तत्पक्षनिग्रह' इत्युक्तं इत्यत आह **नेति** । **क्वचिदिति** । संसारे मुक्तौ वे(चे)त्यर्थः ।

वं०प०— **हेयत्वमेवेति** निग्रहशब्दार्थः ।

शे०चं०— अभेदस्य सादृश्यादिरूपत्वे भेदस्येत्युत्तरभाष्यस्य मुख्याभेदत्वे च चेतनत्वादीत्युत्तर-भाष्यस्यासङ्गतिमाशङ्क्य सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तत्तत्पक्षदूषणपरत्वेनोत्तरभाष्यं योजयितुमपव्याख्यानस्य दुष्टतां प्रतिजानीते **तदिदमिति** । यथास्थितान्वये वैयर्थ्यप्रसङ्गादपिशब्दस्य भिन्नक्रमतामाह **मुक्तावपीति सम्बन्ध इति** । मायावादिमतानुसारेणाह **अविद्याया इति** । भास्करादिमतेनाह **अन्तःकरणादेश्चेति** । **तत्प्रधानत्वात्** इत्यादिपदेन तत्तन्त्रत्वादिपरिग्रहः **कथमिति** । अभेदाङ्गीकारतत्पक्षनिग्रहयोर्विरुद्धत्वादिति भावः ।

वा०र०— **उत्तरभाष्यस्ये**त्यस्यासङ्गतिमित्युत्तरेण सम्बन्धः । **तत्तन्त्रत्वादीति** । 'सादृश्याच्च प्रधान-त्वादि'ति पृथगधिकरणीयानुव्याख्याव्याख्यानमूले एतदप्युपलक्षणम् । अतत्त्वमसीत्यादिव्याख्यानान्तरमप्यत्र द्रष्टव्यमित्युक्तेर्न्यायामृते 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमि'त्यादिवत् कारणाभेदादेरुपपादनात् तत्राभेदः कार्यकारणशब्द-सङ्कराधीन इति करणत्वादिकमप्यादिपदेन ग्राह्यमिति न दोषः ।

॥ इति 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेद'गताभेदस्य मुख्यामुख्यत्वभेदेन विकल्प्य तस्य युक्तिविरुद्धत्वकथनम् ॥

* * *

॥ अथ 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेद'गताभेदस्य श्रुतिविरुद्धत्वदर्शनम् ॥

११६ **सु०—** न केवलं युक्तिविरुद्धो जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारः, किं तर्हि श्रुतिविरुद्धोऽपीत्याह **न केनचिदिति** ।

अनु०— न केनचिदभेदोऽस्ति भेदाभेदोऽपि वा क्वचित् ।
समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन्विनाऽपि वा ।
इति श्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोऽपि केनचित् ॥

भेदेन सहितोऽभेदो **भेदाभेदः** । **क्वचिद**पीति सम्बन्धः । **वा**शब्दः समुच्चये । ऋतेयोगे द्वितीयाऽप्युपसङ्ख्यातव्या, श्रौतप्रयोगात् । **अपि**शब्दः समुच्चये । **वा**शब्दो विकल्पार्थः; स च व्यवस्थितो विकल्पः; **समुदायमृते**(न) **केनचिद्भेदाभेदो**(**दोऽस्ति**) **नास्ति, स्वगुणादीन् विनाऽभेदो नास्तीति** । **केनचिद**पीत्यन्वयः ।

परि०— **न केवलं युक्तिविरुद्ध इति** । मुक्तौ भेदोक्त्यन्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिविरुद्ध इत्यर्थः । ननु भेदाभेद इति कथं इतरेतरयोगद्वन्द्वे भेदाभेदाविति समाहारद्वन्द्वे भेदाभेदमिति भाव्यत्वादित्यत आह **भेदेन सहित इति** ॥ **वाशब्द इति** । क्वचिदित्यतः पूर्वतनो वाशब्द इत्यर्थः । भेदाभेदोऽपीति समुच्चयार्थ इति भावः । ननु समुदायमृते इति कथम् । 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति ऋतेशब्दयोगे पञ्चम्या भाव्यत्वादित्यत आह **ऋतेयोग इति** ॥ **अपिशब्द इति** । विनेत्यतोऽग्रेतनापिशब्द इत्यर्थः । **वाशब्दो विकल्पार्थ इति** । अन्तिम इति भावः ॥ **समुदायमिति** । द्वित्वत्रित्वादिधर्ममित्यर्थः ।

यादु०— **भेदेन सहित इति** । द्वन्द्वतायामेकवचनानुपपत्तिरेकवद्भावे च पुलिङ्गानुपपत्तिरतोऽयं मध्यमपदलोपी समास इति भावः ॥ **द्वितीयाऽप्युपसङ्ख्यातव्येति** । अन्यथा 'अन्यारादितरर्त' इत्यनेन पञ्चम्या भाव्यमिति भावः । **समुदायं** द्वित्वबहुत्वादिरूपम् ।

शे०चं०— ननु भेदाभेद इति नेतरेतरद्वन्द्वः । तथा सति भेदाभेदाविति द्विवचनापत्त्यैकवचनानुपपत्तेः । नापि समाहारद्वन्द्वः । तथा सति समाहारस्यैकत्वादेकवचनं क्लीबता चेति नपुंसकत्वापत्त्या पुलिङ्गत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासोऽयमित्याशयेनाह **भेदेनेति** । अपि वेत्यत्रान्य-

तरेणैव, 'न केवलं न केनचिदभेदो नास्तीत्येव, किन्तु केनचिद्भेदाभेदोऽपि नास्ती'ति समुच्चयस्य सिद्ध्याऽन्तर-वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य वाशब्दस्योक्तरीत्या समुच्चयार्थत्वस्यापशब्दस्य क्वचिदपीति भिन्नक्रमताया आश्रयणादुभयोरपि सार्थक्यमित्याह **क्वचिदपीति सम्बन्ध इत्यादिना** । ननु 'अन्यारादितरर्त' इति ऋतेशब्दयोगे पञ्चमीविधानादृते कृष्णादितिवत् समुदायादृते इति पञ्चम्या भवितव्यं समुदायमृत इति द्वितीया तु कथम् । न च 'उभसर्व-तसोरि'त्युपपदविभक्तिविधौ ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्यनेनोपपदान्तरयोगेऽपि द्वितीयाविधानादृतेशब्दयोगेऽपि द्वितीयोपपत्तिरिति वाच्यम् । अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्त्या प्राप्तोपपदानियमपरिहारायैव 'अभितः परितः समया-निकषाहाप्रतियोगेष्वि'त्यन्यत्रापीत्युक्तान्येषां परिगणनेन तेनात्र द्वितीयाया अनिर्वाहादित्यतो विनाऽर्थस्य ऋते-शब्दस्यान्यत्रापीत्युक्तान्यपरिगणनायां वृत्त्यादावपरिगणितत्वेऽपि दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसारार्थत्वाच्चैत्रं यावच्छीत-मित्यादेरिव समुदायमृत इति श्रौतप्रयोगस्य 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययमि'त्यार्षप्रयोगस्यान्यत्रापि पुरुषाराधनमृत इत्यादिप्रयोगस्य च दर्शनादन्यपरिगणनवाक्ये ऋतेशब्दस्यापि परिगणनीयत्वाद्युक्तोऽनेन ऋते-शब्दयोगेऽपि द्वितीयाविधिरत एव कौमुद्यामाचार्यीयमृतेशब्दस्यापि तत्र परिगणनं ऋते द्वितीया चेति चान्द्रं सूत्रं च सङ्गच्छत इत्याशयेनाह **ऋतेयोगेऽपीत्यादिना** । स्वगुणादीन्विनाऽपि वेत्यत्रापिशब्दवाशब्दयोरन्यतरेणैव, न केवलं समुदायमृत इत्येव किन्तु स्वगुणादीन्विनाऽपीति समुच्चयस्य सिद्धिसम्भवादन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्यो-भयोरर्थभेदमाह **अपिशब्दः समुच्चय इत्यादिना** । तर्हि समुदायमृते वा स्वगुणादीन्विना वा केनचिदभेदो नास्ति समुदायमृते वा स्वगुणादीन्विना वा केनचिद्भेदाभेदो नास्तीत्युक्तं स्यात् । ततश्च स्वगुणादिभिरभेदस्येव भेदा-भेदयोरनेकत्वरूपसमुदायेन भेदाभेदयोरिवात्यन्ताभेदस्य च प्रसङ्गाद्बहुविप्लवापत्तिरित्यतो भवेदेवं यद्यत्र वाशब्दो-ऽव्यवस्थितविकल्पार्थः स्यान्न चैतदस्तीत्याह **स चेति** । व्यवस्थितविकल्पमेव दर्शयति **समुदायमृत इत्या-दिना** । इतीत्यस्य इति व्यवस्थित इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **केनचिदपीत्यन्वय इति** । यद्यप्युदाहृतश्रुत्या समु-दायमृतेऽन्येन केनचिद्भेदाभेदाभावस्येव स्वगुणादीन्विनाऽभेदाभावस्याप्यभिधानात् तदनुसारेण तस्य केनचि-द्भेदाभेदोऽभेदश्च नास्तीत्यभेदसमुच्चयार्थतयाऽपि भेदाभेदोऽपि केनचिदित्यपिशब्दो योजयितुं शक्यते तथाऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारस्य श्रुतिविरुद्धत्वोपदर्शनायोदाहृतश्रुतितात्पर्यकथनपरे आचार्यवाक्ये तदभेदस्य श्रुति-विरुद्धत्वकथनस्य प्रक्रमासङ्गतत्वात् समुदायमृते केनचिदपि भेदाभेदो नास्तीति योजनायामर्थपुष्टिलाभाच्च भिन्न-क्रमत्वाश्रयणमिति ध्येयम् ।

वा०र०— शाकपार्थिवेति । एतच्च .... उपपादितम् । **विनाऽर्थस्य ऋते शब्दस्येति** । उक्तं च 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाऋतेप्रतियोगेष्वि'ति कौमुदीवाक्यव्याख्यावसरे शेषिकृता । ऋते विनार्थे । यद्यप्येष वृत्त्यादौ न परिगणितस्तथापि दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसारार्थत्वात् प्रयोगदर्शनादाचार्यैरुपन्यस्त इति । उक्तं च नव्येन । कथं तर्हि पुरुषाराधनमृत इति । प्रमादोऽयमित्येके । अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रह-णात् चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगेऽपि द्वितीया साधुरित्याहुः । युक्तं चैतत् । 'ऋते द्वितीया चे'ति चान्द्रसूत्रादिति । अन्यारादित ऋते इत्येतत्सूत्रीयशेष्यामपि ऋते कृष्णादिति । ऋते इत्यव्ययं विनार्थे । तद्योगे

द्वितीयाप्युक्ता । अभितःपरित इत्यादिनेतीति भावः । **यावच्छीतमित्यादेरिवेति** । इत्यादौ विद्यमानस्य यावदित्यादेः अन्यपरिगणनवाक्ये परिगणनीयत्ववदिति योजना । अत्र यावदित्यादेरित्यादि पाठः । इत्यादावित्यनेनैवेत्यादिप्रयोगस्य दर्शनादिति सूचितम् । **शीतं चैत्रं यावत्** । चैत्रपर्यन्तमित्यर्थः । एवमादिप्रयोगदर्शनात् यावदित्यादेः परिगणनवाक्ये परिगणनीयत्ववदिति फलितोऽर्थः । प्रयोगस्येत्यादेर्दर्शनेनेत्युत्तरेणान्वयः । **आर्षप्रयोगस्येति** । उपलक्षणं चैतत् । 'ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ती'ति गीताप्रयोगस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । **अन्यत्रापीति** । काव्येऽपीत्यर्थः । **पुरुषाराधनमृत इत्यादीति** । 'क्व धर्मप्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते' इति प्रयोगस्य आदिपदोक्त-'राजसूयमृते सोमम्', 'न मामृते राम रमेत वाली' इत्यादिप्रयोगस्य च दर्शनादित्यर्थः । **अन्यपरिगणनेति** । अन्यत्रापीत्यत्रत्यान्यशब्दसङ्ग्राह्यपरिगणनेनेत्यर्थः । आचार्यायत्ते शब्दस्यापीति पाठः । अन्यादृशस्तु लेखकागतः । आचार्यायत्तत्वं च समुदायमित्यत्र द्वितीयापादकतया आचार्यैः प्रयुज्यमानत्वम् । **तत्र** अभित इति वाक्ये । ज्ञानसूर्यमृत इत्येतत्तृतीयाध्यायतृतीयपादीयानुव्याख्यानसम्बन्धि-'विना यातमि'त्यादिप्रयोगदर्शनाद्विनायोग इव ऋतेयोगेऽपि द्वितीया भवत्येवेति मूले तद्व्याख्यानरूपटीकायां तत्प्रपञ्चेऽपि अधिकमपि प्रतिपादयिष्यते । **समुदायमृत इति** मूलम् । **समुदायो** अनेकत्वम् । 'समुदायस्तु भिन्नग' इति वैशेषिकाधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्यानमूले तथैव व्याख्यानात् । एतदेव मनसि निधाय अनेकत्वरूपसमुदायेनेति स चेति वाक्यावतारे टीकायामुक्तम् । **अर्थपुष्टीति** । प्रमाणवाक्यानुसारेण प्रक्रमासङ्गतमप्यधिकं प्रसङ्गादुक्तमित्यङ्गीकारे न बाधकमित्यत उक्तम् **अर्थपुष्टीति** । प्रसङ्गागतकथनपरतया योजनापेक्षया प्रसक्तभेदाभेदनिराकरणेऽवधारणार्थलाभेनार्थपुष्ट्यर्थकापिशब्दस्य भिन्नक्रमतया योजनैव स्वरसेत्यर्थः ।

विठ्ठ०— भेदाभेदयोर्द्वित्वात् कथमत्रैकवचनमित्यतो मध्यमपदलोपीसमास इति भावेनाह **भेदेन सहितो अभेदो भेदाभेद इति** । नन्वन्यारादितरर्ते इति पञ्चम्या भाव्यं, कथं द्वितीयेत्यत आह **द्वितीयाप्युपसङ्ख्यातव्येति** । छान्दसोऽयं प्रयोग इति भावः ।

॥ इति 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेद'गताभेदस्य श्रुतिविरुद्धत्वदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ एतेन 'यादवप्रकाश'स्यापि निरस्तता ॥

११७ सु०— एतेन 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ द्वावपि स्वाभाविकौ, न तु भेदोऽविद्याद्युपाधिनिबन्धनः, अतो मुक्तावपि भेदसद्भावान्नास्माकं मुक्तभेदवचनविरोध' इति वदन् यादवप्रकाशोऽपि निरस्तः ।

क्वचित्केनचिदिति विशेषश्रुतिविरोधादिति ।

वं०प०— **भेदसद्भावादिति** । भेदस्यापि सद्भावादित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । कस्यामप्यवस्थायाम् ॥ **विशेषेति** । भेदाभेदनिषेधकेत्यर्थः ।

शे०चं०— एतेनेत्युक्तमेव विशदयति **क्वचिदित्यादि** ।

॥ इति एतेन 'यादवप्रकाश'स्यापि निरस्तता ॥

* * *

॥ अथ सौत्रभेदाभेदश्रुत्युदाहरणस्य गतिप्रदर्शने स्वमतेन सूत्रतात्पर्यकथनम् ॥
॥ तत्र जीवस्य ब्रह्मांशत्वेन भेदाभेदश्रुतीनां जीवब्रह्मभेदे गतिप्रदर्शनम् ॥

११८ **सु०**— यद्येवं जीवब्रह्मणोर्न भेदाभेदौ कथं तर्हि सौत्रं भेदाभेदश्रुत्युदाहरणमित्यतः स्वमतेन सूत्रतात्पर्यमाह **अभेदेति** ।

अनु०— अभेदश्रुतयोंऽशत्वात्

उपलक्षणमेतत्, भेदश्रुतयश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'अंशत्वादेव हि उपपद्यन्त' इति शेषः ।

अयमर्थः । जीवः परमात्मनोंऽश इति प्रतिज्ञातार्थे, 'नानाव्यपदेशादि'ति पुत्रभ्रातृत्वादि नानाविधसम्बन्धव्यपदेशहेतुमभिधाय 'अन्यथा चापी'त्यादिना अर्थापत्तिरप्युच्यते । तथा हि । जीवब्रह्मणोर्भेदमभेदं च वदन्त्यः श्रुतयस्तावद्विद्यन्ते, ताश्च जीवस्य ब्रह्मांशत्वादेव हि उपपद्यन्ते, नान्यथा । यदि जीवो ब्रह्मणो घट इव पटादत्यन्तभिन्नः स्यात् तदा अभेदश्रुतय उपरुध्येरन्, यदि वा ब्रह्माभिन्नः स्यात् तर्हि भेदश्रुतयो बाध्येरन् । न च भेदाभेदाश्रयणेन श्रुतिद्वयसामञ्जस्यं वाच्यम्, 'न केनचिदि'त्युदाहृतश्रुतिविरोधात् । अतो भेदाभेदश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या जीवो ब्रह्मां(णों)शोऽङ्गीकार्य इत्येव सूत्रार्थ इति । एतदर्थं च 'न केनचिदि'त्याद्येकवाक्यतया वा योज्यम्, यथोक्तं 'यतो भेदेन तस्यायमभेदेन च गीयते । अतश्चांशत्वमुदिष्टं भेदाभेदौ न मुख्यत' इति ।

परि०— **यथोक्तमिति** । भाष्ये ।

वं०प०— **एतदर्थमिति** । भेदाभेदाङ्गीकारेण सूत्रोदाहृतश्रुतिद्वयसामञ्जस्यमस्त्विति शङ्कापरिहारार्थत्वेनेत्यर्थः । पूर्वं 'न केनचिदि'त्यारभ्य केनचिदित्यन्तमेकं वाक्यं कृत्वाऽभेदश्रुतयोंऽशत्वादित्यपरं वाक्यं कृत्वा

योजितम् । इदानीमभेदश्रुतयोंऽशत्वादुपपद्यन्त इत्युक्तौ भेदाभेदाश्रयणेनेत्युक्तशङ्कोत्तरत्वेन 'न केचिदि'ति श्रुतेर्भेदाभावादित्येकवाक्यतया योज्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वत्राभेदश्रुतीनामंशत्वादुपपत्तिकथनेऽपि भेदश्रुतीनां तदकथनान्न सौत्रभेदाभेदश्रुतिगतिकथनपरता भाष्यस्य युज्यत इत्यत उपलक्षणतया भाष्यं व्याचष्टे **उपलक्षणमेतदिति** । भेदाभेदश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या अंशत्वसिद्धेर्भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमनुरूपं शेषं सम्पूर्य साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्याभासतां परिहरति **एव ह्युपपद्यन्त इति शेष इति** ॥ **एतदर्थं चेति** । 'अन्यथा चापी'ति सूत्रखण्डोक्तभेदाभेदश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तेर्भेदाभेदाभ्यामन्यथोपपत्तिनिराससिद्ध्यर्थं चेत्यर्थः ॥ **एकवाक्यतया वेति** । अन्यथा भेदाभेदश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्यसिद्ध्या तया जीवस्यांशत्वसिद्ध्ययोगादिति भावः । भेदाभेदश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या अंशो जीव इत्यत्र भाष्योदाहृतं प्रमाणवाक्यं सम्मतित्वेनाह **यथोक्तमिति** । वाराहपुराण इति शेषः ।

वि०ठ०— समुदायादित्वादिकं अंशत्वं कथं भेदश्रुतीनां अभेदश्रुतीनामविरोधसम्पादकं चेत् कथमित्यतः सूत्रार्थप्रदर्शनपूर्वकमाह **अयमर्थ इति** । **सम्बन्धव्यपदेशहेतुत्वेनेति** । तत्सम्बन्धित्वमेव तदंशत्वं विवक्षितमिति भावः । **अन्यथा चापीत्यादिनेति** । अन्यः परोऽन्यो जीव इत्यन्यथा अन्यत्वेन ब्रह्मादीन.......त्थ किं वा इत्यभेदेन ब्रह्माधीन इति भेदाभेदश्रुतिविरोधरूपार्थापत्तिरित्यर्थः । **एतदर्थं चेति** । अंशत्वे अर्थापत्तिव्युत्पादनार्थं न केनचिदित्यभेदनिषेध्यत्वेन विद्यमानत्वात् 'अभेदश्रुतयोंशत्वादेवोपपद्यन्त' इत्येकवाक्यतया योज्यमित्यर्थः । पूर्वं त्वपव्याख्याननिरासपरतया योजित इति । **यतो भेदेनेति** । अयं जीवस्तस्य परमात्मनः भेदेनाभेदेन श्रुतिषु गीयत इति सम्बन्धः ।

* * *

॥ अथ जीवस्य ब्रह्मांशतायाः स्वरूपविभागादिकथनद्वारा भेदाभेदपरत्वनिराकरणम्, 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इतिसूत्रव्याख्यानरूपम् ॥

११९ सु०— परमात्मांशत्वं चेदुपगतं जीवस्य कथं तर्हि न भेदाभेदाङ्गीकारः; प्रकारान्तरेणांशत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, मत्स्यादिषु परमेश्वरांशेष्वभेदस्याङ्गीकृतत्वाच्च इत्यत आह साद्दश्यं चेति ।

अनु०— साद्दश्यं चांशताऽस्य तु ।

अस्य जीवस्य, परमेश्वरांशता तु, तत् साद्दश्यम् । चशब्दात् तदधीनसत्तादिमत्त्वं चेत्यर्थः ।

एतेन 'पुंस्त्वादिवदि'त्यनेनैवेदं गतार्थमधिकरणमित्यपि निरस्तम् ।

यद्वा चशब्दोऽवधारणार्थः । सत्यम्, मत्स्यादिष्वभेदनिमित्तकोंऽशशब्दः, तथाऽपि मुख्यांशसादृश्यं तत्सत्तयैव, सत्तावत्त्वलक्षणमेव जीवस्यांशत्वं, गौणोऽयमंशशब्द इति यावत् ।

अंशशब्दस्यानेकार्थत्वं, तत्र 'मत्स्याद्याः स्वरूपांशा एव जीवाः भिन्नांशा एवे'त्यत्र असम्भावनानिरासाय ('मत्स्यादीनां स्वरूपांशत्वं जीवानां त्वतथाभूतांशत्वमि'त्येतत् कुत इत्यतोऽत्र) आगमवाक्यं पठति **अंशस्त्विति** ।

अनु०— अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपांशोऽन्य एव च ।
विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक् ।
अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ।
स एव चेत् स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरेर्यथा ।

द्विविध एव न त्वेकविध एवेत्यन्वयः । **किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगिति** पुरोवदुभयथा व्याख्येयम् । **सामर्थ्यं** सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिलक्षणम् । **स्वरूपं** पूर्णानन्दादिकम् । **स्थितिः** सर्वगतत्वादिपरिमाणम् । **स एव चेत्** तत्सामर्थ्यादियुक्तश्चेदंशः तदासौ तत्स्वरूपांशो ज्ञातव्यः । 'प्रादुर्भावा' इति तस्यैवोदाहरणम् । एवं 'जीवा यथे'त्याद्यस्याप्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

अनेन 'प्रकाशादिवन्नैवं पर' इत्यस्य तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परि०— तदधीनसत्तादिकं, सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकत्वमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तदधीनसत्तादिकत्वसङ्ग्राहकचशब्दप्रयोगेणेत्यर्थः । तत्र हि जीवो न ज्ञानसुखादिरूपोऽधुनाऽनुपलम्भादिति प्राप्ते अपत्योत्पादकत्वरूपं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं सदपि बाल्येऽनुपलभ्यमानं यौवनेऽभिव्यज्यते तद्वत् संसारदशायां सतोऽपि ज्ञानाद्यात्मकत्वरूपभगवत्सादृश्यस्य मुक्तावभिव्यक्तिसम्भवात् ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वरूपभगवत्सादृश्यवानिति प्रतिपादनात् गतार्थमिति शङ्का निरस्ता । तदधीनसत्तादिकत्वे सति तत्सदृ-

शत्वमंशत्वमित्यस्य अन्यत्रासिद्धेरिति भावः ॥ **मुख्यांशसादृश्यमिति** । मुख्यांशः मत्स्यादिर्यथा तत्सत्तयैव सत्तावान् । तथा जीवोऽपि सत्तावानिति सत्तावत्त्वं मुख्यांशे मत्स्यादौ जीवेषु चास्तीत्यंश इवांश इति गौणोऽयमंश इत्यर्थः ॥ **पुरोवदुभयथेति** । ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वरूपकिञ्चिद्भगवत्सादृश्ययुगिति वा मत्स्यादिरूपमुख्यांशो यथा सत्तावान् तथा जीवोऽपीति सत्तया मुख्यांशसादृश्ययुगिति वेति व्याख्येयमित्यर्थः । स एव चेदित्यनुवादः । सामर्थ्यादियुक्तश्चेति व्याख्या ॥ **एवं जीवा यथेति** । 'किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगि'ति वाक्यानन्तरं जीवा यथेति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । अंशस्त्वित्यादिवाक्यकथनेनेत्यर्थः। **इत्यस्य तात्पर्यमिति** । एतत्सूत्रार्थस्तु तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः।

गु०दी०— पुंस्त्वादिवदित्यनेनैवेदं गतार्थमधिकरणम् इत्यस्य पुंस्त्वादिवदित्यधिकरणे यथा शिशुदशायामेव विद्यमानं 'पुंस्त्वादिकं कदाचिद्व्यज्यते एवं जीवस्याप्यनादिकालमारभ्य विद्यमाना एवानन्दादयः कदाचिद्व्यज्यन्ते । अन्यथा जीवपरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बत्वरूपांशांशिभाव एव न स्यादिति पुंस्त्वादिवदित्यधिकरणेऽप्यंशत्वमभिप्रेतम् । 'अंशो नाना व्यपदेशादि'त्यत्राप्यंशत्वमेवोच्यते । अतो गतार्थतेति शङ्का । **एतेन** अंशत्वसाधनेन निरस्ता । तत्रांशत्वं सिद्धवत्कृत्य समाधानं कृतम् । अत्र पुनरंशत्वस्याप्युपपादनमिति प्रमेयभेदान्न पौनरुक्त्यमिति भावः । **किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगिति पुरोवदुभयथा व्याख्येयम्** इत्यत्रोभयथा सज्जीवेष्वानन्दादिनाऽपि सादृश्यम् । अन्यत्र सत्त्वचित्त्वादिमात्रेणेत्यर्थः ।

यादु०— एतेन पुंस्त्वादित्यनेनेति । तत्र ह्यस्येति तद्गुणसारत्वं प्रकृतं परामृश्यत इति तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तत्वात् जीवस्य ज्ञानानन्दादिसादृश्यमुपपाद्यतयाऽभिप्रेतम् । उक्तं च चन्द्रिकायाम् 'इह तु पृथगधिकरणीयद्वितीयसूत्रोक्तं तद्गुणसारत्वमुपपाद्यत इति सङ्गतिरि'ति । ततश्च तन्मात्रं चेदंशशब्देनात्र विवक्षितं स्यात् तदा तेनेदं गतार्थं स्यात् । न चैवं किन्तु तदधीनसत्तादित्वमप्यंशशब्दार्थतयाऽत्र विवक्षितम् अतो विशिष्टस्य पूर्वविचारितत्वेन न गतार्थताशङ्केति भावः । एतेन 'परात्तु तच्छ्रुतेरि'त्यत्र तदधीनसत्तादित्वस्याप्युक्तत्वात् तेनास्य गतार्थतेति शङ्कापि निरस्ता । विशिष्टस्य पूर्वमेकत्राविचारितत्वात् ॥ **तत्सत्तयैवेति** । अत्र तच्छब्देनांशप्रसङ्गसन्निधापितोंऽशी विवक्षितः । तथा चांशिसत्तया सत्तावत्त्वमंश्यभिन्ने मत्स्यादौ तद्भिन्ने जीवे चास्तीति मुख्यांशसादृश्यं जीवानामित्यर्थः । ननु तत्सत्तया सत्तावत्त्वं सत्ताया एकत्वे मुख्यं न भेद इत्यत आह **गौणोऽयमिति** ॥ **पुरोवदुभयेति** । अंशिभूतपरमेश्वरेण किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगिति वा अंशशब्दमुख्यार्थेन मत्स्यादिना यत्किञ्चित्सादृश्यं तत्सत्तयैव सत्तावत्त्वरूपं तन्मात्रयुगिति वा 'सादृश्यं चांशताऽस्य तु' इतिवत् उभयथा इति वा व्याख्येयमित्यर्थः ।

वं०प०— जीवेषु भिन्नत्वेऽप्यंशत्वमङ्गीकृतं यथा तथाऽभेदेऽप्यंशत्वस्य दृष्टत्वादभेदोऽप्यङ्गीकार्य इत्याह **मत्स्यादिष्विति** ॥ **इत्याद्यन्यस्येति** । आदिपदेन जडं यथेत्यस्य सङ्ग्रहः । **अन्यस्य** भिन्नांशस्य ।

शे०चं०—ननु 'सादृश्यं चांशताऽस्य तु' इत्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्याशङ्क्य अंशत्वाङ्गीकारप्रसक्तभेदाभेदाङ्गीकारपरिहाराय प्रकारान्तरेण अंशत्वमनिर्वचनपरत्वात् तस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रायेण अंशत्वाङ्गीकारप्रयुक्तिभेदाभेदाङ्गीकारशङ्कामुत्थापयति **परमात्मांशत्वं चेदिति** । परमात्मांशत्वाङ्गीकारेण कथं भेदाभेदाङ्गीकारप्राप्तिरित्यतः परमात्मनोऽनारब्धत्वेन तदारम्भकत्वरूपस्य, अच्छेद्यत्वेन खण्डत्वरूपस्य, पटादिवदनित्यत्वप्रसक्त्या प्रदेशत्वरूपस्य चांशत्वस्यासम्भवेन जीवे भिन्नाभिन्नत्वरूपस्यैव तस्य वाच्यत्वेन युक्तैव परमात्मांशत्वाङ्गीकारेण परमात्मना भेदाभेदाङ्गीकारप्राप्तिरित्याह **प्रकारान्तरेणेति** । उत्तरग्रन्थस्य जीवेंऽशशब्दप्रवृत्तौ सादृश्यरूपनिमित्ताभिधानमुखेनांशशब्दस्य गौणत्वव्युत्पादनाभिप्रायकत्वाच्च नानर्थक्यमिति भावेन किं तद्व्युत्पादनेनापीत्यतो मत्स्यादिवदभेदनिमित्तकांशशब्दवाच्यत्वेन प्रसक्तस्य परमात्माभेदस्य परिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयाऽप्युत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुमंशशब्दवाच्यत्वेन जीवस्य परमात्माभेदसिद्धिं मनसि निधाय दृष्टान्तासिद्धिं परिहरति **मत्स्यादिष्विति** । अङ्गीकृतत्वादित्यत्रांशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनेति शेषः । नन्वत्र सादृश्यस्यांशतात्वमुच्यते न त्वंशत्वस्य सादृश्यरूपत्वं तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतो यथेदमंशत्वनिर्वचनपरं स्यात् तथा योजयति **अस्येत्यादिना** । तर्ह्यस्य जीवस्य परमात्मांशता तत्सादृश्यमित्येतावतैवांशत्वनिर्वचनसिद्ध्या भाष्ये चशब्दवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य नैतावन्मात्रमंशत्वं किन्त्वधिकमपि ततश्च तत्सङ्ग्राहकत्वाच्चशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य चशब्दसङ्गृहीतमर्थं दर्शयति **चशब्दादिति** । ननु तत्सादृश्यमेवांशत्वमत्रांशशब्देन विवक्षितमस्तु किमंशत्वकोटावधिकविशेषप्रक्षेपेणेत्यत आह **एतेनेति** । अधिकविशेषप्रक्षेपेणेत्यर्थः ॥ **गतार्थमिति** । एतदधिकरणव्युत्पाद्यस्य ज्ञानानन्दादिना जीवे परमात्मसादृश्यस्य तद्गुणसारत्वोपपादकेन पुंस्त्वादिवदित्यधिकरणेनैव सिद्धत्वादिति भावः । विशिष्टस्यांशपदार्थत्वे तु तस्य पूर्वमविचारितत्वान्न तदिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयशङ्कापरिहारकत्वेनापि मूलं योजयति **यद्वेति** । सादृश्यनिमित्तकत्वमात्रेण जीवेंऽशशब्दस्य गौणत्वसिद्धेर्विशेषणान्तरस्यानपेक्षितत्वात् तत्समुच्चायकचशब्दवैयर्थ्यमित्यतो जीवेंऽशशब्दप्रवृतौ सादृश्यमेव निमित्तम् । न तु मत्स्यादिष्विवाभेद इत्यभेदव्यावर्तनार्थत्वान्न तदिति भावेन चशब्दमवधारणार्थतया व्याचष्टे **चशब्द इति** ॥ **तथापीति** । अत्र मुख्यांशसादृश्यमेव जीवस्यांशत्वमंशपदवाच्यतायां निमित्तं न त्वभेद इति अंशशब्दवाच्यत्वेन मुख्यांशसादृश्यसिद्धावपि नाभेदसिद्धिरित्येतावतोक्ताक्षेपपरिहारः, इतरस्तु किं तन्मुख्यार्थसादृश्यमित्याशङ्कापरिहाराय तत्स्वरूपनिरूपणपरमित्यवधेयम् । मूले सादृश्यस्य निमित्तत्वोक्तेस्तात्पर्यमाह **गौणोऽयमंशशब्द इति यावदिति** । यद्यपि मुख्यांशे मत्स्यादावैक्यात्सत्तयोः स्वसत्तयैव सत्तावत्त्वं, जीवे च तत्सत्ताधीनसत्तावत्त्वमित्यस्ति वैषम्यं, तथाऽपि मुख्यांशे मत्स्यादावमुख्ये जीवे च भगवत्सत्तया सत्तावत्त्वं सामान्यमक्षतमेवेत्यभिप्रायेणैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । **अनेकार्थत्वमिति** । अभेदमुख्यांशसादृश्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति भावः ॥ **पुरोवदिति** । 'सादृश्यं चांशताऽस्य त्वि'ति पुरोवदित्यर्थः ॥ **उभयथेति** । अंशिभूतपरमेश्वरेण किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगित्यंशशब्दमुख्यार्थेन मत्स्यादिना तत्किञ्चित्सादृश्यं तत्सत्तयैव सत्तावत्त्वरूपं तन्मात्रयुगित्युभयथेत्यर्थः ।

वा०र०— यथेदमंशत्वेति । अंशता तु सादृश्यमित्युद्देश्यविधेयभावाश्रयणेनांशत्वनिर्वचनपरत्वलाभादिति भावः । **अधिकविशेषणेति** । तदधीनसत्तादिकमित्यधिकेत्यर्थः । पुंस्त्वादिवदित्यधिकरणेनैवेति

पाठः । ननु तद्गुणसारत्वादिति पृथगधिकरणीय गुणसूत्र एव ज्ञानादिना सादृश्याभिधाने तेनास्य गतार्थता स्यादेव । पुंस्त्वादिवदित्यधिकरणीयानुपलब्ध्यादिना पूर्वपक्षस्य कालान्तरे सत एवाभिव्यक्त्या सिद्धान्तस्य चात्राप्रवृत्त्या तेन गतार्थत्वोक्त्ययोगाच्च । तदधीनसत्तादिविशिष्टज्ञानादिसादृश्यस्यापि पूर्वमेव सिद्धत्वेन गतार्थता-परिहारायोगाच्च । परात्तु तच्छ्रुतेरित्यत्र तदधीनसत्तादेरुक्तत्वात् । तद्गुणेत्यत्र सादृश्यस्य प्रतिपादनात् । विशिष्टस्य पूर्वमेकत्राविचारितत्वादित्यन्यथाख्यातिसमाधानमप्यसत् । सङ्ग्रहमात्रत्वमस्याधिकरणस्य स्यात् । पूर्वत्र विशिष्टा-र्थाप्रतिपादनात् पूर्वेणास्य गतार्थताया अप्रसङ्गेऽपि एतदधिकरणेन पूर्वयोर्गतार्थताया अनिवार्यत्वाच्च । तत्कथ-मुक्तमेतेन पुंस्त्वादित्यनेनैवेदं गतार्थमधिकरणमिति निरस्तमिति टीकाप्युक्तरीत्या दुर्घटैव । तत्कथमेतदिति चेत् । .... एतद्विचार्यम् । **द्वितीयशङ्केति** । मत्स्यादिषु परमात्मांशेष्वित्युक्तद्वितीयदूषणेत्यर्थः । सादृश्यनिमित्तकत्वेत्यतः प्रागेतद्योजनायामिति पूरणीयम् । **विशेषणान्तरस्येति** । तदधीनसत्तादिरूपस्येत्यर्थः । **अवधारणार्थतयेति** । न तु पूर्वयोजनायामिव समुच्चायकश्चशब्दः । येन तस्योक्तरीत्या वैय्यर्थ्यं प्रसज्येतेति भावः । ऐक्यात्सत्तयोरित्यत्र सत्तयोरैक्यादिति सम्बन्धः ।

विठ्ठ०— प्रकारान्तरेणेति । भिन्नाभिन्नत्वमित्येतदपेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । मत्स्यादिषु यथा भिन्नाभिन्नत्वं विहाय प्रकारान्तरेणांशस्याङ्गीकारात् कथं विना प्रकारान्तरेणांशत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वमित्यत आह **मत्स्यादिष्विति** । भवेत्तत्रात्यन्ताभेदेनैवांशत्वम् । न तु जीवेषु । भेदश्रुतिसद्भावात् । अतो नात्र भिन्ना-भिन्नत्वं विना प्रकारान्तरेणांशत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वमिति भावः । **एतेन पुंस्त्वादिवदित्यनेनेति** । ननु 'अस्येति तद्गुणसारत्वं प्रकृतं परामृश्यत' इति तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तत्वादस्य जीवगतस्य ईश्वरज्ञानानन्दादि-सादृश्यस्य सत एव मुक्तावभिव्यक्तियोगादिति जीवानां भगवत्सादृश्यमुक्तम् । इहाप्यंशशब्देन तन्मात्रं विवक्षितमिति तेनेदं गतार्थं स्यादित्यापादनेन तदधीनसत्तादिमत्त्वमप्यंशशब्दार्थतया विवक्षितमित्यनेन परास्तम् । तत्रानुक्तस्याप्यत्रोक्तेरित्यर्थः । तर्हि 'परात्तु तच्छ्रुतेरि'त्यत्र तदधीनसत्तादिमत्त्वस्याप्युक्तत्वात् तेन गतार्थतेति न वाच्यम् । अत्र तदधीनत्वे सति तत्सादृश्यांशशब्दार्थतयोक्तेः अधिकरणद्वये एकैकं विचारितत्वेऽपि विशिष्ट-स्यानुक्तत्वात् । इह पुनर्विशिष्टस्योक्तत्वादिति । सादृश्यमधीनत्वं चांशशब्दार्थतया व्याख्यायेदानीं स्वरूपांश एवांशशब्दस्तत्सादृश्यां जीवेष्वंशशब्द उपचरित इत्याह **यद्वेति** । **तत्सत्तयैवेति** । अत्र तच्छब्देनांशप्रसङ्ग-सन्निधापितोंशी विवक्षितः । तथा चांशिसत्तयैव सत्तावत्त्वमंश्यभिन्नमत्स्यादिष्विव जीवेष्वप्यस्तीति मुख्यार्थ-सादृश्यं जीवानामित्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । अंशिस्वरससत्तयैव सत्तावत्त्वं तत्स्वरूपांशानां मत्स्यादीनां जीवानां तु अंशिभूतभगवत्स्वरूपसत्ताप्रतिबिम्बिततद्भिन्नतत्सदृशसत्तावत्त्वम् । अत एव मत्स्यादावंशशब्दप्रयोगो मुख्यः, जीवेषु गौण इत्याह **गौणोऽयमंशशब्द इति यावदिति** । पूर्ववदुभयथेति यतः किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक् सादृश्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अतो विभिन्नांशोऽप्यंशशब्दवाच्य इति अंशशब्दवाच्यत्वं स्वरूपांशानामेव तत्सत्तैव सत्तावत्त्वरूपा किञ्चित्सादृशाद्भिन्नांशेषु गौणोंशशब्द इति च व्याख्येयमित्यर्थः । **स्वरूपं पूर्णानन्दादिक-मिति** । पूर्णानन्दादयो गुणा यस्मिन्निति समासः । न च गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणैव मुक्तिः किन्न स्यात् किं

बहुव्रीह्याश्रयणेनेति वाच्यम् । सामर्थ्यपरिमाणयोरप्यभेदसद्भावेन विशिष्यानन्दादिकस्वरूपत्वोक्त्ययोगात् । यथा यथा जीवाख्यधर्मविदात्मकः आनन्दज्ञानादिधर्म नान्यथा ईश्वरद्रव्यं पूर्णानन्दज्ञानशक्त्यादि सर्वगुणात्मकम् । 'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान्' इत्यादेः चिद्रूपद्रव्यात्मकस्य जीवस्याज्ञानगुणवत्त्ववत् सर्वगुणरूपद्रव्यात्मकस्याप्यखिलगुणपूर्णत्वं युज्यत इति नानुपपत्तिः । अत्र वक्तव्यविशेषस्तु रहस्यत्वान्नोच्यते । **प्रकाशादिवदिति** । जीवानां मत्स्यादेश्चोक्तरीत्या भगवदंशत्वेऽपि मत्स्यादिरूपी परः एवं जीववदुपचरितांशो न भवति । अंशिसामर्थ्यादिः सर्वस्याप्यत्र भावात् । यथा अंशिसामर्थ्यादिसद्भावात् सूर्यप्रकाशामृतसमुद्रादेरेव प्रकाशादिशब्दवाच्यजलाधिमुख्यांशत्वं न तु यत्र अक्षिसूर्यप्रकाशादिणोरुमूत्रादेरिति तात्पर्यमुक्तं भवतीत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ सौत्रदृष्टान्तानां स्पष्टीकरणम् ॥

१२० सु०— "मत्स्यादीनां जीवानां च परमेश्वरांशत्वसाम्येऽपि नैकप्रकारता, किन्तु 'मत्स्याद्याः स्वरूपांशा एव, जीवा विभिन्नांशा एवे'त्यत्र असम्भावनानिरासाय 'प्रकाशवदि'ति सूत्रकृता दृष्टान्ता दत्ताः; ते चायुक्ता इव प्रतीयन्ते, उभयत्र भेदाभेदसाम्या-(सद्भावा)दि"त्याशङ्कानिरासार्थं(य) भाष्यम् 'अभिमानिदेवतापेक्षयैतदि'ति । तदविस्पष्टमित्यतः सौत्रान् दृष्टान्तान् स्पष्टयति सूर्येति ।

अनु०— सूर्यमण्डलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान् ।
सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिपः ।
कठिनत्वेन मेर्वादिः पृथिव्या अपि देवता ।
धरादेवी

सूर्यमण्डलमान्यंशी सूर्यः **तत्प्रकाशाभिमानवांस्तदंशश्चैक** एव । 'यथे'ति सर्वत्रान्वीयते । **अथशब्दः** समुच्चये ।

बाह्योदस्याभिमान्यंशी वारिपः सप्तमाब्धेरभिमानी तदंशश्चैक एव । **पृथिव्याः** पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णाया अभिमानिन्यंशिभूता (**देवता**) **धरादेवी मेर्वा**(देर)द्यभिमानिनी

देवताऽप्यंशरूपैकैव । मेरुहिमवदादेः पुरुषा अभिमानिनः पुराणेषु (प्र)सिद्धा इत्यत उक्तं **कठिणत्वेनेति** । 'यत्कठिनं(णं) सा पृथिवी'ति श्रुतेर्धरादेव्येव सर्वस्याः पृथिव्या अभिमानिनी । अवान्तराभिमानिनस्त्वन्ये इति ।

अनेन स्वरूपांशो निदर्शितः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति **एवमेवेति** ।

एवमेवैको भगवान्विष्णुरव्ययः ।
नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ॥

भगवान् विष्णुः अंशी **नानावताररूपेण स्थितः**, अंशश्च **एक एवेति योजना** । **अव्ययः सदा पूर्णगुण** इत्यागामिसूत्रानुसारेणाभेदोपपादनम् ।

विभिन्नांशदृष्टान्तविवरणपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं विवृणोति **विण्मूत्रेति** ।

विण्मूत्राद्यभिमानिन्यो यथाऽपभ्रष्टदेवताः ।
सूर्यादिभ्यस्तथैवायं संसारी परमात्पृथक् ॥

अपभ्रष्टनामका देवता अंशरूपाः **सूर्यादिभ्यः** सूर्यवरुणपृथिवीभ्योंऽशिभ्यो व्युत्क्रमेण **यथा** पृथक् ।

परि०— नैवं पर इति सूत्रांशस्य तात्पर्यं व्यनक्ति **मत्स्यादीनामित्यादिना इत्यत्रेत्यन्तेन** ॥ **उभयत्रेति** । स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वाभिमतयोः सौरप्रकाशाक्ष्णोरुभयत्र तथाऽमृतसमुद्रमूत्रयोरुभयत्र तथा मेरुविष्ठयोरुभयत्रांशभूततेजोमण्डलादिना भेदाभेदसाम्यादित्यर्थः । द्वयोर्जडत्वेनांशिविकारतया अंशिना भेदाभेदवत्त्वादिति भावः । **आगामिसूत्रेति** । 'अनुज्ञापरिहारौ', 'देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदि'ति सूत्रानुसारेण अव्यय इत्युक्तिः । तत्र देहसम्बन्धशून्यतया अज्ञानाद्यभावोक्त्या अव्ययत्वस्य प्राप्तेः 'असन्ततेश्चाव्यतिकर' इति सूत्रे शक्त्यादिभिः सं(भृ)हृतत्वस्यास्मदभिप्रेततया पूर्णगुणत्वस्य प्राप्तत्वात् तदनुसारेणेत्युक्तम् ॥ **अभेदोपपादनमिति** । मत्स्याद्यंशानामंशिना साकमव्ययत्वपूर्णगुणत्वाभ्यां अभेदोपपादनस्य तत्र सूत्रद्वयेऽभिमतत्वादिति भावः ।

यादु०— अयुक्ता इवेति । प्रकृतासङ्गता इवेत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । अत्रोभयत्रेत्यनेन जडरूपयोः कालाग्निखद्योतयोरमृतसमुद्रमूत्रयोर्मेरुविष्ठयोश्च ग्रहणम् । तत्र चांशिप्रतियोगिकभेदाभेदसाम्यादित्यर्थः ॥ **आगामिसूत्रानुसारेणेति** । आगामीनि यान्येतदधिकरणीयानि 'स्मरन्ति चे'त्यादीनि सूत्राणि तदनुसारेणेत्यर्थः । तेषु मत्स्यादीनां गुणपूर्णत्वादिनाऽभेदस्यापि भाष्यादावुक्तत्वादिदमुपपादनं तदनुसारीति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— सर्वस्याः पृथिव्या इति । कठिणभूतमेरुहिमवदादिसहितायाः सर्वस्या अपि पृथिव्या इत्यर्थः ।

शे०चं०— अयुक्ता इति । प्रकृतासङ्गता इत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । कालाग्न्यमृताब्धिमेरुषु खद्योतमूत्रविष्ठासु चेत्येवमुभयत्रेत्यर्थः ॥ **भेदाभेदेति** । कालाग्निखद्योतादीनां तेजःप्रभृतिभूतकार्यतया अंशिभूतैस्तेजआदिभिर्भेदाभेदसाम्यादित्यर्थः । ततश्च न तद्दृष्टान्तेन मत्स्यादीनां जीवानां च स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वव्यवस्था सिद्ध्यतीति भावः । **यथेति सर्वत्रान्वीयत इति** । अनेन 'प्रादुर्भावा हरेर्यथे'ति पूर्ववाक्यात् यथेतिपदस्यात्र सर्वत्रानुवृत्तिरित्युक्तं भवति ॥ **अन्य इति** । पुरुषा इत्यर्थः ॥ **आगामिसूत्रानुसारेणेति** । न स्थानतोऽपीत्यभेदोपपादकागामिसूत्रानुसारेणैवेत्युक्तं भवति न तु तदेतदधिकरणप्रमेयम् । स्वरूपांशभिन्नांशयोर्वैलक्षण्यमात्रोपपादकतया अस्य तदभेदोपपादकत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । **व्युत्क्रमेणेति** । पृथिवीवरुणसूर्येभ्य इति व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । विण्मूत्राक्ष्यभिमान्यपभ्रष्टदेवानां सूर्यवरुणपृथिवीभ्य इति निर्देशक्रमेण सूर्यादिभिन्नांशत्वस्य बाधितत्वादिति भावः ॥

वा०र०— कालाग्निखद्योतादीनामिति । अनेन कालाग्नीत्यादि सूत्रभाष्यानुसारेणानुव्याख्यानपदोक्तस्यानुवादकरणेन भाष्यानुव्याख्यानयोर्भिन्नभिन्नपदोपादानप्रयुक्तार्थभेदशङ्का न कार्येति सूचितम् । मूले **बाह्योदस्याभिमान्यंशी वारिप इति** । ननु बाह्योदस्य लक्ष्म्यभिमानिकतया तस्य कथं वारिपाभिमानिकत्वमुच्यत इति । **तदेतदधिकरणेति** । सामान्ये नपुंसकाश्रयणादभेदपदोपस्थापिताभेदाख्यं वस्तु तच्छब्देन परामृश्यते । तथा चाभेद एतदधिकरणप्रमेयं नेत्यर्थः ।

स०ना०— सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिप इति मूलसुधायां **सप्तमाब्धेरिति** । सर्वेषां समुद्राणां सप्तत्वसङ्ख्यापूरकत्वात् सप्तमत्वं बोध्यम् । एतेन लवणादिसमुद्राभिमानिनामप्यभिन्नांशत्वात् सप्तमग्रहणमयुक्तमिति परास्तम् ।

॥ इति श्रीसत्यनाथतीर्थयतिविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

विठ्ठ०— एतदेव किञ्चिद्विवृण्वन् भाष्यवाक्यविवरणपरतयोत्तरमूलं सङ्गमयति **मत्स्यादीनामित्यादिना** । **अयुक्ता इव** असङ्गता इव । अत्रोभयत्रेत्यनेन जडरूपयोरमृतसमुद्रमूत्रयोः मेरुविष्ठयोश्च ग्रहणम् । तत्र

चांशिप्रतियोगिकभेदाभेदस्य सूर्यमण्डलादिस्वरूपांशे प्रकाशादौ भिन्नांशे चक्षुरादौ च साम्यादित्यर्थः । **बाह्योदस्य** बहिरावरणोदकस्य । अवान्तराभिमानिनमेवदिरपि मुख्याभिमानिनी धरादेव्येवेति भावः । **आगामिसूत्रानुसारेणेति** । स्मरन्ति च । 'अनुज्ञापरिहारे'त्येतदधिकरणीयोत्तरसूत्रेषु मत्स्यादीनां अनवद्यागण्यगुणवत्त्वस्य जीवानां भगवदनुज्ञया प्रवृत्तिबन्धमोक्षयोस्तत्प्रतिबिम्बत्वादेश्च प्रतिपादनात् तदनुसारेणेह मूले स्वरूपांशांशिनोर्भेदोपपादनम् । उपलक्षणं चैतत् । जीवानां भेदोपपादनं च क्रियत इति नोत्सूत्रितत्वमिति भावः । **व्युत्क्रमेणेति** । विण्मूत्रादिक्रमेण पृथिवीवरुणादिक्रमस्य वक्तव्यत्वात् कथमुक्तिरिति ज्ञेयम् ।

॥ इति सौत्रदृष्टान्तानां स्पष्टीकरणम् ॥

॥ इति जीवस्य ब्रह्मांशतायाः स्वरूपविभागादिकथनद्वारा भेदाभेदपरत्वनिराकरणम्, 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इतिसूत्रव्याख्यानरूपम् ॥

* * *

॥ अथ जीवांशानामंशिनः परमेश्वरात्पार्थक्यस्य युक्तितः समर्थनम् ॥

॥ तत्र 'अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्' इतिसूत्रव्याख्याने दृष्टान्तानामसङ्गतेर्निराकरणम् ॥

१२१ **सु०—** जीवांशानां अंशिनः परमेश्वरात् पृथक्त्वं युक्तितः समर्थयितुं सूत्रम् **'अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदि'ति** । अत्रापि दृष्टान्तानामसङ्गतिमाशङ्क्य अभिमानिविषयतया व्याख्याति **देहेति** ।

अनु०— देहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्यदेवताः ।
अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैस्सदा ।
एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः ।
अनुग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रसादाच्च मोक्षिणः ।
न तु मत्स्यादिरूपाणामनुग्राह्यत्वमिष्यते ॥

परदेहगतदोषैः । देवतात्वं त्वन्तर्धानादिशक्तियोगः । **चश(ब्दौ)ब्दो** हेत्वोः समुच्चये । **हि** यस्मात्, **अनुग्राह्याश्च, तैः** सूर्यादिभिः, तत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धनिवृत्तित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'अनुग्राह्यश्चे'त्यादौ यत इति शेषः । देहदोषलिप्तत्वादित्यपि ग्राह्यम् ।

नन्वनुज्ञादिहेतुत्रयं स्वरूपांशेषु मत्स्यादिष्वस्तीत्यनैकान्तिकं, न जीवांशानां परमेश्वराद्भेदं साधयितुमलमित्यत आह न त्विति ।

'अनुग्राह्यत्वमि'त्युपलक्षणम् । नेष्यते 'नैव ते जायन्ते' इत्यादिश्रुतिबलेनेति शेषः ।

परि०— असङ्गतिमिति । 'ज्योतिरादिवदि'त्युक्तज्योतिरादिदृष्टान्तानां जडत्वे प्रकृतासङ्गतिमाशङ्क्येत्यर्थः । दोषदुष्टानां कथं देवतात्वम् । पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतौ देवानां पापालेपोक्तेरित्यत आह **देवतात्वं त्विति** ॥ **हेत्वोरिति** । दोषदुष्टत्वानुग्राह्यत्वहेत्वोरित्यर्थः ।

यादु०— असङ्गतिमाशङ्क्येति । अनुज्ञापरिहारादेरत्यन्तभेदस्य च भाष्योक्तजडेष्वसङ्गतिमाशङ्क्येत्यर्थः । देहदोषैर्दुष्टत्वमात्रं सूर्यादिदेहदोषैर्दुष्टेषु तत्स्वरूपांशेषु प्रकाशाद्यभिमानिष्वनैकान्तिकमत आह **परदेहगतदोषैरिति** । परदेहदोषदुष्टत्वं च न देवानाम् । 'प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुरि'ति वचनादिति भावः । नन्वपभ्रष्टेषु कथं देवतात्वमित्यत आह **देवतात्वं त्विति** ॥ **तत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धेति** । अक्ष्यभिमानिनोऽपभ्रष्टदेवस्य प्रतिबन्धकस्तमोऽभिमानी । श्लेष्माभिमानिनस्तु प्रतिबन्धकः पित्तधात्वाभिमानी । विष्ठाभिमानिनश्च प्रतिबन्धकः अर्श आदिरोगाभिमानी । एतन्निवृत्तिश्च तेषां स्वांशिप्रसादायत्तेत्यर्थः ।

वं०प०— हेत्वोरिति । देहदोषदुष्टत्वानुग्राह्यत्वरूपहेत्वोरित्यर्थः ॥ **अनुग्राह्यश्चेत्यादाविति** । यतोऽनुग्राह्या यतश्च तत्प्रसादान्मोक्षिणोऽतः पृथगित्यन्वयः ॥ **देहदोषेति** । देहदोषलिप्तत्वाच्च विष्णोः संसारिणः पृथगित्यर्थः । उपलक्षणं तत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धनिवृत्तेर्देहदोषलिप्तत्वस्य चेत्यर्थः ।

शे०चं०— असङ्गतिमिति । अनुज्ञापरिहारादेर्भाष्योक्ताक्ष्यादिजडेष्वसम्भवादिति भावः । सूर्यादिदेहदोषैर्दुष्टत्वस्य तत्स्वरूपांशेषु प्रकाशाद्यभिमानिषु सत्त्वादनैकान्तिकत्वमाशङ्क्याह **परदेहेति** । परदेहदुष्टत्वं च न देवानामस्ति । 'प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुरि'त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु परदेहदोषलिप्तानामपभ्रष्टानां कथं देवतात्वमित्यत आह **देवतात्वं त्विति** । देहदोषदुष्टत्वस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुत्वावगमकपञ्चमीविभक्तेरिव तैः सदाऽनुग्राह्यत्वस्य तदवगमकविभक्तेरश्रवणात् कथं हेतुत्वसिद्धिरित्यतो हिशब्दबलात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य हिशब्दं हेत्वर्थतया व्याचष्टे **हि यस्मादिति** । दार्ष्टान्तिके 'तत्प्रसादाच्च मोक्षिण' इति श्रवणादाह **तत्प्रसादेति** । अक्ष्यभिमानिनोऽपभ्रष्टदेवस्य प्रतिबन्धकस्तमोऽभिमानी, श्लेष्माभिमानिनस्तु प्रतिबन्धकः पित्तधात्वभिमानी, विष्ठाभिमानिनश्च प्रतिबन्धको रोगाभिमानी । एतन्निवृत्तिश्च तेषां स्वांशिप्रसादायत्तेत्यर्थः । अनुग्राह्याश्च तेनैवेत्यादिनोक्तस्य तेनैवानुग्राह्यत्वस्य तत्प्रसादान्मोक्षित्वस्य चोक्तप्रतिज्ञायां हेतुत्वलाभायापेक्षितं शेषमाह **अनुग्राह्याश्चेत्यादाविति** । 'देहदोषैश्च दुष्टत्वादि'ति दृष्टान्ते श्रवणादाह **देहेति** ।

हेतुत्रयमिति । तदनुग्राह्यत्वतत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धनिवृत्तित्वदेहदोषलिप्तत्वरूपमित्यर्थः । नन्वनेनानुग्राह्यत्वस्य व्यभिचारपरिहारेऽपीतरहेतुद्वयस्य न तत्परिहारसिद्धिरित्यतोऽत्र मूलेऽनुग्राह्यत्वमित्यस्येतरहेतुद्वयोपलक्षणत्वेन अनुग्राह्यत्वमात्रपरत्वाभावाद्व्यभिचारपरिहारसिद्धिरविकलैवेत्याशयेन हेतुद्वयोपलक्षणतया तद्व्याचष्टे **अनुग्राह्यत्वमित्युपलक्षणमिति** । नन्वेवं जीवानामपि तन्नेष्यत इति परेण वक्तुं शक्यत्वेन पक्षे हेत्वसिद्ध्या न तैर्भेदसाधनमपि स्यादित्यतोऽत्रेष्टिमूलभूतप्रमाणभावाभावाभ्यां विशेषाददोष इति भावेनानुरूपं शेषं पूरयति **नेष्यत इत्यादिना** ।

वा०र०— अनैकान्तिकत्वमिति । स्वपरसाधारणदेहदोषदुष्टत्वमात्रस्येति शेषः । **तदवगमकेति** । उक्तप्रतिज्ञायां हेतुत्वावगमकेत्यर्थः । **हि यस्मादिति** मूलम् । अत्र च यस्मादनुग्राह्याश्च तैस्तस्मात्तेभ्योऽन्या अपभ्रष्टदेवता इत्यस्य न तथाश्रुत एवार्थः । तथा सति सूर्यादिभिरनुग्राह्यत्वे यत्कारणं तदेवापभ्रष्टदेवतानां सूर्याद्यन्यत्वे कारणमित्यापत्त्या अन्यत्वरूपसाध्यं प्रति सूर्यादिभिरपभ्रष्टानामनुग्राह्यत्वस्य हेतुत्वलाभाभावप्रसङ्गात् । किन्तु 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमि'ति वैय्याकरणसाधकानुसारेण पञ्चमीप्राप्तावप्यत्र पञ्चम्यर्थस्याविवक्षया सामानाधिकरण्यस्यैवाभिप्रेततया सूर्यादिभिरनुग्राह्या इति यत्कारणमिति योजनया सूर्याद्यनुग्राह्यत्वस्यैव सूर्यादिभिन्नत्वं प्रति हेतुत्वलाभोपपत्तिः । एवं यत इत्यादि शेषपूरणादिस्थलेऽप्यवधेयम् । अत एव गुरुर्गुरूणामित्येतच्छ्लोकव्याख्यावसरे मूलकृता यतो यत्कारणमिति व्याख्यातम् । तट्टीकायां तदुपपादनं च तत्प्रपञ्चेऽस्माभिर्विशदीकृतं तत्तत्रैव प्रतिपत्तव्यम् । ....नुसारेणाह **अक्ष्यभिमानिन इत्यादि** ।

वि०— असङ्गतिमाशङ्क्येति । 'अनुज्ञापरिहारादेः' अत्यन्तभेदस्य च भाष्योक्तदृष्टान्तानां जडविवक्षया असङ्गतिमाशङ्क्येत्यर्थः । ननु दोषैर्दुष्टत्वमात्रं न सूर्याद्यन्यत्वे हेतुः । कर्णसुग्रीवादीनां देहदोषैर्दुष्टत्वेऽपि अन्यत्राभावेन अनैकान्त्यादित्यत आह **परदेहगतैरिति** । अन्यकर्मारब्धप्रेर्यदेहगतैरित्यर्थः । 'प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः' इति तृतीये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तर्हि दुष्टानां तेषां कथं देवत्वमित्यत आह **देवतात्वं त्विति** । उपचरितं देवत्वमिति भावः । **तत्प्रसादायत्तेरिति** । सूर्यादिदेवाधीनाया स्वप्रतिबन्धनिवृत्तिः तद्वत्त्वाच्चापभ्रष्टदेवानां सूर्याद्यन्यत्वमित्यर्थः । तत्राद्यभिमानिन्यपभ्रष्टस्य तमोभिमानी प्रतिबन्धकः श्लेष्माभिमानिस्तु पित्ताभिमानी । विष्ठाभिमानिनश्चार्शादिरोगाभिमानी प्रतिबन्धक इति ज्ञेयम् । **अनुग्राह्याश्चेत्यादाविति** । अनुग्राह्याश्च तेनैवेति दृष्टान्तिकवाक्य इत्यर्थः । **अनुज्ञादिहेतुत्रयमिति** । अनुग्राह्यत्वं तत्प्रासादान्मोक्षित्वं देहदोषैर्दुष्टत्वमिति हेतुत्रयमित्यर्थः ।

॥ इति 'अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्'इतिसूत्रव्याख्याने दृष्टान्तानामसङ्गतेर्निराकरणम् ॥

॥ इति जीवांशानामंशिनः परमेश्वरात्पार्थक्यस्य युक्तितः समर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ 'असन्ततेश्चाव्यतिकरः' इतिसूत्रस्य मत्स्याद्यंशानामभेदलाभार्थं सप्रयोजनमुपलक्षणतया व्याख्यानम् ॥

१२२ **सु०**— अत्रैव सूत्रम् **'असन्ततेश्चाव्यतिकर'** इति ।

ब्र०सू०— ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥

तज्जीवांशानां परमेश्वराद्भेदमेव साधयत् प्रतीयते, न तु मत्स्यादीनामभेदमपि । अत उ(तदु)पलक्षणत्वेन व्याचष्टे **गुणैरिति** ।

अनु०— गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदोऽपरैर्न च ।

मत्स्यादिरूपाणामिति वर्तते । **मुख्याभेदों**ऽशिना । **अपरैः** जीवैः, ईश्वरस्य, **अभेदः न, च** तेषामपरिपूर्णगुणत्वाच्चेति ।

'अनुज्ञापरिहाराववि'त्येतदप्येवमुपलक्षणतया व्याख्येयम् । तदर्थं वा 'न तु मत्स्यादि-रूपाणामि'ति वाक्यं योज्यम् ।

वं०प०— **एवमिति** । असन्ततेरिति सूत्रवदेवेत्यर्थः । तत्प्रकारस्तु अनुज्ञापरिहाराविति सूत्रम् । तज्जीवानां परमेश्वराद्भेदमेव साधयत्प्रतीयते न तु मत्स्यादीनामभेदमपीत्याशङ्कायां मत्स्यादिरूपाणामनुज्ञापरिहारौ न स्तः । अतोऽभेद इत्युपलक्षणया योज्यमित्यर्थः । **तदर्थम्** उक्तशङ्कापरिहारार्थम् ।

शे०चं०— **एवमुपलक्षणतया व्याख्येयमिति** । मत्स्यादीनामनुज्ञादिरहितत्वादित्यपि द्रष्टव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्यथा तेन जीवांशानां परमेश्वराद्भेदसिद्धावपि मत्स्यादीनामभेदासिद्धिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । **तदर्थं वेति** । उपलक्षणतया व्याख्यानार्थं वेत्यर्थः ।

वि०— 'अनुज्ञापरिहाराववि'ति सूत्रे जीवानां परमेश्वराद्भेद एव प्रतीयते । न तु मत्स्यादीनामीश्वरा-भेदव्याख्यादर्शनात् तत्र न्यूनता स्यादित्याशयेनाह **तदर्थं वेति** ।

॥ इति 'असन्ततेश्चाव्यतिकरः' इतिसूत्रस्य मत्स्याद्यंशानामभेदलाभार्थं सप्रयोजनमुपलक्षणतया व्याख्यानम् ॥
॥ इति जीवस्य ब्रह्मांशत्वेन भेदाभेदश्रुतीनां जीवब्रह्मभेदे गतिप्रदर्शनम् ॥
॥ इति सौत्रभेदाभेदश्रुत्युदाहरणस्य गतिप्रदर्शने स्वमतेन सूत्रतात्पर्यकथनम् ॥

॥ इति अनूदितस्यैतदधिकरणीयस्य केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतस्य जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदस्य निरासः ॥
॥ इति एतदधिकरणीयं केषाञ्चिद्व्याख्यानभूतं जीवे ईश्वरीयांशत्वरूपभेदाभेदमनूद्य तन्निरासः ॥
॥ इति ईश्वरांशभूतस्यापि जीवस्येश्वराद्भेदं प्रमाणैः समर्थयित्वा तदुपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ जीवस्येश्वरांशत्वात्तयोरभेदस्य अंशशब्दार्थविकल्पेन निरासः
'आभास एव च'इतिसूत्रव्याख्यानरूपः ॥

१२३ सु०—

ब्र०सू०— ॐ आभास एव च ॐ ॥

एवमंशस्यापि जीवस्येश्वराद्भेदः प्रमाणैः समर्थितः । यस्त्वंशत्वादभेदं साधयेत् तस्यांशशब्दवाच्यत्वमात्रत्वं चेद्धेतुस्तदाऽनैकान्तिकत्वमुक्तमेव, मुख्यांशत्वं चेद्धेतुस्तदाऽसिद्धिरिति प्रतिपादयत्, 'आभास एव चे'ति सूत्रं व्याचष्टे **अंशेति** ।

अनु०— अंशाभासाश्च सर्वेऽपि परस्यांशा न मुख्यतः ।

सर्वेऽपि जीवाः ।

'जीवानामंशाभासत्वं श्रुत्यन्तरेण दृढयति **यथेति** ।

यथैषा पुरुषे च्छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ।

तथा **एतस्मिन्** पुरुषोत्तमे **एतत्** जीवजातं **आततम्**, एतदेवास्य तदंशत्वमिति भावः ।

नन्वेतत् श्रुतिविरुद्धं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्यस्मिन्मन्त्रे अनन्तासनश्वेतद्वीपवैकुण्ठेषु द्युशब्दवाच्येष्ववस्थितरूपत्रयवद्भूतशब्दवाच्यानां जीवानामपि परमपुरुषपादत्वाभिधानात्, इत्याशङ्क्य विशेषश्रुतिबलेन पादशब्दस्यानेकार्थत्वकल्पनं न्याय्यमित्याशयवानाह **न त्विति** ।

अनु०— न तु पुम्पादवत्पादा जीवा एते परात्मनः ।
पूर्णास्तस्य गुणा एव प्रादुर्भावतया स्थिताः ।
एवं जगाद परमा श्रुतिर्नारायणं परम् ॥

पुम्पादवत् पुरुषस्यामृतपादत्रयमिव । कुतः, **पूर्णाः । नारायणं** प्रादुर्भावरूपम् । जीवांशेभ्यः **परं** विलक्षणम् । **जगाद** ।

परि०— **अनैकान्तिकत्वमुक्तमेवेति** । विष्ठामूत्राद्यभिमान्यपभ्रष्टदेवेष्वंशत्वेऽप्यभेदाभावस्योक्तत्वादिति भावः । यथेति श्रवणादाह **तथेति** । **एतस्मिन्नित्यनुवादः पुरुषोत्तम** इति व्याख्या । **आततमित्यस्य** तदधीनतया वर्तमानमित्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । तदधीनतया वर्तमानत्वमेवेत्यर्थः ॥ **नन्वेतदिति** । जीवानां मुख्यांशत्वं नेत्येतदित्यर्थः । कुतः पूर्णा इति प्रश्नस्योत्तरं **नारायणमित्यादि** ।

यादु०— उक्तमेवेति । सूर्यादीनां भिन्नांशेष्वक्ष्याद्यभिमानिष्वपभ्रष्टेष्वनैकान्तिकत्वमुक्तप्रायमेवेत्यर्थः ।

शे०चं०— अनैकान्तिकत्वमिति । अक्ष्याद्यभिमानिष्वपभ्रष्टेष्विति शेषः । **उक्तमेव** उक्तप्रायमेवेत्यर्थः । परस्यांशाः सर्वेऽप्यंशाभासा इत्युक्त्या प्राप्तां मत्स्यादीनामप्यंशाभासत्वभ्रान्तिं परिहरति **सर्वेऽपि जीवा इति** । अमृतपादत्रयमिवेत्युक्त्या पुम्पादवदिति प्रथमान्ताद्वतिः नियामकं तूक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयमित्युक्तं भवति । कुत इत्यतःपरं इत्यत आहेति पूर्णा इत्यतःपरं इतीति च शेषः । मत्स्याद्यवताराणां जीवापेक्षया वैलक्षण्यप्रतिपादकश्रुत्यभिप्रायकथनरूपस्य स्ववाक्यस्य श्रुतिविसंवादप्रसक्त्या यथाश्रुतार्थत्वासम्भवात् श्रुत्यनुसारेण भाष्यमप्यवताराणां जीववैलक्षण्यपरतया व्याचष्टे **नारायणमित्यादिना** ।

वा०र०— नियामकं तूक्तमेवेति । तत्र तस्यैवेत्यत्र अस्याप्युपसङ्ख्येयत्वरूपं नियामकम्, अतो भेदवदेवैता इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे उक्तं मूलकृतेत्यर्थः । **पूर्णा** इत्येतद्भाष्यप्रतीकोपादानम् । न तु पूर्णा इत्येतावन्मात्रोपादानम्, अतः प्रतीकोपादानत्वसिद्ध्यर्थं योजयति **कुत इत्यतःपरमित्यादि** ।

विठ्ठ०— उक्तमेवेति । सूर्यादिभिन्नांशेष्वक्ष्याद्यपभ्रष्टदेवेष्वेवानैकान्तिकत्वमुक्तप्रायमेवेत्यर्थः । **श्रुत्यन्तरेणेति** ।

॥ इति जीवस्येश्वरांशत्वात्तयोरभेदस्य अंशशब्दार्थविकल्पेन निरासः
'आभास एव च' इतिसूत्रव्याख्यानरूपः ॥

॥ इति अंशाधिकरणम् ॥

१२४ **सु०—** 'अधिदैवादिस्वरूपनिर्णयाय पादोऽयमारब्ध' इत्युक्तम्, तत्र कीदृशोऽत्र निर्णयो जात इत्यतस्तं बुद्ध्यारोहाय पिण्डीकृत्याह **अक्षय इति** ।

अनु०— अक्षयो भगवान् विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ।

देहादिक्षयरहित एव **प्रलये स्थितः** ।

अनेन 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ..... ', 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः .....' इत्यधिकरणतात्पर्यमुक्तं भवति ।

लक्ष्म्यावास इति । देव्या अपि प्रलयेऽवस्थानोक्त्या वियत्प(देनोप)दोपलक्षिताया-स्तस्या न जीववज्जननमिति ।

वियदादिप(ा)दोपादानेन तदभिमानित्वदशायामेव ब्रह्मादीनां देहाद्युत्पत्तिर्न मुक्ता-विति सूचितम् । तत्सूचयति **मुक्तैरिति** ।

मुक्तैस्सदा चिन्त्यमानो ब्रह्माद्यैस्तारतम्यगैः ।

तथाऽपि सृष्टि(प्र)लयक्रमसमर्थनेन सूचितं तारतम्यं तु तत्रापि नापैतीत्याशयेनोक्तं **तारतम्यगैरिति** ।

'विपर्ययेण तु क्रमोऽत .....' इति सृष्टिक्रमविपर्ययेण (प्र)लये क्रमोऽभिहितः । कः तत्र सृष्टौ क्रम इत्यतस्तं दर्शयन् वियदधिकरणतात्पर्यमाह **प्रकृतिरिति** ।

प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाश्चेति चतुष्टयम् ।
नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रतः ।
उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं लक्ष्मीस्तदभिमानिनी ।
ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्माऽस्यां वासुदेवतः ।

सूत्रात्मा प्राणनामा च देव्यौ प्रकृतिमानिनी ।
ततो रूपं महन्नाम ब्रह्मणोऽहङ्कृतिः शिवः ।
ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा तत इन्द्रो मनोभिधः ।
स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाः प्रजज्ञिरे ॥

तदभिमानिनी लक्ष्मीश्चैवमित्यर्थः । **ततः** तदनन्तरम् । **प्राणनामा** सङ्कर्षणात् । **देव्यौ** सरस्वतीभारत्यौ । **प्रकृतिमानिनी** प्रकृतिमानिन्यौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णेति पूर्वसवर्णः । **ततः** प्रकृतिपुरुषाभ्याम् । **ब्रह्मणः** महत्तत्त्वरूपात् । **ततः** अहङ्कारात् । **तत एव** इन्द्रस्कन्दाभ्याम् । **अन्ये** तत्त्वाभिमानिनः ।

अत्रोपलक्षितानामप्यधिकाशङ्कानिरासाय 'तथा प्राणः .....' इत्यादिना निर्णयः करिष्यत इत्यदोषः ।

सृष्टिप्रलययोः क्रमविपर्ययसमर्थनस्य तात्पर्यमाह **तत्रेति** ।

तत्र पूर्वतनः श्रेयान् गुणैस्सर्वैस्समस्तशः ।

समस्तशः समस्तेषु । 'तेजोऽतः ....', 'तदभिध्यानात् ....' इत्यादेस्तात्पर्यमाह **तेभ्यश्चेति** ।

तेभ्यश्च भगवान् विष्णुः

'श्रेयानि'ति वर्तते । 'समस्तश' इति पञ्चम्यन्तम्, अत्र वा सम्बध्यते ।

सर्वस्य जन्मलयौ परमेश्वरायत्तावित्युक्तम्, 'पराच्चु तच्छ्रुतेरि'त्यादिना प्रकृत्तिश्च, तत्तात्पर्यमाह **तदधीना इति** ।

तदधीना इमे सदा ।

जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः ।
मोक्षश्च

इमे जन्माद्या मोक्षान्ता भावाः । 'एतेषामि'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावश्छान्दसः । 'युवोरनाकावि'ति यथा ।

मुक्तौ जन्माभावेऽपि स्थित्यादौ भगवदधीनत्वमस्त्येवेत्याह **तदधीनत्वमिति** ।

तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते ।
मुक्तावपि

एतेषां ब्रह्मादीनाम् ।

परमप्रमेयमाह **स एवेति** ।

स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णसद्गुणः ।

उपसंहरति **इतीति** ।

इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन् प्रभुणोदितम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

परि०— इत्यधिकरणेति । तदधिकरणद्वयशरीरं न्यायमुक्तावल्यां व्यक्तम् । **वियत्पदेनेति** । न वियदिति सौत्रवियत्पदेनेत्यर्थः ॥ **वियदादिपदोपादानेनेति** । सूत्रे वियन्मातरिश्वतेजोऽप्पृथिवीपदानामुपादानेनेत्यर्थः ॥ **सृष्टिप्रलयक्रमेति** । वियदादिपृथिव्यन्तपदानां क्रमेण सूत्रे कथनेन सृष्टिक्रमोऽप्येवमेवेतिसूचनात् सृष्टिक्रमेत्युक्तम् । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'त्यत्र लयक्रमो व्यक्तमुक्त एव ॥ **तत्रापीति** । मुक्तावपीत्यर्थः । **एवमिति** । पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमती-

त्यर्थः । प्राणनामा कदा कस्माज्जात इत्यतः तत इति पदमनुवृत्य द्वेधार्थमाह **ततस्तदनन्तर-मिति । सङ्कर्षणादिति च** ॥ **सुपां सुलुगिति** । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति सप्तमाद्यपादे सूत्रम् । तस्यार्थः । त्त्वा छन्दसीति वर्तते । छन्दोविषये सुपां सप्तविभक्तीनां स्थाने सु इति प्रथमैकवचनं भवति । लुग्भवति । पूर्वसवर्णः क्वचिदाकारादेशः क्वचिदादित्यादेशः क्वचित्तु शे इति । क्वचिद्या इति । क्वचिड्डाड्या इति । क्वचित्तु याच् इति । क्वचिदालु इत्येते आदेशा भवन्तीति । तथा चात्र द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । ईकारे सति । 'अकः सवर्णे दीर्घ' इति ईकारद्वय-स्याप्येक ईकार इति भावः । अत्रैव सूत्रे पदानामुपलक्षणत्वमुपेत्य सर्वेषामित्युक्ते उत्तरपादवैयर्थ्य-मित्यत आह **अत्रोपलक्षितानीति** ।

तेजोऽत इति । 'तेजोतस्तथा ह्याहे'त्यत्र तेजःप्रभृतेः सर्वस्योत्पत्तिरीश्वरायत्तेति । 'तदभि-ध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इत्यत्र 'सर्वस्य लयो भगवदधीन' इत्युक्त्या सर्वेभ्यः श्रेयस्त्वलाभादिति भावः । **पञ्चम्यन्तमिति** । पञ्चम्यर्थशसप्रत्ययान्त इति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** । 'तेजोऽतः' 'तदभिध्यानादि'त्युदाहृताधिकरणद्वये उक्तमित्यर्थः । **प्रवृत्तिश्चेति** । परमेश्वरायत्तेत्यनुकर्षः । इमे इत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां भावा इति पदमध्याहार्यम् । मोक्षश्चेत्यनन्तरं इतिशब्दश्चाध्याहार्य इति भावेनार्थमाह **इतीमे जन्माद्या इति** ॥ **एतेषामितीति** । ब्रह्मादीनामित्यर्थः । नन्वत्र संसृतय इति बहुवचनेन भाव्यम् । कथं संसृतिरित्येकवचनम् । यदि च 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'त्येकव-द्भावादेकवचनं तर्हि 'स नपुंसकमि'ति नपुंसकत्वे 'इको यण् अचि विभक्तावि'ति नुमागमे युवन इति भाव्यमिति शङ्कित्वोक्तं वृत्तावनित्यमागमशासनमिति कृत्वा न भवति नपुंसकलिङ्गता न भवतीति । तथा च यत्र यथा तत्र तथेत्यर्थः । एषामित्यनुवादः ब्रह्मादीनामिति व्याख्या **परमप्रमेयमिति** । परस्परश्रुतिविरोधपरिहारेण लब्धं प्रधानप्रमेयमित्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां श्रीमद्राघवेन्द्रयतिविरचितायां परिमळाभिधेयायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

गु०दी०— सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णेति पूर्वसवर्ण इत्यत्र **पूर्वसवर्णः** पूर्वश्चासौ सवर्णश्च पूर्व-सवर्णः । प्रथमात्वेन सदृशं प्रकृतिमानिनीति पूर्वरूपमित्यर्थः । **युवोरनाकाविति यथा** इत्यत्र युश्च वुश्च युवू तयोर्युव्वोरिति वक्तव्ये युश्च वुश्च युवुरिति पुल्लिङ्गान्तद्वन्द्वैकवद्भावमाश्रित्य युवोरिति षष्ठ्येकवचनान्तप्रयोगो यथा तथेत्यर्थः ॥ २ । ३ । १८, १९ ॥

॥ इति श्रीमद्वादिराजपादपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

यादु०— सुपां सुलुगिति । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' । सुश्च लुक् च पूर्वसवर्णश्चाचातू च शे च या च डाड्या च याचाल्च ते तथेतीतरेतरयोगे द्वन्द्वः । सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु 'ऋजवः सन्तु पन्था' इत्यादि द्रष्टव्यम् । प्रकृते तु औ इति द्विवचनरूपस्य सुपः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घेऽकारादेशेऽकः सवर्ण इति सवर्णदीर्घे एकादेशे च सति मानिनीति द्विवचने रूपमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं सति सर्वेषां तत्त्वाभिमानिनामत्रैवोत्पत्तिनिर्णये इन्द्रियरूपतत्त्वाभिमान्युत्पत्तिनिर्णयस्याप्यत्रैव जातत्वात् तत्प्रतिपादकस्योत्तरपादस्य वैयर्थ्यापात इत्यत आह **अत्रोपलक्षितानामिति** ॥ **तेजोऽतस्तदभिध्यानादित्यादेरिति** । अत्र हि विष्णोः स्वातन्त्र्येण तेजःप्रभृतिसृष्टिकारणत्वस्य तत्संहर्तृत्वस्य च समर्थनेन तस्य सर्वदेवश्रेष्ठत्वस्यापि सिद्धेरिति भावः ॥ **पञ्चम्यन्तमिति** । सप्तम्यन्तं सत् पूर्वत्र न सम्बध्यत इत्याशयः । समस्तेभ्य इत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ **इमे जन्माद्या इति** । अनेन मोक्षश्चेत्यनन्तरं इतिशब्दोऽध्याहार्यः । ततश्चेतीम इत्यन्वय इति मूलयोजनां सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **द्वन्द्वैकवद्भावेति** । इतरेतरयोगाश्रयणे तु बहुवचनाभावादेव न युक्त इति भावः ॥ **नपुंसकत्वाभावश्छान्दस इति** । अन्यथा स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वेन भाव्यमिति भावः ॥ **युवोरनाकाविति यथेति** । अत्र युश्च वुश्चेति द्वन्द्वो यदीतरेतरयोगो विवक्षितस्तदा युव्वोरिति द्विवचनस्य निर्देशः स्यात् । न च 'लोपो व्योर्वली'त्यनेन पूर्ववकारलोपे युवोरिति द्विवचनस्यैव रूपमिति वाच्यम् । उकारस्थाने जातस्य वकारस्य 'अचः परस्मिन्पूर्वविधावि'त्यनेन स्थानिवत्त्वादुक्तलोपाप्राप्त्या षष्ठीद्विवचने वकारद्वयनिर्देशावश्यकत्वात् । यदि चायमेकवद्भावे द्वन्द्वः तदा 'स नपुंसकमि'ति नपुंसकत्वप्राप्त्या युवुन इति निर्देशः स्यात् । सर्वथा युवोरिति पुलिङ्गैकवचनानुपपत्तिरित्याशङ्क्यैकवद्भावेऽपि नपुंसकलिङ्गता न भवति । अस्य निर्देशस्य छान्दसत्वात् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति वचनादिति यथा वैयाकरणैः समाहितं तथा अस्यापि निर्देशस्य छान्दसत्वादेकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **परमप्रमेयमिति** । अधिदेवादिविषयकश्रुतीनां परस्परविरोधे परिहृते सति यत्सिद्धं प्रमेयं तदाहेत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वं०प०— तदनन्तरमिति । लयानन्तरमित्यर्थः । सृष्टिकाल इति यावत् ॥ **सङ्कर्षणादिति** । 'सङ्कर्षणाच्चापि जयातनूजो बभूव साक्षाद्बलसंविदात्मा । सूत्रं च वायुरि'ति वचनादित्यर्थः ॥ **सरस्वतीभारत्याविति** । प्रद्युम्नत इति शेषः । 'प्रद्युम्नतश्चाथ कृतौ स्त्रियौ द्वे प्रजज्ञतुर्यमले तत्र पूर्वा । प्रधानसंज्ञा प्रकृतिर्जनित्री श्रद्धा द्वितीये'ति ॥ **प्रकृतिमानिन्याविति** । तदवान्तरमानिन्यावित्यर्थः ॥ **प्रकृतिपुरुषाभ्यामिति** । अनिरुद्ध-

शान्तिभ्यामित्यर्थः । महत्तत्त्वाभिमानिपुन्नामकब्रह्मणो वासुदेवान्मायादेव्यां सूक्ष्मरूपेणोत्पन्नत्वात् पुनर्महत्तत्त्वाभिमानिब्रह्मण उत्पत्तिकथनं स्थूलरूपेणेति ज्ञातव्यम् । यथोक्तम् । 'देवांश्चतुर्वर्णगतान् समस्तान् सङ्गृह्य बीजात्मतयाऽनिरुद्धः । न्यधत्त शान्त्यां त्रिगुणात्मिकायां ततो महत्तत्त्वतनुर्विरिञ्चः । स्थूलात्मनैवाजनी'ति ॥ **पञ्चम्यन्तमिति** ॥ तथा च पञ्चम्यन्तं सत् न पूर्वत्र सम्बध्यत इति ज्ञातव्यम् । ननु ज्ञानसंसृतिरिरिति कथम् । न च एकवद्भावेनोपपत्तिः । अथापि 'स नपुंसकमि'ति नपुंसकत्वप्राप्त्या ज्ञानसंसृतीति स्यात् अत आह **द्वन्द्वेति** । ततश्च छन्दस्त्वात् द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि पुलिङ्ग एव जातः । अतो ज्ञानसंसृतिरिरिति युक्तम् । द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि छान्दसो नपुंसकत्वाभाव इत्यत्र प्रयोगं दर्शयति **युवोरिति** । अत्र हि विष्णुशब्दवद्युवुशब्दः । यथा षष्ठीद्विवचने विष्णु ओस् इति स्थिते उकारस्य वकारे विष्णोरिति षष्ठीद्विवचनं भवतीति स्थितिः । तथा च युवु ओस् इति स्थिते उकारस्य वकारे युव्वोरिति षष्ठीद्विवचनं भवतीति स्थितिः । एवं च सूत्रे युवोरित्यनुपपन्नम् । युश्च वुश्च युवू तयोर्युव्वोरिति षष्ठीद्विवचनमपेक्षितं विष्णोरितिवत् । युवोरिति षष्ठ्येकवचनं कथम् । न च द्वन्द्वैकवद्भावः अत एकवचनं युक्तमिति वाच्यम् । एकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वप्राप्त्या युश्च वुश्च युवू इति प्रथमैकवचनं स्यात् मधु इतिवत् । तथा युवुन इति षष्ठ्येकवचनं स्यात् मधुम इतिवत् । ततश्च सूत्रे युवोरित्यनुपपन्नमिति शङ्कायां तत्र यथा द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वं छन्दःकल्पत्वादनाश्रित्य प्रत्युत युवुशब्दस्योकारान्तपुलिङ्गतामेवाश्रित्य युश्च वुश्च युवुः तस्य युवोरिति षष्ठ्येकवचनं प्रत्युक्तमिति समाधीयते काशिकाकारादिभिः तथाऽत्रापि समाधानं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **स्थित्यादीति** । मुक्तानां सत्तादावित्यर्थः ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते
श्रीमन्न्यायसुधाटीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवरणे
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शे०चं०— उक्तमिति । एतत्पादारम्भसमर्थनावसर इति शेषः । स्वरूपेणाक्षयत्वस्य सर्वचेतनसाधारणत्वाद्देहादीत्युक्तम् ॥ **अनेनेति** । यद्यप्यत्र 'नात्मा श्रुतेरि'त्यस्यैतदेवोदाहरणीयं तत्रैव देहाक्षयत्वसमर्थनात् तथाऽप्यसम्भवसूत्रस्य स्वातन्त्र्येण हेतुना परमात्मनो देहानुत्पत्तिकथनद्वारा तल्लयाभावोपपादकत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्य तदप्युदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा लये स्थित इत्यसम्भवसूत्रसाध्यं देहादिक्षयरहित इति 'नात्मा श्रुतेरि'तिसूत्रसाध्यमित्यनेन प्रकारेण देहादिक्षयरहितस्यैव लयेऽवस्थितत्वरूपविशिष्टमधिकरणद्वयसाध्यमित्यभिप्रायेण सूत्रद्वयोपादानमित्यवधेयम् ॥ **जीववज्जननमिति** । सूचितमिति शेषः ॥ **वियदादिपदोपादानेनेति** । सौत्रवियदादिपदैर्यद्ब्रह्मादीनामुपादानं तेनेत्यर्थः ॥ **सृष्टिलयक्रमसमर्थनेनेति** । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च', 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेणे'त्यादिना सृष्टिलययोर्यः क्रमोऽनुरूपप्रतिरूपलक्षणस्तस्य समर्थनेनेत्यर्थः ॥ **लक्ष्मीश्चैवमिति** । विशेषावाप्तिमात्रेणोत्पत्तिमती प्रोक्तेत्येवमित्यर्थः । मूले वासुदेवत इत्युक्तत्वात् तत इत्यस्य आनर्थक्यमाशङ्क्याह **ततस्तदनन्तरमिति** । सूत्रात्मा प्राणनामा चास्यां वासुदेवत एव जात इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह **सङ्कर्षणादिति** ॥ **पूर्वसवर्ण इति** । प्रथमाद्विवचनस्यौकारस्य पूर्वेण प्रकृतिमानिनी इति ईकारेण

सवर्णे ईकारे जाते 'अकःसवर्णे दीर्घ' इति सवर्णदीर्घतायां सत्यां प्रकृतिमानिनी इति प्रथमाद्विवचननिष्पत्तिरिति भावः । नन्वेवं सर्वेषां तत्त्वाभिमानिनामत्रैवोत्पत्तिनिर्णयादिन्द्रियरूपतत्त्वाभिमान्युत्पत्तिनिर्णयस्याप्यत्रैव सिद्धत्वात् तत्प्रतिपादकानां 'तथा प्राणा' इत्याद्यधिकरणानामानर्थक्यं स्यादित्यत आह **अत्रेति** । **अभ्यधिकाशङ्का-निरासायेति** । आगमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेनासिद्ध्याद्याशङ्काविषयत्वशून्यतया प्रबलयुक्त्यनुगृहीतत्वेन स्पष्टार्थ-त्वादिना निरवकाशतया च प्रबलत्वादनादित्वश्रुत्यवष्टम्भेनानादित्वमेव प्राणानामित्यधिकाशङ्कानिरासायेत्यर्थः । क्रमविपर्ययसमर्थनस्येत्यस्यानुरूपक्रमतद्विपर्ययसमर्थनस्येत्यर्थः । समस्तश इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे सप्तम्यन्तेन तत्रेत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयायोगात् सप्तम्यन्ततया व्याख्याति **समस्तेष्विति** । बाहुल्यार्थाच्छस्कारका-दन्यतरस्यामित्यर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च भवतीत्यर्थाश्रयणात् भूरिश इत्यादाविव बहुशब्दपर्यायसमस्त-शब्दात् सप्तमीकारकाच्छस्प्रत्ययः । ततश्च तेषु समस्तेष्विति योजना सूचिता भवति ॥ **तेजोऽतस्तदभि-ध्यानादीति** । आद्ये स्वातन्त्र्येण तेजआदिस्रष्टृत्वस्य द्वितीये च स्वातन्त्र्येण तत्संहर्तृत्वस्य च समर्थनेन सर्वेभ्यो देवेभ्य उत्तमतायाः समर्थितत्वादिति भावः ॥ **सम्बध्यत इति** । अन्यथा सर्वोत्तमत्वालाभादिति भावः । सप्तम्यन्ततया व्याख्यातस्य तस्य पञ्चम्यन्तेन तेभ्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येन अन्वयः कथमित्यत उक्तं **पञ्चम्यन्तमिति** ॥ **उक्तमिति** । 'तेजोऽतः', 'तदभिध्यानादि'त्यादिनेति शेषः ॥ **प्रवृत्तिश्चेति** । परमेश्वरा-यत्तेत्युक्तमिति सम्बन्धः ॥ **इमे जन्माद्या इति** । अनेन मोक्षश्चेत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । ततश्चेतीम इत्यन्वय इति मूलयोजना सूचिता भवति । ननु जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिरिति नेतरेतरयोगद्वन्द्वः । तथा सति बहुवचनप्रसक्त्यैकवचनानुपपत्तेः । नापि समाहारद्वन्द्वः । तथा सति 'सनपुंसकमि'ति तस्य नपुंसक-लिङ्गप्रसक्त्या संसृतिरिति स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यत आह **द्वन्द्वैकवद्भावेऽपीति** । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह **युवोरनाकाविति यथेति** । युवोरित्यत्र यथा द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावश्छान्दसः तथाऽत्रापीत्यर्थः । अयमर्थः । युवोरिति नेतरेतरद्वन्द्व आश्रयितुं शक्यः तथा सति द्विवचने यणादेशे च सति द्वयोर्वकारयोः प्रश्लिष्ट-तयोच्चारणप्रसङ्गात् । न च 'लोपो व्योर्वली'ति पूर्ववकारलोपान्न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'अचः परस्मिन्पूर्व-विधावि'ति यणः स्थानिवद्भावेन वलोपाप्राप्त्या वकारद्वयोच्चारणप्रसङ्गस्यावर्जनीयत्वात् । समाहारद्वन्द्वश्चेत् 'सनपुंसकमि'ति नपुंसकत्वे सति गुणवृद्धितृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेनेति गुणं बाधित्वा नुमि सति युवन इति निर्देशप्रसङ्गात् । ततश्च युवोरिति पुल्लिङ्गैकवचनानुपपत्तिरिति शङ्का द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावस्य छान्दसत्वेन यथा परैः समाधीयते **तथेति** ॥ **परमप्रमेयमिति** । अधिदैवादिविषयवाक्यानां परस्परविरोध-परिहारस्य न प्रामाण्यनिश्चयार्थत्वम् । तथा सत्यस्य तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेन मीमांसात्वव्याघातापातात् । किन्त्वधि-दैवादिवस्तुस्वरूपावधारणद्वारा ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनिश्चयार्थत्वमेवेति तदेव मुख्यं प्रमेयं न तु प्रामाण्यमिति भावेन प्रमेयं परमतया विशेषितमित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां
श्रीमद्विद्याधीशपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ
श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ
शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वा०र०— देहाक्षयत्वेति । देहाद्यक्षयत्वेत्यर्थः । **आनर्थक्यमाशङ्क्याहेति** । आनर्थक्यमित्याशङ्क्याहेत्यर्थः । **बाहुल्यार्थादित्यादि** । एतच्च प्रागेव विवृतम् । **स नपुंसकमितीति** । यस्य द्विगोर्द्वन्द्वस्य च एकवद्भावः स नपुंसकं स्यादिति सूत्रार्थः । एकवद्भावस्तु नापादित एवेति नियमः । किन्तु सिद्धोऽपि ग्राह्यः । ततश्च प्रकृते समाहारस्यैकत्वादेवैकवद्भावसद्भावेन नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वप्राप्तिः । अत एव समाहारस्यैकत्वादेकवद्भावे सिद्धेऽपीदं प्रकरणं विषयविभागार्थमिति कौमुद्यामुक्तम् । समाहारे तु तस्यैकत्वादेव सिद्धेर्विधिरनर्थकः इति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इतीति च शेष्यामुक्तम् । उक्तं चाभियुक्तैः 'यत्र द्वन्द्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः । समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वं नपुंसकमि'ति । मञ्जर्यामपि युवोरिति समाहारद्वन्द्वश्चेत् 'स नपुंसकमि'ति नपुंसकत्वे सतीति युवोरनाकावित्येतत्सूत्रेऽभिहितमिति ज्ञेयम् । समाहारेत्याद्युक्तसूत्रीयमञ्जर्यनुसारेणाह **युवोरिति** । **नेतरेतरेत्यादि द्वयोरिति** । अत्र द्वयोर्वकारयोरुच्चारणप्रसङ्ग एवानिष्टः । प्रश्लिष्टतयेत्येतत्तु त्वदुच्चारणं प्रश्लिष्टतयैव प्रकारान्तराभावादिति वस्तुस्थितिकथनार्थम् । वक्ष्यति च वकारद्वयोच्चारणेति । **परैरिति** । तदुक्तं वृत्तौ । **युवोरिति** । इदं च द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावाश्रयणं युवोरनाकावित्येतत्सूत्रीयकाशिकाद्यनुसारेण कृतम् । नपुंसकत्वेऽपि मञ्जर्युक्तरीत्या 'अनित्यमागमशासनमि'ति वचनात् इण्कोरित्यादाविव नुमभावमात्रमाश्रित्यापि परिहारः । प्रकृते नुमश्रवणाप्रसक्तेर्नाश्रितः । **तथेती**त्यत्रत्य-**इति**शब्दस्य इत्ययमर्थ इति पूर्वेण अन्वयः । मङ्गलं भवतु ॥

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतरुगुरुश्रीनिवासानुजश्री-
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात् ।
रुक्मिण्याय्यां प्रजातस्य विबुधनरसिंहस्य गुर्वीयसौध-
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतावन्तगोऽयं वियत्पात् ॥

इति श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणिश्रीमद्गुरुराजवर्यविरचित
श्रीमन्न्यायसुधाशेषवाक्यार्थचन्द्रिकापाठादिशोधे
पाण्डुरङ्गिनरसिंहकृतायां वाक्यार्थरत्नमालायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

स०व्र०— युवोरनाकाविति ।। **यथेति** । अत्र यथा युवोरिति निर्देशे द्वन्द्वैकवद्भावपक्षोऽनित्यमागमशासनमिति नुमु न भवति नपुंसकत्वं वा लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति न भवति । तथा प्रकृतेऽपि नपुंसकत्वाभावः छान्दस इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् इतरेतरयोगपक्षेऽपि छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितानुव्याख्यानस्य श्रीमज्जयतीर्थविरचितायाः सुधायाः श्रीमत्सत्यव्रततीर्थविरचितायां टिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

विठ्ठ०— इत्युक्तं पादोपक्रमे **देहादिक्षयरहित एवेति** । स्वरूपे क्षयराहित्यस्य जीवेष्वपि भावादेवमुक्तं **न जीववज्जननमिति** । किन्तु सिसृक्षुत्वविशेषं तु साक्षाद्भगवदिच्छया प्राप्तैव । सृष्टेत्युदितेति प्रागुक्तप्रकारेणैव जनिरिति सूचितमिति भावः । **प्रकृतिरितीति** । प्रकृत्यादीनां पराधीनविशेषलाभादिकं प्रागादौ मूल एवोक्तमिति ज्ञेयम् । **तदनन्तरमिति** । सृष्टिकाल इति यावत् । देव्यावित्यत्र प्रद्युम्नादिति ग्राह्यम् । **सुपां सुलुगिति** । सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः सुलक्च पूर्वसवर्णश्च अचातू च शे च या च डाड्या याच्चाल्च ते तथेति आदेशाः पुंसां स्थाने स्युरिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु 'ऋजवः सन्तु पन्था' इत्यादि द्रष्टव्यम् । प्रकृते प्रकृतिमानित्यादीत्यत्र औ इति द्विवचनरूपस्य सुपु स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घाकारादेशे 'अकः सवर्ण' इत्येकदेशे च सति मनिनी इति द्विवचनरूपमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं वियत्पदादेरुपलक्षणत्वे सति सर्वेषां तत्त्वाभिमानिनां अत्रैवोत्पत्तिनिर्णयस्य जातत्वादिन्द्रियाभिमान्युत्पत्तिनिर्णयायोत्तरपादवैय्यर्थ्यं स्यादित्यत आह **अत्रोपलक्षितानामिति** । **तेजोऽतः तदभिध्यानादेरिति** । 'तेजोतस्तथा ह्याहे'त्यत्र तेजोबन्नादि स्रष्टृत्वस्य 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स' इत्यत्र तत्संहन्तृत्वस्य समर्थनेन तेजआदिशब्दवाच्यलक्ष्मीब्रह्मशिवाद्युत्तमत्वस्योक्तत्वादिति भावः । जन्मस्थित्यादेरन्वयादर्शनान्मोक्षश्चेत्यनन्तरमिति शब्दाध्याहारेण 'जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिर्ज्ञानसंसृतिः । मोक्षश्चेती'तीमे भावास्तेषां ब्रह्मादीनां तदधीना भगवदधीना इति योजनीयमिति मन्वान आह **इमे जन्माद्या इति** । ननु जन्मस्थितीत्यत्र द्वन्द्वैकवद्भावेन 'स नपुंसकमि'ति नपुंसकत्वेन भाव्यमित्यत आह **द्वन्द्वैकवद्भावे वा युवोरनाकाविति यथेति** । युश्च वुश्च युवोरिति द्वन्द्वे युवोरिति द्विवचननिर्देशः स्यात् । न च 'लोपो व्योर्व्यली'त्यनेन पूर्ववकारलोपे युवोरित्येव द्विवचनरूपमिति वाच्यम् । उकारस्थाने जातवकारस्य परस्यापूर्वविधावित्यनेन स्थानिवत्वात् । 'लोपो व्योर्वली'ति लोपस्य प्राप्त्यभावाद्युवोरिति षष्ठीद्विवचनत्वे वकारद्वयनिर्देशस्यावश्यकत्वात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वेऽपि एकवद्भावाश्रयणान्न वकारद्वयप्रसक्तिरिति चेन्न । तर्हि 'स नपुंसकमि'ति नपुंसकत्वप्राप्त्या युवुन इति निर्देशो भवेत् । तथा च सर्वथा युवोरिति पुल्लिङ्गैकवचनत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्य वैयाकरणैस्समाहितः । युवोरिति द्वन्द्वैकवद्भाव एवाश्रीयते तथापि नपुंसकत्वाभावः । छान्दसत्वादस्य निर्देशस्येति । तथापि द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि छान्दसत्वान्नपुंसकत्वाभाव इति भावः । **परमप्रमेयमिति** । अधिदैवादिविषयकाशेषश्रुतिविरोधपरिहारेणापि किं सिद्धं भगवत्स्वरूपनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वादस्य शास्त्रस्येत्यतो यन्निर्णयार्थमितरविषयकश्रुतिविरोधपरिहारस्तदिदं परमप्रमेयमाहेत्यर्थः । **उपसंहरतीति** । पदार्थं क्रोडीकृत्य प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

श्रीमन्न्यायसुधागूढवाक्यार्थविवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ इति पादार्थनिर्णयस्य पिण्डीकृत्य कथनम् ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सु०— इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन् गगनचरणः पर्यवसितः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

।। अथ प्राक्सूचितात्प्रकारान्तरेण = आगमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन प्रबलयुक्तिविरोधपरिहाररूपपादभेदप्रदर्शनम् ।।

१ **सु०—** यद्यपि चतुर्थपादेऽपि श्रुतिवचनानां परस्परविरोध एव परिहियते, तथाऽप्यध्यात्मविषयत्वेन भेदसिद्धिरिति प्रागेव सूचितम् । प्रकारान्तरेण पादभेदं दर्शयितुमाह **श्रुत्यर्थ** इति ।

अनु०— श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते ।
यत्र तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ।
करोत्यनेन पादेन

यद्यपि श्रुतिरित्येवोक्तेऽपि सिद्ध्यत्यर्थ इति । वाक्यानामर्थद्वारैव विरोधस्थितेः । तथाऽप्यर्थनिर्णयायैव पादारम्भो न प्रामाण्यनिर्णयाय, अतो न मीमांसात्वहानिरिति दर्शयितुं 'अर्थ' इत्युक्तम् ।

यद्यपि युक्तयः पूर्वपादेऽपि सन्ति तथाऽप्यागमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेनात्र प्रबला इति विशेषः । पारमार्थिके विरोधे निर्णयो दुष्कर इत्यत इवेत्युक्तम् । **यत्र** प्राणादिविषये, **श्रुत्यर्थः** जन्मादिः, युक्त्युपसर्जनाभिः श्रुतिभिः **विरुद्ध इव दृश्यते, तन्निर्णयं** इति योजना । युक्ति-

सहितश्रुतिभिः पूर्वपक्षिते कथं श्रुतिमात्रेण तद्विपरीतार्थनिर्णय इत्यत उक्तं **सुविशिष्टेति** । **अनेन** बुद्धिसन्निहितेन ।

परि०— पादार्थोक्तेर्बीजं वदन् प्रागुक्तमपि स्मारयति **यद्यपीत्यादिना** ॥ **प्रागेवेति** । पूर्वपादोपक्रमे अधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनां स्वरूपनिर्णयायेत्युक्त्या अस्य पादस्य अध्यात्मविषयत्व-सूचनादिति भावः ॥ **न मीमांसात्वहानिरिति** । प्रामाण्यनिर्णयार्थत्वे हि अस्य तर्कशास्त्रत्वापत्त्या मीमांसाशास्त्रत्वभङ्गः स्यादिति भावः ॥

गु०दी०— **'तथा प्राणा' इत्यधिकरणे** । प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे 'प्राणा एवानादय' इति स्पष्टार्थव-च्छ्रुतिर्बाधिकाऽस्ति । स्पष्टार्थवच्छ्रुतिरित्युपलक्षणम् । स्पष्टार्थविशेषश्रुतिरित्यपि ग्राह्यम् । अतः स्पष्टार्थवत् **विशेषश्रुतिवैरूप्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'आत्मैवेदमग्र आसीत्', 'स प्राणमसृजत', 'स प्राणानि'ति श्रुतेः स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिवैरूप्यं तवैव न ममेति स्पष्टार्थवत् **विशेषश्रुतिवैरूप्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् । 'इदं सर्वमसृजते'ति सामान्यश्रुतेः सत्त्वादाधिक्यं सिद्धान्ते । विशेषमात्रश्रुतेः सकाशादुभयत्र श्रुतेः प्राबल्यादिति भावः ॥ १ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्चेत्यधिकरणे 'द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च । तत्र नित्यं मनोऽनादि-त्वादिति **विशेषश्रुतिवैरूप्यं** पुनः पूर्वपक्षप्रापकम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति विशेष-श्रुतेस्तवैव विशेषश्रुतिवैरूप्यं न ममेति तदेव सिद्धान्तस्थापकम् ॥ २ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाच इत्यधिकरणे 'वाग्वाव नित्ये'ति **विशेषश्रुतिवैरूप्यं** पूर्वपक्षप्रापकम् । मनसो वागुदपद्यत । वाचो व्यावहरणमिति श्रुतेर्विशेषश्रुतिवैरूप्यं मनोनित्यत्ववादिनस्तवैव न ममेति **विशेषश्रुति-वैरूप्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ३ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वादित्यधिकरणे 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः', 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि'ति सङ्ख्याविशेषश्रुत्योरेव परस्परविरोधाद्विशेषश्रुतिवैरूप्यं विशेषश्रुत्योरेव परस्परं वैरूप्यं पूर्वपक्षप्राप-कम् । 'गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते'ति सप्तभावस्य बुद्धीन्द्रियविषयत्वेन बुद्ध्या सह मनआदिषडिन्द्रियत्वेन विशेषितत्वात् । सङ्ख्याश्रुत्योः सङ्ख्याविशेषश्रुत्योः विशेषवैलक्षण्यात् कारणात् **विशेषश्रुत्योर्विषयवैल-क्षण्याख्यवैरूप्यं विविधरूपत्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ४ ॥

अणवश्चेत्यधिकरणे 'दिवीव चक्षुराततमि'ति व्यास्याख्य**विशेषवाचकश्रुतिवैरूप्यमेव** पूर्वपक्ष-प्रापकम् । 'अणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्यातत' इति **ततोऽपि** तव श्रुतितोऽपि प्रबलाणुत्ववाचक-श्रुतिविरोधात् तवैव विशेषश्रुतिवैरूप्यम् । अतो **विशेषश्रुतिवैरूप्यमेव** सिद्धान्तस्यापि स्थापकम् । 'तेषां

प्रकाशो व्याततं' इति व्याप्तिवचनस्यापि गतिदर्शनात् अणुत्वप्रापिका मदीयश्रुतिरेव प्रबलेति भावः । एवं च अधिकरणपञ्चकस्थपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनामेकमेव सङ्ग्राहकमित्यतिचमत्कारोऽयमनुव्याख्यानकारस्य ॥ ५ ॥

श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे 'यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यत' इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति माहात्म्यमेव पूर्वपक्षप्रापकम् । ''महत्त्वान्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चैकराट् । किं नाम न सृजेदेषः येन शक्त्येदमावृतम्' इति श्रुतेस्ततोऽपि विष्णो**र्माहात्म्यं** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ६ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्य इत्यधिकरणे । 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः' । इति परोदीरितश्रुतितोऽपि 'यदाश्रयादस्य चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा सर्वस्यैकाश्रयो भवेदि'ति भारतोक्तसर्वचेष्टकत्वयुक्त्युपबृंहितायाः 'प्राणादिदमाविरासीत् प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः किञ्चिदाश्रित' इत्यभिवेश्यश्रुतेः प्राबल्यात् पुनः प्राणस्य स्वातन्त्र्याख्यमाहात्म्यमस्तीति **माहात्म्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'सर्वं ह्येतत्परमेऽवतिष्ठते, प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स एक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोती'ति गोपवनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह प्राणस्यापि तद्वशत्वेनैव श्रवणात् । 'सर्वकर्ताऽपि सन् प्राणः परमाधारतः स्थितः । कथमेवान्यथा स स्याद्यतो नैवेश्वरद्वयमि'ति वाक्योक्तयुक्त्या स्वतन्त्रद्वयासम्भवाच्च अवान्तरस्वातन्त्र्यं प्राणस्य महास्वातन्त्र्याख्यमाहात्म्यं विष्णोरेवेति **माहात्म्यमेव** सिद्धान्तस्थापिका युक्तिः । इदं तु भाष्य एव स्पष्टत्वान्न न्यायविवरणे विशिष्योक्तम् ॥ ७ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इत्यधिकरणे प्राणादिपञ्चकस्य सर्वशरीरेषु द्वासप्ततिसहस्रनाडीषूर्ध्वाधोमध्यस्थानेषु सञ्चरणाख्यव्यक्तसद्गुणत्वात् प्राणादिपञ्चकस्य मुख्यप्राणस्वरूपत्वमिति **व्यक्तसद्गुणत्वमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'सर्वे वा एते मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान' इति श्रुतेर्मुख्यदासानामपि सुव्यक्तगुणत्वसम्भवात् तेऽपि प्रतिपाद्या भवन्तीति चेन्न । स्वामिभृत्ययोरुभयोरपि सुव्यक्तगुणत्वासम्भवात् । 'प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिशम् । अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वत' इति स्मृत्युक्तयुक्त्युपबृंहितस्वामिभृत्यभावस्य त्यक्तुमशक्यत्वाच्च । तर्हि दासानां प्राणपञ्चकत्वप्रतिपादकश्रुतेः का गतिरिति चेत् प्रबलश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यमेवेति शङ्कितुर्हृदयम् । 'अशेषगुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च । तद्दासाः पञ्च चान्येऽपि प्राणाद्याः षड्गुणैर्युता' इति श्रुतेर्दासानामपि सद्गुणैर्युता इति वचनेन स्वयोग्यव्यक्तसद्गुणत्वात् 'स्वानि कर्माणि कुर्वत' इति स्मृतेः प्राणाज्ञया प्राणनादिव्यापारहेतुत्वाच्च तेषामपि प्राणादिपञ्चकत्वम् । न च स्वामिभृत्ययोरुभयोरपि व्यक्तसद्गुणत्वानुपपत्तिः । राजाज्ञया राजमन्त्रिणोऽपि स्वयोग्यछत्रवत्त्वदर्शनात् । कथञ्चिदर्थसम्भवे नित्याया अप्रामाण्यकथनासम्भवात् । तर्हि त एव सन्तु किं मुख्यप्राणेनेति चेत् तस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वेन मुख्यतः प्राणादिना व्यापारहेतुत्वेन च त्यागायोगात् । न चैतदयुक्तम् । द्विविधपञ्चरूपमनोवदुपपत्तेरिति **व्यक्तसद्गुणा** एव सिद्धान्तस्थापकाः ॥ ८ ॥

अणुश्चेत्यधिकरणे प्राणमहत्त्व चराचरव्यापित्वाख्य**दृष्टायुक्तिः** पूर्वपक्षप्रापिका । 'अणुर्वै मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभिरि'ति श्रुतेरनणुत्वे **दृष्टायुक्तिरेव** सिद्धान्तसाधिका ॥ ९ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् इत्यधिकरणे 'जीवस्य करणान्याहुः प्राणानेतांस्तु सर्वशः । यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु' इति श्रुतेः प्राणपदोदितेन्द्रियाणां जीवाकरणत्वे देवदत्तस्य कुठारवत् **जीववशत्वाख्यदृष्टायुक्तिः** पूर्वपक्षप्रापिका । अनाघ्रेयस्याप्याघ्राणनेन दंशनेन क्वचिदतद्वशत्वस्यापि दृष्टत्वाज्जीवाकरणत्वेऽपि दृष्टाऽयुक्तिरेव सिद्धान्तसाधिका । करणत्वे सर्वत्र तद्वशता स्यात् । करणानामीशावशत्वे च 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुत्युक्तदृष्टप्रमेयायुक्तेरीशवशतैव वक्तव्येति दृष्टायुक्तिपदमिति द्वेधाऽपि योजनीयम् । लौकिकदृष्टेः लौकिकानां क्वचिज्जीववशत्वदृष्टेः पिशाचाविष्टचेतनस्योरुतरभारोद्धरणवदीशेनैव जीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेः । एवं चात्रापि **दृष्टायुक्तिरेव** सिद्धान्तसाधिकेति भावः ॥ १० ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठादित्यधिकरणे 'प्राणा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्ती'ति इदंद्रवणाख्ययुक्तिसहितपौष्यायणश्रुतेः । प्राणपदवाच्यद्वादशेन्द्रियमुख्यप्राणानामिदं द्रवणसाम्यात् सामान्यश्रुत्युक्तत्वसाम्यादीशवशत्वसाम्याच्च त्रयोदशानामपीन्द्रियत्वमिति त्रेधा **समानत्वमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'यस्मिन्निदमध्यार्धोत्', 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितमि'ति श्रुतेः प्राणस्य त्रिदिवस्थसकलनियामकत्वाख्यधर्मेणेश्वरसाम्यस्यापि सत्त्वात् । 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम् । द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराडि'ति श्रुत्या इन्द्रियनियामकत्वेन प्राणस्य द्वेधापीश्वरसाम्यान्नैवेन्द्रियत्वमिति समानत्वमेव सिद्धान्तस्थापकम् । किन्तु 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थित' इति श्रुतेरीश्वरादवरत्वम् । अन्येभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वमिति मध्यमत्वोपपत्तेः ॥ ११ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादित्यधिकरणे विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टेति **कर्तृशक्तिः कर्तृत्वशक्तिः** पूर्वपक्षप्रापिका । 'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया' इति श्रुतौ त्रिवृत्करणशक्तिमत एव रूपपदोक्तमूर्तिकर्तृत्वं सयुक्तिकमुच्यते । अतस्त्रिवृत्करणशक्तिमत एव त्र्यात्मकदेहकर्तृत्वशक्तिरपीति **कर्तृशक्तिरेव** सिद्धान्तस्थापिका । विरिञ्चस्य तु द्वारत्वमात्रेणैव क्वचित्कर्तृत्वोक्तिरिति ॥ ॥ १२ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्चेत्यधिकरणे मिश्रत्वाद्भूतानां मिश्रतायामविशेष इति **विमिश्रतैव** पूर्वपक्षप्रापिका । सर्वस्यापि विमिश्रितत्वसाम्येऽपि विशेषतो मांसरूपेण भौमांशस्यैव विशिष्टत्वान्न साम्यमिति **विशेषमिश्रितत्वरूपविमिश्रतैव** सिद्धान्तसाधिका ॥

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

यादु०— प्रागेव सूचितमिति । 'अथाशेषसमाम्नायाविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् । स्वरूपनिर्णयायैवे'त्यनेन अध्यात्मभिन्नानामेव पूर्वपादप्रतिपाद्यतयोक्तत्वेनास्य पादस्य अध्यात्मविषयकत्वं सूचितमिति भावः ॥

वं०प०— श्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतेर्विरोध इत्युक्ते श्रुत्यर्थस्यैव विरोध इति सिद्ध्यतीत्येतत्कुत इत्यत आह **वाक्यानामिति** ॥ **अर्थद्वारैवेति** । विरोधस्य स्वतोऽर्थदोषत्वादिति भावः ॥ **न प्रामाण्यनिर्णयायेति** । अन्यथा तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् ॥ **हानिरिति** । 'मीमांसा मेयशोधनमि'त्युक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥

शे०चं०— ननु 'श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामि'त्यादिभाष्यमनर्थकम् । न च श्रुतिविरोधपरिहारकत्वेऽस्य पादस्य तृतीयपादाद्भेदो न स्यात् तत्रापि श्रुतीनां परस्परविरोधस्यापाकरणादिति पादभेदानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं पादभेदकथनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । 'अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनामि'त्यादिना पूर्वपाद एव पादद्वये श्रुतीनां परस्परविरोधस्यैव परिहारेऽपि तृतीयेऽध्यात्मेतरविषयश्रुतिविरोधस्यात्र चाध्यात्मविषयश्रुतिविरोधस्य परिहारात् पादभेदस्य समर्थितत्वादित्यतः सत्येव तस्मिन्प्रकारे प्रकारान्तरेण पादभेदसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन प्रकारान्तरेण पादभेदाभिधायकतयैतद्भाष्यं योजयितुं पादभेदानुपपत्तिशङ्कोत्थापनपूर्वकं प्रागुक्तं परिहारं तावत् स्मारयति **यद्यपीत्यादिना** ॥ **युक्तय इति** । वियदनुत्पत्तिमद्विभुत्वादित्याद्या इत्यर्थः । अत्र टीकायां 'प्रबला इति विशेष' इत्येव पाठः । मूलकोशेषु दर्शनात् ।

वा०र०— अस्य पादस्येति । इदं च मध्यदीपिकान्यायेन पूर्वत्रापि सम्बध्यते । **नानर्थक्यमिति** । भाष्यमिति प्रथमान्तं भाष्यस्येति विभक्तिविपरिणामेन अत्र वर्तत इति ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्रापीति । अनिशं गुरुप्रीतिरस्तु ।

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतरुगुरुश्रीनिवासानुजश्री-
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात् ।
श्रीरुक्मिण्यायीप्रजातश्री विबुधनरसिंहीयगुर्वीयसौध-
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतावैन्नयेत श्रुतेः पात् ॥

इति श्रीमत्सकलविद्वद्वृन्दशिखामणिश्रीपाण्डुरङ्गिकेशवाचार्यवर्यनामकश्रीगुरुराजवर्यविरचित-श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यव्याख्यानरूपशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाया व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतौ वाक्यार्थरत्नमालाभिधायां गुरुराजपुत्रपाण्डुरङ्गनरसिंहसूरिविरचितायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

विठ्ठ०— प्रागेव सूचितमिति । 'अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् । स्वरूपनिर्णयायैवे'ति तृतीयपादे समस्तश्रुतिविरोधपरिहारं करिष्यन्निति प्रतिज्ञायाध्यात्मेतर-

विषयश्रुतिविरोधस्यैव परिहृतत्वात् परिशेषादेतत्पादेऽध्यात्मविषयश्रुतिविरोधः परिह्रियत इति सूचितमेवेति भावः । श्रुतिः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यत इति वक्तुं शक्येऽप्यर्थपर्यन्तधावनस्याभिप्रायमाह **यद्यपीत्यादिना** । पादानां व्यवहृतत्वाद्योजनामाह **यत्र प्राणादिविषय इत्यादि** ।

॥ इति प्राक्सूचितात्प्रकारान्तरेण = आगमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन प्रबलयुक्तिविरोधपरिहाररूपपादभेदप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ सूत्रार्थस्य भाष्य एव स्पष्टत्वात् पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीनां सङ्ग्रहेण कथनम् ॥

२ **सु०—** 'तथा प्राणाः ....' इत्यादीनां सूत्राणां भाष्य एवार्थो विस्पष्ट इत्यतः पूर्वोत्तरप(क्षीययु)क्षयुक्तीः सङ्गृह्याह **तत्रेति** ।

अनु०— तत्र स्पष्टार्थवच्छ्रुतिः ।
विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः ।
दृष्टा युक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता ।
युक्तयः पूर्वपक्षेषु सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ।
युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तत्र चतुर्थपादे । **तादृशाः** तच्छब्दवाच्याः । **निर्णयस्य** सिद्धान्तस्य । तादृशाश्चेत् कथं निर्णयं कुर्युरित्यत उक्तं **सुनिर्णीतास्त्विति** । **तादृशाः** अर्था इति शेषः । कुत एतदित्यत उक्तं **स्वयमिति** । **स्वयमेवेति** सम्बन्धः ।

परि०— पूर्वोत्तरपक्षीययुक्तीरिति । अयमत्र विवेकः । **तथा प्राणाः** । **स्पष्टार्थवत् श्रुतिः** पूर्वपक्षयुक्तिः । इयमेव निरवकाशा सिद्धान्तयुक्तिः । एवमग्रेऽपि । तत्प्राक्श्रुतेश्च । विशेषश्रुतिवैरूप्यम् । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च विशेषश्रुतिवैरूप्यम् । अणवश्च विशेषश्रुतिवैरूप्यम् ।

श्रेष्ठश्च माहात्म्यम् । चक्षुरादिवत् माहात्म्यम् । ततोऽपि माहात्म्यम् । सिद्धान्तयुक्तिः पञ्चवृत्तिः । व्यक्तसद्गुणः अणुश्च दृष्टा युक्तिः । त इन्द्रियाणि समानत्वम् । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः कर्तृशक्तिः । मांसादिभौमं विमिश्रतेति । **तादृशार्था इति** । सुनिश्चितार्था इत्यर्थः ॥ ननु युक्तिविशेषणत्वे तादृश्य इति स्यादित्यतोऽर्थपरसंयोजनेन बहुव्रीह्याश्रयणे सति न दोष इति भावेन तादृशा इत्यनूद्यार्थपद-संयोजनमाह **तादृशार्था इति शेष इति** । **एतदिति** । सुनिर्णीतार्थत्वमित्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृतायां
परिमळाभिधेयायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

यादु०— तादृशार्था इति । सुनिर्णीतार्था इत्यर्थः । अत्रार्था इत्येव शेषो ज्ञातव्यः ॥ **स्वय-मेवेति** । न परोपदेशमपेक्ष्य येन भ्रान्त्यादिकं सम्भावितं स्यादिति भाव इत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

वेदेशगुरुभिः प्रोक्तो भावो जयमुनेरयम् ।
सुधाऽविरोधाध्यायदुःस्थवाचां प्रदर्शितः ॥ १ ॥

विदोषभाश्चिन्तितसन्मनोरथप्रदः सुधीमण्डलमण्डनायितः ।
सदा ममाज्ञानतमोविनाशकः श्रुतीशचिन्तामणिरस्तु भूतिदः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

वं०प०— तादृशाश्चेदिति । स्पष्टार्थवत् श्रुतिरित्यादिशब्दवाच्यास्ताः पूर्वपक्षीया एव युक्तयः सिद्धान्तेऽपि यदि स्युरित्यर्थः । **निर्णयं** सिद्धान्तस्य ।

इति श्रीयदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते श्रीमन्न्यायसुधाटीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवरणे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शे०चं०— विस्पष्ट इत्यत इति । विस्पष्ट इत्यतः परमतो न तत्र वक्तव्यमस्ति परमाख्यविद्या-व्याख्यां करोमीति च प्रतिज्ञातमिति शेषः । इत्यत इत्यस्य तदुभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तादृशार्था इति विशेष इत्येव पाठः । सुनिर्णीतार्था इत्यर्थः । अतो हेतोर्युक्तं तासां निर्णयकारित्वमित्याशयः । एतत्सिद्धान्तयुक्तीनां सुनिर्णीतार्थत्वमित्यर्थः । निर्णयस्यैवेत्येवशब्दस्य वैयर्थ्येन यथाश्रुतान्वयासम्भवाद्भिन्नक्रमतामाह **स्वयमेवेति सम्बन्ध इति** । ततश्च स्वयमेव भगवता न तु परोपदेशमपेक्ष्य येन स्वतः सर्वज्ञत्वं न स्यादिति सूत्रकारस्य

स्वतः सार्वज्ञ्यरूपविशेषसूचनद्वारा तदुपन्यस्तयुक्तीनां भ्रान्त्यादिमूलत्वाभावसूचनार्थत्वान्नैवशब्दवैयर्थ्यमित्याशय इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् ।
जानकीजानिमनिशं वन्दे सद्गुरुवन्दितम् ॥

विद्वन्मतेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ।
विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेशा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

स०ना०— 'युक्तयः पूर्वपक्षेषु सुनिर्णीतास्तु तादृशा' इति मूलसुधायां सिद्धान्तयुक्तीनां पूर्वपक्ष-युक्तिः समबलत्वभ्रमनिरासाया तादृशशब्दार्थमाह **तादृशा इति** । पूर्वपक्षयुक्तीनामपि निर्णयहेतुत्वात् निर्णय-स्येत्युक्त्या पूर्वपक्षस्येति प्रतीतिप्रसङ्गात् निर्णयशब्दार्थमाह **निर्णयस्येति** । ननु तादृशा युक्तय इति नान्वयः सम्भवति । विरुद्धलिङ्गत्वात् । नापि उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः । तादृशा इत्यस्य विशेषणत्वेन विशेष्यस्य भाव्यत्वादित्यतः विशेष्यमध्याहरति **तादृशा इति** । तादृशा इत्यनन्तरं अर्था इति शेषो ज्ञेय इति भावः । ततश्च स्पष्टार्थवत्-श्रुतिरित्यादिशब्दाभिधेयाः अर्थाः सिद्धान्तस्य युक्तयो लिङ्गानीति योजना ॥

॥ इति श्रीसत्यनाथतीर्थयतिविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

विठ्ठ०— तच्छब्दवाच्या इति । स्पष्टार्थं चक्रुः इत्यादिशब्दवाच्या इत्यर्थः । युक्तीनां निर्णायकत्वेन निर्णीतत्वाभावादाह **तादृशा अर्था इति शेष इति** । सुनिर्णीता इत्यत्र अर्था इत्येव शेषः । निर्णीतविषयाः न तु सन्देहादिजनका इति भावः । **स्वयमेवेति** । साक्षादेवेत्यर्थः । नान्यद्वारा । अतो नान्यथा शङ्कनीयाः सुदृढतमत्वेन सिद्धान्तनिर्धारका इति भावः ।

महालक्ष्मीमुखाम्भोजमध्वास्वादनमानसः ।
मध्वमानसमञ्चस्थो मामव्यान्मधुसूदनः ॥

आनन्दतीर्थसन्नाम्ना विठलाचार्यजन्मना ।
सुधाविरोधाध्यायीयगूढवाग्विवृतिः कृता ॥

इति श्रीमद्विठलाचार्यतनुजेन आनन्दतीर्थेन विरचितायां न्यायसुधागूढवाक्यार्थविवृतौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति सूत्रार्थस्य भाष्य एव स्पष्टत्वात् पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीनां सङ्ग्रहेण कथनम् ॥
॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चषकः— तादृशार्था इति । सुनिर्णीतार्था इत्यर्थः । **स्वयमेवेति** । न परोपदेशमपेक्ष्य येन भ्रान्त्यादिकं सम्भावितं स्यादित्याशयः ।

इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीण-श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रगालवपुरीश्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां चषकनाम्न्यां काष्ण्यां समासतः सुधाव्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

३ **सु०— इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-**
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिंश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ २-४ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः सम्पूर्णः ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★